Amir Temur et la France

Амир Темур ва Франция

Ўзбекистон Республикаси
мустақиллигининг 25 йиллиги
ҳамда Амир Темур таваллудининг
680 йиллигига бағишланади.

Dédié au
25e anniversaire de l'indépendance
de la République d'Ouzbékistan et
680e anniversaire d'Amir Temur.

Тошкент
«Адолат»
2016

274855

Amir Temur et la France

Амир Темур ва Франция

"FARHOD" MS
KUTUBXONASI

УЎК: 94(575+44)
КБК: 63.3(5Ў)4

К 38

Керен, Люсьен. Саидов, Акмал.
Амир Темур ва Франция/Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашр. – Тошкент: «Адолат», 2016. – 560 бет.

ISBN 978-9943-4578-5-0

Таниқли француз олими Люсьен Керен ва ўзбекистонлик ҳуқуқшунос Акмал Саидов ҳаммуаллифликда Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихининг француз шарқшунослик мактаби томонидан ўрганилишига бағишлаб ёзган мазкур китобнинг биринчи нашри чиққанига йигирма йил бўлди. Ўтган даврда ҳар икки муаллифнинг айни мавзудаги тадқиқотлари кўлами бир-биридан қизиқарли маълумотлар ҳисобига изчил кенгайди. Китобнинг навбатдаги нашри ана шу янги илмий-ижодий изланишлар натижалари билан тўлдирилган.

А. Саидов ва Л. Кереннинг «Амир Темур ва Франция» китоби Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 25 йиллиги ҳамда буюк давлат арбоби, музаффар саркарда, моҳир дипломат ва бунёдкор зот, фан ва маданият ҳомийси Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 680 йиллик тўйига туҳфадир.

Форзацда: «Буюк Соҳибқирон – буюк бунёдкор». Темурийлар тарихи Давлат музейи марказий зали. Тошкент, 1996 йил. Муаллифлар: Т. Болтабоев, F. Камолов, Х. Назиров.

«Le Grand Conquérant – le grand créateur». La salle centrale du Musée d'État sur l'Histoire des Timourides. Tachkent. 1996. Auteurs: T. Boltaboev, G. Kamolov, K. Nazirov.

Нахзацда: «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивали. Регистон майдони. Самарқанд. 2013 йил.

Festival international de musique «Sharq Taronalari» («Mélodies orientales»). Régistan. Samarkand. 2013.

© Л. Керен, А. Саидов, 2016 йил.
© «Адолат», 2016 йил.

Францияда бир неча асрлардан буён бизнинг тарихимиз, маданиятимиз, тилимиз, буюк аждодларимиз мероси хусусида чуқур тадқиқотлар олиб борилаётганини мамнуният билан таъкидлайман. Француз шарқшунослари бу соҳада кашшофлик қилдилар ва ажойиб натижаларга эришдилар.

Буюк ипак йўли Франция ва Испаниядан олис Ҳиндистон ва Хитойгача чўзилган бўлиб, қадимий Ўзбекистон шу йўлда мамлакатларни бир-бири билан боғловчи марказий бўғин, Шарқ билан Ғарб, ислом билан насронийлик бир-бирига туташган жой эди, Шарқ ва Ғарб маданиятлари бир-бири билан боғланган жой эди.

Олис ўтмишдаги ўзаро муносабатларимизнинг кўпгина шонли саҳифалари тарихда сақланиб қолган. Сизлар Тамерлан деб атайдиган буюк бобомиз Амир Темур билан XIV ва XV асрлардаёқ мамлакатларимиз ўртасида мустаҳкам сиёсий, иқтисодий, маданий алоқаларни ўрнатиш зарур деб ҳисоблаган Франция Қироли Карл VI нинг ёзишмаларини эслатишнинг ўзи кифоядир*.

Ислом Каримов

J'ai le plaisir de constater que de recherches approfondies s'effectuent en France depuis plusieurs siècles sur l'héritage de nos grands ancêtres, sur notre histoire, notre culture, notre langue. Les orientalistes français sont devenus pionniers en cette matière et ils y ont obtenu des résultats remarquables.

La Grande Route de la Soie s'étendait depuis la France et l'Espagne jusqu'à l'Inde et la Chine et l'ancien Ouzbékistan y était le point central reliant les pays, l'Orient avec l'Occident, l'islam avec le christianisme, l'endroit d'interaction des cultures orientales et occidentales.

L'histoire se souvient de nombreuses pages glorieuses de nos relations à la lumière de siècles. Il suffit de mentionner la correspondance entre notre grand ancêtre Amir Temur que vous appelez Tamerlan et le roi de France Charles VI avaeint été unanimes déjà aux confins des XIVe et XVe siècles de la nécessité de maintenir des liens politiques, économiques et culturels solides entre nos deux pays*.

Islam Karimov

* Каримов И.А. Франция Президенти томонидан ўтказилган расмий қабул маросимида сўзланган нутқ. 1993 йил 27 октябрь // Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т.: «Ўзбекистон», – 1996. – 71–72-бетлар.

* Karimov I.A. Discours prononcé lors de la réception organisée par le Président de la République française. Le 27 octobre 1993 // Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. – T.: «O'zbekiston», – 1996. – P.71–72.

Адолат – давлатнинг асоси
ва ҳукмдорлар шиоридир.

Оқсарой пештоқидаги
битик.

La justice, c'est le principe de l'État
et la devise des souverains.

La plaque contenant l'aphorisme
au portail d'Ak Saray.

Оқсарой пештоқидаги битик.
Шаҳрисабз.

La plaque contenant l'aphorisme
au portail d'Ak Saray. Chakhrisabz.

АМИР ТЕМУР ВА ТАРИХ САБОҚЛАРИ

(Муқаддима ўрнида)

«Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим. Нега деганда, Амир Темур тузукларини ўқисам, худди бугунги замоннинг катта-катта муаммоларига жавоб топгандек бўламан»[1].

Ислом Каримов

Маълумки, ўтмишни билиш ҳозирги кунни тўғри англаш тақозосидир. Шунинг учун Ўзбекистоннинг ҳар бир ватанпарвар ва миллатпарвар фуқароси Амир Темур ва темурийлар даври тарихи ҳақидаги бор ҳақиқатни ўрганиши лозим. *«Билишимиз шарт бўлган тарих саҳифаларини қунт билан варақлаш ҳаммамиз учун фарз, ҳам қарздир»*[2].

Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихини чуқур билиш нима учун зарур?

Биринчидан, ўз тарихини, насл-насабини, меросини билмаган миллатнинг келажаги бўлмайди. Чунки ҳар бир халқнинг ўз тарихи мавжуд. Ўз тарихини билмаган, унинг ижобий ва салбий тажрибаларини ўрганиб, тегишли хулосалар чиқармаган халқ бугунги ҳаётининг қадрини ва муаммоларини тушуниб ета олмайди, ўз келажаги ҳақида аниқ тасаввурга, пухта ишланган дастурга эга бўла олмайди. Биз келажаги буюк Ўзбекистонни барпо этишга киришган эканмиз, Соҳибқироннинг ибратли ҳаёт йўли ва бунёдкорлик фаолияти бизга катта ишонч ва интилиш, қатъият ва куч-қувват бахш этади.

Иккинчидан, Амир Темур ва темурийлар тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганиш фақат илмий ва маърифий аҳамият касб этиб қолмасдан, тарбиявий ва амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу даврда шаклланган ва ривожланган тарих сабоқларидан мустақилликни мустаҳкамлаш ва асраб-авайлаш йўлида фойдаланиш зарур.

Бибихоним мақбараси. Самарқанд. 1399–1404 йиллар.

Mausolée Bibi-Khanym. Samarkand. 1399–1404.

[1] Каримов И.А. Тошкент шаҳрида Соҳибқирон Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанада сўзланган нутқ, 1993 йил 31 август // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 198-бет.

[2] Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 92-бет.

Тарих ҳар бир инсонни ўз Ватанига муҳаббат, садоқат, ўз халқининг ўтмиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, унинг ҳозирги куни ва келажаги билан ғурурланиш руҳида тарбиялашнинг муҳим воситаларидан биридир. Шу маънода, Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳозирги кунда янада долзарб аҳамият касб этмоқда.

Амир Темур тарихи сабоқларининг энг асосийлари қуйидагилардир:

Биринчиси, Амир Темур бир юз эллик йиллик қарамликдан сўнг ўзбек миллий давлатчилигининг мустақиллигини тиклаган, мамлакат ва минтақаларни бирлаштирган, ўз замонаси учун дунё миқёсидаги тараққийпарвар марказлашган давлат бошқаруви тизимини яратган.

Иккинчиси, Соҳибқирон ўз салтанатида тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъминлашга энг асосий вазифа деб қараган ва бу борада барча чораларни ишга солган. Бунинг натижасида иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда улкан ютуқларга эришилган. Бундай муваффақиятлар ул зотнинг адолатли ва халқпарвар сиёсати натижасидир.

Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳар бир мустақил давлат ўзининг миллий ғоясига эга бўлиши шарт. Бусиз том маънодаги миллий давлатнинг бўлиши мумкин эмас.

Соҳибқироннинг оқилона ва одилона сиёсати туфайли халқ билан давлат ўртасида ўзаро ҳамкорлик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш юзага келган, давлат бутун чоралар билан ўз фуқаролари ҳақида ғамхўрлик қилган, аҳолига жабр-зулм ўтказганларни, ўғри-талончиларни, босқинчиларни қаттиқ жазолаган, халқ эса бунга жавобан Амир Темур олиб борган сиёсатни қўллаб-қувватлаб, салтанат қонун-қоидаларига риоя этган.

Учинчиси, Амир Темур деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдони ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратган. Соҳибқирон салтанатни бошқарган даврда ва ундан кейин ҳам мулкчилик муносабатлари, солиқ тизими тараққий этган.

Тўртинчиси, Амир Темур илм-фан ва маданият равнақига кенг имкониятлар яратган, дин пешволари, олимлар, санъаткорлар, меъморлар, ёзувчилар, шоирларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатиб турган. Бундай сиёсат натижасида Шарқ Уйғониш даврининг иккинчи босқичига асос солинган.

Бешинчиси, Амир Темур моҳир ва музаффар саркарда сифатида мамлакатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш, жанговар қўшинининг моддий таъминоти, уни қуроллантириш, ҳарбий интизом масалаларига алоҳида эътибор берган.

Олтинчиси, Амир Темур ўз салтанатининг барча минтақаларидаги ҳақиқий аҳвол, маҳаллий амалдорларнинг халққа муносабати, бозорлардаги нарх-наво, жойлардаги тартиб-интизом ҳақида аниқ ва тўғри маълумотга эга бўлишга катта эътибор берган. Бунинг учун махсус ахборот тўпловчилардан, алоқа хизматларидан, жойларга топшириқ билан юбориладиган ишончли вакиллардан фойдаланган. Соҳибқирон бевосита халқ билан учрашиб турган, арз ва шикоятларни тўғридан-тўғри арзчиларни кўриб ва эшитиб ҳал қилган.

Еттинчиси, Амир Темур мансабдор шахсларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, улар фаолиятини назорат қилиш масалаларига катта эътибор берган. Бирор кишини муайян мансабга тайинлашда унинг насл-насабини, билимини, қобилиятини, ҳаётий тажрибасини, ахлоқий хислатларини, ўз касбига, Ватанига, халқига садоқатини ҳисобга олган. Мансабдорлар фаолиятига баҳо беришда халқнинг улар ҳақидаги фикри, адолат ва инсоф билан иш кўришлари, масалаларни қонуний ҳал қилишлари асосий меъёр бўлиб хизмат қилган.

Амир Темур ҳайкали. Тошкент. 1993 йил.

Monument d'Amir Temur. Tachkent. 1993.

Саккизинчиси, Амир Темур салтанатида давлат аҳамиятига молик масалалар кенгашларда бамаслаҳат ҳал этилган. Соҳибқирон ва темурийлар уз атрофига олиму фузалоларни тўплаб, давлатни бошқаришда уларнинг фикрларини ҳисобга олиб иш кўрганлар.

Тўққизинчиси, Амир Темур ислом ҳуқуқи, тўра (қоида) ва «Тузуклар» асосида жамият ҳуқуқий ҳаётини бошқаришни йўлга қўйган.

Ўнинчиси, Амир Темур жамият ривожида барча ижтимоий табақалар фаолиятини назардан қочирмаган.

Ўн биринчиси, Амир Темур уз даври шарт-шароитига кўра ташқи сиёсатда қатъий, фаол ҳамда мақсадга мувофиқ ҳаракат қилиб, салтанати нуфузи ва қудратини жаҳон миқёсига олиб чиққан.

Албатта, Амир Темур салтанатида ибратли ижобий жиҳатлар ва эзгу тадбирлар билан бир қаторда айрим иллатлар, қонунбузарликлар, ҳақсизликлар, ҳатто ёвузликлар ҳам булган. Бундан кўз юмиш мумкин эмас. Зотан, бу давр – халқимиз ўтмишида оламшумул тарихий ва сиёсий воқеаларга, турли қарама-қаршиликлар ҳамда кучли зиддиятларга бой даврдир. Энг асосийси, бу даврни ёритишда бир томонламаликка – фақат ижобий ёки салбий жиҳатларини бурттириб кўрсатишга ҳаракат қилмаслик зарур. Умуман, Амир Темур ва темурийлар тарихига ҳар томонлама, илмий, умуминсоний нуқтаи назардан холис ёндашиш ва ҳаққоний баҳо бериш тақозо этилади.

Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳар бир мустақил давлат ўзининг миллий ғоясига эга бўлиши шарт. Бусиз том маънодаги миллий давлатнинг бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун миллий истиқлол ғоясини шакллантириш ҳамда ривожлантиришда Амир Темур салтанатининг шонли тарихи, шавкатли Соҳибқирон шахсиятининг ибратли намуна ва тажрибалари назарий, амалий ва тарбиявий жиҳатдан ғоят улкан аҳамиятга эгадир.

«Амир Темур ва Франция» китобининг биринчи нашри. Тошкент, «Адолат», 1996 йил.

Première édition du livre «Amir Temur et la France». Tachkent, «Adolat», 1996.

Шу эзгу мақсад йўлида мазкур китобнинг биринчи нашри муҳтарам китобхон эътиборига ҳавола қилинганидан буён ўтган 20 йил ичида мамлакатимизда, қолаверса, дунё миқёсида Амир Темур номи билан боғлиқ янада муҳим янгиликлар юз берди. Амир Темур ва темурийлар ҳаёти ҳамда фаолиятига доир кўплаб янги манбалар, қизиқарли тадқиқотлар нашр этилди. Кейинги даврда камина ҳам изланишларимни давом эттирган ҳолда, Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти ҳақида бир неча китоб ва матбуотда қатор мақолалар эълон қилдим[1]. Ҳаммуаллифим – атоқли француз олими профессор Люсьен Керен (Lucien Kehren) ҳам умрининг охиригача айни мавзуда янги китоблари, илмий мақолалари ва таржималарини мунтазам чоп эттириб борди[2].

---

[1] Саидов А.Х. Узбекистан и ЮНЕСКО// Народное слово, 8 февраля 1994 года; Саидов А. Узбекистан – ЮНЕСКО: сотрудничество укрепляется// Правда Востока, 1995, 25 августа; Саидов А. Ҳамкорлик мустаҳкамланмоқда // Халқ сўзи, 1995, 25 август; Саидов А. Париж: подготовка к юбилею Сахибкирана // Народное слово, 1996, 20 февраля; А.Х. Саидов. Француз темуршунослик мактаби // Соҳибқиронни хотирлаб (илмий-назарий анжуман материаллари). – Андижон, 1996. – 16-20-бетлар; А.Х. Саидов. ЮНЕСКОнинг эътирофи / Халқ сўзи, 1996, 20 апрель; Саидов А. Европа ҳайрати // Соҳибқирон юлдузи, 1996,18 октябрь; A. Saidov. Etudes timurides en France // La Timuride, Paris, 1996, № 16. P. 8; ; А. Саидов. Амир Темур ва Оврупо шарқшунослиги // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1996, № 7–10. – 165–172-бетлар; Амир Темур ва Испания (Мукаддима ўрнида) / А. Саидов // Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406). – Т.: «Зар қалам», 2006.– 3-10-бетлар; А. Саидов. Амир Темур в мировой истории: независимость и духовный ренессанс // Политика и общество, М., 2006. – №11; Осиё ва Европани боғлашга хизмат қилган зот // Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406). Султония архиепископи Иоанн Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралари. – Т.: F. Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007, 3–10-бетлар; А. Саидов. Сахибкиран глазами великих людей // Новости Узбекистана, 2007, 7 апреля; А. Саидов. Соҳибқирон сиймоси – жаҳон нигоҳида // Халқ сўзи, 2007, 7 апрель; Л. Керен. Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви. Француз тилидан А. Саидов таржимаси // Соҳибқирон юлдузи, 2013, № 10. – 4–7-бетлар; А. Саидов. Архиепископ Иоанн – Амир Темур элчиси // Соҳибқирон юлдузи, 2014. № 1. – 7–13-бетлар; А. Саидов. Кристофер Марло ижодида Соҳибқирон сиймоси талқини// «Ҳуррият» газетаси, 2014 йил 2 ва 9 апрель сонлари; А. Саидов. Амир Темур ва дипломатия // Ҳуқуқ ва бурч, 2014, № 4. – 27–30-бетлар; А. Саидов. Амир Темурнинг шахмати // Ёш куч, 2014, № 5. – 10–11; 22–23-бетлар; А. Саидов. Муҳаммад Кеший – Амир Темир элчиси // Соҳибқирон юлдузи, 2014, № 2. – 4–10-бетлар; А. Саидов. Ғарб театршунослигида Соҳибқирон тимсоли // Театр, 2014, № 2. – 14–16-бетлар; А. Саидов. Георг Генделнинг «Амир Темур» операси // Санъат, 2014, № 4. – 36–37-бетлар; Опера Георга Генделя «Амир Темур» // Санъат, 2014, № 4. – С. 36–37; Georg Handel's Opera «Amir Temur» // San'at, 2014, № 4. – P. 36–37; Насрда битилган назмий жавоҳир // Hurriyat, 2014, – 10 сентябрь; Бўриев О., Бердиев Ж. Соҳибқирон Амир Темур даври қадриятлари этнотарихий лавҳаларда / Масъул муҳаррир А. Саидов. – Қарши, 2015. – 410 бет; А. Саидов. Жаҳон операшунослиги кўзгусида – Амир Темур сиймоси (Сўз боши ўрнида) // Георг Фридрих Гендел. Амир Темур: уч пардали мусиқали драма. – Т.: Янги аср авлоди, 2015. – 4–24-бетлар; А. Саидов. Амир Темур ўзбек адабиётида//Соҳибқирон юлдузи, 2016, № 1. – 4–17-бетлар; Саидов А. Луи-Матьё Лангле – машҳур француз темуршунос олими//Турон тарихи, 2016. № 1, – 2–4-бетлар; Саидов А.Х. Амир Темур сиймосининг Ғарб адабиётида ва санъати намуналаридаги ўзига хос талқини хусусида // «Темурийлар даврини ўрганишнинг умумбашарий аҳамияти» мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари, Тошкент, Темурийлар тарихи давлат музейи, 2013 йил 22 октябрь. – Т.: «Наврўз», 2014. – 105-118-бетлар; Саидов А.Х. Амир Темурнинг давлатдорлик иқтидорини ўрганишнинг моҳияти // «Амир Темур ва темурийлар давридаги илм-фан ва маданият ривожининг жаҳон тамаддунидаги ўрни» мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси тезислари, Тошкент, Темурийлар тарихи давлат музейи, 2016 йил 9 апрель. – Т.: «Mashhur-press nashriyoti», 2016. – 27-бет; Саидов А. Ғарб адабиётида Амир Темур сиймоси (Сўзбоши ўрнида) // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. – Т.: «Davr press», 2016. – 4–8-бетлар; Саидов А.Х. Амир Темур ва Султон Мирҳайдар ота. – Қарши: «Насаф», 2016. – 40 бет.

[2] Kehren L. Brique émaillée de la grande mosquée de Samarkand // Journal Asiatique, Paris, 1967; Kehren L. Tamerlan – l'empire du Seigneur de Fer, Neuchâtel, 1978; Kehren L. Barbare, Tamerlan // Historama, Paris, 1983; Kehren L. A la recherche d'un portrait de Timur, dit Tamerlan, fondateur de la dynastie Timuride // La Timuride, 2, Paris, 1989, P.5–9; Kehren L. A propos d'une des sources de l'histoire timuride: Un Européen dans l'armée de Tamerlan // La Timuride, 2, Paris, 1992, P.15–20; Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. – Paris, 1990, 354 p.; 2-ed. Paris, 2002; Kehren L. Des Européens chez Tamerlan // Historama, Paris, 1991; Kehren L. Timur ou le rêve réalisé // La Timuride, 10, Paris, 1993, P.10–12; Kehren L. Tamerlan et Byzance // La Timuride, 13, Paris, 1994, P.3–6; Lucien Kehren. Les relations diplomatiques entre Timur Beg et les Européens // Epanouissement de la Culture sous Temour et les Princes Témourides / Recueil des thèses du Colloque international scientifique à l'occasion du 660e annversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996; Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Rtveladze. – Paris, 1996. – P.10–11; Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – 354 p.

Буларнинг барчаси, ўз навбатида, бирга ёзилган мазкур китобнинг қайта ишланган ва тўлдирилган нашрини тайёрлашни тақозо этди. Шу маънода, мухтарам ўқувчи, қўлингиздаги китобни айни мавзуда янада кенгроқ маълумотлар билан бойитиб, эътиборингизга ҳавола этишга жазм қилдик.

Ўзбекистон мисолида қарайдиган бўлсак, мамлакатимиз истиқлолга эришгач, Амир Темур шахси яна қайта Ватан ва миллат тимсолига айланди. Мустақиллик даврининг ҳар бир тадбирида ул буюк зот руҳи ҳамроҳу ҳамнафас бўлиб бормоқда. Амир Темур ва темурийлар шахсияти, уларнинг фаолиятини ўрганиш йилдан йилга кенгаймоқда. Китобда шу каби долзарб воқеа ва янгиликларни имкон қадар қамраб олишга ҳаракат қилинган.

Энг муҳими, мазкур китоб йигирма йил аввал чоп этилган рисоланинг узвий давоми бўлиши билан бирга, янги нашрда фақат Францияга доир маълумотлар билан чекланиб қолинмай, балки бутун Европа миқёсида Амир Темур ва темурийлар тарихининг ўрганилишини имкон қадар таҳлил этишга интилдик.

«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» ҳам шахсан Л. Керен ташаббусининг меваси бўлиб, у мазкур Уюшмани умрининг охиригача ғоятда масъулият ва самарадорлик билан бошқарди.

Яна бир эътиборли факт: айнан Л. Керен ташаббуси ва Фредерик Бопертюи-Брессан (Frédérique Beaupertuis-Bressand) саъй-ҳаракатлари натижасида Парижда махсус **«Темурийлар»** (La Timuride) бюллетени чоп этилмоқда. Мазкур бюллетень 1988 йили Францияда ташкил этилган **«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»** *(Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks)* муассислигида нашр қилинмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» ҳам шахсан Л. Керен ташаббусининг меваси бўлиб, у мазкур Уюшмани умрининг охиригача ғоятда масъулият ва самарадорлик билан бошқарди. Ушбу Уюшма ва бюлетенни ташкил этишдан асосий мақсад Марказий Осиё ва Ҳиндистондаги Темурийлар тарихи ва санъатини кенг тарғиб қилишдан иборат бўлиб, бу эзгу ташаббус муваффақият билан амалга оширилмоқда. Китобда ана шу Уюшма ва бюллетень ҳақида атрофлича маълумот берилган.

Шунингдек, «Амир Темур – ўзбек ва француз олимлари нигоҳида» сарлавҳаси остида китоб муаллифларининг темурхонлик мулоқоти тақдим этилмоқда. Китобдан Соҳибқирон бобомизнинг Европа қироллари билан олиб борган дипломатик ёзишмаларидан намуналар ҳам жой олган.

Л. Керен билан ўзаро ижодий ҳамкорликда ёзилган ушбу китобнинг янги, тўлдирилган нашрида Л. Керен асарларидан айрим намуналарнинг ўзбекча таржималари ҳам ўрин олган.

Шу ўринда, Сиз азиз китобхонларнинг эътиборингизни масаланинг бир жиҳатига қаратишни истар эдик.

Француз ва Ғарб адиблари ҳамда олимлари Амир Темур номининг эшитилиши ва ёзилишини ўз тилларига мослаштирган ҳолда, уни «Тамерлан» («Tamerlan»[1]) деб атаганлар ва Европанинг айрим манбаларида Соҳибқирон ушбу ном билан юритилиб келинмоқда. Бу Ғарб

---

[1] En Ouzbékistan, **Tamerlan** est appelé **Amir Temur**, forme qui inclut le titre d'origine arabe **amir** (émir). Il est à noter que dans la plupart des œuvres occidentaux le nom **Tamerlan** est bien répandu que celui d'**Amir Temur** (bien accepté en Ouzbékistan). Dans certains textes médiévaux le nom **Temur** fut également orthographié comme *Timur*, *Témur*, *Timour* ou *Témour*.
À cet effet, on utilise dans le texte français cet équivalent ouzbek **Amir Temur**, sauf les titres originaux.

ҳамжамиятида Амир Темур ҳақида дастлаб ўрганилган баъзи бир нохолис муаллифлар қаламига мансуб манбаларнинг бу табаррук зотнинг шахсини аламзадалик кайфиятида камситиб ёзилганлиги оқибати, дейиш ўринли бўларди.

Манбаларда, хусусан, Амир Темур ҳузурига элчи сифатида ташриф буюрган Султония архиепископи Иоанн ўзининг «Хотиралар»ида Амир Темурнинг айрим ажралиб турувчи хусусиятларини тилга олиб, Соҳибқирон исмининг аниқ этимологиясини келтирган: Темурбек исми «Темир» ва «Бек» сўзларидан олинган бўлиб, «Темир ҳукмдор» деган маънони англатади: «Тамерлан» сўзи эса, форсча салбий бўёққа эга бўлиб, «Темур оқсоқ» деган маънони билдиради.

«Агар Амир Темурга туғилганиданоқ Темур исми қўйилганлигини билмаганимизда, бу исмни уни лақаби деб ўйлаш мумкин эди. Темур – биз французлар учун ҳам темир, маҳкам, бақувват, букилмас маъносидаги металл маъносини англатади. «Темурбек» – дейишганда эса, мустаҳкам иродали ҳокимият эгасини ҳам тушуниш мумкин. «Темур» сифати бирон инсонга нисбатан ишлатилганида унинг кучини, мустаҳкам иродасини ҳам ифодалайди».

Жан Пол Ру,
Франция

Амир Темур шахсини ўрганишга ярим асрдан ортиқ умрини сарфлаган темуршунос олим Л. Керен Европада қўлланилган «Тамерлан» сўзи Европадаги манбаларда учрашини, бу ном XVII асрдан бери қўлланиб келганлигини, тарихий манбаларни тузатишнинг ҳожати йўқлигини, ҳозирги кунда тарихий изланишларда Темурбек ёки Амир Темур деб ёзган маъқул, шуниси ҳақиқатга яқин эканлигини таъкидлайди.

Шу сабабдан, мазкур китобнинг айрим жойларида Амир Темур номининг икки хил шаклда ишлатилишига чалғимаслик лозим.

Ушбу камтарона изланишларимиз зукко китобхоннинг қаламга олинган мавзу бўйича билим ва тасаввурини янада кенгайтиришга хизмат қилади, деган умиддамиз.

Фурсатдан фойдаланиб, ушбу мавзуда самарали илмий изланган ва ижод қилган, бу борадаги улкан тажрибалари билан каминага доимо руҳий-маънавий қувват, илмий-амалий ва ижодий нуқтаи назардан эса катта рағбат берган ҳаммуаллифим Люсьен Керен ва устоз аллома академик **Бўрибой Аҳмедовнинг** ёркин хотираси олдида бош эгаман.

«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»нинг раиси **Фредерик Бопертюи-Брессан** хонимга, шунингдек, таниқли олим ва адибларимиз – академик **Эдвард Ртвеладзега**, ушбу китобнинг биринчи нашри масъул муҳаррири **Убайдулла Тожихоновга**, Ўзбекистон халқ ёзувчиси **Муҳаммад Алига**, профессорлар – шарқшунос олим **Убайдулла Уватов** ва ҳуқуқшунос олим **Зиёдулла Муқимовга** ҳамда ушбу китобнинг тайёрланиши ва нашр этилишига хайрихоҳ бўлган Темурийлар ихлосмандларининг барчасига ўзимнинг самимий миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Акмал Саидов,
профессор.

INDÉPENDANCE ET AMIR TEMUR

ИСТИҚЛОЛ ВА АМИР ТЕМУР

"FARHOD" MS

«Биз Амир Темур тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганишимиз ва тадқиқ қилишимиз керак... нотўғри ва ғайриилмий қарашларга танқидий баҳо бериб, Амир Темурга нисбатан тарихий адолатни қарор топтириш бугунги темуршуносликнинг муҳим вазифаларидан биридир»[1].

Ислом Каримов

Мустақиллик ва Амир Темур даҳосига авлодлар эҳтироми

Мустақил Ўзбекистон тарихи шавкатли номларга бой. Аммо узоқ йиллар мобайнида мустамлака исканжасида кун кечирган халқимиз буюк ватандошларимизни қадрлаш, уларнинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум эди. Халқимиз юрагидан миллий онг, миллий ғурур ва ифтихор туйғусини йўқотиш, миллатимизни қарамликка кўндириш мақсадида ардоқли ва улуғ аждодларимизнинг номлари тарих саҳифаларидан ўчирилган, ибратли ҳаёт тарзи унутишга ва манқуртона яшашга маҳкум этилган, бебаҳо маданий-маънавий мероси эса шафқатсиз равишда топталган даврлар кечагидек ёдимизда[2].

Шукрки, халқимиз ўз буюк аждодларини унутмади, уларнинг ёдини ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади. XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги Ўзбекистонга истиқлол шабадалари билан кириб келди. Мустақиллик шарофати туфайли тарихий ҳақиқат қарор топди – миллат қайғуси, халқ дардида яшаб ўтган буюк бобокалонларимиз хотираси Ватанига қайтди.

Миллат фахри бўлмиш ана шу улуғ зотлар қаторида, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъбири билан айтганда, «... юлдузлар аро қуёшдай чарақлаб турган бир буюк зот борки, у Ватанимиз кечмиши, бугуни ва эртасида беҳад юксак ўрин тутади.

Амир Темур портрети. Рассом: Малик Набиев. Темурийлар тарихи давлат музейи фонди.

Portrait d'Amir Temur. Par Malik Nabiyev. Musée d'État sur l'Histoire des Timourides.

[1] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», – 1997. – 183-бет.

[2] Саидов А., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи: ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1995. – 135-бет.

Шаҳрисабздаги Оқсарой мажмуаси. Амир Темур ҳайкали, 1996 йилда очилган.

Complexe Ak Saray a Chakhrisabz. La statue d'Amir Temur, inauguré en 1996.

Ул муҳтарам инсон соҳибқирон Амир Темур ҳазратларидир»[1].

Қарийб етти юз йил илгари қонунлар ва миллий-ҳуқуқий анъана ва урф-одатларга асосланган давлат барпо этган Соҳибқирон салтанатининг барча ҳудудларида бирдай амал қилган «Куч – адолатда» шиори бугун ҳам устувор ахлоқий-маънавий ва ҳуқуқий мезон ҳисобланади. Истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этишни олдимизга бош максад қилиб қўйганимиз ва шу йўлдан собитқадамлик билан олға одимлаётганимиз бунинг ёркин далилидир.

Хозирги кунда – Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 8 та конституциявий қонун ва 16 та кодекс, 600 дан ортиқ қонунлар ва Ўзбекистон қўшилган 200 дан зиёд кўп томонлама халқаро шартномалар, неча минг йиллик миллий ҳуқуқий меросимиз, урф-одатларимиз ва маънавий қадриятларимиз кишиларимизнинг қонуний манфаатларини таъминлашга, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлашга, бошқача айтганда, ҳуқуқ ва қонун устуворлиги учун хизмат қилмоқда.

Ҳазрати Соҳибқирон умрининг мазмунини «*Миллатнинг дардларига дармон бўлишдан иборат*»[2] деб билган. Миллатпарварлик руҳи билан суғорилган ушбу даъват шавкатли бобокалонимиз маънавияти бебаҳо дурдоналаридан бир шингил, холос. Амир Темур маънавияти улкан манба, туганмас булоқ бўлиб, ҳозирги кунда миллий истиқлол ғоясини ҳаётимизга кенг жорий қилиш йўлида айниқса муҳим аҳамият касб этмоқда.

Тарихдан аёнки, юртда тинчлик ва баркарорлик ҳукм сурса, халқ ёпасига саломат бўлса, салтанат обод, фуқаро фаровон булади, деган ақидадан келиб чиққан Соҳибқирон ҳакимлар, табибларни, яъни халқ

---

[1] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 166–167-бетлар.

[2] Темур тузуклари/ Таҳрир хайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошк./ Форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 181-бет; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-meme en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787 402 pages.

саломатлиги посбонларини ҳурмат қилган, уларнинг меҳнатини эъзозлаган. Улуғ аждодимизнинг соғлом насл тарбияси ва сиҳат-саломатлик масалаларига нафақат давлат арбоби, балки оддий инсон сифатидаги ёндашуви ҳам ҳаётийлиги ва мантиқий асосланганлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун бу қарашлар ҳозирги кунга қадар ўзининг долзарблигини йўқотмай келмоқда.

Маънавий бой, ахлоқан етук, интеллектуал ривожланган, теран билимли, жисмонан бақувват, ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантириш истиқлол сиёсатининг узвий қисмига айланган. Мустақиллик йилларида халқимизнинг: ***«Фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлур, қудратли элнинг фарзандлари соғлом бўлур»*** деган доно нақлига алоҳида эътибор қаратилаётгани бежиз эмас.

Амир Темур ўзининг Шаҳрисабздаги кошонаси – Оқсарой пештоқига «Кимки бизнинг шон-шуҳратимизни кўрмоқчи бўлса, биз барпо этган иморатларга назар солсин»[1], деган улуғвор ҳикматни нақш эттирган.

Бу – Амир Темурнинг, дунёдаги аксарият жаҳонгирлардан фарқли ўлароқ, умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлганидан далолатдир.

Амир Темур ҳаётини ўрганишда одил бўлиш, тадқиқотлар бошидаёқ хулоса чиқаришдан сақланиш лозим.

Бу – Амир Темур ўз юртини жаҳонда буюк нуфуз касб этишини, мислсиз гўзал ва обод бўлишини, ҳар томонлама тараққий топишини орзу қилгани, бу йўлда салмоқли натижаларга эришгани, мамлакат қудратини ҳар соҳада юксакликка кўтаргани, қадимий шаҳарларимизни оламнинг етти иқлимига маълуму машҳур табаррук масканларга айлантиргани ҳамда ўз саъй-ҳаракатларининг бу каби шарофатларидан ҳақли равишда фахрлана билганининг тасдиғидир.

Бу – ҳамиша эл ғамини, юрт гамини ўйлаб яшаган Соҳибқирон даҳосининг ўз халқига, келажак авлодларга мурожаати – олийжаноблик ва бунёдкорликка чорловидир.

Биргина Самарқанднинг XIV-XV асрларда гуллаб-яшнагани, бу ерда иқтисодий ва сиёсий, маданий ва ҳуқуқий ҳаёт беқиёс юксалгани, айнан шу даврда шаҳар Амир Темур салтанатининг пойтахти сифатида дунёга кенг танилгани ҳам фикримизни яққол тасдиқлайди[2].

Президент И.А. Каримовнинг **«Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти»** мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқида таъкидланганидек, ***«Кўҳна ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳри бетакрор шарқона руҳи ва қиёфаси, бой тарихи, бу ерда сақланиб қолган ноёб, ҳар қандай одамни ҳайратга соладиган обидалари билан сайёрамизнинг турли ўлкаларида афсонавий шаҳар сифатида маълуму машҳурдир. Мовий гумбазлари миллионлаб сайёҳларни ўзига мафтун этадиган Самарқанднинг Рим билан бир қаторда «абадий шаҳар» деган ном билан бутун дунёда шуҳрат қозонгани бежиз эмас, албатта»***[3].

---

[1] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», – 1997. – 177-бет.

[2] Amin Maalouf. Samarcande, – Paris, 1988. – 378 pages; Гонсалес, Руи де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1405)/ Таржимон О. Тоғаев. – Т.: «Ўзбекистон», – 2010. – 264 бет; Ашрафий, Муқаддима. Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 88 бет; Ашрафи М.М. От Бехзада до Риза-йи Аббаси. Развитие миниатюры XVI-начала XVII века. – Т.: SMI-ASIA, МИЦАИ, 2011. – 176 с.; Kehren L. Un Espagnol à Samarkande// Samarkande: 1400–1500. – Paris: 1995; Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. – Paris: Imperimerie nationale, 1990. 354 p; Т. Ширинов. Самарқанд ва дунё цивилизацияси//Халқ сўзи, 2007, 23 май; А. Бердимуродов. Самарқанд тарихидан томчилар/Масъул муҳаррир Т. Ширинов. – Т.: Маънавият, 2015. – 131-32я-бетлар.

[3] Каримов И.А. Ўзбекистон эришган ютуқ ва марралар – биз танлаган ислоҳотлар йўлининг тасдиғидир. Т.22. – Т.: «Ўзбекистон», 2014. – 276–277-бетлар.

Амир Темур мақбараси, Самарқанд.

Mausolée Amir Temur, Samarkand.

Амир Темур мақбараси. П. Надар олган сурат, 1890 йил.*

Mausolée Amir Temur. Par Paul Nadar, 1890.

Мазкур анжуманда юртимиз мутафаккирларининг халқаро илм-фанга қўшган ҳиссасига бағишланган илмий маърузаси билан иштирок этган таникли америкалик тарихчи, археолог, антрополог, Жон Хопкинс университети қошидаги Марказий Осиё ва Кавказ институти раиси, 22 та китоб ва 200 дан ортиқ илмий мақола муаллифи – профессор **Фредерик Старр**нинг *(Frederick Starr)* кўплаб чиқишларида ҳам Самарқанд шаҳри, Ўзбекистон, умуман, Марказий Осиёнинг тарихда тутган ўрни ҳамда бугунги мавқеига юқори баҳо берилган[1].

Айникса, 2015 йил 1 ноябрь куни Самарқанд шаҳридаги Форумлар мажмуасида Марказий Осиёнинг беш мамлакати ва Америка

---

[1] S. Frederick Starr. Lost Enlightenment. Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2013. XXXVII+634 p. Яна қаранг: Фредерик Старр: «Ўзбек халқи бой интеллектуал салоҳиятга эга» // Халқ сўзи, 2014, 13 май; Фредерик Старр. Олийжаноб ва муносиб Ислом (Инглиз тилидан Шуҳрат Сатторов таржимаси) / «New York Times», 2014. 26. 02. //http://xs.uz/index.php/homepage/madaniyat/item/1105-frederik-starr; Стивен Фредерик Старр. Тысяча лет озарениям Бируни // https://www.nkj.ru/archive/articles/24080.

* Поль Надар (Paul Nadar, 1856–1939) – асл исми Поль Турнашон (Paul Tournachon) бўлган француз фотографи. Надар тахаллуси билан машҳур Гаспард-Феликс Турнашоннинг (Gaspard-Félix Tournachon, 1820-1910) ўғли. 1890 йилда Туркистонга саёҳат қилган ва ўлканинг тарихий манзараларини фотосуратларда тарихга муҳрлаш ишига ўз ҳиссасини қушган. «Поль Надарнинг Туркистонга саёҳати, 1890» номли фотоальбом 2007 йилда Парижнинг «Патримуан» нашриётида чоп этилган. Қаранг: L'odyssée de Paul Nadar au Turkestan, 1890 : photographies de Paul Nadar, Paris, Ed. du Patrimoine, 2007.

Қўшма Штатлари ташқи сиёсат вазирликлари раҳбарларининг учрашувида иштирок этган АҚШ Давлат котиби Жон Керрининг бу борадаги фикрлари ғоятда эътиборлидир. ***«Биз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бундан 70 йил аввал Нью-Йоркда ташкил этилган, деб ҳисоблаймиз. Йўқ, аслида бу ҳодиса бундан юз йиллар аввал Самарқандда юз берган»***[1], деди ўшанда АҚШ Давлат котиби.

Ҳақиқатан ҳам, Соҳибқирон ўз салтанатида маданият, фан, меъморчилик масалаларига, айниқса, риёзиёт, ҳандаса, астрономия, адабиёт, шеърият, тарих, мусиқа каби фан тармоқларининг ривожига катта эътибор қаратган. Амир Темур Самарқандни ҳар томонлама обод этиш борасида айниқса кўп ғамхўрлик кўрсатган. Амир Темур Чингизхон босқини натижасида вайронага айланган Самарқанд шаҳрини обод қилиш ишларига ўттиз беш йил узлуксиз раҳнамолик қилган[2].

«Биз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бундан 70 йил аввал Нью-Йоркда ташкил этилган, деб ҳисоблаймиз. Йўқ, аслида бу ҳодиса бундан юз йиллар аввал Самарқандда юз берган...».

Жон Керри,
АҚШ Давлат котиби

Ҳазрат Соҳибқиронни ўз кўзи билан кўрган ва юзма-юз суҳбатда бўлган, шу бевосита суҳбатлари асосида ёзган хотиралари дунёда ҳалигача катта қизиқиш билан ўқиб-ўрганилаётган испаниялик элчи **Руи Гонсалес де Клавихо** *(Ruy Gonzáles de Clavijo)*нинг гувоҳлик беришича, ўша даврда Самарқанд ўта бой шаҳар бўлиб, бу ерга ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Тотористон (Дашти қипчоқ) ва бошқа мамлакатлардан турли моллар келтирилган. Лекин шаҳарда савдо-сотиқ учун қулайлик бўлмагани сабабли Амир Темур шаҳар бўйлаб катта кўча ўтказиш ва унинг икки томонига дўконлар қуришни буюрган.

Ушбу кўча қурилиши ҳақида тўхталар экан, «Кўчанинг боши шаҳарнинг бу четида бўлиб, охири унинг нариги тарафидадур»[3], деб ёзган Клавихо. Қурилиш тугаши биланоқ, тайёр дўконларда тижорат аҳли ҳар хил моллар билан савдо қила бошлаган. Йигирма кун деганда, шунча катта иш амалга оширилдики, бунга ҳайрон қоласан киши, деб эътироф этган Кастилия Қиролининг элчиси[4].

Клавихо бошқа бир ўринда Самарқанднинг бойлиги ҳақида тўхталиб, жумладан, шундай қайд этган: ***«Подшоҳ шаҳарнинг шуҳратини ошириш ниятида шу қадар кўп саъй-ҳаракатлар қилдики, у қайси бир мамлакатни забт этган ва бўйсундирган бўлса, уларнинг ҳаммасидан (ҳунарманд) одамларни олиб келиб, Самарқанд ва унинг теварак-атрофидаги ерларга жойлаштирди. Подшоҳ ҳар хил касб эгаларини тўплашга, айниқса, кўп ҳаракат қилди»***[5].

---

[1] Қаранг: Керри объявил Самарканд местом создания ООН / http://lenta.ru/news/2015/11/04/samarkand. Яна қаранг: Джон Керри: «ООН была создана в Самарканде» / http://anxor.uz/columnists/dzhon-kerri-oon-bila-sozdana-v-samarkande. Kerri: BMT Samarqandda yaratilgan edi / https://KUN.UZ/l/2015/11/04/kerri-bmt-samarqandda-yaratilgan-edi/ Яна қаранг: http://DARYO.UZ/2015/11/04/aqsh-davlat-kotibi-jon-kerri-bmt-samarqandda-tashkil-etilgan.

[2] Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Т.: «Ўзбекистон», 2007. – 307-бет.

[3] Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406)/ Масъул муҳаррир А.Х. Саидов Таржимон У. Жўраев. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2007. – 138-бет; Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzales de Clavijo // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numéro, Paris, 1990. – P.6.

[4] Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406)/ Таржимон У. Жўраев. – Т.: «Зар қалам», 2006. – 132-бет; Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzales de Clavijo // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numéro, Paris, 1990. – P.6; Clavijo Ruy Gonzalez de. Itinerario de la embajada due por mandado de Enrique III Uevo al Gran Tamerlan. Biblioteque Nacional, Madrid, Bd-72-9218.

[5] Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар)/ Масъул муҳаррир Муҳаммад Али, Сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров, таржимон. О. Тоғаев. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 199-бет; Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzales de Clavijo // La Timuride, 4e numéro, Paris, 1990. – P.6.

Д. Логофетнинг ёзишича, «Амир Темур жангдан сўнг қўлга олинган ўлжаларнинг энг қимматбаҳоси ва қадрлиси рассом ва олимлар деб ҳисоблаган»[1].

Шу тариқа, Амир Темур орзу қилганидек, Самарқанд дунёнинг энг гўзал ва обод шаҳарларидан бирига айланган. Ҳатто Соҳибқирон салтанати пойтахтининг оламшумул аҳамиятига урғу бериш учун унинг атрофидаги бир қатор қишлоқлар Бағдод, Дамашқ, Миср, Шероз деган машҳур номлар билан аталадиган бўлган.

Самарқанднинг жаҳон илму фани, маданияти ва санъати ривожига қўшган катта ҳиссаси истиқлол йилларида юртимизда муносиб баҳоланмоқда. Самарқанд шаҳри 1996 йили Амир Темур ордени билан тақдирланди. Шунингдек, 2007 йили шаҳарнинг 2750 йиллиги кенг миқёсда нишонланди.

Улуғ шоир ва адиб, қомусий илм соҳиби, айни вақтда моҳир лашкарбоши ва йирик давлат арбоби **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** – XX асрнинг 70–80-йилларида «босқинчи», «золим», «феодал синф вакили» деб ноҳақ қораланган темурий аждодларимиздан бири. Бобурнинг: «***Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳар камроқдур***», «***Темурбекдан бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур***», «***Темурбекнинг ва Улуғбек Мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур***»[2] деган сўзлари бу шаҳар Амир Темур ва темурийлар даврида нечоғлик равнақ топганига яна бир тарихий далилдир.

Амир Темур ҳазратларини ёд этар эканмиз, ҳамиша Соҳибқирон салтанатининг пойтахтини ҳам эҳтиром билан тилга олишимиз бежиз эмас. Чунки Амир Темур ва Самарқанд тушунчаларини бир-биридан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. «***Самарқанд – халқимиз, миллатимиз довруғини бутун дунёга таратган, минг-минг йиллик тарихга эга илоҳий масканимиздир.***

Самарқанд – ўтмиши шарафли, бугуни саодатли, келажаги абадий шаҳардир»[3].

Самарқанднинг жаҳон илму фани, маданияти ва санъати ривожига қўшган катта ҳиссаси истиқлол йилларида юртимизда муносиб баҳоланмоқда. Самарқанд шаҳри 1996 йили **Амир Темур ордени** билан тақдирланди. Шунингдек, 2007 йили шаҳарнинг 2750 йиллиги кенг миқёсда нишонланди. Бу ерда мунтазам равишда нуфузли миллий ва халқаро анжуманлар ўтказиш йўлга қўйилган. Регистон майдонида ҳар икки йилда ўтказиладиган «**Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивали** Шарқу Ғарбнинг машҳур санъат намояндалари эътиборини тобора кўпроқ ўзига тортмоқда.

Шаҳрисабз (Кеш)ни «Қуббат ул-илм-воил», яъни «Илму дониш гумбази», деб аташган.

Айни вақтда, Соҳибқирон ўзи туғилиб ўсган Шаҳрисабзда ҳам гўзал иншоотлар қурдирган, бу шаҳарни ислом илмининг марказига айлантирган. Т. Ҳамроев қайд этганидек, «***Замондошлари Шаҳрисабз (Кеш)ни «Қуббат ул-илм-воил», яъни «Илму дониш гумбази»***, деб аташган»[4].

Темуршунос олимлар асосли эътироф этганидек, Соҳибқирон тарихда нафақат буюк саркарда ва давлат арбоби бўлгани, балки бунёдкорлик ва ободончилик ишларига ҳам ҳомийлик қилгани ҳақида ўша давр тарихий манбаларида кўплаб маълумотлар бор[5]. Шарафиддин

---

[1] Сомон йўли. – Т.: «Камалак», 1992. – 73-бет.

[2] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: «Шарқ», 2002. – 58–59-бетлар; Le livre de Babur: mémoire de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529, traduit par Jean-Louis Bacqué-Grammont, – Paris, Publications orientalistes de France, 1980.

[3] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 171-бет.

[4] Амир Темур сабоқлари (адабий-бадиий нашр). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 12-бет.

[5] Қаранг: Бўриев О. Амир Темурнинг хорижий мамлакатлар ободончилигига қўшган ҳиссаси // Амир Темур сабоқлари: адабий-бадиий нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 14-бет.

«Улуғ аждодимиз, гарчи буюк бунёдкор ва жаҳонгир бўлсада, куч-қудрат зўрлик ва зуравонликда эмас, аксинча, адолатда, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликда эканини ниҳоятда чуқур англаган. Унинг давлатни оқилона бошқариш, ўта мушкул ва имконсиз вазиятда ҳам тўғри йўл, тадбир топа олиш қобилияти, ноёб ақл-заковати ҳар қандай одамни ҳайратга солади»[1].

Ислом Каримов

Али Яздий асарида бу сифат, яъни бунёдкорлик Ҳазрат Соҳибқиронда туғма эди, деб Хоразм воқеаларидан (1388 йил) шундай бир мисол келтирган:

«Аслини олганда, Онҳазратнинг муборак феъли атворида адолат қилмоқ ва раиятпарварлик туғма сифат бўлиб, олий ҳиммати шаҳарларни обод қилишга иштиёқманд эди. Шу сабабдан, Хоразм хароб этилгандан кейин, орадан уч йил ўтгач, подшоҳлик марҳамати ҳижрий 793 (милодий 1391) йили Жанги қавчиннинг ўғли Мусикани Хоразмни обод қилиш учун жўнатди. У Қоон маҳалласини

---

[1] Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси (муқаддима). // Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ. / Форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 9-бет; Louis-Mathieu Langlès. Institutes politiques et militaires de Tamerlan, proprement appele Timour, ecrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseïni, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages.

қўрғон қилиб олди ва обод қилди. Ҳозирги пайтда (XV аср 20-йилларида) Хоразмнинг (энг) обод жойи ўша эрур»[1].

Энг муҳими шундаки, Соҳибқироннинг буюк боболар анъаналарига амал қилиб, ободончилик бобида қилган ишлари ул зотнинг авлодлари – Темурийлар сулоласи томонидан ҳам кейинги асрларда давом эттирилди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ободлик, ободончилик, бунёдкорлик масалалари давлат ва жамият ҳаётида энг устувор вазифалардан бирига айлангани аждодлардан мерос эзгу ишлар эл-юртимизда изчил давом этаётганидан далолат беради.

1402 йилнинг 28 июлида Анқара шаҳри яқинидаги Чубуқ водийсида Амир Темур билан Усмонлилар султони Боязид Йилдирим аскарлари ўртасида кечган ва Соҳибқирон ғалабаси билан якун топган жангга гувоҳ бўлганлар орасида Кастилия ва Леон Қироли Дон Энрике III томонидан Амир Темур ҳузурига йўлланган элчилар – Пайо де Сото Майор ва Ҳернан Санчес де Паласуэлос ҳам бор бўлган.

Амир Темур ўзининг 35 йиллик султонлик, мамлакатдорлик йилларининг аксариятини ҳарбий юришларда ўтказган. Тарихчилар гувоҳлик беришича, ул зот қайси мамлакатга қадам ранжида қилмасин, ўша ерларда ўзидан бир «бинойи хайр», яъни ёдгорлик учун бир жамоат биноси бунёд эттирган. Соҳибқироннинг хорижий давлатлардаги ободончилик фаолиятининг бир қисмини мамлакатлараро савдо-сотиқни ривожлантириш, савдо карвонлари хавфсизлигини таъминлаш ташкил этган. «Амир Темур фаолиятидаги биз учун ибратли нуқталардан яна бири шундаки, у савдо-иқтисод муносабатлари орқали халқлар, мамлакатлар ўртасида ягона макон барпо этиш соҳасида шундай ютуқларга эришганки, бунга қойил қолмасдан иложимиз йўқ»[2].

Буюк аждодимиз бундан олти аср аввалроқ ҳеч қандай давлатнинг қўшнилари билан ўзаро яхши алоқалари, манфаатли ҳамкорлигисиз ёрқин истиқболи бўлмаслигини теран англаган. Шу сабабли, Соҳибқирон Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан – Хитой, Ҳиндистон, иккинчи томондан – Франция, Испания, Англия ва бошқа давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга интилган.

Амир Темур Кастилия ва Леон Қироли Дон Энрике III (айрим манбаларда – Испания қироли Ҳенрих III), Франция ҳукмдори Шарль VI (айрим манбаларда – Карл VI), Англия Қироли Ҳенрих IV саройларига элчилар юбориб, мутаносиб равишда испаниялик, франциялик, англиялик, хитойлик ва бошқа бир қатор – жами йигирмадан ортиқ – хорижий давлатлар элчиларини ўз салтанатида қабул қилган.

Тарихий манбаларда ёзилишича, 1402 йилнинг 28 июлида Анқара шаҳри яқинидаги Чубуқ водийсида Амир Темур билан Усмонлилар султони Боязид Йилдирим аскарлари ўртасида кечган ва Соҳибқирон ғалабаси билан якун топган жангга гувоҳ бўлганлар орасида Кастилия ва Леон қироли **Дон Энрике III** *(don Henrique el Tercere de Castilla)* томонидан Амир Темур ҳузурига йўлланган элчилар – **Пайо де Сото Майор** ва **Ҳернан Санчес де Паласуэлос** ҳам бор бўлган. Жангдан сўнг Туркистон амири элчиларни қабул қилган, улардан испанлар давлати ва қиролнинг ҳол-аҳволи ҳақида суриштирган, зиёфатларга таклиф этиб, кўп ҳадялар берган.

Элчиларнинг қайтиш пайти келганида Соҳибқирон икки давлат ўртасидаги алоқаларни янада мустаҳкамлаш мақсадида улар билан бирга қобилиятли беклардан Муҳаммад Кеший[3]ни ҳам мактуб ва совғалар

---

[1] Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома» (фотофаксимил нашр)// Нашрга тайёрловчи, Сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев. – Т.: 1972. – 194-бет; Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddîn Ait Yezdi et traduite en français par François Petis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix, Paris, 1722, 4 vol., in-12.

[2] Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. – Т.: «Ўзбекистон», – 1998. – 63-бет.

[3] Муҳаммад Кеший – Амир Темурнинг 1402 йилда Испанияга юборган элчиси. Қаранг: Н. Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – 128 бет; Kehren L. Un ambassadeur de Tamerlan à Paris (1403) //«La Timuride» № 28. novembre 2004; Равшанов П. Шахрисабз тарихи (Энг қадимги даврлардан XX асрнинг I чорагигача) – Т.: «Янги аср авлоди», 2011, – 548 бет; Равшанов П. Оқсарой тарихи. – Т.: «Янги аср авлоди», 2016, – 172 бет.

билан Кастилияга элчи қилиб жўнатган. Кеший у ерга эсон-омон етиб бориб, мактуб ва совғаларни Қирол Дон Энрике III га топширган.

Шу ўринда Амир Темур элчисининг шахси ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Унинг номи баъзи бир манбаларда «Муҳаммад қози», «Муҳаммад ал-қози», кейинги, янги талқиқотларда эса, «Муҳаммад Кеший», «Муҳаммад ал-Кеший» тарзида келтирилган. Маълумки, Амир Темур Насаф ва Кеш олимлари, диний ва дунёвий илмлардан хабардор, хорижий тилларни биладиган қобилиятли шахсларни ўз саройига ишга жалб этган. Улар турли лавозимлар қатори элчилик вазифасини ҳам адо этишган. Масалан, Муҳаммад Кеший Соҳибқироннинг элчиси сифатида маълум муддат Испанияда яшаб келган бўлса, Мавлоно Абдуллоҳ Кеший[1] Амир Темур томонидан Миср султони Фаражга элчи қилиб юборилган.

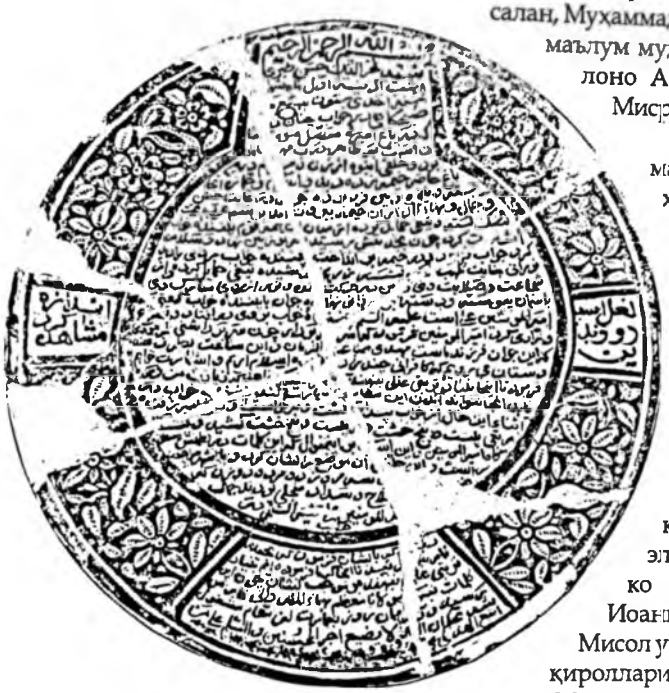

Меъморий қоплама. XIV аср. Сулс ёзуви. Темурийлар тарихи давлат музейи фонди.

Garniture architecturale. XIVe siècle. Caractères «Suls». Musée d'État sur l'Histoire des Timourides.

«Кеш» сўзининг «қоз»га айланиб қолиши масаласини Европа тилларининг ўзига хос талаффуз талаби билан ҳам изоҳлаш ўринлидир. Масалан, ҳатто Руи Гонсалес де Клавихонинг ўзи ҳам баъзан тарихий атоқли номларни ва жойлар номини турлича ишлатган. У Тўхтамиш номини бир ўринда – Тотамих, бошқа жойда – Керамих, яна бир ўринда – Тетанис деса, Табриз шаҳри номини эса Торис, Турис, Таурис қабилида турлича шаклларда қуллаган.

Амир Темур одатда Европа мамлакатларига масиҳийлик дини пешволарини элчи қилиб юборган. Франциско, Франциско Садру, Султония шаҳри архиепископи Иоанн ана шундай вазифаларни адо этганлар. Мисол учун, 1402 йилда Иоанн Франция ва Англия қиролларига Соҳибқироннинг хатларини олиб борган. Мусулмон дипломатлардан фақат Муҳаммад Кешийгина Европага боришга муяссар бўлган. Бу ҳам унинг қобилиятидан, бир неча тилларни, эҳтимол, Европа тилларидан бирини билганлигидан далолат беради.

Ўша даврда Амир Темурнинг шуҳрати бутун Европага тарқалган. Шу сабабли Муҳаммад Кеший Кастилия Қироли Дон Энрике III ҳузурида катта ҳурмат-эътибор билан кутиб олинган. У Қирол саройидаги ва йирик зодагонлар қасридаги тантанали қабул маросимларида иштирок этган. Қирол унга Руи Гонсалес де Клавихо бошчилигидаги ўз элчиларини қўшиб, ҳурмат-эҳтиром билан Самарқандга кузатиб қўйган.

1403 йили испанларнинг иккинчи элчиси Клавихо билан бирга юртга қайтган Муҳаммад Кеший узоқ ва машаққатли йўл босиб, 1404 йилнинг август ойи охирларида Самарқандга етиб келган. Соҳибқирон Кастилия элчиларини 8 сентябрь куни Самарқанд ташқарисидаги «Дилкушо» боғида қабул қилган. Шу элчилар орасида

---

[1] Мавлоно Абдуллоҳ Кеший – Амир Темурнинг Мисрга юборган элчиси.

Амир Темур билан душманлик кайфиятида бўлган Миср Султони Барқуқ тўсатдан вафот этгач, Миср тахтига Султон Фараж ўтиради. У Амир Темурнинг талабларини қабул қилиб, ўзини Амир Темурнинг вассали деб тан олади ва икки ўртада сулҳ тузилади. Ушбу сулҳнинг изоланишини Амир Темур томонидан Абдуллоҳ Кеший элчи сифатида назорат қилади. Қаранг: Н. Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – 128 бет.

Мухаммад Кеший ҳам бўлган, деб гувоҳлик беради тарихий манбалар. *«Улар билан яна Темурбек томонидан Испанияга юборилган элчи ҳам бор бўлиб, унинг устидан у ердагилар кулишар, чунки элчи кастилна, яъни испанча кийимларни кийиб олган эди»*[1], деб ёзган Клавихо.

Шундай қилиб, Амир Темур ва темурийлар ўз даврида **«Буюк ипак йўли»** номи билан машҳур бўлган, Европа мамлакатлари билан Ҳиндистон ва Хитой давлатлари ўртасидаги Марказий Осиё орқали ўтиб-қайтиладиган асосий халқаро савдо йўлига наинки эгалик қилганлар, айни чоғда, бу йўл бўйлаб қатнайдиган беҳисоб ва бой карвонларнинг хавфсизлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратганлар. Бунинг натижасида Шарқ ва Ғарб ўртасида савдо-сотиқ ва дипломатия муносабатлари ҳар томонлама ривожланиб борган.

«Амир Темур ёхуд «Темур Ҳукмдор» каби тарих гилдирагини ўзгартирган инсонлар жуда кам: у 1402 йили Анқара жанггоҳида Боязид Йилдирим устидан қозонган кучли галаба Константинополь умрини ярим асрга узайтирди ва бу билан Оврупани турк истилосидан сақлаб қолди; у Тўхтамишхон ва Олтин Ўрдага берган қудратли зарбалар ўрусларни мўғул мустамлакасидан халос қилди ва Московияга ислоҳотларни амалга ошириш имкониятини яратди; унинг Яқин Шарқ, Эрон ва Шимоли-ғарбий Хиндистонга қилган юришлари ушбу минтақаларнинг сиёсий мувозанатини тубдан ўзгартириб юборди».

Луи Базен,
Франция

Айниқса, савдо йўлларининг Самарқанд орқали ўтиши салтанатнинг иқтисодий, маданий ва илмий ривожига катта таъсир кўрсатган. Миср тарихчиси **Ас-Сайир Фарожнинг** ёзишича, ўлкамиз бўйлаб ўтадиган жаҳон савдо-сотиқ йўллари Амир Темур назоратида бўлган ва тижоратдан тушган даромаднинг миқдори Франция Қиролининг даромадидан ҳам ортиқ бўлган[2].

Буюк Соҳибқироннинг *«Дунё савдо аҳли ила обод бўлажак!»*[3] деган оддий ва аниқ ҳикматидан ҳам аёнки, Амир Темур ташқи сиёсатида халқаро савдо-иқтисодий муносабатларни кенг йўлга қўйиш, ундан барчани, аввалambор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бош ғоя бўлиб хизмат қилган. Шавкатли бобокалонимиз етти аср бурун бош қотирган ва сиёсат юритган халқаро миқёсда адолатли интеграция макони яратиш йўлидан эндиликда мустақил Ўзбекистон дадил одимламоқда.

Ўзбекистон истиқлолга эришгач, Амир Темур шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди. Истиқлолимизнинг ҳар бир тадбирида, мустақил давлатимизнинг ҳар бир қадамида ул буюк зот руҳи бизга ҳамроҳу ҳамнафас бўлиб бормоқда. Юртимизда ҳар йили 9 апрелда Амир Темурнинг таваллуд санаси кенг нишонланади. Соҳибқирон номи, унинг фаолияти билан боғлиқ тадбирлар алоҳида кўтаринки руҳда ўтади.

Тошкентда, Шаҳрисабзда, Самарқандда буюк бобомизнинг улуғвор ҳайкаллари қад кўтарди. Пойтахтимиз марказидаги хиёбон, шоҳкўча, метро бекати, шунингдек, мамлакатимизнинг турли ҳудудларидаги маданият ва маърифат масканлари Соҳибқирон номи билан аталади.

Ҳа, Амир Темур номи, унинг сиймоси халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажагимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлаб турибди. Зеро, маънавиятимизнинг энг теран ўқ томирларидан бири – улуғ зот Амир Темур сиймосидир. **Соҳибқирон сиймоси инсоният тарихида бизгача бўлган, биздан кейин ҳам бўладиган катта бир оламшумул воқеликдир.**

---

[1] Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар) / масъул муҳаррир: Муҳаммад Али; сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров; таржимон О. Тоғаев. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 110-бет; Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzales de Clavijo // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numéro, Paris, 1990. – P.6.

[2] Уватов У. Миср тарихчисининг қўлланмаси // «Миллий тикланиш» газетаси, 1996, 10 октябрь.

[3] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», – 1997. – 186-бет.

Амир Темур ордени

Амир Темур ордени, 1996 йил 26 апрелда таъсис этилган.

Ordre Amir Temur, institué le 26 avril 1996.

Ҳақиқатан ҳам, шавкатли саркарданинг ҳарбий-сиёсий фаолияти бошқа мамлакатлар билан ўзаро муносабатлардаги муаммоларни сиёсий йўл билан бартараф этиш стратегиясини амалда юксак даражага кўтарганининг ёрқин намоёнидир.

Бошқача айтганда, янгича таомилдаги мунтазам армиянинг ташкил этилиши, сиёсий уюшув, ҳаётнинг барча жабҳалари, айниқса, иқтисодиётнинг ғалаба қозониш йўлидаги стратегик вазифага бўйсундирилиши, мустаҳкам интизом, ҳар бир жангчи томонидан ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш қоидаларига риоя қилиниши, дипломатик воситалардан усталик билан фойдаланиш каби омиллар рақиб устидан зафару ғалабани таъминлаган[1]. Амир Темур ўзининг бутун ҳукмронлиги даврида бирон марта ҳам мағлубиятга учрамаган.

Машҳур араб тарихчиси **Ибн Арабшоҳ** ёзганидек, ***«Темур қўрқмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли (киши)ларни, довюрак ва мардларни ёқтирар эди»***[2]. Бинобарин, Соҳибқироннинг асосий мақсади алоҳида мулкларни мустаҳкам ва қудратли давлатга бирлаштиришдан иборат бўлган. Олтин Ўрда ўз давлатига хавф-хатар солаётганини кўрган Амир Темур Тўхтамишга қарши 1389, 1391 ва 1394–1395 йилларда уч марта катта ҳарбий юриш уюштиргани тарихдан яхши маълум.

Амир Темурнинг 35 йиллик ҳукмронлиги даврида 27 мамлакатни бирлаштирган улкан салтанат барпо этилган. Бу салтанатнинг ҳудуди Ҳиндистондан Сирдарё ва Зарафшонгача, Тангритоғ (Тянь-шань) дан Босфорга қадар ёйилган. Айни вақтда Марказий Осиёдаги бу воқеаларнинг акс-садоси бошқа бир қатор мамлакатлар учун ижобий оқибатларга сабаб бўлганини ҳам қайд этиш даркор.

Қисқача айтганда, Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши билан ҳарбий иш соҳасида муҳим ўзгаришлар юз берган, улар Шарқу Ғарб ҳарбий-назарий тафаккури тараққиётида катта роль ўйнаган[3].

Ўзбекистонда ватанпарварлик тарбияси, юртдошларимиз, хусусан, миллий армиямиз сафларида ўз бурчларини ўтаётган аскар ва офицерларнинг мардлик, Ватанга муҳаббат ва садоқат сингари фазилатларини муносиб тақдирлаш борасидаги ишлар янги босқичга кўтарилгани таҳсинга сазовордир. Бунда, айниқса, **Амир Темур ордени** (1996 йил 26 апрель), **Жалолиддин Мангуберди ордени** (2000 йил 30 август), **«Жасорат» медали** (1994 йил 3 май) сингари Ватанимизнинг юксак мукофотлари таъсис этилгани алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Амир Темур ордени – юртимизда мустақиллик даврида таъсис этилган ва ёш авлодни буюк аждодларимизнинг муносиб ворислари, озод мамлакатимиз ёрқин истиқболини яратишга қодир кишилар қилиб тарбиялаш ишига қўшган алоҳида хизматлари учун берилади-ган юксак давлат мукофотларидандир.

---

[1] Ўзбекистон ҳарбий санъати тарихи: китоб-альбом / Ж.Х. Исмаилова, Л.Г. Левтеева; масъул муҳаррир: Ю.Р. Буряков. – Т.: «Ўзбекистон», 2012. – 115-бет.

[2] Ибн Арабшоҳ. Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихидан тақдири ажойиботлари)/ Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни Ў. Ўватов тайёрлаган/ Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. II китоб. – Т.: «Меҳнат», 1992. – 65-бет; Ibn Arabchah. Etrangetés du destin sur les aventures de Timour (1440), trad. Française de P. Vattier, Paris, 1658.

[3] Ўзбекистон ҳарбий санъати тарихи: китоб-альбом / Ж.Х. Исмаилова, Л.Г. Левтеева; масъул муҳаррир: Ю.Р. Буряков. – Т.: «Ўзбекистон», 2012. – 112–113-бетлар.

Амир Темур ордени 1996 йил 26 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан таъсис этилган бўлиб, ушбу орден билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлатчиликни мустаҳкамлашдаги улкан хизматлари, меъморчиликни, илм-фан, адабиёт ва санъатни, шу жумладан ҳарбий маҳоратни ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссалари учун мукофотланадилар. Амир Темур ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин.

Ушбу мукофот билан 2008 йилда – халқпарвар демократик ҳуқуқий давлат яратиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувликни таъминлаш, тарихий адолатни тиклаш ишига қўшган улкан ҳиссаси ҳамда бу борада матонат ва жасорат кўрсатганлиги учун – Ислом Каримов, 2004 йилда – Шахмат бўйича жаҳон чемпионатидаги ғалабаси ҳамда ўзбек халқи номини, унинг интеллектуал салоҳиятини намойиш эта олгани, ўзбек давлати нуфузини, иродасини мустаҳкамлашдаги хизматлари учун – ўзбекистонлик халқаро шахмат гроссмейстери Рустам Қосимжонов тақдирланган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Амир Темур ордени билан 1996 йилда – Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари, 2003 йилда Андижон вилояти ва 2014 йилда Термиз шаҳри тақдирланган.

«Амир Темур деганда кўз олдимизда нафақат қаттиққўл жаҳонгир, балки ўзидан кейинги авлодларга ниҳоятда бой маданий мерос қолдирган санъат ва маърифат ҳомийси ҳам гавдаланади. Дарҳақиқат, Самарқандни бир бора бўлса ҳам кўриш орзусида ёнмаган ким бор? Амир Темурнинг ЮНЕСКО Умумжаҳон маданий мероси рўйхатидан жой олган пойтахти бутун дунёдан минг-минглаб сайёҳларни ўзига жалб этади. Улар орасида менинг ҳамюртларим, айниқса, кўпчиликни ташкил этади».

Жак-Анри Эльс,
Франциянинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва мухтор элчиси

Темурийлар тарихига бағишланган дунёдаги ягона музей

Азим Тошкентнинг Амир Темур хиёбонига туташ ҳудудида Соҳибқирон бобомиз ва унинг шавкатли авлодларига бағишлаб бунёд этилган муҳташам кошона – **Темурийлар тарихи давлат музейи** зиёратчилар билан доимо гавжум. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг ташаббуси билан Истиқлолнинг дастлабки йилларида қисқа вақт ичида бунёд этилган **Темурийлар тарихи давлат музейи 1996 йил 18 октябрда ўз фаолиятини бошлаган.**

«...Темурийлар тарихи давлат музейи Соҳибқирон шахсиятига нисбатан юртимизда тарихий адолат тантана қилганининг яна бир амалий исботидир.

Айтиш мумкинки, Амир Темур хиёбони гўзал бир узук бўлса, бу музей шу узукнинг ёқут кўзидир.

Музейни зиёрат қилган ҳар бир инсон менинг бу сўзларим шоирона ташбеҳ ёки муболаға эмаслигига ишонч ҳосил қилади. Бу музейда бизнинг ўтмишимиз ҳам, бугунги кунимиз ва буюк истиқболимиз ҳам бамисоли кўзгуда акс этгандек намоён бўлади»[1].

Ўтган даврда ушбу нуфузли маънавий ва маърифий маскан наинки Ўзбекистон аҳолиси, айни чоғда дунёнинг турли давлатларидан ташриф буюрадиган кўп сонли зиёратчилар ва меҳмонлар ўртасида ҳам катта обрў-эътибор қозонди. Темурийлар тарихи музейи ташкил топганидан буён ўтган даврда музейга 2 миллион нафардан ортиқ зиёратчи ташриф буюрган.

Ҳозирги кунга қадар музейда 60 га яқин кўргазма, турли илмий анжуманлар ташкил этилгани, кўплаб монографик асарлар,

[1] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 168-бет.

Темурийлар тарихи давлат музейи. 1996 йил 18 октябрда очилган.

Musée d'Etat sur l'Histoire des Timourides, Inauguré le 18 octobre 1996.

рисолалар, илмий ва илмий-оммабоп мақолалар нашр этилгани ҳам давлатимиз раҳбарининг юксак таърифига ҳар томонлама муносиб бўлиш учун кейинги йилларда бу ерда салмоқли ишлар амалга оширилганини кўрсатиб турибди[1].

Маълумки, Ўзбекистон мустақиллигининг илк кунлариданоқ миллий давлатчиликни тиклашда мамлакат ҳудудида ташкил топган бир қатор йирик давлатлар, айниқса, жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган Соҳибқирон Амир Темур барпо этган буюк давлатнинг намуна сифатида тутган ўрни беқиёсдир. Президентимиз таъкидлаганидек, ***«Амир Темур давлат қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди»***[2]. Зеро, Буюк стратегик, моҳир сиёсатчи, эскирган ижтимоий муносабатларнинг қатъий ислоҳотчиси, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва маданиятнинг ҳомийси бўлган **Амир Темур «Қонунлар ва урф-одатларга асосланган» давлат барпо этди**[3].

Темурийлар тарихи музейи ташкил топганидан буён ўтган даврда музейга 2 миллион нафардан ортиқ зиёратчи ташриф буюрган.

Бугунги кунда элликдан ортиқ давлатда темуршунос олимлар фаолият кўрсатмоқда, Амир Темурга бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 900 дан зиёд, Шарқ тилларида эса, мингдан ортди. Афсуски, Амир Темурга бағишланган асарлар библиографияси ҳали-ҳануз тўлиқ яратилганича йўқ. Тўғри, бу хусусда айрим ишлар бор. Масалан, 1974 йилда Техронда Ҳабибий тайёрлаган **«Темурийлар даври санъати»,** 1995 йилда Р. Алимовнинг **«Соҳибқирон Амир Темур»** (методик тавсиянома), Ўзбекистон Республикасининг Миср Араб Республикасидаги элчихонаси ҳомийлигида Ш. Бобохонов ва Насрулло Мубошир ат-Тарозий тайёрлаган **«Амир Темур ва темурийлар ҳақида Миср кутубхоналарида сақланаётган манба-**

---

[1] Файзиев Х. Соҳибқирон даҳосига эҳтиром // Гулистон, 2015. №2. – 6–7 бетлар.

[2] Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1 – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 360-бет.

[3] Каримов И.А. Буюдкорлик йўлидан. Т.4. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 342-бет.

Кўзача. XIV аср. Бронза. Темурийлар тарихи давлат музейи фонди.

Cruchon de bronze. XIVe siecle. Musee d'Etat sur l'Histoire des Timourides.

лар ва қўлланмалар фихристи»[1] шулар жумласидандир. Шунингдек, биз академик Э. Ртвеладзе билан биргаликда Францияда сақланаётган манбалар рўйхатини 1996 йилда Парижда чоп этдик[2], 1999 йилда эса, тўлдирилган ва кенгайтирилган нашрни чиқардик[3], 2003 йилда Марказий Осиёни тадқиқ қилиш француз институти 1755 асарни ўз ичига олган **«Амир Темур библиографияси»**ни тайёрлади[4].

Бу асарлар Амир Темур шахсига жаҳоннинг турли қитъаларида қизиқиш катта эканининг яққол тасдиғи бўлиб, уларда Соҳибқирон буюк давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ҳомийси сифатида таърифланади. Бинобарин, Туркистон заминидан етишиб чиққан бирорта шахс бутун дунё, хусусан, Европа давлатлари эътиборини ҳанузгача Амир Темурчалик ўзига тортмаган. Албатта, бунга бир қатор тарихий жараёнлар сабаб бўлган.

Биринчидан, XIV аср охирларида - Соҳибқирон Амир Темур ва Султон Боязид Йилдирим иккаласи икки буюк давлатда ҳукмронлик қилган даврда Англия, Испания, Франция каби давлатлар билан Амир Темур ўртасидаги дипломатик алоқалар кучайган. Айниқса, Амир Темур Миср ва Турк султонлари устидан ғалаба қозонгач, европалик қироллар ўз халоскорига миннатдорчилик рамзи сифатида совға-саломлар йўллаганлар. Ҳатто Парижда Амир Темурга ҳайкалча яратилган[5]. Замондошлар ва кейинги тарихчилар, рассомлар, шоирлар, драматурглар ўз ижодида Соҳибқиронни улуғлаганлар.

Иккинчидан, Амир Темурнинг бизга қолдирган тарихий мероси нафақат замондошларини, балки кейинги даврлар ва ҳозирги замон дунё аҳлини ҳам ҳайратга солиб келмоқда. Шу маънода, 1996 йили Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги нафақат Ўзбекистонда, балки ЮНЕСКО билан ҳамкорликда дунё миқёсида кенг нишонлангани бежиз эмас[6]. Ушбу қутлуғ сана муносабати билан Тошкентда бир қатор йирик давлатларнинг олимлари иштирокида бўлиб ўтган (1996 йил 23–26 октябрь) халқаро анжуманда Амир Темурнинг жаҳон тарихидаги ўрни юқори баҳоланди[7].

---

[1] Амир Темур ва темурийлар ҳақида Миср кутубхоналарида сақланаётган манба ва қўлланмалар фихристи. – Қоҳира: Ўзбекистон Республикасининг Миср Араб Республикасидаги элчихонаси, 1996.

[2] Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории: Библиография/ Отв. за выпуск Д.Нурматова. – Париж: Посольство Республики Узбекистан в Франции, 1996. – 28 с.

[3] Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. – Т.: Мир экономики и права. 1999. – 113 с.

[4] Амир Темур библиографияси. Н. Ниязов, Б. Касимов, Б. Баннопов, М. Зикруллаев, Я. Муҳаммедов. Международный фонд «Амир Темур», рук. Б. Ахмедов. – Т.: IFEAC, 2003. – 114 с. (Documents de travail de l'IFEAC, № 3, Avril, 2003, 114 p.).

[5] Курбонова Д.А. Жаҳон кутубхоналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар. – Т.: «Akademnashr», 2011. – 30 бет; А. Бердимурод. Соҳибқироннинг олтин ҳайкалчаси // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993, 25 июнь; А. Бердимуродов. Соҳибқироннинг олтин ҳайкали// «Мерос» газетаси, 1993, № 1.

[6] Frédérique Beaupertuis-Bressand. Festivités autour du jubilée d'Ulug Beg en Ouzbékistan// La Timuride, Paris, 1996, № 16. P. 2.

[7] Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 111 бет; Amir Temur in the world history. – Tashkent, «Ўзбекистон», 1996. – P. 111.

Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги доирасида Парижда ташкил этилган кўргазманинг очилишида қатнашган ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майор ўз нутқида: ***«Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларини ўқир эканман, Марказий Осиё мазкур қисмининг XIV аср маданиятини – меъморчилик бойликларини, шеърият нафосатини, техник ва илмий топқирлигини, ушбу маданиятга афсонавий жаҳонгир Амир Темурнинг таъсири ва ҳоказоларни кашф этдим»***[1], деган эди.

Ҳозирги кунда Амир Темур тарихини ўрганишга бўлган қизиқиш янада кучайиб бормоқда. Францияда **Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси**, Испанияда эса, **«Клавихо – Амир Темур» Испания-Ўзбекистон дўстлик уюшмаси** фаолият олиб бораётгани, Парижда махсус **«Темурийлар»** (***«La Timuride»***) номли бюллетень чоп этилаётгани буни яна бир бор исботлайди.

«Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларини ўқир эканман, Марказий Осиё мазкур қисмининг XIV аср маданиятини – меъморчилик бойликларини, шеърият нафосатини, техник ва илмий топқирлигини, ушбу маданиятга афсонавий жаҳонгир Амир Темурнинг таъсири ва ҳоказоларни кашф этдим».

Федерико Майор,
Испания

Буларнинг барчаси Амир Темурнинг жаҳон халқлари тарихи ва цивилизациясига қўшган ҳиссаси улуғ эканидан далолатдир. Жумладан, Амир Темур ўз даври учун зарур ва замонавий давлат бошқарув тизимини яратган, бу борада асрлар давомида мавжуд бўлган давлатчилик анъаналарини ривожлантирган, Мовароуннаҳр номини дунёга танитган, халқаро савдо йўли – «Буюк ипак йўли»ни тиклаган, бутун умрини ўз юрти тинчлиги учун сарфлаган, буюк бунёдкор шахс сифатида дунёга танилган. Шундай экан, ҳеч шубҳа йўққи, Амир Темур номи неча-неча авлодлар ёдида мангу қолади.

Бугунги кунда халқимизнинг, жумладан, ёш авлоднинг узоқ асрлар давомида ота-боболари асос солган моддий ва маънавий маданият ёдгорлик-ларига қизиқиши, меҳр-муҳаббати тобора ортиб бормоқда. Ёшларни улуғ аждодлар номи ва мероси билан фахрланишга ўргатиш, миллий анъаналар давомчилари этиб тарбиялаш, уларда миллий ғурур ҳиссини юксалтириш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидандир[2].

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан 1996 йил мамлакатимизда Амир Темур йили деб эълон қилинди. Пойтахтимиз марказида Амир Темур хиёбони бунёд этилди, Тошкент, Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарларида Соҳибқиронга атаб пурвиқор ёдгорликлар ўрнатилди. Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 14 мартдаги қарорига мувофиқ Тошкент шаҳрининг Амир Темур хиёбонида Темурийлар тарихи давлат музейи учун махсус бино қурилди. Кўркам бинода 1996 йилнинг 18 октябрида бўлиб ўтган музейнинг очилиш маросими умумхалқ байрамига айланиб кетди.

Музей биноси ўзида Темурийлар даври ва замонавий меъморчилик санъати услубларини мужассамлаштирган. Муҳташам бино Амир Темур давридаги саройлар кўринишида қурилган бўлиб, унинг ўзи бир музейдир. У доира шаклида бўлиб, катта қуббали гумбази, кўп устунли очиқ айвони бор. Музей биноси мустақиллик даврида, миллий истиқлол архитектураси мезонлари бўйича бунёд этилган энг ноёб иншоотлардан бири сифатида замонавий меъморчилик талабларига тўла жавоб беради. Ҳақиқатан ҳам, Шарқ услубида ҳозирги шарт-шароитларга мослаб қурилган бу бино ўзининг нафислиги, салобати, гўзаллиги билан ҳар қандай томошабинни лол қолдира оладиган ёрқин сифатларга эгадир[3].

---

[1] Амир Темур жаҳон тарихида. – Париж: Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг таълим, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти, 1996. – 4-бет.

[2] Golombek L., Subtelny M. Timurid Art and Culture. – Leiden, 1992.

[3] Ҳабибуллаев Н., Ўлжабоева С. Темурийлар давлат тарихи музейи ва унинг фаолияти // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти – Т.: Akademnashr, 2015. – 32-бет.

Музей очилганидан буён зиёратчиларнинг сони тобора ортиб бормоқда. Музейга хорижий давлатлар арбоблари, расмий делегациялар кўплаб ташриф буюради. Улар Амир Темур ва темурийлар даври тарихи билан танишиб, жуда катта таассурот олмоқда. Ўтган давр мобайнида музейга жаҳоннинг турли давлатларидан 800 дан ортиқ хорижий делегация ва расмий меҳмонлар ташриф буюриб, Темурийлар даври тарихи билан танишган[1]. «Музейнинг фахрий меҳмонлар китоби»га нуфузли меҳмонлар ёзиб қолдирган самимий дил сўзлари асосида музейда «Дастхатлар» кўргазмаси яратилгани эътиборга сазовордир.

Музейга келаётган меҳмонларнинг таклиф ва мулоҳазалар китобига битган таассуротларини ўқиш асносида, Президентимизнинг: ***«Кимки Ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак»***[2], деган сўзлари нақадар тўғри эканига қайта-қайта ишонч ҳосил қилиш мумкин.

«Кимки Ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак».

Ислом Каримов

Музей илмий-тадқиқот муассасаси сифатида Фанлар академияси тизимида фаолият юритади. Музейнинг асосий мақсади – Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан, маориф ва маданиятнинг юксак даражадаги тараққиётини ҳаққоний акс эттириш ва кенг тарғиб қилиш, чуқур инсонпарварлик руҳи билан суғорилган тарихий ютуқларимиз ва анъаналаримиз асосида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва уларнинг онгига миллий истиқлол ғоясини сингдиришдан иборат.

Айни вақтда музейда тарихий, маданий, маърифий фанларнинг етакчи йўналишлари бўйича илмий-амалий тадқиқотлар олиб бориш; мамлакатимиз ва хорижий мамлакатлар жамоатчилигини темурийлар даври тарихи билан таништириш; Темурийлар тарихи даврига оид манбаларни тўплаш бўйича мамлакатимизда ва чет элларда изланиш ишларини олиб бориш; Амир Темур ва темурийларнинг жаҳон фани маданиятига қўшган улкан ҳиссасини кўрсатиб берадиган асл ҳужжатлар, қўлёзмалар, моддий-маънавий ёдгорлик ва топилмалар асосида халқимиз тарихини ёритувчи экспозиция ва кўчма кўргазмалар ташкил этиш каби муҳим вазифалар амалга оширилмоқда.

Музей «Давлат ноёб илмий объектлари» рўйхатига киритилган бўлиб, унинг хазинасида Ўзбекистон тарихини акс эттирувчи 5 мингга яқин ашёлар сақланади. Булар, жумладан, Амир Темур ва Темурийлар даври тарихига оид қўлёзмалар, ёзишмалар, кумуш ва мис тангалар, Амир Темур мақбарасидан олинган ашёлар, сопол ва мис буюмлар, меъморий қопламалар, XIX–XX асрларга оид китоблар, тангалар, этнографик буюмлардир. Ҳозирги кунда музей экспозициясидан 1700 дан ортиқ экспонат жой олган.

Яна шуни эътироф этиб ўтиш лозимки, бу экспонатлар орасида 1996 йил апрель ойида Президентимиз И.А. Каримовнинг Парижга ташрифи чоғида Францияниng ўша вақтдаги Президенти Жак Ширак Ислом Каримовга тақдим этган **Амир Темурнинг 1402 йил Франция Қироли Шарль VI га йўллаган номаси** энг ноёб тарихий ҳужжатлардан бири ҳисобланади.

---

[1] Н. Хабибуллаев. Оберегая великое наследие / Народное слово, 2014, 9 апрель.

[2] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 169-бет.

Музейга Франциядаги Лувр музейи томонидан Амир Темур сиймосининг нусхалари, Эрон элчихонасидан Амир Темур ва темурийларнинг қўшни давлат ҳукмдорлари билан ёзишмалари, Ҳиндистон элчихонасидан бир нечта қўлёзма саҳифаларидан нусхалар совға қилинган. Шунингдек, Покистон, Хитой элчихоналари, Малайзия, Қозоғистон, Россия, Грузия, Туркия ва бошқа давлатлардан тақдим этилган совғалар музей хазинасини янада бойитди. Тарихимизга оид кўплаб ашёларни совға қилиб, музейни экспонатлар билан бойитишда ўз ҳиссасини қўшаётган юртдошларимиз – музей жонкуярларининг хизматини алоҳида таъкидлаш лозим.

Музейда «Фондлар ва архив», «Маънавият ва маърифат», «Экскурсиялар», «Экспозиция ва кўргазмаларни бадиий безаш», «Реставрация ва кимё лабораторияси» каби бўлимлар мавжуд. Ушбу бино нафақат музей сифатида, балки Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ўрганувчи илмий марказ сифатида халқимизнинг давлатчилик тарихини ёритиб берувчи, аждодларимизнинг бой моддий ва маънавий меросини ўзида мужассамловчи ва илмий тадқиқ этиб, келажак авлодга етказувчи ягона объект ҳам ҳисобланади.

Мустақиллик шарофати билан музейларнинг нафақат мамлакатимизда, айни чоғда жаҳон миқёсида аҳамияти кучайиб бормоқда. Жаҳон майдонига чиқаётган музейларнинг таъсир доираси кенгайиб, улар халқаро маданий алоқалар ўрнатиш, миллий маданиятларнинг ўзаро бойиши ва халқлар ўртасида ҳамфикрлиликни ривожлантириш ишларига катта ҳисса қўшмоқда. Бунда кўргазмалар айирбошлаш биринчи ўринда туради. Кўргазма ва экспозицияларнинг виртуал кўринишларини яратиш орқали эса, моддий ва маданий бойликларни кенг тарғиб қилиш имконияти туғилади.

Бронза қозонча. XIV аср. Темурийлар тарихи давлат музейи фонди.

Chaudron de bronze. XIVe siècle. Musée d'Etat sur l'Histoire des Timourides.

Шу нуқтаи назардан, **«Виртуал кўргазмалар ва уларнинг илмий-амалий асослари (Темурийлар тарихи давлат музейи кўргазмалари асосида)»** лойиҳаси муҳим, долзарб мавзулардан бири ҳисобланади. Виртуал кўргазмалар ва уларнинг илмий-амалий асосларини яратиш натижасида экспозиция, кўргазма ва экскурсияларнинг томошабинларга таъсир кучи ортиб боради. Ўзбекистонда темурийлар даври маданий, ижтимоий, сиёсий тарихи билан боғлиқ виртуал кўргазмалар ташкил қилиш орқали кенг оммага муҳим ва аниқ маълумотлар бериб борилмоқда.

Музейда Фанлар академиясининг илмий тадқиқот институтлари, музейлари билан ҳамкорликда мамлакат миқёсида йирик кўргазмалар ташкил этиш ҳам анъанага айланган. Ўзбекистон тарихига оид энг ноёб ашёлардан ташкил топган «Ўзбекистон. Мозий дурдоналари», Амир Темур давлати билан Кастилия қироллиги ўртасида ўрнатилган дипломатик алоқаларнинг 600 йиллигига бағишланган «Амир Темур – Клавихо – Самарқанд», ўзбек давлатчилиги тарихининг ёзув маданияти билан узвий боғлиқлигини ашёлар воситасида ифодаловчи «Ўзбекистонда ёзув маданияти тарихи», «Ноёб қўлёзмалар» ва «Ноёб қўлёзмалар хазинасидан (тошбосма китоблар)» кўргазмалари бу фикрнинг далилидир[1].

[1] Темурийлар тарихи давлат музейи 15 ёшда. – Т.: «Akademnashr», 2011. – 10-бет.

Музейда ўзбек халқи давлатчилик тарихини, темурийлар даври тарихини, аньана ва кадриятларимизни акс эттирувчи 50 дан ортиқ кўргазма ташкил этилган. «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб», «Темурийлар даври мусиқа асбоблари», «Темурийлар тарихига оид китоблар», «Мовароуннаҳр ҳукмдорлари», «Меросимиз давомчилари», «Амир Темур ҳаётидан лавҳалар», «Хориждаги меросимиз», «Амир Темур ва темурийлар даври тарихи – рассомлар нигоҳида», «Самарқанд – 2750 ёшда», «Совғалар», «Тошкент – Шарқ дурдонаси», «Темурийлар давлатининг дипломатик муносабатлари», «Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар» кўргазмалари шулар жумласидандир.

Амир Темур ўттиз беш йилга яқин вақт ичида Осиёни тиз чўктирди ва тарихан қисқа муддат умр кўрган буюк салтанат барпо этди, унинг пойтахти Самарқандни тенгсиз меъморий обидалар билан безатди.

Хусусан, **«Темурийлар даври ренессанси»** номли кўргазма ўша давр Марказий Осиё фани, меъморчилиги ва санъатининг хилма-хил турлари ривожи, маънавий маданиятнинг кўлам жиҳатидан беқиёс юксалишида Амир Темур ва ворисларининг тарихий мавқеини ҳисобга олган ҳолда яратилган. Кўргазмани ташкил этишдан мақсад Амир Темур ва темурийларнинг жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссасини кенг жамоатчиликка кўрсатиб бериш ҳамда аждодларимиз томонидан яратилган ноёб дурдоналарнинг моҳияти ва аҳамиятини кенг тарғиб этишдир[1].

Кўргазма **«Амир Темур ва темурийлар даврида меъморчилик», «Амир Темур ва темурийлар даври тангалари», «Амир Темур ва темурийлар даврида бадиий ҳунармандчилик», «Амир Темур ва темурийлар даврида китобат санъати», «Амир Темур ва темурийлар даврида мусиқа санъати», «Амир Темурнинг ҳарбий санъати», «Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви»** номли қисмлардан иборат[2].

Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ саналар музей мутахассисларининг доимий диққат марказида туради. Жумладан, 2011 йилнинг 9 апрелида Амир Темур таваллудининг 675 йиллиги муносабати билан **«Темурийлар давлатининг дипломатик муносабатлари»** кўргазмаси ташкил этилган.

Амир Темур асос солган кучли салтанат фақатгина ҳарбий кучқудратга эга бўлибгина қолмай, ўша давр халқаро майдонида ҳам ўзининг муносиб ўрнига эга бўлган. Темурийлар салтанати ўз даврида Европа ва Осиёдаги йирик империялар ва давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатган ҳамда фаол элчилик алоқаларини йўлга қўйган.

Амир Темур ва темурийларнинг Франция, Англия, Испания қиролликлари, Византия, Хитой ҳамда Усмонлилар империялари билан олиб борган ёзишмалари бугунги кунгача сақланиб қолган бўлиб, бу тарихий ҳужжатлар шавкатли аждодларимизнинг ўша даврда ҳам қўшни давлатлар билан имкон қадар тинч-тотув яшаш тарафдори бўлганидан дарак беради. Ўрнатилган дипломатик муносабатлар сиёсий-ҳарбий ва иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга қаратилган бўлиб, бу ўзаро савдо муносабатларининг янада ривож топишига замин яратган.

Кўргазмада ана шу дипломатик алоқаларга бевосита дахлдор бўлган тарихий мактубларнинг нусхалари, жумладан, Амир Темурнинг Боязид Йилдиримга йўллаган мактуби, Боязид Йилдиримнинг Амир Темур мактубига жавоби, Амир Темурнинг Миср ҳукмдорига

[1] Бўтаев Ж. Темурийлар ренессанси тарихшунослиги // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти. – Т.: «Akademnashr», 2015. – 46-бет.

[2] Темурийлар тарихи давлат музейи 15 ёшда. – Т.: «Akademnashr», 2011. – 11-бет.

йўллаган мактуби, Шоҳрух Мирзонинг Миср ҳукмдорига йўллаган мактуби, Султон Ҳусайн Бойқаронинг Узун Ҳасанга йўллаган мактуби ўрин олган бўлиб, кўргазмага ташриф буюрган юртдошларимиз ва хорижликларнинг қизиқишини оширмоқда.

Бугунги кунда турли сабабларга кўра чет элларга олиб чиқиб кетилган Темурийлар даврига оид қўлёзма асарлар, бадиий ҳунармандчилик буюмлари ва санъат намуналари дунёнинг энг машҳур музей ва коллекцияларида намойиш этилиб, томошабинларни ҳайратга солмоқда. «Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар» кўргазмасидан жой олган Россия, Туркия, АҚШ, Франция, Англия каби давлатларда сақланаётган темурийлар даврига оид ашёларнинг, жумладан, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн Мирзо номи ёзилган пиёлаларнинг, Мироншоҳ, Гавҳаршодбегимнинг узук-муҳрларининг ҳамда темурийлар даври бадиий ҳунармандчилик буюмларининг нусхалари ҳам томошабинларни бефарқ қолдирмайди.

1996 йил Ўзбекистонда «Амир Темур йили» деб эълон қилинди, ЮНЕСКО қароргоҳида буюк Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллигига бағишланган «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» ҳафталиги бўлиб ўтди.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида таҳсил олаётган ўқувчи-ёшларда мустақил ва эркин тафаккурни шакллантириш ҳамда ғоявий тарбияни амалга ошириш, уларни Ватанимизга садоқат, бой тарихимиз ва анъаналаримизга чуқур ҳурмат ва эҳтиром руҳида тарбиялаш, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида олиб борилаётган ўқув-тарбиявий жараённи янада такомиллаштириш мақсадида Тошкент шаҳридаги ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида ўқитилаётган *«Ўзбекистон тарихи», «Маънавият асослари», «Миллий ғоя: асосий тушунча ва тамойиллар»* фанларининг Амир Темур ва темурийлар даври тарихига оид мавзулари музей экспозициясида очиқ дарс шаклида ўтказилмоқда.

Президент И.А. Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» китоби асосида миллий қадриятларимиз, тарихий анъаналаримиз, буюк алломаларимиз, маънавият ўчоқлари бўлмиш музейлар ҳақида ҳикоя қилувчи видеолавҳа тайёрланган. «Кўҳна тарихимизнинг буюк сиймолари» тадбири доирасида миллий тарих ривожига улкан ҳисса қўшган буюк сиймолар – Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзонинг ибратли ҳаёт йўли кенг жамоатчиликка, айниқса ёшларга, музей экспозициясида ўтказилаётган экскурсиялар, дарслар орқали атрофлича тарғиб қилинмоқда.

Музейнинг асосий экспозициясида, кўргазмаларида Амир Темур ва темурийлар даври тарихи бўйича мактаб ўқувчилари, талабаларга ўтилаётган дарслар, **«Шоҳрух Мирзо даврида дипломатия», «Бобурийлар салтанати», «Амир Темур давлати испан элчиси нигоҳида», «Амир Темур ва темурийлар даврида молия-пул сиёсати», «Темурий шаҳзодаларнинг Мовароуннаҳрда тутган ўрни», «Амир Темур ва Европа» «Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати», «Амир Темур даврида тиббиёт», «Темур тузуклари», «Улуғбек даврида Мовароуннаҳр», «Темурий маликалар»** каби мавзулардаги экскурсиялар, давра суҳбатлари ёш авлоднинг Ватан тарихини чуқур ўрганишида, тарих фани бўйича билимдон мутахассислар бўлиб етишишида катта роль ўйнаши тайин.

Истиқлол йилларида Темурийлар тарихи давлат музейи мамлакатимизнинг етакчи музейларидан бирига айланди. Музей ўз экспонатлари билан халқаро кўргазмаларда иштирок этиб, ўзбек халқининг бой моддий ва маънавий меросини жаҳонга тарғиб қилиб келмоқда.

Ҳозирги кунда Темурийлар тарихи давлат музейининг бутун фаолиятида, шу жумладан, бу ерда ташкил қилинаётган ҳар бир кўргазма,

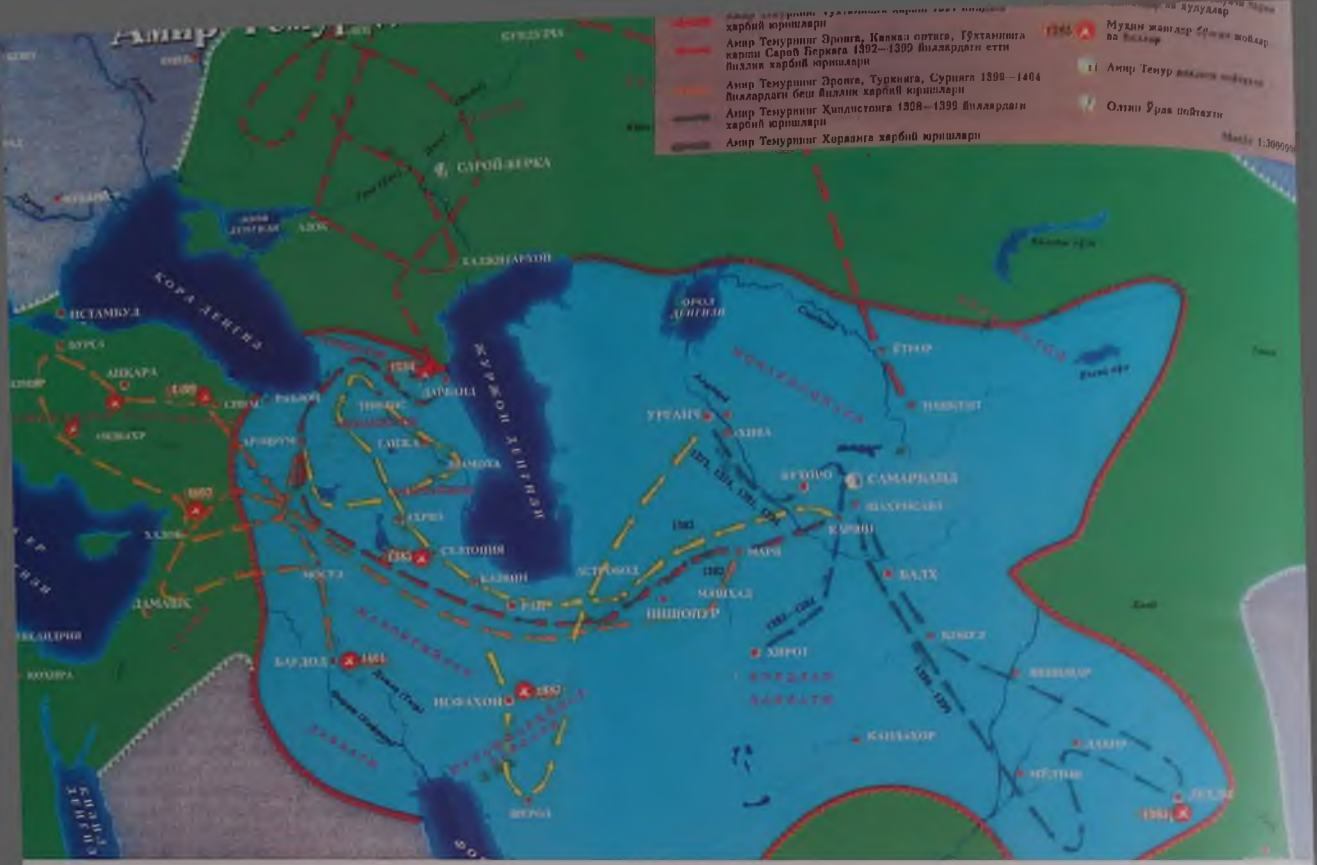

Амир Темур давлати харитаси. Темурийлар тарихи давлат музейи. Тошкент. 1996 йил.

L'Empire d'Amir Temur. Musée d'État sur l'Histoire des Timourides. Tachkent. 1996.

чоп этилаётган илмий-оммабоп нашрлар[1], утказилаётган тадбирлар, олиб борилаётган экскурсияларда Президентимизнинг: *«Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди»*[2], деган сўзлари дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси

Амир Темур тарихдаги буюк шахслардан бири бўлгани боис ҳам унинг босиб ўтган шавкатли ҳаёт йўли тўғрисида тафсилотлар, ривоят ва ҳикоятлар, шаклан ранг-баранг асарлар, афсона-ю уйдирмалар жуда кўп ва хилма-хилки, фақат адолат кўзи билан қараб гина уларни саралаб олиш ва бу зот ҳақидаги ҳақиқатни англаб етиш мумкин.

Бу ўринда айтиш керакки, шўролар тузуми даврида Соҳибқирон номига ва унинг юрт озодлиги йўлида олиб борган ишларига, фан ва маданият, бунёдкорлик соҳасидаги ва бошқа жабҳалардаги оламшу-

---

[1] Темурийлар даври: Тадқиқотлар ва муаммолар // «Темурийлар даврини ўрганишнинг умумбашарий аҳамияти» мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, Темурийлар тарихи давлат музейи, 2013 йил 22 октябрь. – Т.: «Наврўз», 2014. – 218 бет; «Амир Темур ва темурийлар давридаги илм-фан ва маданият ривожининг жаҳон тамаддунидаги ўрни» мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси тезислари, Тошкент, Темурийлар тарихи давлат музейи, 2016 йил 9 апрель. – Т.: «Mashhur-press nashriyoti», 2016. – 119 бет; Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 80-бет.

мул саъй-ҳаракатларига бир ёқлама баҳо берилганига гувоҳ бўлдик[1]. Албатта, бу ҳолат ҳеч бир кишилик жамияти қонун-қоидаларига тўғри келмайдиган иллат эди. Яқин тарихимизда одам манқуртлашишга маҳкум этилган ана шундай шароитда унга ўз юртида ҳам ёт кўз билан қараш, унинг ўтмишига, улуғ аждодларига беписанд бўлиш ҳоллари ҳам юзага келди ва бундай эскича қарашлар билан яшаш энди мумкин эмас эди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришиб ва 1 сентябрни Мустақиллик куни, умумхалқ байрами, деб эълон қилгач, давлатимиз раҳбари И.А. Каримовнинг қатъий ва ташаббускор саъй-ҳаракатлари билан бошқа соҳалар қатори бой меросий тарихимизга, улуғ аждодларимизга бўлган муносабат ҳам ўзгарди, яъни ҳар бир нарсага адолат кўзи билан қаралиб, асл тарихни тиклаш, ўтмишда жаҳон тамаддунида ўзига хос муносиб из қолдирган боболаримизнинг хотирасига ҳурмат бажо келтириш ишларига етарлича эътибор қаратилди.

Жумладан, Амир Темур номи қайта тикланиб, унинг фаолиятини ўрганишга ва оммалаштиришга кенг йўл очилди. Бу нафақат ўзбек халқининг, балки мўғуллар зулмидан озод бўлган Осиё мамлакатлари, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхоннинг янги босқинчилик зулмидан халос бўлган Россия ҳамда Усмонлилар хукмдори Боязид Йилдирим босқинидан омон қолган Европа халқларининг ҳам хоҳиш-иродаси эди.

1996 йил 14 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 100-сонли Қарори билан Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси ташкил этилди.

1996 йил Ўзбекистонда **«Амир Темур йили»** деб эълон қилинди, ЮНЕСКО қароргоҳида буюк Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллигига бағишланган **«Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» ҳафталиги** бўлиб ўтди. Унда ЮНЕСКО Бош директори **Федерико Майор**, Франция Республикаси Президенти **Жак Ширак** ва Президентимиз **Ислом Каримов** иштирок этди. Париж шаҳрида бўлиб ўтган бу тантаналар ўзининг кенг кўлами, адолатни юзага чиқариш ва буюк Амир Темурга кўрсатилган катта эҳтиром рамзи сифатида тарихнинг ёркин саҳифаларидан бири бўлиб қолди.

Худди ўша, 1996 йилнинг 14 мартида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 100-сонли Қарори билан Тошкентда **Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси** ўзини ўзи бошқарадиган, мустақил, нодавлат хайрия жамғармаси сифатида ташкил этилди. Жамғарманинг асосий мақсади таниқли давлат арбоби ва саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси Амир Темурнинг жаҳон маданияти ва тарихига қўшган улкан ҳиссасини ўрганиш, тарғиб қилиш, унинг номи билан боғлиқ нодир меъморий ёдгорликларни таъмирлаш ва асрашга ёрдам бериш, Амир Темур ва темурийлар меросини ўрганаётган халқаро ташкилотлар, илмий марказлар ва таниқли олимлар билан ҳамкорликда тарихий, илмий, бадиий асарларни йиғиш, тиклаш, таржима қилиш ҳамда ўзаро ижодий алоқаларни мустаҳкамлашга ҳар томонлама кўмаклашишдан иборат[2].

Жамғарманинг олдига қуйидаги вазифалар қўйилди:

Биринчи вазифа – йирик давлат арбоби ва атоқли саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси Амир Темурнинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий фаолияти бўйича кенг кўламда илмий тадқиқотлар олиб бориш, уларни чуқур ўрганишга кўмаклашиш.

Иккинчи вазифа – шахсни маънавий, маданий ва жисмоний камолотга етказишга доир чора-тадбирларни амалга ошириш, Амир Темур

---

[1] Ўша жойда.

[2] Ҳайитов Т. Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси фаолияти // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти / масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2015. - 46 бет.

ва унинг замони ҳақидаги бор ҳақиқатни кенг оммага етказиш йўли билан фуқароларни мустақил мамлакатимиз тақдири учун ифтихор ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш.

Учинчи вазифа – жамоат, давлат, илмий ва ижодий ташкилотларнинг Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини, Марказий Осиё халқларининг тарихи ва ҳаётини ўрганиш йўлидаги ишларини мувофиқлаштириш.

Тўртинчи вазифа – қадимий касб-ҳунарларни тиклаш юзасидан таклифлар киритиш, Амир Темур ҳақида бадиий, ҳужжатли фильмлар ва телефильмлар яратишга ёрдам бериш.

Бу муҳим вазифаларни амалга ошириш учун Жамғарма қуйидаги йўналишлар бўйича фаолият кўрсатади:

биринчи йўналиш: манфаатдор ташкилотлар билан биргаликда Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ўрганувчи жамоат кенгашлари, клублар ва тўгараклар ташкил қилади. Радио ва телевидение орқали эшиттиришлар, кўрсатувлар уюштиради, кечалар, концертлар ва бошқа хайрия ишларини амалга оширади;

«Амир Темур ва темурийлар меросини сақлаш ва унга ғамхўрлик кўрсатиш Марказий Осиё халқларинингина эмас, балки барчамизнинг бурчимиз бўлмоғи лозим».

Клаус Пандер, Германия

иккинчи йўналиш: ўз нашриёти орқали ва чет давлатлардаги босмахоналарда илмий ва илмий-оммабоп китоблар, альбомлар, буклетлар, проспектлар, плакатлар, тақвимлар ва бошқа матбаа маҳсулотларини чиқаради ва уларни омма ўртасида тарқатади, энг иқтидорли ёшларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб туради, улар учун Амир Темур стипендияларини таъсис этади;

учинчи йўналиш: хорижий мамлакатлар кутубхоналари, музейлари ва жамғармаларидан Амир Темур ва унинг авлоди меросини излаб топиш юзасидан илмий-қидирув ишларини олиб боради, хорижий мамлакатларда Амир Темур ҳақида чоп этилган китобларни ўзбек тилига таржима қилиб, нашр этади, ўзбекистонлик муаллифларнинг шу мавзуда ёзган асарларини оммалаштириш билан шуғулланади;

тўртинчи йўналиш: Жамғарма Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонунлари доирасида келишув йўли билан бир қатор хорижий мамлакатларда белгиланган тартибда жамғарманинг бўлимлари ва ваколатхоналарини очади;

бешинчи йўналиш: шарқшунос ва тарихчи олимлар ўртасида халқаро ҳамкорлик ўрнатишга ва уни ривожлантиришга кўмаклашади;

олтинчи йўналиш: Низом асосида юридик мақомга эга бўлган илмий муассасалар, турли корхоналар, ташкилотлар ва фирмалар, шунингдек, ихтисослашган дўконлар очади, белгиланган тартибда хорижий фирмалар билан ташқи иқтисодий алоқаларни амалга оширади;

еттинчи йўналиш: Ўзбекистон Республикасида ва хорижий мамлакатларда тегишли муассасалар билан белгиланган тартибда шартномалар, битимлар тузади, шу жумладан олди-сотди, сақлаш, совға қилиш, меросга қолдириш, алмаштириш ва бошқа ишларни амалга оширади. Уларнинг номенклатураси жамғарма фаолияти йўналишлари бўйича белгиланади, юридик ва жисмоний шахслар билан амалдаги қонунларга зид бўлмаган ҳар қандай ҳуқуқий фаолият кўрсатади.

Шундай қилиб, мустақиллик Амир Темур фаолиятини ўрганишда кенг имкониятлар эшикларини очди. Президентимиз Тошкентда Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳайкали очилишига бағишланган тантанада таъкидлаганидек: *«Инсоф-имон туйғуси, диёнат мезони Амир Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб яр-*

ва унинг замони ҳақидаги бор ҳақиқатни кенг оммага етказиш йўли билан фуқароларни мустақил мамлакатимиз тақдири учун ифтихор ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш.

Учинчи вазифа – жамоат, давлат, илмий ва ижодий ташкилотларнинг Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини, Марказий Осиё халқларининг тарихи ва ҳаётини ўрганиш йўлидаги ишларини мувофиқлаштириш.

Тўртинчи вазифа – қадимий касб-ҳунарларни тиклаш юзасидан таклифлар киритиш, Амир Темур ҳақида бадиий, ҳужжатли фильмлар ва телефильмлар яратишга ёрдам бериш.

Бу муҳим вазифаларни амалга ошириш учун Жамғарма қуйидаги йўналишлар бўйича фаолият кўрсатади:

биринчи йўналиш: манфаатдор ташкилотлар билан биргаликда Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ўрганувчи жамоат кенгашлари, клублар ва тўгараклар ташкил қилади. Радио ва телевидение орқали эшиттиришлар, кўрсатувлар уюштиради, кечалар, концертлар ва бошқа хайрия ишларини амалга оширади;

«Амир Темур ва темурийлар меросини сақлаш ва унга гамхўрлик кўрсатиш Марказий Осиё халқларининггина эмас, балки барчамизнинг бурчимиз бўлмоғи лозим».

Клаус Пандер, Германия

иккинчи йўналиш: ўз нашриёти орқали ва чет давлатлардаги босмахоналарда илмий ва илмий-оммабоп китоблар, альбомлар, буклетлар, проспектлар, плакатлар, тақвимлар ва бошқа матбаа маҳсулотларини чиқаради ва уларни омма ўртасида тарқатади, энг иқтидорли ёшларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб туради, улар учун Амир Темур стипендияларини таъсис этади;

учинчи йўналиш: хорижий мамлакатлар кутубхоналари, музейлари ва жамғармаларидан Амир Темур ва унинг авлоди меросини излаб топиш юзасидан илмий-қидирув ишларини олиб боради, хорижий мамлакатларда Амир Темур ҳақида чоп этилган китобларни ўзбек тилига таржима қилиб, нашр этади, ўзбекистонлик муаллифларнинг шу мавзуда ёзган асарларини оммалаштириш билан шуғулланади;

тўртинчи йўналиш: Жамғарма Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонунлари доирасида келишув йўли билан бир қатор хорижий мамлакатларда белгиланган тартибда жамғарманинг бўлимлари ва ваколатхоналарини очади;

бешинчи йўналиш: шарқшунос ва тарихчи олимлар ўртасида халқаро ҳамкорлик ўрнатишга ва уни ривожлантиришга кўмаклашади;

олтинчи йўналиш: Низом асосида юридик мақомга эга бўлган илмий муассасалар, турли корхоналар, ташкилотлар ва фирмалар, шунингдек, ихтисослашган дўконлар очади, белгиланган тартибда хорижий фирмалар билан ташқи иқтисодий алоқаларни амалга оширади;

еттинчи йўналиш: Ўзбекистон Республикасида ва хорижий мамлакатларда тегишли муассасалар билан белгиланган тартибда шартномалар, битимлар тузади, шу жумладан олди-сотди, сақлаш, совға қилиш, меросга қолдириш, алмаштириш ва бошқа ишларни амалга оширади. Уларнинг номенклатураси жамғарма фаолияти йўналишлари бўйича белгиланади, юридик ва жисмоний шахслар билан амалдаги қонунларга зид бўлмаган ҳар қандай ҳуқуқий фаолият кўрсатади.

Шундай қилиб, мустақиллик Амир Темур фаолиятини ўрганишда кенг имкониятлар эшикларини очди. Президентимиз Тошкентда Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳайкали очилишига бағишланган тантанада таъкидлаганидек: ***«Инсоф-имон туйгуси, диёнат мезони Амир Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб яр-***

«Соҳибқирон юлдузи» журнали.

Revue «Sohibqiron yulduzi» («Étoile du Conquérant»).

мига жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча, адолатда эканини теран англади»[1].

Албатта, жаҳон тарихида камдан-кам учрайдиган шахслардан бири бўлган Амир Темурдек инсонга баҳо беришда ва умуман, Жамғарманинг барча йўналишлардаги фаолиятида аввало Президент И.А. Каримовнинг тарихимиздан келиб чиққан фикрлар асосида билдирган сўзлари ва йўл-йўриқлари асосий қўлланма бўлиб хизмат қилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Амир Темур халқаро хайрия жамғармаси ташкил топганидан буён буюк Соҳибқирон ва темурий аждодларимиз бой меросини ўрганиш ҳамда кенг тарғиб этиш борасида том маънода хайрли ишларга камарбаста бўлиб келмоқда. Зеро, Юртбошимиз қайд этганидек: *«Улуғ Амир Темур давлатчилиги, унинг ўзига хос сиёсат ва бошқарувчилик усули, адолатли жамият барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари бугунги давлатчилигимизни янги мазмун билан бойитишда муҳим аҳамиятга эга»*[2].

«Соҳибқирон юлдузи» – темурийлар тарихига бағишланган дунёдаги ягона журнал

Истиқлол шарофати билан миллий анъаналар ва кўҳна маданиятимиз қайта юз очаётганидан илҳомланган адибу олимларимиз, журналист ва ноширларимиз ҳозирги кунда буюк Соҳибқироннинг бой маънавий меросини асраб-авайлаш ва ўрганиш, таҳлил ва тарғиб этишга астойдил киришган бўлиб, бундай ёндашувнинг аҳамияти беқиёсдир. Амир Темур халқаро жамғармаси ва Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Қашқадарё вилояти бўлимлари ташаббуси билан 2010 йилда таниқли шоир, марҳум **Исмоил Тўхтамишев** бош муҳаррирлигида **«Соҳибқирон юлдузи»** адабий-бадиий ва ижтимоий-маърифий журнали таъсис этилганини бу йўлда қўйилган яна бир диққатга молик қадам деб баҳолаш керак.

Нафақат вилоят, балки мамлакатимиз бўйлаб, қолаверса, хорижий элларда ҳам довруқ қозонмоққа ҳақли ушбу қутлуғ номдаги нашр халқимиз даҳосининг тимсоли, маънавий қудратимиз рамзи бўлган Амир Темур бобомиз ҳаёти ва жасоратини янада чуқурроқ англашда, фарзандларимизни мустақиллик ғоялари руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Юртдошларимиз, айниқса, ёшларимизнинг ранг-баранг қизиқишлари, иқтидори ва ижодий салоҳиятини юзага чиқариш учун мамлакатимизда, вилоятларда давлатимиз томонидан кенг қамровли чора-тадбирлар, пухта ўйланган тизимли дастурлар амалга оширилмоқда.

Эндиликда воҳада чоп этилаётган қирқдан ортиқ даврий нашрлар сони «Соҳибқирон юлдузи» журнали ҳисобига кўпайгани ана шу сиёсатнинг кичик бир мевасидир. Кези келганда, **айни номдаги журнал нафақат Ўзбекистонда, балки дунёда ягона эканини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.**

Энг муҳими, журнал саҳифаларида буюк Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тўғрисида янги илмий-маърифий, адабий-ба-

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 361-бет.

[2] Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 97-бет.

дий мақолалар мунтазам эълон қилинмоқда. Журналнинг «Темур ва темурийлар», «Меросимизни ўрганамиз», «Маънавият», «Маърифатнома», «Адабиётшунослик», «Наср» ва «Назм гулшани» каби рукнларида юртимизнинг таниқли ёзувчи ва олимлари билан суҳбатлар, тарихчи ва адабиётшуносларнинг публицистик мақолалари, шеър ва достонлар, шунингдек, ёш қаламкашлар ижодидан намуналар чоп этилмоқда.

2010 йилда Исмоил Тўхтамишев бош муҳаррирлигида «Соҳибқирон юлдузи» адабий-бадиий ва ижтимоий-маърифий журнали таъсис этилди.

Материалларнинг тили равон, ширали. Журнал дизайни замонавий даражада, унинг саҳифаларида чоп этилган рангли суратларнинг сифати ҳам ўқувчиларга манзур. Журнал қисқа вақт ичида ўзининг кўп сонли мухлисларини топа олди.

Маълумки, Қашқадарё замини – Насафийлар, Кешиилардек улуғ алломаларни дунёга етказиб берган қутлуғ маскан. «Соҳибқирон юлдузи» журналининг «Тафаккур сочқилари» рукнида берилаётган адабий-бадиий қиссалар, «Руҳият сурати», «Баркамоллик зиёси» рукнларида эълон қилинаётган шеър ва достонларда айни мавзу тараннум этилмоқда. «Қашқадарё қаҳқаҳаси» рукнида эса, ҳажвий шеър ва хикоялар чоп этилмоқда. Журнал саҳифаларида вилоятда яшаб-фаолият юритаётган қаламкашлар ижодидан намуналар ҳам мунтазам бериб борилади. Бундан ташқари, журналда Л. Кереннинг **«Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви»**[1] ҳамда **«Амир Темур, Боязид ва насроний киролларии»**[2] номли мақолалари эълон қилинган.

Бир сўз билан айтганда, «Соҳибқирон юлдузи» журнали улуғ аждодимизни англаш йўлида қўйилган яна бир мўъжаз, айни чоғда қутлуғ қадамдир. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганидек: ***«Амир Темурни англаш – ўзлигимизни англаш демакдир»***[3].

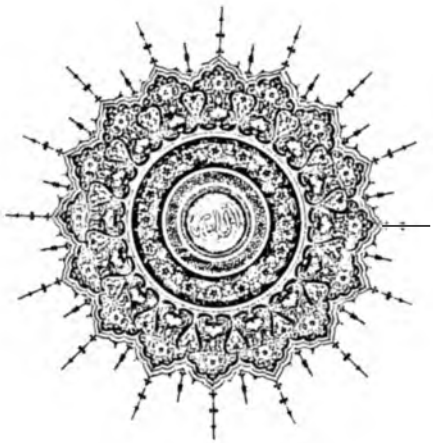

Шамс. Рассом: О. Ирматов. 2002 йил.

Titre. Par O. Irmatov. 2002.

[1] Керен Л. Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви / Француз тилидан А. Саидов таржимаси // Соҳибқирон юлдузи, 2013, № 10. – 4–7-бетлар.

[2] Люсьен Керен. Амир Темур, Боязид ва насроний қироллари // Соҳибқирон юлдузи, 2011 №2. – 11–16-бетлар.

[3] Каримов И.А. Ватан ва халқ мангу қолади (Ҳикматли сўзлар ва иборалар тўплами). – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 86-бет.

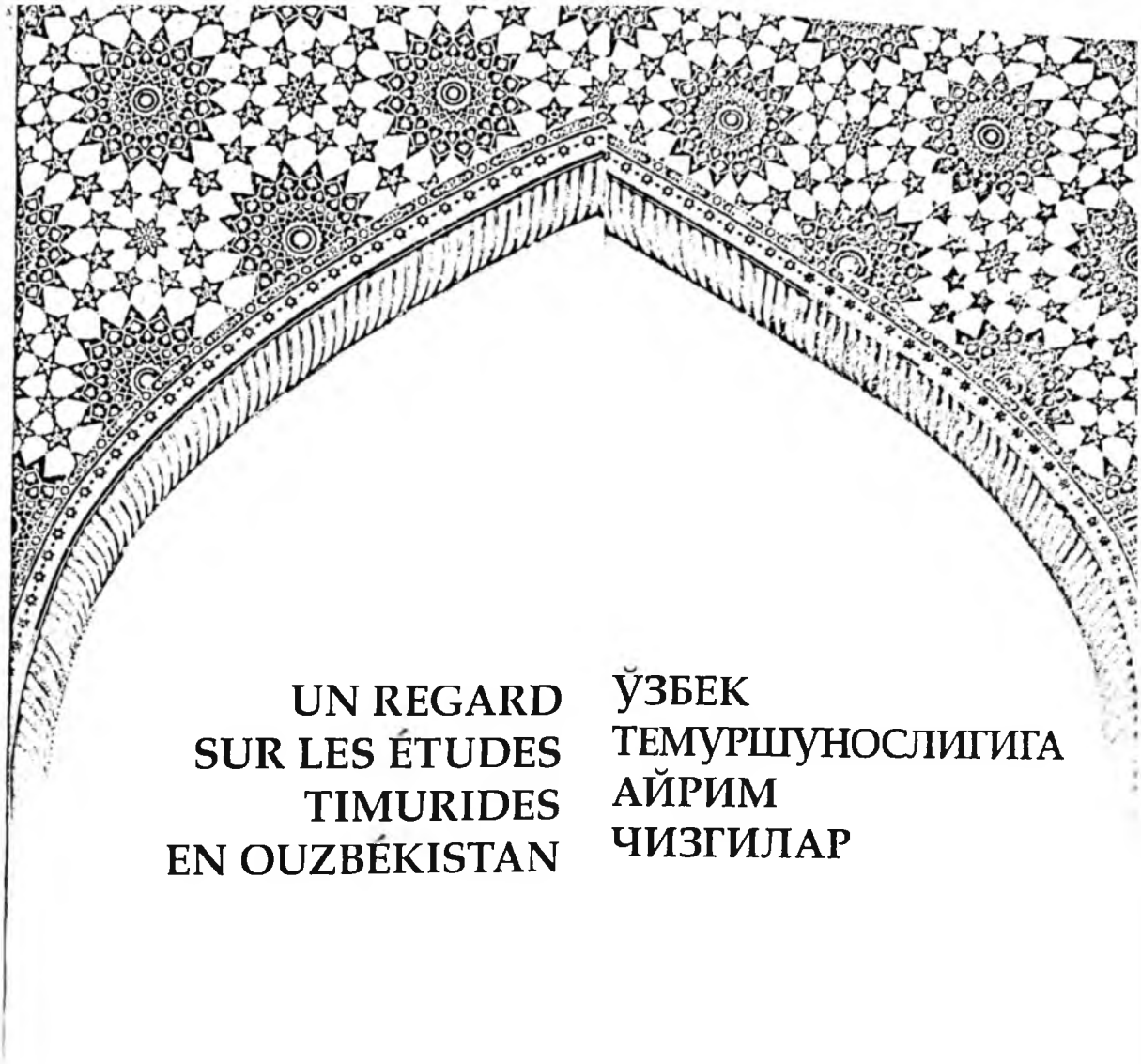

UN REGARD SUR LES ÉTUDES TIMURIDES EN OUZBÉKISTAN

ЎЗБЕК ТЕМУРШУНОСЛИГИГА АЙРИМ ЧИЗГИЛАР

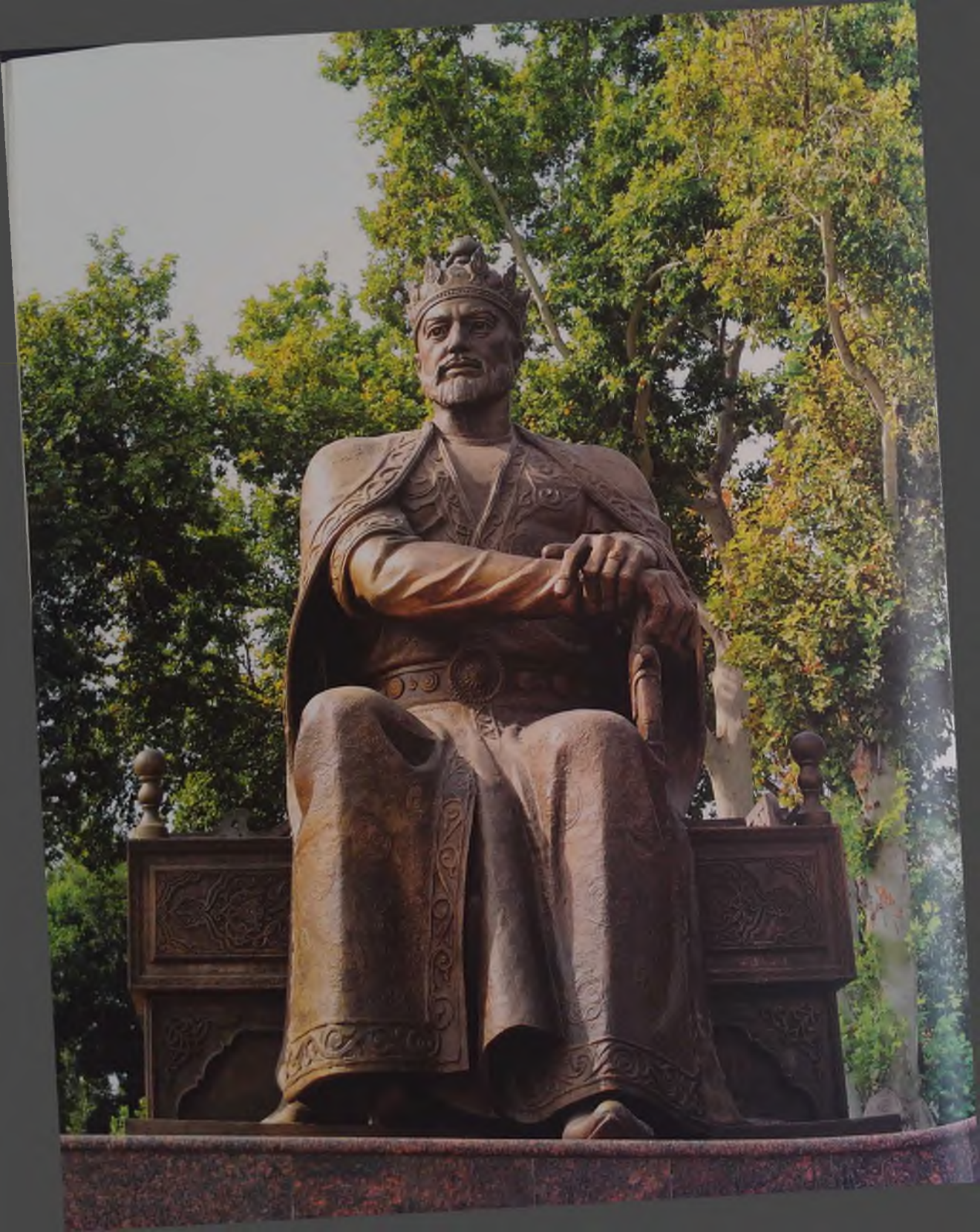

«Шавкатли аждодимизнинг ўлмас хизматлари шундаки, у мураккаб тарихий шароитда халқнинг бошини қовуштира билди. Истилочиларга қақшатқич зарба бериб, Туркистон заминида илк бор истиқлол байроғини баланд кўтарди. Пароканда мамлакатлар, элдар, элатларни бирлаштириб, марказлашган қудратли салтанат тузди»[1].

Ислом Каримов

Амир Темур давлат бошқаруви, адолат ва ҳуқуқ тўғрисида

Агар баъзан буюк тарихий шахсларнинг таржимаи ҳолини ёзиш ва улар ҳақида изланиш олиб бориш учун манбалар ва адабиётлар етишмаслиги муаммо бўлса, Соҳибқирон Амир Темур ҳақида эса, манбалар ва адабиётларнинг ниҳоятда кўплиги муаммо ҳисобланади. Бу буюк инсон ва иқтидорли давлат арбоби ҳақида кўплаб асарлар ёзилганига қарамасдан, тоталитар совет тузуми даврида унинг шонли ҳаёт йўли, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари халқимиздан сир сақлаб келинди.

Амир Темур вафотидан сўнг кўп асрлар ўтган бўлишига қарамай, Соҳибқирон сиймоси тарихий ҳақиқатга зид равишда бир ёқлама, асосан қора бўёқларда акс эттирилди. Афсуски, собиқ тузум даврида яратилган тарихий ва бадиий адабиётларда ҳамда уларнинг таъсирида чоп этилаётган бугунги айрим китобларда ҳам шундай ғаразли ёндашув аломатларини ҳануз учратиш мумкин.

Хусусан, Ўзбекистон халқ шоири Хуршид Даврон ёзганидек, Соҳибқирон Амир Темур билан Султон Боязид ўртасидаги муносабатлар ҳалигача ойдинлашмагани учун ёлғону чалкашликлар қисман бўлса-да бартараф этилмаган. Туркияда ҳам илм одамларининг акса-

Амир Темур ҳайкали. Самарқанд. 1996 йил.

Monument d'Amir Temur. Samarkand. 1996.

[1] Каримов И.А. Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир. Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзланган нутқ. // Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. - 168-бет.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов профессор Люсьен Керенга «Шуҳрат» медалини топширмоқда. Париж, 1996 йил, апрель.

Remise de décoration «Shuhrat» à Lucien Kehren par le Président de la République d'Ouzbékistan Islam Karimov. Paris, avril 1996.

«Буюк Темурнинг олий жаноб сиёсати – салтанатнинг гуллаб-яшнаши халқ фаровонлигини таъминлашда муҳим омил эканлигини англаб етгани эди».

Жан Пол Ру, Франция

рияти ўртада кечган воқеаларни фақат Амир Темурга бўлган салбий нуқтаи назардан келиб чиқиб баҳоладилар[1].

Мамлакатимиз истиқлолга эришганидан кейин бу масалада ҳам тарихий адолат қарор топди. Юртимиз заминида яшаб ўтган кўплаб улуғ сиймолар қатори Амир Темур бобомизнинг номи, шаъну шавкати ва мероси ҳам қайта тикланиб, бу буюк зот ҳақидаги асл ҳақиқат холис ва ҳаққоний ёритилмоқда, тадқиқотлар олиб борилмоқда, китоблар ёзилмоқда.

Биз бу ҳақда француз олими профессор **Люсьен Керен** фикрларини мисол сифатида келтирмоқчимиз. Гап шундаки, Люсьен Керен умрининг асосий қисмини темуршуносликка бағишлаб, бу борада жуда кўп асарлар яратган инсон[2]. Бу олим мустақил Ўзбекистон Республикаси ташаббуси билан ЮНЕСКО раҳнамолигида Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонланган кунлари биздан кам кувонмаган. Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан бу борадаги хизматлари учун Люсьен Керен Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан **«Шуҳрат» медали билан тақдирланган**[3].

---

[1] Хуршид Даврон. Амир Темур ҳақидаги айрим ёлғонлар ҳақида (ёзилаётган мақоладан парча) //18.02.2016/http//kh-davron.uz

[2] Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. Paris, 1990, 354 p.; 2-ed. Paris, 2002; Lucien Kehren. Les relations diplomatiques entre Timur Beg et les Européens // Epanouissement de la Culture sous Temour et les Princes Témourides / Recueil des theses du Colloque international scientifique à l'occasion du 660e annversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996; Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Rtveladze. – Paris, 1996. – P.10-11; Kehren L. Tamerlan - l'empire du Seigneur de Fer. Neuchâtel, 1978; Kehren L. La route du Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2000. – 354 p.

[3] «Жаҳон» ахборот агентлиги хабари // Халқ сўзи, 1996, 25 апрель.

Люсьен Керен ҳақли таъкидлаганидек, совет тузуми даврида Амир Темур шахсиятини ерга уришга, унга босқинчи сифатида қарашга зур берилгани ҳолда, Соҳибқироннинг оламшумул давлатчилик ва бунёдкорлик ишлари, адолатпарварлик ва баҳрикенглик фазилатлари эса, мутлақо четлаб ўтилган. Хусусан, олим 1961 йили, яъни советлар замонида Ўзбекистонга келганида Амир Темур қандай давлат арбоби бўлгани ва Соҳибқироннинг қандай фазилатларини санаб ўтиш мумкинлиги ҳақидаги ўзининг саволларига бирон-бир тайинли жавоб ололмаган.

Эҳтимол, совет ҳукумати Амир Темурни – тарихда мағлубият нималигини билмаган Соҳибқиронни, жаҳонга машъал бўлган маданият ва сулола барпо эта олган улуғ инсонни, ҳаётнинг маъно-мазмунини кадрлаб, инсонни улуғлайдиган эзгу ишлар билан банд бўлган, дину диёнат ва адолатни жойига қўйган шавкатли аждодини ўзбек халқи билишидан, демакки, миллий узлигини танишидан қўрққандир!?

Аслида ҳам, шуролар халқимизнинг салтанат ишларини кенгаш ва тадбир асосида амалга оширган, ҳар бир масалада узоқни кузлаб, эл манфаатини ўйлаб иш тутиш билан боғлиқ ибратли фазилатлар соҳиби бўлган буюк зот ҳаёт йўли билан танишувидан, шу асосда бу эъзозли тарихи билан ғурурланишидан, фахр-ифтихор этишидан, содда айтганда, кўзи очилишидан ва асл ҳақиқатни англаб етишидан чучигани рост.

«Мен давлат ишларини урнатилган қонун ва урф-одатларга таяниб амалга оширдим».

«Темур тузуклари»

Соҳибқирон сиймосидан биринчи бўлиб қора пардани кутариб ташлаган жасоратли олим, академик **Иброҳим Мўминов**[1] бўлди. Олимнинг 1968-1969 йилларда **«Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли»**[2] номли рисоласи нашр этилди. Рисолада Амир Темурнинг мустақил марказлашган давлат тузиш йўлидаги кураши, Мовароуннаҳрни бирлаштиришдан манфаатдор бўлган зодагонлар – оқсуяклар каби кучлар ва бирлашишга зид ҳаракатларга, ўзаро урушларга ундовчиларга қарши олиб борган курашлари ҳақида суз борган. Амир Темурнинг харбий юришлари, мамлакат осойишталиги, унинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий юксалиши ҳақидаги илмий хулосалари ҳам баён этилган.

Академик М. Хайруллаев қайд этганидек, Ўзбекистонда Иброҳим Мўминовнинг бу фаолияти, унинг Амир Темур ҳақидаги китобчаси жамоатчилик томонидан ижобий кутиб олинди. Лекин айрим шахслар Иброҳим Мўминовнинг бу ишларидан унга қарши кураш йўлида фойдаланиш ҳаракатига тушдилар. Китобча И. Муминовни Темур фаолиятини «идеаллаштириш», унга ғайриилмий ёндашиш, сиёсий-ғоявий хатога йўл қўйишда айбдор қилиб кўрсатишга бўлган уринишларнинг авж олишига сабабчи бўлди. Москвада чиқадиган қатор марказий журнал ва газеталарда Темурни тилга олган ҳолда ўтмишни сохталаштирмаслик ҳақида умумий насиҳатомуз мақолалар ҳам нашр этилди[3].

---

[1] Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. (Ёзма манбалар маълумоти асосида). – Тошкент: «Фан», 1968. – 51 бет; Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни/ Масъул мухаррир М. Хайруллаев (қайта нашр). – Т.: «Фан», 1993. – 56 бет; Мўминов И. Танланган асарлар. Уч томлик. – Тошкент: «Фан», 1969. – 494 бет; Мўминов И. Темурийлар даври Ўрта Осиё санъатшунослигининг пайдо бўлиши ва тараққий этиш тарихий илдизлари ҳақида. – Самарқанд. – Тошкент: 1969. – 47 бет; Самарқанд тарихи, 2 томлик / Масъул мухаррир И.М. Мўминов. – Тошкент: «Фан», 1971; И. Мўминов. Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир // Сомон йўли. – Т.: «Камалак»,1992. – 76-бет.

[2] Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т.: «Фан», 1968. – 52 бет; Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т.: «Фан», 1969. – 47 бет.

[3] М. Хайруллаев. Иброҳим Мўминовнинг катта илмий жасорати / Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т.: «Фан», 1993. – 9-10-бетлар. Яна қаранг: Ҳ. Зиёев. Соҳибқирон ҳақиқати ёхуд Иброҳим Мўминовнинг тарихий жасорати хусусида // Ўзбекистон овози, 1995, 30 ноябрь.

Кейинчалик, Ўзбекистон мустақиллигининг илк йилларидаёқ ушбу рисола академик М. Хайруллаев масъул муҳаррирлигида ва сўз боши билан қайта чоп этилди.

Шундан сўнг олимнинг шогирдларидан бири, Ўзбекистон тарихи билимдони академик Бурибой Аҳмедов[1] Соҳибқирон ҳақида чуқур илмий асарлар ёзди, «Темур тузуклари»ни нашр қилдириб, Ватан тарихининг шонли саҳифаларини ёритиб берди. Шунингдек, Темурийлар даврини ёритишда шарқшунос олим Турғун Файзиев[2] бажарган хизматлар ва ёзган асарлар ҳам катта эътибор ва аҳамиятга эга.

Профессор Ҳ. Зиёев ҳам бу мавзудаги бир қатор тадқиқотлари билан эътибор қозонган. Олимнинг **«Амир Темурни «оқлаш»да Иброҳим Мўминовнинг роли»**[3] мақоласида собиқ совет тузуми даврида Амир Темур ва темурийлар мавзусининг ўрганилиши йўлидаги мафкуравий тазйиқларга қарамай, бу борада жасорат кўрсатган зиёлилар, хусусан, И. Мўминовнинг хизматлари холис талқин этилган.

Ҳ. Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» китобига **«Амир Темурнинг Олтин Ўрдага берган зарбаси ва унинг оқибатлари»** мавзуси алоҳида бўлим сифатида киритилган[4]. Бундан ташқари, олимнинг 2008 йилда **«Буюк Амир Темур салтанати ва унинг тақдири»**[5], 2010 йилда **«Амир Темур томонидан Қуръони каримнинг асл нусхасининг келтирилиши», «Ўзбекистон мадрасалар ватани»**[6] мавзуидаги тадқиқотлари ҳам нашр этилган.

«Дунёнинг ярмини олдим, салтанатимнинг у четидан-бу четига бирор болакай бошида бир лаган тилло кутариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим».

Амир Темур

Биз араб, турк, форс ва Ғарб тилларида нашр этилган адабиётлардан ташқари, айтиб ўтилган олимлар ёзган асарлардан ҳам фойдаланиб, Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари ва инсон ҳуқуқлари ҳақида сўз юритмоқчимиз. Зотан, Соҳибқирон ҳазратлари: ***«Ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва турмуш-турмушларини дононлардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва хуш ахлоқлари, маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим»***[7], дея бежиз таъкидламаган.

Темурийлар буюк давлатининг асосчиси Темурбек ибн Тарағай ёшлигиданоқ зўравонликка ва зўравонларга қарши кураш олиб бориб, жамиятда адолат меъёрларига мувофиқ иш юритиш туйғулари билан бирга ўсган ва бу соҳада юксак камолот даражасига кўтарилган. ***«Улуг аждодимиз, гарчи буюк бунёдкор ва жаҳонгир бўлса-да, куч-қудрат зўрлик ва зўравонликда эмас, аксинча, адолатда, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликда эканини ниҳоятда чуқур англаган. Унинг давлатни***

---

[1] Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: «Ўқитувчи», 1993. – 432 бет; Б. Аҳмедов. Амир Темур: Тарихий роман. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995. 640 бет; Б. Аҳмедов. Ватан тарихидан ҳикоялар. – Т.: 1994. – 635 бет; Б. Аҳмедов. Амир Темур ҳақида ҳикоялар. – Т.: «Ёзувчи», 1998. – 96 бет.

[2] Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: «Ёзувчи», 1995. – 352 бет; Файзиев Т. Темурий маликалар. А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 1994. – 40 бет; Файзиев Т. Темурий маликалар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 45 бет; Файзиев Т. Темурийлар даврида сарой мусиқа маданияти //Гулистон. 2005, № 4, – Б. 8-9; Файзиев Т. Амир Темурнинг улуғлик мусусида // Меҳригиё. 1995 йил 2 февраль; Файзиев Т. Инсониятнинг энг улуғ шахсларидан бири: [Амир Темур ҳақида] // Тошкент оқшоми, 1999 йил 7 апрель.

[3] Зиёев Ҳ. Амир Темурни «оқлаш»да Иброҳим Мўминовнинг роли // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998, № 12, – 36-42-бетлар.

[4] Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: «Шарқ», 1998. – 47-51-бетлар.

[5] Зиёев Ҳ. Буюк Амир Темур салтанати ва унинг тақдири. – Т.: «Маънавият», 2008. – 136 бет.

[6] Зиёев Ҳ. Амир Темур томонидан Қуръони каримнинг асл нусхасининг келтирилиши; Ўзбекистон мадрасалар ватани. – Т.: Тошкент ислом университети, 2010. – 61-бет.

[7] Амир Темур ўгитлари: (Тўнғич ўғлим) / Тузувчилар: Б. Аҳмедов, А. Аминов. – Т.: «Наврўз», 1992. -16-17-бетлар.

бошқариш, ўта мушкул ва имконсиз вазиятда ҳам тўғри йўл, тадбир топа олиш қобилияти, ноёб ақл-заковати ҳар қандай одамни ҳайратга солади»[1].

Ҳақиқатан ҳам, Амир Темур асос солган давлатда ўрнатилган ҳуқуқий тизим ҳар доим устун бўлиб, унинг қоидаларига барча риоя қилишининг мажбурийлиги таъминланган, бу тартибни бир неча бор бузган ва ўз вазифасини сурункали равишда бажармаганларга қаттиққўллик билан, лекин ўрнатилган қоидалар доирасида, муносабатда бўлинган. Айниқса, давлат хавфсизлигига хилоф иш тутганлар ва хоинлар қаттиқ, айни вақтда, адолатли жазоланган. Соҳибқирон таъбири билан айтганда, ***«Ҳар қандай одам менинг адолат девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар. Иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ йўлига кирса, у ҳолда гуноҳига яраша жазоласинлар»***[2].

Амир Темур ислом ҳуқуқшунослиги илмини ҳар томонлама ўзлаштирган, бу соҳада юксак даражага кўтарилиб, фатво бериш салоҳиятига эга бўлган. Қуръони карим оятларини тўла ёд олиб, уларни бошидан охирига ва охиридан бошига қараб ёддан ўқиш малакасини эгаллаган Соҳибқирон бу оятларнинг туб мазмунини чуқур тушуниб, ўзининг иш дастурига айлантирган.

«Амир Темур адолатни ниҳоятда яхши кўрарди, шу сабабли ҳам унинг салтанатида бирорта инсон беҳуда ранжитилмаган, зулм кўрмаган. У илм-фанни ҳам, илм аҳлини ҳам ҳурмат қилар, энг эзгу мақсади эса бутун салтанатида маданият ва санъатнинг гуркираб яшнашига эришиш эди. Унинг олийжаноблиги бисёр ва бисёр ҳолларда намоён бўлмишким, алар ҳақинда сўйлаб ўтиришнинг ўрни эмасдир».

Шарафиддин Али Яздий

Амир Темурнинг оятлар ва ҳадисларга ишонч ва эътиқоди шу қадар кучли бўлганки, уларни ўша даврнинг буюк биноларида чиройли ислимий нақшлар билан ёзиб қўйишга буйруқ берган. Темурийлар давридан қолган барча биноларда битилган илм-адолат, ҳикмат, айниқса, фиқҳ илмига доир оятлар, ҳадислар ва ҳикматли сўзларни бугун ҳам кўриш, ўқиш ва мағзини чақиш мумкин.

Дунё меъморчилик санъатининг гултожи бўлган осори атикалар – Бибихоним масжиди, Занги ота, Хўжа Аҳмад Яссавий, Амир Темур мақбаралари, Оқсарой ва Шоҳи Зинда мажмуалари каби кўплаб зиёратгоҳлар, бир томондан, Амир Темурнинг шариат ва тариқат пешволарига нисбатан иззат-хурматини намоён этса, иккинчи томондан, буюк Соҳибқирон шахсиятининг нақадар улуғворлигини ва даҳолик қудратини кўрсатади.

Соҳибқирон ўзи шахсан фиқҳ илми бўйича зўр салоҳиятга эга бўлиб, «Темур тузуклари»ни диққат билан ўқиган киши, фиқҳ принциплари ул зот қолдирган тўра-тузукларга қанчалик сингиб кетгани ва мусулмон ҳуқуқининг қоидалари Амир Темур қурган улкан давлатнинг ҳуқуқий пойдеворини ташкил этганидан ташқари, амалий ҳаётда нечоғлик муҳим аҳамиятга эга эканига амин бўлади.

Таниқли фиқҳшунос олим **Абдулҳаким Шаръий Жузжоний** (Афғонистон) таъкидлаганидек, Темурийлар давлатида фиқҳ илмига бўлган катта эътиборни тушуниш учун Мирзо Улуғбек Шаҳрисабзда қурдирган «Кўк гумбаз» жоме масжиди ички деворининг тўрт тарафида ***«Аллоҳ ҳар кимгаким эзгулик истаса, дин бўйича уни фақиҳ олим***

---

[1] Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси (Мукаддима) // Темур тузуклари / Тахрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошк., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Қароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 8–9-бетлар; Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // «Ўзбекистон овози» газетаси, 2011 йил 9 апрель.

[2] Темур тузуклари / Тахрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошк., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Қароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 95-бет; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages; The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London. 1830

қилади», деган ҳадиснинг арабча матни чиройли услубда бир неча марта ёзилгани инкор қилиб бўлмайдиган далил ҳисобланади[1].

Ушбу ҳадиснинг такрор ёзилиши фиқҳ илмини ривожлантириш ва умумийлаштириш бўйича Темурийлар давлати сиёсатининг инъикоси бўлган.

Ҳақиқатан ҳам, Темурийлар ва Бобурийлар ўртасида фиқҳ илмига қизиқиш шу қадар кучли булганки, **Алишер Навоий** ўзининг бир рубоийсида «ким сарвар эрур фақийҳ бу умматаро», деб ҳуқуқшунос олимнинг даражасини кўкка кўтарган. **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** бир қатор фиқҳий масалалар бўйича «Мубаййин» номли манзума ёзган. Бошқа темурийлар ҳам шу йўлдан бориб, илму фан ҳомийлари сифатида диний илмлар, айниқса, фиқҳ ва калом илмига катта эътибор қаратганлар.

«(Темур Беи) насронийларни хуш кўради ва уларга марҳамат кўрсатади; у насронийларга нисбатан ва айниқса франклар, яъни католикларга нисбатан ҳеч қандай зуравонликка йўл қўймайди; ўз салтанатида уларнинг эркин бўлиши ва ўз қонунларидан фойдаланиши, ўз черковига эга булиши ва бу ерда насроний аҳоли ва айниқса савдо аҳлининг ўз дин-эътиқоди бўйича тоат-ибодат қилишига имкон берган ва имкон бермоқда; ... у ажнабийларни ҳурмат қилади, улардан ҳар бирини эгаллаб турган мақоми ва даражасига муносиб равишда эъзозлайди».

Иоанн,
Султония архиепископи

Амир Темурнинг ислом динига муносабати халқ манфаатларига мос келадиган, унинг тақдирини белгилайдиган улкан ҳодисадир. Маълумки, ўша даврда яссавия, нақшбандия, кубровия каби сўфийлик тариқатлари ривожланган. Соҳибқирон ҳукмронлик қилган йилларда ислом дини ахлоқий категориялари янада юқори даражага кўтарилган[2].

Амир Темур давлатида ислом ҳуқуқининг асосий қоидаларидан бири бўлмиш ва ҳозирги кунда халқаро миқёсда қабул қилинган қоида, яъни «жиноятнинг шахсийлиги»га жиддий риоя қилинган. Янада аниқроқ айтганда, жиноятчининг гуноҳи учун унинг қавм-қариндоши, оға-инилари, жиноятда иштирок этмаган булса, жавобгарликка тортилмаган. Шунингдек, жиноятга қўл урган киши жазосиз қолдирилмаган ва гуноҳсиз кишини жазолашга йўл қўйилмаган.

Амир Темур ушбу тартиб-қоидани давлат ҳуқуқий тизимининг асосий қоидаларидан бири, деб билган. ***«Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим,*** – деган Соҳибқирон. – ***Золимдан мазлумнинг ҳаққини олдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариатга мувофиқ иккиси ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм етказмадим»***[3].

Шунга қарамай, Россия, Афғонистон ва Эроннинг айрим тарихчилари ғоявий, мазҳабий ёки этник таассубларга асосланган ҳолда Амир Темурга нисбатан инсофсизлик билан ҳаддан ортиқ қарши фикрлар билдирган, Соҳибқироннинг давлатида адолат меъёрлари амалга оширилганига шубҳа билан қараган ҳоллар ҳам учрайди. Бунда, жумладан, Амир Темурнинг энг ашаддий мухолифларидан бири бўлмиш Ибн Арабшоҳ каби нохолис тарихчиларнинг тўқиб ёзилган уйдирмаларига қўшилиб, Соҳибқиронга нисбатан шундай салбий муносабатда бўлингани таассуфлидир.

---

[1] А.Ш. Жузжоний. «Фатҳнома Олам гирий» – Бобурийлар давлатининг ҳуқуқий кодекси // Амир Темур сабоқлари: адабий-бадиий нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 65-бет.

[2] Karimov E. Amir Témour et les soufis // Epanouissement de la Culture sous Temour et les Princes Témourides / Recueil des thèses du Colloque international scientifique à l'occasion du 660e anniversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996; Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Rtveladze. – Paris, 1996. – P.19-20.

[3] Темур тузуклари / Тахрир хайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 75-бет; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages; The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London. 1830.

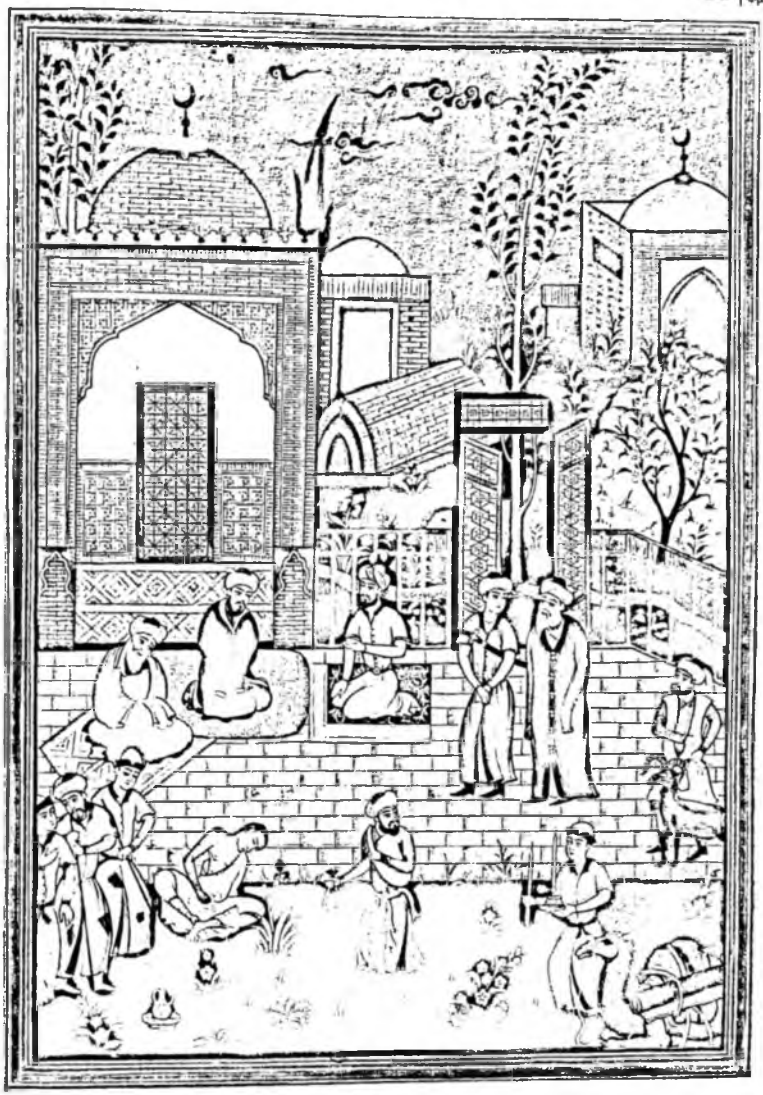

«Темур тузуклари»га ишланган миниатюра.
Рассом: Б. Бобоназаров. 2005 йил.

Miniature des «Instituts de Temur»,
illustrée par B. Babonazarov. 2005.

Академик В. Бартолд ўзининг «Улуғбек ва унинг даври»[1] номли асарида, шунингдек, америкалик машҳур тарихчи Ҳ. Ламб «Амир Темур»[2] номли китобида Ибн Арабшоҳни ғаразли киши деб билиб, у берган маълумотлар душманлик ва адоватдан келиб чиққан, ёзганлари эса, ҳажв ва истеҳзо, яъни асоссиз масхара қилишдан бошқа нарса эмас, деб қайд этган. Айни чоғда, Соҳибқироннинг шахсияти шу қадар юксак ва олиймақом эдики, Ибн Арабшоҳ ҳар қанча қораласа ҳам, Амир Темурнинг даҳоси, беқиёс лаёқати, инсоний қиёфаси ва адолатсеварлигини инкор қила олмаган, аксинча, бу хислатларни эътироф этган.

«Кўпинча унинг (Амир Темурнинг) мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, нахбу ғорат қилиш ва ҳарам (ҳақи)га ҳақорат гаплар бўлмасди... У бехато (нишонга урувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мисльсиз (даражада) бахтли, улуғворлиги (ўзига) мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, (бошига) кулфат тушганда ҳам ҳақгўй (киши) эди».

Ибн Арабшоҳ

Бу фикрнинг тасдиғи сифатида Ибн Арабшоҳнинг китобида Амир Темурнинг сифатлари, туғма хислатлари ва табиати ҳақида битилган айрим сатрларни келтирамиз: *«У (бировдан) бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ширатларини сезадиган идрокли киши эди. У синчков бўлиб, ҳар бир ширатдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яшириниб қолмас ва фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди»*[3].

Яна бошқа бир ўринда: *«Кўпинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, нахбу ғорат қилиш ва ҳарам (ҳақи) га ҳақорат гаплар бўлмасди... У бехато (нишонга урувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мисльсиз (даражада) бахтли, улуғворлиги (ўзига) мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, (бошига) кулфат тушганда ҳам ҳақгўй (киши) эди»*[4].

Китобнинг Амир Темур Самарқандда кўпдан-кўп боғу бўстонлар, баланд ва мустаҳкам қасрлар бунёд этганига доир тафсилотлар битилган саҳифаларида яна шундай фикрларни ўқиш мумкин: *«Агар Амир Темур бирор томонга отланиб, Самарқанд (унинг) қўшинлари-ю, ёрдамчиларидан холи бўлиб, ўша бўстонлар бўш қолса, шаҳар аҳлидан бадавлату мискинлар у (бўстон)ларга қараб йўл олардилар. Чунки, бу боғлардан кўра яхши ва ажойиб дам олдиган, булардан кўра роҳатланишга мувофиқроқ ва осойишторо жой йўқ эди. Боғлардаги ширин, мазали мевалар эса, барчага баб-баравар (текин) эди. Чунки, мевалардан бир қинтори ҳам арзимаган баҳога бўлса-да сотилмасди»*[5].

Ростдан ҳам, Амир Темур, Ибн Арабшоҳ эътироф этган хислат ва фазилатлар эгаси бўлишидан ташқари, адолат ҳомийси сифатида узоқ йиллар йирик салтанатни бошқарган. *«Соҳибқироннинг давлат бошқаруви борасидаги улкан салоҳияти, маҳорати, билим ва тажрибаларини ўрганишда, умуман айтганда, ҳаёт сирларини англаб етишда «Темур тузуклари» бебаҳо қўлланма бўлиб хизмат қилади»*[6].

---

[1] Бартольд В.В. Улугбек и его время. Сочинения, том II, кн. 2, Москва, 1964. Яна қаранг: Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, том I, Москва, 1963.

[2] Harold Lamb. Tamerlane: Conqueror of the earth. – NY: Bantam, 1928. – 216 p. 2015 йилда «Ўзбекистон» нашриёти Ҳ. Ламбнинг «Бобур – Йўлбарс: Буюк бобурийларнинг биринчиси» китобини Ғ.Сатимов таржимасида чоп этди.

[3] Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур («Темур тарихида тақдир ажойиботлари»)/ Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У. Уватов. – Т.: «Меҳнат», 1992. – 1 китоб, 328 бет; II китоб, 192 бет. II китоб, – 63-бет; Ibn Arabchah. Etrangetés du destin sur les aventures de Timour (1440), trad. Française de P. Vattier, Paris, 1658.

[4] Ўша манба, – 65-бет.

[5] Ўша манба, – 83-бет.

[6] Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси (Мукаддима)// Темур тузуклари / Тахрир қайъати: Б. Аблуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Карматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 9-бет; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseïni, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787, 402 pages; The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London, 1830.

Қуръони карим оятлари ва фиқҳ таълимотининг руҳи «Темур тузуклари»га сингиб кетган. Илоҳий йўлланмаларни назарда тутган ҳолда Амир Темур адолатнинг кучига, унинг ғалабаси ва енгилмаслигига чуқур ишонган. Шу асосда Соҳибқирон ўз авлодларини ўч – интиқом олмасликка, ҳар доим тинчлик ва яраш йўлларини очиб қўйишга чақирган. Шунинг учун Амир Темурдан кейинги даврларда ҳам ватанпарварлик, адолатсеварлик, қонунга бўйсуниш Темурийлар давлатининг доимий анъаналарига айланиб қолган.

Амир Темур тафаккури ва дунёқараши асосини ислом дини ташкил этган. Соҳибқирон илму ирфон ҳомийси бўлган, олиму фозиллар билан суҳбатлашишни яхши кўрган. ***«Сайёидлар, уламо, шайхлар ва фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисларимни безаб туришарди. Диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим»***[1], дейилади «Темур тузуклари»да.

Соҳибқирон сиймосидан биринчи бўлиб қора пардани кўтариб ташлаган жасоратли олим, академик Иброҳим Мўминов бўлди. Олимнинг 1968-1969 йилларда «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» номли рисоласи нашр этилди.

И. Мўминов келтирган маълумотларга кўра, Соҳибқирон фан ва дин аҳлига қарата: ***«Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса, менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимиз қурилишини кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар менга ўз маслаҳатларингиз билан бу ишларни амалга оширишда кўмаклашишингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, девоннинг суиистеъмол қилинганлиги ва қилинаётганлиги, оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлар томонидан қисиб қўйилиши каби ҳоллар сизга кўпроқ аёндир. Шулар ҳақида маълумот берсангизлар, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шариат ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангиз яхши бўларди»***[2], деб айтган.

Амир Темур ҳар доим илму фанга қизиққан, турли китоблар ва илмий асарларни ўқиган, уларнинг туб моҳиятини тушунган. Масалан, буюк ориф-шоир Маҳмуд Шабистарийнинг «Гулшани роз» асари Соҳибқиронни бутунлай ўзига ром этган, Худо ва инсоният ҳақида чуқур ўйлашга ундаган. Ул зот Озарбайжонни тасарруф қилганидан сўнг, китоб муаллифига ҳурмати сабабли, шоирнинг ватани бўлмиш Шабистар аҳолисини ардоқлаб, уларнинг ҳар бирига беш мисқолдан (жами – 18 минг 505 мисқол) тилла бағишлаган.

Бошқача айтганда, Амир Темурнинг адабиёт, санъат ва маданиятга ҳомийлиги, мамлакат ободончилиги учун ғамхўрлиги, инсонни табиатнинг гултожи сифатида эъзозлашга интилиш сингари хусусиятлари бугун ҳам катта қийматга эга. Зеро, ҳурфикрлик, фуқаролар онги ва тафаккурида бунёдкорлик, ижодкорлик, истиқбол учун курашиш туйғуларини шакллантириш, ижодкорларни ҳар томонлама рағбатлантириш инсонпарвар жамиятнинг олий фазилатидир. Бу борада ҳам Соҳибқироннинг амалий саъй-ҳаракатлари ва тадбирлари ва ул зотнинг даврида яратилган жами бебаҳо қадриятлар биз учун ҳамиша ўрнакдир.

Бибихоним мақбараси. Умумий кўриниши. Самарқанд. 1399–1404 йиллар. (56–57-бетлар)

Mausolée Bibi-Khanym. Vue générale. Samarkand. 1399–1404. (Pages 56 et 57)

[1] Темур тузуклари / Тахрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Қароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 90-бет; Louis-Mathieu Langlès. Institutes politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages; The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London. 1830.

[2] И. Мўминов. Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир // Сомон йўли. –Т.: «Камалак»,1992. –76-бет.

Қонунга асосланган тизимнинг аҳамиятини чуқур англаган Амир Темур ҳақли равишда **«Куч – адолатдадир»** деган олий меъёрни ўзига шиор қилиб олган ва ҳатто ушбу ҳикматни узук-муҳрига ўйиб ёздирган. Бу ҳақда **Ибн Арабшоҳ** шундай гувоҳлик беради: **«Темур тамғасининг нақши «Рости расти» бўлиб, бу «ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демакдир»**[1]. Соҳибқироннинг бу пурҳикмат сузлари бугун ҳам қудратли демократик ҳуқуқий давлат куриш учун асосий йўлланма ҳисобланади.

Ибн Арабшоҳ шундай гувоҳлик беради: «Темур тамғасининг нақши «Рости расти» булиб, бу «ҳақгуй булсанг, нажот топасан» демакдир».

Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари ва амалий фаолияти ҳар доим адолат ва инсоф меъёрлари билан ҳамоҳанг бўлган. Бинобарин, Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг олис минтақалардаги кўп йиллик жангу жадаллардан қайтиб келиб, ўз салтанатидаги ишлар билан қандай машғул булганини қуйидагича таърифлайди: «Кейин Темур ўз ғойиблигида мамлакати ва раияси ишларида нелар юз берганини суриштириб, еру мулклари масалаларини диққат билан ўргана бошлади ва ҳокимларига йўл-йўриқлар кўрсатди; атроф ва чегаралар, тевараккетлар фойдаси тадбирини кўриб, каттаю кичикнинг ғамини еб, бою фақирнинг манфаати билан машғул бўлди. Ўз мулоҳазаси тақозосига кўра барча ашъёларни ўз ўрнига қўйиб, жаму мансабу мартабалар жиловини ўшанга сазовор кишилар қўлига тутқаза бошлади»[2].

Амир Темур ўз давлати ҳудудларида тузук-тўра ва шариат қоидалари устуворлигини амалда таъминлаган. Бу ҳақда, жумладан: *«Сипоҳийларимни ҳамиша жангга тайёр ҳолда тутдим; ойлик ҳақларини сўраттирмай вақтида берардим. Чунончи, Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажакда қиладиган хизматлари учун етти йиллик озиқ-овқатларини бирваракайига бердим»*[3], дейилади «Темур тузуклари»да.

Амир Темур асос солган буюк давлат узининг турли босқичларида – ҳам Турон, ҳам Хуросон, ҳам Эрон, ҳам Хиндистонда адолат меъёрларига асосланган тузум сифатида олам аҳлининг диққатини узига торгиб, бугунга қадар уз тарихий аҳамиятини йўқотмаган.

Бундан ташқари, Соҳибқирон салтанатида касбу ҳунар ва маърифат аҳли мунтазам иш билан таъминланган. Сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарларга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилган. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга курби етмай қолган бўлса, унга экинтикин учун зарур уруғлик ва меҳнат қуроллари тайёрлаб берилган. Агар қайсидир фуқаронинг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, унга керакли ёрдам кўрсатилган, шу жумладан, улар зарур ускуна ва қурилиш ашёлари билан таъминланган. Инсон ҳуқуқи ва манфаатларини таъминлашга қаратилган бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Амир Темурнинг ҳуқуқий тизимида жиноятга қўл урган барча кишилар кимлигидан қатъи назар, қонун олдида ҳеч қандай имтиёзсиз жавобгарликка тортилган. Яъни, қонун ҳамма учун бир хил амал қилган, қонун олдида барча – шоҳу гадо тенг, деб қаралган. Бу ҳақда, жумладан, Ибн Арабшоҳ шундай ёзади: *«агар биров бировга зулм*

---

[1] Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур («Темур тарихида тақдир ажойиботлари»)/ Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У. Уватов. – Т.: «Меҳнат», 1992. – 1 китоб, 328 бет; II китоб, 192 бет. II китоб, – 65-бет; Ibn Arabchah. Etrangetés du destin sur les aventures de Timour (1440), trad. Française de P. Vattier, Paris, 1658.

[2] Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур («Темур тарихида тақдир ажойиботлари»)/ Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У. Уватов. – Т.: «Меҳнат», 1992. – I китоб, 328 бет; II китоб, 192 бет. I китоб, – 304-бет.

[3] Темур тузуклари / Тақрир қайдати: Б. Абдухалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Х. Қароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 92-бет; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages; The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London. 1830

«Темур тузуклари»нинг форсча нусхаси. 1861–1862 йиллар. Темурийлар тарихи давлат музейи.

La version persane des «Instituts de Temur». 1861–1862. Musée d'Etat sur l'Histoire des Timourides.

қилса, – ҳаттоки, у Темурга ота ёки бола ўрнида бўлса ҳам – ёки заррача бўлса ҳам ноҳақлик кўрсатса, ёки наҳбу-горат тўғрисида сўз очса, зинҳор унинг мол-мулкию қони (беҳудага) оқизилар, унинг ҳурмати ва ҳарами таҳқир қилинар эди. На надомат, на шафоат (тилаш) унга нажот келтирмас, аҳли ва хизматкорлари унга наф қилмасди ва бирон кимса томонидан «у билмасдан шундай (иш) қилиб қўйибди», – дейилмасди. Бу, гўёки бузилмас (қатъий) бир қоидаю емирилмас – (мустаҳкам) бир бино эди»[1].

Бу ўринда Ибн Арабшоҳ, гарчи, Амир Темурни коралаш нуқтаи назаридан, бор маҳорати-ю, нафратини мужассам этган ҳолда, ўта салбий мазмундаги сўз ва иборaларни астойдил топиб ишлатгани шундоққина кўриниб турган бўлишига қарамай, юқоридаги фикрлардан Соҳибқирон бобомиз бугунги кунда тараққий топган дунё мамлакатларида минг бир машаққат билан барпо этилаётган ҳуқуқий давлатнинг асосий принципларини, хусусан, қонун устуворлиги, қонун олдида ҳамманинг тенглиги, жиноят учун жазонинг мукаррарлиги каби муҳим тамойилларни ўша даврдаёқ тузуклари тимсолида ишлаб чиққани ва қатъият билан амалда қўллаганини англаш қийин эмас.

Мисол учун, **Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»** асарида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Мундоқ нақл қилурларким, чун Табризда Мироншоҳ мирзо чоғирга кўп илтифот кўргузди. Димоғи ва мизожи эътидол тариқидин инҳироф[2] топиб, андин номулойим амр кўп сурат тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат арзиға бу навъ еткурдиларким, уч надими борким, муфрит[3] чоғир ичмакка боис алардурлар. Ҳукм бўлдиким, тавочи миод била чопуб бориб, учаласининг бошин келтурсун. Алардан бири хожа Абдулқодир эрди ва яна бири мавлоно Муҳаммад Кохий эрди ва яна бири устод Қутб Ноғи эрди. Тавочи бориб иккисини ясоққа еткурди, аммо хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлиб, ўзин девоналиққа солуб, мулкдин-мулкка мутаварий[4] юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юриши қилди, ул мамоликда хожанинг ул ҳоли баъзиға маълум бўлиб, юқориға арз қилдилар. Ҳукм бўлдиким, тутуб келтурсунлар»*[5].

Албатта, ўзбек давлатчилиги ривожи тарихий тажрибасининг энг муҳим қисми – Амир Темур ва темурийлардан мерос ҳуқуқий, сиёсий ва тарихий манбалардан, айниқса, «Темур тузуклари», «Бобурнома», «Жаҳонгир тузуги», «Ҳумоюннома», «Зафарнома» каби кўплаб нодир асарлардан иборатдир.

Навоий ҳазратларининг сўзларига қараганда, Амир Темур тахтда туриб хожа Абдулқодир қаландарни суроққа тутади, унинг Қуръон оятларини «бийик ун била», яъни баралла овозда қироат қилиши Соҳибқирон ғазабини бироз юмшатади. Қизиқ жиҳати шундаки, Алишер Навоий Амир Темур ҳазратларининг ўшанда саройда тўпланган «фазл ва камол аҳли»га қараб: *«Қаландар қўрқувдан Қуръонга чанг солди»*, деган мазмунда шеърий мисра ўқитганини айтади. Соҳибқирон ўзининг бу кинояси билан хожа Абдулқодир гуноҳини англаб етгани, пушаймон экани, тавбасига таянгани ва ўзини ўзи тарбиялаш йўлига кирганига ишорат қилган бўлса, ажаб эмас. Нима бўлганда ҳам, шундан сўнг хожага илтифот кўрсатилган – унга нисбатан ўлим ҳукми бекор қилинган.

---

[1] Ибн Арабшоҳ Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур(«Темур тарихида тақдир ажойиботлари»)/ Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ў. Ўватов. – Т.: «Меҳнат», 1992. – I китоб, 328 бет; II китоб, 192 бет. I китоб, – 247-бет; Ibn Arabchah. Etrangetés du destin sur les aventures de Timour (1440), trad. Française de P. Vattier, Paris, 1658.

[2] Инҳироф – четланиш, четланмоқ.

[3] Муфрит – жуда ортиқ, ҳаддан ташқари.

[4] Мутаварий – беркинган, яширинган.

[5] Алишер Навоий, «Мажолис ун-нафоис»дан // Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. – Т.: «Ўқитувчи», 1996. – 5-бет.

Амир Темур асос солган буюк давлат ўзининг турли босқичларида – ҳам Турон, ҳам Хуросон, ҳам Эрон, ҳам Ҳиндистонда адолат меъёрларига асосланган тузум сифатида олам аҳлининг диққатини ўзига тортиб, бугунга қадар ўз тарихий аҳамиятини йўқотмаган. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қураётган эканмиз, Соҳибқироннинг суд ва қонунчиликка муносабати ҳам алоҳида ўрнак вазифасини ўтайди. Зеро, бундан олти аср бурун Мовароуннаҳр суд тизимида ўзига хос тартиб ва қоидалар мавжуд бўлган.

Чунончи, фуқаролик ишлари билан ижроия тизимида фаолият кўрсатган Адлия вазирлиги шуғулланган бўлса, жамият ҳаётидаги маънавий, тарбиявий аҳамиятга доир муаммолар билан ислом қозиси, ҳарбийлар орасидаги ҳуқуқий масалалар билан эса, аскар қозиси, яъни бугунги тил билан айтганда ҳарбий трибунал шуғулланган. Айниқса, Соҳибқирон салтанатида суд тизими ва эҳтисоб идораси муҳим ўрин тутган. Илмий салоҳиятга эга бўлган иқтидорли қозилар (судьялар) шариат нормалари асосида иш юритиб, адолатни таъминлаб турган.

«Замонасининг фарзанди бўлган Амир Темур муаммолар қаршисида довдираб қолмаган. У ўзининг бор ташкилотчилик маҳоратини вужудга келган муаммоларни ҳал қилишга қаратган. Оқибатда бошларига минг балолар ёғилган Шарқ мамлакатлари тарихида Амир Темур қушинларининг шафқатсизликлари эмас, балки Амир Темурнинг тартиб-интизомни ҳамда маҳобатни ёқтирадиган диди билан сугорилган феъл-атвори чуқурроқ из қолдирган».

Жан Обен,
Франция

Эҳтисоб идораси мамлакат бўйича тарқалган бўлиб, унинг вакиллари муҳтасиб деб аталган. Улар шаҳар, қишлоқларда юриб, жиноят содир бўлишининг олдини олишни таъминлаган. Соҳибқирон таъкидлаганидек: «Ҳар мамлакатга шайхулислом юбордим, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин»[1].

Амир Темур даврида муҳтасиблар катта ваколатга эга бўлиб, ҳуқуқбузарларга қарши фаолият кўрсатган, инсон ҳуқуқларини тиклаш билан шуғулланган. Масалан, ароқхўрлик, қиморбозлик, кўзбўямачиликка қарши курашиб, бозорларда сифатсиз молларни сотиш, қалбаки пул тайёрлаш ва ишлатиш, чайқовчиларнинг одамларни алдаб, молларини арзон нархга сотиб олиши, соғлиқ учун зарарли бўлган озиқ-овқатларни бозорга киритишининг олдини олиб турган.

Муҳтасиблар йўллар, ариқлар, ҳовузлар ва умуман шаҳарлар покизалигини, кўприклар ва деворлар хавфсизлигини назорат қилиб, эски деворларни бузиш, ҳайвонлар ва кемаларга ҳаддан ортиқ юк ортишгача ишларнинг олдини олишга масъул бўлган. Яъни, бугунги кунга қиёслайдиган бўлсак, омбудсман, прокуратура, соғлиқни сақлаш вазирлиги, шаҳар ҳокимлари, милиция ва бошқа кўплаб ташкилотлар бажараётган вазифаларни амалга оширган. Жиноят содир бўлса, муҳтасиблар жиноятни фош этиб, жиноятчини судга топширган.

Айтиш керакки, Амир Темур давлатчилик фалсафаси тарихида янги дунёқарашга асос солди, уни амалда татбиқ этди. Соҳибқирон илгариги даврлардан фарқли ҳолда жамият барча табақаларининг ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларини инобатга олиб, уларнинг ҳаёти учун зарур ижтимоий заминни вужудга келтирди. Ҳар бир тоифанинг ҳақ-ҳуқуқлари, бурч ва мажбуриятлари ўзига хос қонун билан кафолатлаб қўйилди.

Соҳибқироннинг улкан хизматларидан яна бири – давлат бошқарувини ташкил қилиш билан боғлиқ. Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижроия тармоқларига бўлинишига асосланган мазкур тизимни жорий этишда Амир Темур кўр-кўрона эмас, балки ўзи яшаб турган воқеликни назарда тутган ҳолда иш юритган. Тарихчи олим Азамат Зиёнинг фикрича, бу тизимда салтанат даражасига кўтарилган давлатнинг жўғрофий ҳудудлари доирасида яшовчи халқларнинг турмуш

[1] Амир Темур ўгитлари: тўплам / Тузувчилар: Б. Аҳмедов, А. Аминов. – Т.: «Наврўз», 1992. -14-бет.

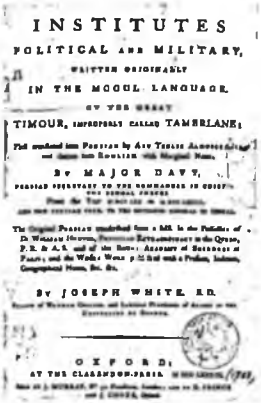

INSTITUTES
POLITICAL AND MILITARY,
WRITTEN ORIGINALLY
IN THE MOGUL LANGUAGE,
BY THE GREAT
TIMOUR, IMPROPERLY CALLED TAMERLANE;
By MAJOR DAVY,
By JOSEPH WHITE, D.D.
OXFORD:
AT THE CLARENDON-PRESS.

Оксфордда инглиз тилида нашр этилган «Темур тузуклари». Лондон, 1783 йил.

«Les Instituts de Temur» édité en anglais à Oxford. Londres, 1783.

тарзи, анъаналари, маънавий-руҳий эҳтиёжлари ҳам инобатга олинган. Давлат бошқаруви тизимига Амир Темур олиб кирган янгиликнинг моҳияти ҳам аслида шу билан белгиланади.

Амир Темур олий давлат идораси мақомида қурултойни белгилаган. Бугунги тушунчадаги конгресс, ассамблея, мажлис, съезд кабиларга тўғри келадиган ушбу сиёсий институт бошқарув маҳкамаси ва давлат аҳамиятига молик бўлган энг асосий масалаларни ҳал этиб, унда салтанатдаги барча йирик сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва маданий соҳа намояндалари иштирок этган.

Давлатни мустаҳкамлаш, жамиятни ривожлантириш борасида ижроия тизими – вазирликларнинг ўрни муҳим бўлган. Амир Темур даврида сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий муносабатларни тўғри йўлга қўйиб, улардан жамият манфаати йўлида фойдаланиш учун қатъий интизомга асосланган, талабчан ижроия механизми зарур эди. Соҳибқирон ана шундай тизимни ярата олган.

Амир Темур салтанатининг ижроия тизимидаги саккиз вазирлик ва яна бир неча муассасалар молия, солиқлар, даромад ва харажатлар, мулкчилик, етиштириладиган ҳосил, чорва, яйловлар аҳволи, ободончилик, хабар ва почта, ҳарбий ва адлия соҳаларини бошқарган. Масалан, ҳарбий ишлар вазирлиги ҳарбийларга маош бериш, уларга тегишли мулкларни бошқариш, қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий машқларни ташкил этиш каби вазифалар билан бир қаторда, истеъфога чиққан, урушларда ярадор бўлиб, меҳнат қобилиятини йўқотганларга нафақа белгилаш каби юмушларни ҳам бажарган.

«Темур тузуклари» дунёнинг турли тилларига таржима қилинган бўлиб, ушбу асар давлатни идора қилиш усуллари, қўшинни ташкил этиш қоидалари, урушларда амалга оширилиши зарур бўлган турли ҳарбий услублар сингари қатор сиёсий, ҳуқуқий, ҳарбий ва ахлоқий ғоялар ва меъёрларни ўз ичига олган. «Тузуклар»нинг марказида инсон, унинг қадр-қимматини жойига қўйиш туради. Шу маънода, Соҳибқироннинг ҳуқуқий қарашларида, аввало, мамлакат ишлари тузуки алоҳида аҳамиятга эгадир.

«Темур тузуклари» дунёнинг турли тилларига таржима қилинган бўлиб, ушбу асар давлатни идора қилиш усуллари, қўшинни ташкил этиш қоидалари, урушларда амалга оширилиши зарур бўлган турли ҳарбий услублар сингари қатор сиёсий, ҳуқуқий, ҳарбий ва ахлоқий ғоялар ва меъёрларни ўз ичига олган.

«Салтанат ишларини қонун ва қоидалар, тўра ва тузукка солиб, салтанатим мартабаю эътиборини сақладим»[1], дейилади «Темур тузуклари»да ва салтанат обрў-мартабасини сақлашга доир қуйидаги тўртта асосий тузук санаб ўтилади.

«Биринчидан, салтанатим қонун-қоидаларини ислом дини ва кишиларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад)нинг шариатига боғлаб, иззату ҳурматлаш вожиб бўлган онҳазратнинг авлоди ва саҳобаларига муҳаббат билдириш асосида туздим. Салтанатим мартабасини тўра ва тузуклар асосида шундай сақладимки, унинг ишларига аралашишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди.

Иккинчидан, сипоҳу раиятни умид ва қўрқув орасида сақладим. Дўст-душманни муросаю мадора мартабасида тутдим. Қилмишларини, айтган гапларини сабр-тоқат ва чидам билан ўтказдим. Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келса, дўстларга шундай муо-

[1] Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 88-бет; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages; The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London. 1830.

мала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса, шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка айланди...

Учинчидан, ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширдим. Иш кўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, кўнгли бузуқ кўрқоқларни мажлисимдан қувиб юбордим.

«Султон ҳар нарсада адолатпарвар бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин».

Тўртинчидан, очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим»[1].

«Темур тузуклари»

Амир Темур ушбу «Тузуклар» талаблари доирасида ўз салтанатини ўн икки тоифадаги кишилар билан мустаҳкамлагани тарихдан яхши маълум. Бу ҳақда: ***«Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб тузидим»***[2], дейди Соҳибқирон ҳазратлари.

«Темур тузуклари»да давлат бошқарувининг ҳар бир соҳаси ва ҳар қайси мансаб даражаси бўйича муайян тузуклар битилган бўлиб, қуйида Амир Темур ўзига шиор қилиб олган ва салтанатни тасарруфида сақлаш учун қатъий амал қилган 12 та тузук ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Биринчиси. Подшоҳ ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни сипоҳ ва раият подшонинг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч кимнинг бунга дахли йўқ, деб билсин.

Иккинчиси. Султон ҳар нарсада адолатпарвар бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин.

Учинчиси. Бутун мамлакатда буйруқ ва тақиқлашлар подшоҳнинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшоҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралашиб, ўзгартира олмасин.

Тўртинчиси. Подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд қилар экан, уни бекор этмасин ва то битирмагунича ундан қўл тортмасин.

Бешинчидан. Подшоҳ ҳукми жорий этилиши зарур, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъи назар, амалга оширилиши керак. Бирон кимса гарчи ҳукмни зарарли деб билган бўлса ҳам, унга монелик қилолмасин.

Олтинчиси. Подшоҳлик ишларини тамоман бошқага топшириб, эркни унга бериб қўймасинким, дунё бевафо хотин каби, унинг хушторн кўпдир.

Еттинчиси. Салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзини эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. (Лекин) қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин.

Саккизинчиси. Салтанат ишларида, сипоҳу раиятга боғлиқ масалаларда бошқаларнинг сўз ва феълига қараб иш тутмасин. Вазирлар, амирлар бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўз айтар эканлар, эшитсин.

---

[1] Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 88–89-бетлар; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages; The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London. 1830.

[2] Ўша манба.

Лекин амал қилишда бутун ҳақиқат аён бўлмагунча шошмай, мулоҳаза билан иш тутсин.

Тўққизинчиси. Подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнглида шундай ўрнашган бўлиши керакки, унинг амр-фармонига ҳеч ким қаршилик қилишга журъат этолмасин; итоат ва тобелик қилсин, исён кутармасин.

Ўнинчиси. (Подшоҳ) нима қилса, ўз эркича қилсин, нима деса ўз сўзида қатъий турсин, чунки подшоҳларнинг ҳукм ҳурматидан бошқа бахрамандликлари йўқдир. Хазина, лашкар, раият, салтанат – буларнинг бариси унинг ҳукми биландир.

Ўн биринчиси. Салтанат ишларида, ҳукм юргизишда подшоҳ ўзини ягона билиб, ҳеч кимни ўзига салтанат шериги қилмасин.

Ўн иккинчиси. (Подшоҳ) мажлис аҳлидан огоҳ ва хушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, гапни ташқарига ташийдилар, подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар[1].

«Амир Темур салтанат юкини хотиржам кўтариб юриш мақсадида ўзини амир лавозимига сайлаш маросимини уюштирганди. У зарур пайтларда юқори мартабали аъёнлар иштирокида қурултойлар ўтказиб турарди. Расман олганда эса бу қурултойлар ҳокими мутлоқнинг маслаҳат кенгаши сифатида чақирилар эди. Амир Темур қурултойларда билдирилган фикрларга ҳеч качон беписанд қарамаган. Бу фикрлар унинг ҳамма вақт тўғри чиқадиган ички бир сезгисига мос келса, уларни бажонидил қўллаб-қувватлаган».

Жан Пол Ру,
Франция

Юқорида санаб ўтилган ўн иккита тузук давлатни бошқаришда асосий қоидалар бўлиб хизмат қилган. Бу тузукларнинг мазмуни қанча чуқур экани ва нечоғлиқ кенг соҳаларни қамраб олганига теран назар соладиган бўлсак, ушбу тузуклар ҳозирги даврда ҳам муайян амалий аҳамиятга эгалигига амин буламиз.

Бинобарин, ***«Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур»***[2], деган Соҳибқирон бобомиз.

Шу билан бирга, Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари сингдирилган яна кўплаб тура ва тузуклар, ўгит ва танбеҳлар бизга ибратли ҳуқуқий-маънавий мерос бўлиб қолган. Соҳибқирон ўгитларидан айримларини санаб ўтамиз:

«Ҳокимлар, сипоҳ ва раиятдан қайси бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим»;

«Яхшиларга – яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим»;

«Қонни қон билан эмас, сув билан ювишни ўрган»;

«Давлат агар дину ойин[3] асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади»;

«Мендан бирон кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим, бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан қолдирмадим»;

«Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим»;

«Адлу эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади».

Шундай қилиб, 27 мамлакатдан таркиб топган буюк салтанат асосчиси Соҳибқирон Амир Темур ибн Тарағай йирик давлат арбоби, моҳир дипломат, улуғ саркарда, илму маданият ҳомийси, ҳақ ва адолатнинг жасоратли яловбардори сифатида миллий давлатчиликда, ҳуқуқ ва сиё-

---

[1] Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: «Узбекистон», 2011. – 96–98-бетлар; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages. The Mulfuzat Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart. – London. 1830

[2] Ўша манба.

[3] Ойин – қоида, расм, тартиб, усул, одат, равиш.

«Темур тузуклари». Тошкент, 2013.

«Les instituts de Temur», Tachkent, 2013.

сат соҳасида ўзидан унутилмас ва бархаёт таълимотлар, тўра-тузуклар қолдирган.

Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари ва қонунчилик тизими бутун Темурийлар салтанатида ҳаётнинг барча жабҳаларида ўз аксини топиб, улкан амалий аҳамиятга эга бўлган. Жумладан, Буюк ипак йўли хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилганки, бу билан савдо-тижорат ривожига катта ҳисса қўшган Шарқу Ғарб мамлакатларини бир-бирига янада яқинлаштирган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Муқаддимасининг учинчи бандида ушбу Асосий Қонун **«ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб»** қабул қилинди, деб таъкидланган. Албатта, ўзбек давлатчилиги ривожи тарихий тажрибасининг энг муҳим қисми – Амир Темур ва темурийлардан мерос ҳуқуқий, сиёсий ва тарихий манбалардан, айниқса, «Темур тузуклари», «Бобурнома», «Жаҳонгир тузуги», «Ҳумоюннома», «Зафарнома» каби кўплаб нодир асарлардан иборатдир.

Соҳибқирон қолдирган қонуний меъёрлар ва ҳуқуқий нормалардан Конституциямизнинг турли қисм ва бобларида, жумладан, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси», «Ўзбекистон Республикаси Президенти», «Вазирлар Маҳкамаси», «Суд ҳокимияти», «Мудофаа ва хавфсизлик» бобларининг муайян моддаларида, замон талабларини назарда тутган ҳолда, ижодий фойдаланилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти раҳнамолигида мамлакатимизда виждон эркинлиги, диний ва маънавий қадриятларнинг аҳамияти, жамиятни бошқариш, мулкчилик, савдо-сотиқни ривожлантириш, тадбиркорлар, деҳқон ва фермерлар, қишлоқ аҳолиси фаолияти учун муносиб замин яратиб бериш борасидаги ҳуқуқий ислоҳотлар, жумладан, Амир Темур тузуклари ва ўгитларига таяниб олиб борилмоқда. Бу, ўз навбатида, Соҳибқирон бобомизнинг ҳаёт тажрибасига асосланган қоидалар амалий ҳаётда нақадар аҳамиятли эканини тасдиқлайди.

Бундан ташқари, Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари доирасида адолатни тиклаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Президент ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) каби инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар самарали фаолият олиб бормоқда. Мактаблар, лицей ва коллежлар, олий ўқув юртларида инсон ҳуқуқлари бўйича махсус ўқув фанлари жорий этилиб, маърузалар ўқилмоқда.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари юқори ва қуйи органларида буюк Амир Темурнинг **«Куч – адолатда»** деган ҳикматли сўзига асосланиб иш юритилмоқда. Бошқача айтганда, ушбу пурҳикмат ибора ҳуқуқий муассасаларнинг амалий шиорига айланган.

Буларнинг барчаси шундан далолат берадики, мустақил Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, қонуний манфаатларини таъминлаш масаласига катта эътибор берган ҳолда, бу борадаги тарихий тажриба ва бугунги замонавий амалиётга, миллий ва умуминсоний қадриятларга таяниб, демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидан оғишмай, изчил ва дадил одимламоқда.

Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» китобининг ўзбек тилидаги нашри. Тошкент. 1992 йил.

Ouvrage d'Ibn Arabshah «Histoire d'Amir Temur» édité en ouzbek. Tachkent. 1992.

Ҳозирги замон ўзбек темуршунослиги

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарларида Соҳибқироннинг миллий давлатчилик тарихида тутган ўрни, Мовароуннаҳрда озодлик ва мустақилликни қўлга киритиш билан бирга марказлашган кучли давлат барпо этгани, салтанатни адолат ва қонунларга асосланиб идора этгани, илм-фан равнақи учун алоҳида эътибор қаратгани ҳамда бошқа улкан хизматлари ҳақида кўп маротаба таъкидлаб ўтилган[1].

Ҳақиқатан ҳам, ***«Шавкатли аждодимизнинг ўлмас хизматлари шундаки, у мураккаб тарихий шароитда халқнинг бошини қовуштира билди. Истилочиларга қақшатқич зарба бериб, Туркистон заминида илк бор истиқлол байроғини баланд кўтарди. Пароканда мамлакатлар, эллар, элатларни бирлаштириб, марказлашган қудратли салтанат тузди»***[2].

Дарҳақиқат, ***«Олис тарихимиз бизда миллий давлатчилик анъаналари кўп асрлар олдин шаклланганидан далолат беради. Улуг Амир Темур давлатчилиги, унинг ўзига хос сиёсат ва бошқарувчилик усули, адолатли жамият барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари бугунги давлатчилигимизни янги мазмун билан бойитишда муҳим аҳамиятга эга»***[3].

Мустақиллик Амир Темурнинг ана шу ўзига хос сиёсати, давлатхуқуқий тажрибаси, услуби ва амалий саъй-ҳаракатларини ўқиб-ўрганиш учун куплаб, энг муҳими, шу пайтгача тақиқлаб келинган ноёб тарихий манбаларни топиш, ўқиб-ўрганиш, таржима қилиш ва чоп этиш имкониятини берди.

Истиқлол йиллари мамлакатимизда биринчи маротаба нуфузли ва бирламчи манбалар – **«Темур тузуклари»** ўзбек тилида тўла чоп этилди ва бир неча бор қайта нашр қилинди[4]. Низомиддин Шомийнинг **«Зафарнома»**[5], Шарафиддин Али Яздийнинг **«Зафарнома»**[6], Ибн Арабшоҳнинг **«Темур тарихида тақдир ажойиботлари»** («Ажо-

---

[1] Батафсил қаранг: Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. – Т.: «Ўзбекистон», 1996; Ўша асар. – 171-80-бетлар; Каримов И.А. Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин // Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. – Т.: «Ўзбекистон», 1998. – 25–30-бетлар ва бошқалар.

[2] Каримов И.А. Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир. Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзланган нутқ // Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 168-бет.

[3] Халқ депутатлари Самарқанд вилояти кенгаши сессиясида сўзланган нутқ, 1995 йил 21 ноябрь// Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 97-бет.

[4] Темур тузуклари . – Т.: F. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти/ Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. Сўз боши ва изоҳлар, умумий таҳрир муаллифи академик Б. Аҳмедов. – Т.: 1996. -334 бет; Темур тузуклари. – Т.: Шарқ, 2005. – 160 бет; Темур тузуклари. – Т.: «Ўзбекистон», 2011; Темур тузуклари. Форс тилидан Алихон Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси// Шарқ юлдузи, 1989. № 8. 131–179-бетлар; Темур тузуклари/ Профессор Б. Аҳмедов таҳрири остида. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 200 бет; Темур тузуклари/ Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. Сўз боши муаллифи ва масъул муҳаррир Муҳаммад Али. – Т.: Шарқ, 2005. – 160 бет; Темур тузуклари. Халқаро Амир Темур жамғармаси, – Т.: «Ўзбекистон», 2013. – 181 бет.

[5] Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи Юнусхон Ҳакимжонов. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 527 бет.

[6] Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (Мовароуннаҳр воқеалари 1360–1370) / Масъул муҳаррир, Сўз боши муаллифи ва нашрга тайёрловчи А. Ўринбоев. Таржимони О. Бурнеш. – Т.: «Камалак», 1994. – 288 бет; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Сўз боши, тадқиқ, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ашираф Аҳмад ва Ҳайдарбек Бобобеков. – Т.: «Шарқ», 1997. – 384 бет; Йазди Шараф ад-Дин. Зафар-наме // Перев.со старояз., предисловие, комментарии, указатели и карта А. Ахмедова. – Т.: Издательство журнала «SAN'AT», 2008. – С. 446.

иб ал-мақдур фи тарихи Таймур»)[1], Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома»[2] каби асарлари чоп этилди[3].

Ҳолбуки, эски тузум даврида бундай ноёб китоблар ўзбек китобхони учун кўл етмас манбалар ҳисобланган. Мисол учун, Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари 1939 йилда, биринчидан, айрим парчалар ҳолида, иккинчидан, жуда кам, яъни собиқ иттифоқ миқёсида атиги 3725 нусхада, учинчидан, Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида – Москва-Ленинград нашриётларида, тўртинчидан, гўёки ўзбек халқи тарихи билан боғлиқ булмаган манба сифатида «Материалы по истории туркмен и Туркмении»[4] номли тўпламда чоп этилган.

«Ўзининг мураккаблиги билан энг зукко инсонларни ҳам ақлдан оздирадиган, узоқни кура биладиганларни кур, доноларни нодон, давлатмандларни хор ва баландларни паст қиладиган энг ғаройиб ёҳуд энг оғир синовлардан бири бу Магрибу Машриқни титратган фотиҳлар сардори... Темурнинг ғаройиб саргузаштларидир».

Ибн Арабшоҳ

Мустақиллик шарофати билан, шунингдек, Мирзо Улуғбекнинг **«Тўрт улус тарихи»**[5] ва **«Зижи жадиди Кўрагоний»**[6], Ҳ. Вамберининг **«Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи»**[7], М. Иваниннинг **«Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур»**[8], Абдулғозийнинг **«Шажарайи турк»**[9] тарихий асарлари ва **«Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли»**[10], **«Амир Темур ўгитлари»**[11], **«Сомон йўли. Адабий-тарихий мажмуа»**[12] китоблари нашр қилинди. Шу жумладан, Кастилия Қироли элчиси **Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)»** номли асари ўзбек тилида бир неча бор[13] чоп этилди.

Истиқлолга эришгунимизга қадар Клавихонинг Амир Темур ҳақидаги ушбу машҳур асарини ўзбек тилига ўгириб, халқимизга тақдим этиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Бунинг оқибатида халқимиз Клавихо асарининг Европа тилларига, жумладан, рус тилига қилинган таржималари тўғрисидаги маълумотларни эшитишдан нарига ўта олмай келди. Тўғри, Клавихо китобидан айрим

---

[1] Ибн Арабшоҳ. Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур. («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У. Уватов. 2 жилдли. – Т.: «Меҳнат», 1992.

[2] Темурнома: Амир Темур Кўрагон жанғномаси: Ҳикматлар. Ўрта ёшдаги мактаб болалари учун / Сўз боши муаллифи ва нашрга тайёрловчи П. Равшанов. – Т.: «Чўлпон», 1990. – 352 бет.

[3] Этажыров Ж. Замонавий ўзбек адабиётида Амир Темур ҳақида ёзилган асарларга бир назар // 1402 Ankara Savaşi Uluslararasi kongresi (Yildirim – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildirl kitabi / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 83.

[4] Материалы по истории туркмен и Туркмении: Том I. VII-XV вв.; арабские и персидские источники // Труды Института востоковедения XXIX. Источник по истории народов СССР. – Москва-Ленинград, 1939. С. 325–524.

[5] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б. Ахмедов, Н. Норқулов ва М. Ҳасаний таржимаси. – Т.: 1994.

[6] Ахмедов А. Илми нужум: «Зижи жадиди Кўрагоний». – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 111 бет.

[7] Вамбери Г. История Бухары. Переводчик А.И. Павловский, Спб., 1873; Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Китобдан парчалар / Тўпловчи С. Аҳмад. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. – 96 бет. Тошкандий С. Темурнома: Амир Темур Кўрагон жанғномаси. – Т.: Шарқ, 1990. – 352 бет.

[8] Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур/Тарж. А. Маҳкамов. –Т.: Фан, 1994. – 240 б.

[9] Абдулғозий. Шажарайи турк/ Нашрга тайёрловчилар Қ. Мунировв ва Қ. Маҳмудов. – Т.: 1992.

[10] Амир Тимур Кўрагон. Зафар йўли (Таржимаи холи)/ Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўз боши, изоҳлар муаллифи А. Аҳмад. – Тошкент: Нур, 1992. – 111 бет.

[11] Амир Темур ўгитлари / Тўплам. Тузувчилар Б. Ахмедов ва А. Аминов. – Т.: «Наврўз», 1992. – 64 бет.

[12] Сомон йўли. Адабий-тарихий мажмуа. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланади / Масъул муҳаррир Хуршид Даврон. – Т.: «Камалак», 1992. – 192 бет.

[13] Қаранг: Клавихонинг Самарқандга саёҳати. Рус тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар Омонулло Бўриевники. – Т.: «Ашлат», 2004. – 44 бет; Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406) / масъул муҳаррир А.Ҳ. Саидов, таржимон У. Жўраев. – Т.: «Зар қалам», 2006; Амир Темур Европа элчилари нигоҳида / Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406) / масъул муҳаррир А.Ҳ. Саидов, таржимон У. Жўраев. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2007, Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406) / масъул муҳаррир: Муҳаммад Али, Сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров, таржимон О. Тогаев. – Т.: «Ўзбекистон», 2010.

иқтибослар тарихчи олимларнинг китобларида учраб қолар, аммо бу иқтибослар зинҳор Амир Темурни англаш, тушунишга эмас, балки уни қоралаш, бадном этишдек мақсадларга хизмат қилган.

Шундай оғир бир даврда, яъни XX асрнинг 80-йилларида бу муҳим тарихий ёзма ёдгорликни рус тилидан ўзбек тилига филология фанлари доктори, профессор **Очил Тоғаев** ўгирди. Ушбу таржима мамлакатимизда ҳуррият шабадалари энди эса бошлаган бир даврда, **«Санъат»** журналининг 1988–1990 йиллардаги 15 та сонида узлуксиз эълон қилиб борилган[1]. Клавихо асарининг профессор О. Тоғаев таржимасидаги тўлиқ матни алоҳида китоб ҳолида, зарур изоҳлар билан бирга 2010 йили нашр этилди[2].

Бунгача, 2004 йилда таниқли олим **Омонулло Бўриев** Клавихо кундаликларини русчадан ўзбек тилига таржима қилиб, кириш сўз ва изоҳлар билан бирга чоп эттирган[3]. Шунингдек, 2006 йили Клавихо кундаликларининг бевосита испан тилидан илк бор ўзбек тилига таржимаси юртдошларимиз эътиборига ҳавола қилингани ҳақида ҳам тўхталиш мақсадга мувофиқдир[4].

Таржимон – **Улуғбек Жўраев** 1996–2000 йилларда Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университетининг таржимонлик факультетида испан-инглиз тиллари бўлимини тугатган. Ёш таржимон саъй-ҳаракатлари туфайли Амир Темур билан юзма-юз суҳбатда бўлган элчи Клавихонинг она тилида битилган кундаликларидан Соҳибқирон ва унинг ворислари она тилига бевосита, содда, равон ва мароқли услубда ўгирилган ушбу асар таржимаси жамиятимизнинг маданий-маърифий ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

Соҳибқирон ворислари учун Амир Темур маънавияти ва шижоати, адолатпарвар сиёсати юксак ибрат намунаси бўлиб хизмат қилаётган дориломон кунларда, яъни 1996 йили таржиманинг Амир Темур ва унинг салтанати тўғрисидаги йирик бир қисми академик Бўрибой Аҳмедовнинг кириш сўзи билан **«Амир Темур ва Мирзо Улуғбек – замондошлари хотирасида»** номли тўплам[5]да берилди.

Шу ўринда ушбу тўплам[6] ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтиш лозим. Бу китобдан XV асрда яшаб ўтган ва ҳар иккала подшоҳни яхши билган ўн олти нафар олим ва шоирларнинг асарларидан олинган ғоят нодир лавҳалар жой олган. Бу лавҳаларни мутолаа қилган китобхон кўз ўнгида, биринчидан, буюк Соҳибқирон бобомиз ва ул зотнинг суюкли набираси – даҳо олимнинг азиз сиймолари ёрқин намоён бўлса, иккинчидан, Амир Темур ва темурийларнинг ҳаёт йўлини ўрганиш, талқин ва тарғиб қилиш ишлари ўша даврдаёқ, яъни уларнинг замондошлари томонидан бошланганига ўқувчи ишонч ҳосил қилади.

---

[1] Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406) / О. Тоғаев таржимаси // Санъат. – 1989. – № 9. – Б. 26–29; № 10. – Б. 22–24; № 11. – Б. 22–25; № 12. – Б. 19–21; 1990. – № 1. – Б. 20–22; № 2. – Б. 20–23; № 3. – Б. 20–23; № 4. – Б. 22–25; №5. – Б. 18–21; № 6. – Б. 20–22; № 7. – Б. 20–23; № 8. – Б. 21–24; № 9. – Б. 21–24; № 10. – Б. 22–24; № 11. – Б. 15–18

[2] Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар) / масъул муҳаррир Муҳаммад Али, Сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров, таржимон О. Тоғаев. – Т.: «Ўзбекистон», 2010.

[3] Клавихонинг Самарқандга саёҳати. Рус тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар Омонулло Бўриевники. – Т.: «Адолат», 2004. – 44-бет.

[4] Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406) / масъул муҳаррир А.Х. Саидов, таржимон У. Жўраев. – Т.: «Зар қалам», 2006.

[5] Амир Темур ва Мирзо Улуғбек – замондошлари хотирасида / Б. Аҳмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошқалар. – Т.: «Ўқитувчи», 1996. – 57–100-бетлар.

[6] Амир Темур ва Мирзо Улуғбек – замондошлари хотирасида / Б. Аҳмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошқалар. – Т.: «Ўқитувчи», 1996.

Хусусан, Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», «Фарҳод ва Ширин», Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари», Ибн Халдуннинг «Таржимаи ҳол», Клавихонинг «Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)» асарларидан келтирилган парчаларда, шунингдек, Ғиёсидин Жамшид Кошийнинг Самарқанддан Кошонга, отасига ёзган мактубида Амир Темур ва Мирзо Улуғбекнинг шахсий ҳаёти ҳақида, ижтимоий-сиёсий фаолиятининг муҳим ва мураккаб даврлари тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд.

Бундан ташқари, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Муъиниддин Натанзийнинг «Мунтахоб ут-таворих», Нуриддин Жаҳонгирнинг «Тузуки Жаҳонгирий», Саккокийнинг «Девон», Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий», Фахриддин Али Кошифийнинг «Латоиф ат-тавоиф», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ут-таворих» асарларидан келтирилган парчалар Амир Темур ва темурийларга замондош бўлган аллюмаларнинг гувоҳлиги экани учун ҳам муҳимдир[1].

Ибн Халдун 35 кун давомида Амир Темур билан давомли суҳбат қилган. «Ибн Халдун тарихи» асарида мисрлик бу машҳур тарихчи олимнинг Соҳибқирон шахсияти тўғрисидаги холис баҳоси ҳам битилган.

Мисол учун, XIV аср охири ва XV аср биринчи ярмида яшаган ва кўп жилдлик асарлар яратган мисрлик тарихчилар орасида Амир Темур ҳақида ёзибгина қолмай, у билан бир неча марта учрашган Ибн Халдун (1332–1406) алоҳида ўрин эгаллайди. Ўз даврининг йирик мутафаккири бўлган Ибн Халдун Амир Темур билан 1401 йил январь-февраль ойларида Дамашқ қамал қилинган ва ишғол этилган пайтда учрашган[2]. Маълумки, етти жилдлик «Насиҳатлар китоби»га («Китоб ал-Ибар») Ибн Халдун ўзининг таржимаи ҳолини «Ибн Халдун билан танишув» («Таъриф би Ибн Халдун») сарлавҳаси остида илова қилган. Асарнинг шу қисми Қоҳирада професор М.Т. ат-Танажининг батафсил шарҳи билан алоҳида нашр сифатида эълон қилинган.

Ибн Халдун асарининг Амир Темур билан бевосита учрашувига тааллуқли қисмини 1952 йили Калифорния университетининг профессори В. Фишель инглиз тилига таржима қилган ва ўзининг батафсил изоҳлари билан бир пайтда Нью-Йоркда ва Теҳронда нашр эттирган[3]. Байрутда 1988 йилда чиққан «Ибн Халдун тарихи» номли 8 жилдлик тўла асарлар нашрининг Ибн Халдун билан Амир Темур учрашуви тасвирланган қисмини ҳамда изоҳларни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ходими А. Ҳабибуллаев ўзбек тилига таржима қилган[4].

Қоҳирадаги Миср миллий кутубхонасида «Тарих 109м» шифри остида Ибн Халдун таржимаи ҳоли қадимги қўлёзмасининг ноёб рўйхати сақланади. Ушбу қадимги қўлёзманинг микрофильмини олишга муваффақ бўлган арабшунос олим А. Ҳасановнинг фикрига қараганда, бу қўлёзма Ибн Халдун ҳаёт пайтидаёқ ёзилганлиги ва муаллифнинг асл нусхасига солиштирилганлиги билан қимматлидир[5].

---

[1] Ilker Evrim Binbaş. The histories of Sharaf al-dīn Alī Yazdī: a formal analysis // Acta Orientalia, 2012, vol. 64, №4. – P. 391–417.

[2] Ҳасанов А.А. Амир Темур ва Ибн Халдун// «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги тутган ўрни» халқаро конференция тезислари. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 20–21-бетлар.

[3] Fischel W. Ibn Khaldun and Tamerlane. Translated and studied for Ta'rif, Ibn Khaldun, 1952.

[4] Ҳасанов А.А. Амир Темур ва Ибн Халдун // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б.20-21.

[5] Ўша манба. – Б. 21.

«Амир Темур Европа элчилари нигоҳида». Тошкент, 2007 йил. Ушбу китобдан Руи Гонсалес де Клавихонинг саёҳат кундалиги ва Султания архиепископи Иоаннинг хотиралари ўрин олган.

L'ouvrage «Amir Temur au regard des ambassadeurs européens». Tachkent, 2007. Cet ouvrage se compose des relations de Ruy González de Clavijo et des mémoires de l'archevêque Jean de Soltanieh.

Амир Темурдек кишини рўпарасида туриб суҳбат қуришни ўзи бўлмаган. Айнан мана шундай улкан шараф Ибн Халдунга насиб этган. Ушбу хотиралар унинг таржимаи ҳолида муҳрланиб қолган. Унинг ёдномаси мутлақо холисоналиги билан ажралиб туради, чунки буни ёзаётган пайт Ибн Халдун Коҳирада ҳеч қайси бир ҳукмдор таъсирида бўлмаган.

Ибн Халдуннинг ёзишича, Амир Темур у ҳақда учрашувгача маълумотга эга бўлган. Ҳар ҳолда, бунгача Амир Темур қароргоҳида булган суриялик Шайх Ибн Муфлих Ибн Халдунга Соҳибқирон шахсан у билан қизиққанини маълум қилади. Ибн Халдунга икки нарсадан бирини танлаш қолганди: яширинча қамал қилинган Дамашқдан қочиш ёки ҳукмдор билан учрашувга бориш. Ибн Халдун иккинчи йўлни танлайди. У Амир Темур билан учрашади ва Дамашқ учун сулҳга эришади.

Ибн Халдун 35 кун давомида Амир Темур билан давомли суҳбат қилган. Юқорида тилга олинган нодир манбада мисрлик тарихчи олимнинг Соҳибқирон шахсияти тўғрисидаги холис баҳоси ҳам битилган. Ибн Халдун ва Амир Темур учрашувининг тасвири Соҳибқирон йирик саркарда ва давлат арбоби булибгина колмай, балки ўз даврининг маърифатли кишиларидан бири бўлган, деган фикрни ҳам тасдиқлайди[1].

Асрлар оша Амир Темур гоҳ адолатли, гоҳ каттиққўл, гоҳ золим ҳукмдор сифатида талқин этиб келинган. Бу каби турли баҳоларнинг пайдо бўлишига Амир Темур шахсига нисбатан ижобий ёки салбий муносабатда ёзиб қолдирилган кўплаб манбалар сабаб бўлган. Хусусан, **Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий** каби муаллифлар ўз асарларида Амир Темурнинг давлатни адолатли бошқаргани, халқ ва давлат манфаатлари йўлида кенг кўламли сиёсат юритгани ва бошқа хислатларини ёзиб қолдирган бўлса, **Ибн Арабшоҳ** «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» номли асарида Амир Темур ва унинг фаолиятига салбий баҳо бериб ўтган.

Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» номи билан кенг тарқалган бу йирик асари, сарой тарихчиларининг кўпгина асарларидан фарқли ўлароқ, қудратли, мустақил, катта салтанат яратган Амир Темурнинг ҳаёти холис ва бир қадар танқидий равишда ёритилган ноёб ёдгорликдир, деб ёзади таниқли олим У. Уватов. Ибн Арабшоҳ узоқ йиллар Самарқандда яшаган (1401–1408), шу ерда тўплаконли маълумот олган ва Амир Темур саройига яқин бўлган, ҳукмдорларнинг марҳаматли муносабатини муттасил сезиб турган[2]. Муаллифнинг ўзи маълумот беришича, унинг шахсий мушоҳада ва хотиралари, Амир Темур юришларида иштирок этган арбобларнинг ҳикоялари бу асарига манба бўлиб хизмат қилган.

1436 йилда ёзилган Ибн Арабшоҳнинг бу асари Амир Темур ва темурийлар даврига оид мухим манба сифатида XVII асрдан бошлаб француз, лотин, инглиз ва ғоятда қисқартирилган ҳолда турк тилларига таржима қилинган. Афсуски, ушбу таржималарнинг ҳаммаси тегишли илмий изоҳларсиз бажарилгани учун ҳам уларни илмий жиҳатдан мукаммал деб бўлмайди[3]. Ибн Арабшоҳ асарининг 1992 йилда Тошкентда 2 жилдда чоп этилган ўзбекча таржимаси У. Уватовнинг саъй-ҳаракатлари туфайли кенг тарздаги илмий изоҳлар билан жиҳозланган[4].

Шарафиддин Али Яздийнинг дунёга машҳур «Зафарнома» асари бир неча бор турли тилларга таржима қилинган ва чоп этилган бўлиб, айрим таржималари эса, қўлёзма ҳолида сақланиб келмоқда. Маълум-

---

[1] Ҳасанов А.А. Амир Темур ва Ибн Халдун // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 21.

[2] Уватов У. Амир Темур ва темурийлар ҳақидаги араб манбалари // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 92.

[3] Ўша манба. – Б. 92–93.

[4] Ибн Арабшоҳ Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У. Уватов. 2 жилдли. – Т.: «Мехнат», 1992.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарининг форс тилидаги нодир қўлёзмаси варағи ва 1994 йилги ўзбекча нашри.

Manuscrit persan du livre de Cheref ed-Din Ali Yezdi «Zafer-nâmè» et sa traduction ouzbeke, éditée en 1994.

ки, «Зафарнома» фақат Соҳибқироннинг ҳарбий юришларини мақтаб, кўкларга кўтаришдан иборат бўлмай, унда инсон характерлари ҳам яхши тавсифланган. Хусусан, Амир Темур шахси муаллиф томонидан зўр маҳорат билан кўрсатилган[1].

Собиқ совет тузуми даврида бу борада тадқиқот олиб борган олимларнинг фаолиятига тўхталадиган бўлсак, Соҳибқирон бобомизнинг ҳозирги кундаги қадрланишига замин тайёрлаган сиймолардан бири таниқли ўзбек олими академик Иброҳим Мўминов эканини таъкидлаш ўринлидир[2]. У бу йўлда мардонавор курашди ва жонини фидо қилди. И. Мўминовнинг ўз даврида катта «шов-шувларга» сабаб бўлган **«Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни»**[3] номли рисоласининг 1993 йилда қайта нашр этилиши муҳим воқеа бўлди. Академик И. Мўминовнинг яна кўплаб асарларини бу йўлдаги тарих ҳақиқатларини англаш учун жонбозлик сифатида кўрсатиш мумкин[4].

Кейинги йилларда Амир Темур ҳақида олимларимиз ва адибларимиз бир қатор илмий, тарихий ва бадиий асарлар яратдилар. Таниқли тарихшунос олим, академик **Б. Аҳмедовнинг «Улуғбек»**[5], **«Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари»**[6], **«Тарихдан сабоқлар»**[7], **«Амир Темур»**[8], **«Ватан тарихидан ҳикоялар»**[9], **«Темур ҳақида ҳикоялар»**[10], **Ҳ. Бобоевнинг «Амир Темур ва унинг қарашлари»**[11], **«Амир Темур ва темурийлар салтанати XIV-XV асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихидан: монография»**[12], **О. Бўриевнинг «Амир Темур»**[13] шеърий романи, **Т. Файзиевнинг «Темурийлар шажараси»**[14], **А. Муҳаммаджоновнинг «Темур ва темурийлар салтанати»**[15], **«Амир Темур давлатида ободончилик ва қурилиш ишлари тарихидан»**[16] каби китоблари бу борада-

---

[1] Аҳмедов А., Бобобеков Ҳ. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 97-98.

[2] Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. (Ёзма манбалар маълумоти асосида). – Тошкент: «Фан», 1968. – 51 бет; Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни/ Масъул муҳаррир М. Хайруллаев (қайта нашр). – Т.: «Фан», 1993. – 56 бет; Мўминов И. Танланган асарлар. Уч томлик. – Тошкент: «Фан», 1969. – 494 бет; Мўминов И. Темурийлар даври Ўрта Осиё саноатининг пайдо бўлиши ва тараққий этиш тарихий илдизлари ҳақида. – Самарқанд. – Тошкент: 1969. – 47 бет; Самарқанд тарихи, 2 томлик / Масъул муҳаррир И.М. Мўминов. – Тошкент: «Фан», 1971; И. Мўминов. Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир // Сомон йўли. – Т.: «Камалак»,1992. – 76-бет.

[3] Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. (Ёзма манбалар маълумоти асосида). – Тошкент: Фан, 1968. – 51 бет; Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни/ Масъул муҳаррир М. Хайруллаев. – Т.: «Фан», 1993. – 56 бет.

[4] Мўминов И. Танланган асарлар. Уч томлик.-Тошкент: Фан, 1969.– 494 бет; Мўминов И. Темурийлар даври Ўрта Осиё саноатининг пайдо бўлиши ва тараққий этиш тарихий илдизлари ҳақида.– Самарқанд. – Тошкент: 1969. – 47 бет; Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970. № 6. – 6–14-бетлар; Самарқанд тарихи, 2 томлик / Масъул муҳаррир И.М. Мўминов.– Тошкент: «Фан», 1971.

[5] Аҳмедов Б. Улуғбек. – Т.: «Ёш гвардия», 1989. – 256 бет.

[6] Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар). – Т.: 1992.

[7] Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: «Ўқитувчи», 1993. – 432 бет.

[8] Б. Аҳмедов. Амир Темур: Тарихий роман. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995. – 640 бет.

[9] Б. Аҳмедов. Ватан тарихидан ҳикоялар. – Т.: 1994. – 635 бет.

[10] Б. Аҳмедов. Амир Темур ҳақида ҳикоялар. – Т.: «Ёзувчи», 1998. – 96 бет.

[11] Бобоев Ҳ. Амир Темур ва унинг қарашлари / Муҳаррир А. Ҳакимжонова. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 80 бет.

[12] Бобоев Ҳ. Амир Темур ва темурийлар салтанати XIV–XV асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихидан: монография/ Масъул муҳаррир К. Норматов. – Тошкент: «Камалак», 1996. – 199 бет.

[13] Бўриев О. Амир Темур: шеърий роман/ Масъул муҳаррир Н. Қобул. – Тошкент: «Чўлпон», 1996. – 41 бет.

[14] Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: «Ёзувчи», 1995. – 352 бет.

[15] Муҳаммаджонов М. Амир Темур ва темурийлар салтанати. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 128 бет.

[16] А. Муҳаммаджонов. Амир Темур давлатида ободончилик ва қурилиш ишлари тарихидан// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1996, № 11-12. – 59–63-бетлар.

ги салмоқли қадамлардир. Жумладан, Б. Аҳмедовнинг **«Соҳибқирон Темур: (ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти)»**[1] номли рисоласи асосан XIII–XV асрларда битилган тарихий асарлар, бир қатор тарихий ҳужжатлар асосида ёзилган бўлиб, буюк давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан, маданият ҳомийси, ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг яшаган даври, изтиробларига, хавф-хатарларга тўла ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида ҳикоя қилади.

Таниқли олимлардан **Ашраф Аҳмаднинг «Улуғбек Муҳаммад Тарағай»**[2], **Ҳ. Бобоевнинг «Амир Темур ва унинг қаршлари»**[3], **Т. Файзиевнинг «Темурий маликалар»**[4] **ва «Мирзо Улуғбек Кўрагоннинг авлодлари»**[5], **А. Муҳаммаджоновнинг «Темур ва темурийлар салтанати»**[6], **Р. Шамсутдиновнинг «Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати»**[7], **О. Бўриевнинг «Амир Темур пирлари»**[8], **Б. Валихўжаевнинг «Хўжа Аҳрор тарихи: Самарқанд ва самарқандликлар»**[9], **М. Худойқуловнинг «Ривоятлар ва ҳикоятлар»**[10] каби асарлари халқимиз мулкига айланди.

Шарафиддин Али Яздийнинг дунёга машҳур «Зафарнома» асари бир неча бор турли тилларга таржима қилинган ва чоп этилган бўлиб, айрим таржималари эса қўлёзма ҳолида сақланиб келмоқда.

Хусусан, Т. Файзиевнинг 1995 йили чоп этилган **«Темурийлар шажараси»**[11] китоби Амир Темур ҳазратларининг ҳаёт йўли, сиёсий ва ҳарбий шажараси ҳақида булиб, буюк Соҳибқироннинг аждод-авлодларига доир янги маълумотларга бой экани билан эътиборни тортади. Китобга сўнгсўз ёзган таниқли ношир ва драматург Асрор Самаднинг таъбири билан айтганда, «Бу китоб бир-икки йиллик меҳнат махсули эмас, бу ўттиз йиллик тинимсиз, бунинг устига жамоатчиликдан, хусусан, шўровий ташкилотлардан пинҳона олиб борилган тадқиқотдир. Турғун Файзиев меҳнатини чумоли меҳнатига қиёс қилгулик: у тинимсиз, эринмай тарихий далилларни йиғди, уларни бир жойга тўплади ва уларни яна янгитдан холис муаррих кўзи билан кўриб, муаррихнинг покиза қўли-ю, иймони билан ёзиб чиқди. Сўз боши муаллифи Бурибой Аҳмедов айтмоқчи, натижа ўлароқ ҳаммага зарур китоб юзага келди»[12].

---

[1] Аҳмедов Б. Соҳибқирон Темур: (ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996. – 136 бет.

[2] Ашраф Аҳмад. Улуғбек Муҳаммад Тарағай (1394–1449). – Т.: Абдулла Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1994. – 40 бет.

[3] Бобоев Ҳ. Амир Темур ва унинг қаршлари / Муҳаррир А. Ҳакимжонова. – Т.: «Ўзбекистон», 1992. – 80 бет; Бобоев Б. Соҳибқироннинг ҳайкали қандай бўлиши керак? Амир Темур ҳайкалининг лойиҳаси ҳақида // Халқ сўзи, 1993, 8 июль; Бобоев М. Хуш келибсиз, Темур бобо! Амир Темур ҳайкали ҳақида // Ўзбекистон овози, 1993, 26 август.

[4] Файзиев Т. Темурий маликалар. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. – 40 бет; Файзиев Т. Темурий маликалар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 45 бет; Файзиев Т. Темурийлар даврида сарой мусиқа маданияти //Гулистон, 2005, № 4. – Б. 8–9; Файзиев Т. Амир Темурнинг ўлими хусусида // Меҳнитий, 1995, 2 февраль; Файзиев Т. Инсониятнинг энг улуғ дахоларидан бири: [Амир Темур ҳақида]// Тошкент оқшоми, 1999, 7 апрель.

[5] Файзиев Т. Мирзо Улуғбек Кўрагоннинг авлодлари. Мирзо Улуғбек таваллудининг 660 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман тезиси. – Т.: Давлат техника дорулфунуни, 1994.

[6] Муҳаммаджонов М. Амир Темур ва темурийлар салтанати. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 128 бет.

[7] Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати. – Андижон, 1995. – 192 бет.

[8] Бўриев О. Амир Темурнинг пирлари // Фан ва турмуш, 1996, № 1. – 20–21-бетлар. Бўриев О. Амир Темур: шеърий роман / О. Бўриев; Масъул муҳаррир Н. Қобул. – Тошкент: Чўлпон, 1996. – 41 б; Бўриев О. Сохибқирон билан учрашув: [Амир Темурнинг Европа давлатлари билан олиб борган элчилик муносабатлари] // Ишонч, 2004, 7 декабрь; Бўриев О. Улуғбекнинг туғилиши ҳақида ёзма манбалар маълумоти. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» ва Ибн Арабшоҳнинг «Ажоиб ал-мақдур фи тарих Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1994, № 7. – 52–55-бетлар.

[9] Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрор тарихи: Самарқанд ва самарқандликлар. – Т.: «Ёзувчи», 1994.

[10] Худойқулов М. Ривоятлар ва ҳикоятлар. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 368 бет

[11] Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: «Ёзувчи», 1995. – 352 бет.

[12] Асрор Самад. Турғун Файзиев тарихни янгитдан варақламоқда // Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: «Ёзувчи», 1994. – 349-бет.

Таниқли темуршунос олим кўп йиллар давомида қўлёзма манбаларни ўрганиш асносида, **Темурийлар сулоласининг рўйхати 193 нафар шаҳзода ва 300 дан зиёд маликадан иборат эканини аниқлаган. Бу сулола жами 488 йил, хусусан, Мовароуннаҳрда – 1501 йилгача, Хуросонда – 1507 йилгача, Ҳиндистонда эса, 1526 йилдан 1858 йилгача ҳукмронлик қилган. Т. Файзиевнинг хулосасига кўра, тарихда бу кадар узоқ яшаган сулола бўлган эмас**[1].

Темурийлар сулоласининг рўйхати 193 нафар шаҳзода ва 300 дан зиёд маликадан иборат экани аниқланган. Бу сулола жами 488 йил, хусусан, Мовароуннаҳрда – 1501 йилгача, Хуросонда – 1507 йилгача, Ҳиндистонда эса 1526 йилдан 1858 йилгача ҳукмронлик қилган.

Яқин тарихдан аёнки, 1941 йилнинг июнь ойида ҳукумат экспедицияси томонидан Самарқанддаги Амир Темур мақбарасида дафн этилган Сохибқирон Амир Темур, Мироншоҳ, Шоҳрух, Мирзо Улуғбек, Муҳаммад Султон ва Бибихоним мақбарасидаги Бибихонимнинг дахмалари очилган. Ўшанда немис-фашист босқинчилари мамлакат худудига бостириб кириши ва бошланиб кетган катта уруш туфайли экспедициянинг натижалари тўлалигича ёритилмай қолган, ҳатто бу ҳақда ўзбек тилида бирорта мақола ҳам эълон қилинмаган эди.

Шу маънода, таниқли олим **Амриддин Бердимуродовнинг «Гўри Амир мақбараси»**[2] илмий-оммабоп рисоласида ўша экспедициянинг барча илмий маълумотлари ва архив ҳужжатлари чуқур таҳлил қилингани муҳим аҳамиятга эга бўлди. Рисолада темурийларнинг дафн маросимлари, жасад қолдиқлари, қабртошлардаги ёзувлар ва мақбара ҳақида қизиқарли маълумотлар баён этилган.

Мустақиллик йилларида олимларимиз томонидан Амир Темур ва унинг фаолиятига бағишлаб бир қатор салмоқли илмий тадқиқотлар яратилди ва ушбу йўналишда катта ишлар олиб борилмоқда[3]. Бу ишлар орасида **«Амир Темур жаҳон тарихида»**[4] деб номланган йирик фундаментал тадқиқотни алоҳида таъкидлаш зарур. Унда Амир Темур даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига оид қимматли таҳлиллар, давлатчилик тарихи тўғрисида маълумотлар берилган. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 25 августдаги фармойиши билан бу улкан тадқиқот тўлдирилиб, 2001 йилда қайта нашр этилган[5].

Шунингдек, бир гуруҳ таниқли олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан **«Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида»**[6] китоби 1997 йили нашрдан чиқарилди. Ушбу тўплам Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда олиб борилган бунёдкорлик ишлари, илм-фан ва маданият борасида эришилган ютуқлар ҳақида ҳикоя қилади. Тўплам темурийлар даври форс тилидаги қўлёзма манбалар асосида тайёрланган терма таржималар ва XIV–XV асрлар Марка-

---

[1] Файзиев Т. Темурийлар шажараси масаласига доир // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 24.

[2] Бердимуродов А. Гўри Амир мақбараси. – Т.: «Халқ мероси», 1996. – 77 бет. Бердимуродов А. Самарқанд тарихидан томчилар (мақолалар, суҳбатлар, тадқиқотлар)/масъул муҳаррир Т. Ширинов. – Т.: Маънавият, 2015. – 400 бет.

[3] Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: «Шарқ», 1996; Ахмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. – Т.: «Ўзбекистон», 1996; Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни. – Т.: «Фан», 1996; Бобоев Х. Б. Амир Темур ва унинг қаролари. – Т.: «Адолат», 1992; Бўриев О. Амир Темур даврида Мовароуннаҳр ва Муғулистон муносабатлари // Шарқшунослик, 1996, № 7. – 37–44-бетлар; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Т.: «Ўзбекистон», 1997; Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996.

[4] Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: «Шарқ», 1996. – 296 бет; Amir Temur in the world history. – Tashkent: Publishing-poligraphic share company «Sharq», 1996. P. 296.

[5] Амир Темур жаҳон тарихида / Тузатилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Т.: «Шарқ», 2001. – 304 бет; Amir Temur in the world history. – Tashkent, Publishing-poligraphic share company «Sharq», 2001. 288 p.

[6] Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида / Тахрир қайъати: М.М. Хайруллаев, А. Ўринбоев, О. Бўриев; тузувчилар: А. Ўринбоев, О. Бўриев. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. – 186 бет.

«Амир Темур давлат рамзларини қабул қилмоқда». Рассом: М. Нуриддинов. Темурийлар тарихи давлат музейи фонди.

«Amir Temur accepte les symboles de l'État». Par M. Nouriddinov. Musée d'Etat sur l'Histoire des Timourides.

зий Осиё маданиятига оид маълумотлардан иборат. Китоб ўнга яқин темурийлар даврига оид муҳим тарихий асарлардан маълумотлар киритилгани билан алоҳида қимматга эгадир.

Ўтган йиллар давомида Амир Темур ва унинг даврига бағишланган қатор илмий тадқиқотлар олиб борувчи олимлар сафи изчил кенгайди. Жумладан, профессор **Ҳалим Бобоев** томонидан Амир Темур ва темурийлар давридаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи тадқиқ этилди[1]. Унда давлатни идора қилиш тадбирлари, кенгашлари, вазирлар ва амирларни жой-жойига қўйиш, сипоҳ, Амир Темурнинг қарашлари хусусида тўхталиб ўтилган. Ҳ. Бобоев асосан мавзунинг ҳуқуқий жиҳатларини очиб беришга интилган.

Яна бир таниқли олим **Ҳайдарбек Бобобеков** томонидан «Темур тузуклари»нинг бир неча нусхалари тадқиқ этилиб, ҳозирги замон алифбосига ўгирилган ҳамда тегишли изоҳ ва луғатлар билан нашр эттирилган. Ушбу олим ҳам Темурийлар давлати ва «Тузуклар»ни ўрганиш ишига катта ҳисса қўшган[2].

---

[1] Бобоев Ҳ. Б. Ўзбекистонда XIV–XVI асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар: Юрид. фан. докт... дисс. автореф. – Т.: ТДЮИ, 1993. – 48 бет. Бобоев Б. Сохибқироннинг хайкали қандай бўлиши керак? Амир Темур хайкалининг лойиҳаси ҳақида // Халқ сўзи, 1993, 8 июль; Бобоев М. Хуш келибсиз, Темур бобо! Амир Темур ҳайкали ҳақида // Ўзбекистон овози, 1993, 26 август.

[2] Амир Темур Кўрагон. Зафарнома. Араб алифбосидан кирилл алифбосига ўгирган, Сўз боши, луғат ва изоҳ муаллифлари Ҳ. Бобобеков, Ҳ. Бобоев, А. Куронбеков. – Т.: 2000. – 652 бет Тузуки Темурий / Набижон Маҳлуф Хотиф Хўжандий таржимаси; Масъул муҳаррир Ҳайдарбек Бобобеков. – Ташкент, 1999; Қиссаи Темур («Малфузоти Темурий») / Масъул муҳаррир Ҳайдарбек Бобобеков; илмий муҳаррир Ҳалимбой Бобоев. – Ташкент, 2000; Амир Темур Кўрагон. Темур тузуклари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014; Ҳ. Бобобеков. Яна «Темур тузуклари» ҳақида; Уильям Дейл ва Жозеф Уайт. Нодирин тарзда Темурланг деб аталувчи Буюк Темур томонидан асли мўғул (туркий) тилда битилган ҳарбий ва сиёсий тузуклар; Амир Темур Кўрагон. Темур тузуклари // Турон тарихи, 2015, №2-4. – 2–23-бетлар.

Жумладан, олимнинг саъй-ҳаракатлари билан «Темур тузуклари»нинг 1776 йилда кўчирилган форсча нусхасидан 1858 йилда Паҳлавон Ниёз Девонбеги томонидан Хивада ўзбек тилига ўгирилган нусхасининг Санкт-Петербург кутубхоналаридан топиб, чоп эттирилиши тадқиқотчилар учун катта туҳфа бўлди. Бундан ташқари, академик Ҳ. Бобобеков 2014 йилда бир неча таниқли олимлар билан бирга «Темур тузуклари»нинг киши номлари ва жуғрофий атамалар изоҳи билан тўлдирилган нашрини қайтадан чоп эттирди[1].

Саййид Барака Термиз яқинидаги Биё (айрим манбаларда – Буё) мавзеида бўлиб ўтган Улуғ учрашувда Темурбекка Маккадан келтирилган ҳукмдорлик тимсоллари – туғ ва ногорани тақдим этади. 1370 йил.

Ҳуқуқшунос олим **А. Тўлаганов** томонидан **«Амир Темурнинг ўзбек давлатчилигининг ривожланишида тутган ўрни ва мавқеи («Темур тузуклари» мисолида)»**[2] мавзусидаги диссертациявий тадқиқот амалга оширилди. У «Тузуклар»нинг яратилиш тарихи, унинг Мовароуннаҳрдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишдаги аҳамияти, Амир Темурнинг давлатни идора этишга оид тамойиллари, тадбирлари ва ташкил этилган давлат кенгашларининг давлатчилик тарихидаги ўрни масалаларига эътибор қаратган.

Профессор **З. Муқимов** олиб борган илмий ишда эса Ўзбекистон тарихининг VIII–XIX асрларига оид тарихий-ҳуқуқий манбалари ва уларнинг юридик қимматига ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан баҳо берилган[3]. Олимнинг, айниқса, «Темур тузуклари» бўйича олиб борган тадқиқотлари диққатни тортади. Жумладан, 2001 йили «Амир Темур тузукларида давлат ва ҳуқуқ масалалари»[4] китоби эълон қилинган. Шунингдек, 2008 йилги «Амир Темур тузуклари» тарихий-ҳуқуқий тадқиқотида «Темур тузуклари»нинг яратилиши ва ўрганилиши, ҳуқуқ манбаларида «Тузуклар»нинг ўрни, «Темур тузуклари»да давлат ва ҳуқуқ масалалари атрофлича таҳлил этилган[5].

З. Муқимовнинг фикрича, манбанинг номи унинг ҳуқуқий характеридан далолат беради. Чунончи, «Тузук» атамаси соф эски ўзбекча сўз бўлиб, мазмуни «қоида тузиш», «тартибга келтириш»дир ва форсча «ойин», арабча «қонун» сўзларига мос келади. Уни ҳозирги ўзбек тилига ағдарадиган бўлсак, «Темурбек қонунлари» деган маънони билдиради. Асарни «Давлатни бошқариш юзасидан қўлланма» деб баҳолар экан, муаллифнинг ўзи ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди[6].

Матнда учрайдиган «хулоса қилдим», «буюрдим», «ҳукм қилдим», «амр этдим» иборалари, гарчи тузукларнинг Қурултойда тасдиқлангани ёки қабул қилингани тўғрисида аниқ маълумот бермасада, ҳукмдор ҳукми билан яратилган ҳужжатнинг ҳуқуқий характерини тасдиқлайди. Шу тариқа Амир Темурнинг ҳукмдорлик даври дунёвий ҳуқуқий манба – «Темур тузуклари»да акс этган бўлиб, бу ҳуқуқий ёдгорликнинг дастлабки тадқиқотчилари ҳамда таржимонларининг фикрларини ўрганиш керак[7], деган хулосага келади З. Муқимов.

---

[1] Амир Темур Кўрагон. – Т.: «Фан ва технология», 2014. – 196 бет.

[2] Тўлаганов А. А. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилигининг ривожланишида тутган ўрни ва мавқеи («Темур тузуклари» асосида): Юрид.фан. ном. … дисс. автореф. – Т.: ИИВ Академияси, 1996. – 24 бет.

[3] Муқимов З. Основные исторические источники права Узбекистана (VIII–XIX вв.).: Автореф. дисс. … докт. юрид. наук. – Т.: ТГЮИ, 1998. – С. 50.

[4] Муқимов З. Амир Темур тузукларида давлат ва ҳуқуқ масалалари: Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот. – Т.: «Янги аср авлоди», 2001. – 119 бет.

[5] Муқимов З. Амир Темур тузуклари: (Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот) / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 131 бет.

[6] Муқимов З. «Темур тузуклари» ҳуқуқининг тарихий манбаи сифатида// «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 102–103.

[7] Ўша манба. – Б. 102.

Тарихчи олим Азамат Зиёнинг «Ўзбек давлатчилиги тарихи» асарида ҳам Амир Темур салтанатидаги давлат бошқаруви тизими борасида фикр юритилади[1]. Тадқиқотчи асосан Амир Темурнинг марказлашган давлат қуриши даврига оид тарихий жараёнларни таҳлил этган.

А. Зиё Амир Темурга бағишланган тарихий манбалар таҳлили ва талқинига ҳам жиддий эътибор қаратади. Хусусан, Муиниддин Натанзийнинг «Тарихларнинг сараси» («Мунтахаб ат-таворих») асари Соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятини ёритиш бобида, битилган санаси жиҳатидан Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сидан кейинги иккинчи асар эканини, шунингдек, у айрим манбаларда «Аноним Искандера» номи билан ҳам машҳур эканини қайд этади. «Натанзий бизгача етиб келмаган ё бизга ҳануз номаълум туркийзабон манбалардан кенг фойдаланган»[2], дейди олим.

Бундан ташқари, А. Зиё Амир Темурнинг туғилган жойини аниқлаш буйича баҳс-мунозараларда ҳам ўз фикрлари билан иштирок этган. Унинг 1992 йили матбуотда эълон қилинган «Соҳибқирон туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси» сарлавҳали мақолага муносабат билдириб ёзган «Темур туғилган жой» номли мақоласи шу жумладандир[3].

Д. Абиджонова инглиз илмий адабиётида Амир Темур даврининг тарихшунослиги масаласи билан шуғулланган[4]. Бу тадқиқот ҳам мавзуни инглиз тарихшунослиги қўламида кенгроқ таҳлил этишда алоҳида аҳамият касб этади.

Мустақиллик даврида яратилган тадқиқотлар орасида хуқуқшунос олим Х. Маматовнинг ишини алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиз. Унда «Темур тузуклари»нинг яратилиши ва ўрганилишини тадқиқ этиш орқали Амир Темур давлатининг ташкил топиши, тараққиёти, унинг сиёсий қарашлари шаклланишига тасаввуф таълимотининг кўрсатган таъсири, давлат бошлиғи тўғрисидаги мулоҳазалари, бу даврдаги давлат бошқаруви ва хизмати, қонунчилик ҳамда хуқуқий тартибот масаласи, умуман, мавзунинг юридик моҳияти очиб берилган[5].

Хуқуқшунос С. Хидиров эса, ўз тадқиқотида Амир Темур давлатининг ташкил топиши, ривожланиши, бу даврдаги ғоя ва мафкура, уларнинг давлат бошқарувига таъсири, амалдаги давлат бошқаруви шакли, халқаро муносабатлар хуқуқи борасида изланишлар олиб борган[6].

Б. Усмоновнинг «Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятининг Россия тарихшунослигида ёритилиши»[7] номли илмий ишида мавзунинг рус тарихшунослиги масаласи кенг таҳлил этилган.

---

[1] Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: «Шарқ», 2000. – 368 бет.

[2] «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993, 9 апрель.

[3] Азамат Зиёев. Темур туғилган жой хусусида / «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993, 9 апрель.

[4] Абиджонова Д.С. Мавераунаҳр эпохи правления Амира Темура в англоязычной историографии 60-90-х годов XX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Т.: Институт истории АН РУз 2001. – С. 26.

[5] Маматов Х.Т. «Темур тузуклари»да давлат ва ҳуқуқ масаласи: Юрид.фан. ном. ...дисс. – Т.: ИИВ Академияси, 2002. – 156 бет.

[6] Хидиров С. Амир Темур давлатининг ташкил топиши ва давлат тузуми: Юрид.фан.ном. ... дисс. – Т.: ИИВ Академияси, 2002. – 178 б.

[7] Усмонов Б.А. Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятининг Россия тарихшунослигида ёритилиши: Тарих. фан. ном. ... дисс. – Т.: ЎзФА ШИ, 2004. – 165 бет.

«Темурийлар суполаси тангалари». Тошкент, 1996 йил.

«Monnaies des Timurides». Tachkent, 1996.

Шунингдек, Д. Расулмухаммедованинг **«Истиқлол даври ўзбек драматургиясида Амир Темур образини яратиш муаммолари»**[1], Ў. Никбоевнинг **«Социально-экономические взгляды Амира Тимура»**[2], Г. Юнусованинг **«Ҳозирги ўзбек романларида Амир Темур ва темурийлар образининг бадиий талқини»**[3], М. Ҳамроеванинг **«Тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин (Амир Темур образининг насрий талқинлари)»**[4], О. Раҳматуллаеванинг **«Историография жизни и деятельности Амира Темура в Узбекистане (1991–2009)»**[5], У. Абдуллаевнинг **«Амир Темурнинг Яқин Шарқдаги сиёсати»**[6] мавзуларидаги илмий тадқиқотлари Ўзбекистон ёш олимлари томонидан ушбу мавзуда изчил изланишлар олиб борилаётганини кўрсатади.

Кейинги йилларда тарих фанлари доктори **Ш. Ўлжаева** Амир Темур ва темурийлар даврига оид кўплаб дарслик ва ўқув дастурлари, ўқув ва услубий қўлланмалар яратди. Жумладан, Ш.Ўлжаева **«Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши»**[7], шунингдек, 2012 йили Германияда нашр этилган яна иккита йирик монография[8] муаллифидир. Олима томонидан **«Амир Темур давлати ва унинг дунё тарихида тутган ўрни»**[9], **«Амир Темур ва темурийлар даври ташқи сиёсати ва дипломатия»**[10], **«Мовароуннаҳрнинг сўнмас юлдузлари»**[11], **«Амир Темурнинг даҳоси»**[12], **«Амир Темур шахсида сиёсат ва маънавият»**[13], **«Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши»**[14] каби ўқув ва услубий қўлланмалар ҳам тайёрланган ва нашр этилган. Айни мавзуда газета ва журналларда, конференция ва илмий тўпламларда юздан ортиқ мақолалари бир неча тилларда чоп этилган[15]. Олима 2012 йилда Туркиянинг Анқара шаҳрида ўтказилган ва 1402 йилда бўлиб ўтган Анқара жангига бағишланган халқаро анжуманда **«Амир Темурнинг Анқара жангини ташкил этиши»** номли мақоласи билан иштирок этди[16].

---

[1] Д. Расулмухаммедова. Истиқлол даври ўзбек драматургиясида Амир Темур образини яратиш муаммолари: Филол.фан..ном. ... дисс. Афтореф. – Т.: 2000. – 21 бет.

[2] У. Никбоев. Социально-экономические взгляды Амира Тимура. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. – Т.: 1997. – С. 23.

[3] Г. Юнусова. Ҳозирги ўзбек романларида Амир Темур ва темурийлар образининг бадиий талқини. Филол.фан..ном. ... дисс. Афтореф.: – Т.: 2005. – 162 бет.

[4] М. Ҳамраева. Тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин (Амир Темур образининг насрий талқинлари). Филол.фан..ном. ... дисс. Термиз: 2008. – 130 бет.

[5] О. Рахматуллаева. Историография жизни и деятельности Амира Темура в Узбекистане (1991-2009). Автореф. дисс. ... канд.ист. наук: – Т.: 2010. – С. 31.

[6] У. Абдуллаев. Амир Темурнинг Яқин Шарқдаги сиёсати. Тарих. фан. ном. ... дисс. Автореферати. – Т.: 2012. – 30 бет.

[7] Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. Монография. – Тошкент: Фан, 2005.

[8] Қаранг: Ўлжаева Ш. Some researches about history of Amir Temur. – Germany: Lambert Academy Publishing House. 2012; Ўлжаева Ш. The administrative-management system state of Amir Temur. – Germany: Lambert Academy Publishing House. 2012.

[9] Ўлжаева Ш. Амир Темур давлати ва унинг дунё тарихида тутган ўрни: Тарих йўналиши бакалавриат босқичи IV курс талабалари учун ўқув дастурлари. – Тошкент: ЎзМУ. 2002.

[10] Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даври ташқи сиёсати ва дипломатия: Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТКТИ. 2004. – 129 бет.

[11] Ўлжаева Ш. Мовароуннаҳрнинг сўнмас юлдузлари // Ўқув қўлланма. – Т.: ТКТИ. 2007. – 64 бет.

[12] Ўлжаева Ш. Амир Темурнинг даҳоси. – Т.: ТКТИ. 2010.

[13] Ўлжаева Ш. Амир Темур шахсида сиёсат ва маънавият: Тадбирлар учун қўлланма. – Т.: ТКТИ. 2010. – 12 бет.

[14] Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. – Т.: Фан. 2005. – 272 бет.

[15] Ўлжаева Ш. Хорижий тадқиқотлар Амир Темур салтанати тарихи хусусида // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти / масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2015. – 96 бет.

[16] Ўлжаева Ш. Amir Temurnin Ankara savaşini tashkil etmesi // 1402 Ankara Savaşı Uluslararası kongresi (Yıldırım – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabi / editor Mustafa Alkan. – Ankar. Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 209

Бундан ташқари, Б. Аҳмедов, А. Ўринбоев, Д. Юсупова, А. Ахмедов, У. Уватов, О. Бўриев, Б. Маннонов каби таниқли олимлар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси фондида, чет эл кутубхона ва архивларида сақланаётган Амир Темур даврига оид бирламчи манбаларни ўзбек ва рус тилларига ўгириш билан биргаликда кенг кўламли илмий тадқиқотлар олиб бордилар ва ноёб маълумотларни илмий муомалага киритдилар[1].

Шунингдек, Б. Маннонов, Г. Остонова, Ш. Камолиддин томонидан **«Амир Темурнинг туркий ёрлиғи»**[2], **Н. Боймуродовнинг «Сохибқирон Амир Темурнинг руҳий олами»**[3] китоблари, **Ҳ. Кароматов** масъул муҳаррирлигида **«Амир Темур жаҳон тарихида»** альбоми[4] 2001 йилда ва шу мавзудаги монографиянинг иккинчи нашри[5] 2002 йилда чоп этилди, 1990 йилда **«Сохибқиронга армуғон»**[6] номли илмий тўплам нашр этилди.

Омонулла Бўриевнинг «Сохибқирон Амир Темур»[7] рисоласида жаҳон тарихида танилган буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темурнинг ҳаёти, Мовароуннаҳрни мўғуллар истилосидан озод қилиш учун олиб борган машаққатли курашлари, мамлакатда ички барқарорлик ҳамда ташқи салоҳият яратиш йўлидаги ҳаракатлари, Сохибқироннинг буюк давлат барпо этгани, ўз салтанатининг халқаро миқёсдаги нуфузини юксалтириш борасида олиб борган давлатчилик ишлари хусусида сўз боради. Муаллифнинг **«Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё»**[8], **«Темурийлар даври маънавий мероси тарихидан»**[9], **«Темурийлар даври манбаларида Чағониён»**[10] каби бошқа бир қатор китоблари ҳам маълум. Шунингдек, олим Клавихо кундаликларини русчадан ўзбек тилига таржима қилиб, кириш сўз ва изоҳлар билан бирга 2004 йилда чоп эттирган[11].

Бундан ташқари, 2014 йилда Темурийлар тарихи давлат музейи томонидан нашр этилган «Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти»[12] номли монографияда олимнинг «Ғарбий Европада ёзилган манбалар тўғрисида»[13] номли мақоласи эълон қилинди.

---

[1] Клавихо Рун Гонсалес де. Самаркандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар) / О. Тоғаев таржимаси // Санъат. – 1989. – № 9. – Б. 26–29; № 10. – Б. 22–24; № 11 – Б. 22–25; № 12. – Б. 19–21; 1990. – № 1. – Б. 20–22; № 2. – Б. 20–23; № 3; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Амир Темур ҳақида / Форс-тожик тилидан О. Бўриев таржимаси; Нашрга тайёр қовчи А. Ўринбоев// Шарқ юлдузи. – 1992. – № 4. – Б. 152–164; № 5. – Б. 174–183; № 6. – Б. 115–125; № 7 – Б. 117–116; № 10. – Б. 148–158, Керен Люсьен. Олтин ўрдага юриш. Амир Темур ҳақидаги асар/ Француз тилидан Б. Эрматов таржимаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994, 1 апрель. Амир Тимур Кўрагон. Зафар йўли. Ўз аҳволи ва автори, юруш ва кўнгуш, мусолиҳа ва маҳориба воқиъатини туркий луғат билан ёзган китоби. (Таржимаи ҳоли) / Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўз боши, изоҳлар муаллифи А. Аҳмад. – Тошкент: Нур. 1992. – 111 бет; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. А. Ўринбоев таржимаси, Масъул муҳаррирлар С. Азимжонов, У.И. Каримовлар. – Т.: Фан, 1969. – 464 бет.

[2] Б. Маннонов. Г. Остонова., Ш. Камолиддин. Амир Темурнинг туркий ёрлиғи. – Т.: 2015. – 49 бет.

[3] Н. Боймуродов. Сохибқирон Амир Темурнинг руҳий олами. – Т.: «Янги аср авлоди», 2006. – 62 бет.

[4] Амир Темур жаҳон тарихида: альбом. – Т.: «Шарқ», 2001. – 301 бет.

[5] Амир Темур в мировой истории: монография. – Т., «Шарк», 2002. – 300 с

[6] Сохибқиронга армуғон (илмий тўплам).: научное издание. – Т., 1996. 178 бет.

[7] Бўриев, Омонулло. Сохибқирон Амир Темур. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 112 бет.

[8] Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Т.: «Ўзбекистон». 1997. – 186 бет.

[9] Бўриев О. Темурийлар даври маънавий мероси тарихидан. – Тошкент, 2009.

[10] Бўриев О. Темурийлар даври манбаларида Чағониён. – Т.: «Фан». 2001.

[11] Клавихонинг Самарқандга саёҳати. Рус тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар Омонулло Бўриевники. – Т.: «Адолат». 2004. – 44 бет.

[12] Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти. – Т.: Akademnashr, 2015. – 128 бет.

[13] Бўриев О. Ғарбий Европада ёзилган манбалар тўғрисида // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти – Т.: Akademnashr. 2015. – 84 бет.

Тарих фанлари доктори, профессор Ҳ. Содиқовнинг **«Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати»**[1] номли китоби, айтиш мумкинки, Соҳибқирон шахсининг янги бир қиррасини очди. Ушбу китобдан жой олган тарихий бадиаларда Амир Темур давлат хавфсизлигини таъминлашдаги муҳим омиллар – разведка ва контрразведка соҳаларида олиб борган ўзига хос ва айни вақтда одилона сиёсати, жанговар фаолияти ёритиб берилган.

Албатта, миллий матбуотда ушбу китобга нисбатан кескин танқидий фикрлар билдирилганини ҳам айтиб ўтиш керак. Шу жумладан, Ҳ. Содиқовнинг мазкур асарида, Ўзбекистон халқ шоири Хуршид Давроннинг қайд этишича, «бироратаям илмий изоҳ йўқлиги китобхонни таажжублантиради. Аммо унда бир қанча бадиий, хусусан, С. Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» асаридаги тўқима образлару воқеалар ҳеч қандай изоҳсиз акс этган»[2].

Хуршид Даврон ушбу муаллифнинг бундан олдинги китоби – «Амир Темур ҳаётидаги ғаройиботлар» номли асарини[3] ҳам танқидий-таҳлилий нуқтаи назардан ана шундай жиддий баҳолаган. Яъни, Х. Давроннинг қайд этишича, ушбу асар «тўлалигича XIX асрда яшаган рус олими Владимир Череванскийнинг икки жилдлик «Икки тўлқин» (Череванский В. Две волны. Историческая хроника. 1147–1898. В 2-х томах. СПб. Государственная типография, 1898 г.) номли асарининг Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишланган иккинчи китоби (асарнинг биринчи китоби Чингизхонга бағишланган)даги асоссиз ва сохта қарашлари асосида»[4] ёзилган.

Бу борада бизнинг фикримиз шуки, чиндан ҳам, ўтмишимиз ёки аждодларимиз фаолияти, улар қолдирган бой тарихий меросга бағишланган асарлар бадиий жиҳатдан юксак, айни пайтда, илмий асосланган бўлиши зарур. Бундай талаб истиқлол йилларида миллий адабиёт ва тарих фани олдида кўндаланг турган ягона ва қатъий мезон экани ҳақида ортиқча тўхталиб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз.

М. Ашрафийнинг «Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси»[5] асарида таъкидланганидек, Амир Темур фан ва маданиятнинг кўпгина соҳалари қатори китобат ва миниатюра санъатига ҳам зўр эътибор билан қараган. Соҳибқирон даврида Самарқандда гуллаб-яшнай бошлаган бу санъат Улуғбек замонига келиб юксак чўққиларга кўтарилган. Муаллиф ўрта асрларда яратилган Самарқанд, Ҳирот, Шероз миниатюраларини батафсил таҳлил этиб, уларни бир-бирига қиёслар экан, Самарқанд миниатюра мактабининг абадиятга дахлдор улуғвор жиҳатларини ажойиб тарзда ёритиб берган. Китобга энг нодир миниатюралар илова этилиб, уларга изоҳларнинг ўзбек ва инглиз тилида тақдим этилгани китобнинг янада қизиқарли бўлишини таъминлаган.

И. Тўхтиевнинг «Амир Темур ва темурийларнинг молия-пул сиёсати»[6] номли китобида ушбу сулола ҳокимиятни бошқарган даврда

---

[1] Содиқов, Ҳамдам. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати: тарихий бадиалар: 3 китобли / Ҳ. Содиқов; масъул муҳаррир Н. Абдуазизова; ғоя ва дастур муаллифи О. Убайдуллаев. – Т.: «ART FLEX». 2010. – 436 бет.

[2] Хуршид Даврон. Соҳибқироннинг боқий мероси // Маърифат, 2015, 8 апрель.

[3] Содиқов, Ҳамдам. Амир Темур ҳаётидаги ғаройиботлар. – Т.: «ART FLEX», 2007.

[4] Хуршид Даврон. Соҳибқироннинг боқий мероси // Маърифат, 2015, 8 апрель. Хуршид Даврон. Амир Темур ҳақидаги айрим ёлғонлар ҳақида (ёзилаётган мақоладан парча) //18.02.2016/ http://kh-davron.uz

[5] Ашрафий, Мукаддима. Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 88 бет. Ашрафи М.М. От Бехзада до Риза-йи

[6] Тухтиев, Ирпон. Амир Темур ва темурийларнинг молия-пул сиёсати. – Т.: «Ўзбекистон». 2000. – 112 бет.

«Амир Темур жаҳон тарихида» китоби ўзбек ва инглиз тилларида. Париж – Тошкент, 1996, 2001, 2006 йиллар.

Livre «Amir Temur dans l'histoire mondiale», édité en ouzbek et en anglais. Paris – Tachkent, 1996, 2001, 2006.

муомалада бўлган танга пуллар, улар билан боғлиқ тарихий воқеалар, темурийлар давлатининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида молия-пул тизимининг аҳволи кўплаб тарихий далиллар ва мисоллар асосида баён этилган. Китоб сўнгида Ўзбекистон тарихи давлат музейида сақланаётган танга пулларнинг фотосуратлари, улардаги ёзувлардан намуналар келтирилган.

Академик Эдвард Ртвеладзе томонидан ушбу мавзуда изчил тадқиқотлар амалга оширилганини таъкидлаш ўринлидир. Жумладан, 1976 йили **«Амир Темурнинг Шимолий Кавказга юришлари ҳақида»**[1], 1996 йилда **«Узоқ Шарқдаги Амир Темурга доир тадқиқотлар»**[2] асари, **«Амир Темур ватанининг тарихий ўтмиши»**[3], 1996 ва 2001 йилларда нашр этилган **«Амир Темур жаҳон тарихида»**[4] номли китобнинг бир неча салмоқли боблари, журналларда айни мавзудаги қатор мақолалари[5] эълон қилинган. Олимнинг бир қанча асарлари хорижий тилларда ҳам чоп этилган[6]. Э. Ртвеладзе 2007 йили таниқли итальян темуршунос олими Белтрамус де Мигнанелли қаламига мансуб **«Амир Темур ҳаёти, 1416»** номли асарни инглизчадан рус тилига таржима қилган.

Шунингдек, Э. Ртвеладзе А. Ахмедов билан ҳаммуаллифликда 2001 йили «Амир Темур давлати ва унинг бошқарув механизми»[7] номли тадқиқотини нашр эттирган. Ушбу икки олимнинг илмий-ижодий ҳамкорлигида «Амир Темур жаҳон тарихида» китобининг муайян боблари ҳам тайёрланган.

Э. Ртвеладзе, шунингдек, А. Саидов билан ҳаммуаллифликда Амир Темур ва темурийларга доир нуфузли манбаларни яратган. Айниқса, улар ҳаммуаллифликда рус ва инглиз тилларида тайёрлаган **«Амир Темур жаҳон илм-фани кўзгусида»**[8] китоби Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти ҳақида дунёнинг турли хорижий мамлакатларида шу вақтга қадар яратилган илмий манбаларнинг дастлабки библиографияси ҳисобланади. Китобдан Шарқ ноёб қўлёзмаларининг таржима нашрларидан тортиб турли даврларда хорижий муаллифлар томонидан яратилган монографиялар, китоблар, рисола ва тўпламлар, мақолалар ҳақида муҳим маълумотлар ўз мужассамини топган. Бундан ташқари, Э. Ртвеладзе ва А. Саидов 1996 йили Парижда **«Амир**

---

[1] Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ// Археолого-этнографический сборник. Т. IV. Грозный, 1976. – С. 103–128.

[2] Ртвеладзе Э.В. Исследования об Амире Тимуре на Дальнем Востоке. – Т.: 1996. – С. 20-24.

[3] Ртвеладзе Э.В. Историческое прошлое родины Амира Темура// Амир Темур ва ватанпарварлик тарбияси. Илмий анжуман тезислари. – Т.: 1996. – С. 45–48.

[4] Амир Темур в мировой истории// Разделы: Историческое прошлое родины Амира Тимура (Ртвеладзе Э.В., Ахмедов А.); Государственная символика. Дипломатические отношения. Взаимоотношения с Китаем; Амир Тимур (Ртвеладзе Э.В. Саидов А.Х.). – Т.: 1996. – С. 25–29, 62–66, 77–80, 102–104, 247–271. (на узб., рус., и англ. языках).

[5] Ртвеладзе Э.В. Термезский клад монет Тимура и Халил Султана// Общественные науки в Узбекистане. 1996. № 8-9. – С. 95–98; Ртвеладзе Э.В. Китайское посольство ко двору Амира Темура и Тимуридов// Общественные науки в Узбекистане. 1996. № 7–10. – С. 54–61; Ртвеладзе Э, Ртвеладзе Л. Мусульманские святыни Узбекистана. – Т.: «Главная редакция энциклопедий», 1996. – с. 102.

[6] Rtveladze E.V. Les pièces d'Amir Témour et d'Oulougbeg// Epanouissement de la Culture sous Temour et les Princes Témourides / Recueil des thèses du Colloque international scientifique à l'occasion du 660e anniversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996; Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Rtveladze. – Paris, 1996. – P. 12–14; Rtveladze E.V. Monetary and Financial System of Amir Timur// Coins of the Timurids' dynasty. – Tashkent, 1996. – P. 14–43 (in Uzbek, English, German and Japanese).

[7] Ртвеладзе Э.В., Ахмедов А. Амир Темур давлати ва унинг бошқарув механизми// Ўзбекистон давлатчилик тарихи очерклари. – Т.: 2011. – Б. 93–102.

[8] Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. – Т.: Мир экономики и права. 1999. – 113 с; Rtveladze E.V., Saidov A.H. Amir Temur: a global schlorly out look. – T., Mir Ekonomiki I Prava, 1999. – 110 p.

Темур жаҳон илм-фани кўзгусида» мавзуидаги ахборот бюллетенини[1], **«Амир Темур жаҳон тарихида»** китобининг муайян бобларини биргаликда тайёрлаган.

М. Абдураимовнинг **«Темур ва Тўхтамиш»**[2] номли рисоласида улуғ аждодларимиз тарихининг ёркин саҳифалари ёритилган бўлиб, олим нихоятда муҳим масалани – Рус князликларининг Олтин Ўрда хонлари – мўғул ҳукмронлари асоратидан қутулиш тарихини, бу улуғвор ҳодисани амалга оширишда бевосита Амир Темур ўйнаган буюк ролни батафсил тасвирлаган. Рисолага «Марҳум олимдан хотирот» мавзуида ёзган сўз бошисида академик Б. Аҳмедов қайд эттанидек, М. Абдураимов «ўзбек олимлари орасида деярли биринчилардан бўлиб Темур ижодини ўрганишга қул урди. 1948 йилда у Ленинград Шарқшунослик институтида «Темур ва Тўхтамиш» деган мавзуда номзодлик иши ёқлади», шу билан бирга, «Маҳкам Абдураимовнинг ҳаёти ва илмий изланишлари силлиқ кечган эмас... Бу ҳол, айниқса, буюк жаҳонгир Амир Темур фаолиятини баҳолашда (туғрироғи, Соҳибқиронга бағишланган илмий асарларга муносабатда) кўринади».

Мустақиллик йилларида, шунингдек, У. Уватовнинг **«Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида»**[3], Л. Керен ва А. Саидовнинг **«Амир Темур ва Франция»**[4], Г. Пугаченкова ва Л. Ремпелнинг **«Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана»**[5], Н. Ғойибовнинг **«Амир Темур даври маънавияти»**[6], А. Ҳайитметовнинг **«Темурийлар даври ўзбек адабиёти»**[7], Ҳ. Абдусамадовнинг **«Темур солномаси»**[8], Исмоил Аканинг **«Буюк Темур давлати»**[9], Х. Дадабоевнинг **«Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати»**[10], А. Қаюмовнинг **«Амир Темур қиссалари»**[11], К. Султоновнинг **«Соҳибқирон Амир Темур ва мустақил Ўзбекистон»**[12], Г. Юнусованинг **«Ҳозирги ўзбек романларида Амир Темур ва темурийлар образининг бадиий талқини»**[13], Д. Расулмуҳаммедованинг **«Истиқлол даври ўзбек драматургиясида Амир Темур образини яратиш муаммолари»**, С. Хидировнинг **«Амир Темур давлатининг ташкил топиши ва давлат тузуми»**[14], С. Иноятовнинг **«Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр»**[15], Х. Маматовнинг **«Темур тузукларида давлат ва ҳуқуқ масалалари»**[16], Ш. Ўлжаевнинг **«XX асрнинг 50–60-йилларида Амир Темур ва темурийлар даври тарихшунослиги»**[17], М. Абдураҳимовнинг **«Бирюзовий перстень Темура»**[18], Л. Швеневанинг **«Денежное обращение Ферганы и Шаша**

---

[1] Рэвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории. Библиография// Информационный бюллетень. – Париж: 1996. – 28 с.

[2] Абдураимов, Маҳкам. Темур ва Тўхтамиш / Масъул муҳаррир: К. Норматов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 80 бет.

[3] Уватов У. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. – Т.: «Шарқ», 1997. – 160 бет.

[4] Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат». 1996. – 88 бет.

[5] Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. – Ташкент: 1958. – с. 292; Путаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. – Т.: 1996. – 22 бет.

[6] Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. – Т.: Адабиёт ва санъат. 2001. – 48 бет.

[7] Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т.: «Фан», 1996. – 160 бет.

[8] Абдусамадов Ҳ. Темур солномаси: Ўқув қўлланма. – Т.: «Санъат», 2010.

[9] Ака Исмоил. Буюк Темур давлати. – Т.: «Чўлпон», 1996. – 158 бет.

[10] Дадабоев Х. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Т.: «Ёзувчи», 1996. – 96 бет.

[11] Қаюмов А. Амир Темур қиссалари. – Т.: «Ёзувчи», 1996. – 32 бет.

[12] Султонов К. Соҳибқирон Амир Темур ва мустақил Ўзбекистон. – Т.: «Фан», 2010.

[13] Юнусова Г. Ҳозирги ўзбек романларида Амир Темур ва темурийлар образининг бадиий талқини. – Т.: 2005. – 162 бет.

[14] Хидиров С.М. Амир Темур давлатининг ташкил топиши ва давлат тузуми. – Т.: 2002. – 27 бет.

[15] Иноятов С. Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. – Т.: «Шарқ». 2002. – 32 бет.

[16] Маматов Х.Т. Темур тузукларида давлат ва ҳуқуқ масалалари. – Т.: 2002. – 23 бет.

[17] Ўлжаев Ш.М. XX асрнинг 50–60-йилларида Амир Темур ва темурийлар даври тарихшунослиги. – Т.: 1999. – 154 бет.

[18] Абдурахимов М. Бирюзовий перстень Темура. – Т.: «Ўқитувчи», 1997. – 88 бет.

в эпоху Темуридов», А. Муҳаммаджоновнинг **«Амир Темур ва темурийлар салтанати»**[1], П. Зоҳидовнинг **«Темур даврининг меъморий каҳкашони»**[2] ҳамда **«Архитектурное созвездие эпохи Темура»**[3], В. Соснининг **«Дорогами Амира Темура»**[4], **«Амир Темур шахсининг замондошлари томонидан баҳоланиши ва фаолиятининг мустақил Ўзбекистон учун аҳамияти»**, Б. Ҳусанбоев, Л. Тўлаганов ва В. Разинанинг **«Дорогами Великого шелкового пути»**[5] каби китоблари нашр этилган.

Вилоятларда ҳам бу борадаги ишлар изчил давом этиб, жумладан, Ш. Каримов ва Р. Шамсутдиновнинг **«Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати»**[6], А. Чориевнинг **«Соҳибқирон Амир Темур ҳаётидан лавҳалар»**[7], **«Буюклик ва маънавият олами»**[8], **«Амир Темур ҳақида лавҳалар»**[9], Б. Номозовнинг **«Амир Темур»**[10] ва **«Амир Темур сағанасининг сири»**[11], Б. Усмоновнинг **«Амир Темур ҳаётида давлатчилик фаолиятининг Россия тарихшунослигида ёритилиши»**[12] сингари китоблар чоп этилган.

Пойтахтдан узоқда яшаб, илмий-ижодий фаолият олиб бораётган муаллифлар орасида қашқадарёлик олим **Поён Равшановнинг** Амир Темур тарихига доир тадқиқотлари алоҳида ўрин тутади. Жумладан, олим томонидан кейинги даврда **«Амир Темур ва Қашқадарё»**[13] номли мақолалар тўплами, **«Амир Темур ватани»**[14] монографияси, **«Амир Темур хонадони»**[15], **«Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой киссаси»**[16], **«Занжирсарой»**[17] рисолалари, **«Амир Темур аёллари – эзгулик гуллари»**[18] тўплами чоп этилган. П. Равшанов 1995 йил нашр этилган «Қашқадарё тарихи» китоби асосида, 2011 йил қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашр сифатида **«Шаҳрисабз тарихи»**[19] асарини, 2016 йилда эса **«Оқсарой тарихи»**[20] тадқиқотномасини чоп эттирди. Шунингдек, олим **«Темурнома»**[21] китобини табдил ва нашр этган, даврий матбуотда бир қатор мақолалар эълон қилган.

---

[1] Мухаммаджонов А. Амир Темур ва темурийлар салтанати. – Т.: Комуслар Бош таҳририяти. 1994; Мухаммаджонов А. Амир Темур ва темурийлар салтанати. – Т.: Комуслар Бош таҳририяти. 1996. – 127 бет.

[2] Зохидов П. Темур даврининг меъморий каҳкашони. – Т.: «Шарқ», 1996. – 192 бет.

[3] Зохидов П. Архитектурное созвездие эпохи Темура. – Т.: «Шарқ», 1996. – С. 192.

[4] Соснин В. Дорогами Амира Темура. – Карши: «Насаф», 1995. – С. 53.

[5] Ҳусанбоев Б.М., Тулаганов Л.А., Разина В.Г. Дорогами Великого шелкового пути. – Т.: «Шарқ», 1995; Ч.2: К юбилею Амира Темура. – Т.: 1996. – 327 с.

[6] Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати. – Андижон, 1995. – 192 бет.

[7] Чориев А. Соҳибқирон Амир Темур ҳаётидан лавҳалар. – Карши: «Насаф», 2004. – 99 бет.

[8] Чориев А. Буюклик ва маънавият олами. – Карши: «Насаф», 2006.

[9] Чориев А. Амир Темур ҳақида лавҳалар. – Карши: «Насаф», 2005.

[10] Номозов Б. Амир Темур. – Карши: «Насаф», 2000. – 56 бет.

[11] Номозов Б. Амир Темур сағанасининг сири. – Карши: «Насаф», 2000. – 56 бет.

[12] Усмонов Б.А. Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятининг Россия тарихшунослигида ёритилиши. – Фарғона: Фарғона Давлат Университети, 2004. – 165 бет.

[13] Равшанов П. Амир Темур ва Қашқадарё: мақолалар тўплами. – Т.: «Фан», 1994.

[14] Равшанов П. Амир Темур ватани. Монография. – Карши: «Насаф», 2001.

[15] Равшанов П. Амир Темур хонадони: Рисола. – Карши: «Насаф», 1997.

[16] Равшанов П., Курбон Ж. Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой киссаси. – Т.: «Ёзувчи», 1992.

[17] Равшанов П. Занжирсарой: Рисола. Поён Равшанов. Сайланма 1-китоб.-Т.: «Янги аср авлоди», 2005.

[18] Равшанов П. Амир Темур аёллари – эзгулик гуллари: Тўплам. – Карши: «Насаф», 1995.

[19] Равшанов П. Шаҳрисабз тарихи (Энг қадимги даврлардан XX асрнинг I чорагигача) – Т.: «Янги аср авлоди», 2011. – 548 бет.

[20] Равшанов П. Оқсарой тарихи. – Т.: «Янги аср авлоди», 2016. – 172 бет.

[21] Темурнома: Амир Темур Кўрагон жаҳонномаси: Ҳикматлар. Ўрта ёшдаги мактаб болалари учун / Сўз боши муаллифи ва нашрга тайёрловчи П. Равшанов. – Т.: «Чулпон», 1990. – 352 бет.

Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси ва унинг теварагида уюшган темуршунос олимлар 1997 йили Амир Темур ва темурийлар даври тарихи ва маданиятини янада чуқур ўрганиш ҳамда тарғиб этишни кенгайтириш мақсадида ҳар йили бир марта мавзуий илмий-амалий конференция ўтказишга қарор қилган. Жамғарма ташкил этган бундай нуфузли анжуманларнинг материаллари алоҳида тўплам шаклида нашр этиб борилмоқда.

Мисол учун, 1998 йил 25 декабрда Тошкент шаҳрида **«Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси»** мавзуида ўтказилган халқаро илмий конференция шундай анжуманларнинг иккинчиси бўлиб, унинг материаллари **«Амир Темур сабоқлари»** номли тўпламда жамланган. Бу мақолаларда Амир Темур даврида илм-фан тараққиёти, шаҳарсозлик, китобат санъати, Соҳибқирон ҳазратларининг ўзга мамлакатлар ободончилигига қўшган ҳиссаси, Амир Темур ва темурийлар даври илм-фан ва маданиятининг хорижий мамлакатларда ўрганилиши каби қатор илмий масалалар ўз ечимини топган. Шу нуқтаи назардан, О. Бўриев, Н. Гоипов, У. Уватовнинг мақолалари айниқса эътиборлидир. Шунингдек, Б. Ахмедовнинг сўз бошисида ва А. Рустамий, Т. Ҳамроев, Н. Норқуловнинг мақолаларида мавзу билан боғлиқ янги фикрлар илгари сурилган[1].

Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси томонидан «Олти аср адолати» номли тўплам ҳам нашрга тайёрланган бўлиб, 1998 йили чоп этилган ушбу китобдан ўндан зиёд мақола ўрин олган. Б. Ахмедов, П. Қодиров, Х. Султон, М. Ҳазраткулов, Х. Дўстмуҳаммад каби йирик олимлар ва адиблар қаламига мансуб мақолаларда истиқлол шарофати билан буюк аждодларимизга, хусусан, миллатимиз фахри бўлган Амир Темурга нисбатан тарихий ҳақиқатни қарор топтириш, Соҳибқирон хотирасини абадийлаштириш борасида амалга оширилган улуғвор ишлар ва уларнинг жамиятимиз тараққиётидаги беқиёс аҳамияти тўғрисида ҳикоя қилинади[2].

2006 йилда **«Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 670 йиллиги ва Насаф шаҳрининг 2700 йиллигига бағишланган илмий анжуман тезислари»**[3] ҳамда **«Амир Темурнинг миллий давлатчилик сиёсати: тарих ва ҳозирги замон»**[4] мавзусидаги илмий конференция материаллари чоп этилган.

Шунингдек, кейинги йилларда **«Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз»**[5], **«Амир Темур в мировой истории»**[6], **«Из истории искусства великого города»**[7], **«Каталог Всесоюзной выставки искусствы эпохи Тимуридов»**[8], **«Темурийлар бунёдкорлиги – давр манбаларида»**[9], **«Темур ва Улуғбек даври тарихи»**[10], **«Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни»**[11], **«Ўгизхондан қолган мулк»**[12], **«Амир Темур – давлат арбоби»**[13], **«Амир Темур: оценка его личности**

---

[1] Амир Темур сабоқлари: адабий-бадиий нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999.

[2] Олти аср адолати. – Т.: «Ўзбекистон». 1998. – 141 бет.

[3] Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 670 йиллиги ва Насаф шаҳрининг 2700 йиллигига бағишланган илмий анжуман тезислари. – Т.: 2006. – 29 бет.

[4] Амир Темурнинг миллий давлатчилик сиёсати: тарих ва ҳозирги замон. – Т.: «Фан». – 308 бет.

[5] Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. – Т.: «Ўзбекистон», 1998. – 208 бет.

[6] Амир Темур в мировой истории. – Т.: «Шарқ», 2002. – С. 300.

[7] Из истории искусства великого города. – Т.: Искусство. 1972. – С. 336.

[8] Каталог Всесоюзной выставки искусствы эпохи Тимуридов. – Самарканд-Ташкент, 1966. – С. 44.

[9] Темурийлар бунёдкорлиги – давр манбаларида. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1997. – 165 бет.

[10] Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти. 1996. – 263 бет.

[11] Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни. – Т.: «Фан», 1996. – 86 бет.

[12] Ўгизхондан қолган мулк. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 232 бет.

[13] Амир Темур – давлат арбоби. – Т.: 1995. – 58 бет.

современниками, значение его деятельности для независимого Узбекистана»[1], «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни»[2] ҳамда «Амир Темур и его место в мировой истории»[3], «Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон»[4] каби бир қатор алоҳида тўпламлар нашрдан чиққан.

«Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти»[5] номли монография айни мавзуга бағишланган турли халқаро илмий анжуман материалларини ўз ичига олган. Бу китоб Темурийлар тарихи давлат музейи томонидан нашр этилган.

А. Муҳаммаджонов ва Қ. Ражабов қаламига мансуб «Амир Темур»[6] рисоласида Соҳибқироннинг туғилиши, ҳаёт йўли, шахсияти, саркардалик маҳорати, зафарли ҳарбий юришлари, сиёсий фаолияти, дипломатияси ва давлат бошқаруви каби мавзулар ёритилган. Китобнинг «Темурийлар даври манбаларида Амир Темур тавсифи» бобида эса, Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун, Руи Гонсалес де Клавихо, Муиниддин Натанзий, Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларидан парчалар ҳавола этгани ҳам эътиборга моликдир.

Бундан ташқари, истиқлол йилларида мамлакатимизнинг турли ҳудудларида мунтазам равишда Амир Темур ва темурийлар билан боғлиқ кўплаб анжуманлар ўтказиш ва бу тадбирларнинг материалларини муъжаз тўпламлар ҳолида нашр этиш ҳам жойларда яхши йўлга қўйилган.

Мисол учун, Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишлаб 1995 йил 9 декабрда Андижон Давлат университетида илмий-назарий анжуман ўтказилган бўлиб, унинг материаллари «Андижонда Соҳибқиронни хотирлаб»[7] номли тўпламда жамланган. А. Саидов, Л. Керен, Р. Шамсутдинов каби ўттизга яқин маърузачининг чиқишларида Амир Темур даври ва Соҳибқироннинг тарихдаги улкан хизматлари, бой ва бетакрор мероси ҳақида қизиқарли фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Кейинги даврда, хусусан, 2013–2016 йиллар давомида ҳам юртимиз даврий нашрларида Амир Темур ва темурийлар мавзуига оид кўплаб материаллар эълон қилиб борилмокда. Хусусан, Б. Эрматовнинг «XVII–XVIII асрлар инглиз драматургиясида Амир Темур сиймоси»[8] мақоласи Никола Роунинг «Амир Темур»[9] номли пьесаси таҳлилига бағишланган бўлса, Ҳ. Сатторийнинг «Тарихни зар, ўзни заргар билсалар»[10] мақоласида мазкур мавзуда чоп этилган айрим мақолалар танқидий таҳлил қилинган.

---

[1] Амир Темур: оценка его личности современниками, значение его деятельности для независимого Узбекистана. – Т.: Конрад Аденауэр фонд. 1997. – 155 с.

[2] Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни / Халқаро конференция тезислари. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 125 бет.

[3] Межд.науч. конф-я «Амир Темур и его место в мировой истории». – Т.: «Узбекистон», 1996. – 123 с.

[4] Н. Кобул. Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон. – Т.: Камалак, 2014. – 576 бет.

[5] Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти / масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2015. – 128 бет.

[6] А. Муҳаммаджонов, Қ. Ражабов. Амир Темур / Муҳаррир А. Саъдулла. – Т.: «Ўзбекистон», 2013. – 160 бет.

[7] Андижонда Соҳибқиронни хотирлаб: илмий-назарий анжуман материаллари. – Андижон, 1996. – 132 бет.

[8] Эрматов Б.С. XVII–XVIII асрлар инглиз драматургиясида Амир Темур сиймоси // Хорижий филология, 2012, № 1. – 87-91-бетлар.

[9] Nicholas Rowe. Tamerlane. A Tragedy. – London: Printed for Jocob Torson. 1702.

[10] Саттория Ҳаким. Тарихни зар, ўзни заргар билсалар: (Соҳибқирон Амир Темур ва Темурийлар даврининг ўрганилишида айрим англашилмовчиликлар хусусида) // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2013, 5 апрель.

Атоқли адиб Муҳаммад Алининг **«Амир Темур ва Йилдирим Боязид»**[1] эссесида Амир Темур ва Боязид Йилдирим муносабатлари ҳамда Анқара жанги ҳақида сўз борган. М. Аҳмедов ҳамда С. Маноевнинг **«Мавзолей Амира Темура»**[2] мақоласида Амир Темур мақбарасига оид изланиш натижалари баён этилган бўлса, М. Горнештейннинг **«Исторический роман об Амире Темуре»**[3] номли мақоласи Юнус Ўғузнинг «Амир Темур» асари талқинига бағишланган.

Газета-журналлар саҳифаларида, шунингдек, А. Мажидовнинг **«Темур тузуклари» – миллий давлатчилигимиз тарихининг намунаси сифатида»**[4], Ҳ. Абриевнинг **«Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» асарида Амир Темур ва темурийлар даврида меъморчилик санъати»**[5], Т. Ширинovнинг **«Икки ҳукмдор муносабатлари тарихидан»**[6], Ш. Қувватовнинг **«Образ Сахибкирана на сценах театров»**[7], М. Якубовнинг **«Эдгар Понинг «Буюк Темур» достонида муҳаббат мавзуси»**[8], Н. Тўхтабекованинг **«Музейлар – маърифат маскани»**[9] каби илмий-таҳлилий мақолалари ва бадиий эсселарини ўқиш мумкин.

Бундан ташқари, хорижий давлатларда Амир Темур таваллуди муносабати билан ўтказилган турли тадбирлар тафсилотлари ҳам кенг ёритиб борилмоқда. Жумладан, Амир Темур таваллудининг 677 йиллигига бағишлаб Франциянинг Париж шаҳрида ўтказилган конференция[10], Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи ҳузуридаги дипломатик миссияси ҳамда Европарламент депутатлари томонидан Амир Темур таваллудининг 678 йиллигига бағишлаб Бельгия пойтахти Брюссель шаҳрида ўтказилган **«Амир Темур ва темурийлар даврида Ўзбекистон ва Европанинг маданий ҳамда ижтимоий алоқалари»**[11] номли кўргазма, мамлакатимизнинг Испаниядаги элчихонаси ҳамда Сан-Пабло университети ҳузуридаги Ижтимоий тадқиқотлар институти билан ўзаро ҳамкорликда Соҳибқирон таваллудининг 678 йиллиги муносабати билан ташкил этилган **«Амир Темурнинг жаҳон тарихидаги ўрни»**[12] мавзуидаги семинар ҳақида миллий матбуотда ахборотлар берилган.

Шу билан бирга, **«Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Общественные науки в Узбекистане»**, **«Фан ва турмуш»**, **«Жаҳон адабиёти»**, **«San'at»**, **«Турон тарихи»** каби журналларда Амир Темур ва темурийлар ҳақидаги мақолалар мунтазам равишда эълон қилинаётганини кузатиш мумкин.

---

[1] Али Муҳаммад. Амир Темур ва Йилдирим Боязид: эссе // Жаҳон адабиёти, 2013, № 4 – 149-156-бетлар.

[2] М. Ахмедов., С. Маноев. Мавзолей Амира Темура (новые сведения) // Эхо истории, 2013, № 3. – С. 37; М. Ахмедов., С. Маноев. Амир Темур мақбараси // Мозийдан садо, 2013, № 3. – 36-бет.

[3] Горнештейн М. Исторический роман об Амире Темуре // Доверие, 10 ноября, 2013.

[4] А. Мажидов. «Темур тузуклари» – миллий давлатчилигимиз тарихининг намунаси сифатида // Имом Бухорий сабоқлари, 2014, № 2 – 11-12-бетлар.

[5] Ҳ. Абриев. Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» асарида Амир Темур ва темурийлар даврида меъморчилик санъати // Имом Бухорий сабоқлари, 2014, № 2. – 13-14-бетлар.

[6] Т. Ширинов. Икки ҳукмдор муносабатлари тарихидан // Фан ва турмуш, 2014, № 1-2. – 74-76-бетлар.

[7] Касимова О. Образ Сахибкирана на сценах театров// Uzbekistan Today. 10 апреля, 2014.

[8] Якубов Музаффар. Эдгар Поенинг «Буюк Темур» достонида муҳаббат мавзуси // Ilm sarchashmalari, 2013, №7. - 67-73-бетлар.

[9] Тухтабекова Н. Музейлар - маърифат маскани: Темурийлар тарихи давлат музейи ҳақида // Тошкент оқшоми, 2015, 20 январь.

[10] Парижская конференция к дню рождения Амира Темура // Вечерний Ташкент, 9 апреля, 2013.

[11] Эльгуджонов Матназар. Символ мужества и самоотверженности (Мероприятия, посвященная Амиру Темуру (в Ташкенте) // Учитель Узбекистана, 11 апреля, 2014.

[12] Испанияда бошқа етган тадбир Амир Темур таваллудининг 679 йиллигига бағишланди // Тошкент оқшоми, 2015, 8 апрель.

Амир Темур мавзуси — Алишер Навоий ижодида

Ўзбекистон Республикаси Президенти мустақилликнинг дастлабки даврида, 1993 йилда бир гуруҳ ёзувчилар билан бўлиб ўтган учрашувда: **«Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим»** дея таъкидлаб, бу борада ижод аҳли олдига катта вазифалар қўйди.

Амир Темур ва темурийлар ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга адабий-тарихий ёндашув борасидаги юртимиз ёзувчи ва олимлари, шоир ва драматургларининг жўшқин ва самарали ижодий изланишларини ана шу даъват билан изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Замондош шоир ва адибларимизнинг бу борадаги ижодий изланишлари натижалари ҳақида фикр юритишдан олдин, Амир Темур хазратларининг адабиётга, ижодга, китобга бўлган муносабати, шунингдек, Соҳибқирон замонида ва кейинги даврда ижод аҳлининг ул зот маънавий меросини тарғиб этишга қаратилган фаолияти ҳақида қисқача тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

«Китоб (битиг) барча бунёдкорлик, яратувчилик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асосидир, ҳаётни яратувчи мураббийдир».

Амир Темур

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, юксак билим ва иродага эга бўлган Амир Темур ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларини тўғри англаб етган ва шу асосда ўрта Осиёда илм-фан тараққиётида бурилиш ясаган[1]. Соҳибқирон ёшлигиданоқ китоб мутолаа қилиб, билим олишга, одил ва фозил кишиларнинг қолдирган меросини ўрганишга интилган. Амир Темур ўқимишли, доно кишилар даврасини, улар билан суҳбат қуришни ёқтирган, давлат ишларини йўлга қўйишда улар билан маслаҳатлашиб иш кўрган. Машҳур тарихчи **Г. Вебер**нинг ёзишича, Амир Темур ёнида доим шоирлар, олимлар, машшоқлар ва суфийлар бўлган[2].

Амир Темур китоб ҳақида шундай деган: **«Китоб (битиг) барча бунёдкорлик, яратувчилик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асосидир, ҳаётни яратувчи мураббийдир»**[3]. Шу маънода, унинг Кўксарой кутубхонаси ўз вақтида бой илм ўчоқларидан бири сифатида машҳур бўлгани бежиз эмас. Т. Ҳамроев келтирган маълумотларга кўра, ушбу кутубхонада араб, турк, форс, лотин ва бошқа тилларда 13,5 мингдан зиёд турли фанларга оид китоблар тўпланган[4].

Бинобарин, Соҳибқирон қайси мамлакатга юриш қилмасин, у ердаги илм аҳли билан суҳбат қилишга, мавжуд китобларни йиғишга интилган. Жумладан, ул зот Ибн Синонинг Ҳамадондаги мақбарасини зиёрат қилиш билан бирга, буюк алломанинг асарларини топтириб Самарқандга юборгани маълум.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур саройида хаёт кечирган бир қўллик хаттот Умар Ўкта Қуръоннинг катта ҳажмдаги, яъни ҳар бир ҳарфи ярим газ (52 см)[5] келадиган нусхасини Соҳибқирон учун кўчирган ва уни улкан аравага ортиб, Кўксаройга йўл олган. Бундан хабар топган Амир Темур ўз аъёнлари билан хаттотга пешвоз чиқиб, уни эҳтиром билан қарши олган. Хаттотга тухфа учун бир умрга етарли олтин инъом этган[6].

Алишер Навоий. Маҳмуд Музаҳҳиб чизган сурат. Машҳад. XVI аср. (86-бет)

Portrait d'Alisher Navoï attribué à Mahmud-é Mozahheb, Mashhad. XVIe siècle. (Page 86)

---

[1] Муҳаммад Али. Амир Темур ва Алишер Навоий//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2016 йил 25 март.

[2] Сомон йўли. – Т.: «Камалак», 1992. – 17-бет.

[3] «Миллий тикланиш» газетаси, 1996 йил 18 июнь.

[4] Амир Темур сабоқлари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 10-бет.

[5] Аслида, 1 газ – 0,71 м. Ўшанда 0,5 газ – 35,5 см бўлган.

[6] Норқулов Н. Амир Темур ва китобат санъати // Амир Темур сабоқлари: адабий-бадиий нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 28-бет.

Alisher Navoï

(1441–1501)

Nizam al-Din Alisher, plus connu sous son nom de plume: Mir Alisher Navoï (transcrit aussi Alicher Navaï), fut le poète le plus éminent du monde turc au XVe siècle et représente le sommet de la poésie classique.

Ce poète porte à la fois la finesse recherchée de la culture persane et l'héroïsme turc, épique et sévère. Il est revendiqué comme étant le père de la littérature ouzbeke.

* * *

Assez de douleurs m'as données, remède ne m'as accordé,
Tu savais ma grande souffrance, guérison ne m'as accordée.

Assez de promesses m'as faites que me serais fidèle,
A peine promesse faite, fidélité ne m'as accordée.

Contre moi l'innocent tu as lancé la flèche de la séparation,
Injuste elle m'a frappé, mais par un juste coup tu me l'as décochée.

Par ta proximité mon cœur n 'as contenté,
Par ton éloignement, passion n'as accordée.

Cœur et âme, tu as fait de moi ton captif
Pareil tourment, à tant d'autres l'as accordé.

Te vouloir proche, le vœu ne s'est pas accompli,
Lointaine de nouveau, nul accueil ne m'as accordé.

Qu'Harmonie t'accompagne, même si à personne
Comme à Navaï l'harmonieux, discordance n'as accordée.

Bâbour
(1483–1530)

Descendant direct de Temur, ce dynaste éclairé, fondateur de l'empire moghol, fut aussi un grand poète, auteur de nombreux gazel et du célèbre «Bâbur nama», considéré comme un chef-d'œuvre de la littérature orientale.

* * *

Qu 'il sera bon, un jour, de réveiller
mon bonheur dormant ;

Des nuits, étreignant sa taille comme ses longues
mèches, de m'allonger près d'elle;

Tantôt penser à son visage
de rose, à ses paroles de sucre

Tantôt comme sucre goûter
aux lèvres grenat de ce visage de rose.

Où sont Chirine et Leyla, qu 'elles
apprennent de toi les caprices !

Où sont Ferhâd et Medjnoun,
que je leur enseigne l'art d'aimer !

Que la clarté du jour ne soit
plus qu 'étoiles dans la nuit obscure,

Si, dans la buée d'un soupir,
tremble la flamme de mon cœur.

Tant que la lumière baigne mes yeux,
ô Bâbour, ce sera bien peu

De comparer son sourcil au croissant
de lune, son visage au soleil!

Шу биргина мисол ҳам Соҳибқирон ўз даври китобат санъати, умуман, санъат, адабиёт, фан ва маданият равнақига доимий раҳнамолик қилганини кўрсатиб турибди[1]. Бинобарин, швед санъатшуноси Артур Поуп: **«Европа ҳали уйқуда чоғида ислом донишию ҳунари оламнинг ярмини илму урфон нури билан чулғаган эди»**, деганида, Амир Темур даври фани ва маданиятини назарда тутган. Яна бир швед санъатшуноси Ф.Р. Мартин Амир Темур даврига оид тасвирий санъат намуналарини ўрганиш натижасида бу давр санъати бутун Осиёнинг эмас, балки бутун жаҳон санъатининг катта ютуғи, Темурийлар сингари санъатни қадрлаган ҳукмдорлар Марказий Осиёда бошқа бўлмаган, деган хулосага келган[2].

Покистонлик таниқли тарихчи, йирик жамоат ва маданият арбоби **Аҳмад Ҳасан Донийнинг** қуйидаги баҳоси ҳам диққатга молик: **«Ҳозирги замон тарихи Амир Темурнинг буюк шахсига етарли эътибор бермади. У Осиёда турк-ислом маданиятининг юксалишига асос солди. Тарих унинг илму амали билан тенглашадиган бошқа бир муқобил ҳодисани билмайди. Амир Темур дунёга келмаганида Ҳиндистонда буюк империя бўлмаган, Самарқанд ва Бухоро бунчалик гуллаб-яшнамаган бўларди»**[3].

Навоий Амир Темурга «мулук шажараларининг бустони ва салотин гавҳарларининг уммони, хоқони жаҳонгири соҳибқирон, яъни Темур Кўрагон», дея таъриф берган.

Ўз даврида Амир Темур китоб, ғазалиётни севган. А. Ҳайитметов ёзганидек, Алишер Навоий ўзининг **«Мажолис ун-нафоис»** тазкирасида Соҳибқирон жуда кўп насрий ва шеърий асарларни ёд билган ва уларни керакли вақтда ўрнига қўйиб ўқир эди, деб алоҳида қайд этган[4]. Хусусан, Навоий Амир Темурни: **«Подшоҳлар шажарасининг бустони ва султонлар гавҳарларининг денгизи»**, деб юксак тавсифлаган. Бу бежиз эмас. Зотан, ўрта асрларда Шарқда иккинчи Ренессанс жараёнини бошлаб берган Темурийлар давлатидаги миллат маънавияти боғининг энг гуллаган даври айнан Султон Ҳусайн Бойқаро ва амир Алишер Навоий замонига тўғри келади.

Хуросон ўлкаси, айниқса, Ҳирот шаҳрининг фозил кишилар шаҳрига айланиши, Мир Алишер Навоийдек сўз мулкининг соҳибқирони **«камол олами аҳлининг акмали»** (Аҳлий Шерозийнинг Навоийга нисбатан қўллаган таърифи) бўлишининг ижтимоий-маънавий асослари буюк Соҳибқирон замонида қўйилган. Буни, айниқса, ҳазрат Навоий теран англаган ва асарларида ўз муносабатини баён этган.

Амир Темурнинг номи Навоийнинг бешта асарида (саккиз жойда) эҳтиром билан тилга олинган. Хусусан, **«Ҳайрат ул-аброр»**[5]да **«Тўрт улус хони Темур Кўрагон»**, **«жаҳон хони Темур Кўрагон»**, **«Фарҳод ва Ширин»**[6] достонида **«Темурхон»**, **«Муҳокамат ул-луғатайн»**[7]да **«Султони соҳибқирон Темур Кўрагон»**, **«Муншаот»**[8] ҳамда **«Насойим ул-муҳаббат»**[9]да турк авлиёлардан Хожа Боязид ва Бобо Сунгу зикридаги бобларда **«Темурбек»** номлари билан эсланган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1605–1615 йилларда ишланган миниатюра. Британия музейи Лондон. (87-бет)

Zahiruddin Muhammad Babur. Miniature peinte en 1605 -1615. Le British Museum. Londres. (Page 87)

[1] Golombek L., Subtelny M. Timurid Art and Culture. – Leiden: 1992.
[2] Ўша манба. – 29-бет.
[3] Dr. Ahmad Hasan Dani. Timur Legasy // Pakistan Academy of letters, Islamabad, 1996. – P. 9.
[4] Хайитметов А.Х. Ўзбек адабиёти тараққиётида Амир Темур ва темурийларнинг роли // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари. 1996 йил 23-26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 65.
[5] Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 7-жилд.
[6] Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 8-жилд.
[7] Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 16-жилд.
[8] Навоий Алишер. Муншаот. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 14-жилд.
[9] Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 17-жилд.

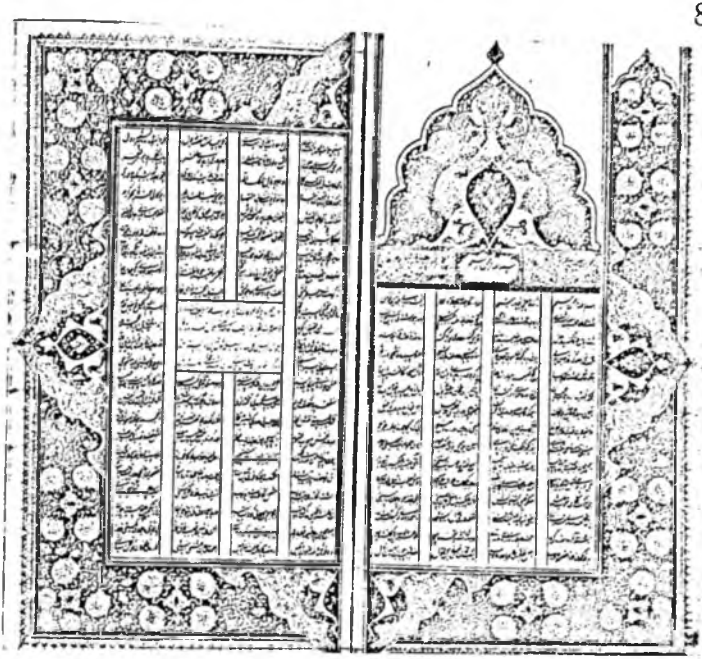

Алишер Навоийнинг «Хамса» асаридан варақ. Тошкент. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фонди.

Page des manuscrits du «Khamsa» d'Alisher Navoï. Tachkent. Centre des manuscrits orientaux d'Al-Biruni.

Навоий асарларида Амир Темур номи зикр этилган ҳолатлар ўз моҳият-муддаосига кўра, **Олимжон Давлатов** томонидан қуйидагича тасниф этилган:

биринчидан, муайян ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-дидактик масалаларнинг талқини жараёнида Амир Темурни мисол келтириш;

иккинчидан, Амир Темур билан боғлиқ ривоятсимон ҳикоятлар;

учинчидан, Амир Темур ҳаётидан тарихий лавҳалар;

тўртинчидан, турк машойихининг Амир Темур билан боғлиқ кечган карометлари.

Навоий икки жойда Амир Темур номини машҳур ҳукмдорлар қаторида қайд этиб ўтган. «**Ҳайрат ул-аброр**»нинг 48-бобида оламнинг бақосизлиги, умрнинг ўткинчилиги, олам барча учун синов майдони экани ҳақида кутилмаган ташбеҳлар, фавқулодда истиоралар билан сўз юритади[1].

Шунингдек, «**Мажолис ун-нафоис**» тазкирасининг темурий ҳукмдорлар ижодига бағишланган еттинчи мажлиси Амир Темур ҳақидаги фикра билан бошланади[2]. Навоий Амир Темурга «**мулук шажараларининг бўстони ва салотин гавҳарларининг уммони, хоқони жаҳонгири соҳибқирон, яъни Темур Кўрагон**» дея таъриф бериб, бу тавсифлари орқали унинг буюк сулолага асос солгани, темурий шаҳзодалар, айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаронинг яхши фазилатлари, жумладан, шеъриятда таъби нозиклиги «жадди бузургвор»ларидан мерос эканини таъкидлаган.

[1] Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000, 7-жилд, 48-боб.

[2] Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000, 13-жилд. Еттинчи мажлис.

Шеърни тушуниш завқи, таъби нозиклик, ўз вақтида жўяли сўз топа олиш салоҳияти шеър ёза олишликдан-да устун фазилат экани Соҳибқирон ҳаётидан келтирилган лавҳа орқали янада таъсирчан ифода этилган. **«Фарҳод ва Ширин»** достонининг шаҳзода Абулфаворис насиҳатига бағишланган бобида эса, шаҳзодани илм ўрганишга даъват этиб, донишманд подшоҳнинг тимсоли бўлмиш Мирзо Улуғбекнинг илм-фанга бўлган кучли иштиёқига асл сабаб – Темурхон авлодидан бўлганини нозик ишора қилиб ўтган:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек...
Расадким боғламиш – зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.

Билиб бу навъ илми осмоний
Ки, андин ёзди «Зижи Курагоний».
Қиёматга дегинча аҳли айём,
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком[1].

Навоий назарида Амир Темур – буюк салтанат асосчиси, номи афсоналарга йўғрилган утмиш подшоҳлари билан бўйлаша оладиган ҳукмдор.

Амир Темур ҳаётига боғлиқ яна бир лавҳа **«Ҳайрат ул-аброр»**нинг 38-бобида ўз ифодасини топган. Вафо ҳақидаги маколатдан кейинги ҳикоят қуйидаги байтлар билан бошланади:

Андоқ эшиттимки, шаҳи комрон
Тўрт улус хони Темур Кўрагон[2].

Ушбу ҳикоят Амир Темурнинг Ҳиндистонга қилган юриши ҳақида. Ҳиндларнинг қаттиқ қаршилик кўрсатишига қарамай, фотиҳ жаҳонгирга Яратганнинг ўзи мададкор бўлиб, «Чарх адув қалбига солди шикаст». Жанг майдонида «икки вафоли ёр» Амир Темурнинг сипоҳига дуч келади. Аскарларнинг бири шоҳнинг амрини адо этиш учун улар томон от солади. Икки дўст бир-бирининг устига ўзини ташлаб, менинг бошимни кес, дўстимни омон қолдир, деб ёлворади. Қотил ҳар иккисининг ҳам бошини кесмоқчи бўлганида, дўстлар бошини тиғ остига тутиб, олдин мени ўлдир, мен дўстимнинг ўлимини кўришга тоқатим йўқ, деб илтижо қилади. Шу тариқа, бир муддат ўтиб, тўсатдан «ал-омон»(омонлик, кечирим) деган буйруқ келади:

Бир-бирига кечти алар қонидин,
Шоҳ дага кечти улус қонидин[3].

Амир Темурнинг номи Навоийнинг энг машҳур асарларидан бири – **«Муҳокамат ул-луғатайн»**да ҳам эсланади. Унда донишманд шоир араб, форс ва туркий тилларнинг ривожланиш омилларини миллий давлатчилик масаласига боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилган. Жумладан, туркий тилнинг шаклланиши ва адабий тил сифатида истеъмолга киришини Амир Темур шахсияти ва фаолиятига боғлаб ёзади: ***«То мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларга интиқол топти, Ҳулоғухон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон давронигача турк тили била андоқ шоир пайдо бўлмадиким, таъриф қилғуча асар зоҳир бўлмиш***

Алишер Навоийнинг настаълиқ хатида кўчирилган форсий девонидан саҳифа. Ҳирот, XV аср.

Une page du divan persan d'Alisher Navoï, écrit en nastaliq. Hérât, XVe siècle.

[1] Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 8-жилд. 40-боб.
[2] Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 7-жилд. 38-боб.
[3] Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 7-жилд. 38-боб.

«Ўзбекистон ҳақида гап кетганда, бахтиёр бу ўлканинг Алишер Навоий юрти эканлиги ёдимизга тушади... Навоий яшаган даврда бу ерлар, Амир Темур салтанатининг бир қисми эди. Алишер Навоий (1441-1501) ҳаёти Темурийлар давридаги икки йирик шаҳар – илму фан, адабиёт ва санъат маркази бўлган Самарқанд ва Хиротда утади. Шоир ҳаёти Темурийлар сулоласи тарихи, султон Шоҳрух, унинг ўғли Улуғбек даври тарихи, Абулқосим Бобурнинг Хиротдаги ва Абу Саиднинг Самарқанддаги ҳокимлиги тарихи, ниҳоят, Навоийнинг дусти бўлган Ҳусайн Бойқаронинг Хиротни эгаллаши ва унинг шаҳзода Ёдгор устидан ғалабаси тарихи билан боғлиқдир»[2].

Луи Арагон,
Франция

бўлгай. Ва салотиндин ҳам андоқ нима мақул эмаски, биров қошида айтса бўлгай. Аммо Султони соҳибқирон Темур Курагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух султонининг замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар».

Навоий бу билан миллатнинг маданияти ва маънавий оламининг ривожи учун ўз давлатчилигига эга бўлиши, айни пайтда, ҳар бир миллат ўз давлатчилигини сақлаб қолиши учун ўз тафаккур оламини сақлашига, маънавий оламнинг асосларидан бўлмиш тил ва адабиётини ривожлантириш учун қайғуриши лозимлиги, бу борада Амир Темур ва унинг авлоди урнак бўлишини таъкидлаган. Ушбу маънони бошқа бир жойда шундай назм қилган:

Даэр аро турк шоҳи фойиқдур,
Эл аро турк лафзи лойиқдур[1].

Навоий она тилига ғамхўрлик қилиш давлат олиб борадиган сиёсатнинг асосий устувор йўналишларидан бири бўлиши лозимлиги, она тилига муҳаббат умуммиллий иштиёққа айланиши барча давру замонларда ҳаётий зарурат эканини жондан ҳис этиб, бу муҳим масалага ўзбек давлатчилиги тарихида биринчилардан бўлиб Амир Темур ва унинг мухташам сулоласи эътибор қаратганини ифтихор билан эътироф этган ҳамда ёш темурийзодаларни бундай хайрли ишларнинг собитқадам давомчиси бўлишга даъват этган.

Умуман, Навоий ёш темурий шаҳзодаларни доимо Султон Ҳусайн Бойқаро ва Амир Темурдан ўрнак олишга чорлаган. Жумладан, валиаҳд Бадиузаманга юборилган машҳур мактубда ёш шаҳзода йўл қуйган камчиликларни бир сифатида қуйидаги далилни келтиради: «*Мирзога (Ҳусайн Бойқаро назарда тутилмоқда) Темурбек тўртунчи насабдур. Мирзо хутбада бешининг отига шариф руҳига масжиди жомеъда ҳар одина куни дуо қилдурурлар.*

---

[1] Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000. 7-жилд.
[2] Луи Арагон. Навоий // Шарқ юлдузи. 1987. №4. – 181-бет.

Элчилар Амир Темур қабулида. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сига ишланган миниатюра. Ҳирот. 1467 йил.

Ambassadeurs à la cour d'Amir Temur. Miniature de «Zafer-nâmè» de Cheref ed-Din Ali Yezdi. Hérat. 1467.

Бу ишта Мирзога ҳам дуодин ўзга не келгай. Сиз нишонингиз туғросидин Мирзонинг мақсудга етин чиқорурсиз. Керак Ироқдин Маккa балки Мағрибзаминғача олсангиз бу воқеа бўлмас эрди»[1]

Навоий ақидаси бўйича, қайсики ҳукмдор Амир Темурдек зотларни дуо билан ёд этса (яъники, эҳтиромини бажо келтирса), ўзининг ҳам обрў-эътибори юксалиб бораверади. Аксинча, улуғ аждодларига беписанд муносабатда бўлган, тарихдан тўғри сабоқ чиқармаган, ўзини мутлақ ҳукмдор деб тасаввур этган давлат раҳбарлари салтанатининг асоси мўрт бўлиб, таназзул топиши муқаррар.

Амир Темур шахсига юксак эҳтиром, унга фавқулодда хислатларни нисбат бериш, азиз авлиёлар даражасида эъзозлаш халқимиз орасида асрий анъана бўлиб, жумладан, Амир Темур мақбараси олдидан отлиқлар буюк Соҳибқиронга эҳтиром юзасидан отдан тушиб, яёв ўтишлари тарихий манбаларда қайд этилган. Бу – шунчаки хурофот ёки кўрқувдан ҳосил бўлган сохта ҳурмат эмас, балки самимият ва муҳаббатга асосланган эҳтиром ифодаси, Темурийлар давлати қилич билан эмас, покиза зотларнинг сидқидилдан қилган дуолари баракотидан, оддий халқнинг ишонч-садоқати туфайли барпо бўлганининг намунаси ҳам эди. Сабаби, Амир Темур қаерга борса, энг аввало, илм ва маърифат аҳлининг эҳтиромини бажо келтиришга интилган, сохта олимлар ва риёкор шайхларни ўзига яқинлаштирмаган. Унинг имонли кишини мунофиқдан ажрата олишга қодир, фақат ҳақиқий ҳукмдорларга хос бўлган фаросати ҳақида турли тарихий воқеалар, ривоят ва нақллар мавжуд. Ана шундай ҳикоятлардан иккитаси **«Насойим ул-муҳаббат»** асарида турк шайхлари зикрида баён этилган[2].

Амир Темурнинг чин суфийлар, Ҳақ йўлидаги эранларга муносабати марҳамат ва ихлосга йўғрилгани ҳолда, Соҳибқирон сохтакор муллалар, «шайтон валийлари»га (Ҳужвирий таъбири) шафқатсиз ва қаттиққўл бўлган. Жумладан, ўзини пайғамбар деб эълон қилган Фазлуллоҳ Наимий – ҳуруфийлик таълимоти асосчисини ҳамма жойда таъқиб қилиб, оқибатда унинг кўрсатмаси билан ўғли – Мироншоҳ томонидан қатл эттирилиши Амир Темурнинг дин ва мазҳаб софлигидаги курашчанлиги, қатъиятини кўрсатади.

Навоий назарида Амир Темур – буюк салтанат асосчиси, номи афсоналарга йўғрилган ўтмиш подшоҳлари билан бўйлаша оладиган ҳукмдор. Унинг давлатчилик бобида қилган ишлари, асос солган қудратли давлати Каюмарс, Жамшид, Фаридун, Доро, Искандар, Чингизхондек оламни ўз забтига олган султонлар шавкатидан заррача кам эмас. Амир Темур қаҳри қаттиқ шоҳ бўлиши билан бирга, кечиримлилик ва бағрикенглик унинг туғма фазилатларидан бўлган.

Ўзбек тилининг адабий тил мақомига кўтарилиши, араб ва форс тиллари каби мусулмон Шарқи оламида илм ва адаб тили сифатида тан олинган тиллар билан беллаша олиш салоҳиятига эга бўлиши Амир

[1] Навоий Алишер. Мутойибот. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000, 14-жилд.
[2] Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн. 20 жилдлик. – Тошкент: «Фан», 2000, 7-жилд.

Темур асос солган давлат олиб борган сиёсат туфайли амалга ошди. Алишер Навоий темурийларнинг ўзбек халқи маданияти ривожига қўшган ушбу тарихий хизматларини биринчилардан бўлиб илғаган ва илмий жиҳатдан асослаб берган.

Амир Темур шеър ёзишга рағбат билдирмаган бўлса ҳамки, шеърни нозик тушунган ва бадиий сўз қадрига етган. У ҳамиша, ҳамма ерда илм-фан ва адабиётнинг ҳомийси сифатида ижодкорларни қўллаб-қувватлаган ҳамда керакли пайтда шеърият дурдоналаридан нуктадонлик билан истифода этган. Бу эса, темурий ҳукмдорларнинг табиатидаги маърифатпарварлик, адабиётсеварлик айнан улуғ аждодларидан мерос бўлиб ўтган фазилат эканлигига гувоҳлик беради.

Буюк Соҳибқироннинг жаҳонгирлигига муҳим омил бўлган фазилатлардан яна бири, О. Давлатов таъкидлаганидек, Худонинг азиз бандалари кўнглини овлаш, уларнинг иззатини жойига қўйиши, шоҳнинг қудрати – унинг сон-саноқсиз жангчиларида эмас, балки шод бўлган синиқ кўнгилларнинг дуоси баракотидан эканини жондан ҳис этиши ва бунга изчиллик билан амал қилишида бўлган. Ана шундай ҳаётий ҳақиқатларни ҳазрат Навоий Амир Темур номи билан боғлаб тушунтиркан, ўз замондошлари ва келажак авлод учун ибратли ўгит, инсонларнинг бахт-саодати учун курашадиган, айниқса, миллат ва мамлакат тараққиётига мутасадди шахсларга дастуриламал бўлишини кўзлаган ва бу ниятига эришган.

Яна бир муҳим жиҳат – Амир Темур салтанатидаги соғлом маънавий-маърифий муҳит, ўз навбатида, хотиранавислик анъаналарининг ривожланишига катта туртки берган. Бу ҳақда сўз борганда, аввалambор, бадиий адабиётнинг мазкур тури бўлган хотиранавислик (ёки мемуаристика) ҳақида қисқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Хотиранавислик, хотиранома тушунчалари, **Ш. Юсуповнинг** фикрича, французча «memoire» («мемуар») сўзидан олинган бўлиб, воқеаларни муаллифнинг фақат ўз имкониятига хос равишда хотирлаш, эсга олиш асосида ёритиладиган асарларни англатади[1]. Тадқиқотчи таъкидлаганидек, ижодий йўналишда тарихий солномалар, жангномалар каби воқеликни хотирлаш орқали яратиладиган турли адабий жанрлар мавжуд.

Машҳур инглиз адиби **У. Теккерей** мемуаристикани Ренессанснинг ўзига хос ва мос жанри, деб баҳолаган[2]. Эҳтимол, XIX аср инглиз маданиятининг йирик мутафаккири, атоқли ёзувчи, драматург, адабиётшунос ва рассом бўлган бу шахс соҳанинг ғоятда тараққий этган даврини назарда тутгандир. Нима бўлганда ҳам, шу ўринда ҳақли бир савол туғилади. Демак, олимнинг фикрича, бу Уйғониш даврининг маҳсули экан, унда Уйғонишнинг нозиллик жараёни ва ўрни масаласини ҳам ўйлаб кўриш керакдек туюлади. Машҳур шарқшунос олим **А. Конрад** *(Konrad Hermann Joseph Adenauer)* ўзининг «Ғарб ва Шарқ»[3] китобида Уйғониш Шарқда пайдо бўлиб, Ғарбга кўчганлигини эътироф этган. Адабиётшунос олима Ф. Сулаймонова кейинги йирик илмий тадқиқотларини мазкур муаммога ойдинлик киритишга бағишлаган[4].

Башарият маданиятида содир бўлган тарихнавислик ҳаракати Шарқ халқлари, хусусан, Марказий Осиё халқлари адабиётида миллий маданиятнинг уйғунлашуви билан бирга, маънавий мазмунга

---

[1] Юсупов Ш. Хотиранавислик анъанаси // Жамият ва бошқарув, 1998, № 1. – 77–79-бетлар.
[2] Теккерей о воспоминаниях современников. – М.: «Художественная литература», 1990. – С. 8.
[3] Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. – М.: 1972. – 295 с.
[4] Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. (Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий алоқалари). – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 416 бет.

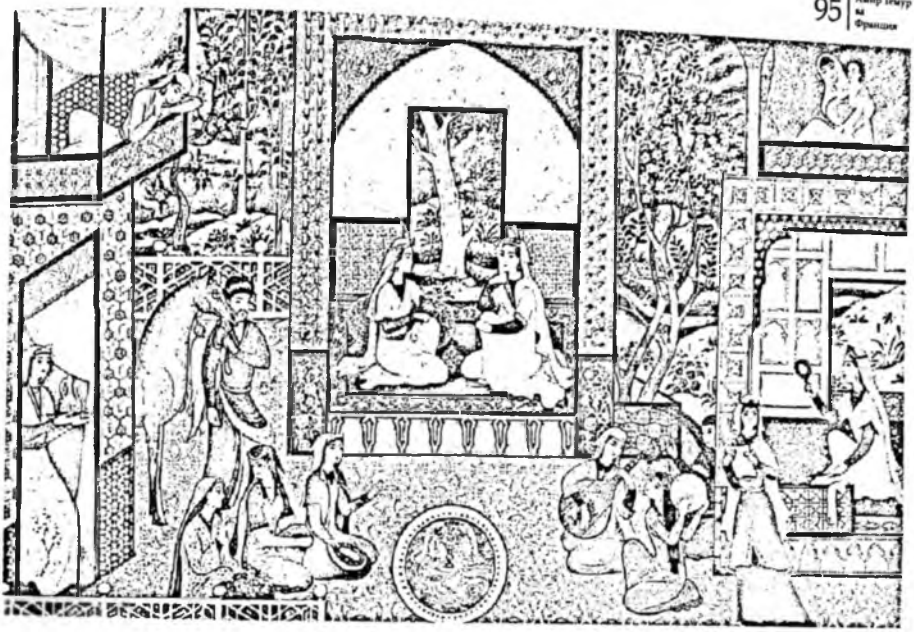

«Сарой маликалари ва Бибихоним». Рассом: Т. Болтабоев. Темурийлар тарихи давлат музейи фонди.

«Les reines du palais et Bibi-Khanym», par T. Boltaboev. Musée d'Etat sur l'Histoire des Timourides.

хамоҳанг равишда майдонга келди. Олис асрлар давомида тарихнависликнинг мукаммал намуналари – нома йўналишидаги бадиий асарлар, маноқиблар, тазкиралар, тарихий воқеаномалар, махсус мажмуалар, силсиланомалар, жангномалар каби йигирмага яқин кўринишдаги асарлар юзага келди.

Бу ижодий жараён XIV–XV асрлар маданиятида янада кенг кулоч ёйди. Амир Темур ҳақида Соҳибқирон ҳали ҳаётлиги даврида ёқ ўнлаб ижодкорлар томонидан хотиранавислик асарлари ёзилгани буни яққол тасдиқлайди. Жумладан, **Хондамир** ўзининг машҳур **«Ҳабиб ус-сияр»** асарида[1] Сайфуддин Хутталоний исмли олимнинг Амир Темурга бағишлаб туркий тилда махсус бир асар ёзганини эслатган. Айниқса, **Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»**лари буюк Соҳибқирон ҳаёт йўлига доир муҳим хотиранавислик асарларидир[2].

Шунингдек, **«Бобурнома»**да Амир Темур фаолияти бўйича қизиқарли маълумотлар қайд этилган. Амир Темур Бобур тасвирида шундай намоён бўлади: «...Самарқандни Искандар бино қилғондур... Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бўрун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур»[3]. Бобур ўз эсдаликларида Амир Темур ва Мирзо Улуғбек, бошқа Темурий шахзодалар даврларида барпо этилган бинолар ҳамда боғлар тавсифига кўп жой ажратган.

---

[1] Хондамир, Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин. Ҳабиб ус-сияр фи ахбари афроди башар (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дуст) / Хондамир; Бобур халқаро жамоат фонди; форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари: И. Бегжонов, Ж. Ҳазраткулов; масъул муҳаррир А. Ахмедов; муҳаррир В. Раҳмонов. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2013. – 1272 б.

[2] Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 6-бет.

[3] Бобурнома. – Т.: «Юлдузча», 1989. – 43-бет.

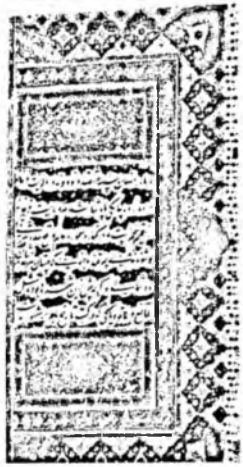

«Бобурнома»га ишланган қадимий заргарак ва китобнинг 2002 йилги ўзбекча нашри.

Une page dorée «Babur nama» et son édition ouzbeke 2002.

Самарканд шаҳридаги бунёдкорликлар, жумладан, шундай таърифланган: «Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошиёнлик, Кўксаройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оханин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сартарошлар анда иш қилиб турлар»[1].

Ёки бўлмаса: «*Темурбекнинг набираси Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон Мирзо Самарқанднинг тоши кўрғонида – Чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидан ҳар кимки Самарқандга подшоҳлик қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур*»[2]. «Бобурнома»да Кеш (Шаҳрисабз)ни тасвирлаш чоғида Амир Темурга берилган таҳсинли баҳо алоҳида диққатни тортади: «*Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сурар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур*»[3].

«Бобурнома» XV-XVII асрларда Марказий Осиёда бўлиб ўтган урушлар тарихи бўйича ҳам, ҳарбий санъат тарихи бўйича ҳам ягона ва нодир манбадир. Унда Темурийларнинг ҳарбий юришлари ҳақида фавқулодда муҳим маълумотлар берилган. Энг муҳими, Бобур ўзининг зийрак ақли билан Темурийлар ҳукмронлигининг таназзули яқинлашаётганини аниқ ҳис этган ва бунга бутун жон-жаҳди билан қаршилик қилишга интилган. Бу фикрни ўша даврда Темурий шаҳзодалар бошқарган кўшни мамлакатлардаги сиёсий турмушнинг «Бобурнома»даги ўзига хос реал тавсифлари яққол тасдиқлайди. Бобур асарида тўрт нафар Темурий ҳукмдорга ва уларнинг амирларига тўла таъриф берилган[4].

Шундай қилиб, наинки Алишер Навоий ва Бобур, айни чоғда, Лутфий, Саккокий, Атоий, Яқиний, Ҳайдар Хоразмий, Гадоий, Юсуф Амирий каби янги авлод миллий ижодкорлар гуруҳининг ижод майдонига чиқиши, миллий адабиётнинг беқиёс равнақ топиши бевосита Амир Темур давлати ва темурийлар фаолияти билан мустаҳкам боғликдир. Шарқ шеъриятининг барча турларида юзлаб-минглаб асарлар дунё юзини кўрди, ўнлаб девонларга тартиб берилди, достончилик, наср ривожланди.

Энг муҳими, бу даврда «Хамса», «Хазойин ул-маоний», «Бобурнома» каби шоҳ асарлар яратилди, ўзбек шеъриятининг доврўғи узоқ-узоқларга ёйилди, она тилида адабиётшунослик, хусусан, шеъриятшуносликка оид илмий-назарий тадқиқотлар пайдо бўлди. А. Абдуғафуров таъбири билан айтганда, Темурийлар даври ўзбек адабиёти жаҳонга Лутфий, Навоий, Бобур каби буюк даҳоларни етказган адабиётимиз тарихининг чўққисидир[5].

---

[1] Бобурнома. – Т.: «Юлдузча», 1989. – 44-бет; Le livre de Babur: mémoire de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529, traduit par Jean-Louis Bacqué-Gramont. – Paris. Publications orientalistes de France, 1980.

[2] Бобурнома. – Т.: «Юлдузча», 1989. – 44-бет.

[3] Ўша манба. – 47-бет.

[4] Д. Ҳужаева. «Бобурнома»да Темур ва темурийлар тавсифи // Андижонда Сохибқиронни қотирлаб илмий-назарий анжуман материаллари. – Андижон, 1996. – 72-76-бетлар.

[5] Абдуғафуров А. Темурийлар ва ўзбек адабиётининг равнақи // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23-26 октябрь. Тошкент. Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 69-70; Яна қаранг: Ражабова Б. Алишер Навоий асарларида Амир Темур ва оид маълумотлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016, №1. – 42-50-бетлар.

Бабурнинг тож кийиб Фарғона тахтига чиқиши.

Couronnement de Babur et accession au trône de Ferghana.

Амир Темур сиймоси — ўзбек адабиётида

Буюк Соҳибқирон сиймосининг ўзбек адабиётидаги талқини ҳақида сўз борганда, аввалambor, улуғ саркарда ва давлат арбоби Амир Темур тўғрисида кўплаб фольклор асарлари яратилгани ва эл орасида айтилиб ҳамда куйланиб келинганини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Аммо бундай намуналарнинг кўплари, тўпловчилик ишлари асосан шўро даврида бошлангани учун ҳам, ўз вақтида ёзиб олинмаган. Оқибатда уларнинг аксарияти, халқ оғзаки ижоди табиати тақозосига кўра, унутилиб кетган[1].

Бизгача етиб келган фольклор асарлари, «Жангномаи Амир Темур», «Қиссаи Амир Темур» каби қиссалар Амир Темур сиймоси меҳр билан яратилганини, Соҳибқироннинг фольклорлаштирилган образи юзага келганини асослашга имкон беради.

Шунга қарамай, оз миқдорда бўлса ҳам, бизгача етиб келган фольклор асарлари, «Жангномаи Амир Темур», «Қиссаи Амир Темур» каби қиссалар, яъни халқ китобларининг мавжудлиги, Т. Мирзаев таъкидлаганидек, ўзбек фольклорида Амир Темур сиймоси меҳр билан яратилганини, Соҳибқироннинг фольклорлаштирилган образи юзага келганини асослашга имкон беради[2].

Мавжуд фольклор асарларида Амир Темур улуғ бунёдкор, енгилмас саркарда, ўз юрти ва элининг жонкуяр ҳимоячиси, садоқатли ва вафодор инсон, фарзандлари ва невараларининг донишманд отаси ва бобоси, одил ҳамда адолатли ҳукмдор сифатида намоён бўлади. Соҳибқирон фаолияти билан боғлиқ кўплаб нақлий асарлар, хусусан, Бибихоним мадрасаси қурилиши ҳақидаги туркум ривоятлар, «Амир Темур ва Носир Хусрав» эртаги, Рўзи бахши Қултўра ўғлидан ёзиб олинган «Соҳибқироннинг туғилиши», машҳур Умир шоирнинг ўғли Чори Умировдан ёзиб олинган «Соҳибқироннинг туғилиши ва ёшлиги», истеъдодли бахши Қаҳҳор Раҳимов куйлаб келаётган «Темур ва Боязид» достонлари бу фикрни яққол исботлайди[3].

Ўзбекистон Фанлар академиясида ўзбек халқи Амир Темур тўғрисида яратган қиссалардан айримлари сақланмоқда. Шулардан бири «Қиссаи Амир Темур»[4] деб номланади. Бу қиссада Амир Темурнинг ёшлик йиллари, Бухорода таълим олган пайти, Бухоро ҳукмдори Баёнқулихоннинг қизи Гулшоднинг ёш Темурбекка муҳаббати мароқ билан тасвирланган. Энг муҳими, Соҳибқироннинг сиёсий ва ҳарбий фаолияти бадиий бўёқларда кўрсатилган[5].

Кейинги бадиий қисса – «Темурнома»[6] бўлиб, асар П. Равшанов томонидан 1990 йили нашрга тайёрланган ва Тошкентда нашр этилган «Амир Темур Кўрагон жангномаси»га уйғундир[7]. «Амир Темур Кўрагон жангномаси»[8] нинг муаллифи Салоҳиддин Тошкандий ҳисобланади.

---

[1] Чори Бахши Умиров. Темурбекнинг туғилиши ва болалиги (достон). – Қарши: «Насаф», 2011. – 124 бет.

[2] Мирзаев Т. Амир Темур халқ оғзаки ижодида // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 64-бет.

[3] Мирзаев Т. Амир Темур халқ оғзаки ижодида // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 64-бет; Абдумўминова О. Амир Темур ва Боязид достонида Темур бобомиз ўгитлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, № 6. – 3–5-бетлар.

[4] Қўлёзма, инв №6537. Муаллифи Сайид Муҳаммадхўжа ибн Жаъфархўжа. XIX аср. Ўзбек тилида.

[5] Қаюмов А. Амир Темур ҳақидаги бадиий қиссалар // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 56-бет.

[6] Тошбосма, инв №3731, тожик тилида, 1920 йилда Тошкентда нашр этилган. 1-қисм.

[7] Темурнома: Амир Темур Кўрагон жангномаси: Ҳикматлар. Ўрта ёшдаги мактаб болалари учун / Сўз боши муаллифи ва нашрга тайёрловчи П. Равшанов. – Т.: «Чўлпон», 1990. – 352 бет.

[8] Тошбосма, 1908 йилда Тошкентда босилган. Ўзбек тилида.

Ҳар учала қиссада ҳам Амир Темур олиб борган сиёсий курашлар, харбий тадбирлар бадиий либосда мароқли равишда баён этилади. Энг асосийси, Соҳибқирон фаолиятининг тарихий аҳамияти бадиий лавҳаларда тараннум этилган. Хусусан, бир ўринда Амир Темур номидан Рум мамлакатига юборилган элчиларнинг Самарқандга қайтиб келгани тасвирланади. Соҳибқироннинг элчиларга бош бўлган ёш, аммо юксак иқтидорли набираси Мирзо Улуғбек буюк бобосига Румдан келтирган совғасини тақдим этади. Бу совға машҳур шоир ва мутафаккир Жалолиддин Румийнинг бутун Шарқ дунёсида танилган «Маснавий маънавий» асарининг қўлёзмаси эди. Амир Темур бу совғадан ғоят шод бўлиб, севикли набирасини куп дуолар қилади.

Амир Темур киссаларини бадиий адабиётнинг бебаҳо мулки сифатида синчиклаб ўрганиш, улар юзасидан манбашунослик нуқтаи назаридан чуқур тадқиқотларни амалга ошириш, А. Қаюмов қайд этганидек, олдинда турган муҳим вазифалардандир[1].

Ўзбек олимларидан яна бири – академик Б. Назаров Амир Темур сиймосини бадиий адабиётда акс эттиришнинг уч тамойили мавжуд эканини таъкидлаб, уларни қуйидагича таснифлайди[2]:

биринчи тамойил – Темурийлар салтанати ва Темурийзодалар ҳукм суриб турган минтақалар адабиётида бу сиймо, кўпроқ, идеаллаштириб тасвирланган;

иккинчи тамойил – Амир Темур ва Темурийзодалардан азият курган худудлар адабиётида Соҳибқирон, маълум даражада, бирёқлама ва нохолис – бузғунчи ва босқинчи сифатида акс эттирилган;

учинчи тамойил – Темурийлар оёғи етмаган мамлакатлар назарда тутилувчи жаҳон, хусусан, Ғарб адабиётида Амир Темур қиёфасидаги қудрат ва адолатни тасвирлаш хохиши кучли булган. Аммо, бунда айрим тарихий манбалардаги нохолис маълумотлардан фойдаланиш, асл тарихий манбалар етарли бўлмагани, борларининг ҳам таржима қилинмагани, шу боис, бадиий тўқимага керагидан ортиқ ўрин бериш, ўзга миллий руҳни акс эттириш санъатидаги етишмовчилик каби ҳолларни ҳам назардан қочирмаслик лозим. Бундай ҳолатлар, умуман, ижобий баҳога молик бу йўналишдаги бадиий асарлар туркумида талқин этилган Соҳибқирон қиёфасини ҳам, Б. Назаровнинг фикрича, тўлақонли ва тарихий ҳақиқат жиҳатидан ёркин деишга шошилмаслик учун асос беради.

Олим, шунингдек, шўро даври адабиётида Амир Темур сиймосига муносабатда икки тамойил намоён бўлганига эътиборни қаратади[3].

Биринчиси: Соҳибқирон тимсолида Ватан мустақиллиги, эрк, озодлик, бирлашиш ғоялари тарғиб этилди. Абдурауф Фитратнинг 1918 йилги «Темур сағанаси» номли асари шу йўналишда яратилган бўлиб, шўро ҳукумати, сиёсати, адабиётчилари томонидан кескин ва шафқатсиз зарбага учраган.

Иккинчиси: Амир Темур қиёфаси шўро сиёсатига мослаб, империя манфаатлари нуқтаи назаридан, тарих ҳақиқатига зид ра-

---

[1] Қаюмов А. Амир Темур ҳақидаги бадиий киссалар // «Амир Темур ва унинг даври тарихидаги ўрни» мавзуидаги халкаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь. Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 57.

[2] Назаров Б. Ҳозирги ўзбек адабиётида Амир Темур сиймоси // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халкаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь. Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 57-бет.

[3] Назаров Б. Ҳозирги ўзбек адабиётида Амир Темур сиймоси // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халкаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь. Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 58-бет.

вишда, нохолис тасвирланди. Ёзувчи С. Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» эпопеяси, қозоқ адиби Абиш Кекилбоевнинг «Афсонанинг тугаши» (1974), Озарбайжон адиби Исо Гусейновнинг «Қиёмат» (1978) романларини ана шундай асарлар сирасига киритиш мумкин.

Бундан ташқари, Ойбекнинг «Навоий», Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» каби собиқ тузум замонида ёзилган яна бир туркум асарлар борки, уларнинг муаллифлари Соҳибқирон сиймосига йўл-йўлакайгина ишора қиладилар. Ишоралар замирида, Б. Назаров таъбири билан айтганда, «Темурга гоҳ хайрихоҳлик ва муҳаббат, гоҳ мафкура таёғидан қўрқиш туфайли уни турткилаш сезилади»[1].

Темур Тарағай – арслон
каби султон,
Оламни кезиб чиққан
шоҳи жаҳон.
Аслида шарқий насаб
бул ҳукмрон,
Жаҳонни адл ила
қилди навқирон.

Шарафиддин
Али Яздий

Умуман, шўролар сиёсати Амир Темур сиймосининг ўша давр адабиётида ва ижобий, ва зиддиятли ва ва мураккаб инсон сифатида талқин этилишига йўл қўймаган. Амир Темур шахсини холис ва ҳаққоний ёритишга жазм этган Иброҳим Мўминовнинг рисоласидан рағбатланган Ойбек умрининг сўнгги йилларида Соҳибқирон ҳақидаги достон устида жадал иш бошлагани маълум. Ойбекнинг ижодхонасида, А. Рустамийнинг ёзишича, «ислоҳ қилинган араб ёзувида битилган 20 саҳифалик дастхат бўлиб, Ойбек музейида, алоҳида жуздон (папка) да (акт 460) сақланмоқда. Бу дастхатнинг ўн саккиз саҳифасида Руи Гонсалес де Клавихонинг саёҳатномасидан олинган маълумот битилган»[2]. Бу Ойбек Амир Темур тарихи учун бирламчи манба бўлган ушбу китобнинг русча нашрида берилган нодир маълумотларни қайд этганидан, демакки, Соҳибқирон ҳақидаги ижодий асар учун материаллар тўплаганидан далолат беради. Афсуски, олим И. Мўминовга қарши хужумлар шоирни ҳам умидсизлантириб қўйган. Оқибатда эса, достон поёнига етмай, чала қўлёзма ҳолида қолиб кетган.

Ўша даврда, яъни XX асрнинг 60-йиллари охирларида Асқад Мухтор «Инсонга қуллуқ қиладурман» номли ҳикоясини ёзган. Аммо, Амир Темурнинг мураккаб ички дунёсини ёритишга бағишланган бу ажойиб асарни фақат 90-йилларнинг бошидагина чоп этиш имкони туғилди.

Кейинги даврларда ҳам ушбу йўналишдаги эзгу анъаналар давом этди. Хусусан, XX асрда мустабид шўролар тузумининг мафкуравий тазйиқларига қарамай, ўзбек адабиётида Амир Темур ва темурийларга доир бир қатор асарлар яратилди. Бу борада атоқли адиб, ўзбекистон халқ ёзувчиси **Пиримқул Қодировнинг** Амир Темур ва темурийлар тарихи мавзуидаги илмий-ижодий асарлари алоҳида диққатга лойиқдир. Адибнинг **«Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони», «Она лочин видоси»** романлари, **«Тил ва эл», «Амир Темур сиймоси»** каби илмий бадиалари миллий адабиётнинг олтин хазинасидан жой олган.

П. Қодировнинг **«Амир Темур сиймоси»**[3] романи Амир Темур сиймоси ҳақида миллий ва умуминсоний миқёсларда ҳаққоний ва янгича тасаввур беради. Асарда энг нуфузли тарихий манбаларга асосланган илмийлик билан тажрибали, истеъдодли адибнинг бадиий маҳорати уйғунлашиб, бир-бирининг таъсир кучини оширади. Шу туфайли роман чиндан содир бўлган оламшумул тарихий воқеаларни ва уларнинг бош қаҳрамони – Соҳибқирон шахсиятини қизиқарли сюжет,

---

[1] Назаров Б. Ҳозирги ўзбек адабиётида Амир Темур сиймоси // «Амир Темур ва унинг даври тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь. Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон». 1996. – 58-бет; Бахтиёр Назаров. Фитрат ва Бунин // Тафаккур, 2015, № 4. – 64–70-бетлар.

[2] Алибек Рустамий. Амир Темур ва Ойбек // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, № 39–40.

[3] П. Қодиров. Амир Темур сиймоси: илмий баҳс. – Т.: «Ўзбекистон», 2007. – 248 бет. Саидов А.Х. Амир Темур мавзуси ўчмайдиган кетт // Мехрга йўғрилган ижод: Тўплам. – Т.: 2008. – 91–95-бетлар

романбоп тафаккур ёрдамида улуғвор жозиба билан кўрсатади. Адибнинг бошқа бир асари – «Тил ва эл»[1] илмий бадиаси Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилимиз муаммоларига бағишланган. Шунингдек, П. Қодировнинг **«Амир Темур сиймоси. Шохрух ва Гавҳаршод»**[2] асари нашр этилган.

Шоиру адибларимиздан Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири **Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон»**[3] номли шеърий достони адабий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, севимли шоиримиз ижодида Амир Темур номи илк марта 1964 йилда ёзила бошланган ва 1970 йилда тугалланган **«Ўзбекистон»** қасидасида тилга олинади:

Кечмишинг бор чиндан ҳам узоқ,
Илғай олмас барчасин кўзим.
Мақтамасман мозийни бироқ,
Ўтмишингни ўйлайман бир зум.
Забтга олиб кенг Осиёни,
Бир зот чиқди мағрур, давонгир,
Икки аср ярим дунёни
Зир қақшатди Буюк жаҳонгир.
Айтгум, бу кун, у маним, маним.
Ўзбекистон, Ватаним маним[4].

Истибдод йилларида бундай мисраларнинг эълон қилиниши наинки даргумон, балки хавфли ҳам эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи қуйидагиларни эслайди: «Ватанимга аталган ўша қасидани «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасига олиб бордим. Шеър муҳаррирга жуда маъқул бўлди, у киши, ҳатто мени бу муваффақият билан табриклади. Аммо шарт қўйди... Хуллас, газетада қасидамни чиқаролмадим. У, орадан анча вақт ўтгач, раҳматли Зулфия опанинг катта саъй-ҳаракатлари билан «Саодат» журналида чоп этилди. Шунда ҳам «жиндай» таҳрир билан – «дейман» сўзи «демам» деб ўзгартирилди. «Буюк жаҳонгир» сўзлари «оқсоқ жаҳонгир» сўзлари билан алмаштирилди».

Ушбу шеърнинг яна бир ўрнида Алишер Навоийнинг жаҳоний даҳо шоир экани шундай қиёслаш орқали очиб берилади:

Беш асрким, назмий саройни
Титратади занжирбанд бир шеър.
Темур тиғи етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер[5].

Истиқлол йилларида шоир Амир Темур сиймосига баралла мурожаат қилиш имкониятига эга бўлди. Абдулла ака 1995 йилда ёзилган **«Соҳибқирон»** достонидан ташқари Амир Темур сиймосининг турли жиҳатларини очиб берувчи **«Темур боғлари»**, **«Темур тоши»**,

---

[1] П. Қодиров. Тил ва эл: Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилнинг муаммолари: илмий бадиа. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2005. – 248 бет.

[2] П. Қодиров. Танланган асарлар. Жилд IV: Амир Темур сиймоси. Шохрух ва Гавҳаршод. – Т.: «Шарқ», 2013. – 480 бет.

[3] Орипов, Абдулла. Танланган асарлар: 4 жилдлик. 2-жилд: шеърлар ва достонлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – 379–482-бетлар.

[4] Ўша асар. – 178-бет.

[5] Орипов, Абдулла. Танланган асарлар: 4 жилдлик. 1-жилд: шеърлар ва достонлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 179-бет.

Зангиота зиёратгоҳи.
Тошкент вилояти. XIV аср охири.

Ensemble de Zangi Âta.
Région de Tachkent. Fin du XIVe siècle.

Занги ота мақбарасининг ҳайвонларга ўхшатиб ёзилган дағиз «Н» ҳарфи шаклидаги қуринишга эга арабий ёзув билан қўрилиб суратланган.

Le portail du mausolée Zangi Âta, décoré de la citation arabe

«Оқсарой» каби шеърлар ҳам ёзди. Шоирнинг «Темур» шеъри 1993 йилда ёзилган ва кейинчалик «Соҳибқирон» достонига муқаддима сифатида олинган. Шеърда улкан давлат тузган, жаҳоннинг куркига айланган Самарқанд, Шаҳрисабздек шаҳарларни равнақ топтирган сиймо образи мужассамлашган.

«Соҳибқирон» достони ўзбек адабиётида буюк жаҳонгир сиймоси талқинига бағишланган салмоқли асар бўлди. Мамлакатимиз театрларида муваффақият билан қўйилди. Бинобарин, А. Орипов тарихий воқеаларга асосланиб, «адолат ва дини ислом ҳимояси деб ер юзини фатҳ айлаган, тартиб ўрнатган» буюк сиймонинг образини яратишни мақсад қилган ва бунга муваффақ бўлган. Драма ўзининг замонавий руҳи билан ҳам ажралиб туради. Шоир «Соҳибқирон» асарини ўтмишга боқиб, бугун учун ёзганман», дегани бежиз эмас, бунинг замирида катта маъно бор. Соҳибқироннинг шоир тилидан айтилган қуйидаги сўзлари Ватан ва Миллатни асраш учун ўз авлодларига, яъни бизларга, замондошларимизга даъвати васиятдек жаранглайди:

Буюк давлат барпо этдим,
Тангрига шукр,
Золимларнинг тааррузли қўлларини мен
Мазлумларнинг этагидан юлқиб ташладим.
Маслак ила тариқатни ҳимоя айлаб,
Монеъ бўлдим имонсизлик, зўравонликка.
Сиз миллатнинг дардларига дармон бўлингиз,
Йўқсулларни асло бойлар зулмига берманг.
Орангизга сира-сира тушмасин нифоқ,
Умр бўйи ҳазар қилинг мунофиқлардан,
Болаларим, хоинлардан бўлинг эҳтиёт,
Инсон зоти кўп нарсага чидайди, аммо
Гар адолат поймол бўлса – тоқат қилолмас.
Адолат ва озодликни муқаддас билинг.
Йўлдошингиз бўлсин доим ақлу тажриба,
Ҳар кимларнинг қутқусига дафъатан учманг...
Тожу тахтни мендек узоқ сақлай десангиз,
Қиличингиз ўйлаб чекинг, бўлинг ҳамжиҳат.
Шунқорларим, адолатни дастур қилингиз,
Энг аввало, Ватан ила Миллатни асранг[1].

Асарда Амир Темур ҳаётининг сўнгги йилларида кечган воқеалар тасвири орқали «Куч – адолатдадир» деган ақидани ўзига шиор қилиб олиб, тарқоқ улусларни бирлаштириб буюк давлат тузган, ҳамма жойда яратувчилик, бунёдкорлик ишларига бош-қош бўлган, лашкарбошиликни ҳарбий санъат даражасига кўтарган сиймо гавдаланади.

Достонда Соҳибқироннинг саркардалик маҳорати билан биргаликда чуқур инсоний фазилатлари, атрофидагиларга, қўшинига бўлган меҳр-муҳаббати, элу юртига севгиси, деярли бутун умри от устида кечиб чеккан заҳматларининг боиси – миллатнинг, Ватаннинг дардларига малҳам бўлгани, ўз улусининг бахт-саодатини ўзининг халоватидан устун қўя билгани, тарқоқ улусни бирлаштириб, адолат билан бошқара олгани тарихан ҳаққоний лавҳаларда очиб берилган.

---

[1] Орипов, Абдулла. Танланган асарлар: 4 жилдлик. 1-жилд: шеърлар ва достонлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 379–482-бетлар

Академик Бахтиёр Назаров таъкидлаганидек, Абдулла Орипов ўз асарида тарихий жанр талабларига изчил амал қилса-да, бадиият ва тахайюл тизгинини эркин қўяди. Амир Темур даҳоси, табиатидаги мураккаблик ва зиддиятлар ҳамда маънавий дунёдаги қудрат асосларини бадиий кўрсатиш бу асар меҳварини ташкил этади. Абдулла Орипов Темур билан Хизр қиёфасидаги Яссавий бахсида бу икки буюк зотнинг қалб ва қудратга доир ниҳоятда чуқур қарашларини бадиий гавдалантиради ҳамда уларга муносабатдаги ўзининг залворли фалсафий ғояларини илгари суради. Драмада юксак тарихийлик билан баробар замонавийлик руҳи ҳам терандир[1].

Амир Темур сиймоси талқини шоирнинг мақола ва суҳбатларида ҳам чуқур талқин этилган. Бу жиҳатдан «Халқ сўзи» газетасининг 1996 йил 17 октябрь сонидаги Абдулла Ориповнинг **«Улуғ ғоялар улуғ инсонларни вояга етказади»**[2] деб номланган суҳбати, айниқса, эътиборлидир.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, ўттизга яқин шеърий, насрий, публицистик ва таржима китоблар муаллифи Муҳаммад Али шу мавзуда қалам тебратаётган ижодкорлар орасида алоҳида ўрин ва мавқега эга. **Муҳаммад Али** ижодида Амир Темур тарихи салмоқли ўрин тутади. Адиб бу мавзуда шеърлар, публицистик мақола ва эсселар ёзди. **«Гумбаздаги нур»** (1967) достонини яратди, **«Сарбадорлар»** (1989) тарихий дилогиясида ўзбек прозасида илк марта Соҳибқирон образини чизиб берди.

Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» романи Мустақиллик арафасида, бошқа жуда кўплаб масалалар қатори Амир Темурга нисбатан ҳам адолатли қарашлар ниш урган даврда майдонга келди. Асарда Амир Темурнинг сарбадорларга муносабати масаласида эски тузумга хос нуқтаи назарга қарама-қарши фикрнинг бадиий ифодалаб берилгани диққатга моликдир. Б. Назаров асосли талқин қилганидек, М. Али тарихий маълумотларга суяниб Соҳибқироннинг сарбадорлар ҳаракатига ижобий муносабатини, Амир Темурнинг бу ҳаракатга ва айни вақтда, мазкур ҳаракат ғояларининг Соҳибқирон қарашларига таъсирини ҳамда бу ўзаро таъсирдаги мураккабликлар, зиддиятларни биринчилардан бўлиб бадиий адабиётда гавдалантирди[3].

Адибнинг кейинги даврда ёзган тарихий романи – **«Шоҳрух Мирзо»**[4] деб номланганидан билиш мумкинки, бу асар ҳам Соҳибқирон ва ул зотнинг суронли даврига бағишланган. Янги асар Муҳаммад Али томонидан қатъият ва изчиллик, илҳом ва эҳтиром билан яратиб келинган **«Улуғ салтанат»** тетралогияси таркибига кирувчи тўртинчи китобдир. Адибнинг ушбу китоби ҳақида фикр айтишдан олдин аввалги романлари ҳақида қисқача тўхталиш лозим.

Даставвал, Муҳаммад Али томонидан Соҳибқирон ва унинг суронли даврига бағишлаб, 1999 йилда ёзилган **«Жаҳонгир Мирзо»**[5] ва 2004 йилда битилган **«Умаршайх Мирзо»**[6] романларини ўзида қамровчи тарихий дилогия яратилган эди. Ўзбекистон Республикаси

---

[1] Назаров Б. Ҳозирги ўзбек адабиётида Амир Темур сиймоси // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23-26 октябрь. Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 61-бет.

[2] «Халқ сўзи» газетаси, 1996, 17 октябрь.

[3] Назаров Б. Ҳозирги ўзбек адабиётида Амир Темур сиймоси // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23-26 октябрь. Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 59-бет.

[4] Муҳаммад Али. Шоҳрух Мирзо. – Т.: «Шарқ», 2013. – 500 бет.

[5] Муҳаммад Али. Жаҳонгир Мирзо. – Т.: «Шарқ», 2003. – 336 бет.

[6] Муҳаммад Али. Умаршайх Мирзо. – Т.: «Шарқ», 2006. – 336 бет.

Президенти Фармонига мувофиқ, Муҳаммад Алининг **«Улуғ салтанат»** деб номланган ана шу тарихий дилогияси 2007 йилда Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Бундай юксак эътибор ва рағбатдан руҳланган адиб кейинчалик «Улуғ салтанат» туркумига кирувчи учинчи романи – **«Мироншоҳ Мирзо»**[1] китобини ёзди. Милодий 1392–1399 йиллар воқеалари ҳақида сўз борган ушбу жўшқин асар ҳам мухлисларда катта таассурот қолдирганини айтиб ўтиш лозим. Шундан сўнг адиб «Улуғ салтанат» туркумига кирувчи тўртинчи романи – **«Шоҳрух Мирзо»** асарини ёзди. Шу тарика буюк Соҳибқирон бобомизнинг тўрт нафар фарзанди аржуманди – Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо ва Шоҳрух Мирзо ҳаёти ҳамда фаолиятига бағишланган кенг қамровли тетралогия дунёга келди.

Бу ҳақда адибнинг ўзи **«Шоҳрух Мирзо»** асари хотимасида шундай қайд этади: *«Соҳибқирон ҳақида асар ёзишга киришганимда, сўзни нимадан бошлашни билмай, бошим қотди. Бу улкан осмонўпар тоғ эди, у чамага сиғмас, ақлга бўй бермасди. Бунда табиатнинг ўзи ёрдамга келди: унда тўрт фасл бор эди, баҳор, ёз, куз, қиш. Дунёнинг ҳам тўрт томони бор, шарқ, ғарб, шимол, жануб. Инсон умрининг ҳам тўрт фасли маълум – болалик, йигитлик, етуклик, кексалик. Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳам тўрт ўғли бор эди – Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо ва Шоҳрух Мирзо... Бас, Соҳибқирон ҳақидаги китоб тетралогия-эпопея бўлиши ва китобнинг ҳар бири бир ўғил исми билан аталиши лозим, номи «Улуғ салтанат» деб қўйилсин. Эпопеянинг бош қаҳрамони Амир Темурдир»*[2].

Шундай қилиб, адибга узоқ йиллар давомида илҳом бағишлаб келган, айни вақтда, оромини ўғирлаган улуғвор ижодий иш – тарихий эпопея ниҳоясига етди. Мағрибу Машриқда асрлар давомида Амир Темур ва темурийларга бағишланган минглаб китоблар битилган бўлса ҳам, лекин бундай улкан кўламли асар, яъни Соҳибқирон бобомиз ва фарзандлари ҳақида тўртта китобдан иборат тарихий эпопея ҳали яратилмаганини таъкидлаш зарур. Ва шу фактнинг ўзи ҳам бу асарларни, яхлит тетралогияни адиб ижодидаги жуда катта ютуқ, миллий адабиётимизда эса ғоят муҳим янгилик, деб баҳолашга муносибдир.

Муҳаммад Али ўз тетралогиясида халқимизнинг бундан қарийб етти аср олдинги ҳаёти, ўша давр ижтимоий жараёнларини ёркин бадиий бўёқлар ва аниқ тарихий фактлар асосида маҳорат билан тасвирлайди. Энг муҳими, адиб Амир Темур образида тарихий ҳодисалар оқимида тадрижий ўсиб, юксак камолот даражасига эришган шавкатли зот, адолатпарвар ва ҳалол, мард ва ватанпарвар буюк сиймо тимсолини моҳирлик билан кўрсата олган.

Бу асарларда, шунингдек, марказлашган буюк давлат барпо этиш машаққатлари, кенг кўламдаги бунёдкорлик манзаралари тараннум этилган. Ҳақиқатан ҳам, Амир Темур жаҳон тарихида қудратли ва гуллаб-яшнаган давлат барпо этган буюк саркарда ва давлат арбоби сифатидагина мавқе тутмайди. Соҳибқирон ўз пойтахти бўлмиш Самарқандни ер юзининг чинакам маданий ва илмий марказларидан бирига айлантирди. Бу улуғ зот қурдирган меъморчилик ва халқ санъатининг жавоҳирлари янглиғ бугунгача қад кўтариб турган осори атиқалар шаҳар ва қишлоқларимиз кўркига кўрк қўшиб келяпти[3].

---

[1] Муҳаммад Али. Мироншоҳ Мирзо. – Т.: «Шарқ», 2010. – 411 бет.

[2] Муҳаммад Али. Шоҳрух Мирзо. – Т.: «Шарқ», 2013. – 490-бет.

[3] Muhammad Ali. Özbekler nazında Osmanlılar ve Yıldırım Boyazıd // 1402 Ankara Savaşı Uluslararası konferesi (Yıldırım – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabı / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Turk Tarih Kurumu, 2014. – P. 33.

Муҳаммад Али қаламига мансуб тетралогияда шу каби буюк ҳақиқатлар бадиий бўёқлар ва тарихий фактлар омухталигида ўз тасдиғини топгани эътиборга сазовордир. Жумладан, охирги асар – «Шоҳрух Мирзо» китобида милодий 1400–1409 йилларда рўй берган воқеалар ҳақида сўз боради. Асарнинг тили равон, ўқилиши енгил, бадиий тасвирда Амир Темур даври руҳи яққол уфуриб туриши алоҳида эътиборга лойиқдир.

Мисол учун, романда «келбати Амир Темурга ўхшайдиган хоқони сайид Шоҳрух Мирзо» Ҳиротнинг Соҳибқирон бунёд эттирган «Боғи шаҳр» мавзеида фарзандлари Бойсунғур Мирзо билан Муҳаммад Жўки Мирзонинг ҳумоюн тўйларини ўтказгани мароқ ва маҳорат билан шундай тасвирланган:

«Сунбуланинг эмин-эркин эсаётган танга ёқар шабадалари муаззам Боғи шаҳрни буткул ўзиники қилиб олган, борлиқни безаган хуснбзона наволарни опичганча, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар билан гавжум катта чодирларни оралаб, нафис дарпардаларни силаб-сийпаб ўтар, ўйнар, пушти сақарлот саропардалар атрофида парвона бўларди. Боғнинг четидаги майдончада аввал қўчқор уриштириш бўлди, сўнг хурозларга навбат етди... Бир ҳафта давом этган, хосу омга баробар совға-саломлар улашилган дабдабали тўй овозаси рубъи маскуннинг пучмоқ-пучмоқларига бориб етди»[1].

Адиб навбатдаги сатрларда: «тўйдан икки кун кейин худди шу ернинг ўзида машварат чақиртирилди. Бунинг ноҳуш сабаби Турондаги нотинч ва танг вазиятга бориб тақаларди», деб қайд этар экан, тўй ва нотинчлик манзараларини бир-бирига қарши қўйиш йўли билан ўша даврнинг зиддиятли ҳаётини ҳаққоний акс эттиришга, бор бўйи билан очиб беришга муваффақ бўлган.

Муаллиф жаҳон пойтахтига айланган Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарларини меҳр билан тасвирлайди. Шуни ҳам қайд этиш жоизки, адибнинг янги романи адабиётимизда Соҳибқирон Амир Темур ва темурий шаҳзодалар образини яратиш йўлида қўйилган яна бир қутлуғ қадамдир. Асар қаҳрамонлари орасида Амир Темур, Сароймулкхоним, Шоҳрух Мирзо, Муҳаммад Султон, Халил Султон, Улуғбек Мирзо, Хонзода хоним, Туман оқа, Гавҳаршод бегим сингари тарихий шахслар образлари ғоят ишонарли яратилган.

Қисқача айтганда, таниқли адиб Муҳаммад Алининг «Шоҳрух Мирзо» номли романини ва умуман, «Улуғ салтанат» тетралогиясини Президентимизнинг ёзувчиларимизга мурожаат қилиб: **«жонкуяр ва фидойи адибларимиз ўзбек адабиётининг муқаддас анъаналарига садоқатли бўлиб, уларни муносиб давом эттирган ҳолда ижод қиладилар ва янги-янги гўзал асарлар билан халқимизни хушнуд этадилар, деб ишонаман»**, деган даъватига долзарб жавоб сифатида қабул қилиш айни муддаодир.

Истиқлол Амир Темур ҳақида адабий жанри ва бадиий савияси турлича бўлган кўплаб илмий ва адабий-бадиий асарлар яратилишига кучли туртки берди. Бу асарлар қаторида, жумладан, **Бўрибой Ахмедовнинг «Амир Темур»** тарихий-хроникал романи, **Евгений Березиковнинг «Буюк Темур»** романи, **Хуршид Давроннинг «Бибихоним қиссаси ёки тугамаган достон»** эссеси, **Озод Мўминнинг «Буюк Амир Темурнинг ёқути»** номли тарихий-фантастик қиссаси, **Урфон Отажоннинг «Ҳумоюн қабул»** ҳикояси, Темур Убайдуллонинг достони, ўнлаб шеърларни санаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Қозоқ адиби **Саурбек Бакбергенов** қаламига мансуб **«Темурнинг ўлими»** қиссасида ҳам Соҳибқирон сиймосини адолатли ёритишга интилиш сезилади.

[1] Муҳаммад Али. Шоҳрух Мирзо. – Т.: «Шарқ», 2013. – 500 бет.

Хилда Хукҳемнинг «Етти иқлим султони» асари инглиз ва ўзбек тилларида. Лондон. 1962; Тошкент. 1999.

Livre d'Hilda Hookham «Tamerlan le Conquérant», édité en anglais et en ouzbek. Londres. 1962; Tachkent. 1999.

Ўтган давр Амир Темур сиймоси тараннум этилган драматик асарларга ҳам бой бўлди. **Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон», Тўра Мирзонинг «Амир Темур», Маъруф Жалилнинг «Соҳибқирон», Асрор Самаднинг «Соҳибқирон Темур»**[1] сингари асарлари шулар жумласидандир.

1992 йил 17 июнь куни ҳозирги Ўзбекистон Миллий академик драма театрида режиссёр Карим Йўлдошев томонидан Асрор Самаднинг **«Соҳибқирон Амир Темур»** номли саҳна асари намойиш этилди.

Гап шундаки, асар саҳна юзини кўрмасиданоқ кўплаб баҳслар, турли мунозараларга сабаб бўлди. Кимдир уни Кристофер Марлонинг «Буюк Амир Темур» пьесасининг таржимаси деса, кимдир инценировка[2], деб атади. Кимдир эса, муаллиф асар сарлавҳаси тагига «Кристофер Марло оҳангларида», – деб ёзганига сабаб, унинг К. Марлога бўлган юксак ҳурмати рамзи дея баҳолади.

Маълум бир маънода, ушбу баҳс-мунозараларнинг ечимини китобхонларнинг ўзига ҳавола этган муаллиф асар билан биргаликда соҳа мутахассисларининг тақризларини бир жойга тўплаб «Соҳибқирон Амир Темур («Соҳибқирон Амир Темур» асари ҳақида мутахассислар фикрлари)»[3] номли тўпламни нашр эттирди.

Юртимиз ижод аҳлининг Амир Темур ва темурийлар мавзуидаги истиқлол даври асарлари ҳақида сўз борганда, Ўзбекистон халқ шоири Хуршид Давроннинг **«Самарқанд хаёли»**[4] номли тарихий ва маърифий бадиалардан иборат китобини алоҳида қайд этиш зарур. Ушбу китоб ибратли, ҳикматли ривоят ва афсоналарга бойлиги билан ўқувчига манзур бўлади. Шунингдек, адиб Амир Темур ва унинг садоқатли умр йўлдоши – малика Бибихоним ҳақида ҳикоя қилинадиган **«Соҳибқирон набираси»**[5] асарини ҳам нашр эттирган. Китобдан муаллифнинг «Бибихоним қиссаси ёхуд тугамаган достон», «Амир Темур ўғлининг ўлими ҳақида ривоят», «Соҳибқирон набираси ёхуд митти юлдуз қиссаси» каби тарихий-маърифий бадиалари жой олган.

Ижодкорнинг бадиий даҳоси асар саҳифалари орқали Амир Темур ва Мирзо Улуғбек замонига хаёлан юриш қилиш, таърифи жаҳонга машҳур жаҳонгир ҳаёти ва фаолиятининг шонли лаҳзаларига гувоҳу шоҳид бўлиш, Соҳибқирон набирасининг болалик ва ёшлик чоғлари билан танишиш имконини беради. Китобга **«Амир Темур ва Мирзо Улуғбек хаётининг солномаси»** илова қилинган. Хуршид Даврон айни мавзудаги публицистик мақолалари билан матбуотда ҳам қатор чиқишлар қилган[6].

Нарзулла Аҳмедовнинг «Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат»[7] асарида Соҳибқироннинг болалиги, якка ҳукмронлигининг ўрнатилиши, қудратли Темурийлар давлатининг вужудга келиши, ҳарбий юришлари, ташқи ва ички сиёсати, маънавият ва унинг ҳозирги кундаги аҳамияти ҳақида фикр юритилган.

---

[1] Асрор Самад. Соҳибқирон Темур. Драма ва ҳикоялар. – Т.: «Ёзувчи», 1993. – 103 бет.

[2] Инценировка – бадиий адабиётда, маълум бир воқеани янгитдан ёзиб, лекин ўша ўзи билан тасвирлашга ёки ўша воқеани бошқа йўл билан жонлантиришга айтилади.

[3] Асрор Самад. Соҳибқирон Амир Темур (Икки парда, ўн кўринишли тарихий драматик пьеса ва асса): «Соҳибқирон Амир Темур» асари ҳақида мутахассисларнинг фикрлари / Масъул муҳаррир А. Муҳамедов. – Т.: Адабиёт учқунлари, 2013. – 177 бет.

[4] Хуршид Даврон. Самарқанд хаёли / Тарихий бадиалар. – Т.: «Камалак», 1991.

[5] Даврон Х. Соҳибқирон набираси. – Т.: «Шарқ», 1995. – 385 б.

[6] Даврон Х. Амир Темур боғлари // Ўзбекистон овози. 1994, 29 март; Даврон Х. Бухоронинг тиканлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994, 15 апрель.

[7] Аҳмедов Н. Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат. – Т.: Комусилар Бош таҳририяти. 1996. – 96 бет.

Владимир Соснин ва Муҳаммад Очилнинг «Амир Темур ғори ажойиботлари»[1] китобига эса, Амир Темур фаолиятининг бошланғич даврларида халқ томонидан айтиб юрилган афсона ва тарихий лавҳалар, шунингдек, муаллифларнинг Темур ғорига сафари билан боғлиқ кечинмалари киритилган.

Малик Муродовнинг «Соҳибқирон сабоқлари»[2] китобида жамланган Амир Темур ҳақидаги ривоят ва афсоналар ҳам илмий-тарбиявий жиҳатдан қимматлидир.

Таниқли публицист **Ҳаким Сатторий** мавзуга доир биринчи мақоласини 1990 йил октябрь ойида ўзи иштирок этган экспедиция якунлари бўйича ёзган[3] бўлиб, шу асосда кейинчалик Амир Темур салтанатига сафарлар рукнидаги 30 та мақоладан иборат **«Хотира карвони»**[4] китоби юзага келган. Ижодкор, шунингдек, **«Амир Темур севган юрт»**[5], **«Олтин силсила»**[6], **«Ҳазрат Соҳибқирон»**[7], **«Соҳибқирон абадияти»**[8] каби ўнлаб китоблар ва юзга яқин мақолалар муаллифидир. Ушбу асарларда Соҳибқирон образи воқеалар марказига қўйилган ҳолда бу зотнинг лашкарбоши, давлат бошлиғи, ҳукмдорлиги, айни пайтда меҳрибон ота, бобо, қариндош, дўст сифатидаги фазилат ва хислатлари ишонарли деталларда тарихан ҳаққоний тасвирлаб берилади.

Хусусан, Ҳ. Сатторийнинг **«Ҳазрат Соҳибқирон»** асарида Темур яшаб, буюк империя, марказлашган қудратли салтанат тузиб, уни мустаҳкамлаб кетганидан кейин ўтган 600 йил давомида дунё сиёсий харитасида юз берган ўзгаришлар, Соҳибқирон Ватанида рўй берган жаҳоншумул бунёдкорликлар, хосиятли анъаналар мисолида давом этаётгани ҳақида салмоқли фикрлар билдирилган. Дунёда глобаллашув тезлашаётгани ҳамда цивилизацияларнинг ўзаро яқинлашаётгани ва бирлашаётгани, марказлашган давлатлар ва иттифоқлар вужудга келаётгани Амир Темур яратган қудратли давлат тизими, бугунги ривожланган мамлакатлар учун ҳам тарихий ибрат намунаси бўлиб қолаётганини исботлайди.

Ёзувчи **Нурали Қобул** қаламига мансуб **«Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич»** романи[9] ҳам тарих саҳнасида қўшдай порлаган икки буюк давлат – Темурийлар ва Бобурийлар салтанатининг тамал тошини қўйган бетакрор шахс, Қашқардан Босфоргача, Ҳинд океанидан Ўрол тоғларигача бўлган жуғрофий кенгликларда яшовчи элу элатларнинг миллий қаҳрамонига айланган, улар кечмиши ва шон-шарафининг мангу тимсоли, жаҳонни ларзага келтирган буюк сиймо – Амир Темур ҳақидадир. Асарда улуғ аждодимизнинг ўз халқи ва Ватанига бўлган чексиз меҳр-муҳаббати, садоқати уни қанчалик юксакликка кўтарганлиги бадиий-тарихий бўёқларда жозибали тасвирланган.

Н. Қобулнинг **«Етти иқлим хоқони ёхуд ахд ва тахт»** романи[10] олдинги, «Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич» асарининг тадрижий

---

[1] Соснин, Владимир, Очил Муҳаммад. Амир Темур ғори ажойиботлари (тарихий лавҳалар). – Т.: «Чўлпон», 1992. – 32 бет.

[2] Соҳибқирон сабоқлари / тузувчи-муаллиф М. Муродов. – Т.: «Ўқитувчи», 1996. – 168 бет.

[3] Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб ёшлар юришни уюштирилса, сафар қийин бўладими? / «Ёш ленинчи» (хозирги «Туркистон») газетаси, 1991, 3 январь.

[4] Сатторий Ҳ. Хотира карвони (Амир Темур салтанатига сафарлар). – Т.: «Фан», 1994. – 130 бет.

[5] Сатторий Ҳ. Амир Темур севган юрт. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 126 бет.

[6] Сатторий Ҳ. Олтин силсила. (Насабнома, сояномa, шажара). – Т.: «Шарқ», 2006. – 136 бет.

[7] Сатторий Ҳ. Ҳазрат Соҳибқирон. (Эссе-роман, сафарномалар). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2005. – 350 бет.

[8] Сатторий Ҳ. Соҳибқирон абадияти.(Темурий шажара ва малакалар ҳақида). – Т.: «Тафаккур қаноти», 2011. – 300 бет.

[9] Қобул, Нурали. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич: Роман. – Т.: «Sharq», 2011. – 480 бет.

[10] Қобул, Нурали. Етти иқлим хоқони ёхуд ахд ва тахт: Роман. – Т.: «Sharq», 2014. – 480 бет.

давомидир. Роман моҳият эътиборига кўра Амир Темур шахсини кўп қирраларда гавдалантириши билан бирга, тарихимизнинг бугунги нурли кунларини, ўзликни янада чуқурроқ англашга ундайди.

2014 йилда Н. Қобул юқоридаги икки тарихий романининг узвий давоми сифатида **«Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон»**[1] китобини чоп эттирди. Асар Амир Темур ва темурийлар тарихи, Соҳибқироннинг Тўхтамишхон билан бўлган ўзаро ва дипломатик муносабатларига қаратилган. Бундан ташқари, адиб, асарда лирик чекинишлар билан Амир Темурнинг ўз она халқи ва ватани, тарихи ҳамда келажаги ҳақидаги фикр ва ўйлари, мушоҳадаларини очиб беришга ҳаракат қилган.

Пирмат Шермуҳамедов таниқли адабиётшунос олим, ўзбек болалар адабиёти бўйича йирик мутахассис экани баробарида, тарихшунос публицист ва адиб ҳам эди. Унинг буюк аждодларимизга бағишланган **«Хоразм маликаси ёхуд Амир Темур келини»**[2], **«Мирзо Улуғбекнинг қизи ёхуд Робия Султонбегим қиссаси»**[3] номли тарихий-маърифий асарлари китобхонлар томонидан қизғин кутиб олинган. «Хотираси бўлмаган, тарихи бўлмаган, кўҳна асотирлар, афсоналарда, мумтоз адабиётда акс этган маънавий биографияси бўлмаган одам руҳан қашшоқликка маҳкум ва бундай одам мураккаб замонамиз ҳаётини англашга ожиздир», деган эди атоқли адиб **Чингиз Айтматов**. П. Шермуҳамедов ҳам айни масалада буюк адиб билан ҳамфикр ҳолда шундай дейди: ***«Маънавий-тарихий биографиясига таянмаган адабиёт руҳан қашшоқликка маҳкумдир»***.

Шу билан бирга, ўтган даврда Амир Темур ва темурийлар мавзуида **Мирмуҳсиннинг «Темур Малик»**[4], **Е. Березиковнинг «Буюк Темур»**[5] ва **В. Череванскийнинг «Амир Темур. Болалиги. Жанговар йўли. Вафоти»**[6] тарихий романлари, **Ҳилда Ҳукҳемнинг «Етти иқлим султони»**[7], **Гулбаданбегим Заҳириддин Бобур қизининг «Ҳумоюннома»**[8] китоблари, **Қ. Абдинабиевнинг «Амир Темур ва Йилдирим Боязид»**[9] номли драмалар тўплами, **О. Бўриевнинг «Амир Темур»**[10] шеърий романи, **В. Чженнинг «Амир Темур»**[11] поэмаси чоп этилган.

Жойларда яшаб-ижод этаётган қаламкашларнинг ҳам ушбу мавзуга доимий қизиқиши эътиборлидир. Хусусан, **Поён Равшановнинг «Амир Темур сулоласи»** романи[12] Соҳибқирон ва унинг Марказий Осиё, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистонда беш асрга яқин ҳукм сурган сулоласидек беназир катта хонадоннинг тавсифига бағишланган. Асарда шажаранинг бардавомлиги бевосита давлат аҳамиятига молик

---

[1] Қобул, Нурали. Султонининг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон: Тарихий роман. – Т.: «Камалак», 2014. – 576 бет.

[2] Пирмат Шермуҳамедов. Хоразм маликаси ёхуд Амир Темур келини. – Тошкент, 2006. – 135 бет.

[3] Пирмат Шермуҳамедов. Мирзо Улуғбекнинг қизи ёхуд Робия Султонбегим қиссаси. – Тошкент, 2007. – 112 бет.

[4] Мирмуҳсин. Темур Малик. Тарихий роман. – Т.: «Шарқ», 1996. – 448 бет.

[5] Березиков Е. Буюк Темур. Роман. – Т.: «Шарқ», 1996. – 336 бет.

[6] Череванский В. Амир Темур. Болалиги. Жанговар йўли. Вафоти: тарихий роман / Владимир Череванский; Х. Дўстмуҳаммад ва А. Карим таржимаси. – Т.: «Ёзувчи», 1993. – 224 бет.

[7] Ҳукҳем Ҳ. Етти иқлим султони. Ҳужжатли-тарихий қисса / Ҳ. Тўрабеков ва Ш. Сокин таржимаси. – Т.: «Адолат», 1999. – 320 бет.

[8] Гулбаданбегим Заҳириддин Бобур қизи. Ҳумоюннома. – Т.: «Маънавият», 1998. – 104 бет.

[9] Абдинабиев Қ. Амир Темур ва Йилдирим Боязид // Драмалар тўплами. – Карши: «Насаф», 2006.

[10] Бўриев О. Амир Темур: шеърий роман. – Т.: «Чўлпон», 1996. – 416 бет.

[11] Чжен В. А. Амир Темур. Поэма. – Т.: «Ёзувчи», 1998. – 190 бет.

[12] Равшанов, Поён. Амир Темур сулоласи: роман. – Т.: «Янги аср авлоди», 2014. – 652 бет.

бўлган оилавий тарбияга боғлиқ бўлганлиги, ўзлигини, шаънини, ор-номусини сақлаш халқимизда узоқ асрлар давомида сайқал топган миллий менталитет, урф-одатлар, удумлар бағрида етилганлиги, равнақ топганлиги, Амир Темур тамал тошини қўйган тожу тахт ворислари ҳаёт йўли мисолида кенг кўламда бадиий-тарихий талқин этилган. П. Равшановнинг **«Малика Кенагас ойим ёхуд Амир Насруллонинг ўлими қиссаси»**[1] китоби ҳам шу мавзунинг муайян қиррасини очиб беришга қаратилгандир.

Шунингдек, яна бир қашқадарёлик қаламкаш **Шарофат Ашурованинг «Илоҳий тун»**[2] қиссасида Амир Темурнинг болалиги, шайх Шамсуддин Кулол қулида таҳсил олган дамлари, озодлик ҳақидаги илк тасаввурлари қаламга олинган бўлса, **«Насаф тажассуми»**[3] номли китобида Соҳибқирон ҳаётининг Қарши шаҳри билан боғлиқ даврига доир манбалар бадиий талқин этилган **«Сароймулкхоним»**, **«Дуо»**, **«Тегина бегим»**, **«Турканоға бегим»** каби ҳикоялари тўпланган. Бундан ташқари, яна бир қашқадарёлик драматург (марҳум) Соли **Пўлатовнинг** Шаҳрисабз тумани халқ театрида 2001 йили режиссёр Элмурод Боймуродов томонидан саҳналаштирилган **«Оқсарой»** драмасини санаб ўтиш мумкин.

Кейинги йиллар давомида ўзбек темуршунослиги соҳасидаги муҳим илмий изланишлар натижалари сифатида яна кўплаб китоблар, адабий-бадиий асарлар нашр этилди. Бу ҳақда сўз борганда, юртимизнинг таниқли олимлари томонидан аслиятга яқин қўлёзма нусхалар асосида чоп этилган **«Темур тузуклари»**нинг бир нечта нашри[4], Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг **«Амир Темур солномаси»**[5], шунингдек, З. Жўраевнинг ўрта асрларда фаолият юритган, юртимиз тинчлиги, осойишталиги ва фаровонлиги йўлида жиддий ишлар олиб борган ҳарбий саркардалар ҳаёти, фаолияти ва илмий меросига бағишланган **«Жангномалар – тарихий манба сифатида»**[6] китобларини тилга олиб ўтиш ўринлидир.

Ҳ. Сатторий қаламига мансуб **«Ҳазрат Соҳибқирон солномаси»**[7]да Амир Темур ва темурийларнинг 526 йиллик тарихи билан боғлиқ мўътабар шахслар ва асосий воқеалар қамраб олинган.

Қ. Кенжанинг **«Буюк Соҳибқирон ўтган йўлларда»**[8] китобида эса, Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши Соҳибқирон Амир Темурнинг юриши асносида босиб ўтган қадимги Дашти Қипчоқ, яъни ҳозирги Қозоғистон ва Россия ҳудудлари бўйлаб, шунингдек, ўз даврида Амир Темур қаламравига кирган юртлар, Кавказ ўлкалари, Эрон, Кўҳна Урганч

---

[1] Равшан П. Малика Кенагас ойим ёхуд Амир Насруллонинг ўлими қиссаси. – Т.: «Шарқ», 2000. – 222 бет.

[2] Ашурова Ш. Илоҳий тун. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 176 бет.

[3] Ашурова Ш. Насаф тажассуми. – Т.: «Янги аср авлоди», 2006. – 400 бет.

[4] Амир Темур Кўрагон. Темур қиссаси. Масъул муҳаррир Ҳ. Бобобеков. – Т.: «Фан», 2010. – 366 бет; Амир Темур Кўрагон. Темур қиссаси. – Т.: «Фан ва технология», 2014. – 196 бет; Амир Темур Кўрагон. Зафарнома. Масъул муҳаррир Ҳ. Бобобеков. – Т.: Маҳлират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти, 2012. – 136 бет.

[5] Али Муҳаммад. Амир Темур солномаси / Халқаро Амир Темур жамғармаси. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 52 бет.

[6] Жўраев З. Жангномалар – тарихий манба сифатида. Жўраев З., Масалиева О., Пармонов Ш. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2013. – 100 бет.

[7] Ҳазрат Соҳибқирон солномаси. Тузувчи-муаллиф Ҳаким Сатторий. – Т.: «Tafakkur qanoti», 2014. – 56 бет.

[8] Кенжа, Камчибек. Буюк Соҳибқирон ўтган йўлларда (Сафарнома – 5): кўрган-кечирганлар, хотиралар, мушоҳадалар, мулоҳазалар. – Т.: «Sharq», 2014. – 424 бет.

сафари давомида олиб борган кузатишлари, тадқиқотлари, уларнинг кўрган-кечирганлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Т. Ҳайитнинг **«Амир Темур хазинаси»**[1] китоби Амир Темур ҳамда темурийларнинг илм-фан, меъморчилик, мусиқа, тиббиёт, адабиёт ва бошқа кўплаб соҳаларни ривожлантириш, уларнинг самарали фаолияти ҳақидаги қизиқарли маълумотларни ўз ичига олган.

О. Бўриев ва Ж. Бердиевнинг **«Соҳибқирон Амир Темур даври кадриятлари этнотарихий лавҳаларда»**[2] асари Соҳибқирон қавми бўлмиш барлосларнинг этник тарихи, салтанат рамзлари ва тимсоллари, Турон аҳолисининг ушбу даврдаги этник таркиби, давлат курултойлари ва кенгашлари, «Темур тузуклари» – мумтоз тарихий этнографик манба эканлиги ва Амир Темур камолга етган Кеш (Шаҳрисабз), сиёсат майдонига чиққан Насаф (Қарши) шаҳарларининг XIV–XV асрлардаги тарихига бағишланган.

Ғ. Жўранинг **«Туронлик Соҳибқирон Амир Темур»**[3] асарида эса, Соҳибқироннинг юртни озод этиш учун Жета (мўғул) истибдодига қарши кураши ва ўз атрофига эркпарвар сафдошларини йиғиб, озодлик жангига сафлагани, Мовароуннаҳрда мўғулларнинг бир юз эллик йиллик зулмига қарши эрк юришларидаги жанглар, Европани Рум босқинидан халос этиш юришлари тафсилоти келтирилган.

Албатта, Ўзбекистонда мустақиллик шарофати билан сўз, илмий изланиш ва ижод қилиш эркинликлари конституциявий кафолатлаб қўйилгани, бунинг натижаси ўлароқ бугунги кунда юздан зиёд нашриёт, қарийб бир ярим минг даврий матбуот воситалари[4] фаолият юритаётган шароитда бутун мамлакат миқёсида ҳар куни, ҳар ойда ва ҳар йили Амир Темур ва темурийлар мавзуида эълон қилинаётган китоблар, тўпламлар, рисола ва мақолаларни тўла қамраб олиш жуда мушкул. Шу сабабли, кейинги йилларда нашр этилган Амир Темур ва темурийлар тўғрисидаги барча мазмунли рисола ва мақолаларни қайд этишнинг имкони бўлмаганидан, фақат улардан айримларининг муаллифларини санаб ўтамиз.

Хусусан, **Э. Воҳидов, Т. Ширинов, А. Рустамий, Қ. Маҳмудов, Р. Кадиров, Г. Неклесса, М. Қаршибоев, А. Милруд, Т. Низаев, Б. Пардаев, И. Раҳим, Уммахони Бегим Соҳиба Лайло, Р. Фарҳодий, А. Ўролов, И. Гафур, С. Бобоев, А. Абдуқодиров, Э. Қувватов, Р. Мукминова, А. Абдураҳмонов, Д. Юсупова, Т. Ходжайов, А. Абдунабиев, А. Раимқулов, Р. Қиличев, А. Ўролов, С. Норов, Э. Иброҳимова, Н. Юлдашев, Т. Эргашев, Ғ. Саломов, Ҳ. Карокатов, Ҳ. Нурмуҳаммад, М. Нуриддинов, Э. Муҳаммад, Мурод Мирзо, С. Йўлдошев, Т. Исломов, Ҳ. Боев, М. Бағирзода, О. Бўриев** ва бошқалар шундай муаллифлар жумласидандир.

Шундай қилиб, ўзбек адабиётида асрлар давомида Амир Темур ва темурийларга бағишланган кўплаб асарлар яратилган. Бу тарихий ва бадиий асарлар Ўзбекистоннинг бой ҳамда шонли тарихи ҳақида

---

[1] Тўлқин Ҳайит. Амир Темур хазинаси. Тарихий-бадиий лавҳалар. – Т.: «Yangi nashr», 2015. – 200 бет.

[2] О. Бўриев., Ж. Бердиев. Соҳибқирон Амир Темур даври кадриятлари этнотарихий лавҳаларда / Монография. Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Қарши: «Қарши давлат университети кичик босмахонаси», 2015. – 410 бет.

[3] Ғулом Ғўра. Туронлик Соҳибқирон Амир Темур / Достон. Т.: «Наврўз», 2015. – 400 бет.

[4] Ўзбекистонда 2016 йил 1 январь ҳолатига 1437 та оммавий ахборот воситаси, шу жумладан, 690 та газета, 300 та журнал, 96 та ТВ ва радио, 332 та журналистика соҳасида фаолият олиб бораётган веб-сайт рўйхатга олинган. Шулардан 46,2 фоизи давлат тасарруфидаги, 53,8 фоизи нодавлат ОАВ ҳисобланади. Манба: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги/ 13.01.2016 15:22:46, «UzReport».

ҳозирги ва келажак авлодга қимматли маълумотлар беради, ўтмиш, ҳозирги кун ва келажакни боғловчи кўприк вазифасини бажаради. Энг муҳими, ўзбек адиблари Амир Темур мавзуси қанчалик залворли экани, уни тадқиқ ва талқин этиш ҳар қандай ижодкор шахсдан катта масъулият, чуқур билим ва салоҳият талаб этишини теран ҳис этади.

Мустақиллик йилларида Амир Темур сиймосини яратиш йўлидаги изчил ижодий жараён, айниқа, тубдан янги, юксак босқичга кўтарилди. Истиқлол йилларида ушбу мавзуда яратилган асарлар, бир томондан, Амир Темур ҳақидаги тарихий ҳақиқатни юзага чиқаришда беқиёс аҳамиятга эга бўлса, иккинчи томондан, улуғ Соҳибқирон ворислари – ўзбекистонлик ёшлар қалбида, онгу шуурида ўзликни англаш, шавкатли аждодлар билан фахру ифтихор этиш, Ватанга муҳаббат ва садоқат, Ўзбекистон халқига хурмат-эҳтиром, шонли тарих, саодатли бугунги кунлар ва ёруғ истиқболга ишонч ҳамда шукроналик туйғуларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Шу билан бирга, Амир Темур ва темурийларга доир янгидан-янги ноёб манбаларнинг кашф этилаётгани, умуман, Ўзбекистонда ва бутун дунёда Соҳибқирон даҳосига эътибор ва қизиқишнинг тобора ортиб бораётгани ўзбек адабиёти намояндалари зиммасига янада кўп ва сара асарлар яратиш масъулиятини юклайди. Бинобарин, **«жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган буюк шахслар ҳаётини ўрганиш, улар ҳақида асарлар, фильмлар яратиш авлодлар бўйнида турган катта бурчдир, ҳақиқий виждон ишидир. Бу ҳар қанақасига қўллаб-қувватланишга муносиб бир шижоатдир»**[1].

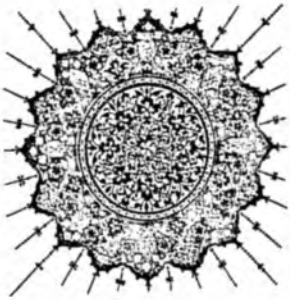

Шамс. Рассом: З. Ҳакимов. 2013 йил.

Titre. Par Z. Khakimov. 2013.

[1] Муҳаммад Али. Амир Темур чамани. – Т.: «Ўзбекистон», 2006. – 111-бет.

Ғалчин фақат ғалчин билан
L'or n'est qu'en échange

Қалб якинлиги фақат Хак билан
La proximité du cœur n'est qu'avec l'Eternel

Ҳам ҳуқуқлик ҳсчиримлилик ҳам
Le vrai souverain n'est que pouvoir pardonner

Дустлик фақат ахдга вафо билан
L'amitié n'est vraie qu'avec la fidélité

Уста Олим мақбараси пештоқидаги
сакиз қирралн пархин ва ундаги хикматлар.
Самарқанд, Шоҳи Зинда мажмуаси.

La plaque octaédrique contenant
les aphorismes au portail
du mausolée d'Usta Olim.
Ensemble Châh-i-Zinda, Samarkand

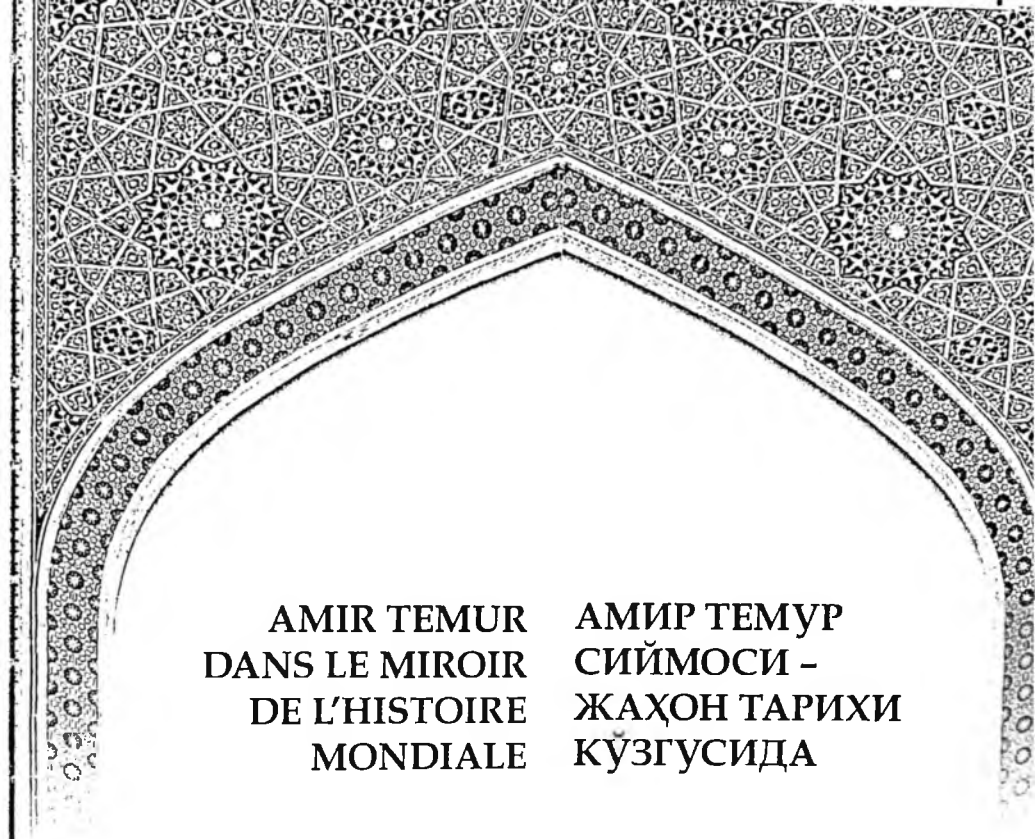

AMIR TEMUR DANS LE MIROIR DE L'HISTOIRE MONDIALE

АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ – ЖАҲОН ТАРИХИ КЎЗГУСИДА

«Бу беназир зотнинг (Амир Темурнинг) қандай миллий замин ва тарихий шароитда ўсиб-улғайгани, қай тариқа шундай юксак чўққиларга кўтарилгани, зафарли юришлари ҳақида, унинг нафақат давлат арбоби ва енгилмас саркарда, айни вақтда инсон сифатидаги фазилатлари, ички дунёси ва кечинмалари ҳақида Шарқ давлатлари билан бирга олис Европада – Буюк Британия, Франция, Испания, Германия каби мамлакатларда ҳам бундан неча юз йиллар аввал кўп-кўп илмий ва бадиий асарлар яратилгани яхши маълум»[1].

Ислом Каримов

Амир Темур мавзуси — жаҳон шарқшунослигида

Ўзбек халқи уч минг йиллик узоқ ва бой ўтмишга эга. Мозийнинг ҳар бир даври ҳақида қадимги қўлёзмаларда ёзиб қолдирилган. Афсуски, истиқлолга қадар биз ҳокимият тепасида қарийб беш юз йил хукмронлик қилган Амир Темур ва темурийлар сулоласи ҳақида тўлиқ ҳақиқатга эга эмасдик.

Ўзбек халқи тарихида олтин давр ҳисобланган Темурийлар Уйғониш даври хусусида дунё адабиётида кўплаб илмий китоблар, тарихий романлар ҳамда саҳна асарлари яратилган.

Гарчи, Амир Темур ва унинг авлодларидан буюк давлат арбоблари, жўмард саркардалар, бунёдкор шоҳлар, буюк олим ва мутафаккирлар, эл ардоқлаган шоир ва меъморлар етишиб чиққан бўлса-да, ҳатто ўз юртимизда якингача – истиқлолга қадар бу буюк аждодларимиз золим подшолар сифатида талқин этиб келинди.

Шукрки, мустақиллик туфайли тарихимиздаги буюк шахслар, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур мероси тўғрисида бор ҳақиқатни айтиш имкони туғилди.

Оксфордда инглиз тилида нашр этилган «Темур тузуклари»даги Амир Темур сурати. Оксфорд, 1783.

Portrait d'Amir Temur, tiré du livre «Les Instituts de Tamerlan», publié à Oxford. Oxford, 1783.

[1] Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // Темур тузуклари / Тахрир хайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқалар. форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. – Т.: «Ўзбекистон», 2011, 2013. – 5-6-бетлар; Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // «Ўзбекистон овози» газетаси, 2011, 9 апрель.

Бу улкан мерос бугун бутун жаҳонни лол қолдирмоқда. Таниқли академик Б. Аҳмедов таъкидлаганидек, биринчидан, Амир Темур ва темурийлардан қолган бу улкан меросни ўрганиш кўп вақтни, билим ва малакани талаб қилади. Чунки, бу давр қарийб 500 йилни ташкил этади. Иккинчидан, биз бу ишга энди киришдик. Темуршунослик илми бизда энди бошланяпти[1].

«Европа на Искандарда, на Аттилада ва на Московия зафарини қучган янги Фотиҳ (Наполеон)да адолатли қонунлар асосига қурилган бундай бошқарувни бунёд этган эмас».

Альфонс де Ламартин, Франция

Айни чоғда, тил билган, тарихий ва кўлёзма ҳамда бирламчи манбалар устида ишлаш малакасига эга бўлган темуршунос олимлар бошланган эзгу ишларни давом эттириб, бу олтин даврда илм-фан, маданият ва маориф, шунингдек, бошқа муҳим соҳаларда эришилган муваффақиятларни чукур ўрганиб, атрофлича очиб беришлари тақозо этилади.

Бунда, айниқса, Амир Темур ва темурийлар тарихи ўрганилиб, улар фаолиятига баҳо берилар экан, ул зот ва темурийлар сулоласи вакиллари ҳақида жаҳон шарқшунослигида айтилган ҳар бир фикр-мулоҳаза ва яратилган ҳар бир асар атрофлича таҳлил қилиниши лозим.

Бундай муносабатнинг ва Амир Темур ҳамда темурийлар сулоласи тарихига бўлган улкан қизиқишнинг сабаблари, фикримизча, қуйидагилардир.

Биринчидан, Амир Темур дунёда энг катта – Марказий Осиёдан то Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудларни, Кичик Осиё ва Шимолий Кавказнинг катта қисмини ўз ичига олган йирик марказлашган давлат ташкил этган.

Иккинчидан, Амир Темур мағлубият нималигини билмаган ғолиб саркарда сифатида муайян бир халққа қарши эмас, балки Мовароуннаҳрни сиёсий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан бирлаштириш ва обод этиш учун юришлар қилган. Бу, ўз навбатида, Соҳибқирон салтанатида иқтисодий тараққиётга, савдо-сотиқнинг ривожланишига, илм-фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнашига, меъморчилик юксалиши ва халқ фаровонлиги таъминланишига олиб келган.

Учинчидан, Амир Темур буюк давлат арбоби сифатида ўз замонаси учун энг мукаммал давлатчилик ва ҳуқуқий тизимни яратган. Француз олими Алфонс де Ламартин Амир Темур салтанатидан ҳайратланиб: ***«Европа на Искандарда, на Аттилада ва на Московия зафарини қучган янги Фотиҳ (Наполеон)да адолатли қонунлар асосига қурилган бундай бошқарувни бунёд этган эмас»***[2], деб ёзган.

Тўртинчидан, Амир Темур буюк бунёдкор, фан, маданият, санъат ва таълим-тарбия ҳомийси сифатида Шарқдаги Уйғониш даврининг иккинчи босқичини бошлаб берган, бу билан жаҳон, хусусан, Шарк цивилизациясига улкан ҳисса қўшган.

Бешинчидан, Амир Темур шахсий фазилатлари, яъни ўзининг камтаринлик, эътиқодлилик, иймонлилик, одиллик, жасурлик, ботирликлик, олдиндан кўра билишлик, тадбиркорлик каби хислатлари билан ажралиб турган.

Олтинчидан, Амир Темур дунё давлатчилиги ва маданияти тарихида бутун бир даврга, яъни Темурийлар даврига асос солган.

Буюк Соҳибқирон ташкил этган салтанат 468 йил ҳукм сурган ва темурийлар сулоласи вакиллари Мироншоҳ Мирзо ибн Темур, Шоҳрух Мирзо ибн Темур, Улуғбек Мирзо, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо (Бобуршоҳ) ва бошқалар Соҳибқирон анъаналарини давом эттирганлар.

Arnaud Blin

TAMERLAN

Арно Блининг «Амир Темур» китоби. Париж, 2007 йил.

Livre d'Arnaud Blin «Tamerlan». Paris, 2007.

[1] Амир Темур сабоқлари: адабий-бадиий нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 3-бет.

[2] Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1944, 22 апрель.

Жан Пол Рунинг «Амир Темур» китоби. Париж, 1994 йил.

Livre de Jean-Paul Roux «Tamerlan». Paris, 1994.

Буюк Соҳибқирон ташкил этган салтанат 468 йил ҳукм сурган ва темурийлар сулоласи вакиллари Мироншоҳ Мирзо, Шоҳрух Мирзо, Улуғбек Мирзо, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо (Бобуршоҳ) ва бошқалар Соҳибқирон анъаналарини давом эттирганлар.

Жаҳон шарқшунослари Амир Темурнинг шахсий фазилатлари, билимдон давлат бошлиғи, музаффар саркарда ва моҳир дипломат сифатида шаклланиши, Темуриилар салтанати юксала борганлигининг сирлари ҳамда инқирозининг сабаблари қизиқтириб келади[1].

Шу муносабат билан Ғарб темуршунослари, хусусан, машҳур француз олими Жан Пол Ру[2] ***«Қандай қилиб аслзодаларнинг ўрта табақасига мансуб бўлган бу инсон давлат бошлиги – ҳукмдор даражасига кўтарила олди? Франция, Италия, Испания, Англия ва Германияда шарқлик алломалар томонидан Темур ҳақида ёзилган асарларнинг тилдан-тилга таржима қилиниши ва ўрганилишининг сабаблари нимада?»*** қабилидаги ўнлаб саволларга жавоб топишга интилган[3].

Ушбу саволларга жавоб излаб, Амир Темурнинг жўшқин ҳаёти ва серқирра фаолияти ҳақида ўзбек, араб, форс, рус, француз, инглиз, немис, испан, турк, румин, ҳинд, хитой ва бошқа тилларда кўпдан-кўп илмий, тарихий, оммабоп бадиий асарлар ёзилган, Париж ва Лондон саҳналарида пьеса ва опералар қўйилган.

Бундай асарларнинг пайдо бўлиши тасодифий эмас, балки қонуний-дир. Зеро, Амир Темур шахсининг ўзи фавқулодда ва ғайриодатий ҳодиса бўлиб, ўз замондошларини доим ҳайратга солиб келгани каби ҳозирги авлодни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Амир Темур ҳақида нималар дейишларидан қатъи назар, Соҳибқироннинг фавқулодда истеъдодли шахс, буюк саркарда, моҳир дипломат ва давлат раҳбари бўлганини барча шарқшунослар эътироф этади. ***«Темурга тенг келадиганлар кам топилади, Темурдан ўтадиганлар эса топилмаса керак. Унинг номи Искандар, Доро, Цезарь, Чингизхон, Бонапартлар билан ёнма-ён туради. Темур инсоният тарихининг буюк сиймоларидандир»***[4] деб ёзади Жан Пол Ру.

Жаҳон шарқшунослигида 600 йилдан бери Амир Темурга бағишланган кўпдан-кўп тарихий, илмий ва бадиий асарлар, рисола ва мақолалар чоп этиб келинади. Аввалambор, бу асарлар – Соҳибқирон билан замондош ва уни кўрган ҳамда бевосита мулоқотда бўлган муаллифларнинг асарлари, шарқона тарихнавислик анъаналарига риоя қилиб битилган солномалардир.

Бундай асарлар қаторига Шарқнинг машҳур олим ва адибларидан:

Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг **«Зафарнома»**лари[5];

---

[1] Каримов Ғ., Ҳабибуллаев А. Амир Темур ва темурийлар давлатининг дипломатик алоқалари // Жамият ва бошқарув. 1998. № 1. – 34–37-бетлар; Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы // История Самарканда: В двух томах. Том первый. – Т.: «Фан», 1969. – С. 173–195.

[2] Жан-Пол Ру (Jean-Paul Roux, 1925–2009) – туркшунос, мўғулшунос ва ислом маданияти бўйича мутахассис, француз тарихчи-этнолог олими. Марказий Осиё халқлари тарихи ва дини-га доир мавзуларда изланишлар олиб борган. Унинг «Бобур. Буюк Мўғуллар тарихи», «Амир Темур», «Марказий Осиё тарихи ва цивилизацияси» каби асарлари французлар нигоҳида Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ёркин гавдалантиришга хизмат қилган.

[3] Jean-Paul Roux. Tamerlan. Paris, 1994. – P. 23.

[4] Jean-Paul Roux. Tamerlan. Paris, 1994. – P. 24.

[5] Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома» (фотофаксимил нашр)// Нашрга тайёрловчи, Сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев. – Т.: 1972. – 384 бет; Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи Юнусхон Ҳакимхонов. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 527 бет; Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ali Yezdi et traduite en français par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix. Paris, 1722, 4 vol., in-12.; Nizamuddin Sami. Zafername, ozv. Necati lugal, Ankara, 1949.

L'HISTOIRE
DV GRAND
TAMERLAN
DIVISÉE EN SEPT LIVRES.
A MONSEIGNEVR LE CARDINAL.
A PARIS.
AVEC PRIVILEGE DV ROY.

Ибн Арабшоҳнинг «Буюк Темур тарихи». Пьер Ватье томонидан француз тилига таржима қилинган. Париж, 1658 йил.

«Histoire du Grand Tamerlan» d'Ibn Arabshah. Tradult en français par Pierre Vattier. Paris, 1658.

Клавихо кундаликлари илк бор 1582 йилда Испаниянинг Севилья шаҳрида Арготе де Молина томонидан нашр қилинган. Китоб 1881 йили ва кейинги даврда Испанияда бир неча марта қайта нашр этилган.

Ибн Арабшоҳнинг **«Амир Темур тарихи»**[1];

Ҳофиз Абрунинг **«Тарих сираси»**[2];

Абдураззоқ Самарқандийнинг **«Матла ус-саъдайн»**[3];

Гиёсиддин Алининг **«Темурнинг Ҳиндистонга юриши кундалиги»**[4];

Мирхонднинг **«Софлик боғи» («Равзат ус-сафо»)**[5];

Муниддин Натанзийнинг **«Тарихлар сайланмаси»**[6];

Фасиҳ Хавофийнинг **«Мужмали Фасиҳий»** асари[7] ва бошқалар киради.

Аммо, Амир Темур замондошлари қаламига мансуб барча асарларни бирдек холис ёзилган, деб бўлмайди. Масалан, Форс ҳокими, Сохибқироннинг набираси Мирзо Иброҳим Султон топшириғига биноан 1425 йили **«Зафарнома»ни**[8] ёзган **Шарафиддин Али Яздий** Амир Темурни кукларга кўтарган. Аксинча, болалигида онаси билан Самарқандга мажбуран олиб келтирилган **Ибн Арабшоҳ** эса, ўзининг 1435–1437 йилларда ёзган **«Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур»**[9] асарида Амир Темурни ғаразгўйлик ва душманлик билан салбий тасвирлаган.

Кастилия Қиролининг элчиси **Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)»**[10] номли китоби Европада энг муҳим тарихий манбалардан бири ҳисобланади. Клавихонинг **«Самарқанд сафари кундаликлари»** сифатида ҳам ном таратган ушбу асарда баён этилган хотиралар, шак-шубҳасиз, алоҳида ўрин тутади. Афсуски, элчининг шахси ҳақида у қадар бой маълумотлар етиб келмаган. Тарихдан шу маълумки, Клавихо мадридлик, унинг кўрғони эски шаҳарнинг бир чеккасида жойлашган бўлган. Унинг фаолияти умрбод қироллик саройида кечган.

Тарихий ҳужжатлар гувоҳлик беришича, Клавихо аввалига Қирол Дон Энрике III нинг ота-боболари – Энрике II ва Хуан I саройида мулозим бўлган. Сўзга чечанлиги ва ҳассос нотиқлиги туфайли Энрике III уни Амир Темур ҳузурига элчи этиб юборишга муносиб топган. Амир Темур салтанатига саёҳати туфайли дунё юзини кўрган кундаликлар Клавихони оламга машҳур қилиб юборган. Зотан, неча асарлардан буён унинг бебаҳо кундаликлари Марко Поло, Иоанн Галонифонтибус, Афанасий Никитин, Барбаро ва Контарини асарлари билан бир қаторда ўрта асрлар жаҳон адабиётининг олтин фонди саналади.

---

[1] Ибн Арабшоҳ. Ажоиб алмақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У. Уватов тайёрлаган. – Т.: Мехнат, 1992.

[2] Ҳофиз Абру. Асарлар тўплами. Прага, 1959; Hafiz-I Abru. Zubdetu't-Tevarih. – Bodlein Library Oxford yazm. Elliot, 422 (Sachau-Ethe, catalogue, nr. 161, s. 90). (Fatih ktb. Nr. 4370/1); Avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tawarih-i baysunguri de Hafiz-i Abru. 2 vols. I (text) Prague, 1937. II (commentary) Prague, 1956.

[3] Абдураззоқ Самарқандий. Матла ус-саъдайн / Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳли луғатлар муаллифи А. Ўринбоев. – Т.: 1996.

[4] Гиёсиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. – М.: Издательство восточной лит., 1958. – С. 207.

[5] Мирхонд. Софлик боғи (Равзат ус-сафо). Бомбей, 1845, 1848, 1854, 1871.

[6] Муниддин Натанзий.Тарихлар сайланмаси (Мунтахоб ут-таворих). Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида: (Рисола) / Б. Ахмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошқалар. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 312 бет.

[7] Фасиҳ Аҳмад Хавофий. Мужмал-и Фасиҳий. X–XIX асрлар ўрта ва Марказий Осиё тарихидан материаллар. – Т.; Фан, 1988.

[8] Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи А. Ўринбоев. – Т.: Фан, 1972. – 1240 бет.

[9] Ибн Арабшоҳ. Ажоиб алмақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У. Уватов тайёрлаган. – Т.: Мехнат, 1992.

[10] Гонсалес. Руи де Клавихо. Самарканда – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406). Таржимон О Тожиев. – Т.: Ўзбекистон, – 2010. – 264 бет; Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. Paris. 1990. – 354 p.

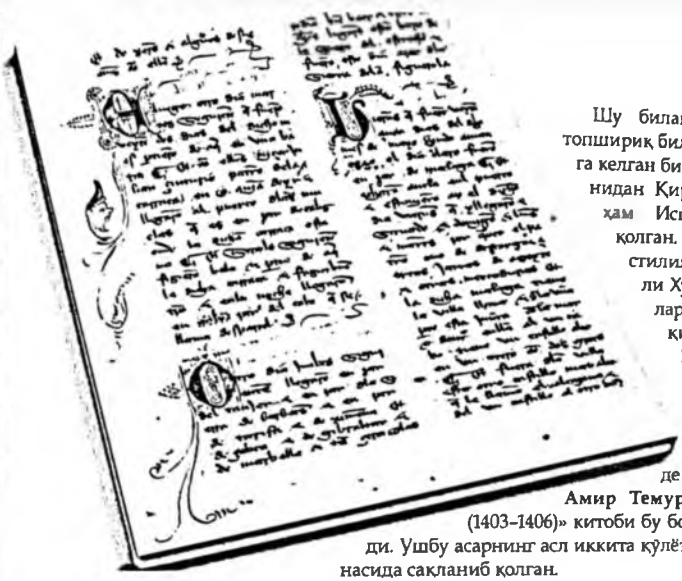

Руи Гонсалес де Клавихонинг саёҳат кундалиги қўлёзмаси. 1406 йил. Испания Миллий кутубхонаси.

Une page du manuscrit du journal de Clavijo. 1406. Bibliothèque nationale d'Espagne.

Шу билан бирга, Кастилиядан махсус топшириқ билан Клавиходан олдин юртимизга келган биринчи элчилик вакиллари томонидан Қиролга топширилган ҳисоботлар ҳам Испания архивларида сақланиб қолган. Маълумотларга қараганда, Кастилиянинг биринчи элчилиги вакили Хуан Эскамильонинг йўл хотиралари ҳозирги пайтда Мадриддаги қироллик музейида сақланмоқда[1]. Энг муҳими, унда элчи Амир Темур ҳузурида кўрганларини батафсил қоғозга туширган.

Кастилиянинг иккинчи элчилиги вакили Руи Гонсалес де Клавихонинг **«Самарқандга, Амир Темур саройига саёҳат кундалиги** (1403–1406)» китоби бу борада алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу асарнинг асл иккита қўлёзмаси Мадрид Миллий кутубхонасида сақланиб қолган.

Мутахассисларнинг фикрича, XV асрнинг биринчи ярмига, яъни муаллиф ҳали ҳаёт бўлган даврга мансуб қўлёзма ноёброқ бўлиб, у икки бетига ҳам ёзилган 154 варақдан иборат, сахифалардаги матн икки устунга жойлаштирилган, айрим варақлари яроқсиз ҳолга келиб қолган, бошланиш ва якуний қисмлари йўқ.

Иккинчи қўлёзма XV аср охирларига мансуб ва нисбатан яхши сақланган[2]. Шу боис Клавихо кундаликларини нашр этишда, даставвал, ана шу қўлёзма асос бўлиб хизмат қилган.

Клавихо кундаликлари илк бор 1582 йилда Испаниянинг Севилья шаҳрида Арготе де Молина томонидан нашр қилинган. Ношир китобга титул варағи ва қисқача тақриз ҳам киритган. Китоб 1881 йили ва кейинги даврда Испанияда бир неча марта қайта нашр этилган[3]. Шунингдек, Япония[4], Россия[5], Аргентина[6] каби дунёнинг бир қанча мам-

---

[1] Муҳаммаднев Н. Испан элчисининг саёҳатномаси // Халқ сўзи, 2005, 7 апрель.

[2] Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viage, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Goncalo Argote de Molina. Seville, 1582.

[3] Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viage, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Sancha, Madrid, 1782. Сўнгги марта Клавихо кундаликлари Испания Ташқи ишлар вазирлиги комиссиясида 2000 йили Мадридда чоп этилди: Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viage, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Sancha, Madrid, 2000. – 421 p.

[4] Clavijo. Yamado Nobuo. Embassy to Tamerlane, 1403–1406. Tokio, Torenca 1967/4/20. 345 P. (япон тилида).

[5] Клавихо Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура: 1403–1406 // подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под ред. И.И. Срезневского. Спб., 1881; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406) // Перевод, предисловие и комментарий И.С.Мироновой. – Москва, «Наука», 1990 – С. 3.

[6] Clavijo Ruy Gonzalez de. Relacion de la embajada de Henrique III al Gran Tamerlan. Ed. Lopez Francisco Estrada. Buenos Aires, 1952.

Руи Гонсалес де Клавихонинг кундалиги. Испан ва рус тилларидаги нашри. Мадрид, 2000 йил.

Relation du voyage de Ruy Gonzdez de Clavijo, éditée en espagnol et en russe. Madrid, 2000.

лакатларида инглиз[1], француз[2], турк[3], форс[4] тилларидаги таржималари чоп этилган.

Шу маънода, Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)» китобига **«Ўрта аср Шарқининг комусий сажиядаги асари»** деган юксак баҳо берилгани бежиз эмас. Айниқса, ушбу асарнинг Европа тилларидаги таржималари ичида 1990 йилда Парижда каминанинг ҳаммуаллифи бўлмиш профессор Люсьен Керен таржимасида «Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат»[5] сарлавҳаси билан чиқарилган французча нашри алоҳида аҳамият касб этади.

Чунки таржимон ва тадқиқотчи ҳамкасбим Клавихо кундаликларига оид маълумотларни бир жойда – ягона муқова ичида тўплагани баробарида, ўша даврда Европа қиролларининг Амир Темур салтанати билан олиб борган ёзишмаларини ҳам ушбу ноёб нашрга илова қилган. Айни нуқтаи назардан, Президентимиз таъкидлаганидек, ***«... Амир Темур бобомиз ҳақида... асарлар бугунги кунда ҳам кўплаб пайдо бўлмоқда. Франциялик таниқли олим Люсьен Керен томонидан 2006 йили халқаро миқёсда кенг нишонланган Соҳибқироннинг 670 йиллик таваллуд тўйи арафасида Парижда француз тилида нашр қилинган «Самарқандга, Амир Темур даврига саёҳат» номли фундаментал тадқиқот бу фикрнинг яққол тасдигидир»***[6].

Аҳамиятли жиҳати шундаки, Клавихо Амир Темурни кўриб, у билан бевосита суҳбатлари асосида хотиралар ёзган саноқли, яъни тўрт кишидан биридир. Бу ҳолат **Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун**, архиепископ **Иоанн** яратган хотиралар каби унинг кундаликларининг ҳам ҳаққонийлигини янада оширади.

Яна бир европалик муаллиф – Амир Темурнинг шахсий соқчиси бўлган немис зодагони **Иоҳанн Шильтбергер** (1380–1440) хотиралари ҳам Европа мамлакатларида кенг шуҳрат топиб, 1460 йилда Аугсбергда нашр қилинган. Бу китобга қизиқиш кучли бўлгани туфайли XV асрдаёқ тўрт марта, XVI асрда олти марта, шу жумладан, 1559 ва 1859 йилларда немис ва инглиз тилларида қайта чоп этилган. Ушбу асарнинг аҳамияти Катиер, Девизак, Сен-Мартин, Ҳаммер-Пургшталль каби бир гуруҳ европалик шарқшунос олимлар томонидан эътироф этилган.

Иоҳанн Шильтбергер «Саёҳатнома»си Ўзбекистонда 1997 йилда рус тилида нашр этилган[7] бўлиб, муаллифнинг Амир Темур шахсига нисбатан ғаразли муносабати яққол сезилиб тургани учун асарни танқидий нуқтаи назардан ўқиб-ўрганиш ўринлидир. Асарнинг жиддий камчиликлардан холи эмаслигини муаллифнинг ўзи ҳам тан ол-

---

[1] Clavijo Ruy Gonzalez de. Life and acts of Great Tamerlane narrative of the Castilian embassy to the court Timur at Samarkand, 1403–1406, translated, with notes by C.R.Markham, London, 1859; Clavijo Ruy Gonzalez de. Embassy to Tamerlan, translated by Guy Le Strange with an Introduction., London, 1928.

[2] Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. Paris, 1990, 354 p.; 2-ed. Paris, 2002; 3-ed Paris, 2006.

[3] Clavijo R. Timur nezdine gonderilen ispanyol sebin Clavijo sevahat ve sefarat izlenimleri. Turhce Tar. Omer Riza Dogrul Istambul, 1993, 208 p.

[4] Clavijo Ruy Gonzalez de. Embassy to Tamerlan (1403–1406), translated into Persian by Masond Rahbia. BTNK, Teheran, 1958.

[5] Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. – Paris: Imperimerie nationale, 2006. – 354 p.

[6] Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуқодиров ва бошқалар, форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 6-бет.

[7] Путешествия Иоганна Шильтбергера по Европе, Азии и Африке (с 1394 по 1427 г.) // Перевел с нем. и примеч. Ф. Браун / нов. ред. Б. Ахмедов. – Т.: «Шарк», 1997. – 240 с.

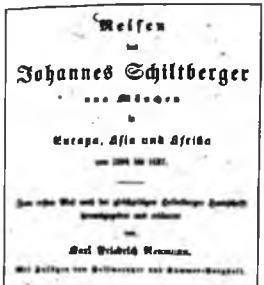
Reisen
Johannes Schiltberger
Europa, Asia und Afrika
Carl Friedrich Neumann

Иоҳанн Шильтбергернинг китоби. Мюнхен. 1859 йил.

Livre de Johannes Schiltberger. Munich. 1859.

Ўтган олти юз йилдан ортиқ вақт мобайнида Амир Темурга бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 900 дан зиёд бўлса, Шарқ тилларида мингдан ошиб кетди.

ган. У бундай деб ёзган: ***«Таъриф ва тавсифларим унчалик тўла эмас. Чунки асирликда бўлганим сабабли истаганимни ололмадим»***[1].

Шу ўринда юқоридаги асарлар каби кенг доираларга маълум бўлмаса-да, тарихий аҳамияти нуқтаи назаридан катта қимматга эга бўлган **Архиепископ Иоанн** қаламига мансуб айрим манбаларга ҳам тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Бу ҳақда И. Умняковнинг **«Амир Темур ҳақидаги унчалик маълум бўлмаган французча манба»**[2] мавзуидаги мақоласида атрофлича фикр юритилган.

Маълумки, Европа давлатларининг бирлашган қушинлари 1396 йили Никополда мағлубиятга учраганидан сўнг уларнинг қироллари кўркув-ваҳимага тушиб қолган. Зеро, Боязидга қарши жанг қилишга ожиз эканликлари аниқ бўлиб, ягона нажот чораси Амир Темур билан алоқа ўрнатишдан иборат булган.

Бундан, аввало, Константинополдаги христиан черкови манфаатдор эди; чунки **Византия императори Иоан V** (1341–1391 йиллар)[3] Рум султонига қарам бўлган ва унга ўлпон тўлаб турган. Византиянинг кейинги императори **Мануил Палеолог**[4]нинг, шунингдек, **Венгрия Кироли Сигизмунд III**[5] *(Sigismund)* нинг Европа давлатларидан ёрдам сўраб қилган илтижолари жавобсиз қолган.

Ана шундай вазиятда, муҳим бир тарихий воқелик – Амир Темурнинг етти йиллик юриши натижасида Византия ҳам, умуман, Ғарбий Европа учун ҳам Боязид туғдирган хавф бартараф бўлди. Бу воқеалар Амир Темур билан Боязид Йилдирим ўртасида юзага келган муносабат билан боғлиқдир[6].

Амир Темур томонидан 1402 йилги йирик жангда Боязид Йилдирим қўшинлари тор-мор этилганидан кейин, айтиш мумкинки, бу урушнинг якунини таҳлика ва хавотир билан кузатиб турган нафакат Византия давлати, балки бутун Ғарбии Европа бир қадар енгил нафас олган. Амир Темурнинг нуфузи Ғарб қироллариниг кўз ўнгида анча юксалган. Европалик савдогарлар Усмонли салтанатининг кучсизланганидан фойдаланиб, ўзларининг Шарқда илгари қўлдан бой берган мавкеларини қайта тиклашга киришганлар[7].

Бу ишларда, мўғуллар замонида бўлгани каби, католиклар черкови ўзининг Шарқдаги вакили архиепископ Иоанн[8] шахси тимсолида ғоят фаоллик кўрсатган. Шарқ ва Ғарб ўртасида мунтазам савдо-сотиқ алоқаларининг ўрнатилиши насронийлар Европасининг манфаатларига хизмат қилишига амин бўлган ушбу Ватикан вакили Амир Темур билан Мироншоҳнинг ишончини қозонишга ва уларнинг ишонч ёрлиқларини олишга сазовор бўлганки, бу ёрлиқларда Франция Қироли Шарль VI билан ҳар икки томон учун манфаатли савдо-тижорат битимлари тузиш таклифи илгари сурилган.

---

[1] Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: «Шарқ». 1996. – 127-бет.

[2] Умняков И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды УзГУ. Новая серия. Самарканд, 1960. Выпуск 101. – С. 173–199.

[3] **Иоан V** – 1341–1376 ва 1379–1391 йиллар Византия императори, император Андроника III Палеолог ва Савоялик Анналнинг фарзанди.

[4] **Мануил Палеолог** – (1350–1425) – 1391–1425 йиллардаги Византия императори.

[5] **Сигизмунд III** (1566–1632) – 1587 йилдан Польша қироли ва бутун Литва князи, 1592–1599 йиллар Швеция қироли.

[6] Бўриев, Ошнопулло. Сохибқирон Амир Темур. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 63-бет.

[7] Нилгун Элам. Анкара жангининг Усмонлилар ва Византия муносабатларига таъсири // 1402 Ankara Savaşi Uluslararasi kongresi (Yıldırım – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara. bildiri kitabi / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 159.

[8] Архиепископ Иоанн ва унинг фаолияти каклда маълумот олиш учун Сильвестр де Саси нинг қуйидаги манбалари тавсиясига қаранг: Mémoires de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P. 503–516.

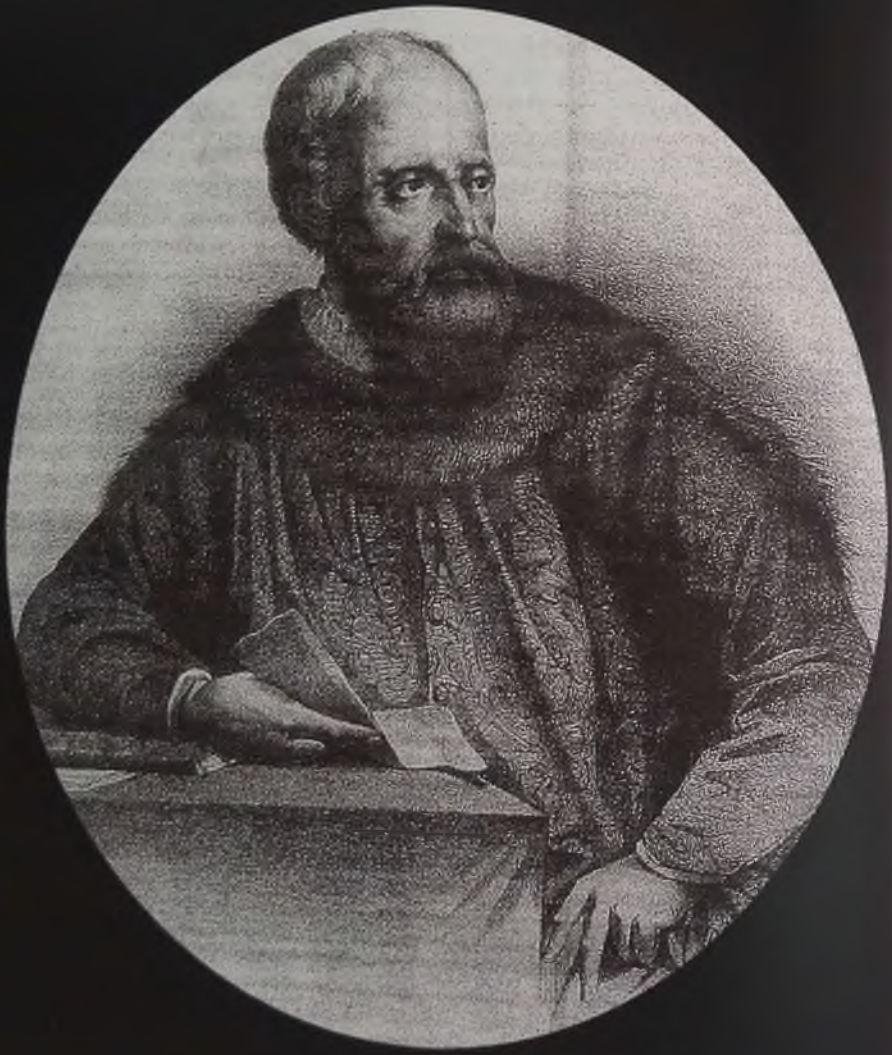

Руй Гонсалес де Клавихо.
XIX асрда чапланган сурат.

Portrait de Ruy Gonzalez de Clavijo,
daté du XIX siècle.

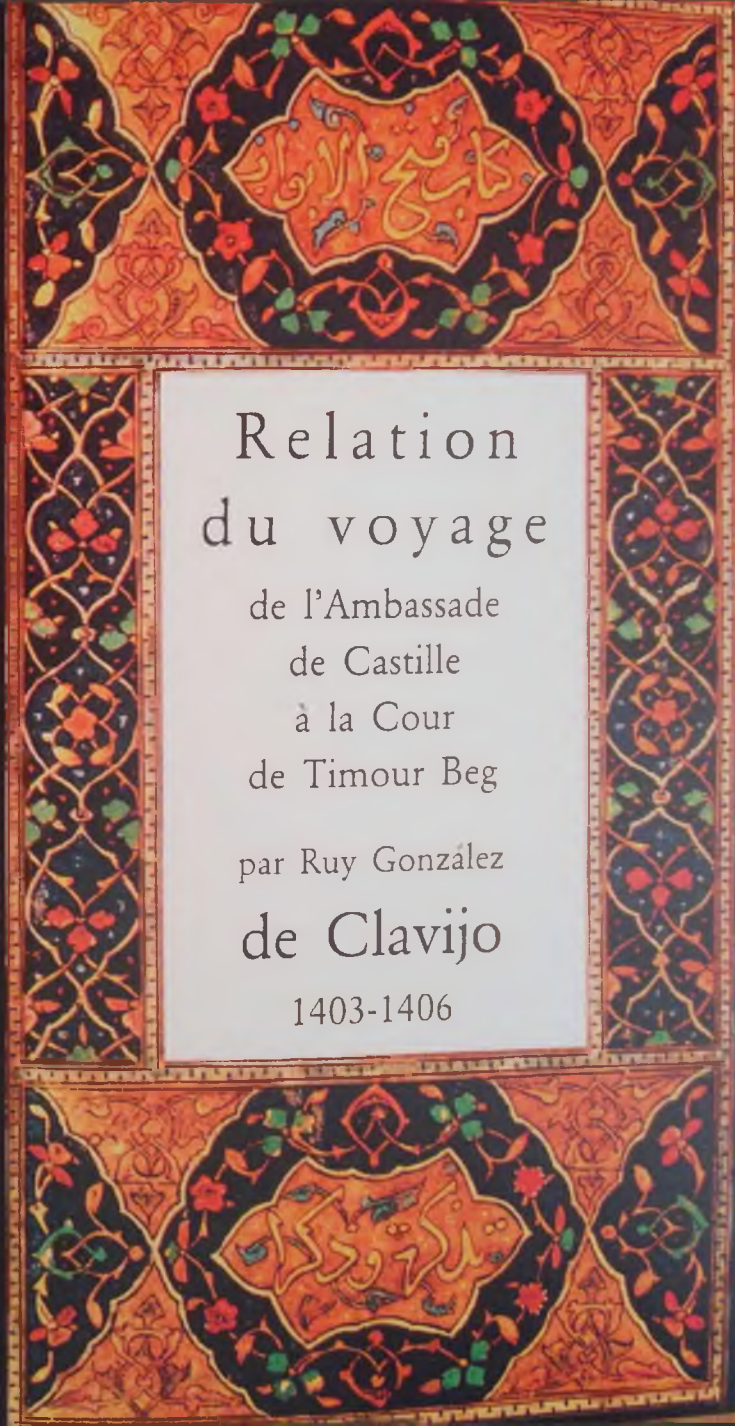

Relation du voyage

de l'Ambassade
de Castille
à la Cour
de Timour Beg

par Ruy González

de Clavijo

1403-1406

Амир Темур салтанати талаблари билан Ғарбий Европа қиролларининг фукаролари ўртасида эркин савдо муносабатларини ривожлантиришга катта аҳамият берган ҳолда, **Иоанн** 1404 йили лотин тилида савдо карвонлари учун қўлланмага ўхшаган бир асар битган. **«Оламни англаш китоби» (лотинча – «Libellus de notita orbis»)** деб номланган ушбу асар дунё тарихшунослик фанида жуда кам ўрганилган, шу боис кўпчиликка маълум эмас ва темуршунослар учун деярли нотанишдир.

Европалик муаллифлар томонидан Амир Темур ҳақида яратилган асарлар орасида Кастилия элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг испан тилида битилган «Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)» китоби ҳамда баваріялик асир-жангчи Иоҳанн Шильтбергернинг немис тилида ёзилган хотиралари нисбатан маълум ва машҳур тарихий манбалар ҳисобланади.

Бу асар ҳатто ҳалигача тўлиқ ҳолда нашр этилмаган. Профессор Л. Керен асарнинг анчайин ўзгариб кетган иккита қўлёзмасига таяниб, ўша матндан иқтибослар келтирган ҳолда, асарнинг қисқача мазмунини чоп эттирган, холос[1]. Мазкур асарнинг биз учун аҳамиятли жиҳатларидан бири шундаки, муаллиф Шарқда азалдан яшаган ва ҳозирги кунда ҳам истиқомат қилиб келаётган кўплаб турли халқлар ва элатларнинг номларини санаб ўтган.

Архиепископ Иоанннинг унча маълум бўлмаган яна бир асари **«Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»** («Memoire sur Tamerlan et sac our par un Dominican en 1403»), деб номланган. Ёднома, хотиранавислик услубида ёзилган ушбу асар 24 та ихчам бобдан иборат бўлиб, 1894 йили Парижда Моронвилле томонидан мухтасар сўз боши билан бирга чоп этилган[2].

Муаллиф Амир Темурнинг таржимаи ҳолига – Соҳибқирон бунёдкорлик фаолиятининг бошланиш даври ва ул зотнинг шажараси, фарзандлари, қавм-қариндошлари, аҳлу аёлига доир айрим маълумотларни келтирган; Амир Темурнинг зафарли юришлари, бемисл куч-қудрати ва беҳисоб давлати, қаҳри ва адолату саховати ҳақида тўхталган; Амир Темурнинг Усмонли турклар устидан қозонган ғалабаси, қўшин ва аскарлари, ўзи забт этган юртларда ўрнатган тартиб-қоидалари, душманлари ва раияти тўғрисида сўз юритган. Асар якунида муаллиф Амир Темурнинг ташқи қиёфасини мухтасар таърифлаган.

Муаллиф бунча кўп ва муҳим маълумотларни Амир Темурни кўрган ва яқиндан билган кишилар билан мулоқотда бўлиш ҳамда халқ орасида кенг тарқалган Соҳибқирон ҳақидаги ривоятларни ўрганиш орқали жамлаган бўлиши мумкин. Бу маълумотлар, хойнахой, Амир Темурнинг Эрон ва Кичик Осиёга юришлари даврида тўпланган[3]. Аммо, Амир Темурнинг Ватикан вакили билан шахсан учрашиб, машҳур тарихчи Ибн Халдун билан бўлгани каби, ўзининг ҳаёти ва фаолияти, кўл остидаги салтанати билан боғлиқ қандайдир маълумотларни сўзлаб берган бўлиши эҳтимолдан анча узоқ[4].

Ҳар ҳолда, Амир Темур ҳақидаги мазкур ёднома муаллифи Марказий Осиё заминида, хусусан, **«Жийон (Жайҳун) дарёсидан сўнг юз кунлик йўл нарисида жойлашган Темир Бейнинг** (муаллиф Амир Темурни барча ўринларда шундай атайди) **ўз шаҳри»**[5] – Самарқандда бўлганини тахмин қилиш учун етарли маълумотларга эга эмасмиз, деб қайд этган И. Умняков[6].

Кастилия қиролининг Темурбек ҳузуридаги элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг саёҳат кундалиги. 1403–1406. «Зафарнома»га ишланган нақш асосида тайёрланган муқова. (127-бет)

Page de titre de la Relation du voyage de l'Ambassade de Castille à la Cour de Timour Beg par Ruy Gonzalez de Clavijo (1403–1406): décor de la premiere page du «Zafer-nâme». (Page 127)

[1] Қаранг: Archivum Fratrorum Praedicatorum, vol. VIII, 1938, P. 92–123.

[2] Moranville H. Mémoire sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain en 1403. – Paris: 1894.

[3] Ҳамза Бин Алимбаев. Анкара жангидан олдин Амир Темурнинг Кичик Осиёга сафарлари // 1402 Ankara Savaşı Uluslararası kongresi (Yıldırım – Timur), 9–12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabi / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 579.

[4] W. Fischel. Ibn Khaldun and Tamerlan: Their historic Meeting in Damascus, 1401, A.D.Berkeley and Los Angeles 1952. – P. 47, 118, n. 239.

[5] Mémoires de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P. 645.

[6] И. Умняков. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды УзГУ. Новая серия. Самарканд, 1960. Выпуск 101. – С. 175.

Бошқа бир ўринда, хусусан, асарнинг «Темир Бейнинг ёши ва ташқи қиёфаси» номли XXIII боби тафсилотларига тўхталар экан, олим шундай фикрни илгари сурган. Яъни, архиепископ Иоанн Амир Темурнинг ишончли вакили сифатида Соҳибқирон билан бир неча бор учрашиш ва суҳбатлашиш имконига эга бўлган, шу боис унинг Амир Темур сиймоси ҳақидаги мухтасар тавсифи муайян маънода қизиқиш уйғотади[1].

Демак, бундан келиб чиқадики, Иоанн Самаркандга ва, умуман, Ўрта Осиёга келмаган бўлса ҳам, минтақадан ташқарида, яъни Амир Темурнинг узоқ юртларга харбий юришлари даврида Соҳибқирон билан қайсидир Шарқ мамлакатларида учрашган бўлса керак. Нега деганда, Амир Темур етти йиллик юриши чоғида Ғарбий Европадаги Франция, Англия, Кастилия, Венеция каби бир қанча йирик давлатлар билан элчилар орқали ёзишмалар олиб боргани маълум[2].

И. Умняковнинг мақоласида Иоанн хотираларига бобма-боб мухтасар таъриф берилган бўлиб, тафсилотларга чалғимаслик учун, ушбу китоб мавзуси доирасидаги айрим маълумотлар келтириб ўтилади.

Хусусан, асарнинг XXII бобида Иоаннинг қайд этишича, Амир Темур *«насронийларни хуш кўради ва уларга марҳамат кўрсатади; у насронийларга нисбатан ва айниқса франклар, яъни католикларга нисбатан ҳеч қандай зўравонликка йўл қуймайди; ўз салтанатида уларнинг эркин бўлиши ва ўз қонунларидан фойдаланиши, ўз черковига эга бўлиши ва бу ерда насроний аҳоли ва айниқса савдо аҳлининг ўз дин-эътиқоди буйича тоат-ибодат қилишига имкон берган ва имкон бермоқда; ... у ажнабийларни ҳурмат қилади, улардан ҳар бирини эгаллаб турган мақоми ва даражасига муносиб равишда эъзозлайди»*[3].

Европалик муаллифлар томонидан Амир Темур ҳақида яратилган асарлар орасида Кастилия элчиси **Руи Гонсалес де Клавихонинг** испан тилида битилган **«Самарқандга, Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)»** китоби ҳамда баварияlик асир-жангчи **Иоханн Шильтбергер**нинг немис тилида ёзилган хотиралари нисбатан маълум ва машҳур тарихий манбалар ҳисобланади.

Ватиканнинг Шарқ мамлакатларидаги вакили **архиепископ Иоанн** томонидан битилган **«Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»** асари эса, бу мавзуда француз тилида яратилган, лекин унчалик маълум бўлмаган тарихий адабиётлардан биридир. Айни чоғда, асар муаллифининг Амир Темур ишончини қозониб, Ғарбий Европа қироллари билан дипломатик муносабатларда Соҳибқироннинг асосий воситачиси бўлгани мазкур манбанинг қимматини тубдан оширади.

«Франклар фаолиятининг даврий қайдномаси»да[4] архиепископ Иоанн ёдномасининг лотинча матни жойлаштирилган бўлиб, асар муаллифининг ўз хотираларини қандай шарт-шароитларда битганига доир қизиқарли маълумотлар, айниқса, эътиборни тортади. Мазкур солномада қайд этилишича, Султония архиепископи Иоанн 1403 йилнинг май ойида Амир Темурнинг элчиси сифатида Парижга ташриф буюрган ва Қирол, герцоглар ва бошқа кўплаб шахслар ҳузурида, тантанали шароитда ўз ташрифидан кўзланган мақсадларни баён этган.

---

[1] И. Умняков. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды УзГУ. Новая серия. Самарканд, 1960. Выпуск 101. – С. 197.

[2] Бўрибой, Ошнулло. Соҳибқирон Амир Темур. –Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 63-бет.

[3] И. Умняков. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды УзГУ. Новая серия. Самарканд, 1960. Выпуск 101. – С. 197.

[4] Chronographia rerum Francorum, t. III, ad annum 1403. Memoire. – S. 434.

Хусусан, бу мақсадлар қуйидагилар:

биринчидан, Амир Темурнинг турк султони устидан зафар қозонгани, султоннинг асир олингани, Боязид томонидан туткун этилган насронийларнинг озод қилингани ва туткунликдаги насронийлар яна учраса, Амир Темур уларни ҳам озод этиш ниятида экани ҳақида хабардор қилиш;

иккинчидан, Франция тож-тахтининг маҳобати-ю, улуғворлигини кўриш ҳамда Амир Темур салтанатининг шукуҳи ва дабдабаси ҳақида сўзлаб бериш.

Шундан сўнг элчи баёнот бердики, деб ёзган солномачи, унинг элчихонаси насронийлик дини учун ғоят манфаатли бўлган иккита жиҳатдан фойдаланишни тавсия этади: бир томондан, ҳар икки динга мансуб савдо аҳли ўртасида эркин савдо-сотиқ муносабатларини ташкил этиш ва иккинчи томондан, ушбу савдо эркинлигини, агар Қирол ва герцоглар рози бўлса, тегишли битим ёки шартнома имзолаш орқали мустаҳкамлаб қўйиш мумкин.

Солноманинг давомида айтилишича, Амир Темур ҳаётининг ғаройиб томонлари ҳақида католикларнинг руҳонийси йиғилганларга гапириб берган. Шунингдек, Амир Темур тўғрисида француз тилида мухтасар асар битгани ва муаллиф сифатида уни ўз яқинлари орасида тарқатганини айтган.

Демак, шу тариқа **«Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»** дунё юзини кўрган. Бу асар 1402 йил август ойи (Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га юборилган мактуби санаси) билан 1403 йил май ойи (архиепископнинг Парижга ташриф буюрган вақти) оралиғида битилган бўлиши мумкин. Шундай қилиб, мазкур хотиралар замондош муаллифнинг асари экани, айниқса, туркларнинг устидан зафар қучган Амир Темур элчисининг қаламига мансублиги туфайли ўшанда Парижда катта қизиқиш уйғотган.

Ҳақиқатан ҳам, Иоаннинг хотираларини мазмун-мундарижасига кўра Клавихо кундалиги билан бир қаторга қўйиш мумкин бўлмаса ҳам, бу асар Амир Темур ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган кўплаб маълумотлар бериши билан алоҳида қимматга эгадир.

Амир Темур шахсига қизиқиш унинг вафотидан кейин ҳам сўнмаган, аксинча, Шарқий (Русия) ва Ғарбий (Франция) Европада кучайган. Соҳибқирон тўғрисида дунёнинг кўпгина мамлакатларида ўнлаб йирик китоблар, рисолалар ва юзлаб мақолалар чоп этилган. Немис олими М. Дегенхарт 1913 йилдаёқ Европа шарқшуносларининг Амир Темур ва темурийлар даврига бағишланган асарлари рўйхати-библиографиясини чоп этган[1].

Таниқли француз олимлари – **Л. Керен** «Амир Темур ёхуд Соҳибқирон салтанати»[2] ва **Ж.П. Ру** «Амир Темур»[3] номли китобларида ҳар бири Амир Темур ҳақидаги 100 дан ортиқ асар рўйхатини келтирган бўлса, «Улуғбек – астрономия султони»[4] номли тўпламда – 40 та асар, «Самарқанд 1400–1500: Амир Темур пойтахти: салтанат ва ўйғониш юраги»[5] номли асарда – 27 та китоб ҳақида маълумот берилган.

---

[1] Degenhart M. Tamerlan in den Literaturen des westlichen Europas // Archiv fur das studium dez Neuren Sprachen. Braunschweig. 1913, vol. 123. – P. 254–278.

[2] Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan, Paris, 1990.

[3] Jean-Paul Roux. Tamerlan. Paris, 1994.

[4] Ulugbek le prince astronome. Paris, 1994.

[5] Kehren L. Un Espagnol à Samarkande // Samarkande 1400-1500. Paris, 1995.

Абдулҳай Ҳабибийнинг 1974 йили Теҳронда нашр этилган 1018 саҳифадан иборат «Темур даври санъатлари» номли асари Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихи, маданияти ва санъатига оид китоб ва рисолалар рўйхати билан ва улар дунёнинг қайси кутубхоналарида сақланаётгани билан таништиришга бағишланган.

«Аҳмад Закий Валидий асарларининг тартиби»[1] китобида 23 та асар ва китоб кўрсатилган. Н. Муҳиддиновнинг «Темурийлар тарихи – халқимиз тарихи»[2] мақоласида темурийлар сулоласи тўғрисидаги 44 та манба рўйхати берилган. Академик Б. Аҳмедовнинг «Тарихдан сабоқлар» ва «Амир Темур» асарларида Соҳибқирон ва темурийлар сулоласи ҳақида кўпгина тарихий ҳамда ҳозирги замонда чоп этилган китоблар таҳлили мавжуд.

Б. Лунин томонидан тузилган библиография илк бор шундай тўлиқ адабиётлар рўйхатини қамраб олгани билан эътиборга лойиқдир. Ушбу библиографияда 1917–1968 йилларда чоп этилган асарлар келтирилган[3].

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Амир Темур ҳаётлик даврида нечоғлиқ машҳур бўлган бўлса, вафотидан кейин Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам янада шуҳрат қозонган. Давлат арбоби, ташкилотчи ва бунёдкор, сиёсатчи ва дипломат сифатида Амир Темурнинг кўп қиррали таржимаи ҳолини унинг ички ва ташқи сиёсати доирасига кирган халқлар тақдири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганишга дунё олимларининг қизиқиши ортгандан-ортиб бормоқда[4].

«Соҳибқирон инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам Боязиддан юқори турар эди».

Георг Вебер,
Германия

Жумладан, машҳур инглиз тарихчиси **Эдуард Гиббон** қудратли Рим салтанатининг таназзулга учраб, барбод бўлишига бағишланган салмоқли асарида Ғарбий Европа ва Шарқнинг ўрта асрлар тарихини тасвирлар экан, Амир Темур шахсига эътибор қаратган. Э. Гиббон Амир Темурнинг **«Оддий бекдан Осиё ҳукмдоригача кўтарилиши»**[5]га лол қолган.

Гейдельберг тарихчилар мактабининг ёрқин намояндаси бўлган **Фридрих Шлоссер** ўзининг **«Ялпи тарих»** асарида Соҳибқирон ҳақида тўхталиб, Амир Темур харбий сафарлардан ўз салтанати пойтахтига қайтиб келганида **«ўзининг янги давлатига тузук ва қонунлар ҳадя этган»**[6]ини таъкидлаган.

Машҳур «Умумий тарих» асарининг муаллифи **Георг Вебер** Амир Темур ҳаёт йўли ҳақида фикр юритар экан, Соҳибқирон ***«инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам Боязид (Усмонлилар салтанатининг султони)дан юқори турар эди»***[7], деган хулосага келган.

XIX асрнинг биринчи ярмида Петербургда хизмат қилган француз шарқшуноси **Ф. Бернар Шармуа**[8] Амир Темурнинг 1391 йилдаги Тўхтамишга қарши юришини батафсил ёритувчи катта асар ёзиб, нашр

---

[1] Ёш ленинчи, 1991, 1 июнь.

[2] Фан ва турмуш, 1992 йил, 11–12 сонлар.

[3] Б.В. Лунин. История, культура и искусство времени Тимуридов в советской литературе // Общественные науки в Узбекистане, 1969, № 8–9. – С. 101–145.

[4] Бели Саваш Йилок. XX аср ўзбек адабиётида Амир Темур. Б. Ахмедовнинг «Амир Темур» номли романи // 1402 Ankara Savaşı Uluslararası kongresi (Yıldırım – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabı / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 143.

[5] История упадка и разрушения римской империи Эдуарда Гиббона // Перевод с английского В.Н. Неведомский, ч.VII, М., 1886. – С. 170–172.

[6] Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история // Русский перевод под ред. Н.Г. Чернышевского и В.А.Зайцева. Т. III (I–XVIII), Спб., 1861–1869. – С. 503–504.

[7] Всеобщая история Георга Вебера. Т. VIII // Перевел М.Андреев. М., 1887. – С. 541–549.

[8] **Франсуа Бернар Шармуа** (фр. François Bernard Charmoy, 1793–1868) – француз шарқшуноси, ҳуқуқшунос ва араб тили бўйича мутахассис, машҳур шарқшунос, таржимон Сильвестр де Сасининг шогирди. Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз олими.

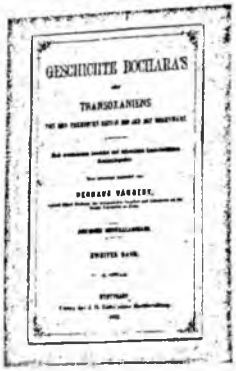
GESCHICHTE BOCHARA'S
TRANSOXANIENS
HERMANN VAMBÉRY.

Херман Вамберининг «Бухоро ёхуд Моварауннаҳр тарихи» китоби. Штутгарт, 1872 йил

Livre «Histoire de Boukhara» d'Armin Vámbéry. Stuttgart, 1872.

эттирган[1]. Эътиборли жиҳати шундаки, Ф. Б. Шармуа ушбу китобини тайёрлашда ўзи фойдаланган муҳим тарихий манбаларни, шу жумладан, **Низомиддин Шомий** асарини француз тилига таржима қилган.

Европа, шу жумладан, Италия олимларининг Амир Темур шахси ва унинг фаолиятига қизиқиши бундан 500 йиллар олдин бошланган-ни ҳақ гап. Хусусан, 1553 йили Флоренция шаҳрида **Перондино** деган олим қаламига мансуб **«Скифиялик Амир Темурнинг улуғворлиги»**[2] талқинотининг нашр этилиши кейинги асарларга кенг йўл очган.

Бунгача яратилган айрим асарлар, масалан, Италиянинг католик черкови руҳонийси **Бертрано де Мигнанеллининг** (1441–1501) «Амир Темур ҳаёти» асари яқин вақтларга қадар олимларга мутлақо номаълум эди. Асар 1416 йили лотин тилида ёзилган бўлиб, унинг Дамашқнинг 1400–1401 йилларда олинишига бағишланган парчаси 1956 йилдагина Вальтер Фишель томонидан инглиз тилида нашр эттирилган[3].

Шунингдек, итальян тараққийпарвар ёзувчиси **Жан Франческо Браччоли** (1380-1459) ва француз тараққийпарвар мутафаккири **Жак Боден** (1530–1590) асарларида Амир Темур ҳақида куплаб маълумотлар берилган[4].

Рус шарқшунослари XIX асрнинг иккинчи ярмидан Амир Темур шахсини ўрганишга астойдил киришганлар. Аввало, бир қанча хорижий давлатларда чиққан асарлар рус тилига таржима қилинган. Масалан, таниқли шарқшунос олим Н. Остроумовнинг ташаббуси билан ва унинг раҳбарлигида француз тилидан таржима қилинган **«Темур тузуклари»**[5] ва Л.М. Ланглениг **«Темур ҳаёти»**[6] номли асарини кўрсатиш мумкин ва у 1890 йилда Тошкентда чоп этилган.

Бундан ташқари, Кастилия Қироли элчиси **Руи Гонсалес де Клавихонинг «Амир Темур саройига саёҳати кундаликлари»**[7] 1990 йили Москвадаги «Наука» нашриётида қайта нашр этилган[8]. Ҳ. Вамберининг **«Бухоро тарихи»**[9] китоби ҳам 1990 йилда яна қайта нашрдан чиқарилган. **Н. Лакошин** ўзбек тилидан Амир Темурнинг «Таржимаи холи»[10]ни рус тилида нашр қилган.

Шунингдек, **Т. Грановский, С. Соловьев, М. Иванин, А. Снесарев, И. Петрушевский, Н. Конрад, Д. Логофет, И. Умняков, Л. Зимин** ва бошқа бир қатор рус шарқшунослари ва муаллифлари Амир Темур ҳақида китоблар ва мақолалар чоп эттирган[11].

---

[1] Charmoy F. Expédition de Timouri link ou Tamerlan contre Toqtamishe, Khah de l'oulous de Djoutchy, en 793 de l'hegure ou 1391 de notre ère // Mémoires de l' Académie impériale des sciences de Saint-Petersbourg, 1836. – P. 89-505.

[2] Perondino P. Magni Tamerlani Scytharum. Florence, 1553.

[3] Mugnanelli Bertrando. De Vita Tamerlani, trans. W.I.Fischel. A new latin sourse of Tamerlani/ Conquest of Damascus (1400/01). Orient, IX. 1956. – P. 201–232.

[4] Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: «Шарқ», 1996. – 141-бет.

[5] Уложение Темура. Издание Н. Остроумова, Казань, 1894.

[6] Жизнь Темура. Сочинение Лэнглэ. Перевод Н. Суворова, Ташкент, 1890; Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogul et traduits en françois sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseïni, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. – Paris, 1787. 402 pages.

[7] Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканде в 1403–1406 гг., оригинальный текст с переводом и примечаниями, составленными под ред. И.И. Срезневского, Спб., 1881.

[8] Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403–1406) Перевод со старо-испанского, предисловие и комментарии И.С. Мироковой, Москва, 1990.

[9] Вамбери Г. История Бухары. Переводчик А.И. Павловский, Спб., 1873.

[10] Автобиография Тамерлана. Ташкент, 1894.

[11] Каранг: Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголотатар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Темирлане. Спб., 1875; Яна каранг: Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: Шарқ, 1996. – 133–136-бетлар.

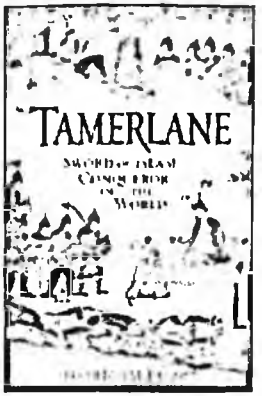

Жастин Мароцци китобининг инглизча нашри. Бостон, 2006 йил.

Livre de Justin Marozzi, édité en anglais. Boston, 2006.

Рус темуршунослигида, айниқса, – академик **В. Бартольднинг тадқиқотлари, хусусан, «Туркистон мўғул истилоси даврида»**[1], **«Улуғбек, унинг даври»**[2] китоблари, таниқли шарқшунос **А. Якубовский** қаламига мансуб **«Ўзбекистон халқлари тарихи»**нинг Амир Темур ва темурийларга бағишланган бўлими[3], ушбу олимнинг **Б. Греков** билан ҳаммуаллифликда ёзган **«Олтин Ўрда ва унинг қулаши»**[4] ва бошқа бир неча мақолалари[5] салмоқли ўрин эгаллайди.

Бу ва бошқа бир қатор кўзга кўринган темуршунос олимларнинг мақолалари 1992 йили нашр этилган катта ҳажмли тўпламда жамланган[6]. Шунингдек, тарих фанлари доктори **Б. Заходернинг «Темур салтанати»** номли мақоласи маълум[7]. Янги нашр этилган асарлардан **Р. Раҳманалиевнинг** китобини айтиб ўтиш мумкин[8]. **Жастин Мароццининг** китоби ҳам кейинги вақтда Россияда таржима қилиниб, бир неча бор чоп этилган[9].

Амир Темурга бағишлаб Шарқда ва Ғарбда чоп этилган адабиётларнинг тўлиқ рўйхати (библиографияси) ва уларнинг атрофлича таҳлили (историографияси) ҳозирга қадар яратилмагани таассуфлидир. Фикримизча, бу ишларни амалга ошириш пайти аллақачон келган ва бу темуршунос олимлар зиммасидаги ҳам фахрли, ҳам масъулиятли вазифа ҳисобланади. Мазкур жабҳада дастлабки уринишлар бошлангани эътиборлидир[10].

Ўзбек олими **Ҳ. Содиқов** ўзининг **«Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати»**[11] номли китобида: «Хитой, Эрон, Туркия, Миср ва Европа махсус хизматлари, хуфя идоралари ва махфий ташкилотлари архивларидаги ҳужжатлар ва яширин ёзишмалар тилга кирганда биз Амир Темур шахси хусусида бебаҳо маълумотларга эга бўлармидик?»[12], деган масалани ўртага қўйган. Соҳибқирон ҳақида XV асрдаёқ яратилган хорижий адабиётлар ҳам, муаллиф эътироф этганидек, бу ўринда айрим тасаввурларни беради.

Амир Темур XV–XVI асрларда Европа сиёсий доираларида, католик черкови, ҳатто муқаддас инквизиция каби қудратли мустабид кучлар доирасида ҳам маълум бўлган.

Хусусан, христиан дунёсининг раҳнамоларидан бири, 1458–1464 йилларда Рим папаси бўлган **Пий I** ўзи муаллифи бўлган тарихий асарнинг бутун бир бобини Амир Темурга бағишлаган.

---

[1] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, том I, Москва, 1963.

[2] Бартольд В.В. Улугбек и его время. Сочинения, том II, кн. 2, Москва, 1964.

[3] История народов Узбекистана, Ташкент, 1950.

[4] Якубовский А.Ю., Греков Б.Д. Золотая Орда и ее падание. Москва, 1937.

[5] Якубовский А.Ю. Образы старого Самарканда (Восток, 1925); Якубовский А.Ю. Темур // Вопросы истории. 1964, № 8–9. – С. 42–74.

[6] Тамерлан: Эпоха. Личность. деяние // Сост. отв. ред. подг. текста Р. Рахманалиева. – Москва, Гураш, 1992. – С. 544.

[7] Заходер Б. Империя Тимура // Исторический журнал, Москва, 1941, №6. – С. 78–88.

[8] Рахманалиев Р. Тамерлан Великий: триумф и личность Тамерлана в контексте мировой истории. Москва, 1994.

[9] Мароцци Дж. Тамерлан: Завоеватель Мира – Джастин Мароцци; пер. с англ. А.Г. Большых. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 445 с.

[10] Каранг: Ртвеладзе Э.,Саидов А. Амир Темур в зеркале мировой науке. – Т.: Издательский дом «Мир экономики и права», 1999; Амир Темур ва темурийлар ҳақида Миср кутубхоналарида сақланаётган манба ва қўлланмалар фихристи. – Қоҳира: Ўзбекистон Республикасининг Миср Араб Республикасидаги элчихонаси, 1996.

[11] Содиков Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати: тарихий бадиалар: 3 қисмли / Ҳ. Содиков; масъул муҳаррир Н. Абдуазизова; тож ва дастур муаллифи О. Убайдуллаев. – Т.: «ART FLEX», 2010. – 436-бет.

[12] Содиков Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати: тарихий бадиалар: 3 қисмли / Ҳ. Содиков; масъул муҳаррир Н. Абдуазизова; тож ва дастур муаллифи О. Убайдуллаев. – Т.: «ART FLEX», 2010. – 219-бет.

Шунингдек, Рим папаси **Пий II** 1513 йилда, **папа Лев** ва **папа Клемент VII** саройига келган Джовио, Испания Қироли **Филипп II** нинг мулозими, географ Ортелей, Муқаддас Рим императори **Карл V** нинг муаррихи **Педро Мехсия** Соҳибқирон ҳақида китоблар битган.

Бу асарларда, Ҳ. Содиқов ёзганидек, Амир Темур «воқеалар ва даврлардан ташқари турувчи ҳам афсонавий, ҳам реал шахс сифатида талқин қилингани эътиборга лойиқдир»[1].

З. Сатторова XVI асрнинг илк манбалари ҳақида тўхталиб, флоренциялик муаллиф **М. Пальмериус** ўзининг Папа Бонифаций IX ҳаётига бағишлаб ёзган манзумасида, шунингдек, генуялик **Баптисто Фрегосо**, **Иоанн Каспийский** ҳам ўз асарларида Амир Темур тўғрисида маълумотлар келтирганини айтади. Англияда Амир Темурга доир манбаларни грек, лотин, итальян, француз, испан тилларидан таржима қилишга ўша даврлардаёқ киришилган. **Паоло Джиаво** тадқиқоти 1546 йилда **Питер Эштон** томонидан инглиз тилига ўгирилгани шулар жумласидандир. **Хайтон Армянскийнинг** 1501 йили француз тилида чоп этилган маълумотлари ҳам инглиз тилига таржима қилинган[2].

«Амир Темур мавзуси Ғарбий Европада Клавихо ва Женкинсон сафарномалари эълон қилинмасдан бурун, шунингдек, Ибн Арабшоҳ, Шарафиддин Али Яздий сингари тарихчиларнинг асарлари таржима қилинмасдан олдин тарихий ва адабий мавзу сифатида мавжуд бўлган».

Венсан Фурньё,
Франция

Ўзбекистонда темуршунос олимлар томонидан бугунги кунда «Middle East Journal», «Iranian Studies», « Journal of Near Eastern Studies», «Modern Asian Studies», «Central Asian Servey», «Bulletin of the School of Orientals and African Studies», «Islamic Culture», «Turcica» каби сони ва ҳажми тобора ортиб бораётган инглиз тилида нашр этиладиган журналларда эълон қилинаётган монографик тадқиқотлар ва илмий мақолаларни ўрганиш борасида ҳам муайян ишлар олиб борилмоқда. Чунки, биринчидан, Марказий Осиёда иқтисодиёт ва маданият гуллаб-яшнашига олиб келган марказлашган давлатга асос солган Амир Темурнинг фаолияти хорижий тарихшуносликда ўзининг муносиб баҳосини олган. Иккинчидан, кейинги даврларда хорижда нашрдан чиққан катта қўламдаги материалларнинг аксарият қисми Соҳибқироннинг тарихий ватанида ҳалигача тўлиқ ўрганилмаган[3].

Тошкентдаги Франциянинг Марказий Осиё тадқиқотлари институти собиқ директори В. **Фурньё** фикрича, Амир Темур мавзуси Ғарбий Европада Клавихо ва Женкинсон сафарномалари эълон қилинмасдан бурун, шунингдек, Ибн Арабшоҳ, Шарафиддин Али Яздий сингари тарихчиларнинг асарлари таржима қилинмасдан олдин тарихий ва адабий мавзу сифатида мавжуд бўлган.

Бу даврни Фурньё 1500–1580 йиллар, деб таърифлайди. Француз олимининг ушбу таърифи замирида темуршунос тадқиқотчиларни янги ўйлантирадиган, айни чоғда, янгидан-янги изланишларга даъват этадиган чуқур тарихий ҳақиқат мужассамдир.

Европалик тадқиқотчилар Соҳибқирон ҳақидаги маълумотларни Византия тарихчиси **Лаоник Калкондил** ёзган «Турклар салтанатининг қарор топиш тарихи» китобидан олгани ҳақида фикрлар бор, дейди Ҳ. Содиқов. Бу асар 1583 йилда ёзилган бўлиб, унинг 14 бобдан иборат биринчи жилди тўлалигича Соҳибқиронга бағишланган[4].

---

[1] Содиқов Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати: тарихий бадиалар: 3 қисмли / Ҳ. Содиқов; масъул муҳаррир Н. Абдувазизова; ғоя ва дастур муаллифи О. Убайдуллаев. – Т.: «ART FLEX», 2010. – 219-бет.

[2] Сатторова З. Амир Темур и Запад // Экономика и статистика, 1993, № 2–3, – С. 66–68.

[3] Абдиджанова Д. Маверауннахр эпохи правления Амира Темура в англоязычной историографии 60–90-х годов XX в.: Дисс. ... канд. истор. наук. – Ташкент: Институт истории АН РУз, 2001. – 160 с.

[4] Содиқов Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати: тарихий бадиалар: 3 қисмли / Ҳ. Содиқов; масъул муҳаррир Н. Абдувазизова; ғоя ва дастур муаллифи О. Убайдуллаев. – Т.: «ART FLEX», 2010. – 221–222-бетлар.

Ҳозирги кунда Венеция архивларида ҳам Амир Темурга оид ҳужжатлар сақланмоқда. Бинобарин, ушбу шаҳар маъмурияти XIV асрнинг охири ва XV асрнинг илк йилларида Соҳибқирон тўғрисида жуда кўп маълумот тўплаган.

Ўша даврда энг тараққий этган марказ саналган Венеция шаҳри бошлиқлари, сенати, католик черкови ҳомийлари Амир Темур тўғрисида қайси йўллар билан маълумотлар тўплаганини аниқлаш учун Хайрулло Исматуллоҳ Венециядаги «Давлат Архиви»да («Archivio di Stato») сақланаётган учта тарихий ҳужжатни ўрганган ва ўз тадқиқоти натижаларини миллий матбуотда эълон қилган[1].

Х. Исматуллоҳнинг таъкидлашича, у тилга олган учта тарихий ҳужжат Амир Темур ва унинг ўғли Шоҳрухнинг 1401–1402 йилларда Венеция маъмурияти учун иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга молик бўлган минтақаларда олиб борган фаолиятига тааллукли бўлиб, улар **Нотаи ди Кандиа** (Notai di Candia) сериясида, архивнинг ўша давр нотариуси **Франческо Авонал** (Francesco Avonal) номи билан сақланяпти.

Маълумки, Византия Қироли Мануил II ҳарбий ёрдам сўраб Ғарбий Европага, асосан Франция ва Англияга кетган ва Византия унинг жияни Иоанн VII қўл остида бўлиб турган даврда туркларни ва уларнинг султони Боязид Йилдиримни яхши кўрмайдиган Венеция аҳлига бир хабар етиб келади: Амир Темур ўз қўшинлари билан уларнинг минтақасига туташ ерларга яқинлашмоқда эди[2].

Амир Темур ва Соҳибқирон салтанати ҳақида кам маълумотга эга бўлган Венеция ҳукмдорлари зудлик билан бу камчиликни бартараф этишга киришган. Яъни, Венеция шаҳри маъмурияти ўз ташаббуси ва ўз кишиларининг ёрдами билан Амир Темурнинг ҳар бир ҳаттиҳаракати, юришлари, қўшини, у юборган элчиларнинг алоқаларига оид хабарларни йиғган, марказлаштирган ва таҳлил этган.

Аслида юқорида тилга олинган учта ҳужжат айни жараёнда Кретдаги Кандиа шаҳарчасига келиб тушган уч нафар савдогардан олинган маълумотларнинг қоғозда расмийлаштирилган шаклидир. Дунё кезиб қайтган савдогарларга турли вақтларда Венеция маъмурияти томонидан «Ў томонларда қандай янги хабарлар эшитдингиз?», дея савол берилган. Жавобларни эса, нотариус Франческо Авонал ёзиб олган ва зудлик билан Венецияга жўнатиб турган.

Уч савдогарнинг биринчиси – генуялик жаноб Жиакомо де Орадо бўлиб, у 1401 йил 10 сентябрь куни Романиадан келган. Иккинчиси – 1402 йил 3 март куни Айнос деган ердан келган Мануил Калогенити ва учинчиси – 1402 йил 6 апрелда Айносдан Кандиа портига келиб тўхтаган кема эгаси Костос Карчинас бўлган. Шуни ҳам қайд этиш керакки, бу шахслардан сўраб олиб, жамланган маълумотлар ичида ҳақиқат билан бирга ҳар хил тахминлар, миш-мишлар ҳам учраган. Шу боис бу маълумотларга танқидий ёндашиш маъқул, деб таъкидлайди Х. Исматуллоҳ.

Бизнинг шонли тарихимиз бўлган, Амир Темур юришларига оид маълумотлар ўрин олган бу ҳужжатлар, даставвал, тадқиқотчи **Н. Иорга** томонидан бундан бир аср аввал эълон қилинган бўлса, иккинчи марта олим **Ж.Т. Деннис** томонидан нашр этилган. Айниқса,

---

[1] Х. Исматуллоҳ. Соҳибқирон ва хорижий дунё. Венеция архивларидаги Амир Темурга оид ҳужжатлар // «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 1996, 9-сон. – 72–73-бетлар.

[2] Мурат Кечили. Мануил Палеологнинг мактубларида Султон Боязид Йилдирим ва Усмонлилар // 1402 Ankara Savaşı Uluslararası kongresi (Yıldırım – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabı / editor Mustafa Alkan. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 503.

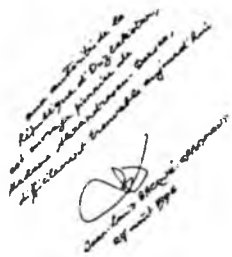

Ушбу китобдаги дастхатнинг таржимаси:

«Мария-Матильда Александреску-Дерска зонимнинг ноёб ва гоятда ахамиятли бу китоби Узбекистон Республикаси мутасаддиларига тақдим этилмоқда.

(Имзо)
Жан-Луи Бакс-Граммон
1996 йил, 27 август».

Мария-Матильда Александреску Дерсканинг «Темурнинг Анатолияга юриши (1402)» асари. Бухарест, 1942 йил.

Livre de Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca «La campagne de Timur en Anatolie (1402)». Bucarest, 1942.

Ж.Т. Деннис турли манбалардан олинган маълумотлар асосида воқеаларни кунма-кун, ойма-ой бир тартибга солган ҳолда тузган хронологиядаги айрим маълумотлар эътиборга лойиқдир.

Хусусан, **биринчидан**, хронологияда Амир Темур қўшин бошлиқларидан бўлган Сулаймон Шоҳ ва Жаҳон Шоҳнинг жангдаги ғалабаси ҳақида маълумот келтирилган бўлиб, бу ҳақда илгари румин тадқиқотчиси Александреску-Дерска китобида маълумот берилган[1].

Иккинчидан, мазкур хронологиядан Шоҳрух Мирзонинг юришлари ва ғалабаларига доир маълумотлар ҳам ўрин олган. Шунинг учун Ж.Т. Деннисниng хронологияси ва умуман, Венеция архивларида сақланаётган ҳужжатлар Амир Темур тарихини қиёсий ўрганишда, шубҳасиз, кўл келади.

Усмонлилар империяси бўйича кўп илмий изланишлар олиб борган, руминиялик тарихнавис Николас Иорга (1871–1940)нинг шогирди тарихчи ва туркшунос олима **Мария-Матильда Александреску-Дерска Булгару «Темурнинг Анатолияга юриши (1402)»**[2] номли асарининг кириш қисмида ушбу мавзунинг тадқиқ этилганлик даражаси ҳақида сўз юритиб, Усмонлилар империяси тарихида кучли фожиали воқеа сифатида эътироф этиладиган Темурнинг Анатолияга юриши мавзусини биринчи бўлиб Жозеф фон Хаммер ўзининг «Усмонлилар империясининг тарихи»[3] асарида ўрганганлигини таъкидлайди. Муаллифнинг фикрига кўра, Европа ва Осиё халқлари ўртасидаги муносабатлар, уларнинг тақдирини белгилаб берган ушбу юришни ўрганиш аҳамияти беқиёсдир. Шунингдек, изланишларнинг ҳаммасида ҳам ушбу воқеа батафсил, кенг ва етарли даражада ёритилмаганлиги боис XIV аср охирида Ғарб ва Шарқда юзага келган сиёсий вазиятни тадқиқ қилиш масаласи ҳануз долзарблигича қолмоқда.

Асарнинг биринчи боби Шарқ муаммоси олдида Европанинг позициясига бағишланади. Хусусан, Византия ва Усмонлилар империясининг кенгайиши, Европанинг умумий сиёсий аҳволи, православлар ва католиклар ўртасидаги ўзаро диний зиддиятлар, Венеция оппортунизми ва Генуя таназзули ҳақида маълумотлар берилган. Умуман олганда, янги аср бошида Европадаги қирғинликлар сиёсий жиҳатдан инқирозга дуч келаётган бир пайтда Усмонлилар сулоласи бутун Ғарб ўлкаларига

[1] Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca. La campagne de Timur en Anatole (1402): Bucuresti Imprimeria Nationala, 1942. – 180 pages.

[2] Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca. La campagne de Timur en Anatole (1402): Bucuresti Imprimeria Nationala, 1942. – 180 pages.

[3] Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. Tomes I-IV (Pesth, 1834–1836)

таҳдид кўрсатувчи ягона буюк кучга айланишга улгурган. Европадаги аҳвол оғирлиги ва фитналар кўплиги борасида Клавихо ҳам гувоҳлик берган. Клавихонинг ёзишича, пойтахтида қамалда колган Иоанн VII Боязидга Темурни енгган тақдирда Константинополни унга (Боязидга) ҳадя этишни ваъда берган[1].

Китобнинг иккинчи бобида Амир Темурни Анатолияга юриш қилишга ундаган сабаблар очиб берилган. Бир томондан минтақаларда вужудга келган сиёсий зиддиятлар, иккинчи томондан Усмонлилар султони Боязиднинг ўзига ўта бино қўйганлиги ва бутун Яқин Шарққа ўз хукмронлигини ўтказишга бўлган интилишлари, яна бир томондан Озарбайжон масаласи ва ниҳоят буюк христиан мамлакатларининг ҳужуми каби муаммоларга ягона ечим – Амир Темурнинг Анатолияга юриши. Мағлубият нималигини билмаган Темур учун ўз асл аждодларининг урф-одатлари, анъаналари ва менталитетини унутиб юборган бу туркий халқлар вакили Боязидга сабоқ бериш вақти келган эди. Чунки бутун туркий халқларнинг ҳақикий ҳукмдори, ўз ирқи ва одатларининг содиқ ҳимоячиси бўлган ягона номга лойиқ Темур ҳисобланган.

Муаллиф асарнинг учинчи бобида Темурнинг Анатолияга қилган биринчи юриши ва дипломатик музокаралар, Темурнинг Константинополь, Трапезунд ва Пера билан иттифоқ тузиши ҳамда иккинчи юришга тайёргарлик кўриши борасида алоҳида тўхталиб ўтади. Сивасннинг забт этилиши Амир Темур учун Анатолия сари йўлнинг очилишини англатар эди. Темурнинг шиддат билан кириб келаётганини кўрган Боязид ўз элчиларини унинг хузурига жўнатади. Қорабоғдаги қароргоҳида уларни Темур қабул қилиб, урушнинг олдини олиш учун Қора Юсуфнинг қатл этилиши ёки унга тутиб берилишини ёхуд мамлакатидан ҳайдаб юборилишини таклиф қилади. Шу билан бирга, келган элчиларни эҳтиром ва совға-саломлар билан кузатиб қўйишади.

Тўртинчи бобда 1402 йилдаги юриш, Боязиднинг махфий режалари, Амир Темурнинг Анатолияга кириб келишининг стратегияси ва Анқарада вақтинчалик қароргоҳини ўрнатиши тўғрисидаги маълумотлар жой олган.

Бешинчи боб Анқара жангига бағишланган бўлиб, Амир Темур ва Боязид армияларининг кучи ва қўшинларининг жойлашуви, Боязиднинг қаршилик кўрсатиши, қочиши ва қўлга тушиши ҳақида лавҳалар берилган. Тутиб келинган Боязидни Темур чукур хурмат билан қабул қилади[2].

Олтинчи бобда Амир Темурнинг Анатолиядаги сўнгги ишлари, унинг Салжуқийлар амирликлари тикланишидаги ўрни, христиан мамлакатларининг унга муносабати ва Темурнинг Яқин Шаркни тарк этиши хусусида сўз юритилади.

Еттинчи боб Анатолия юришининг сиёсий ва иқтисодий оқибатлари, Усмонлилар империясининг инқирози, Салибчиларга қарши янги ғоялар, Венеция оппортунизми ва Пьер Зено шартномасига бағишланган.

Шуниндек, китобнинг илова қисмида Амир Темур ва Боязид армиясидаги харбийлар сони, Анкара жанги саналари, Амир Темурнинг

---

[1] Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca. La campagne de Timur en Anatole (1402). Bucuresti Imprimeria Nationala, 1942. – P.17.

[2] Абдумўминова О. Амир Темур ва Боязид достонида Темур бобонинг ўгитлари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1996. № 6. – 3–5-бетлар.

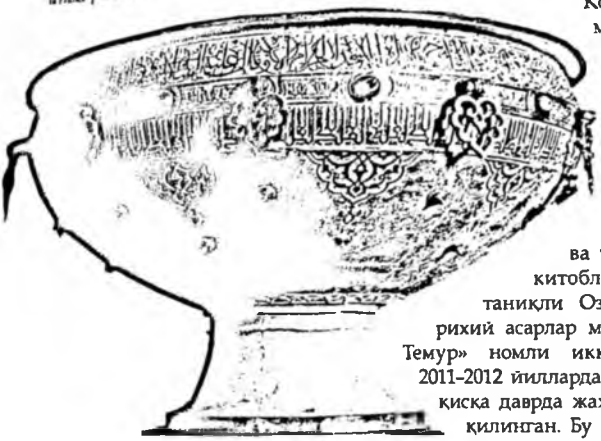

Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси учун ясалган қозон. Туркистон. XIV аср охири.

La chaudière, faite pour la tombe de Khoja Ahmad Yassavi. Turkestan. La fin du XIV siècle.

Константинополь ҳокимига ёзган номаси[1], Сер Жованни Корнаро, Сер Паскалино Веньеро, Сер Марко Гримани ва Сер Томмасо де Молино ёзишмалари, хариталар ва манбаларга жуда бой адабиётлар рўйхати берилган.

Ҳозирги кунда нафақат Ўзбекистонда, балки хорижий мамлакатларда ҳам Амир Темур ва темурийлар даври ҳақида кўплаб китоблар нашр этилмоқда. Жумладан, таниқли Озарбайжон ёзувчиси, кўпгина тарихий асарлар муаллифи **Юнус Ўғузнинг** «Амир Темур» номли икки китобдан иборат дилогияси 2011–2012 йилларда ёзилган бўлишига қарамай, ўтган қисқа даврда жаҳоннинг қатор тилларига таржима қилинган. Бу китоб 2013 йили таниқли шоир ва таржимон Усмон Қўчқор томонидан ўзбек тилига ўгирилди ва нашр этилди[2].

Юнус Ўғуз қаламига мансуб ушбу тарихий романнинг «Юксалиш сари» деб номланган биринчи китобида Соҳибқирон ҳаётидаги энг муҳим нуқталар – Ҳиндистонни забт этиши, «Дунёнинг ҳокими» номли иккинчи китобида эса, Амир Темурнинг Кичик Осиёга юриш қилиб, бир қатор мамлакатларни ўз итоатига олганига доир воқеалар ҳақида сўз боради.

Жумладан, Соҳибқироннинг ўша даврда Европага катта хавф солиб турган турк султони Боязид Йилдирим устидан ғалаба қозониши ва дунёнинг ҳокимига айланиши бадиий маҳорат билан тасвирланган. Энг муҳими, асар тарихий манбаларга асосланган бўлиб, Амир Темурнинг жаҳон тарихида тутган буюк ўрни, инсоният тамаддунидаги улкан хизматлари ҳаққоний ёритиб берилган.

Шундай қилиб, ўтган олти юз йилдан ортиқ вақт мобайнида Амир Темурга бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 900 дан зиёд бўлса, Шарқ тилларида мингдан ошиб кетди. Бугунги кунда дунёнинг элликдан ортиқ мамлакатида темуршунос олимлар фаолият кўрсатмоқда. Бошқача айтганда, Амир Темурнинг башарият олдидаги тарихий хизматларини маърифатли дунё муносиб баҳолаб келмоқда.

Шу билан бирга, XX асрнинг 60–80-йилларида «марксча-ленинча» мафкура исканжаси остида бўлган айрим совет тарихчи олимлари Амир Темур ҳақидаги барча тарихий далилларни ўта салбий талқин этгани ҳам сир эмас[3].

Ҳақ сўз шуки, инсоният янги аср, янги минг йилликка қадам қўйган ҳозирги даврда ҳам Амир Темур маънавияти ва шижоати, адолатпарвар сиёсати юксак ибрат намунаси бўлиб қолаверади.

---

[1] Marino Sanudo, Vite dei duchi di Venezia, in Muratori, Rerum Italicarum Scriptons, Vol. XXII (Milan, 1733)

[2] Ўғуз, Юнус. Амир Темур: тарихий роман: К.1. Юксалиш сари; К.2. Дунёнинг ҳокими // Ю. Ўғуз; таржимон У. Қўчқор. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2013. – 588 бет.

[3] Батафсил қаранг: Б. Аҳмедов. Мангу устувор ҳақиқат // «Халқ сўзи», 1993, 10 февраль; Зиё. Соҳибқирон ҳақиқати ёхуд Иброҳим Мўминовнинг тарихий жасорати хусусида // «Ўзбекистон овози», 1995, 30 ноябрь; Х. Бобоев. Амир Темур ва унинг қарашлари. – Тошкент, 1992. – 2-3-бетлар.

Жаҳон музейларидаги темурийларга оид осори атиқалар

Амир Темур ва темурийлар даври Ўзбекистон тарихи саҳифаларида алоҳида, ўзига хос ўрин эгаллашини кўпдан-кўп тарихий мисолларда кўриш мумкин. Бинобарин, ўша йиллари илм-фан, меъморчилик, тасвирий ва амалий санъат, адабиёт, шеърият, мусиқа санъати фавқулодда тараққий этган. Бу, ўз навбатида, мазкур даврнинг **«Темурийлар Ренессанси»**, яъни **Шарқ Уйғониш даври** сифатида шуҳрат қозонишини таъминлаган.

Бугунги кунда жаҳоннинг, шу жумладан, Европанинг йирик музейлари ҳамда кутубхоналарида Амир Темур ва темурийлар даври санъати, маданиятига доир бадиий ҳунармандчилик буюмлари, кулолчилик, мисгарлик, заргарлик, ҳарбий санъат намуналари, миниатюралар, қўлёзма асарлар сақланмоқда.

Темурийлардан кейинги алғов-далғов замонларда турли сабаблар билан чет элларга олиб чиқиб кетилган ана шу бой хазина – миллий бойликларимиз дунёнинг энг машҳур музей ва коллекцияларида намойиш этилиб, томошабинларни ҳайратга солиб келмоқда.

Мустақиллик халқимизга том маънода ўзликни англаш, ўзининг бой тарихидан, миллий қадриятларидан огоҳ бўлиш, улуғ ва шонли тарихини қайта тиклаш ҳуқуқини берди.

Энг муҳими, истиқлол йилларида аждодларимиз қолдирган ана шу бебаҳо меросдан баҳра олиш учун кенг имкониятлар ва қулай шароитлар юзага келди. Бинобарин, Ўзбекистон Президенти таъкидлаганидек, **«Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади»**[1].

Юртимиздан четга олиб чиқиб кетилган осори атиқалар, архив ҳужжатларини ўрганиш, уларни ортга қайтариш масалалари истиқлолнинг илк кунларидан бошлаб Президентимизнинг доимий эътиборида турибди. Шу маънода, давлатимиз раҳбарининг ташаббуси билан 2002 йили **Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузурида тузилган махсус комиссия** фаолияти эътиборга молиқдир. Ўтган даврда ушбу комиссия ишчи гуруҳининг саъй-ҳаракатлари билан хорижий музейларда сақланаётган бир қатор ашёлар юртимизга қайтарилди.

Машҳур мусаввир аждодимиз Камолиддин Беҳзод томонидан ишланган миниатюраларнинг эгизак нусхалари ва айрим тарихий ҳужжатлар шулар жумласидандир.

Истиқлол йилларида мамлакатимизда маданиятнинг асосий захираларидан ҳисобланган музейлар фаолиятини жадал ривожлантиришга катта эътибор қаратилаётганини қайд этиш зарур.

Айниқса, 2008 йил 12 сентябрда қабул қилинган **«Музейлар тўғрисида»ги қонуннинг** қабул қилиниши соҳага алоҳида аҳамият берилаётганини яққол тасдиқлайди. Бугун юртимизда юзлаб музейлар мавжуд бўлиб, улар илмий-тадқиқот ва илмий-маърифий муассасалар сифатида фаолият олиб бормоқда. Шулар қаторида қисқа муддатда Ва-

[1] Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 30-бет.

Нефрит узук.
XIV–XV асрлар. АҚШ. Нью-Йорк.
Метрополитен санъат музейи

Anneau de jade. XIV–XVe siècle
États-Unis. Le Metropolitan Museum
of Art de New York

Нефритдан ясалган буюмлар. XV аср.
АҚШ. Нью-Йорк, Метрополитен санъат музейи.

Articles faits de jade. XVe siècle. États-Unis
Le Metropolitan Museum of Art de New York.

Гавхаршодбегим ва Мироншоҳларнинг узук мухрлари.
Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи музейи

Bagues cachets de Gavkharshodbegim et Miranshah
Saint-Pétersbourg, Musee de l Ermitage.

Улуғбек номи битилган нефрит куза. 1420–1449 йиллар.
Португалия. Лиссабон, Калаусте коллекцияси.

Cruchon de jade, gravé le nom d'Ulughbek. 1420–1449.
Portugal. Lisbonne, Collection de la fondation Calaust.

[illegible] тасвирланган шамдон
XV аср. Дания. Копенгаген,
[illegible] коллекцияси

[illegible] décor de dragon
XVe siècle. Danemark. Copenhague
David Collection.

Нефритдан ясалган буюмлар. XV аср.
Лондон, Британия музейи.

Articles faits de jade. XVe siècle. Londres.
le British Museum

Иброҳим Султон совути.
1415–1435 йиллар. Ар-Риёд,
Шайх-Рифат коллекцияси.

Cotte de mailles de Sultan Ibrahim.
1415–1435. Ar Riyad. Collection Sheikh Rifat.

Мис кўза. 1495 йил. Буюк Британия
Лондон, Кейр коллекцияси.

Pot en cuivre. 1495. Grande-Bretagne.
Londres. Keir Collection.

Аждар тасвири туширилган сопол коса. 1932 йил.
АҚШ. Нью-Йорк, Метрополитен санъат музейи.

Ecuelle à décor de dragon. 1932. États-Unis.
Le Metropolitan Museum of Art de New York.

Мис чойнак.
1407 йил. Туркия. Истанбул,
Турк ва ислом асарлари музейи.

Théière en cuivre. 1407. Turquie. Istanbul
Le Musée des Arts turcs et islamiques.

Эллипс шаклидаги нефрит коса.
XV аср. АҚШ. Сан-Франциско. Осиё санъати музейи.

Ecuelle de jade en forme d'ellipse.
XVe siècle. États-Unis. San Francisco. Asian Art Museum.

танимизнинг қутлуғ қадамжоларидан бирига айланган **Темурийлар тарихи давлат музейи**[1] ҳам бевосита истиқлол мевасидир.

Ушбу музейда Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 20 йиллигига бағишлаб ташкил этилган **«Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар»** номли кўргазма халқимизни, айниқса, ёш авлодни миллий меросимизга ҳурмат руҳида тарбиялашда, фарзандларимизнинг онгу шуурида миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Шунингдек, 2011 йилда музей илмий ходими **Дилафруз Қурбонованинг «Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар»**[2] номли ва 2016 йилда Д. Қурбонова Н. Ҳабибуллаев ҳаммуаллифлигидаги **«Темурийларга оид дурдоналарнинг дунё буйлаб тарқалиши»**[3] номли китоблар ҳам нашр этилди.

Бу каби амалий ишлар, ҳеч шубҳасиз, юртдошларимизни унутилган тарих сарчашмаларидан имкон қадар кенгроқ хабардор этиш, чет элларда сақланаётган осори атиқалар билан атрофлича таништириш, дунё музейларидаги аждодларимизга оид ноёб экспонатлар ҳақида тақдим этилган қимматли маълумотлар орқали юртимизда вояга етаётган баркамол авлод қалби ва тафаккурида умумбашарий қадриятларга, миллий меросимизга ҳурмат-эҳтиром, Ватанимизнинг шонли тарихига эъзоз, бугунги саодатли кунларига шукроналик ва буюк келажагига комил ишонч туйғуларини ривожлантириш борасида ўзига хос ўрин тутади.

Миллий-маданий бойликларимизнинг чет элларга олиб чиқиб кетилиши сабаблари мутахассислар томонидан қуйидагича изоҳланади:

биринчидан, археология, этнография ва бошқа соҳалар бўйича илмий экспедициялар ўтказиш мақсадида турли осори атиқалар йиғиб олинган;

иккинчидан, тўпланган осори атиқалардан турли кўргазмалар уюштирилиб, юқори табақа вакиллари ёхуд меҳмонлар уларни сотиб олиши мумкин бўлган;

учинчидан, хонликлардаги сиёсий вазият туфайли маънавий-маданий меросга эътибор суст бўлган;

тўртинчидан, совет тузуми даврида марказдан келган меҳмонларга миллий бойликлар тақдим этилган ҳамда катта миқдордаги пулга сотиб юборилган[4].

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Темурийлар тарихи давлат музейидан олинган маълумотларга қараганда, миллий-маданий меросимизнинг темурийларга оид ноёб намуналари айни вақтда **Буюк Британия, Германия, Дания, Туркия, Франция, АҚШ, Саудия Арабистони, Россия, Озарбайжон, Ҳиндистон, Эрон** каби кўплаб давлатларнинг йирик музейлари ва кутубхоналарида мавжуд.

Буни, юқорида санаб ўтилган сабаб-изоҳлар қатори, Шарқнинг қимматбаҳо моллари азалдан Ғарб мамлакатлари савдогарларининг диққатини жалб этиб келгани билан ҳам боғлаш ўринлидир. Маълумки, ҳатто салиб юришлари даврида ҳам Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо-сотиқ жадал ривожланган.

---

[1] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 14 мартдаги 99-сонли қарори.

[2] Курбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар / масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2011. – 56 бет.

[3] Курбонова Д., Хабибуллаев Н. Темурийларга оид дурдоналарнинг дунё бўйлаб тарқалиши (Матн) / Н.Н. Хабибуллаев, Д.А.Курбонова. – Т.: Akademnashr, 2016. – 160 бет.

[4] Курбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар/ масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2011. – 6-бет.

Таниқли инглиз олимаси ва ёзувчиси Хилда Хукҳем таъбири билан айтганда: ***«Амир Темурнинг душман устидан қозонган бир ерда вайронкорликлардан, бошқа ерларда эса, ҳалокатдан сақланишга ёрдам берди. Улар Константинополь ҳалокатини ва Византиянинг ўлим азобини 50 йил орқага сурди. Сўнгги салиб юриши маглубиятга учраганини ҳисобга оладиган бўлсак, муддатни орқага суриш насронийлик ва Европа тақдири учун ҳал қилувчи аҳамият касб этди»***[1].

Амир Темур билан европаликлар ўртасида ўнлаб элчиликлар алмашинган. Анқара жангидан сўнг Франция ва Англия ҳукмдорлари Амир Темур билан дипломатик муносабатлар ўрнатган. Француз Қироли Шарль VI билан Амир Темур ўртасидаги ёзишмаларнинг бир қисми Франция ҳужжатхонасида сақланади. Амир Темур ва Мироншоҳ Англия билан ҳам дипломатик ёзишмалар олиб борган. Шунингдек, Испания элчиси **Руи Гонсалес де Клавихо** Темур давлатида кўрганкечирганларини ўзининг машҳур хотираларида батафсил ёзиб қолдирган[2].

Император Темур тахтда. Бодлиан кутубхонаси. Оксфорд.

Empereur Temur sur le trône. Bibliothèque bodléienne. Oxford.

Шу тарихий манбалардан ҳам аёнки, қудратли давлат ҳукмдори сифатида Амир Темурнинг обрўси Ғарбда жуда юксак бўлган. Европа қироллари уни чуқур эҳтиром билан **«энг шавкатли ва энг ғолиб подшо Темурбек»** деб атаганлар. Амир Темур ўз салтанатини Ғарбда Ўрта ер денгизигача, шимолда Русия ҳудуди, жанубда Ҳиндистонгача кенгайтириб, Европани турк султони Боязид Йилдиримнинг юришидан халос этган ва «Европа халоскори» деган номга сазовор бўлган. Шу вокеа шарафига Францияда Темурга атаб олтин ҳайкалча бунёд этилган[3].

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Амир Темур сиймоси Ғарбий Европа маданиятида ўзига хос тарзда талқин этилади. Бинобарин, темуршунослик тараққиёти кўп асрлик ижодий ва методологик манбаларга эга. Машҳур инглиз шоири ва драматурги **Кристофер Марло** (1564–1593) қаламига мансуб **«Буюк Темур»** асари орқали Ғарбий Европа театри саҳнасида шавкатли давлат арбоби Амир Темурнинг ёрқин сиймоси яратилган бўлса, Европа тасвирий санъатида ҳам Соҳибқирон нинг кўп қиррали образини гавдалантириш борасида муваффақиятли қадамлар қўйилгани эътиборни тортади.

Жаҳон рассомлари томонидан Амир Темур тасвири туширилган тўртта нодир расм Франция Миллий кутубхонасида, шу портретлардан олинган нусхалар эса, Тошкентдаги Темурийлар тарихи давлат музейида сақланаётган[4] бу фикримизнинг далилидир.

Амир Темурнинг XVII-XVIII асрларга тегишли бизга маълум яна иккита портрети мавжуд:

1. **Император Темур тахтда.** Ушбу портрет **«The emperor Timur enthroned»** («Император Темур тахтда») деб номланган бўлиб, Бодлиан

---

[1] Амир Темур – жаҳон тарихида. – Т.: Шарқ, 1996. 114-бет; яна қаранг: Хукхем Х. Етти иқлим султони. Ҳужжатли-бадиий қисса/Х. Турабеков ва Ш. Сокин таржимаси. – Т.: Адолат, 1999. – 320 бет; Hookham H. Temurlaine the conqueror, London, 1962.

[2] Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enbaxada al viage, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le biao por mandado del muy poderoso senon rey don Henrique el Tercero de Castilla. ed Sancha, Madrid, 1782.

[3] Баъзи маълумотларда ҳайкалчанинг 1900 йили Парижда ўтказилган кўргазмадан сўнг ўғирлаб кетилгани ва ҳозирда унинг тақдири номаълум ва сақланаётгани ҳақида айтилади. Қаранг: А. Бердимуродов. Сохибқироннинг олтин ҳайкалчаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 25 июнь. 2-бет. Бошқа бир маълумотларга кўра, ушбу нодир ҳайкалча Париждаги Лувр музейида сақланмоқда. Қаранг: Курбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар / масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев.–Т.: Akademnashr, 2011. – 30-бет.

[4] Курбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар / масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2011. – 19-бет.

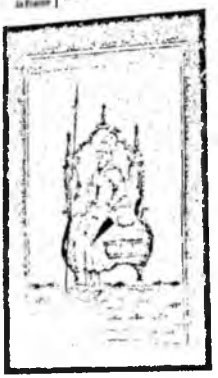

Амир Темурнинг тахтда ўтирган ҳолатдаги портрети. Ҳиндистон, Деккан, тахм. XVIII аср.

Portrait d'Amir Temur, assis sur le trône. Dekkan, Inde. Environ XVIIIe siècle.

кутубхонасида[1] сақланаётган XVII асрга тааллуқли альбомдан жой олган. Альбом кутубхонанинг «Masterpieces of the non-Western book» («Ноғарбий китоб дурдоналари») коллекциясига киритилган бўлиб, унинг эгаси антиквар Френсис Дус (Douce, Francis, 1757–1834). Тўплам асосан Шоҳжаҳон ҳукмронлик даврига тааллуқли (1628–1658) 41 та расмдан (миниатюра) иборат. Альбомда Амир Темур ва бир неча темурий шоҳлар расмлари мавжуд. Мир Али ал-Котибнинг 1530 йилга тааллуқли 37 та каллиграфик намуналари ва Жомийнинг «Туҳфат ал-аҳрор» асаридан парчалар жой олган 9 саҳифа матнни ҳам ўз ичига олган. Расмлар асосан гулли хошиялар билан безатилган.

2. Амир Темурнинг тахтда ўтирган ҳолатдаги портрети (Соҳибқирон вафотидан кейинги даврда чизилган). *(Ҳиндистон, Деккан воҳаси, тахминан XVIII асрга тегишли (ўлчами – 24.2 x 16.8 см) Васлига (миниатюра чизиш учун махсус тайёрланган қоғоз) олтиндан нақш солинган, четлари мато билан ўралган акварель.*

Расмда олтин билан ишлов бериш одатдагидан яхшироқ амалга оширилган. Унда олтиндан кўпроқ фойдаланилганлигидан расмнинг Мўғул мактабига эмас, балки Деккан мактабига тегишлилигини аниқлаш мумкин.

Айни расмнинг Мўғул мактабига тегишли вариантларида олтиндан фойдаланилмаган.

Бунга ўхшаш портретни яна Сотбис[2]нинг 1990 йил 26 апрелдаги 5-лотида («Mughal mid-17th century») учратиш мумкин.

Амир Темурнинг хорижда сақланаётган яна бир ноёб мулки – Британия қироллик хазинасидаги «Темур лаъли»[3] ёки «Хирожи олам» («Олам туҳфаси») – нодирлиги ва машҳурлиги бўйича дунёда иккинчи ўринда турувчи «шпинель», яъни қимматбаҳо тош – ёқутнинг энг нодир тури ҳисобланади. Лаъл вазни Ҳенигер кўрсаткичи бўйича 352,5 карат[4], Ҳерманн кўрсаткичи бўйича 361 карат[5]ни ташкил қилади.

Шарқшунос олима Зива Веселнинг тадқиқотига кўра, одатда ёқут Бирма ва Цейлондан келиб чиққан, лаъл эса, ҳозирги Афғонистон ва Тожикистон ўртасида жойлашган Бадахшон тоғ-конларидан қазиб олинган. Кастилия элчиси Клавихонинг ёзишича, Амир Темур Бадахшон конларига алоҳида эътибор берган ва лаълни қазиб олиш ҳамда унга сайқал беришга кўп куч сарфлаган[6]. «Темур лаъли»нинг моддий қимматига нисбатан тарихий баҳоси янада беқиёсдир.

Хусусан, унинг юзасидаги форсийда битилган тарихий далиллар бебаҳо бўлиб, унда ушбу лаъл Амир Темурга шахсан тегишли экани, бу лаълни Дехлига юриши даврида Ҳиндистон хазинасида қўлга киритгани ва у «Хирожи олам» деб ном олгани кўрсатилган. Шунингдек, лаълнинг бошқа ворис-эгалари Акбаршоҳ, Жаҳонгир ва Шоҳжаҳон ис-

---

[1] **Бодлиан кутубхонаси** (инг. Bodleian Library) – Оксфорд университети кутубхонасига кирувчи кутубхоналар мажмуаси. Европада қадимийлиги бўйича Ватикан кутубхонаси ва Кембриж университети кутубхонасидан кейин учинчи ўринда туради. Кутубхона 1602 йилда Британия

лари ҳам қайд этилган. 1739 йилда Нодиршоҳ Дехлини забт этган. Шу тариқа «Темур лаъли» Шарқий Ҳинд компанияси қўлига тушган ва 1851 йилда Қиролича Викторияга совға этилган. Шу санадан бери мазкур лаъл Лондонни ҳеч қачон тарк этмаган. Айни пайтда «Темур лаъли» Буюк Британия пойтахтидаги Букингем саройининг Ҳинд залида сақланмоқда.

Биз қуйида фақат Европада, айрим Ғарб мамлакатларида сақланаётган темурийлар даври ашёларининг айримлари хусусида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Жумладан, Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Тўпкопи саройи музейи[1]да темурийлар даврига оид қуйидаги ашёлар сақланади:

1. **Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асари**[2]. 1445–1446 йиллар, Юсуф Жомий томонидан кўчирилган, Хўжа Али Табризий унга безаклар ва нақшлар чизган, қўлёзма, 325 варақ, 11 та ҳақиқий, 2 та кейинроқ чизилган суратлар, олтин суви юритиб чизилган, ўлчами: 24,1x16 см.

2. **Ҳофиз Абрунинг «Мажмуа» асари**[3]. Ҳирот, 1415–1416 йиллар, қўлёзма, 938 варақ, 20 та сурат, олтин суви юритиб чизилган, ўлчами: 42,1x32 см.

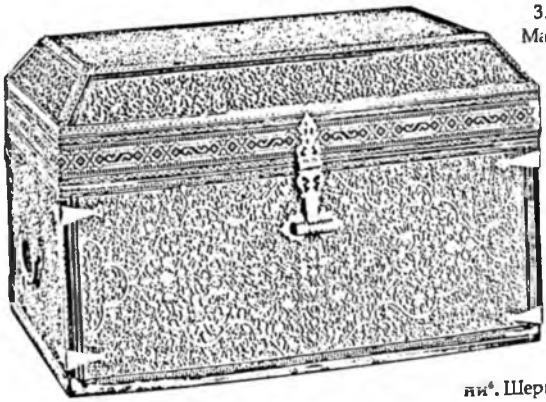

Улуғбекнинг ёғоч сандиқчаси. 1420–1499 йиллар. Туркия. Истанбул, Тўпқопи саройи музейи.

Commode en bois d'Ulughbek. 1420–1499. Turquie. Istanbul, Musée du palais de Topkapi.

3. **Мирзо Улуғбекнинг ёғоч сандиқчаси**[4]. Марказий Осиё, 1420–1449 йиллар, ўйма нақшли ёғочдан, рангли қопламалар билан безатилган, олтин тошлар қадалган ва ичига ипак мато тўшалган, ўлчами: 19,5x17x31,2 см.

4. **Дастаси аждаҳо бошли қилич ва унинг қини**[5]. Марказий Осиё, XV асрга оид, тобланган пўлат ва оқ неф-рит, олтин билан безалган, ўлчами: 77,5x10,5 см.

Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Турк ва ислом асарлари музейида сақланаётган темурийлар даврига оид ашёлар:

1. **Амир Хусрав Дехлавий девони**[6]. Шероз, 1430–1431 йиллар, Иброҳим Султон ибн Шоҳрух учун кўчирилган, 375 варақ, олтин суви юритиб чизилган, ўлчами: 26x17 см.

2. **Куръони карим**[7]. Марказий Осиё, 1400–1450 йиллар, 46 варақ, олтин суви юритиб чизилган, ўлчами: 53,5x39 см.

---

[1] Тўпкопи саройи турк султони Маҳмуд II фармонига кўра қурилган бўлиб, 1839 йилга қадар султоннинг қароргоҳи бўлган. 1924 йилда эса, у музейга айлантирилган. Ҳозирги кунда Тўпкопи саройи музейи бир қанча бинолар ва мажмуа иншоотларидан ташкил топган. Музейнинг кутубхонасида 24 мингдан ортиқ китоб ва қўлёзмалар сақланади. Усмонийларга тегишли бўлган зарғарлик буюмлари, қадимий хитой чинниларидан 1433 йилдан 1839 йилгача сукқаровлик қилган султонларнинг байрамона либослари сақланадиган бўлимлар музейнинг энг жозибали позиция заллари ҳисобланади. Музейда темурийлар даврига оид турли қўлёзмалар, амалий-ижтиёт буюмлари ҳам намойишга қўйилган. Қаранг: Лисикова О.В. Музеи мира. – М.: Фэнтэ, 2004. – С. 74; Қурбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид ашёлар. – Т.: Akademnashr, 2011. – 8–9-бетлар.

[2] Туркия. Истанбул. Тўпкопи саройи музейи. Инвентарь рақами № 8 282.

[3] Туркия. Истанбул. Тўпкопи саройи кутубхонаси. Инвентарь рақами № 1982.

[4] Туркия. Истанбул. Тўпкопи саройи музейи.

[5] Туркия. Истанбул. Тўпқопи саройи хазиналари.

[6] Туркия. Истанбул. Турк ва ислом асарлари музейи. Инвентарь рақами № 564.

[7] Туркия. Истанбул. Турк ва ислом асарлари музейи. Инвентарь рақами № 1926.

3. **Султон Ҳусайн Мирзо девони**[1]. Ҳирот, 1490 йил, 29 варақ, тилларанг қоғозга турли рангларда ва олтин билан ишлов берилган, ўлчами: 24x15,8 см.

4. **Мис чойнак**[2]. Ҳусайниддин Шаҳобиддин Биржандий имзоси туширилган амалий санъат буюми, Ҳирот, 1467 йил, мисдан ясалган ва олтин, кумуш суви юритилган, ўлчами: 16,5x13,3 см.

5. **Кўза**[3]. Шерали ибн Муҳаммад Дамашқий ясаган амалий санъат буюми, Ҳирот, 1468 йил, мисга олтин ва кумуш суви юритилган, ўлчами: 16,5x13,3 см.

Россиянинг Санкт-Петербург шаҳридаги Давлат Эрмитажи музейида[4] **темурийлар даврига оид қуйидаги ашёлар сақланмоқда:**

1. **Мойчирок**[5]. Марказий Осиё, 1397 йил, мисдан ясалган, олтин ва кумуш билан зийнатланган, ўлчами: 84,5x58 см. Амир Темур буйруғи асосида Аҳмад Яссавий мақбараси учун ишланган машҳур олтита мойчироқлардан бири. Чироқнинг айланаси буйлаб битилган сулс услубидаги ёзувларни қуйидагича ўқиш мумкин: **«Буюк ҳукмдор, давлатпаноҳ, адолатпеша, қутб ал-Дунё вад-дин Амир Темур Кўрагон буйруғига биноан ясалди, Аллоҳ унинг мартабасини зиёда этсин...»**[6].

2. **Узук-муҳр**[7]. Марказий Осиё, 1408 йилдан аввал, хризолит тошидан ясалган, ўлчами: 1,8x2,1см. Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳга тегишли буюмлардан бор-йўғи мана шу узук-мухргина бизгача етиб келган.

3. **Узук-муҳр**[8]. Ҳирот, 1457 йилдан аввал, нефритдан ясалган, ўлчами: 2,7x2,1см. Бу узук-муҳр Шоҳрух Мирзонинг хотини Гавҳаршодбегимдан бизгача сақланиб қолган ягона буюмдир.

4. **Лагаи**[9]. Марказий Осиё, 1473–1474 йиллар, сопол идиш, ўлчами: h-9,2, d-35 см. Идишнинг марказий қисмида ингичка чизиқлар билан ҳошияланган, ислимий нақшлар маҳсулотнинг ишланган санаси, жойи ҳақида гувоҳлик беради, унда қуйидаги шеърий байт битилган: «Кўз гавҳарим ювар менинг кўз ёшларим, бу кўзларга нолойиқдур орзуларим».

5. **«Мажнун Каъбада» миниатюраси**[10]. Султон Шоҳрух учун санъаткор Маҳмуд томонидан кўчирилган ушбу миниатюра Низомийнинг «Лаили ва Мажнун» асарига бағишланган, 1431 йил, ўлчами: 23,7x13,7см.

---

[1] Туркия. Истанбул. Турк ва ислом асарлари музейи. Инвентарь рақами №2961.
[2] Туркия. Истанбул. Турк ва ислом асарлари музейи. Инвентарь рақами №2961.
[3] Туркия. Истанбул. Турк ва ислом асарлари музейи. Инвентарь рақами №2961.
[4] Эрмитаж кошки саройининг биринчи биноси Петр I буйруғи билан меъмор Доменико Трезини лойиҳаси бўйича қурилган. 1752 йилда бино Елизавета Петровнанинг буйруғига кўра итальян меъмори Франческо Бартоломео Растрелли лойиҳаси бўйича янгича кўринишда барпо этилган. 1762 йилдан кошки сарой Россиядаги тарғибот-ташвикот марказига айланади. XVIII асрдан кошки сарой «Эрмитаж» деб атала бошланган (французча – якка, ягона). Ҳозирги пайтда музей тўпламлари беш бинода жойлашган. Булар: Кошки сарой, Эски Эрмитаж, Кичик Эрмитаж, Янги Эрмитаж ва Эрмитаж театри. Ашёлар сони 2 млн. 700 мингдан ортиқ бўлиб, 353 та залдаги экспозициясига қўйилган. Эрмитаж тўпламлари дунё музейлари орасида энг йирикларидан ҳисобланади. Музейда йилига 30 мингдан зиёд экскурсия ўтказилади. Қаранг: Курбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавохирлар. – Т.: Akademnashr, 2011. – 15-бет. Яна қаранг: Самарканд при Тимуре и тимуридах: очерк А.Ю. Якубовского с двадцатью автотипиями // Ленинград: Государственный Эрмитаж. Музей истории культуры и искусства. 1933.
[5] Россия. Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи. Инвентарь рақами 5А-12686. Интернетдан олинган маълумот: www.hermitage.ru. Бу ҳақда батафсил қаранг: Саидов А. Ҳазрат Заҳиғ ота – Т.: «Sharq», 2015. – 520 б.
[6] Россия. Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи.
[7] Россия. Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи.
[8] Россия. Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи.
[9] Россия. Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи.

6. «Науфал жанги» миниатюраси[1]. Бу ажойиб миниатюра Шохрух ибн Темурга атаб ишланган, Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» асарига бағишланган, Ҳирот, 1431 йил, ўлчами: 23,7x13,7см.

Германиянинг Берлин шаҳридаги Амалий санъат музейида[2] **темурийлар даврига оид қуйидаги амалий безак намуналари сақланмоқда:**

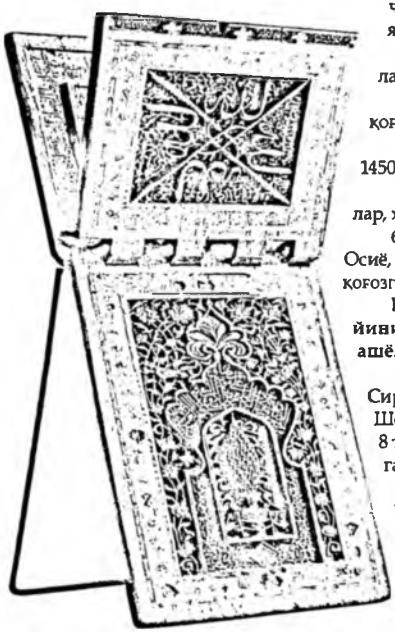

Қуръон учун лавҳ.
1450 йил. АҚШ.
Метрополитен санъат музейи.

Support paur le Coran.
1450. États-Unis.
Le Metropolitan Museum of Art.

1. **Доирали сурат**[3]. Шероз, 1410–1420 йиллар, олтин суви юритиб чизилган, ўлчами: 15x13 см, Искандар Султон ҳомийлигида яратилган.

2. **«Булутлар ичидаги фариштa»**[4]. Ҳирот, 1425–1450 йиллар, қоғозга сиёҳ билан чизилган, ўлчами: 7,5x7,5 см.

3. **«Жангари туялар»**[5]. Марказий Осиё, 1400–1450 йиллар, қоғозга сиёҳ билан чизилган, ўлчами: 17,5x24,5 см.

4. **«Гул тутган аёл тасвири»**[6]. Марказий Осиё, 1425–1450 йиллар, қоғозга сиёҳ билан чизилган, ўлчами: 29,5x26 см.

5. **«Ўтирган эркак сурати»**[7]. Марказий Осиё, 1425–1450 йиллар, хира қоғозга сиёҳ ва олтин суви юритилган, ўлчами: 26x14 см.

6. **«Аждар билан олишаётган отлиқ аскар»**[8]. Марказий Осиё, Муҳаммад Ҳайём чизган сурат, Ҳирот, 1425–1450 йиллар, қоғозга сиёҳ билан чизилган, ўлчами: 30x42 см.

Буюк Британиянинг Лондон шаҳридаги Британия музейининг[9] **Шарқ бўлимида темурийлар даврига оид қуйидаги ашёлар сақланади:**

1. **Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари**[10]. Сирож Ҳусайни ал-Султони томонидан Иброҳим Султон ибн Шохрухга атаб кўчирилган. Шероз, 1436 йил июнь, 393 варақ ва 8 та расм, хира қоғозга сиёҳ билан ёзилган, олтин суви юритилган, ўлчами: 35,6x24,8 см.

2. **Аждар тутқичли пиёла**[11]. Марказий Осиё, 1400–1450 йиллар, нефрит, ўлчами: 6,5x15, 5x12,3 см.

3. **Пиёла**[12]. Улуғбек Кўрагон исми ўйиб ёзилган, Марказий Осиё, 1420–1449 йиллар, нефрит, ўлчами: 6,4x19,4 см. Пиёла тутқичидаги шер калласининг тасвири XV асрга оид Ҳирот фаввораларида ҳам мавжуд[13].

---

[1] Россия. Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи.

[2] XX асрнинг 80-йилларида Германиянинг турли шаҳарларида янгича музейлар қуришга катта аҳамият берила бошланган. Бу музейлар лойиҳаси Р. Мейер, М. Унгерс, Ж. Стирлинг, Х. Ян каби дунёга машҳур меъморлар томонидан ишлаб чиқилган. Берлин шаҳрида ҳам ана шундай янгича услубдаги ва кўп қиррали музейлар мавжуд бўлиб, Амалий санъат музейи шулар жумласига киради. Қаранг: Қурбонова Д. А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар. – Т.: Akademnashr, 2011. – 20-бет.

[3] Германия. Берлин. Амалий санъат музейи.

[4] Германия. Берлин. Амалий санъат музейи.

[5] Германия. Берлин. Амалий санъат музейи. Инвентарь рақами Nsf.73.S.38.

[6] Германия. Берлин. Амалий санъат музейи. Инвентарь рақами Nsf.73.S 9,1.

[7] Германия. Берлин. Амалий санъат музейи. Инвентарь рақами Nsf.70.S.24.

[8] Германия. Берлин. Амалий санъат музейи. Инвентарь рақами Nsf.70.S.71

[9] Британия музейи Буюк Британиянинг энг йирик, дунёнинг эса энг қадимий музейларидан бири ҳисобланади. Музейнинг умумий ер майдони – 8,7 гектар. Экспонатлар сони – 6,5 млн. дан ортиқ. Музейга 1753 йил 11 декабрда парламент қарори билан асос солинган ва у Европадаги илк музейлардан биридир. Музейнинг асосида ташкилоти British Museum Society бўлиб, у музейдаги ашёларни яхши сақлаган ҳолда келажак авлодга етказиш вазифаси билан шуғулланади. Қаранг: Лисицина О.В. Музеи мира. – М.: Флинта, 2004. – С. 117; Қурбонова Д. А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар. – Т.: Akademnashr, 2011. – 22-бет.

[10] Англия. Лондон. Британия музейи.

[11] Англия. Лондон. Британия музейи. Василлар каталоги. Инвентарь рақами №1961.2-13.1

[12] Англия. Лондон. Британия музейи. Василлар каталоги.

[13] Arthur M. Timur and the princely vision. – Washington, 1989. – P. 463.

Дастаси аждарҳо бошли қилич ва унинг қини. XV аср. Туркия. Истанбул, Топқопи саройи музейи.

Epée avec la poignée en forme de la tête du dragon et son fourreau. XVe siècle. Turquie Istanbul, Musée du palais de Topkapi.

4. **Кўзача**[1]. 1426–1435 йиллар, бўёқ устидан лакланган сопол, баландлиги: 14 см.

5. **Кўзача**[2]. Муҳаммад ибн Шамсуддин Хурий томонидан Султон Ҳусайн Мирзога атаб ясалган, 1498 йил апрель, жездан ишланган, олтин, кумуш безаклари билан зийнатланган, баландлиги: 14,2 см.

6. **Кўзача**[3]. Абдул Халил Қутбидин имзоси қўйилган, 1495 йил, жездан ясалган, кумуш ва олтин безакли, ўлчами: 13х7,6 см.

7. **Хумча**[4]. Марказий Осиё, XV аср, нефрит, диаметри: 10х9,6 см. Хумча атрофига настаълиқ услубида шундай жумлалар ёзилган: «Ул қимматбаҳо тошли коса Жаҳонгиршоҳ ибн Акбаршоҳники эрур. Илло, анинг ичра ҳамиша умрни зиёда этгувчи, Хизр назари тушган обиҳаёт зоҳир бўлғай...».

8. **«Искандар ва етти доно» миниатюраси**[5]. Беҳзоднинг энг яхши ишларидан бири, Низомийнинг «Хамса» асарига атаб чизилган, ўлчами: 20х14 см.

9. **«Хусрав Ширин саройининг олдида» миниатюраси**[6]. Ушбу асар Беҳзоднинг энг сара асарлари қаторига киради, олтин суви юритилган қоғозга сиёҳ билан чизилган, ўлчами: 15х10 см.

Буюк Британиянинг Лондон шаҳридаги Виктория ва Альберт музейи[7] **Осиё бўлимида сақланаётган ашёлар:**

1. **Кўзача**[8]. Ҳабибулло ибн Али Баҳоржоний ясаган, Ҳирот, ҳижрий 866 йил (1461–1462), жез ва кумуш, ўлчами: 13х12,8 см. Кўзачага насх хатида Ҳофиз девонидан базм-жамшид мавзуидаги иккита ғазал байтлари кўчирилган.

Данияниng Копенгаген шаҳридаги Миллий музейнинг Осиё бўлимида сақланаётган темурийлар даврига оид осори атиқалар:

1. **«Лайли ва Мажнун саҳрода» миниатюраси**[9]. Ушбу асар Беҳзод ва унинг дўстлари томонидан Хусрав Дехлавийнинг «Лайли ва Мажнун» асарига атаб чизилган, 1485 йил, ўлчами: 20х15 см.

2. **«Мажнуннинг туғилган куни» миниатюраси**[10]. Олтин суви юритилган қоғозга сиёҳ билан чизилган, 1485 йил, ўлчами: 20х15 см.

3. **«Қари сўфий ва ёш йигит» миниатюраси**[11]. Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ ал-анвор» асарига аталган, қоғозга сиёҳ билан чизилган, 1485 йил, ўлчами: 20х15 см.

---

[1] Англия. Лондон. Британия музейи. Васиқлар кенгаши.
[2] Англия. Лондон. Британия музейи. Васиқлар кенгаши.
[3] Англия. Лондон. Британия музейи. Инвентарь рақами №1945-10-17-257.
[4] Англия. Лондон. Британия музейи. Васиқлар кенгаши.
[5] Англия. Лондон. Британия кутубхонаси.
[6] Англия. Лондон. Британия кутубхонаси.
[7] Ушбу музей 1852 йилда ташкил топган бўлиб, малика Виктория ва унинг турмуш ўртоғи Альберт номлари билан аталади. Музей экспозицияси икки қисмга бўлинади: 1. Амалий безак санъати. 2. Инж-фан (турли машиналар, педагогик тўпламлар ва ҳоказо). Иккала қисмда ҳам ўқув хоналари ва кутубхоналар бор. Музейдаги мебеллар, матолар, сопол буюмлар, бадиий ҳунармандчилик намуналари бутун дунёга машҳурдир. Шунингдек, Осиё мамлакатлари амалий санъати ашёлари Британия музейи тўпламидан қолишмайди. Қаранг: Курбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар. – Т.: Akademnashr, 2011. – 26-бет.
[8] Англия. Лондон. Виктория ва Альберт музейи.
[9] Дания. Копенгаген. Миллий музей.
[10] Дания. Копенгаген. Миллий музей.
[11] Дания. Копенгаген. Миллий музей.

Франциянинг Париж шаҳридаги Лувр музейида[1] темурийлар даврига оид қуйидаги ашёлар сақланмоқда:

1. **Коса[2].** Марказий Осиё, 1450–1500 йиллар, нефрит, ўлчами: 6,5x14,5 см.

2. **Мойчирок[3].** Марказий Осиё, 1397 йил, мисдан ясалган, олтин ва кумуш билан зийнатланган, ўлчами: 84,5x58 см., мой куядиган қисми 22,5x25,5 см., Амир Темур буйруғи асосида Аҳмад Яссавий мақбараси учун ишланган машҳур олтита мойчироқлардан бири, уларни XIX аср охирларида Парижнинг Лувр музейи ҳамда Эрмитаж (Санкт-Петербург) бўлиб олган.

«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» ҳозирги раиси Фредерик Бопертюи-Брессан ўн уч залдан иборат бўлган Лувр музейининг Ришелье канотида очилган ислом санъатига доир кўргазмани томоша қилиб, ўз таассуротларини қуйидагича ифодалаган:

«Испаниядан Ҳиндистонгача бўлган ҳудудда тарқалган ислом дини маданияти ҳар бир залда маълум бир ҳудуд тарихига оид ашёлар кўргазмаси билан ўзаро фарқланади. Ташриф буюрувчи ҳар бир шаҳс қадимий топилмаларни томоша қилиб, ўзини гўё уша даврга тушиб қолгандек сезади. Залларга кетма-кет кириб, исломдан олдинги Эрон, Аббосийлар сулоласи, Самарқанд Суғдлари, Мисрнинг Фотимийлар сулоласи, Испаниянинг Уммавийлар сулоласи, Эроннинг Сосонийлар сулоласи даврларида сақланиб қолган турли тарихий кўҳна ашёлар билан танишиш мумкин.

Темурийлар сулоласига бағишланган залда сопол идишлар, турли буюмлар, хусусан, Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбарасидан олинган машҳур шамдон бор. Аслида бу шамдонлар олти дона бўлган, тўрт донаси ҳануз мақбарада ва бир донаси Эрмитаж музейида. Барча кўргазмалардаги ашёларни санаб ўтишнинг имкони йўқ, лекин Эроннинг шимоли-ғарбида XVI асрда тўқилган «Мантес» номли йирик гилам ҳақида тўхталиш лозим. Ушбу гиламда Бобур тасвирланган миниатюра лавҳаси ўз аксини топган»[4].

АҚШнинг Нью-Йорк шаҳридаги Метрополитен санъат музейида[5] темурийлар даврига оид қуйидаги ашёлар сақланмоқда:

1. **Қуръон лавҳи[6].** Ҳасан ибн Сулаймон Исфаҳоний томонидан ясалган, Марказий Осиё, 1359 йил, ёғоч, ўлчами: 130,2x41 см.

2. **Коса[7].** Марказий Осиё, XV аср, бўёқ устидан лакланган сопол, ўлчами: 7,6x14,6 см., Эверит Мейси совға қилган.

---

[1] Францияда давлат қарамоғидаги 12 мингдан ортиқ тарихий ёдгорликлар ва 1200 га яқин турли музейлар мавжуд бўлиб, энг машҳури Лувр музейидир. Музейдаги 225 та галереяда 400 мингга яқин экспонат кўргазмага қўйилган. Бир йилда музейга кирадиган томошабинлар сони ўрта ҳисобда 3 миллиондан ортади. «Лувр» сўзи лотинча «бўрилар ўрмони» маъносини англатиб, «Lower» – қаср деб таржима қилинади. Каранг: Лисицкова О.В. Музеи мира/М.: Флинта, 2004. – С. 110.

[2] Франция. Париж. Лувр музейи.

[3] Франция. Париж. Лувр музейи.Инвентарь рақами № 7080.

[4] Le Grand Louvre: Redécouverte des arts de l'Islam dans l'aile Richelieu // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 12e numéro, Paris, 1993. – P.13–14. Frédérique Beaupertuis-Bressand. L'Or Bleu de Samarkand – The Blue Gold of Samarkand. Paris: Art international publishers, 1998. – 159 pages; Frédérique Beaupertuis-Bressand. Samarkand la magnifique. Paris: Georges Naef, 2003. – 255 pages.

[5] Нью-Йорк аҳли Метрополитен музейини «Миллий хазинамиз», «Миллий фахримиз» деб таърифлайди. Ушбу музей 1870 йилда ташкил топган бўлиб, унинг машҳур экспонатлари АҚШнинг бошқа музейларида йиллар давомида кўргазмага қўйилади. Бу ерда томошабинлар учун барча шароитлар яратилган, хусусан, экскурсиялар кўплаб тилларда олиб борилади. Каранг: Губарева М.В., Молина Н.А. 100 великих галерей и музеев. / М.: Вече, 2005. – С. 239.

[6] АҚШ. Нью-Йорк. Метрополитен санъат музейи. Рожерс фондига вақтинча берилган.

[7] АҚШ. Нью-Йорк. Метрополитен санъат музейи Инвентарь рақами № 1932, 32.33.

3. **Узук**[1]. Марказий Осиё, 1450–1500 йиллар, нефрит ва олтиндан ишланган, ўлчами: 3,5x2,5 см. Темурийлар даврига оид кўплаб нефрит буюмларни ёдга солувчи аждаҳо бошли бу узукдаги нефрит тоши устига араб имлосида ёзув битилган.

4. **Ханжар дастасининг тутқичи**[2]. Марказий Осиё, 1450–1500 йиллар, нефрит, ўлчами: 3,5x2,5 см. Эбер Р. Бишоп совғаси.

5. **«Лайли ва Мажнун мактабда» миниатюраси**[3]. Низомийнинг «Хамса» асарига атаб ишланган, мадраса мовий гумбазли, минорали, деворлари пушти рангда ғишт билан қурилгани тасвирланган, 1432 йил, ўлчами: 30x20 см.

6. **«Базмга тайёргарлик» миниатюраси**[4]. Камолиддин Беҳзод томонидан чизилган, 1490 йил, ўлчами: 16x10,8 см.

АҚШнинг Сан-Франциско шаҳридаги Осиё санъати музейида[5] **сақланаётган темурийлар даврига оид ашёлар:**

1. **Эллипс (ёй) шаклидаги коса**[6]. Марказий Осиё, XV аср, нефрит, ўлчами: 15,9x16,5 см.

Шу билан бирга, бугунги кунда Европадаги йирик билим масканларидан ҳисобланмиш Берлин давлат кутубхонасида (Германия) Темурийлар даврига оид «Мажолис ун-ушшоқ» (Ҳусайн Бойқарога нисбат берилади), «Меърожнома», Алишер Навоий «Хамса»сининг нодир нусхаси, Навоийнинг шеърлар мажмуаси бор. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг қайд этишича, ушбу кутубхонада адабиётга оид мавжуд 142 та қўлёзмадан 18 таси Темурийлар даврига тегишлидир[7].

Биз Ғарбнинг еттита йирик давлатидаги 10 та машҳур музейда сақланаётган Амир Темур ва темурийларга оид қарийб 40 та осори атиқа ҳақида мухтасар маълумот бердик, холос. Албатта, бу маълумотлар денгиздан бир томчидек гап. Дунё музейлари ва кутубхоналари захираларида нафақат темурийлар даври ёдгорликлари, балки бой тарихимизнинг турли даврларига доир яна қанчадан-қанча миллий бойликларимиз сақланади. Наинки, Европа, балки жаҳон хазиналарида авайлаб-асраб келинаётган ана шундай ноёб, бетакрор дурдоналар темурийлар даврининг нодир жавоҳирлари қаторидан ўрин олган.

Шу ўринда бир таклифни илгари сурмоқчимиз. Яъни, **жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар ҳақида электрон китоб яратиш керак.** Ўйлаймизки, мутахассислар, хусусан, Темурийлар тарихи давлат музейи ходимлари бу масалани диққат эътиборида тутадилар.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темур ва темурийлар даврига оид ноёб осори атиқалар дунё бўйлаб тарқалган, бугунги кунга қадар ҳам башар аҳли уларни улкан қизиқиш ва ҳайрат билан томоша қилмоқда, астойдил ўрганмоқда, қадрлаб, эъзоз ва эътироф этиб келмоқда. Бошқача айтганда, аждодларимиздан мерос моддий ва маънавий маданият манбалари инсоният тафаккури дурдоналари қаторидан муносиб ўрин олган. Зеро, бу каби дурдона асарлар кишиларни ҳамиша маънавий камолот чўққилари сари чорлайверади.

---

[1] АҚШ. Нью-Йорк. Метрополитен санъат музейи. Рожерс фонди.
[2] АҚШ. Нью-Йорк. Метрополитен санъат музейи.
[3] АҚШ. Нью-Йорк. Метрополитен санъат музейи.
[4] АҚШ. Нью-Йорк. Метрополитен санъат музейи.
[5] Осиё санъати музейи – 1966 йилда Осиё мамлакатлари тарихи ва маданий мероси илмини бўлган америкалик Аверн Брундаге томонидан хайрия йўли билан ташкил этилган. Аверн 1975 йили, ҳали ўзини оширган ўшанда 7700 га яқин музей экспонатларини Осиё санъати музейи тасарруфига ўтказган. Ҳозирги кунда музейда қадимийлиги 6000 йилга етган тарихий буюмлар мавжуд. Музейдаги экспонатларнинг умумий сони 18 000 тадан ортиқ.
[6] АҚШ. Сан-Франциско. Осиё санъати музейи. Эверн Брандж коллекцияси.
[7] М. Али. Германияда навоийхонлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2016, 19 февраль

Амир Темур ва ЮНЕСКО: «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши»

Ўзбекистон – тарихий-маданий ёдгорликларга бой мўъжизавий мамлакат. Бу ерда минг йиллик обидалар билан ёнма-ён замонавий бинолар қад ростлаб турибди. Азалдан шонли ўтмиши билан фахрланиб келган ўзбекистонликлар Истиқлол берган имкониятлар туфайли маданият, илм-фан ва таълим соҳаларида яна олдинги марраларни забт этиш сари интилмоқда, бу орада ўтган қисқа муддатда эришган ютуқларига янги ютуқлар қўшиб, бугунги саодатли кунларда шодланиб яшамоқда.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ихтисослашган муассасаси – ЮНЕСКО билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. БМТ тизимида **ЮНЕСКО «гоялар лабораторияси»**, уларни ҳаракатга келтирувчи куч, бутун жаҳон ҳамжамияти ва ҳар бир давлат фойдалана олиши учун илғор тажрибани кенг ёядиган ташкилот сифатида ноёб нуфузга эга[1].

ЮНЕСКОнинг ёш мустақил давлатларга таълим ва фанни ривожлантириш бобида миллий сиёсатни ишлаб чиқиш, бетакрор маданиятларини қайта тиклаш, оммавий ахборот воситаларининг ўзига хос тизимларини барпо этиш тамойилларини белгилаб олиш соҳасида кўмаклашишга қаратилган фаолияти жаҳонда кенг эътироф этилмоқда.

Инсоният маданияти тарихида Ўзбекистон муҳим ўрин эгаллайди. Маданий ва маънавий меросга бой заминимиз азалдан фақат Марказий Осиёдагина эмас, балки бутун дунёда ижтимоий жараёнларга ҳам таъсир ўтказиб келган. Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигини эълон қилиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида туб демократик ислоҳотларни амалга оширар экан, фан, таълим ва маданият соҳаларида ҳам ўз миллий тараққиёт йўлини белгилаб олган.

Ҳали мамлакатимиз истиқлолга эришгунга қадар ҳам ЮНЕСКО Ўзбекистонга катта қизиқиш билан қарар эди. Бу обрўли халқаро ташкилот ўзбек халқининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган улкан ҳиссасини ҳисобга олиб, буюк қомусий алломалар Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино таваллудларининг 1000 йилликларини, азим шаҳар Тошкентнинг 2000 йиллигини нишонлаган эди.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб ЮНЕСКО олти жилдлик **«Марказий Осиё цивилизациялари тарихи»** номли йирик халқаро тадқиқот олиб борди ва ўтган даврда бу китобнинг олти жилди нашр қилинди. Ушбу асарни ёзишда таниқли ўзбек олимлари ҳам иштирок этганлар. Асарнинг тўртинчи жилдида Амир Темур салтанати ва темурийлар даври тарихи, маданияти, санъатига катта ўрин берилган.

«Марказий Осиё цивилизациялари тарихи» («History of Civilizations of Central Asia») деб номланган китоблар туркуми ушбу минтақанинг тарихи, маданияти ва илмий ютуқларининг чуқур илмий тадқиқотлари самарасидир. Маълумки, 1966 йил ноябрь ойида ЮНЕСКО Бош конференциясининг 14-сессиясида ЮНЕСКО дастурига Марказий Осиё

[1] А.Х. Саидов. ЮНЕСКОнинг эътирофи // Халқ сўзи, 1996, 20 апрель.

ЮНЕСКО томонидан нашр этилган 6 жилдлик «Марказий Осиё цивилизациялари тарихи китобининг Темурийлар тарихига бағишланган 4-жилди. Париж, 2002 йил.

4e volume de «L'Histoire des civilisations de l'Asie centrale», consacré à l'histoire des Timurides. Publication de l'UNESCO en 6 volumes. Paris, 2002.

тамаддунини ўрганиш буйича лойиха киритилган. Лойиханинг асосий мақсади Марказий Осиё халқлари тарихи, илм-фани ва адабиёти билан якиндан танишишдан иборат. Мазкур лойиха доирасида дунёнинг таникли тарихчи ва археолог олимларидан иборат халқаро тахрир кенгаши тузилиб, илмий изланишлар натижаларини йирик нашрларда эълон қилиш кўзда тутилган.

«Марказий Осиё цивилизациялари тарихи» номли китобларнинг 1-жилди – «Цивилизация уйғониши: ибтидоий даврдан – эрамиздан аввалги 700 йилгача бўлган давр»[1]; 2-жилди – «Ўтроқ ва кўчманчи цивилизация ривожланиши: эрамиздан аввалги 700 йилдан – милодий 250 йилгача»[2]; 3-жилди – «Цивилизация чорраҳаси: милодий 250 йилдан 750 йилгача»[3]; 4-жилди – «Аср якунланиши: 750 йилдан XV аср охиригача»[4]; 5-жилди – «Кескин фаркдаги ривожланиш: XVI асрдан XIX аср ўртасигача»[5]; 6-жилди – «Замонавий цивилизация сари: XIX аср ўртасидан ҳозирги кунгача»[6], деб номланган.

Ўзбекистонлик 18 нафар таникли олим ушбу китобларни ёзишда иштирок этган. Хусусан, академиклар А. Асқаров, П. Булгаков, А. Қаюмов, Г. Пугаченкова, Э. Ртвеладзе, А. Муҳаммеджанов, профессорлар Н. Абдураҳимова, А. Абдуразаков, А. Ахмедов, Д. Алимова, Ҳ. Бобобеков, К. Голованов, А. Ҳакимов, М. Кадиров, Е. Каримов, Р. Мукминова, М. Ниёзова, Р. Раджабованинг тадқиқотлари ушбу тўпламдан ўрин олган.

Мазкур китоблар туркумининг 4-жилдида Амир Темур ва темурийлар салтанатига доир маълумотлар билан танишиш мумкин. А. Қаюмовнинг «Туркий халқлар адабиёти» («Literature of the Turkic peoples»), А. Ҳакимовнинг «Мовароуннаҳр ва Хуросонда санъат ва ҳунармандчилик» («Arts and crafts in Tansoxania and Khurasan»), Г. Пугаченкованинг «Мовароуннаҳр ва Хуросон» («Transoxania and Khurasan»), Р. Мукминованинг «Темурийлар давлати XV ва XVI асрларда» («The Timurid states in the fifteenth and sixteenth centuries») каби илмий тадқиқотлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон билан ЮНЕСКО ўртасидаги муносабатлар мамлакатимиз мустақилликка эришгач янги босқичга кўтарилди. 1993 йил 29 октябрда Ўзбекистон ЮНЕСКОнинг тўлақонли аъзоси бўлди. Ўша пайтдаёқ ЮНЕСКО дастурига буюк мунажжим ва давлат арбоби

---

[1] History of Civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. Editor: A.H. Dani. – Paris: UNESCO, 1993. – 535 p.

[2] History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 BC to A.D. 250. Editors: Janos Harmatta, B. N. Puri, G. F. Etemadi. – Paris: UNESCO, 1994. – 573 p.

[3] History of Civilizations of Central Asia. Volume III. The cross-roads of civilizations: AD 250 to 750. Editors: B.A. Litvinsky, Zhang Guand-Da, R. Shabani Samghabadi. – Paris: UNESCO, 1996. – 569 p.

[4] History of Civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: AD 750 to the end of the fifteenth century (Part I & Part II). Part One. The historical, social and economic setting. Editors: M.S. Asimov and C.E. Bosworth.– Paris: UNESCO, 1998. – 474 p.; Part Two. Achievements. Editors: M.S. Asimov and C.E. Bosworth.– Paris: UNESCO, 2002. – 745 p.

[5] History of Civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. Editors: Chahryar Adle and Irfan Habib, Co-editor: Karl M. Baipakov.– Paris: UNESCO, 2003. – 910 p.

[6] History of Civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards contemporary civilization: from the mid-nineteenth century to the present time. President: Chahryar Adle, Co-Editors: Madhavan K. Palat and Anara Tabyshalieva. – Paris: UNESCO, 2005. – 992 p.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек[1] таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш таклиф қилинди.

Буюк аллома Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллик таваллуд санаси ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида юксак даражада нишонлангани Ўзбекистон билан ушбу ташкилот ўртасидаги ҳамкорликнинг янги асосдаги ривожини бошлаб берди[2]. Бу тадбирни бобокалонимиз Амир Темур ҳазратлари муборак байрамларининг дебочаси дейиш ҳар томонлама тўғридир.

Ўзбекистон Республикасининг ЮНЕСКО ишлари бўйича Миллий комиссиясининг тузилиши ўзаро ҳамкорлик самарадорлигини оширишда муҳим қадам бўлди[3].

1995 йили август ойида ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майорнинг Ўзбекистонга расмий ташрифи, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов билан музокаралари ва Ўзбекистон билан ЮНЕСКО ўртасида ҳамкорлик тўғрисида Меморандумнинг имзоланиши, Самарқандда ЮНЕСКОнинг Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро институтининг очилиши ҳамкорлигимиз соҳаларини янада кенгайтирди[4].

ЮНЕСКО Бош директори Ф. Майор ўзининг Ўзбекистонга расмий ташрифидан сўнг Ўзбекистон Республикасига йўллаган миннатдорчилик мактубида И.А. Каримовни ЮНЕСКОнинг қароргоҳига таклиф этди. Бу таклиф мамнуният билан қабул қилиниб, Ўзбекистон Президенти 1996 йил 23 апрель куни ЮНЕСКО Ижроия кенгашининг 149-сессияси ялпи мажлисида иштирок этди ва нутқ сўзлади. Президент И.А. Каримов Парижга ташрифи чоғида ЮНЕСКО қароргоҳига ташриф буюрди ва мазкур халқаро ташкилотнинг Бош директори Ф. Майор билан учрашиб, суҳбатлашди[5].

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан **1996 йил Амир Темур йили** деб эълон қилинди. Бу, истиқлол шарофати ўлароқ, Соҳибқироннинг миллий давлатчилигимизни барпо этишга, фан, таълим ва маданият тараққиётига қўшган улкан ҳиссасининг муносиб эътирофи бўлди. 1996 йил апрель ойида Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тўйи нафақат Ўзбекистонда, балки ЮНЕСКО Бош ассамблеясининг 1995 йил октябрь-ноябрь ойларида бўлиб ўтган 28-сессияси қарорига мувофиқ, бутун дунёда кенг нишонланди[6].

ЮНЕСКО Бош ассамблеясининг бу тарихий қарори буюк бобокалонимизнинг жаҳон фани, маданияти, меъморчилиги ва санъатига, Шарқ цивилизацияси ва тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси халқаро

---

[1] Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394–1449) – Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси, Шохрух Мирзонинг ўғлидир. 1404 йил Конигилда ўтказилган тантаналарда Амир Темур олтита набирасининг (жумладан, Улуғбекнинг) ниқоҳ тўйларини ўтказган. Тўйда Соҳибқирон Улуғбекка Тошкент, Сайрам, Янги (ҳоз. Тароз), Ашпара ва Мўғулистонни то Хитой ҳудудигача сунорғол қилиб берган. 1410 йил Шохрух Мовароуннаҳрни эгаллагач уни бошқаришни Улуғбекка топширган. У ўзининг бутун қобилият ва иқтидорини, салоҳиятини ҳукмдорликдан кўра илмни фаолиятга кўпроқ қаратади. Натижада, 1428–1438 йиллар давомида ўз устозлари ва шогирдлари билан ҳамкорликда олиб борган илмий изланишларининг якуни сифатида унинг шоҳ асари – «Зижи ҳамкорликда олиб борган илмий изланишларининг якуни сифатида унинг шоҳ асари – «Зижи жадиди Кўрагоний» асари дунёга келади. Мирзо Улуғбекнинг, бундан ташқари, яна «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», «Рисолаи Улуғбек» каби астрономияга оид, «Тарихи улус арбаъа» («Тўрт улус тарихи»), унинг муқаддам ат турк» тарихга оид ҳамда бир неча мусиқага оид асарлари ҳам мавжуд.

[2] Ulugbek à Paris // PARIS MATCH, 1994, 22 december.

[3] А.Х. Саидов. Узбекистан и ЮНЕСКО// Народное слово, 8 февраля 1994 года.

[4] Amir Temur in the world history. – Tashkent, Publishing-poligraphic share company «Sharq», 2001. – P. 288.

[5] Халқ сўзи, 1996, 25 апрель.

[6] Бу қарор ЮНЕСКО Бош Ассамблеяси 28-сессияси қарорлари тўпламида нашр этилган: UNESCO: Resolutions twenty-eighth session of the General Conference. Vol. I, Paris, 1996. – P. 89.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов,
Франция Президенти Жак Ширак,
ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майор
ҳамда темурийлар авлоди Люсьен Керен.
Париж, 1996 йил апрель.

Président de la République d'Ouzbékistan Islam Karimov,
Président de la République Française Jacques Chirac,
Directeur général de l'UNESCO Federico Mayor
et savant Lucien Keriem.
Paris, avril 1996.

миқёсда тантаналанган, демакдир. Аслида ҳам, ЮНЕСКО Бош ассамблеясининг 28-сессиясида Ўзбекистон ҳукумати делегациясининг биринчи бор қатнашиши, Амир Темур таваллуд топган кунининг 660 йиллигини, Бухоро ҳамда Ҳива шаҳарларининг 2500 йиллигини нишонлаш ҳақидаги қарорларининг ҳамда Марказий Осиё мамлакатлари учун махсус пастурелни қабул қилиниши мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида тобора тенг бораётган нуфузининг тасдиғи бўлди. Шу маънода Ф. Майор таъкидлаганидек, ***«1995 йилда Ўзбекистон ЮНЕСКО учун энг йирик кашфиёт бўлди»***[1].

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси қўллаб-қувватланиб, ушбу Парижда, ЮНЕСКО қароргоҳида **«Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши»** мавзуида маданият ҳафталиги ўтказилгани бунинг яна бир яққол исботидир. Ўзбекистон Президентининг бу ташаббусини ЮНЕСКО Бош директори якдиллик билан қўллаб-қувватлагани алоҳида эътиборга молик. Бинобарин, Ф. Майор ўз фикрларида жаҳон маданияти, таълимнинг самарадорлиги, фан тараққиёти, халқлар ва инсонлар тинчлигига алоҳида эътибор берган. У: ***«Тинчлик – бу, инсонлар ўз инсоний вазифамиз-***

---

[1] Х. Саидов. ЮНЕСКОнинг эътирофи // Халқ сўзи, 1996, 20 апрель.

Франция Президенти Жак Ширак Ислом Каримовга бобокалонимиз Амир Темурнинг 1402 йилда Франция Қироли Шарль VI га йўллаган номасини тақдим этмоқда. Париж. 1996 йил апрель.

Président de la République Française Jacques Chirac remet à Islam Karimov la lettre d'Amir Temur au Roi de France Charles VI de 1402. Paris, avril 1996.

1996 йил апрель ойида Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тўйи нафақат Ўзбекистонда, балки ЮНЕСКО Бош Ассамблеясининг 1995 йил октябрь-ноябрь ойларида бўлиб ўтган 28-сессияси қарорига мувофиқ, бутун дунёда кенг нишонланди.

ни адо этишимиз учун асосий шартдир», дейди[1]. Ўзбекистондаги бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, сиёсий барқарорлик, туб демократик ислоҳотлар, миллий маънавиятни, улуғ аждодларимизнинг номини тиклаш борасида олиб борилаётган оқилона сиёсат ЮНЕСКО дастурлари билан ҳамоҳангдир.

Ф. Майор Президент И.А. Каримовга хатида шундай деб ёзади: ***«Самарқанд, Бухоро ва Хивага қилган сафарим ҳаётимдаги ҳаяжонли дамларим бўлди. У ерлар эртаклардаги каби афсонавий ва тарихий жойлардир. Мен Инак йўли шу жойлардан ўтиб, маданиятлар ва динларнинг бир-бирига кириб келишига ва Шарқ билан Ғарбнинг мулоқотига кумаклашганини тасаввур этишга ҳаракат қилдим. Мен борган жойлар инсоният тақдирлари чорраҳалари ўтган буюк шаҳарлар эди. Ҳозир биз тарих билан ҳисоблашган ҳолда, Инак йўли тинчлик ва мулоқот йўли сифатида хизмат қилишини давом эттиришга кўмаклашишимиз лозим»***[2].

Буюк бобокалонимизнинг 660 йиллик байрам тантаналарида марказий ўринни юқорида тилга олинган маданият ҳафталиги эгаллади. Ҳафталик доирасида Амир Темур ва темурийлар сулоласининг илмий-

---

[1] А.Х. Саидов. ЮНЕСКОнинг эътирофи // Халқ сўзи, 1996, 20 апрель.

[2] Ўша манба.

ЮНЕСКО ҳалқаси. Париж.
Siege de l'UNESCO. Paris.

маданий мероси ҳақида тарихий кўргазма, мустақил Ўзбекистоннинг ҳозирги замон тасвирий санъати намояндалари асарларининг энг яхши намуналари намойиш этилди. Бундан ташқари, кўп асрлик анъаналарга бой ўзбек миллий амалий санъати вакиллари хорижлик меҳмонларни ўз ижодлари билан бевосита таништириш имконига эга бўлдилар. Ўзбекистон санъат усталари ўзларининг сержило куй ва қўшиқлари билан тадбир аҳлини мамнун этдилар.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» мавзуидаги кўргазманинг очилиш маросимида нутқ сўзлади[1]. Ўрта асрларда яшаб ўтган Амир Темур ҳазратлари шарафига уюштирилган бундай тадбирнинг барҳаёт тарих, маърифат, маданият, мангу гўзаллик нафаси уфуриб турган Париж шаҳрида ўтказилиши катта рамзий маънога эга эканини таъкидланди.

Ўзбекистон Президенти Франциянинг ўша пайтдаги Президенти Жак Ширак иштирокида ЮНЕСКО Бош директори Ф. Майорга ЮНЕСКО билан Ўзбекистон ўртасидаги маданий ҳамкорликни мустаҳкамлашдаги бекиёс хизматлари, Марказий Осиё халқларининг бой маънавий меросини тиклаш ва тарғиб қилишга қўшган улкан ҳиссаси учун, шунингдек, «Буюк ипак йўли – мулоқот йўли» халқаро дастурини амалга оширишдаги буюк хизматлари учун Ўзбекистон Республикасининг олий мукофотларидан бири – «Дўстлик» орденини топширди[2].

Франциялик машҳур олим Люсьен Керен Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига, Темурийлар даврига бағишланган кўп йиллик тадқиқотлари, Ўзбекистон ва Франция халқлари маданиятларини ўзаро яқинлаштириш борасидаги хизматлари учун Ўзбекистон Республикасининг «Шуҳрат» медали билан тақдирланди[3].

---

[1] «Жаҳон ахборот агентликлари хабари // Халқ сўзи, 1996, 25 апрель.
[2] Ўша манба.
[3] Ўша манба.

Дуду Дьен, Сенегал

Doudou Diène, Sénégal

Жак Ширак эса, ўшанда Ислом Каримовга бобокалонимиз Амир Темурнинг 1402 йилда Франция Қироли Шарль VI га йўллаган номасини тақдим этди[1]. Бу мактуб Соҳибқироннинг 660 йиллигига муносиб совға бўлди. Бундан олти аср муқаддам Амир Темур ҳузурларига француз савдогарларини ўз юртига чорлаган бўлса, истиқлол шарофати билан мустақил Ўзбекистон Президенти француз ишбилармонларини узаро фоидали ҳамкорликка даъват этди. Бинобарин, маданий алоқалар иқтисодий ҳамкорликка муҳим пойдевор бўлиши шубҳасиз.

Жаҳон темуршунос олимларининг халқаро илмий анжумани ЮНЕСКОнинг маданиятлараро дастурининг директори Дуду Дьен, 1987 йили Францияда ташкил этилган «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»нинг раиси профессор Л. Керен ҳамда шу уюшма котиби Ф. Бопертюи-Брессан ва Ўзбекистон олимлари билан бирга тайёрланди. Анжуманда дунёнинг кўплаб йирик темуршунос олимлари қатнашиш истагини билдирдилар ва бу борада шароитлар таъминлаб берилди. Анжуман иштирокчилари маърузаларининг қисқача баёнини тўплам шаклида Ўзбекистон Республикаси элчихонаси профессор Л. Керен ва академик Э. Ртвеладзе билан бирга тайёрлади ва Парижда нашрдан чиқарди[2].

ЮНЕСКО Котибияти Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги тантаналарига катта аҳамият қаратди. Халқаро анжуманни тайёрлашда фаол иштирок этган ЮНЕСКО «Ипак йўли – мулоқотлар йўли» халқаро илмий экспедициясининг координатори Дуду Дьен шу муносабат билан Амир Темур ғурғисида айтган қуйидаги сўзлар эътиборга лойиқдир: ***«Тарихда буюк саркардалар кўп бўлган. Борди-ю, француз саркардаси Наполеон билан Амир Темурни қиёслайдиган бўлсак, иккинчиси биринчисидан ўн чандон устун туради. Наполеон жаҳонгир бўлиб, борган жойларини вайрон этиб, қурилишларга кам эътибор берган бўлса, Амир Темур ўз даврининг буюк саркарда-фотиҳи сифатида кўп ерларни босиб олди, аммо босиб олган жойларидаги энг яхши усталарни, олиму фозилларни ўзи билан бирга олиб бориб, бебаҳо бинолар билан кўпгина гўзал шаҳарларнинг безагига безак, қўрғонга қўрғон қўшди».***

Президент И.А. Каримовнинг Францияга ташрифи кунлари ЮНЕСКОда Ўзбекистон ҳукумати номидан зиёфат берилди. Ўзбек санъат усталари катта концерт дастури намойиш этишди. Бир сўз билан айтганда, Парижда Соҳибқироннинг қутлуғ туйига бағишланган барча тадбирлар улуғ давлат арбоби, моҳир саркарда, буюк бунёдкор, фан, маданият, санъат ва таълим ҳомийси бўлмиш Амир Темурнинг жаҳон маданияти, санъати, илм-фанига, хусусан, Шарқ цивилизациясига қўшган улкан ҳиссасини ва ёш мустақил Ўзбекистоннинг нақадар чуқур маънавий илдизларга эга эканини ва тобора ортиб бораётган халқаро нуфузини дунёга баралла намоён қилди.

Хазрат Амир Темурнинг тўйи бутун миллатимизнинг тўйига, қадриятларимизни, маънавиятимизни улуғлайдиган байрамга айланди. Соҳибқироннинг таваллуд куни ЮНЕСКО шафелигида жаҳон микёсида байрам қилингани дунё афкор оммасининг Амир Темурга ва Соҳибқиронни вояга етказган юртга, халққа ва у яратган тарихга самимий ҳурмат-эҳтироми ўлароқ қалбларимизни қувончга тўлдирди.

«Амир Темур ниҳоятда серқирра, фаолияти мураккаб сиймо, улуғ зот. У, бир томондан, дунёни титратган жаҳонгир, иккинчи томондан, дунё авлодларини маънавий, моддий қарздор қилган буюк инсон! Тарихда буюк саркардалар кўп бўлган. Борди-ю, француз саркардаси Наполеон билан Амир Темурни қиёслайдиган бўлсак, иккинчиси биринчисидан ўн чандон устун туради».

Дуду Дьен,
Сенегал

---

[1] «Жаҳон» ахборот агентлиги хабари // Халқ сўзи, 1996, 25 апрель.

[2] Epanouissement de la Culture [illegible] Temour et les Princes Timourides / Recueil des [illegible] Colloque international scientifique à l'occasion du 660e anniversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996; Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Riveladze. – Paris, 1996.

Ирина Бокова,
ЮНЕСКО Бош директори

Irina Bokova,
Directrice generale de l'UNESCO

«Минг афсуски, биз бошимиздан ўтказган мустабид тузум шундай бир аҳволга тушиб қолган эдикки, улуғ аждодимизнинг тарихи ва фаолиятини, башарият ривожига қўшган ҳиссасини бугунги кунда хорижда – АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британияда, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Покистон ва бошқа мамлакатларда бизнинг ўзимиздан кўра кўпроқ билишади. Бизлар – яъни Амир Темурнинг Ватани бўлмиш шу заминда ўсган одамлар унинг фаолиятини жуда оз биламиз»[1].

ЮНЕСКО Бош ассамблеясининг 28-сессиясида Ўзбекистон Республикаси расмий делегацияси биринчи бор қатнашган, Амир Темур таваллуд топган куннинг 660 йиллиги мустақил Ватанимизнинг илк нуфузли халқаро тадбири бўлган булса, кейинги даврда бу борада дадил ва изчил одимлар қўйилмоқда.

Айниқса, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларининг 2700 йиллиги, Термиз, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, Тошкент шаҳрининг 2200 ва Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги, «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги, Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигини нишонлаш ҳақидаги қарорларнинг амалда муваффақиятли жорий этилиши ҳамда Марказий Осиё мамлакатлари учун махсус дастурнинг қабул қилиниши мустақил Ўзбекистонимиз обруси жаҳон ҳамжамиятида тобора ўсиб бораётганининг тасдиғидир.

Шунингдек, 1998 йилнинг ноябрида МДҲ мамлакатлари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистон пойтахти Тошкентда ЮНЕСКО Ижроия кенгаши 155-сессиясининг якунловчи йиғилиши бўлди. Унда Ўзбекистон томонидан таклиф қилинган «Дунёвий маданият ва ЮНЕСКОнинг аъзо мамлакатлардаги фаолияти» деб номланган тарихий ҳужжат – Тошкент декларацияси қабул қилинди.

Энг муҳими, Ўзбекистоннинг умумжаҳон маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш конвенциясига қўшилиши натижасида юртимизнинг шонли тарихи, хусусан, Амир Темур ва темурийлар даври билан боғлиқ бир қанча ноёб манзиллар муҳофазага олинди. Жумладан, Самарқанднинг тарихий обидалари, Бухоро ва Шаҳрисабз шаҳарлари, Хивадаги Ичан қалъа каби шундай юксак мақом берилган жойлар бутун жаҳон эътиборини тортиб келмоқда.

Шу билан бирга, Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида сақланаётган қўлёзмалар ҳам халқаро муҳофазага олинган. Тошкентда сақланаётган Усмон Мусҳафининг асл нусхасига эса, ЮНЕСКО Наврўз байрами, «Катта ашула» ва «Шашмақом», ҳатто Бойсун фольклори ҳамда «Аския» қаторида башариятнинг номоддий мероси сифатида юксак мақом берган[2].

Истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакат раҳбариятининг ўзбек халқи маданий ва маънавий қадриятларини қайта тиклашга йўналтирилган сиёсати, шунингдек, Ўзбекистон ҳукумати томонидан тарихий осори атиқаларни, шу жумладан, ислом цивилизацияси ёдгорликларини ҳимоя қилиш ва кўз қорачиғидек асраш бўйича кўраётган чора-тадбирлар ҳам муносиб халқаро эътирофга сазовор бўлди. Яъни, Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Халқаро ислом ташкило-

«Минг йиллар давомида ер юзининг турли ўлкаларидан одамлар бутун дунё таниган буюк астроном Улуғбек заковатининг маҳсули бўлмиш илм-фан, фалсафа, диншунослик, астрономия ва адабиет сирларини ўрганиш мақсадида Самарқандга келганлар. Бетакрор Регистон майдонида туриб, ҳаёлимга Амир Темурнинг сўзлари келади: «Бизнинг қудратимизни билмоқчи бўлсанг, биз қурган иморатларга боқ».

Ирина Бокова,
ЮНЕСКО Бош директори

[1] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 184-бет

[2] Каримов И. Эътиборда хайрихоҳлик, эътирофда ҳақиқат мужассам// «Халқ сўзи», 2014, 5 февраль

Буюк ипак йули харитаси.
Темурийлар тарихи давлат музейи.
Тошкент. 1996 йил.

Carte de la Route de la soie.
Musée d'État sur l'Histoire des Timourides.
Tachkent. 1996.

ти (АЙСЕСКО) Тошкентни 2007 йилда Ислом маданиятининг пойтахти деб эълон қилди.

Шу муносабат билан ЮНЕСКОнинг Тошкентдаги ваколатхонаси собиқ раҳбари Майкл Барри Лейн оммавий ахборот воситаларига берган баёнотида шундай жумлалар бор: «Бу жуда муносиб мақом. Тошкентда «Жаҳон маданияти ёдгорликлари» рўйхатига киритилган Усмон Мусҳафи, Бароқхон, Кўкалдош мадрасалари, Қаффол Шоший, Шайх Ховандн Тохур, Юнусхон, Занги ота ёдгорлик мажмуалари асраб-авайлаб сақланмоқда»[1].

Ушбу санаб ўтилган тарихий ёдгорликлар, ҳеч шубҳасиз, қайсидир жиҳатдан Амир Темур ва темурийлар ҳаёти ва фаолияти билан узвий боғлиқдир. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда Ўзбекистон ҳудудидаги ана шундай 4 мингдан ортиқ тарихий, маданий, маънавий ёдгорликлар умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО томонидан эътироф этилган.

Умуман олганда, бу нуфузли халқаро ташкилот билан Ўзбекистон ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик тарихий-маданий ёдгорликларни муҳофаза қилишда юқори технологияларни жорий этиш, олий ўқув юртларида ЮНЕСКО кафедраларини очиш, маданият, соғлиқни сақлаш, фан ва таълим тизимигача бўлган бошқа кўплаб соҳаларни қамрайди. Бинобарин, ЮНЕСКОнинг Ўзбекистонга эътиборида хайрихоҳлик, эътирофида эса, ҳақиқат мужассам.

Шундан келиб чиққан ҳолда, икки ўртадаги ҳамкорлик тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Ўзбекистон Президенти айтганидек, ***«... Ўзбекистон ЮНЕСКО билан мустаҳкам ҳамкорлик қилмоқда, жаҳоннинг эзгулик сиёсатини ривожлантиришда иштирок этиш мақсадида халқаро миқёсда маънавий алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш учун олдимизда очилаётган имкониятлардан фаоллик билан фойдаланмоқда»***[2].

[1] Тошкент – ислом маданияти пойтахти. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2007. – 34-бет.
[2] Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлида. Т.4. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 332.

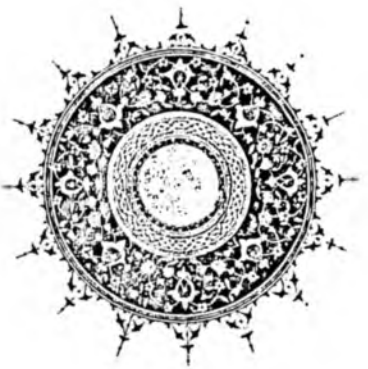

«Шарҳи аврод» асарига ишланган шамс. Самарқанд XVII аср

Titre du livre «Sharhi avrod». Samarkand. XVIIe siècle

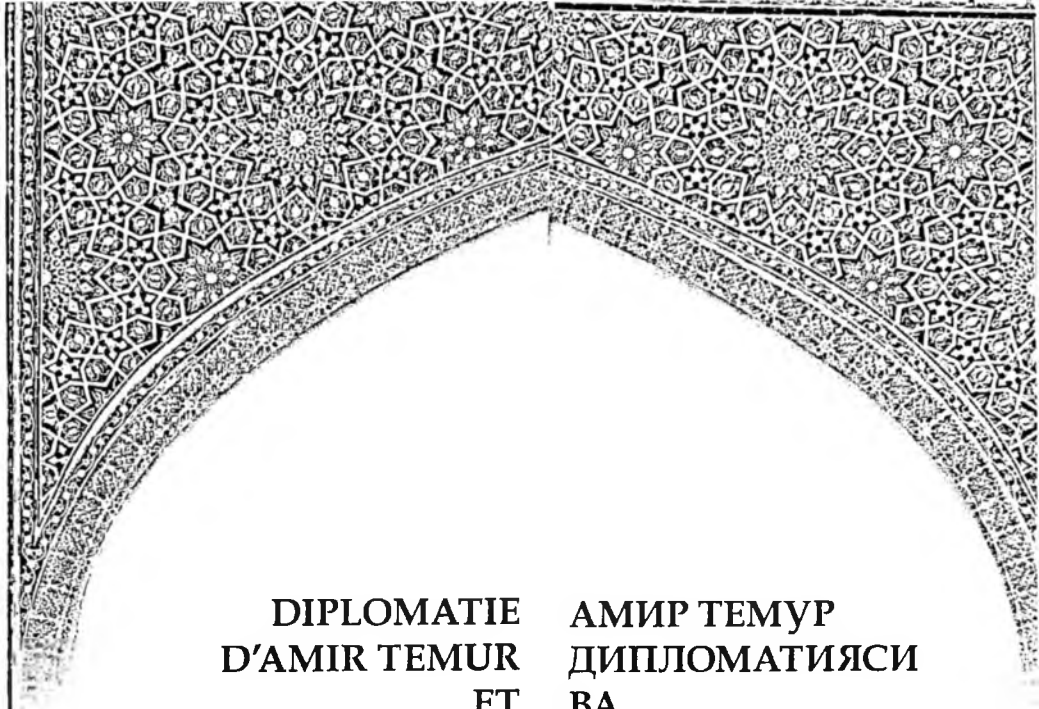

DIPLOMATIE D'AMIR TEMUR ET L'EUROPE

АМИР ТЕМУР ДИПЛОМАТИЯСИ ВА ЕВРОПА

Руй Гонсалес де Клавихо
«Темур ва унинг дунёси» асаридан
Расссомлар: А. Аликулов ва бошқалар. 2001 йил
Ўзбекистон тарихи давлат музейи

Ruy Gonzalez de Clavijo
«De «Temur et son univers»
Peint en 2001 par A. Alikulov et d'autres
Musée d'État de l'histoire de l'Ouzbékistan

«...Амир Темур бобомиз ҳақида инглиз драматурги Кристофер Марло 1588 йили тарихий пьеса, машҳур немис композитори Георг Гендел 1724 йили опера, америкалик адиб Эдгар По эса, 1827 йили шеърий поэма яратган. Ва бундай асарлар бугунги кунда ҳам кўплаб пайдо бўлмоқда... Табиийки, бу асарларнинг барчаси улуғ бобомизнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ кўпгина масалаларга жавоб топишда, уларни тарих ва бугунги замон нуқтаи назаридан ёритишда муҳим ўрин тутади. Уларнинг ҳар бири Соҳибқирон сиймоси ҳақида ўзига хос тасаввур ва тушунча беради»[1].

Ислом Каримов

Амир Темур ва темурийлар даврида дипломатик муносабатлар

Амир Темур ва темурийлар даври дипломатияси дунё ҳамжамияти билан уйғунликда ривожланган ва ўзида ўша замон хусусиятларини яққол акс эттирган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўша вақтда Марказий Осиё жаҳон дипломатиясининг марказига айланган[2].

Табиийки, Шарқ дипломатияси ўзининг алоҳида жиҳатлари билан бу борадаги Ғарб анъаналаридан сезиларли даражада ажралиб турган. Осиё дипломатиясининг ёркин саҳифаларидан бири Амир Темур фаолияти билан бевосита боғлиқдир.

Соҳибқироннинг Босфор кўрфазидан токи Тянь-Шань тоғларигача, Уралдан Ҳинд океанига қадар ястанган улкан салтанатини бошқариш, бу кенг ҳудудларда жойлашган турли мамлакатларни ягона давлатга бирлаштириш ва самарали сиёсат юритиш учун наинки шавкатли давлат арбоби, жасур саркарда, айни чоғда моҳир дипломат сифатида ҳам беқиёс салоҳиятга эга булиш тақозо этилган.

---

[1] Ислом Каримов. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // Темур тузуклари / Тахрир ҳайъати: Б. Аблуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Карматов таржр. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 6-бет.

[2] Қаранг: Ўзбек дипломатияси тарихидан: Тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М. Хайруллаев умумий тахрири остида. – Тошкент, 2013. – 376 б.

Амир Темур қизрий 793 йил кўкламида (милодий 1391 йилнинг апрелида) Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғида Улуғтоғда (ҳозирги Қозоғистон ҳудудида) қоятошга эски ўзбек тилида ёздирган битиги Санкт-Петербургдаги Эрмитажда сақланмоқда. Ушбу битиг кўйидаги 11 сатрдан иборат:

«Тарих ўетти йўз тўқсан учта, қўй йил йўазнинг ара ай Туранниинг султони Темурбег уч йўз минг ерга била ислом учун Тўхтамиш ханы(?) ханига йўрди. Бу йўерга йетип белгу бўлсун теп, бу тўбани кўтарди. Тангри нисфат бергай иншолло. Тангри эл кишиго раҳмат қилгай, бизни дуо била йод қилгай»[4].

Мазмуни:
«Тарих етти юз тўқсон учда, қўй йили, кўкламнинг ора ой(ида) Туроннинг султони Темурбег уч юз минг қўшин билан ислом учун Тўхтамиш хон(нинг) хонлигига юрди. У ерга етиб, белги бўлсин деб ушбу битиктошни ёздирди. Тангри (бизга) нисфат (яъни туғрилик, инсоф) бергай, иншоолло. Тангри фуқарога раҳм қилгай, (эл) бизни дуо билан ед қилгай»[7].

La campagne d'Amir Temur en Horde d'or, contre Tukhtamichkhan, 1391. Gravure sur pierre en langues arabe et mongole. Ermitage.

Амир Темурнинг йўлида етарлича куч-қудратга эга иккита асосий рақиб – Олтин Ўрда ва Усмонлилар салтанати тўғаноқ бўлиб турғани учун уларга нисбатан ҳарбий воситалар билан устунликка эришиш ўта мушкул бўлган. Шу боис Соҳибқирон ҳар икки йўналишда ҳам изчил ва босқичма-босқич дипломатия йўлини танлаган[1].

Олтин Ўрда йўналишида, биринчидан, 1374 йили Амир Темур катта ўғли Жаҳонгир Мирзони Хоразм ҳукмдори акасининг қизи Хонзодабегимга уйлантирган. Маълумки, ўша даврда Хоразм Олтин Ўрданинг иқтисодий ва маданий таянчи ҳисобланган, қолаверса, икки ўртада сулолавий қуда-андачилик анъанаси амал қилган. Амир Темур ўғлининг тўйидан сўнг Соҳибқирон Олтин Ўрда тахтини талаб қилишга ҳақли бўлган[2].

Иккинчидан, 1375 йили, Жаҳонгир Мирзо вафот этганидан кейин, Амир Темур Хонзодабегимни учинчи ўғли Мироншоҳга турмушга узатган ва бу билан ўғлига Олтин Ўрда тахти учун йўл очган. Айни вақтда Олтин Ўрдани кучсизлантириш мақсадида хон атрофидаги ҳукмрон доира вакиллари орасида ички низоларга ружу қўйган тахт даъвогарлари билан ҳам иш олиб борилган[3].

Учинчидан, 1376 йили Ўрусхон сиёсий рақибларидан бири – ўз акаси Тўй Хожа ўғлонни қатл қилдиргач, унинг ўғли Тўхтамиш[4] панох излаб Амир Темур ҳузурига қочиб келган. Амир Темур бу ўринда ҳам вазиятни оқилона баҳолаб, қочқин тахт даъвогарини ҳарбий куч ва зарур воситалар билан таъминлагач, у Ўрусхонга қарши курашга киришган. Шу тариқа Тўхтамиш Соҳибқирон ёрдами билан 1380 йили Олтин Ўрда тахтини эгаллаган. Аммо янги хоннинг кўрнамаклиги ва ўз мажбуриятларини унутиб қўйгани туфайли Амир Темур Тўхтамишга қарши 1389, 1391 ва 1395 йилларда жанг қилиб, уни тор-мор этган ва Олтин Ўрдани ҳам забт этган[5].

Соҳибқирон бу ғалабадан сўнг Олтин Ўрдани, Сарой Берка, Астарҳонни, Қрим ва Қора денгиз бўйларидаги шаҳарларни, Азоқ ва Ши-

---

[1] Ғ. Каримов, А. Ҳабибуллаев. Амир Темур ва темурийлар давлатининг дипломатик алоқалари// Жамият ва бошқарув. 1998. № 1. – 34-37-бетлар. П. Равшанов. Шахрисабз тарихи (Энг қадимги даврлардан XX асрнинг I чорагигача). – Т.: «Янги аср авлоди», 2011. – 347-352-бетлар.

Яна қаранг: Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Т.: 2003.

[2] Якубовский А.Ю. Из истории Золотой Орды// Вопросы истории, 1947, № 2.

[3] Ўша манба.

[4] Тўхтамиш – Жўчи наслидан. Оқ Ўрда хони, 1375–1376 йилларда хукмронлик қилган. Амир Темурнинг кўмаги билан Олтин Ўрда якқаҳокимлигига эришган Тўхтамиш Сохибқирончинг барча якшиликлари ва ёрдамини назар-писанд қилмай, Туркистонни эгаллаш каракатига тушган. Х. Зиёвнинг ёзишича, Амир Темур Эронцалигида, яъни 1377–1378 йиллари Туркистонга бир неча бор кўшин қилган. Амир Темур ва Тўхтамиш кўшинлари ўртасида хал қилувчи жанг 1395 йили Шимолий Кавказдаги Терек дарёси ёкасида кечган ва Тўхтамишнинг кучлари каттик зарбага учраб, енгилган. Қаранг: Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига карши кураш. – Т.: Шарк, 1998. – 47-48-бетлар.

[5] Якубовский А.Ю. Из истории Золотой Орды// Вопросы истории, 1947, № 2.

[6] Қаранг: Косимжон Содиков. Султон Темурбегнинг тошга ёздирган битиги // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2016, 8 апрель; Попов Н.Н. Карасакпанская надпись Тимура / Труды отдела истории культуры и искусства Востока. Т II. – Ленинград: Изд-ства Академия Наук СССР, 1940. – С. 185–187.

[7] Таржима матнини тузишда филология фанлари доктори, профессор К. Содиков тахлилига таянилди. Қаранг: Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2016, 8 апрель.

Амир Темур сиймоси турли халқлар тасаввурида

Portrait d'Amir Temur d'après les différents peuples

XVII аср, Германия.
XVIIe siècle, Allemagne.

XVIII аср, Франция.
XVIIIe siècle, France.

XIX аср, Хиндистон.
XIXe siècle, Inde.

Улуғ Амирни инглизлар «Икки Атиргул уруши» даврининг лорди қиёфасида кўрса, французлар эчкисоқол д'Артанян, немислар серсоқол рицар, итальянлар эса флоренциялик жаноб кўринишида тасаввур қилишган. Бобурийлар ҳукмронлик қилган Ҳиндистонда яратилган миниатюраларда эса Соҳибқирон юзи думалоқ, кўзлари ошиқона боқишида, яъни ҳинд рожаларига монанд акс эттирилган.

молий Кавказни эгаллаган. Шу тариқа Олтин Ўрда Амир Темур салтанатига қўшиб олинган[1].

А. Якубовскийнинг фикрича, 1395 йилда Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси фақат Ўрта Осиё ва ўша вақтдаги Жануби-шарқий Европа учунгина эмас, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлган[2]. Шунингдек, Шимолий ипак йўли барҳам топиши натижасида Осиё ва Европа ўртасидаги барча савдо карвонлари Самарқанд. Ерон орқали Византияга қатнай бошлаган. Бу, ўз навбатида, Самарқанднинг ва Марказий Осиёдаги жами шаҳарларнинг гуллаб-яшнашини таъмин этган[3].

Орадан ўн йил ўтгач, Амир Темур Хитой юриши чоғида Ўтрорда турганида, унинг ҳузурига Тўхтамишдан элчилар келган; у гуноҳлари учун кечирим сўраган. Соҳибқирон унинг узрини қабул қилган ва Хитой юришидан қайтгач, Жўчи улуси тахтини унга яна олиб беришни ҳам ваъда қилган. Бироқ бу ваъда Амир Темурнинг 1405 йили Ўтрорда вафот этиши туфайли амалга ошмай қолган[4].

Амир Темурнинг **Усмонлилар салтанати** йўналишидаги дипломатияси ҳам диққатга моликдир[5]. Маълумки, XIV аср ўрталарида Европага Усмонлилар салтанатининг бешафқат босқини катта таҳдид сола

[1] Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш.–Т.: Шарк, 1998. – 45-бет.

[2] Грачов Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. – Тошкент, 1956. – 717–718-бетлар.

[3] Якубовский А.Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики)// Вопросы истории, 1946, № 8-9. – С. 42–74.

[4] Бўриев О. Соҳибқирон Амир Темур. –Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 53-бет.

[5] Гурай Кирпик. Анкара жангидан олдин ва кейин Амир Темурнинг Европа билан алоқалари // 1402 Ankara Savaşı Uluslararası kongresi (Yıldırım – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabı / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 194.

Англия Қирали Хенрих IV

Roi d'Angleterre Henri IV

Кастилия ва Леон Қироли Дон Энрике III

Roi de Castille et León Henri III

бошлаган. Венгрия Қироли Сигизмунд[1]нинг Боязид Йилдирим истилосини тўхтатиб қолиш мақсадида 1396 йили уюштирган Никополь яқинидаги жанг мағлубият билан тугаган[2].

---

[1] **Сигизмунд I Люксембург** (*лот.* Sigizmundus) – 1378–1388 йилларда Бранденбург курфюрсти, 1387–1437 йилларда Венгрия Қироли, 1410–1437 йилларда Германия Қироли, 1419–1437 йилларда Чехия Қироли, 1433–1437 йилларда муқаддас Рим империяси императори, шунингдек, 1419 йилдан Люксембург титулли герцоги, 1431 йилдан Ломбардия Қироли бўлган. Сигизмунд 1368 йил 15 февралда Нюрнберг (ёки Прага)да туғилган ва 1437 йили 9 декабрь куни 69 ёшида Зноймода (Моравия) вафот этган. Отаси – Император Карль VI; онаси – Елизавета, Польша Қироли Казимир III нинг она томондан набираси. Сигизмунд 1385 йил 11 ноябрда Польша ва Венгрия қироли Буюк Лайош I нинг қизи Мария Анжуига (1371–1395) уйланган. Венгрия Қироличаси Мария 1395 йил кўзи ёриши асносида вафот этгач, 1408 йили Целе графи Герман II нинг қизи Барбара Циллига (1390–1451) уйланган. Иккинчи рафиқасидан туғилган қизи Елизавета Люксембург (1409–1442) 1421 йили Альбрехт II га турмушга чиққан. Сигизмунд I ёнатрофдаги кичик давлатлар қўшинларини мағлуб этиш асносида ўзининг етарлича куч ва тажриба тўпламанига ишонч ҳосил қилгач, 1395 йили туркларга қарши салиб юришини бошлаган. Бу юришни папа Бонифаций IX қўллаб-қувватлаган, Сигизмунд қўшинига Европанинг барча ҳудудларидан кўнгиллилар келиб қўшилган. Францияда эса, энг забардаст харбий кучлар ёрдамга келган. Шу тариқа кучли қўшин тўпланган салибчилар дастлаван Болгария ҳудудидаги бир неча шаҳарларни ишғол этган, сўнг Дунай дарёсининг қуйи оқимини назорат этиб турган Никополь қалъасини қамал қилган. Султон Боязид I ўша вақтда Константинополь қамалига ҳозирлик кўраётган бўлиб, зудлик билан Никополь яқинидаги жанггоҳга етиб келган ва салибчиларни тормор этган. Сигизмунд қочиб қутилишга муваффақ бўлган. Қаранг: Сигизмунд I Люксембургский. Жизнь и смерть в борьбе за короны (http://www.echo.msk.ru/programs/vsetak/896738-echo/); Програма «Эха Москвы» из цикла «Всё так»; Theodor Lindner. Sigmund (Kaiser) // Allgemeine Deutsche Biographie (ADB). Bd. 34. – Lpz.: Duncker & Humblot, 1892. – S. 267–282; Lindner T. Sigmund (http://www. Deutsche-biographie.de/sfz56308. html).

[2] **Никополь яқинидаги жанг** – 1396 йил 25 сентябрда Болгариянинг шимолий қисмидаги Никополь шаҳри яқинида Венгрия Қироли Сигизмунд қўмондонлигидаги Венгрия ва Франция қиролликлари ҳамда Венеция ва Валакия қўшинлари, Польша, Богемия, Наварра, Трансильвания ва Испаниядан жалб этилган кўнгиллиларни бирлаштирган харбий кучлар билан Усмонлилар султони Боязид Йилдирим бошчилигида Усмонлилар салтанати ва Моравия Сербияси лашкари ўртасида бўлиб ўтган катта тўқнашув. Бу муҳорабада ҳар икки томондан қатнашган қўшинларнинг сони манбаларда ҳар хил кўрсатилган. Хусусан, қадимги маълумотларга қараганда, жанг майдонида 70 минг венгер, француз, инглиз, немис, итальян ва чех рицарлари туркларнинг 200 минг кишилик лашкарига қарши турган. Ҳозирги замон манбаларига кўра, тегишинча – 12 минг кишилик қўшин 15 минг лашкарга қарши жанг олиб борган. Никополь яқинидаги жангда туркларнинг ғалаи баланд келган ва салибчилар тор-мор этилган. Натижада Усмонлилар салтанати ўзининг Болқон ҳудудидаги мавқеини мустаҳкамлаган ва Марказий Европага янада катта таҳдид сола бошлаган. Болгария эса 1878 йилга қадар Усмонлилар салтанатига тобе вилоят бўлиб қолган. Қаранг: Schiltberger, Johann. The Battle of Nicopolis (1396)/ (http://www.deremilitari.org/ resources/sources/nicopolis.htm); Tuchman, Barbara W. A Distant Mirror: the Calamitous 14th Centry. – New York: 1978; Nicolle, David. Nicopolis 1396: The Last Crusade. Campaign Series. London: Osprey Publishing, 1999.

Ўз навбатида, Амир Темур Султон Боязид[1] масаласини тинч дипломатик йўл билан ҳал этиши кераклигини яхши англаган. Самарқанд архивида Соҳибқироннинг Боязидга айни мазмунда йўллаган 14 та хатидан нусхалар сақланмоқда. Амир Темур бахсли масалаларни тинчлик асосида ҳал этиш таклифи билан бир неча бор ўз элчиларини юборган бўлишига қарамай, Боязид бу таклифни ҳар гал рад этган[2].

«Амир Темур насронийлик учун ноқулай бир вақтда Европа уфқида пайдо бўлган. Буюк парчаланиш лотин черковига путур етказган, ўлат касаллигининг тарқалиши феодал князлар ўртасидаги низолар билан қоришиб кетган...»

Ҳилда Ҳукҳем,
Буюк Британия

Ҳ. Хукҳем ёзганидек, Амир Темур насронийлик учун ноқулай бир вақтда Европа уфқида пайдо бўлган. Буюк парчаланиш лотин черковига путур етказган, ўлат касаллигининг тарқалиши феодал князлар ўртасидаги низолар билан қоришиб кетган, дарвозалари олдида Усмонли турклар турган силласи қуриган Византия салтанати ўз тақдирининг нима бўлишини итоаткорона кутган.

Шунга қарамай, Европа учун умид чақмоқлари чақнаган. Шарқдан Усмонли турклар мулки томон сон-саноқсиз суворий қўшинларига бош бўлиб заковат соҳиби, моҳир шахматчи, малакали илохиётчи, буюк қўмондон Амир Темур якинлашиб келган[3].

Худди шу сабабли Ғарб хукмдорлари ўз элчиларини Амир Темур хузурига йўллаб, ўзаро дипломатик муносабатларни йўлга қўйишга интилганлар. Айниқса, Боязид Йилдирим истилоси тахдидидан каттик хавотирга тушган **Генуя** ва **Венеция** Амир Темур билан якинлашиш сиёсатини олиб борар экан, Византия императорини хам бу борада хамкорликка даъват этган.

Мишел Баларнинг «Генуя Италияси» асаридаги ўша даврга мансуб давлат архиви таҳлилларига қараганда, Генуянинг хисоб дафтарларида кўпдан-кўп чопарларнинг келиш-кетиши ҳақида қисқа, лўнда битиклар сақланиб қолган[4].

---

[1] Боязид I Йилдирим (усм. Bayezid-i evvel; турк. Birinci Bayezid, Yildirim Bayezid) – 1389–1402 йиллар давомида Усмонлилар Султони. 1357 йиллар атрофида Бурса (ёки Эдирне) шахрида туғилган ва 1403 йил 8 март куни Оқшахрда (Кичик Осиё) вафот этган. Боязид – Султон Мурод I нинг кенжа ўғли; онаси Гулчечак-котунининг келиб чиқиши греклардан бўлган. Боязиднинг хотинлари – Давлатшох-хотун, Давлат-хотун, Мария (Оливера Лазаревна); Султонхотун, Хафса-хотун; ўғиллари – Иброҳим Чалабий, Исо Чалабий, Қосим Чалабий, Мехмед Чалабий, Мусо Чалабий, Мустафо Чалабий, Сулаймон Чалабий, Хасан Чалабий, Эртўғрул Чалабий, Юсуф Чалабий; қизлари – Оруз-хотун, Мелек-хотун, Фотима-хотун, Хунди-хотун, Эрхонду-хотун, Гюльфэм-хотун. Боязид отасининг ўлимидан сўнг, 1389 йил 15 июнда Султон деб эълон қилиниши билан, тахтга даъво қилмаслиги учун ўз акасини бутиб ўлдиришни буюрган. Шундай қилиб, Боязид Усмонлилар сулоласи тарихида чукур илдиз отган биродаркушликни бошлаб берган. Кейинчалик биродаркушликка оға-иниларнинг ўртасидаги эҳтимолий низоларнинг энг мақбул ечими деб қараш одатий ҳолга айланган. Боязид жанглар орасидаги танаффусларда, олатда, Европада жойлашган саройида базму жамшид ва кайфу сафога берилган. Айни вақтда, Бурсадаги масжиднинг махсус хужрасида хилватда ўтиришни ва ўз атрофидаги дин уламолари билан мулоқотда бўлишни канда қилмаган. Бир томондан, ўта қизиққон ва жўшқин феълли экани, иккинчи томондан, ўз қўшинларининг тезкор ва сершиддат ҳаракатини таъминлай олгани туфайли Боязидни «Йилдирим», яъни «яшиндек шиддатли, чақиндек тез», деб аташган. Боязид ўзининг 13 йиллик жанғу жадаллари давомида фақат бир марта – ўшанда ҳам Амир Темурдан ўз кисматини ушбу кесил ҳал этган мағлубиятга учраган. Шу тарика Боязиднинг маъмурияти ва қалондимоғлиги, куч ва имкониятларини тутри хисоб-китоб қилмагани, Амир Темурнинг тинчу омонликка йўналтирилган таклифини инобатга олмагани Усмонлилар салтанатининг инсон бўлишига олиб келган. Қаранг: Киприосс, Лорд. Расцвет и упадок Османской империи. – М.: Крон-пресс, 1999. – 696 с.; Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток VII-XV вв. – М.: Вече, 2004. – 544 с.; Турция. Издано под общим рук-вом Ханса Хефера. АРА, 1995, С.86-88; Бородин С.П. Мошеннический Багдет. Роман. – Т.: 1973; Stanford J.Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. – Cambridge University Press, 1976.- Vol 1. – P.368 ; Pitcer, Donald Edgar. An Historical Geography of the Ottoman Empire. – London: The Shield Press, 1972. – P. 293; Turnbull, Stephen. The Ottoman Empire 1326-1699 (Essential Histories). - Osprey Publishing, 2003. – P. 23-29; Encyclopedia of the Ottoman Empire – Facts on File, 2008. – P. 80–82; Akgunduz, Ahmed; Ozturk, Said. Ottoman History – Misperceptions and Truths. – IUR Press, 2011. – 694 p.

[2] Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Т.: 2003. – 264-279-бетлар.

[3] Хукхем Ҳ. Етти иклим султони. Хужжатли-тарихий киссa / Ҳ. Турабеков ва Ш. Сомон таржимаси. – Т.: Адолат, 1999. – 320 б.

[4] Michel Balard. La Romanie génoise. École française de Rome, 1978. – 1088 pages.

Византия императори 1394 ва 1399 йилларда икки марта Амир Темур хузурига **Франсуа**[1] исмли доминиканлик руҳонийни элчи қилиб юборган. Унга **Сандро**[2] ҳамроҳлик қилган. Франсуа ўзининг биринчи сафари чоғида, агар Амир Темур Боязидга қарши уруш очгудай бўлса, Шарқий Ўрта ер денгизи ёқасида жойлашган Европа давлатлари ёрдам берадилар, деган фикрни Амир Темурга етказган. Франсуа (Франциск) – доминикан руҳонийси, Византия императорининг Константинополдаги ноиби томонидан Амир Темур ҳузурига юборилган элчи, айни вақтда, Соҳибқироннинг Европа давлатлари билан дипломатик ёзишмаларида ишончли вакил. Константинополь императорининг Амир Темурга ёзган мактубида ва Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га ёзган мактубида битилган айрим жумлалар Франсуа олиб борган элчилик фаолияти ҳақида гувоҳлик беради. Энг муҳими, тарихий ҳужжатлар монах Франсуа воситачилигида Амир Темур билан европаликлар ўртасида дўстона мулоқот бошланганидан далолатдир[3].

Амир Темур ҳузурига Греция ва Италия ҳам элчиларини юборган. Машҳур муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Соҳибқирон уларни яхши кутиб олган ва эгниларига зарбоф тунлар ёпган.

Соҳибқироннинг жавоби маълум эмас, лекин бу жавоб, албатта, бирор-бир талабга боғлиқ бўлган, чунки Франсуа ўз ҳамроҳи Сандро билан иккинчи бор Амир Темур ҳузурига келганида, Франция Қиролининг мактуби билан тасдиқланган Константинополь императорининг мажбуриятларини унга изҳор этган. Бунга кўра, агар Соҳибқирон Боязидга қарши уруш бошласа, одатда, Боязидга мўлжалланган хирож Амир Темурга берилиши айтилган[4].

Амир Темурнинг ўзи ҳам Кичик Осиёга юриши даврида Султон Боязидга элчилар йўллаш билан кифояланиб қолмасдан, Трапезунд (Тарабзун) ва Константинополдан денгиз орқали мадад кучлари олиш учун музокаралар олиб борган. Ҳатто Ғарбий Европанинг анчагина олисдаги давлатлари ҳукмдорлари – Франция Қироли Шарль VI (Charles VI le Fol, ou le Bien-Aimé, 1380–1422), Англия Қироли Ҳенрих IV (Henry IV of Bolingbroke, 1399–1413) ҳамда Кастилия ва Леон Қироли Дон Энрике III (Enrique III el Doliente, 1390–1406) билан ҳам дипломатик хатлар алмашган.

Жумладан, Константинополь императори Европага ёрдам сўраб жўнаб кетган даврда, яъни 1402 йил июнь (ёки июль) ойи бошларида Амир Темур Императорнинг ноиби ҳузурига руҳоний Франсуани дипломатик хат билан юборган[5].

Айни вақтда нусхаси Венеция архивларида сақланадиган ушбу мактубда Соҳибқирон Франсуани қабул қилганини, монах унга ёққанини ва у Трапезунд императоридан ўзаро иттифоқ учун йигирмата яхши қуролланган галерларни, яъни ҳарбий кемаларни талаб қилганини ёзган, шунингдек, Боязид ҳузурига руҳоний Франсуа ҳамкорлигида элчилар жўнатганини маълум қилган[6].

---

[1] Amir Temur in the world history. – Tashkent, Publishing-poligraphic share company «Sharq», 2001. – P. 288.

[2] Сандро (баъзи манбаларда – Сарацинус) – дипломат ва сайёҳ, Генуя Подестати билан якин алоқада бўлган, чунки унинг қўлида Франция Қиролининг Амир Темур номига ёзилган мактуби мавжуд бўлиб, мазкур қирол Генуя хомийси бўлган. Қаранг: Амир Темур жаҳон тарихида. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 111-бет.

[3] Мустафа Даш. Франциз манбаларида Боязид Йилдирим, Амир Темур ва Анкара жанги билан боғлиқ маълумотларга баҳо // 1402 Ankara Savaşı Uluslararasi kongresi (Yıldırım – Timur), 9–12 Ekim 2012, Ankara bildiri kitabi / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 199.

[4] Amir Temur in the world history. – Tashkent, Publishing-poligraphic share company «Sharq», 2001. – P. 288.

[5] Ўзбек дипломатияси тарихидан. –Т.: 2003. – 248 бет.

[6] Marin Sonudo Il Giovane. Le vite dei doge (1423–1474). Introduzione, edizione e note a cura di Angela Caracciolo Aricò, Trascrizione a cura di Chiara Frison. Venezia, 1999. – 722 p.

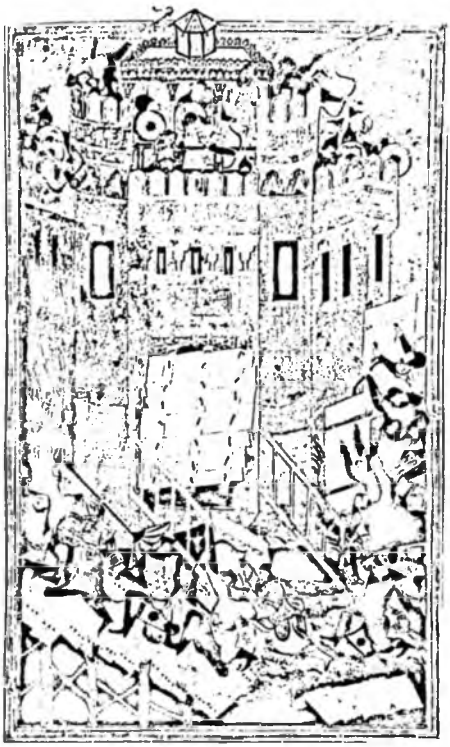

Қалъа қамали.
Бекзоднинг 1485 йилда «Зафарнома»га ишланган сурати. Балтимор, Жан Гарет кутубхонаси.

Siège de la forteresse.
Miniature attribuée à Bekzod, 1485. De «Zafer-nâmè» de Cheref ed-Din Ali Yezdi. Baltimore, bibliothèque Jon Gareth.

Ўша даврда Қора денгизнинг жанубий-шарқий сохилидаги мустақил Таребзун юнон христиан қироллиги муҳим денгиз порти, Шарқ билан Ғарб савдо йўлидаги йирик воситачи бўлиб, унда Генуя савдогарларининг мавқеи устун бўлган. Ушбу қироллик Амир Темурга тобелик изҳор этгани[1] Сохибқироннинг дипломатик муносабатлари нечоғлик таъсир кучига эга эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Шундай қилиб, Амир Темурнинг Ғарб давлатлари билан дипломатик ёзишмалари ва элчилик алоқаларининг дастлабки сабаблари Сохибқироннинг Усмонлилар салтанатига ҳарбий юриши билан боғлиқ бўлган ва Султон Боязидга қарши ҳамкорликдаги ҳаракатларни ташкил қилишга қаратилган.

Ўша даврда Европа бутунлай ҳимоясиз қолган. Шу боис Византия императори **Мануил II Палеолог**[2] (1391–1425) Ғарб давлатларидан ёрдам сўраш учун шошилинч йўлга чиқар экан, жияни ва ноиби Иоанн VII'ни ўз ўрнига қолдирган. Императорни Рим, Париж, Лондон катта тантана билан кутиб олган бўлса-да, унга ёрдам бермаган.

Боязид қўшинлари Византия пойтахтини ишғол қилишга ҳозирлик кўраётганидан хабар топиши биланоқ Мануил II тезда ортга қайтишга мажбур бўлган. Иоанн VII эса, Амир Темур кучларининг бир қисмини Босфор орқали Европага ўтказиб қўйишига ваъда берган бўлишига қарамай, Анқара жангидан сўнг ўз ваъдасига

[1] Бўриев О. Сохибқирон Амир Темур. –Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 64-бет.

[2] Мануил II Палеолог – 1350 йил 27 июнда туғилиб, 1425 йилда, 75 ёшида вафот этган. Отаси – император Иоанн V Палеолог; онаси – Елена Кантакузин. Мануил II 1391 йилдан 1425 йилгача Византия императори бўлган. Бунга қадар Султон Боязид I саройида фахрий асир сифатида гаровда сақланган. Бироқ 1391 йилнинг февралида отасининг ўлимидан хабар топгач, бандилигидан қочиб кетган ва Боязид йилдиримга қарши курашда ўз жияни Иоанн VII ни қўллаб-қувватлаган. Бу орада Венгрия Қироли Сигизмунд Люксембург бошчилигида Усмонлилар салтанатига қарши 1396 йил 25 сентябрда Никополь яқинида бўлиб ўтган жанг мағлубият билан тугаган. Яхши хамки, 1402 йилги Анқара жангида Амир Темур Боязидни мағлуб этган ва натижада Усмонлилар салтанати барҳам топган. Шундан сўнг 1403 йилда Мануил II Ғарбий Европа сафаридан юртига қайтиб келган, жияни Иоанн VII билан муносабатлари ҳам яхшиланган. Мануил II умрининг охирги йилларида аксарият расмий мажбуриятларини ўғли ва меросхўри Иоанн VIII нинг зиммасига юклаган. У 1424 йилда туркlар билан сулҳ тузишга мажбур бўлган. Бунинг окибатида Византия империяси султонга ўлпон тўлаб туришга ўзни келган. Қаранг: Дашков С.Б. Императоры Византии. Москва, 1997; Рыжков К.В. Все монархи мира. Древняя Греция. Древняя Рим. Византия. Москва, 2001; Былое России: Предки Мануила II Палеолог, императора Византии (http://www.russia-today. narod.ru/past/gen/paleolog_manuil12.html); Мануил II Палеолог (http://www.hrono. info/biograf/bio_m/ manuil12.html).; Ўзбек дипломатияси тарихидан. –Т.: 2003. – 248 бет.

[3] Иоанн VII – Византия императорининг Константинополдаги мувақкат ноиби, Мануил II Палеологнинг акаси Андроник IV нинг ўғли. Иоанн VII отаси билан бирга 1376–1379 ва 1390 йилларда Мануил II ни бир неча бор қонимийтлан четлаштиришга муваффақ бўлган. Шу тариқа Иоанн VII ҳам ҳукмдор сифатида 1391–1408 йилларни Византиянинг бошқарган. Амир Темурнинг Анқара жангидаги зафаридан сўнг Иоанн VII Мармара денгизининг Европабўйи сохилларини ва Фессалоникини ўз тасаррufига киритиб олиш имконига эга бўлган. 1403 йилда Константинополь қамалини бекор қилган ва 1411 йилдан Фессалоники губернатори сифатида иш олиб борган. Қаранг: Былое России: Предки Мануила II Палеолог, императора Византии (http://www.russia-today. narod.ru/past/gen/paleolog_manuil12.html); Мануил II Палеолог (http://www.hrono. info/biograf/ bio_m/manuil12.html).

амал қилмаган. Аммо Константинополь тез орада Сохибқироннинг ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлган.

Бу орада – 1400 йилнинг августида ўз қўшинлари билан Шимолий-шарқий Анатолияда турган Амир Темур ҳузурига Греция ва Италия ҳам элчиларини юборган. Машҳур муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Сохибқирон уларни яхши кутиб олган ва эгнилариға зарбоф тўнлар ёпган[1].

«Европаликлар Амир Темургa хос буюклик тимсолида илоҳий маҳоратни туйган, унинг салтанат бошқариш салоҳиятидан эса шайтоний ваҳимага тушган. У Европа остоносига етганида, маҳаллий Қироллар «Буюк Амир Темур ҳазрати олийлари»га хат билан чопарлар йўллашга шошиб қолишган. Англия Қироли Ҳенрих IV, Франция Қироли Шарль VI нотаниш фотиҳни – «Музаффар жаҳонгир ва шавкатли князь Темур»ни қутлаб номалар юборган».

Ҳарольд Ламб, АҚШ

Худди шу йили Генуя ва Венеция бу борада янада фаоллик намоён этган. Хусусан, Венеция Сенати ўз элчилари сифатида Андреа Жи-Стиниани ва Матео Барбадигони Амир Темур ҳузурига юборган[2]. Шунингдек, Византия регенти, Генуянинг Галатадаги (Константинополь ҳудудида) подести Амир Темур билан музокаралар олиб боргани маълум. Музокаралар асносида Сохибқирон ҳам Генуя ва Венецияга ўз элчиларини совға-салом ва мактублар билан жўнатган. Бу элчиларга Султония ва бутун Шарқ архиепископи Иоанн де Галонифонтибус[3] бошчилик қилик.

Айниқса, Иоанн де Галонифонтибус Амир Темур билан Англия қироллиги ўртасида дипломатик муносабатларнинг ўрнатилиши ва ривожланишида катта роль ўйнаган. Ҳенрих IV[4] (Henry IV of Bolingbroke) тахтга кўтарилганидан сўнг у архиепископ Иоанни элчи қилиб Амир Темур ва Мироншоҳ номига ёзилган иккита мактуб билан Сохибқирон саройига юборган[5]. Лотин тилида битилган ушбу мактублар ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Англия Қироли Амир Темурга йўллаган мактубида Сохибқирон-нинг умумий душман – Боязид Йилдирим устидан қозонган «муҳим ғалаба»си муносабати билан «беҳад енгил тортгани ва беҳад қувонгани»ни маълум қилган. Шунингдек, бевосита элчиси томонидан баён этиладиган «ўзининг мулоҳазалари»ни тинглашни сўраган.

---

[1] Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (Моваронаҳр воқеалари 1360–1370) / Масъул муҳаррир, сўз боши муаллифи ва нашрга тайёрловчи А. Ўринбоев. Таржимон О. Бўриев. – Тошкент: Камалак, 1994; Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ali Yezdi et traduite en françois par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix, Paris, 1722,4 vol., in-12.

[2] Қаранг: Iorga. Notes et Extraits.

[3] Иоанн де Галонифонтибус (айрим манбаларда – Иоанн де Гелонифонтибус, Архиепископ Иоан, Иоан III) – дипломат, саёҳ ва адиб, (1398 йилдан) Султониянинг саккизинчи архиепископи. Миллати, туғилган жойи ва санаси ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас, келиб чиқиши Юқори Нормандиянинг Галонифонтин (Gaillefontaine) қудуди билан боғлиқ. Амир Темурнинг Европа қироллари билан дипломатик муносабатларида воситачи бўлган. Шарқдаги кўп йиллик хизмат фаолияти якунларига бағишлаб 1404 йилда ёзилган «Оламни англаш китоби» («Либеллус де нотация орбис») маълум. Шунингдек, Архиепископ Иоаннинг унча маълум бўлмаган яна бир асари «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» («Memoire sur Tamerlan et sa cour») деб номланган. Ёдномa, хотиранавислик услубида ёзилган ушбу асар 24 та ихчам бобдан иборат бўлиб, 1894 йили Парижда Моранвилле (Moranville) томонидан мухтасар сўз боши билан бирга чоп этилган. Қаранг: Амир Темур Европа элчилари нигоҳида / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007; Буниятов З.М. Иоанн де Гелонифонтибус. Книга познания мира // Сведения о народах Кавказа (1404 г.). – Баку: Элм, 1979; Bibliotheque de l'Ecole des Chartres, vol.55. – P. 433–464.

[4] Ҳенрих IV Болингброк – Ланкастерлар династиясининг асосчиси, 1366 йил 3 апрель куни Болингброкда (Линкольншир) туғилган ва 1413 йил 20 март куни 46 ёшда Вестминстерда вафот этган. Отаси – Ланкастер герцоги Жон Гонт; онаси – Бланка Ланкастер; хотинлари – Мария де Бохн, Жанна Наварра. Биринчи никоҳдан ўғиллари – Эдуард, Ҳенрих V, Томас Кларенс, Жон Бедфорд, Ҳамфри Глостер; қизлари – Бланка, Филиппа. Отаси Жон Гонт 1399 йилда вафот этгач, Англия Қироли Ричард II унинг мулкини мусодара қилган. Бу вақтда Европа қитъаси бўлаб сайёр ришлар қайд этганларидан Ҳенрих Ланкастер шундан сўнг, Қироллнинг норозилигига қарамай, Англияга қайтиб келган ва ғалаён кўтарган. Аксарият уруғдош оқсуякларнинг қўллаб-қувватлагани натижасида Ҳенрих Болингброк Ричардни ағдариб, Англия тож-тахтини эгаллаган. Англия Қироли Ҳенрих IV Амир Темур салтанатига ўз элчиларини юборган, Сохибқирон ва Мироншоҳ билан дипломатик алоқалар олиб борган. Ҳенрих IV атоқли драматург В. Шекспирнинг «Ричард II» ва «Ҳенрих IV» асарлари қаҳрамонидир. Тахтининг вориси – ўғли Ҳенрих V.

[5] Ўзбек дипломатияси тарихидан. –Т.: 2003. – 256 ва 264 бетлар.

Афсуски, ушбу элчи Амир Темурга айтиб берган мулоҳазалар нима ҳақда ва қандай мазмунда бўлгани ҳам, Қироллнинг яна бир ишончли вакили – доминиканлар диний ташкилотининг рухонийси Франсуа орқали Соҳибқиронга етказилган оғзаки ахборотларнинг маъно-мазмуни ҳам биз учун номаълум. Ҳар ҳолда, аниғи шуки, ўзаро дипломатик алоқалар жуда фаол бўлган.

Англия Қироли Ҳенрих IV Мироншоҳга ёзган мактубида уни «Мирасса Амирасса» деб атаган ва католикларга нисбатан доимий дўстона ва хайрихоҳ муносабати, шунингдек, «насроний савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаб келаётгани» учун Мироншоҳга миннатдорлик изҳор этган. Шу билан бирга, Ҳенрих IV ўзининг мактубида улуғ хукмдор келгусида ҳам католикларни ҳимоя қилишига ва бундай ҳомийликда собит қолишига ишонч билдирган.

Анқара жанги – Амир Темур билан Боязид Йилдирим ўртасида 1402 йил 20 (28) июлда Ангора (ҳозирги Анқара) яқинида бўлиб ўтган катта жанг. Бу жангда Соҳибқирон қўшинлари Боязид лашкарини батамом тор-мор этгани туфайли Усмонлилар салтанати таназзулга учраган.

Анқара жанги – Амир Темур билан Боязид Йилдирим ўртасида 1402 йил 20 (28) июлда Ангора (ҳозирги Анқара) яқинида бўлиб ўтган катта жанг. Бу жангда Соҳибқирон қўшинлари Боязид лашкарини батамом тор-мор этгани туфайли Усмонлилар салтанати таназзулга учраган, Боязид эса, асир олинган ва бу ғуссага бардош бера олмай, тез орада (1403 йил 8 мартда) вафот этган. Маълумки, Амир Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмдорлиги даврида Шимолий Ҳиндистондан Шарқий Анатолиягача бўлган ҳудудларни қамраган буюк салтанат барпо этган бўлса, Боязид Йилдирим Кичик Осиёдаги барча бейликларни бўйсундириш ва янги ерларни босиб олиш ҳисобига мусулмон манбаларида «Рум мамлакати», ҳозирги илмий адабиётда «Усмонли турк империяси» деб аталадиган катта давлатга асос солган. Рум подшоси Боязид Йилдирим Европа мамлакатларини забт этиш билан банд бўлиб турганида, Амир Темур ғарбга уч йиллик юриш қилиб Кичик Осиёнинг шарқий қисмларини ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлган. Айни шу вақтда Соҳибқиронга тобелик изҳор этиб, хирож тўлашни зиммасига олган Арзинжон волийси Таҳуртан қошига Боязид элчи юбориб, ундан хирож тўлашни талаб қилган. Ушбу вокеадан кейин Амир Темурнинг Боязидга йўллаган насихатнома мактублари ва огоҳлантирувчи хатлари, элчилар орқали олиб борган мулокотлари ҳам сулҳга эришиладиган натижа бермаган. Аслида Амир Темурда Кичик Осиёни забт этиш нияти бўлмаган, Анқара жанги эса, Боязиднинг калондимоғлиги, Соҳибқиронни менсимаганлиги сабабли юз берган.

Анқара жангида қатнашган хар икки қўшин миқдори ҳақида манбаларда турлича рақамлар келтирилади. Хусусан, Д. Николл ва А. Макбрайднинг қиёсий таҳлилига кўра, Амир Темур қўшини 140 минг нафар, Боязид лашкари 85 минг нафарни ташкил этган. Жангдаги йўқотишлар Амир Темур қўшинида – 15000-20000 нафар, Боязид лашкарида – 15000–40000 нафар атрофида бўлган.

Анқара жангида эришилган бемисл ғалабада Амир Темурнинг моҳир саркарда сифатидаги буюк ролини ва Соҳибқирон қўшинларининг куч-кудрати ҳамда жанговар салоҳиятини эътироф этган ҳолда, тарихчилар бошқа баъзи бир омилларга ҳам эътиборни қаратган. Жумладан, Анқара жанги олдидан Амир Темур Боязид Йилдирим элчилари кўз олдида 140 минг кишилик қўшинини кўрикдан ўтказган ва бундай улкан қўшиннинг мавжудлиги элчиларни, улар орқали эса, Боязид қўшинларини ваҳимага солиб қўйган. Боязид кўп вақтдан буён ўз лашкарига маош тўламаганлиги Амир Темур хабардор бўлган ва айғоқчилари ёрдамида бундай аҳволдан норози бўлиб юрганларини ўзига оғдириб олиш чораларини кўрган. Натижада жанг бошидаёқ

Анатолия бекларининг бўлинмалари ва 18 минг кишилик ёлланма татарлар Соҳибқирон томонига ўтган. Энг муҳими, Амир Темур қўшини таркиби турли миллат ва конфессиялар вакилларидан иборат бўлиб, XIV–XV асрлар жангларида катта роль ўйнаган отлиқ ва пиёдалар, оғир қурол-аслаҳалар билан жиҳозланган кавалериячилар ва Амир Темурнинг тан қўриқчилари тимсолида сара бўлинмалардан ташкил топган ҳамда улар садоқат ва матонат билан жанг қилган.

Амир Темурнинг 1402 йилги Анқара жангида Боязид Йилдиримни мағлуб этганидан сўнг Усмонлилар давлати истиқболи бўйича юритган нозик сиёсий дипломатияси алоҳида эътиборга лойиқдир[1].

«Амир Темур тарихнинг мавҳум пучмоқларидан ярақлаб чиқиб келди ва ўз Ватанининг халоскор даҳоси сифатида намоён бўлди»[3].

Луи-Матьё Лангле, Франция

Биринчидан, Соҳибқирон асир олинган Боязидга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатган, унга яшаш учун мақбул барча шароитларни яратиб берган[2]. Афсуски, Боязид 1403 йил 8 март куни Оқшаҳрда вафот этган. Унинг дафн этиш учун фарзандларига топширилган жасади Бурсадаги оилавий хилхонада мангу қўним топган.

Иккинчидан, Амир Темур Боязид Йилдиримнинг ворисларига ҳиммат кўзи билан қараб, беқиёс мурувватлар қилган. Боязид салтанатини бошқаришни унинг ўғилларига тақсимлаб берган. Хусусан, Сулаймон Чалабийга Болқондаги ерларни бошқариш учун ёрлиқ бериб, отасининг тожи ва либосларини ҳам унга қайтарган. Исо Чалабийга Шимоли-ғарбий Анатолия ва пойтахт Бурсани мерос сифатида топширган. Кенжа ўғил Меҳмед Чалабий эса, Анатолиянинг қолган қисмига эгалик қилган ва кейинчалик Усмонлилар салтанатининг бешинчи султонига айланган.

Учинчидан, Усмонлилар салтанати ўрнида Боязиднинг ўғиллари ва собиқ саркардалари бошқаруви остида ташкил этилган тобе (вассал) давлатларни Амир Темур ўз давлати таркибига қўшмаган, яъни мустақиллигича қолдирган. Айни чоғда қўшни Озарбайжонда ҳукмдор бўлган ўғли Мироншоҳ орқали бу давлатлардаги вазиятни сергаклик билан назорат қилиб турган.

Тўртинчидан, Амир Темур кечаги ашаддий душмани билан куда-анда бўлиб, қариндош тутинган. Мироншоҳни Боязиднинг катта қизига уйлантирган ва туғилган фарзандига Усмон Чалабий деб исм қўйган. Ҳойнаҳой, келгусида унинг Усмонлилар салтанати тахтига асосий номзод бўлиши назарда тутилган. Бу эса, том маънодаги осиёча урф-одатларга, Шарқ менталитетига, ислом цивилизациясининг ўзига хос маънавий-маърифий маданиятига асосланган дипломатиядир.

Бешинчидан, ҳарбий мағлубиятига қарамай, туркияликлар ёдида Амир Темур ҳақида эзгу хотиралар сақланиб қолган. Бинобарин, Амир Темур Боязидни мағлуб қилган бўлса-да, унинг ўзини хўрламаган, қариндош-уруғларини ғорат этмаган. Туркия мактабларида ўқитиладиган тарих дарсликларида Амир Темур шахсига «туркий халқлар тарихидаги энг ёрқин сиймо», дея юксак баҳо берилган.

---

[1] Қаранг: Бўриев О. Соҳибқирон Амир Темур. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 63–64-бетлар; Мюллер А. История Ислама. – Т.3, М.,2004. – С. 410; Еремеев Д.Е., Мейер М.С. История Турции в средние века и новое время. – М., 1992; Кинросс, Лорд. Расцвет и упадок Османской империи. – М.: Крон-пресс, 1999. – С. 88–90; David Nicolle & Angus McBride. Armies of the Ottoman Turks, 1300–1774. – Osprey Publishing, 2003. – P. 29.

[2] Қаранг: Хуршид Даврон. Амир Темур ҳақидаги айрим ёлғонлар ҳақида (ёзилаётган мақоладан парча) //18.02.2016/http://kh-davron.uz; Хуршид Даврон. Соҳибқирон набираси. – Т.: «Шарқ», 1995. – 385 бет.

[3] Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. P.40-41.

Олтинчидан, темуршунос муаррихлар ҳақли таъкидлаганидек, Амир Темур Усмонлилар давлатини бутунлай босиб олиш ниятида бўлмаган. Соҳибқирон Европа давлатларининг Яқин Шарқ мамлакатларига тажовузкорона ниятда эканини тушунган. Шунинг учун ҳам Усмонлилар давлатини сақлаб қолган ва Боязиднинг воисларига мурувват қўлини чўзган.

Еттинчидан, Боязид устидан қозонилган ғалаба билан Амир Темурни Франция Қироли Шарль VI ва Англия Қироли Ҳенрих IV қутлаб, махсус мактуб йўллаганлар[1]. Чунки, Соҳибқирон эндигина уйғонаётган Европага улкан хавф солиб турган Усмонлилар давлатига зарба бериб, бутун Европанинг халоскорига айланган.

«Амир Темурнинг Боязид устидан валабаси насроний оламни сақлаб қолди. Усмонли туркларнинг Анқарада мағлуб бўлиши Византиянинг ярим аср эркин нафас олишига имкон берган».

Рене Груссе, Франция

Бинобарин, **Р. Груссе**[2] (René Grousset) қайд этганидек, «Амир Темурнинг Боязид устидан ғалабаси насроний оламни сақлаб қолди. Боязиднинг Никополь салибчилари устидан ғалабасидан кейин Византия Усмонли туркларнинг сиқувида ҳалокатга учраган ва унинг таназзулга юз тутиши бир ойлик масала бўлган. Усмонли туркларнинг Анқарада мағлуб бўлиши Византиянинг ярим аср эркин нафас олишига имкон берган. Византия Амир Темурнинг Ғарбий Осиёдаги ғалабасидан Москва унинг Олтин Ўрда устидан қозонган ғалабаларига тенг келадиган ютуққа эга бўлган»[3].

Амир Темур Анқара жангида Боязид Йилдиримни мағлуб этганидан кейинги кунларда жуда кўп воқеалар юз берган бўлиб, қуйида улардан фақат иккитасига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Биринчиси – Соҳибқироннинг Европа элчиларига, умуман, Ғарбга нисбатан бўлган хайрихох муомала-муносабатига тааллуқлидир. Манбаларга кўра, жангнинг эртаси куни тонг саҳарда Анқара дарвозалари Амир Темурга очилади. Мухораба пайтида шаҳардан ташқарига чиқа олмай қолган Кастилия қиролининг Кичик Осиёга йўлланган икки элчиси – Пайо Гомес де Сатамайор ва Ҳернан Санчес де Паласуэлос Улуғ Амир ҳузурида ҳозир бўлиб, Соҳибқиронни қўлга киритган зафари билан ўз Қироли номидан қутлашди. Амир Темур элчиларга иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларнинг ўз кўл остидаги ўлкаларда эркин ҳаракат қилишларига кафолат беради.

---

[1] Каранг: Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – P. 298; Ўзбек дипломатияси тарихидан: тарихий очерклар ва лавҳалар. – Тошкент, 2003. – 247, 261 ва 264-бетлар; Керен Л., Сандов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996. – 77-бет; М. Холбеков. Амир Темурнинг Европа Қироллари билан ёзишмалари. – Самарқанд: «Меҳнат», 1996. – 25-бет; Аҳмедов Б. Амир Темур. – Тошкент, 1995. – 584–585-бетлар. Яна қаранг: Ш. Самадов, Р. Мажидов, Марҳаматов. Марҳаматов ва Шарқ билан Ғарб оралиғидаги Самарқанд // Фан ва турмуш. 1969, №11. – 19-бет; Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI га мактуби // Фан ва турмуш. 2007, №3-4. – 100-101-бетлар; Э. Ртвеладзе. Интерес к этой личности не ослабевает на протяжении веков // Народное слово, 1996, 10 июль; Ж. Саттаров. Семь писем из западных библиотек // Правда Востока, 1996, 1 май; Р. Шамсутдинов, Р. Шафиров. Амир Темур и Запад: свидетельства истории // Андижанская правда, 1996, 6 и 9 февраль.

[2] **Рене Грусе** (1885–1952) – француз тарихчи олими. Монголия шаҳрини таҳсил олган; Биринчи жаҳон урушида қатнашган; урушдан сўнг тарих ва география факултаси Шарқ тиллари мактабида дарс берган. Шунингдек, Миллий фанлар мактаби ва Лувр мактабида ўқитувчи. Лувр ва Гиме музейида назоратчи, 1933 йилдан эса, Сернюши музейида директор вазифаларида ишлаган. «Осиё газетаси» котиби ва Миллий музейлар Кенгаши аъзоси бўлган. 1946 йилда Француз Академиясига аъзо бўлган. «Осиё тарихи» (1921–1922), «Шарқона фалсафа тарихи. Ҳиндистон, Хитой, Япония» (1923), «Осиё уйғониши. Британия империализми ва халқлар кўзғолони» (1924), «Яқин Шарқ тарихи» (1929), «Буддa изларидан» (1929), «Шарқ цивилизацияси» (1929-30), «Нашрлар» каби асарлар муаллифидир. Рене Груссе 1938 йилга қадар турт марта қайта нашр этилган. Амир Темур» номли асарини ёзган. Мазкур асар 1965 йилга қадар турт марта қайта нашр этилган. Асар 3 бўлим ва 15 бобдан иборат бўлиб, 2-бўлимнинг 7-боби Амир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳамда Темурийлар сулоласига бағишланган.

[3] Grousset R. L'Empire des steppes: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan. Paris, 1939; Grousset R. The Empir of the Steppes. A history of Central Asia. New Brunswick, 1970.

«Қабул маросими». Рассом: А. Аликулов. 1996 йил. (176–177-бетлар)

«Audience». Par A. Aliqulov. 1996. (Pages 176–177)

Соҳибқирон ўз сафари – Боязидни маҳв этгани ҳақидаги хабарнинг Европа қироллариға етказилишини истаган. Шунинг учун элчиларнинг Испанияга қайтишларига ижозат берган. Уларга ўзининг Кастилия қиролига битилган номасини тутган элчиси Муҳаммад Кешийни ҳамроҳ этиб тайинлаган. Шунингдек, куни кеча Боязид ҳарамидан озод қилинган уч нафар насроний оқсуяк канизакни Кастилия қиролига совға сифатида элчиларга қўшиб жўнатган.

Қизиқ жиҳати шундаки, мазкур китоб ҳаммуаллифи Люсьен Керен ўзининг **«Амир Темур салтанати»**[1] китобини бағишлаган икки шахсдан биттаси – Амир Темур авлодларидан бўлмиш, Л. Керен билан кўришган вақтида Парижда яшаган, кейинроқ Швейцарияда вафот этган зот **Исломбек Худоёрхон**[2], кейингиси эса, айнан ўша уч насроний канизакдан бири – юнонистонлик дона Анжелинанинг авлоди ҳисобланувчи маркиз **Контрерац де Лоцоя**, демакдир. Шуни таъкидлаш жоизки, Соҳибқирон билан боғлиқ олис ҳикоятлар қанчалик ғайриодлий саргузашту афсонадек туюлмасин, аслида, уларнинг замирида асл тарихий ҳақиқатлар, не-не инсонларнинг, ҳатто орамизда, ёнгинамизда яшаб юрган замондошларимизнинг тақдирига бевосита дахлдор муҳим воқеалар ўз мужассамини топган.

Шундай қилиб, Соҳибқирон ҳузуридан сафарга отланган йўловчилар 1403 йил февраль ойида Испаниянинг жанубидаги Кадис деб аталадиган порт-шаҳарга етиб боргани ҳақида маълумотлар мавжуд. Аҳамиятли томони шуки, Амир Темур ҳам нозик, ҳам дипломатик бу ҳаракати орқали Европа қироллари билан ўзаро манфаатли алоқаларини Анқара жангидан кейин ҳам давом эттиришга тайёр эканини билдирмоқчи бўлган.

Анқара жангидан кейинги яна бир муҳим воқеа, бу – Амир Темурнинг Усмон Мусҳафини юртимизга олиб келиши билан боғлиқ. Маълумки, Соҳибқирон ўшанда Анқарадан чиқиб, дам олиш учун Кўня шаҳрига келган. Бу ерда қўлга киритилган бойликлар орасида нодир бир дурдона ҳам бор эди: бу жайрон терисига битилган машҳур Қуръони карим бўлиб, халифа Усмон шу муқаддас китобни қироат қилиб ўтирганида ўлдирилгани тарихдан маълум.

Шу тариқа Туркиядан Соҳибқирон келтирган Усмон Мусҳафи чор мустамлакачилиги даврида, яъни 1869 йили Тошкентдан Петербургга олиб кетилади. Истиқлол арафасида – 1990 йили бу муқаддас китоб Тошкентга қайтариб келинди ва ҳозирги кунда «Ҳастимом» мажмуасида эъзозлаб сақланмоқда[3].

---

[1] Керен Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Б. Эрматов – Т.: «Маънавият», 1999. – 224 бет.

[2] **Сайид Муҳаммад Исломбек (1888–1983)** – Сайид Муҳаммад Худоёрхоннинг бешинчи ўғли, Тошкентнинг Қашқар маҳалласида туғилган; рус қизи Александрага уйланган; большевиклар таъқибидан қочиб яшаган; ўзбек, рус, форс, араб, турк тилларини билган, кейинчалик иш жараёнида француз, немис, инглиз тилларида ҳам равон сўзлашишни ўрганган. Афғонистоннинг дипломати сифатида дунёнинг Россия, Франция, Швейцария каби турли мамлакатларида 55 йил мунтазам хизмат қилган. Ғарбий Европа давлатлари раҳбарлари Сайид Исломбекни Амир Темурнинг муносиб авлоди деб изоҳ кўрсатишган. Франция Президенти генерал Шарль де Голль (1890–1970) 1961 йили Франциянинг олий мукофоти – «Фахрий легион» орденини Елисей саройида унга шахсан топширган. Сайид Муҳаммад Исломбек 95 ёшида Швейцариянинг Монтрё шаҳри яқинидаги Вальмонт шифохонасида вафот этган. Васиятига кўра унинг хоки Париждаги Пер ла Шез қабристонига – рафиқаси Александра Худоёрхон қабри ёнига дафн этилган. Қаранг: Иброҳимов Абдуқаҳҳор. Илдизим ва ўзим. Тарихий-ҳужжатли роман / Масъул муҳаррир Н. Муҳаммедов – Т.: «Adabiyot uchqunlari», 2015. – 514–517-бетлар; А. Игамбердиев, А. Амирсаидов. История Кокандского Ханства. Библиографический указатель с иллюстрациями. XVIII век - 1876. – Т.: DAVR PRESS, 2017. – С. 92; Паришда яшаган темурий // А. Бердимуродов. Самарқанд тарихидан тонмчилар. – Т.: Маънавият, 2015. – 201–202-бетлар.

[3] Қаранг: Ҳамид Зиёев. Қуръони карим асл нусхаси саргузаштлари // Шарқ юлдузи, 1991, №1. Х. Зиёев. Амир Темур томонидан Қуръони каримнинг асл нусхаси келтирилиши. – Т.: Тошкент ислом университети, 2010.

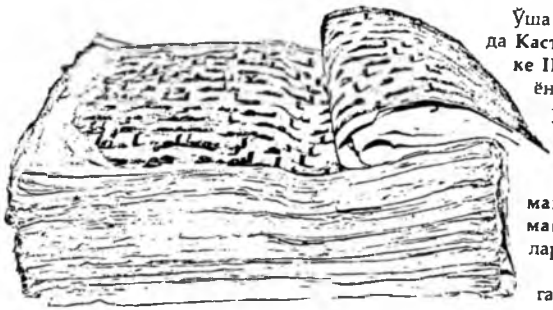

Тошкентдаги Усмон Мусҳафи.

Le Coran d'Othman (Copie manuscrite) à Tachkent.

Туркиядан Соҳибқирон келтирган Усмон Мусҳафи чор мустамлакачилиги даврида, яъни 1869 йили Тошкентдан Петербургга олиб кетилади. Истиқлол арафасида – 1990 йили бу муқаддас китоб Тошкентга қайтариб келинди ва ҳозирги кунда «Хастимом» мажмуасида эъзозлаб сақланмоқда.

Ўша давр Европа ҳукмдорлари орасида **Кастилия ва Леон Қироли Дон Энрике III**[1] Шарққа алоҳида қизиқиш билан ёндашган. У 1402 йили Кичик Осиёга ўз элчиларини юборар экан, уларга **«бу олис юртлар халқларининг урф-одатлари, хулқ-атвори, дину эътиқоди, куч-қудрати ва мақсад-муддаоларию етказадиган манфаатлари тўғрисида»** маълумотлар йиғиб келишни буюрган.

Боязид Йилдирим устидан эришган ғалабаси шарафига уюштирилган катта базмда Амир Темур кўплаб давлатларнинг элчиларини, шу жумладан кастилияликларни ҳам зўр илтифот билан қабул қилган. Сўнгра Кастилия элчилари ўз ватанига Амир Темурнинг элчиси Муҳаммад Кеший[2] билан бирга қайтган ва Соҳибқирон элчиси Қирол қабулида бўлиб унга ўз ҳукмдорининг мактубини топширган.

Муҳаммад Кеший (баъзи манбаларда «Муҳаммад ал-Кеший», «Муҳаммад қози», «Муҳаммад ал-қози» деб ҳам ёзилган) – Амир Темур Кастилия Қироли ҳузурига 1402 йили юборган элчи. Ўша даврларда мусулмон дипломатлардан фақат Муҳаммад Кешийгина Европага боришга муяссар бўлган. Бу ҳам унинг қобилиятидан, бир неча тилларни, эҳтимол, Европа тилларидан бирини билганидан далолат беради. Ўша даврда Амир Темур шуҳрати бутун Европага тарқалган эди. Шу сабабли Муҳаммад Кеший Кастилия қироли Дон Энрике III ҳузурида катта ҳурмат-эътибор билан кутиб олинади. У қирол саройидаги расмий тантаналарда ва йирик зодагонлар қасридаги қабул маросимларида иштирок этган.

Руи Гонсалес де Клавихо (Ruy Gonzales de Clavijo, 1412 йил 2 апрелда Мадридда вафот этган) – дипломат ва сайёҳ, Кастилия ва Леон Қироли Дон Энрике III томонидан Амир Темур саройига юборилган испан элчиси. Моваройуннаҳрда, шу жумладан, Соҳибқирон саройида 1403–1406 йиллар давомида ўз кўзи билан кўрган воқеалари асосида ёзиб қолдирган хотиралар китоби маълум ва машҳур.

---

[1] Энрике III (исп. Enrique III el Doliente) 1379 йил 4 октябрда Бургосда (Испания) туғилган ва 1406 йил 25 декабрь куни, 27 ёшида Толедода вафот этган. Отаси – Хуан I; онаси – Леонор Арагон. Энрике III 1390 йилдан расман, 1393 йил 2 августдан, 13 ёшлигидан эса, аслида Кастилия ва Леон Қироли сифатида фаолият бошлаган. Энрике III қироллик қилган даврда ҳокимият бошқарорлигини таъминлаб, иқтисодий аҳволни яхшилаган, шунингдек, бир қатор қўрбий зафарларга эришган. Жумладан, Кастилия флоти инглизлар устидан бир неча бор ғалаба қозонган, 1400 йилда ушбу флот Тетуанадаги (Шимолий Африка) қароқчилар қароргоҳини яксон этган. 1388 йилда Байон шартномасига мувофиқ герцог Ланкастер билан Констанса Кастилиялининг қизи Екатерина Ланкастер (1373–1418) билан никоҳдан ўтган. Бунинг натижасида инластиянинг низоларга барҳам берилган ва Англия билан тинчлик ўрнатишга эришилган. Энрике III ушбу никоҳдан 3 нафар фарзанд кўрган: 1. Мария; 2. Каталина; 3. Хуан II. Хуан II отасининг бевақт ўлимидан сўнг Кастилия тож-тахтига ворислик қилган. Қирол Энрике III Амир Темур ҳузурига икки марта элчилар юборгани тарихдан маълум. Биринчи элчилар гуруҳига – Херман Санчес де Паласуэлос, иккинчисига эса Руи Гонсалес де Клавихо раҳбарлик қилган. Клавихо ўзининг ушбу сафарги хотираларини «Амир Темур ҳузурида элчиликда» (исп. Embajada a Tamorlan) номли китобида баён этган. Қаранг: Генеалогия Энрике III (http://topclass.narod.ru/genealogy/data/3/104.html); Энрике III (http://www.fuenterrebollo.com /laqs-numismatica/enrique3.html)

[2] Қаранг: Муҳаммадиев Н. Испан элчисининг саёҳатномаси//Халқ сўзи. 2005, 7 апрель; Амир Темур Европа элчилари нигоҳида/Масъул муҳаррир А.Х. Саидов.–Т.: F. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007.

«Икки давлат уртасида пайдо бўлган дўстликни мустаҳкамлаш мақсадида» Қирол Ҳенрих III Амир Темур элчиларига жавобан яна ўз элчиларини Самарқандга жўнатган. Руи Гонсалес де Клавихо[1] бошчилигидаги ушбу махсус элчилар гуруҳига дўстлик иттифоқи тузиш ва савдо муносабатлари ўрнатишга эришиш вазифаси юкланган.

Клавихо 1403 йил 22 майда Кадисдан йўлга чиқиб, денгиз йўли орқали Родос, Константинополь ва Трапезунддан ўтиб, 1404 йилнинг сентябрида Самарқандга етиб келган. Бу ерда ярим йилча яшаб турганидан сўнг 1405 йилнинг февралида ўз юртига йўл олган ва 1406 йил март ойида Кастилияга қайтиб борган.

Амир Темурнинг Франция Қироли **Шарль VI де Валуа**[2] билан қизғин ёзишмаларида ҳар икки ҳукмдор савдо карвонларига кенг йўл очиш орқали савдо-сотиқ муносабатларини ривожлантириш истиқболларини муҳокама қилган. Жумладан, Соҳибқироннинг иккита мактубини 1402 йилнинг август ойида Европага элчи мақомида юборилган католиклар архиепископи **Иоанн III** олиб борган бўлиб, ушбу хатларда Амир Темурнинг Франция билан доимий савдо алоқалари ўрнатиш ниятида экани баён этилган.

Амир Темур билан Франция Қироли Шарль VI де Валуа ўртасидаги ёзишмалар ҳақида илк бор француз тарихчиси Флоссан ўзининг **«Франция ташкил топган кундан токи Қирол Людовик XVI хукмронлигига қадар бўлган даврда француз дипломатиясининг тарихи»**[3] мавзуидаги тадқиқотида маълумотлар келтирган. Флоссаннинг ҳамюрти **Сильвестр де Саси** *(Silvestre de Sacy)* эса Франция Миллий кутубхонаси фондларидан Амир Темур билан Франция Қироли Шарль VI ёрлиқномаларининг аслини ва кўчирма нусхаларини излаб топишга муваффақ бўлган[4].

---

[1] Қаранг: Клавихонинг Самарқандга саёҳати. Рус тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар Омонулло Бўриевники. – Т.: «Адолат». 2004; Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403–1406) / тарж.У. Жўраев. – Т.: «Зар қалам», 2006; Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар) / масъул муҳаррир: Муҳаммад Али; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров; тарж. О. Тоғаев. – Т.: «Ўзбекистон», 2010.

[2] Шарль VI (Charles VI le Fol, ou le Bien-Aimé) – «Мажнун Шарль VI» ёки «Ошиқ Шарль VI» деб ном қозонган, 1380–1422 йилларда хукмронлик қилган Франция қироли. У Капетинглар сулоласи Валуалар хонадонининг тўртинчи қироли хисобланиб, 1368 йил 3 декабрда Париж шахрида туғилган ва 1422 йил 21 октябрда Парижнинг Сен-Поль саройида вафот этган. Шарль V ва Жанна де Бурбоннинг ўғли, 12 ёшида отасидан айрилган ва Реймс ибодатхонасида 1380 йил 4 ноябрда тахт ворисига айланган ҳамда тантанали равишда қироллик тахтига ўтирган. 1385 йилда Изабелла де Баварь билан турмуш қурган. Уларнинг никохидан 6 нафар қиз ва 6 нафар ўғил фарзанд туғилган. Малика Изабелланинг деярли ўзи 1403 йилдан бошлаб бутун Францияни бошқарган. Шарль VI нинг Одетта (Удина, Одинетта) де Шамдивердан никохсиз фарзанди (қизи) хам бўлган. Шарль VI рухий жихатдан бемор бўлгани хақида хар хил тахминлар мавжуд бўлиб, улардан бири генеологик омил хисобланади. Яъни, Қирол ота-онаси ўртасида якин қариндошчилик риштлари бўлган. Шарль VI даврида Франция ташки сиёсати ривожланган бўлиб, йирик давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатилган ва тинчлик хукмронлиги қилган (1392–1404). Бирок орада урушлар, жумладан, арманьяк ва бургинъонлар ўртасида фуқаролик уруши (1404–1415) ва машхур Юз йиллик уруш кисман қайта тикланиши (1414–1420) кўринишидаги жанглар хам бўлиб турган. Шарль VI шахсиятини улуғлаб бир неча асарлар яратилган. Шоир ва романнавис адиб Жерар де Нервалнинг «Шарль VI туши» достони хамда «Масхарабозлар қироли» романи, машхур француз адиби Александр Дюманинг «Изабелла де Баварь» романи, Эдгар Алан Понинг «Бакача» («Hop Frog») хикояси шулар жумласидандир. Қаранг: Françoise Autrand, Claude Gauvard, Jean-Marie Moeglin, Saint-Denis et la royauté: études offertes a Bertard Guénée, vol. 59, Publications de la Sorbonne, 1999, [lire en ligne [archive]]. – P.13; Genealogie de Charles VI de France sur le site Medieval Lands [archive]; Georges Minois, La guerre de cent ans, Perrin, 2008. – P.250, http://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_VI_de_France#cite_note-2.

[3] Қаранг: Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française depuis la fondation de la monarchie jusqu'à la fin du regne de Louis XVI. Paris, 1811, t.I. – P. 188–190.

[4] Mémoires de l'Academie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P. 470–522. С.де Саси бунга қадар ушбу ёзишмаларга доир дастлабки маълумотларни «Moniteur» журналининг 1812 йил 226-сонида эълон қилган.

Бугунги кунгача Шарль VI томонидан Амир Темур номига битилган ва 1403 йил 15 июнь санаси қўйилган ягона мактуб сақланиб қолган[1]. Мактубда асосан Франция ва Амир Темур давлати ўртасида савдо-сотиқ муносабатларини ривожлантириш ҳақида сўз боради. Шарль VI нинг хатида унинг табаалари Амир Темур салтанатига эмин-эркин кириш ҳуқуқига эга бўлиши ва бу ҳуқуқлардан ўз манфаатлари йулида кенг фойдаланиши тўғрисида ёзилган.

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур билан Шарль VI ўртасидаги ёзишмалар иккала ҳукмдор ҳам ўзаро савдо шартномаси тузиш истагида бўлганидан дарак беради.

Бизнинг давримизда, 1996 йил апрель ойида Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тўйи нафақат Ўзбекистонда, балки ЮНЕСКО Бош ассамблеясининг 1995 йил октябрь-ноябрь ойларида бўлиб ўтган 28-сессияси қарорига мувофиқ, бутун дунёда кенг нишонланди. Шу муносабат билан 1996 йил апрель ойида Президент И.А. Каримовнинг Парижга ташрифи чоғида Франциянинг ўша пайтдаги Президенти Жак Ширак Ислом Каримовга Амир Темурнинг 1402 йилда Франция Қироли Шарль VI га йўллаган номасини тақдим этди[2]. Ҳозирги кунда ушбу хат Темурийлар тарихи давлат музейида сақланмоқда.

Париждаги байрам тадбирлари улуғ давлат арбоби, моҳир саркарда ва дипломат, буюк бунёдкор, фан, маданият, санъат ва таълим ҳомийси бўлмиш Амир Темурнинг жаҳон маданияти, санъати, илм-фанига, хусусан, Шарқ цивилизациясига кўшган улкан ҳиссасини ва ёш мустақил Ўзбекистоннинг нақадар чукур маънавий илдизларга эга эканини ва тобора ортиб бораётган халқаро нуфузини дунёга баралла намоён этди.

Амир Темур Европа қироллариға йўллаган мактуб ва ёрлиқларнинг бир қисми бизгача етиб келган бўлиб, бу ноёб тарихий ҳужжатларнинг асл ва таржима нусхалари Лондон ва Париж, Рим ва Мадрид кутубхоналарида сақланмоқда.

Бугунги кунда Амир Темур Европа қироллариға йўллаган мактуб ва ёрлиқларнинг бир қисми бизгача етиб келган бўлиб, бу ноёб тарихий ҳужжатларнинг асл ва таржима нусхалари Лондон ва Париж, Рим ва Мадрид кутубхоналарида сақланмоқда.

Клавихо ўзининг «**Самарқандга – Амир Темур саройига саёхат кундалиги (1403–1406)**» номли хотиралар китобида Амир Темур саройидаги дипломатик тартиб-таомиллар (протокол) ва Соҳибқирон томонидан элчиларнинг қабул қилинишига доир тантанали маросимларни завқ-шавқ билан таъриф ва тавсиф этган.

Ҳақиқатан ҳам, Амир Темур ўз даврининг маҳоратда тенги йўқ, мукаммал дипломати сифатида тарихда ёркин из қолдирган буюк сиймодир. Соҳибқирон ўз мақсадига эришиш йўлида ғоятда моҳирлик билан тинч дипломатик музокаралар ва ҳарбий тадбирлар омухталигини таъмин этган.

Ҳукмдорлар билан қизғин дипломатик ёзишмалар олиб борган, чет элларга элчиларини юборган, хорижий юртлардан келган элчиларни муносиб даражада қабул қилган. Ҳар қандай вазиятда ҳам, биринчи навбатда, мамлакатлар ўртасида ўзаро манфаатли савдо-иқтисодий алоқаларни ва халқлар орасида маданий муносабатларни ривожлантиришга интилган.

Энг муҳими, Амир Темур ўз орзусига эришган, яъни мўғуллар ҳукмронлиги даврида ўз аҳамиятини йўқотган Буюк ипак йўлини тиклашга муваффақ бўлган. Н. Леонов ёзганидек, Самарқанд XV аср бошларида Осиё ва Европа халқларининг Марказий Осиё орқали олиб

[1] Mémoires de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris. 1824, t. VI. – P. 521–522.
[2] Халқ сўзи, 1996, 25 апрель.

борган кенг кўламдаги савдосининг маркази булган. Самарқанддан Кичик Осиёга, Ўрта ер денгизига, Хитойга ва Ҳиндистонга олиб борувчи жаҳон аҳамиятига молик савдо йўллари утган[1].

Бу даврда Соҳибқирон ва унинг жойлардаги ноиблари Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йуналган ушбу асосий халқаро савдо йўлини назорат қилиб, савдо карвонлари хавфсизлигини таъминлашда, мазкур йўл бўйида работлар, қалъалар, кўприклар қуриш борасида муҳим чора-тадбирларни амалга оширган.

Муъиниддин Натанзий ёзганидек, ***«Амир соҳибқирон гурбат ва маҳрумлик йилларида Худойи таоло олдида қандай аҳду паймон қилган бўлса, тўла-тўкис ушбу тарз ва қоидалар асосида Худонинг халқи билан муомала қилишни ўзига касб қилди. Энг аввал барча йўлларда ёмлар[2] барпо этишни буюрди ва халқ ўтиб кечадиган жойлардаги харобаларни тузатиб, обод қилдирди. Олий работлар ва хонақоҳлар қурдириб, фақиру мискинлар учун хайрия тарзида уларнинг эшикларини очиб қўйди»***[3].

Амир Темур ўз орзусига эришган, яъни мугуллар ҳукмронлиги даврида ўз аҳамиятини йўқотган Буюк ипак йўлини тиклашга муваффақ бўлган.

Буларнинг барчаси, ўз навбатида, нафақат салтанат аҳли ҳаётининг фаровонлигини таъминлаган, айни чоғда Шарқ ва Ғарб ўртасида савдо алоқалари ва дипломатия муносабатлари ҳар томонлама ривожланишида муҳим омил бўлган.

Соҳибқирон дипломатиясининг мафкуравий асоси ислом дини қоидаларига таянган. Бу дипломатия ахлоқ-одобининг илдизлари эса, туркий халқларнинг қадим тарихдаги дипломатияси анъаналарига бориб тақалади. Амир Темур ўз мактубларида, ҳаттоки ультиматум тарзидаги кескин хатларида ҳам ҳеч қачон шарқона дипломатия одобига хилоф иш тутмаган.

Айрим олис юртларнинг ҳукмдорларидан келган, ўта қўрс муомала усулида ёзилган, баъзан ҳатто тийиқсиз ғазаб ва ҳақорат мазмунидаги ибораларга тўлиб-тошган хатларга Соҳибқирон ҳамиша босиқлик ва донолик билан, ўз мақсадини аниқ баён этган ҳолда вазмин руҳдаги жавоб номалари йўллаган. Амир Темур бирор мамлакатни тасарруфига олишдан олдин албатта ўша ҳудуд аҳолисига тинчлик йўлини таклиф этган, бу йўл инкор этилган ҳолдагина ҳарбий куч ишлатган.

Барча мутараққий халқлар томонидан умумэътироф этилган муқаддас дипломатия принципи – **«элчининг жони омонликда»** деган тамойилнинг бузилишига Амир Темур асло йўл қўймаган. Ўзининг дипломатик музокараларида энг садоқатли тўраю амалдорларидан, айрим ҳолларда эса, дин соҳасининг нуфузли намояндалари – саййидлар ва насроний руҳонийлардан фойдаланган.

Амир Темур салтанатида асосий дипломатик ёзишмалар Соҳибқироннинг ўз номидан олиб борилган. Бир сўз билан айтганда, Амир Темур дипломатиясига шундай мухтасар таъриф бериш мумкин: **«Нуфузу улуғворлик – жасорат ва заковат мевасидир».**

---

[1] Леонов Н.И. Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М.: 1960. – С. 58.

[2] Ём – элчилар, чопарларнинг дам олишлари ва отларини алмаштиришлари учун йўл бўйида қурилган махсус бекатлар.

[3] Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворих // Амир Темур ва Мирзо Улуғбек – замондошлари хотирасида / Б. Ахмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошк. – Т.: «Ўқитувчи», 1996. 176-бет. Муъиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Мунний (Мунийнинг тарихлари танланмаси). Сўз боши ва изохлар муаллифи Ғ. Каримий, масъул мухаррир А.Ўринбоев. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 264 бет.

Амир Темур дипломатик хатларининг хусусиятлари

Дипломатик мактублар – давлатлар ўртасидаги дипломатик муносабатлар ҳақида аниқ маълумот берувчи муҳим расмий ҳужжат бирламчи ашёвий-моддий далиллардир. Шу маънода, Амир Темурнинг дунё давлатлари билан дипломатик алоқаларининг ёркин кўрсаткичи ҳисобланган мактубларга алоҳида эътибор қаратилиши бежиз эмас. Амир Темурнинг дипломатик хатлари бугунги кунгача озми-кўпми сақланиб қолган бўлиб, атрофлича ўрганиб келинмоқда. Бу объектив тарихий манбалар ҳақида сўз борганда, аввало, Соҳибқироннинг Европа қироллари билан ўзаро дипломатик ёзишмаларига тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Амир Темур Европа давлатлари раҳбарлари билан фаол сиёсий ва савдо муносабатлари олиб борган. Буларга уша даврдан ҳозиргача сақланиб қолган расмий ҳужжатлар, яъни дипломатик ёзишмалар гувоҳлик беради. Ашёвий далил тарикасида Амир Темур ва унинг учинчи ўғли – ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжон ҳокими Мироншоҳ Мирзо билан Франция, Англия, Кастилия ва бошқа мамлакатлар қироллари ўртасидаги мактубларни курсатиш мумкин.

Мактублардан айримлари Франция Миллий архивида (ўзбек ва рус тилида чиққан деярли барча китоб ва мақолаларда бу мактублар Франция Миллий кутубхонасида сақланади, дейилиши нотўғри), Британия музейида ва Испания архивларида сақланмоқда. Таниқли темуршунос олим, академик Б. Аҳмедов ҳақли равишда таъкидлаганидек, бу мактубларни махсус ўрганмоқ зарур[1].

Бу ҳақда Хуршид Даврон ҳам ёзган. Хусусан, унинг сўнгги йилларда Интернет тармоғининг ривожланиши туфайли сайтларда, шу жумладан, туркча сайтларда эълон қилинган Амир Темур билан Султон Боязиднинг ўзаро ёзишмаларини ўрганиб бораётгани эътиборлидир. Чунки, Хуршид Давроннинг ўзи қайд этганидек, «икки турк ҳукмдори ўртасидаги муносабатларни аниқ-равшан билиш учун мактубларни ўрганиш, таҳлил этиш жуда муҳимдир»[2].

Амир Темур мактублари ва унга жавоб номаларини ўрганган яна бир тадқиқотчи – Дилрабо Абдуллаеванинг хулоса қилишича, Соҳибқирон хорижий давлатлар билан муносабатлар ўрнатишда дипломатик тамойилларга таяниб иш юритган. Амир Темур элчи холис воситачи экани, унга ҳеч ким дахл этмаслигига амал қилган ва бошқаларга ҳам шуни уқтирган, деб ёзади Д. Абдуллаева. Соҳибқирон, одатда, забт этмоқчи бўлган юртларга аввало элчилари орқали мактублар юборган ва шунинг натижасига кўра ҳаракат қилган[3].

Атоқли ўзбек олими, академик Иброҳим Мўминов Амир Темур фаолиятини икки босқичга, яъни – биринчидан, Туронзаминда мустақил давлат тузиш ва иккинчидан, хорижий мамлакатларни фатх

---

[1] Мўминиддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворих // Амир Темур ва Мирзо Улуғбек – замондошлари хотирасида / Б. Аҳмедов, У. Ўватов, Ғ. Каримов ва бошк. – Т.: «Ўқитувчи», 1996. 176-бет. Мўминиддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Мўъмин (Мўъмин тарихлари танланмаси). Сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ғ. Каримов; масъул муҳаррир А.Ўрунбоев. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 264 бет.

[2] Хуршид Даврон. Амир Темур ҳақидаги айрим ёлғонлар ҳақида (ёзилаётган мақолалар парча) //18.02.2016/http//kh-davron.uz

[3] Дилрабо Абдуллаева. Амир Темур мактублари //18.02.2016/http//kh-davron.uz

этишга йуналтирилган даврларга бўлиб ўрганишни тавсия этган[1]. Бинобарин, Соҳибқирон давлатининг ташқи сиёсати ва дипломатик алоқалари Амир Темур юритган сиёсатнинг ажралмас ва узвий қисми ҳисобланади.

Шу ўринда мутахассисларнинг Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати, унинг хорижий мамлакатлар билан олиб борган дипломатик муносабатлари тарих фанида ҳали жиддий қўл урилмаган соҳалардан бирини ташкил этади, деган фикри асосли эканини таъкидлаш лозим[2]. Ҳақиқатан ҳам, Амир Темур дипломатияси жуда катта ва кенг қамровли мавзудир. Хусусан, «Мактуботи Темурия»[3] мажмуаси каби асарлардан жой олган дипломатик ҳужжатлар ҳалигача жиддий изланишлар манбаига айланганича йўқ.

Амир Темурнинг Ўрта ер денгизи шарқий соҳилларидаги мамлакатларни забт этиш учун уюштирган юришларини ўз кўзи билан кўрган европалик муаллифлар ёзиб қолдирган бир нечта асарлар ҳам Соҳибқироннинг Ғарбий Европа давлатларига нисбатан олиб борган ташқи сиёсатини ўрганишда янги маълумотлар бериши тайин. Жумладан, италиялик савдогар Белграмус де Мигнанеллининг «Амир Темур ҳаёти ёки Дамашқ харобаси» асари шундай асарлардан бири ҳисобланади.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридан олдин – 1416 йилда ёзилган ушбу китоб муаллифи Б. де Мигнанелли Соҳибқирон Дамашқни ишғол қилганида ўша ерда бўлган, 1402 йил июль ойида Амир Темур ва Боязид Йилдирим ўртасидаги Анқара жангига бевосита гувоҳ бўлган, қолаверса, улуғ жаҳонгир томонидан Смирнанинг забт этилишини ҳам кузатган ҳамда буларнинг барчасини кейинчалик қоғозга туширган. Унинг лотин тилидаги ушбу битикларини америкалик олим Ж. Фишель 1956 йили бироз қисқартирилган ҳолда ва изоҳлар билан бирга инглиз тилида нашр эттирган[4].

Айни чоғда, Ҳиндистон, Эрон, шунингдек, Туркия каби мамлакатларда XX асрда ўша даврга оид ҳужжатлар ва мактублар мажмуалари арабий, форсий ва туркий тилларда нашр этилган[5]. Шу каби бир қатор манбаларда Амир Темур даврига тегишли жуда кўплаб ёзишмалар ва дипломатик ҳужжатлар ўз аксини топгани хорижда бу борада бир қатор ишлар амалга оширилганини кўрсатади.

Албатта, айни соҳада Ўзбекистонда ҳам муайян изланишлар олиб борилаётгани ва тадқиқот натижалари мунтазам эълон қилинаётганини қайд этиш лозим. Хусусан, Б. Аҳмедов, М. Холбеков, Р. Қиличев, А. Ҳўжаев, Б. Маннонов, М. Исҳоқов, С. Ғуломов, Б. Обидов, Д. Валиева, А. Ўринбоев, Р. Фармонов, А. Ҳасанов, О. Бўриев, Х. Исматуллаев каби олим ва адибларнинг Амир Темур дипломатияси ва дипломатик ёзишмалари мавзуси тадқиқ этилган асарлари қаторида қўлингиздаги китоб муаллифлари қаламига мансуб «Амир Темур ва Франция» рисоласи (биринчи нашри) ҳам мутахассислар томонидан ана шу муҳим муам-

---

[1] Муминов Иброҳим. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли / Масъул муҳаррир М.М. Хайрулаев. – Т.: «Фан», 1993. – 57-бет.

[2] Ўзбек дипломатияси тарихидан: тарихий очерклар ва лавҳалар. – Тошкент, 2003. – 61-бет.

[3] Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида сақланмоқда.

[4] Wallet J.A New Latin source on Tamerlanes conduest of Damascus (1400-1401).(B. De Mignanelli's «Vita Tamerlani», 1410). – «Orienta», 9. – 1956. – P.2.

[5] Қаранг: Мирзо Муҳаммадхон Қазвиний. Бист мақолоти Қазвиний. – Бомбей, 1928, Абдулҳусаин Наваий. Аспод ва макотиботи тарихи-ни-Эрон. – Техрон, 1341 х.; Исмоил Ака. Амир Темур ва давлати (турк тилида). – Анкара, 1991.

монинг баъзи жиҳатларини ёритишга қаратилган дастлабки қадамлар сифатида баҳоланган[1] зиммамизга янада катта масъулият юклайди.

Амир Темур ва Европа ўртасидаги муносабатларнинг собик тузум даврида ўрганилиши ҳолати ҳақида сўз борганда, И. Умняковнинг **«XV аср бошларида Ўрта Осиёнинг халқаро муносабатлари. Амир Темурнинг Византия ва Франция билан алоқалари»**[2] мавзусидаги мақоласи ва бошқа асарлари Сохибқироннинг Европа сиёсати бўйича совет давридаги мазмунли мақолалардан бири эканини қайд этиш ўринлидир.

Аввалambор, И. Умянков мақолаларида Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти Шарқда айни мавзуда яратилган адабиётларда атрофлича ёритилгани ҳолда, Сохибқироннинг Ғарбий Европа киролларн билан олиб борган дипломатик ёзишмаларидан иборат бизнинг давримизгача сақланиб қолган расмий манбалар совет тарихчилари эътиборидан четда қолгани асосли танқид қилинган.

Муаллиф қайд этганидек: «ҳатто уч жилддан иборат «Дипломатия тарихи»да ҳам Ўрта Осиё дипломатияси мутлақо ёритилмаган»[3]. Бу борадаги бўшлиқни тўлдириш мақсадида И. Умняков Амир Темурнинг Туркия билан дипломатик музокаралари асносида Византия ва Франция билан олиб борган ёзишмалари ҳақида тўхталган.

Маълумки, XIV аср охирларида Усмонлилар салтанати ҳарбий қудратининг жадал ортиши Византияга таҳдид сола бошлаган ва бундай қалтис вазият император **Мануил Палеологни** катта ташвишга қўйган. Умуман олганда, ўшанда бутун Европа давлатлари қандай бўлмасин бу хавф-хатарнинг олдини олиш чораларини излашга тушган[4]. Боязид Йилдирим эса, бор кучини ягона мақсадга – ўша пайтда кучдан қолган Византияни бутунлай тор-мор этиш ва унинг пойтахти Константинополни босиб олишга қаратган.

Аммо, Кичик Осиёда Боязиднинг рақиби бўлган Амир Темур бунга халал берган. Боязид, ўз навбатида, Миср билан иттифоқ тузган, Амир Темурнинг душманларига ўз ҳузуридан бошпана берган. Амир Темур ўзининг ғарбга «етти йиллик» юриши (1399–1404 йиллар) даврида, Кичик Осиёни забт этишидан олдин Султон Боязид билан ўзаро элчиликлар ва дипломатик хатлар алмашгани тарихдан маълум[5].

---

[1] Ўзбек дипломатияси тарихидан: тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида. – Тошкент, 2003. – 61–62-бетлар.

[2] Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Сношения Тимура с Византией и Францией // Труды УзГУ. Новая серия. Самарканд, 1956 Выпуск 61. – С. 179; Яна қаранг: Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Сношения Тимура с Византией и Францией // Труды УзГУ Новая серия. Самарканд, 1956. Выпуск 61. – С. 179–200; Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды СамГУ. Новая серия. История. Самарканд, 1960 Выпуск 6. – С. 173–199; Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века // научная сессия профессорско-преподавательского состава УзГУ, апрел, 1959. Тезисы докладов. Самарканд, 1959. – С.55–58; Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV века // Международный конгресс востоковедов. – М. 1960 – С. 220–223.

[3] Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Сношения Тимура с Византией и Францией // Труды УзГУ Новая серия. Самарканд, 1956 Выпуск 61 – С. 179.

[4] Бу ҳақда батафсил қаранг: J. Delaville Le Roulx, La France en Orient au XIV-e siècle. Expéditions du maréchal Boucicaut. Paris, 1886, I. – P.384.

[5] Амир Темур ва Боязид Йилдирим ўртасидаги ёзишмалар мазмун-моҳияти ҳақида Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида муайян маълумотлар келтирилган. The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd, by Maulawi Muhammad Habdad. Calcutta, 1887–1888.

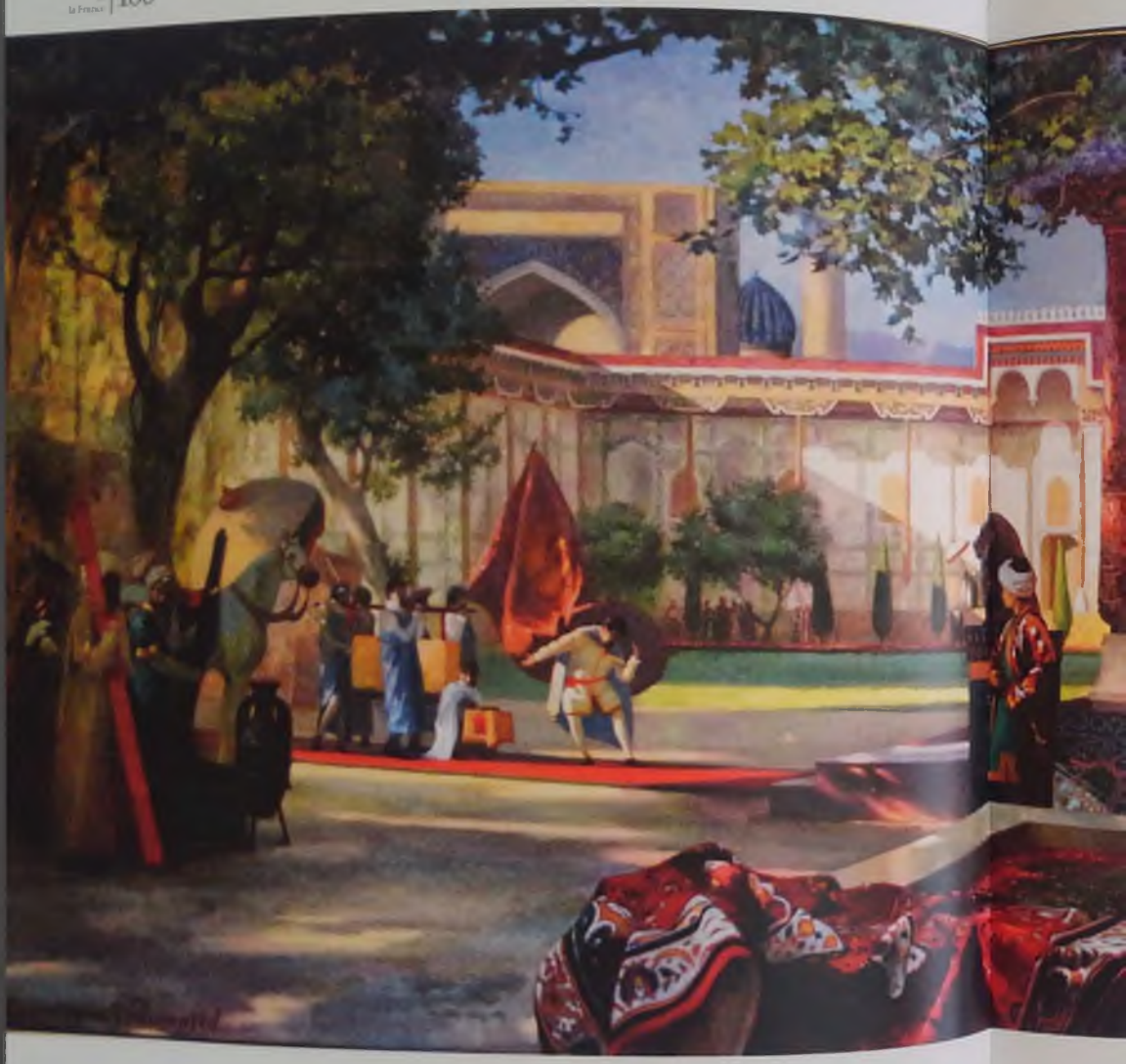

Кастилия элчисига Амир Темур қабулида.
Рассом: А. Сагатов. 2016 йил

Temur accorde l'audience a l'Ambassadeur de Castille
Par A. Sagatov. 2016.

Амир Темур ва Боязид Йилдирим ўртасида дастлабки хат алмашувлари 1400 йилнинг биринчи ярмида бўлиб утган[1]. Бу хатлар, аслини олганда, ўзаро дипломатик музокарадан кўра кўпроқ икки кудратли рақибнинг бир-бирини яккама-якка куч синашишга даъватидан иборат бўлган. Хусусан, Боязид ўз хатида Амир Темурнинг зудлик билан хузурига етиб келишини талаб қилиб, Соҳибқирон шаънига номуносиб сўзларни ёзган[2].

Амир Темур бундай ҳақоратомуз муносабатга қарамай, Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Боязиднинг элчиларини яхши насиҳатлар билан тинч-омон кўйиб юборган.

Шу тарика, охир-оқибат, Амир Темур ва Боязид Йилдирим ўртасида шафқатсиз тўқнашув бўлиб ўтган. Бу тарихий жангда хар икки томондан қатнашган қўшинлар сони тарихчи олимлар томонидан турлича кўрсатилган.

Масалан, **Ф. Успенский** Боязиднинг харбий кучлари миқдори қарийб 120 минг кишидан иборат бўлгани ҳолда, Амир Темур қўшинлари бундан бир неча баробар кўп бўлган[3], деб ёзган.

А. Якубовскийнинг фикрича, бу жангда хар икки томондан ҳам камида 200 мингдан зиёд аскари бўлган улкан армиялар иштирок этган[4]. Ушбу тўқнашувда Туркия томонида бўлган баваријлик асир-жангчи **Иоханн Шильтбергер** эса, бу борада мутлақо афсонавий рақамларни келтирган[5]. Нима бўлганда ҳам, ушбу жанг ўз даврининг энг йирик тўқнашуви бўлиб, унда турклар узил-кесил мағлубиятга учраган.

Амир Темурнинг Боязид Йилдиримга қарши уруш бошлаши учун юқорида кўрсатилган сабаблардан ташқари бошқа бир қатор омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Ғарбдаги христиан давлатларининг Соҳибқирондан ёрдам сўраб қилган мурожаатлари, хусусан, Византия регенти ва Генуя элчиси (подести) билан Боязидга қарши курашда ўзларига ёрдам кўрсатиш ва бу борада кўмакка тайёр эканликлари тўғрисида олиб борилган музокаралар шулар жумласидандир.

Шунингдек, Боязид Йилдиримнинг юришларини тўхтатиб қолишдан манфаатдор бўлган Франция Қироли Шарль VI томонидан Амир Темурга мактублар юборилган. Ўз навбатида, Амир Темур ҳам ўша даврнинг энг илғор денгизбўйи давлатлари ҳисобланган Генуя ва Венецияга совға-саломлар билан элчилар ва мактублар юборган[6], ўзини денгиз орқали қўллаб-қувватлашлари ҳақида Константинополь ва Трапезундга мурожаатномалар йўллаган.

---

[1] Вели Атамажа. Амир Темур ва Боязид Йилдиримнинг мактубларидаги оят ва хадисларнинг таҳлили // 1402 Ankara Savaşi Uluslararasi kongresi (Yildirim – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabı / editor Mustafa Alkan. – Ankar: Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 543.

[2] Қаранг: Ahmedis Arabsiadae vitae et rerum gestarum Timuri... historia. Ed. Manger/ Leovardiae. 1772. II. – P.196. Яна қаранг: Ўзбек дипломатияси тарихидан: тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида. – Тошкент, 2003. – 266, 272, 274, 277 ва 279-бетлар.

[3] Ф.И. Успенский, История Византийской империи. – М.: – Л. Изд. АН СССР. 1948, т. III. – С. 701.

[4] Қаранг: Якубовский А Ю. Темур. – Вопросы истории, № 8–9, 1946. – С.66.

[5] Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Браун// Записки Имп. Новороссийского Унив., год 1. Одесса, 1867. – С. 19.

[6] Бу элчилардан ҳаққида Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг франглар ёки христиан оғоллари, давлат бошлиқлари, жамоалари ва ҳукмдорларига мурожаатида сўз борган. Мурожаатнинг лотинча таржимаси Сильвестр де Саси томонидан кўйидаги манбада чоп этилган: Mémoires de l' Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P. 479–480. Яна қаранг: Ўзбек дипломатияси тарихидан: тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида. – Тошкент, 2003. – 247–279-бетлар.

Трапезунд императори Мануил Палеолог Ғарбий Европа давлатлари ҳукмдорларидан Боязидга қарши уруш̆да ёрдам сўраб юртма-юрт сафарда бўлгани сабабли Амир Темур 1402 йил 15 майда, яъни Боязид Йилдиримга қарши жанг бошланишидан икки ой илгари Мануилнинг Константинополдаги ноиби Иоанн Палеологга мактуб йуллаган.

Ушбу мактубнинг асл нусхаси сақланиб қолмаган, лекин бизгача чала ва ғализ ўгирилган итальянча тарижимадаги хат нусхаси етиб келган. Бу хатни италиялик тарихчи **Марино Санудо** ўз иншолари («Vitae ducum Venetorum». 1421–1493, XV–XVI асрлар) билан бирга чоп эттирган. Санудонинг иншолари италиялик тарихчи **Муратори** (XVII–XVIII асрлар) томонидан унинг кўп томлик нашрида эълон қилинган[1].

Амир Темур Кичик Осиёни ишғол этиб турган пайтида Ғарбий Европанинг олис давлатлари, хусусан, Валуа династияси намоядаси – Франция Қироли Шарль VI (1380–1422 йиллар) ва Англия Қироли Ҳенрих IV (1399–1413 йиллар) билан ҳам дипломатик ёзишмалар олиб борган[2].

Амир Темур ва Шарль VI ўртасидаги 1402–1403 йиллар ёзишмаларига доир дастлабки мухтасар маълумотни XIX аср бошларида яшаб ўтган француз тарихчиси **Флоссан** ўзининг 1811 йили нашрдан чиққан тадқиқотида келтирган[3].

Таниқли француз шарқшуноси **Сильвестр де Саси** ўз замондоши Флоссан баён этган маълумотлар билан танишгач, мазкур ҳужжатларни ўрганишга қарор қилган. Натижада олимнинг **«Амир Темурнинг Шарль VI билан ёзишмалари ҳақида хотира»** *(«Mémoire sur une correspondance inedite de Tamerlan aves Charles VI»)*[4] деб номланган тадқиқоти юзага келган.

Амир Темурнинг Шарль VI га мактуби форсий тилда, Шарқ ҳукмдорларининг услубига ўхшамайдиган, ноодатий усулда ёзилган. Хатнинг услуби жуда содда бўлиб, ҳатто айрим ўринларда эътиборсизлик аломатлари ҳам сезилиб туради.

Матнда имловий хатолар учрайди. Шу мазмундаги одатий мактублардан фарқли ўлароқ, ушбу хатда муболағали қиёслар ва жимжимадор жумлалар йўқ.

Масалан, Амир Темурнинг 1394 йили Хитой Императорига ёзилган ва элчи орқали «тухфа» сифатида 200 та тулпор билан бирга бериб юборилган мактубини олайлик. Хитой тилига Мин-ши тарижимасида бизгача етиб келган бу мактуб бежамадор ва ҳурмат-эҳтиром руҳидаги шарқона ифода услубида битилган[5].

---

[1] Қаранг: Rerum italicarum scriptores ab anno 500 aerae christianae ad annum 1500. Mediolani, 1733, t. XXII. – P. 797–798.

[2] Батафсил қаранг: Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – P. 298; Франция Қироли Шарль VI нинг Амир Темурга мактуби // Керен Л., Сандов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996. – 77-бет; Академик Б. Ахмедов тарижимасига қаранг: Ахмедов Б. Амир Темур. – Тошкент: 1995. – 584–585-бетлар; Лотинча ва франшузча матн-лардан М. Холбеков ва Р. Қиличев тарижимасига қаранг: Франция Қироли Шарль VI нинг Амир Темурга мактуби// М. Холбеков. Амир Темурнинг Европа Қироллари билан ёзишмалари. – Самарқанд: «Мерос», 1996. – 25-бет.

[3] Қаранг: Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française depuis la fondation de la monarchie jusqu'à la fin du regne de Louis XVI. Paris, 1811, t.I. – P. 188–190.

[4] Қаранг: Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française depuis la fondation de la monarchie jusqu'à la fin du regne de Louis XVI. Paris, 1811, t.I. – P. 188–190. Бу мавзу юзасидан батафсил қаранг: Ҳужаев А. Буюк инак йўлис муносабатлар ва тақдирлар – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. – 198–204-бетлар.

[5] Бу мактубнинг инглиз тилидаги тарижимаси қуйидаги манбада берилган: E.Bretschneider. Mediaeval researches from eastern Asiatic sources. London, 1910, II. – P. 256–260; яна қаранг: E.Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols par Fadl Allah Rashid ed-din. Ltyden-London, 1910. – P. 243.

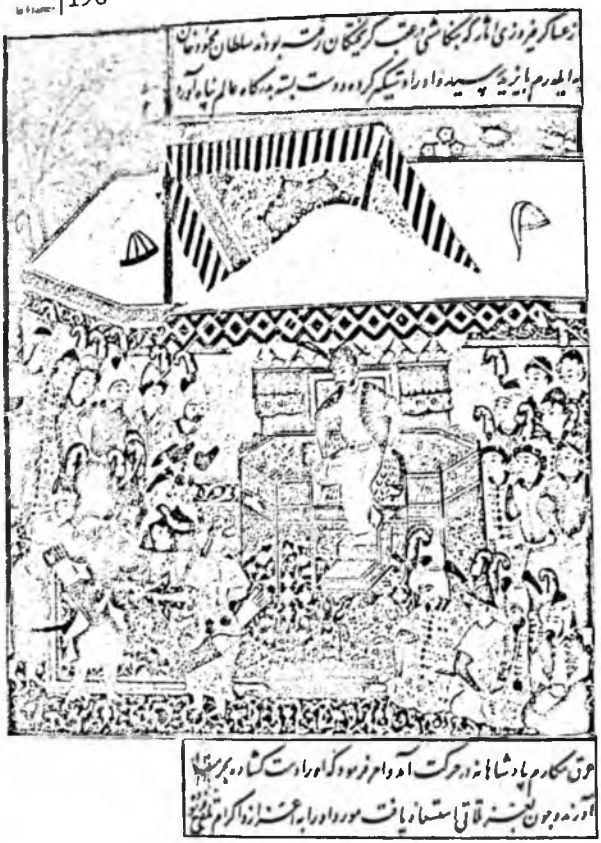

Асир олинган Боязид Йилдиримнинг Амир Темур кузурига келтирилиши. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига ишланган миниатюра. Шероз, 1553 йил.

Bajazet captif devant Amir Temur. Miniature de «Zafer-nâmè» de Cheref ed-Din Ali Yezdi. Chiraz, 1553.

Амир Темурнинг Шарль VI га мактубида Қироллнинг номи тилга олинмаган, унга «Редифранса» («Redifransa») деб мурожаат қилинган. Сильвестр де Сасининг фикрича, Франция Қироли Людовик IX нинг жангу жадаллари тарихи ҳақида асарлар ёзган Шарқ муаррихлари уни «Redifrans» деб атаганлар[1].

Атоқли тарихчи Рашиддиддин ҳам Франция Қиролини айни шу ном билан атаган. Демак, ҳойнаҳой, бу атама итальян тилидаги **«Re di fransia»**, яъни **«Франция Қироли»** деган ибодадан узлаштирилган бўлса керак[2].

Мактубда «ваъзхон руҳоний Франциск» Франция Қиролидан Амир Темурга мактублар олиб келгани ҳақида сўз боради. Билишимизча, Амир Темур билан Шарль VI ўртасида Соҳибқирон билан Кастилия Қироли Ҳенрих III ўртасида булгани каби ўзаро расмий элчиликлар алмашуви бўлмаган.

Айни чоғда, мактуб матнидан шундай мазмун келиб чиқадики, Амир Темур илгари ҳам Франциядан мактублар олиб турган, лекин бу хатлар бизгача етиб келмаган. Эҳтимол, ўша мактублар аслида Амир Темур салтанатига юборилган католик мазҳаби вакилларига берилган тавсияномалар бўлгаидир.

Сильвестр де Сасининг фикрига қараганда, ўша вакиллар, ўз даврида Яқин Шарқда юзага келган вазиятдан фойдаланган ҳолда, бундай тавсияномалар орқали кейинчалик Амир Темурнинг номидан Франция Қиролига мактублар битилишига эришган бўлишлари мумкин[3].

Афсуски, католик мазҳабидаги вакиллар қандай шароитларда Амир Темур саройига йўл топганлари, Соҳибқироннинг ишончини қозонганлари ва у зотнинг Ғарбий Европа қироллари билан дипломатик алоқаларида воситачилик қилганлари ҳақида аниқ маълумотларга эга эмасмиз.

Амир Темурнинг мактубида, шунингдек, Франция Қироли кўп сонли қўшин ва Яраттаннинг марҳамати билан ҳар икки томоннинг душмани устига юриш бошлагани ва ғалабага эришгани ҳақида руҳоний Франциск Соҳибқиронга сўзлаб бергани ҳам ёзилган.

---

[1] Memoires de l'Academie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P. 476.
[2] Қаранг: «Мир ислама» журнали, т.1, №2, 1912, – 218-бет.
[3] Memoires de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P. 502.

Бу ўринда гап Франция Қироли Шарль VI нинг Усмонлилар салтанатига қарши юришлари ҳақида борилаётган бўлиши мумкин. Ўшанда Никополда юз берган ва бутун Ғарбий Европани титраттан аянчли мағлубият аламини олиш учун Франция 1399 йили маршал Бусикони 17 та кема, 2000 нафар рицар ва ўқчилар билан бирга Константинополга гўёки экспедицияга, аслида эса, қиска муддатли ёрдам учун жўнатган.

Бу қадар ихчам ҳарбий куч билан Константинополга келган маршал Бусико, табиийки, туркларга қарши ҳеч қандай қатъий ҳаракатларни амалга ошира олмаган. Шу боис, Босфор ва Геллеспонт атрофидаги қаровсиз қолган ҳудудларга кўкқисдан хужумлар, киска чопқинлар уюштириш билан чекланган.

Ҳойнаҳой, рухоний Франциконинг зиммасига Амир Темурни маршал Бусиконинг ана шу экспедицияси ҳақидаги зарур таҳрирдан ўтган, яъни силлиқланган ахборот билан таништириш ва Сохибқирон билан иттифоқ тузишга эришиш вазифаси юкланган бўлса керак.

Амир Темурнинг мактубида Шарль VI хузурига Султония шахри епископи руҳоний Иоанн юборилаётгани ҳақида ҳам маълумот берилган. Гап шундаки, Султония шаҳридаги католик мазҳаби епископи Иоанн Амир Темурнинг ва Сохибқирон ўғли Мироншоҳнинг мактубларини Ғарбий Европа қиролларига доимий равишда етказиб турган асосий хат ташувчиси бўлган. Айрим манбаларда Иоанн – инглиз, баъзи манбаларда эса итальян ёки француз миллатига мансуб, деб кўрсатилган.

Султонияга келсак, бу шаҳарнинг қурилиши XIII асрда бошланиб, XIV асрда у Эроннинг асосий шаҳрига айланган ва ўша даврда, Клавихонинг гувоҳлик беришича, улкан савдо-тижорат аҳамиятига эга бўлган[1]. Бу шаҳарда Шарқдаги католиклар мазҳабининг маркази ҳам мавжуд бўлган.

Мазкур мактубнинг асл нусха эканига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Бу ни хатнинг икки жойига Амир Темурнинг мўъжаз муҳри босилгани якқол тасдиқлайди.

Хатдаги муҳрнинг ҳақиқатан ҳам Сохибқиронга тегишли экани аксарият тарихчилар, шу жумладан, элчи Клавихо[2] ва муаррих Ибн Арабшоҳ[3] томонидан исботланган. Ўз навбатида, Сильвестр де Саси бу борада асосли бир масалани кўтарган. Яъни, Ибн Арабшоҳ китобини лотин тилига таржима қилган Мангер нима сабабдан Амир Темурнинг муҳридаги иборани **«veritas, salus»** (*«ростгўйлик, қутулиш»*) сўзлари билан ўгирган, деган у.

Ибн Арабшоҳ асарининг инглиз тилига янги таржимони Ж. Сандерс (J.H. Sanders) Амир Темурнинг шиорини «rasti rusti» деб ўқиган ва Мангер изидан бориб, бу сўзларни **«Truth is safety»** (*«Ҳақиқат – нажотдир»*) тарзида таржима қилган[4].

Шарафиддин Али Яздий Ибн Арабшоҳ томонидан Сохибқироннинг муҳрида деб кўрсатилган сўзлар Амир Темурнинг узугида битилгани ҳақида ёзган[5]. Шарафиддин Али асарининг таржимони Пети де

Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқандга саёҳат йўли. 1403–1406 йиллар. (192–193-бетлар)

Route de Ruy Gonzalez de Clavijo à Samarkand. 1403–1406. (Pages 192 et 193)

[1] Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными сов. ред. И.И. Срезневским. Спб.1881 (сборн отд.русск.яз и словесн. И. Аккад. Наук, т. XXVIII, №1). – С. 177 и след.

[2] Ўша манба. – С. 235–236.

[3] Ahmedis Arabsiadae vitae et rerum gestarum Timuri... historia. Ed. Manger/ Leewardiae. 1772. II – P. 782.

[4] Tamerlan or Timur the Great Amir/ Translated by J.H. Sanders. From the Arabic Life by Ahmed ibn Arabshah. London, 1936. – P. 295.

[5] The Zafarnamah by Maulana Sharafiddin Ali of Yazd, by Maulawi Muhammad Ilahdad. Calcutta, 1887–1888, II. – P.170.

GÉNOVA
ALCALÁ DE HENARES
CÓRCEGA
BOCAS DE BONIFACIO
MALLORCA
GAETA
SEVILLA
IBIZA
CERDEÑA
MÁLAGA
CARTAGENA
PERA
CONSTANTINOPLA
GALLIPOLI
BOCAS DE ROMANIA
TROYA
MYTILENA
CHIOS
SAMOS
MESINA
CALAMOCA
SINOPOLIS
TREBISONDA
GRESONDA
ARZINGA
EZERON
ALNIQUE
CHOI
TAURIS
SULTANIA
TEHERAN
DAMOGAN
BUCHARA
SAMARCANDA
TIRMIS
VALQUE
ANCHOI
Испаниядан Самарқандга
Самарқанддан Испанияга

Ла Круа *(Pétis de La Croix)* Амир Темур узугидаги **«rasti rusti»** иборасини **«le salut consiste dans la droiture» («Нажот – ростгўйлик эвазигадир»)**, деган мазмунда ўгирган[1]. Ўз навбатида, А. Мюллер Амир Темурнинг узугидаги сўзларни **«ҳуқуқ – куч»** деб таржима қилган[2].

Амир Темур таржимаи ҳолида кўрсатилишича, Шайх Зайниддин Амир Темургa **«рости-расти»** деган сўзлар битилган маржон узук берган бўлиб[3], бу сўзлар **«агар адолатли бўлсанг, ҳар бир ишда омад ёр бўлади»**, деган маънони англатади. Бошқа бир қатор тадқиқотчилар Амир Темурнинг бу ҳикматли шиорини **«Куч – адолатдадур»**, деган мазмунда талқин қилган[4].

Париждаги Миллий кутубхонада Амир Темурнинг Шарль VI га юборган иккинчи мактуби сақланмоқда. Бу хатнинг лотинча таржимаси бизгача етиб келган бўлиб, илк бор Сильвестр де Саси томонидан унинг юқорида эслатиб ўтилган тадқиқотида чоп этилган[5]. Ушбу мактубнинг таҳлили қуйидаги хулосаларни чиқаришга асос беради:

«Оқсарой қасри бош дарвозаси пештоқига «Рости-расти»» (яъни, «Куч – адолатда» – А.С.) сўзлари ёзилган эди... ёш ватанпарварларнинг шиори «Рости-расти» бўлган ва уни Амир Темурга Шайх Шамсиддин Кулол тавсия қилган»[6].

биринчидан, Амир Темурнинг иккинчи мактуби фақат лотинча таҳрирда сақланиб қолган бўлиб, форсийда ёзилган биринчи асл нусхадаги мактубдан шакл ва мазмун жиҳатидан бутунлай фарқ қилади;

иккинчидан, мактубнинг лотинча таржимасида баён этилган гапларнинг аксарияти форсий тилдаги асл нусха хатда (агар шундай нусханинг ўзи бор бўлса), ҳойнахой, қайд этилмаган бўлса керак. Айтайлик, Шарль VI га султон унвони берилишига доир жумлалар; руҳоний Иоанн диний масалалардан бошқа барча ишлар бўйича ишончга сазовор шахс экани ҳақидаги писанда; мактуб жўнатилган манзил ва сананинг тарихий ҳақиқатга зид равишда ноаниқ кўрсатилиши каби ҳолатлар шулар жумласидандир;

учинчидан, мактубнинг лотинча матнини ушбу хатда «бутун Шарқ архиепископи» деб таърифланган руҳоний Иоаннинг ўзи таҳрир қилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Яъни, у Қиролнинг нафсониятига хуш ёқадиган ва архиепископнинг нуфузини мустаҳкамлайдиган нимаики бўлса, ҳаммасини ушбу хатга киритишга ҳамда ўз зиммасига юклатилган дипломатик миссиянинг туб аҳамиятини ошириб кўрсатишга ҳаракат қилган бўлиши мумкин;

тўртинчидан, форсий матннинг ўзи умуман бўлмаган, деган фикрни ҳам истисно этиб бўлмайди. Балки Амир Темур номидан тайёрланган ушбу мактуб архиепископ Иоанн томонидан тўғридан-тўғри лотин тилида битилган ва 1403 йили Францияга олиб борилгандир.

Ҳар ҳолда, Франция архивларида бу мактубнинг форсий асл нусхаси сақланаётгани хусусида маълумотлар мавжуд эмас. Шу боис мактубнинг устида гўёки ушбу хат форсийдан лотинчага ўгирилган таржима, деган мазмундаги ёзувни битган муаллиф қайси маълумотларга таянгани бизга номаълум.

---

[1] Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ali Yezdi et traduite en français par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix. Paris, 1722,4 vol., in-12.

[2] А. Мюллер. Истории ислама с основания до новейших времен». Спб., 1896, – Т. III. – С. 292.

[3] Автобиография Тамерлана. Перевод с тюркского Н.Лыкошина. – Ташкент, 1894. – С. 10.

[4] Каранг: М.Е. Массон. Клад утвари мастерской фальшивомонетчика XIV века под Ташкентом. Материалы Узкомстариса. Вып. 4. Ташкент, 1933. – С. 10, яна каранг: Д.И. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом. – Спб. 1911, Т.II. – С. 261.

[5] Mémoires de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P. 472.

[6] Т.Ғ. Раҳмонов. Шаҳрисабз тарихи (Энг қадимги даврлардан XX асрнинг I чорагигача). – Т.: «Янги аср авлоди», 2011. – 317–318-бетлар.

Шу билан бирга, Шарль VI томонидан Амир Темурга юборилган мактубнинг лотинча таржимаси[1] ҳам мавжуд. Бу Франция Қиролининг Соҳибқиронга йўллаган хатлари орасидан бугунги кунгача сақланиб келаётган ягона мактуб сифатида алоҳида қимматга эга бўлган ноёб ва қизиқарли ҳужжатдир.

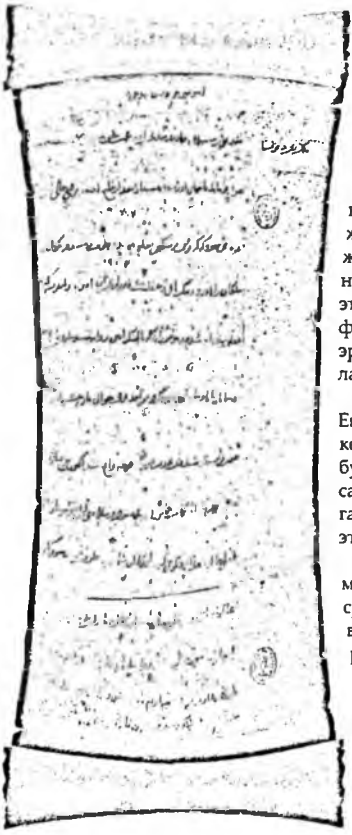

Амир Темурнинг ҳар иккала мактубига 1402 йил 1 август санаси қўйилган бўлса, Шарль VI мактубига эса, 1403 йил 15 июнь, яъни анча кейинги сана битилган.

Бундан ташқари, Мироншоҳнинг Ғарбий Европа киролларига мурожаатномаси ва Англия Қироли Ҳенрих IV томонидан Амир Темурга ва Мироншоҳга йўлланган мактублар ҳам И. Умняковнинг шу йўналишдаги алоҳида мақолаларида[2] атрофлича илмий таҳлил этилгани диққатни тортади.

Амир Темур мактубларида битилган сатрлар бундан қарийб етти аср аввал ёзилганига қарамай, улардаги айрим жиҳатлар худди бугунги кунимизнинг ўта муҳим даъвати каби жаранглаб турибди: дунё тожирлар билан ободлигини, салтанатнинг улуғворлиги аввало ўзга салтанатлар улуғворлигини эътироф этиш, расмий ва ғайирасмий тафовутларга қарамай, фуқаролар иззат-икромини бажо келтириш, инсоний ҳуқуқ ва эркинликларга қатъий амал қилиш билан белгиланиши англаб етилмоқда.

Амир Темурнинг дипломатик ёзишмалари, **биринчидан**, Европа ўзидан анча аввал уйғонган Шаркка ҳамиша кўл чўзиб келганлигини, **иккинчидан**, ўз навбатида Шарқ ҳам дунёнинг бу чет ўлкалари билан алоқа боғлашга, ҳамкорлик қилишга, савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйишга, эътиқодий тафовутларга қарамасдан, тужжорларни иззатлашга, ҳуқуқларини ҳимоя этишга ҳаракат қилганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Тарих такрорланади. Инсоният тарихи бўлакларга бўлинмайди. У яхлит ва ягонадир, инсониятнинг ўзаро бир-бирига суяниб, бир-бирини тўлдириб ва бир-биридан бахра олиб давом этувчи тараққиёт жараёнидир. Буюк ипак йўли анъаналари тикланиб бораётганлиги бунга яққол мисолдир.

Шарқ ва Ғарб олимлари ҳам инсоният умумий тарихини яратиш йўлида, жумладан, Марказий Осиё тарихи, унинг ажралмас таркибий қисми бўлмиш Амир Темур ва темурийлар суполаси тарихини яқин ҳамкорликда яратмоқлари лозим. Бу тарихни умуминсоний кадриятлар нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ёзишда сақланиб қолган тарихий манбалардан, дипломатик ёзишмалардан фойдаланиш нихоятда катта аҳамият касб этади. Бу борада Амир Темурнинг Шарқ ва Европа давлат раҳбарлари билан ёзишган мактубларини йиғиш ва таржима қилиш ҳамда чоп этиш вақти келди, деб ўйлаймиз.

Амир Темурнинг Франция қироли Шарль VI га мактуби. 1402 йил. Франция миллий архиви.

Lettre d'Amir Temur au roi de France Charles VI. 1402. Archives nationales de France.

---

[1] Mémoires de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824. t. VI. – P. 521–522.

[2] Қаранг: Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Сообщения Тимура с Византией и Францией // Труды УзГУ. Новая серия. Самарканд, 1956. Выпуск 61. – С. 179–200; Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды СамГУ 61. – С. 179–200; Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды СамГУ. Новая серия. История. Самарканд, 1960. Выпуск 6. – С. 173–199; Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века // Научная сессия профессорско-преподовательского состава УзГУ, апрел, 1959. Тезисы докладов. Самарканд, 1959. – С. 55–58; Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV века // Международный конгресс востоковедов. – М.: 1960. – С. 220–223.

Биз ушбу китобнинг охирида фақат Париждаги Миллий архивда сақланаётган мактубларнинг ўзбек тилидаги таржимасини ва уларнинг қисқача изоҳини беришга қарор қилдик, холос. Бу мактублар профессор Л. Керенниng **«Самарқандга, Темур даврига саёҳат»** номли китобида келтирилган матндан ўзбек тилига таржима қилинди[1].

Ҳозирги кунда Францияниng Миллий архивида 4 та хат сақланмоқда[2]:

биринчиси, Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га форс тилида ёзган хатининг асл нусхаси;

иккинчиси, шу хатнинг архиепископ Иоаннинг ўзи ёки унинг бирон замондоши лотин тилига таржима қилган нусхаси;

учинчиси, Франция Қироли Шарль VI нинг Амир Темурга лотин тилида ёзган хатининг нусхаси;

тўртинчиси, Мироншоҳ Мирзонинг уч насроний Қиролга йўллаган хатининг лотин тилига таржима қилинган нусхаси. Унинг асл нусхасини Иоанн ўзида сақлаган ва кейинчалик Англия Қиролига кўрсатган.

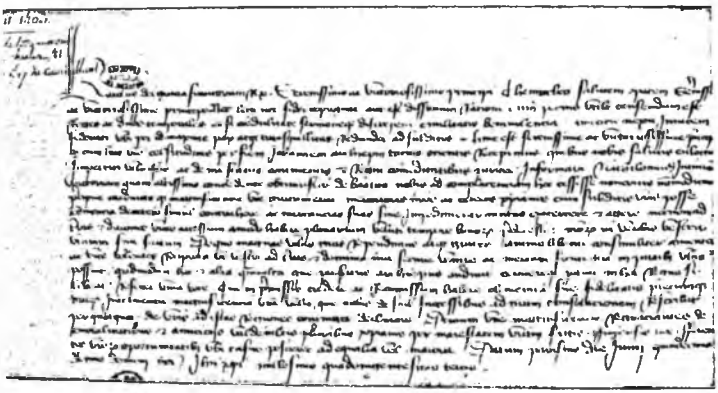

Франция қирали Шарль VI нинг Амир Темурга мактуби. 1403 йил. Франция миллий архиви.

Lettre du roi de France Charles VI à Amir Temur. 1403. Archives nationales de France.

Бу хатлар биринчи маротаба 1822 йилда француз шарқшунос олими Сильвестр де Саси томонидан **«Амир Темурнинг Шарль VI билан ёзишмаси ҳақидаги хотиралар»**[3] ва А. Моранвилле томонидан **«Амир Темур ва унинг саройи ҳақида 1403 йили** доминиканлик **бир киши томонидан ёзилган хотиралар»**[4] мақолаларида махсус ўрганилган.

Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактуби форсийдан француз тилига профессорлар Д. Мажуб, Л. Керен ва Д. Боганович томонидан таржима қилинган.

Бу Амир Темур дипломатик ёзишмаларидан асл нусхаси сақланиб колган хатлардан биридир. Мактуб 173x385 мм ҳажмдаги юпка ва юмшоқ пергамент коғозга ёзилган. Бу хат ёзуви ичига қилиниб, учга букланган ва муҳрланган ҳолда 160x173 мм ҳажмдадир.

Мактуб XV аср форсий тилида битилган. Бу услуб – мўғул девонларида кенг тарқалган, мактуб битишда тезкорлик ва тежамкорлик услубидир. Масалан, хатнинг форс тилидаги асл нусхасида «V» шаклидаги белги бўлиб, шу мактуб эгаси «Улуғ Амир Темур Кўрагоний – умрлари боқий бўлсин!» деган сўзларни қўшиб ўқишига ишорадир. Ёки: «Франция Қироли» сўзлари хошияга битилган бўлиб, мактуб кимга йўлланаётганини англатган.

[1] L. Kehren. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. – Paris, 1990. – P. 293–299; 323–324.

[2] Archives nationales. N AE II 203, 1937, dossier II. №7 dis et 7 ter.

[3] Silvestre de Sacy. Mémoires sur une correspondance inédite de Tamerlan aves Charle VI// Mémoires de l Académie des inscriptions et belles Lettres, 6, Paris, 1822, – P. 470–522.

[4] H. Moranville. Mémoires sur Tamerlan et sa cour par un dominicain, en 1403, Bibliothèque de l'Ecole nationale des chartes, LV. Paris, 1894. – P. 1–32.

Мактубнинг биринчи қаторларида зар излари бор, қолгани қорамтир рангда ёзилган. Муҳр кунгураси (доираси) 22 мм ҳажмда булиб, мактуб остига босилган, аммо ҳозирги кунга келиб деярли бутунлай ўчиб кетган. 1822 йили Сильвестр де Саси бу хатни ўрганганда учбурчак шаклида жойлаштирилган уч доирани ва Амир Темур шиори «Рости-Русти» изларини зўрға илғаган. Мактуб 14 қатор ёзувдан иборат, муҳр ва ҳошияда «Қироллик архиви» сўзлари ёзилган икки муҳр-сурғуч бор.

Амир Темурнинг ташқи сиёсати, дипломатик ёзишмалари дунё олимлари, шу жумладан, мамлакатимиз мутахассислари томонидан атрофлича ўрганилган ва ўрганилмоқда. Бундан бир муддат олдин таниқли француз шарқшуноси, бобуршунос олим **Жан-Луи Бакэ-Граммон** билан Парижда учрашганимизда, у менга руминиялик тарихчи ва туркшунос олима **Мария-Матильда Александреску-Дерска** *(Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca)* қаламига мансуб **«Амир Темурнинг Анатолияга юриши (1402)»** номли китобнинг 1942 йилда нашр этилган нодир нусхасини тақдим этганди.

Китобни ўрганиш асносида, унинг «Анқара жангига оид ҳужжатлар» қисмида Амир Темурнинг хали жамоатчилигимизга маълум бўлмаган ноёб дипломатик хати – **1402 йил 15 майда Константинополь ҳукмдорига йўллаган мактубига дуч келдик**[1].

Мактуб матни эски итальян тилида бўлгани учун уни ўқиш ва тушуниш қийин эди. Шу боис Соҳибқирон бобомиз мактубини ўзбек тилига таржима қилиш борасида кўрсатган амалий ёрдами учун Италия Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонасига миннатдорчилик билдирамиз. Китоб охирида ушбу тарихий мактубнинг сўзма-сўз таржимаси эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

Шамс. Рассом: К. Амонов. 2012 йил.

Titre. Par K. Amonov. 2012.

«Искандар Ўрта ер денгизида». Алишер Навоийнинг «Хамса» асарига ишланган миниатюра. Франция Миллий кутубхонаси. (198-бет)

«Alexandre le Grand en Méditerranée». Miniature du «Khamsa» d'Alisher Navoï. Bibliothèque nationale de France. (Page 198)

[1] Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca. La campagne de Timur en Anatole (1402): Imprimeria Nationala Bucuresti, 1942. – P. 123–124.

AMIR TEMUR
ET
LA CULTURE
EUROPÉENNE

АМИР ТЕМУР
ВА
ЕВРОПА
МАДАНИЯТИ

TAMERLANES

«Амир Темур Марказий Осиё ўтмиши тараққиётининг барча сиёсий, иқтисодий ва маданий меросини ўзида гавдалантирди. У X ва XI асрларда фалсафа, тиббиёт, астрономия, география, тарих ва адабиёт соҳаларида араб ва форс тилларида ажойиб асарлар яратилган юртда ўсиб, улғайди. Ана шу асарлар кейинчалик Европа Уйғониш даврини рағбатлантирди ва кўп асрлар олдиндан Европа фани захирасини таъминлади»[1].

Хилда Хуккем,
инглиз адибаси

Амир Темур ва Европа адабиёти

Амир Темур ва темурийлар даври яратиб кетган илмий, маданий ва маърифий мероснинг наинки қўлами ва миқёси, айни чоғда, ижобий ва ижодий таъсир қамрови ҳам жуда каттадир. Академик **Б. Аҳмедов** таъкидлаганидек, **«Ҳазрат Соҳибқирон ва комил авлодининг, масалан, Улуғбек, Бобур, Султон Ҳусайн Бойқаро, Акбар, Жаҳонгир, Аврангзеб ва бошқаларнинг саъй-ҳаракати ва раҳнамолигида яратилган бу маънавий мерос нафақат Мовароуннаҳрда, балки ўша замонларда Темурийлар давлати таркибига кирган мамлакатларда, хусусан, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва Покистонда фан, маданият ва маориф соҳасида янги кўтарилиш – Ренессанс даврини бошлаб берди. Бу улкан мерос бугун бутун жаҳонни лол қолдирмоқда»**[2].

Ғарбда темуршунослик тараққиёти кўп асрлик ижодий ва методологик манбаларга эга. Маълумки, Амир Темур даврига қадар ўрта асрлар Европа рицарлик романларида ва Шарқ достонларида асосий диққат-эътибор Искандар Зулқарнайнга қаратилган эди. Кейин эса, Европа Уйғониш даври адабиётида (XIV – XVI асрлар) асосий мавзу диққат марказида Рим императори Юлий Цезарь ва афсонавий Шарқ ҳукмдорлари, чунончи, Амир Темур даври воқеалари бўлди[3].

Амир Темур портрети. Кристофано де Папи. Флоренция. Уфизи галереяси.

Portrait d'Amir Temur. Par Cristofano di Papi, la Galerie des Offices à Florence.

[1] Хуккем Х. Етти иклим султони. Ҳужжатли-тарихий қисса / Х. Турабеков ва Ш. Сомин таржимаси. – Т.: Адолат, 1999. – 320 б.

[2] Амир Темур сабоқлари: адабий-бадиий нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 3-бет.

[3] Холбеков М.Н., Бушуй Т.А. Амир Темур Ғарбий Европа маданиятида // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 78.

Шарқдан келаётган жами ахборотларга, масалан, Ибн Халдун, Ибн Арабшоҳ, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий асарларига таяниб, Ғарбда, хусусан, Европада XVI асрдан бошлаб Амир Темурга бағишланган йирик, салмоқли асарлар пайдо бўла бошлади. Бу асарларнинг барчаси кейинчалик, яъни XVI – XIX асрларда Европа, сўнгроқ эса Америка бадиий маданиятига Амир Темур хаёти, фаолияти, фалсафий ва сиёсий йўриғининг кенг тарқалишида, Шарқнинг буюк хукмдори сиймосини объектив идрок этишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди[1].

Ғарбда Амир Темур сиймосига бундай жиддий эътибор ва ижодий қизиқиш кейинги асрларда ҳам давом этди. Хусусан, Соҳибқирон қиёфаси атоқли немис шоири ва мутафаккири **Йоҳанн Волфганг Гёте** *(Johann Wolfgang von Goethe 1749–1832)* шеърларида[2] тараннум этилган.

«Амир Темур образи ҳалигача европаликлар ўртасида катта таъсирга эга. Уни тасвирлашга қўл урган мусаввир ва ижодкорларнинг сон-саноғи йўқ. Бадиий адабиётда ҳам Амир Темурга бағишланган куплаб асарлар пайдо була бошлади».

Жан Пол Ру,
Франция

Маълумки, Амир Темур ҳамиша ўзини Яратганнинг содиқ ва итоаткор бандаси ҳисоблаган. Ул зот ўз ҳаёт йўлидаги ҳар қандай ютуқ ва ютқизиқларни Аллоҳнинг иродаси ва бандасининг оқилона харакати-ю тадбиркорлиги туфайли деб билган. «Темур тузуклари»да «Тангрининг мадади билан», «Тангрининг иноятига ишониб», «Тангри таолонинг қўллаши туфайли» сингари ибораларнинг кўп учраши ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Амир Темурнинг Боязид Йилдиримга юборган мактубларидан бири шундай жумлалар билан бошланган: «Еру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинким, етти иқлим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари, ҳокимлари менга эгилиб, итоат ҳалқасини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳаддидан ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини Тангри ёрлақасин!..»[3].

Соҳибқирон кейинчалик ўзи мангу кўним топган гўша – Амир Темур мақбараси гумбазига ҳам: **«Боқийлик Худога хос / Худога шукр!»** деган сўзларни йирик ёзувлар билан нақш эттирган. Гёте эса, Соҳибқироннинг ана шундай буюк эътиқодини **«Амир Темур сўзи»** номли мухтасар шеърида ёркин бадиий ифода этган. Бу куйма сатрлар Гётенинг ҳассос таржимони, таникли ўзбек шоири Садриддин Салим Бухорий талқинида мана бундай жаранглайди:

Кибру ҳаво хуружими бу?
Ёлғонга бандсиз аҳли тақво!
Билмайсиз, қурт бўлардим, ёҳу!
Яратса гар қурт этиб Аллоҳ[4].

Гётенинг **«Ғарбу Шарқ девони»**дан ўрин олган алоҳида бир боб **«Темурнома»** деб номланган ва Амир Темурга бағишланган шеърлардан ташкил топган.

Кейинроқ Гёте «Девони»дан жой олган «Темурнома» бобидаги «Қиш ва Темур» шеъри Наполеонга бағишлаб ёзилган. Шеър Темур

---

[1] Тагибова А. Европа маданиятида Амир Темур образи: Афсона ва хакикат // 1402 Ankara Savaşı Uluslararası kongresi (Yıldırım – Timur), 9-12 Ekim 2012, Ankara: bildiri kitabi / editor Mustafa Alkan. – Ankar. Türk Tarih Kurumu, 2014. – P. 63.

[2] Гёте, Йоҳан Вольфган. Ғарбу Шарқ девони / Олмон тилидан С.С. Бухорий таржимаси / Кириш сўзи А. Саидовники. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 164 бет. Гёте. Ғарбу Шарқ девони // Бухорий, Садриддин Салим. Ҳикматдир дунё: саилгоҳ. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа иждоий уйи, 2011; Саидов А.Х. Гёте ижодида Соҳибқирон образи талқини // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. – Т.: «Davr press», 2016. – 25–31-бетлар.

[3] Темур тузуклари / Тақдим қилувчи: Б. Абдухалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Карматов таржс. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 69-бет.

[4] Гёте, Йоҳан Вольфган. Ғарбу Шарқ девони / Олмон тилидан С.С. Бухорий таржимаси / Кириш сўзи А. Саидовники. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 164 бет; Гёте. Ғарбу Шарқ девони // Бухорий, Садриддин Салим. Ҳикматдир дунё: саилгоҳ. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа иждоий уйи, 2011. – 236-бет.

Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони». Штутгарт, 1819 йил.

Recueil de poèmes de Goethe «Divan occidental-oriental». Stuttgart, 1819.

Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони». Тошкент, 2016 йил.

Recueil de poèmes de Goethe «Divan occidental-oriental». Tachkent, 2016.

хақида бўлса-да, асосий қаҳрамон Наполеон ҳисобланади. Бу икки жаҳонгирнинг ўхшаш томонлари борми? «Илак йўли – мулокот йўли» халқаро илмий экспедицияси координатори, доктор Дуду Дьеннинг (Сенегал) бу тўғридаги фикри ибратлидир, у дейди: **«Темур ниҳоятда серқирра, фаолияти мураккаб сиймо, улуғ зот. У, бир томондан, дунёни титратган жаҳонгир, иккинчи томондан, дунё авлодларини маънавий, моддий қарздор қилган буюк инсон. Тарихда буюк саркардалар кўп бўлган. Агар француз саркардаси Наполеон ва Темурни қиёслайдиган бўлсак, иккинчиси биринчисидан ўн чандон устун туради. Наполеон жаҳонгир бўлиб, борган жойларини вайрон этиб, бунёдкорликка кам эътибор берган бўлса, Темур ўз даврининг буюк саркардаси – фотиҳи сифатида кўп ерларни забт этган. Лекин у ерларда ҳам бинолар қурдирди, каналлар қаздириб, сув чиқартирди. Аммо босиб олган жойларидаги энг яхши усталарни, олиму фозилларни ўзи билан бирга олиб юриб, бебаҳо бинолар билан кўпгина шаҳарлар безагига безак, қуркига кўрк қўшди»**[1].

Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони» китобида таъкидланганидек, Ҳофиз билан Амир Темур, Ҳофиз билан Шоҳ Шужоъ орасидаги муносабат Гёте-ю Наполеон, Гёте-ю Август муносабатига ўхшаш бўлган. Шу сабаб Гётега Наполеон Амир Темур, Август эса Шоҳ Шужоъ, ўзи эса, Ҳофиздай туюлган[2].

Мана бу мисралар яна бир таниқли Ғарб адиби Эдгар Аллан По[3] (1809–1849, АҚШ) 18 ёшлигида ёзган «Буюк Темур» достонидан:

Мана энди қаранг, қандай Самарқанд
Юлдуз кентлар аро энг ёруғ юлдуз.
Хаёлимни қанча этган эди банд,
Энди барча кентлар унга тутар юз.
Ундан таралади Ер юзига нур,
Эргашади унга юзлаб диёрлар.
Бошқаради уни енгилмас Темур,
Унга бош эгишар бор ҳукмдорлар...[4]

---

[1] Гёте, Йоҳан Вольфган. Ғарбу Шарқ девони / Сўнгсўз типидан С.С. Бучурин таржимаси / Кириш сўзи А. Самадовники. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 150-бет.

[2] Ўша манба. – 151-бет.

[3] Эдгар Аллан По (1809–1849) – америкалик шоир, носир ва мунаққид. У актёрлар оиласида туғилган. Икки яшарлигида ота-онаси ўтка касалидан вафот этган. Аллан деган бир ричмондлик бой савдогар уни ўғил қилиб олиб, ўз фамилиясига ўтказган. Шу тариқа у кўп фамилияли Аллан бўлиб қолган. Эдгар бошланғич таълимни Англияда олган, кейин Америкага қайтиб, Виржиния университетида ўқиган. 1827 йилда унинг «Буюк Темур ва бошқа шеърлар» номли биринчи шеърий тўплами тахминан 50 нусхада нашр этилган. Эдгар Аллан По жуда эрта – энигина 40 ёшдан ошганда қаттиқ кўз юмган. Қаранг: The Life of Edgar Allan Poe. By William F.Gill. Illustrated. – London, 1878; Edgar Allan Poe, His life, Letters, and Opinions. By John H.Ingram. With Portraits of Po and his Mother. 2 vols. – London, 1880; Life and Letters of Edgar Allan Poe. By James A.Harrison (Illustrated). 2 vols. – New-York, 1902 and 1903. Якубов Музаффар. Эдгар Поннинг «Буюк Темур» достони // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. №5. – 81–82-бетлар.

[4] Эдгор Аллан По. Буюк Темур. Достон. Таржимон М. Аъзам // Жаҳон адабиёти, 2008. № 4. – 38–42-бетлар; Эдгар Аллан По. Буюк Темур. Достон. Таржимон. Фахриёр // Жаҳонгашта кон. 2008, 4-сон; 2009. – 1-сон; Эдгар Аллан По. «Буюк Темур». Достон. Инглиз тилидан Дилшода Иброкимова таржимаси // «Талабалар дунёси» журнали. 2010. № 4. – 20–21-бетлар; Амир Темур Ғарб адабиётларида / масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи А.Ҳ. Самадов; тузувчи Ғ. Мирзо. – Т.: «DAVR NIGOHIDA PRESS» НМУ, 2016, – 38-63-бетлар.

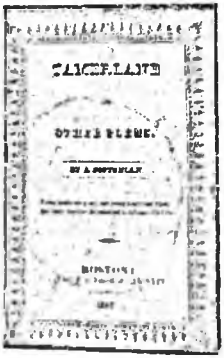

Эдгар По ва унинг «Буюк Темур ва бошқа шеърлар» китоби. Бостон, 1827 йил.

Edgar Poe et son livre «Tamerlan et autres poèmes». Boston, 1827.

Эдгар По ўзининг қисқа умри давомида жами тўртта шеърий тўпламини нашр эттириб улгурган. 1827 йилда чоп этилган **«Буюк Темур ва бошқа шеърлар»**[1] номли илк китоби, шунингдек, «Ал-Аъроф, Буюк Темур ва мўъжаз шеърлар»[2] (1829), «Шеърлар»[3] (1831), «Қарға ва бошқа шеърлар»[4] (1845) тўпламлари шулар сирасига киради. Охирги шеърий тўплам Э. Понинг ҳаётлиги даврида яна уч марта – 1845 йилнинг ўзида ва 1846 йилда ўша нашриётда, шунингдек, Лондонда 1846 йилда қайта нашр этилган. Бу китобларнинг нашр этилиши оралиғидаги вақтда шоирнинг шеърлари Америкадаги турли журналларда чоп этиб борилган, айрим ижод намуналари эса, ўлимидан сўнг биринчи бор эълон қилинган.

Э. Понинг биринчи шеърий китобчаси унинг ўзига ўхшаган навқирон йигит – Томас деган 19 ёшли ношир томонидан атиги 40 нусхада чоп этилган. Ўша пайтда Бостонда яшаб турган Томас кейинчалик Миссурига кўчиб кетади ва 1876 йили Спрингфилдда, қандай даҳо шоирга кенг йўл очганидан мутлақо бехабар ҳолда вафот этади.

Э. Понинг «Буюк Темур ва бошқа шеърлар» номли ўша мўъжаз тўплами эса, эндиликда ғоятда ноёб библиографик асардир. Э. По шеърларининг моҳир таржимони, атоқли рус шоири Константин Бальмонтнинг қайд этишича, ўша китобча 1900 йил ноябрь ойида Мак-Ки (АҚШ) савдо-кўргазмасида 2.050 долларга баҳоланган ва бир зумда жаноб Хальси томонидан харид қилинган[5].

Мўъжаз тўпламга кириш сўзида ёш шоир ўз китобидаги шеърларнинг аксарияти 1821-22 йилларда, яъни муаллиф 12-13 ёшдалигида ёзилганини қайд этган. «Буюк Темур» достони китобчада марказий ўринни эгаллайди. Достонда шоир ўзининг мажнунона туйғуларини ифода этган. Э. Понинг таъбири билан айтганда, «шон-шуҳрат ва иззатнафс меҳробида қалбдаги энг нозик туйғуларни ҳам қурбон қилишдан қайтмайдиган даражадаги тавакkалчиликнинг нечоғлик хавфли эканини кўрсатиб бериш»[6]га интилган.

«Буюк Темур» достони, бир томондан, ўша давр адабий анъанаси таъсирида, яъни Байронга хос шеърий услубда битилган бўлса, иккинчи томондан, ўз замонасининг оловқалб навқирон шоирлари, шу жумладан, Эдгар Понинг шахсий кечинмаларига мутаносиб бўлган романтизм руҳи билан суғорилган[7].

Достон бош қаҳрамони – Амир Темур туғма мағрур ва музаффар зот. Айни чоғда, у шоирнинг ўзи каби кундузги туш-хаёлларнинг сирли асири. Бошқача айтганда, «Буюк Темур» достонига навқирон шоирнинг ўз фожеий кайфиятлари таъсир кўрсатмай қолмаган.

Достонда буюк куч-қудрат, имон-эътиқод, меҳр-муҳаббат, айни чоғда, афсус-надоматларнинг ҳам соҳиби бўлган Амир Темур образи тараннум этилган. Амир Темур номаълум руҳонийга ўзининг ҳаёт йўли, илоҳий муҳаббати, музаффар юришлари, қайғу ва умидсизликлари ҳақида сўзлаб беради. Достон учун Байрон поэмаларида қўлланилган тўрт тороқли ямб вазни танланган. Э. По шеърларининг яна бир рус таржимони – машҳур шоир Валерий Брюсов қайд этганидек, достон техник нуқсонлардан холи эмас, услуби анчайин норавон[8].

---

[1] E.A.Poe. Tamerlane and other poems. – By a Bostonian. Boston: Calvin F.S.Thomas, 1827.
[2] E.A.Poe. Al Aaraaf, Tamerlan and minor poems. – Baltimore: Hatch and Dunning, 1829.
[3] E.A.Poe. Poems. Second edition. – New-York: Elam Bliss, 1831.
[4] E.A.Poe. The Raven and other Poems. – New-York: Wiley and Putnam, 1845.
[5] По Эдгар Аллан. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. Поэзия: Перев. С англ. / Сост., коммент. С.И. Бэлзы. Оф. Ю. Бажанова. – М.: Пресса, 1993. – С. 25.
[6] Ўша манба. – С. 209.
[7] Самиев А.К. Америкалик 18 ёшли шоирнинг Соҳибқиронга бағишланган достони // Амир Темур Ғарб манбаларида ишоқида. – Т.: «Davr press», 2016. – 33-37-бетлар.
[8] По Эдгар Аллан. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. Поэзия: Перев. С англ. / Сост., коммент. С.И. Бэлзы. Оф. Ю. Бажанова. – М.: Пресса, 1993. – С. 201.

Жорж Байрон

George Byron

«...Наполеон ўз фаолиятини Амир Темурдек бошлагани ҳолда, афсуски Боязиддек тугатган».

Жорж БАЙРОН

Э. По достонда айрим камчиликлар борлигини ва бу нуқсонлар озгина қунт билан барҳам топиши мумкинлигини тан олган ҳолда, ўз замондошларидан фарқли ўлароқ, илк асарларини хаддан ташқари яхши кўргани учун уларни энди – катта ёшга етганида тузатишга қули бормаслигини ўзига нисбатан тўла ишонч туйғуси билан таъкидлаган. Шунга қарамай, Э. По «Буюк Темур» достонининг кейинги нашрларини икки марта қайта ишлаган, ортиқча бандларни ўчириб, бошқа шеърларидан айрим мисраларни қўшган, шу тариқа кўзга яққол ташланадиган камчиликларни имкон қадар тузатган.

Натижада достоннинг сўнгги тахрирдаги матнида шоирнинг маҳорати янада яққолроқ намоён бўлган. Шу билан бирга, кескин қисқаришлар туфайли асарнинг мазмунини тушуниш бир қадар қийинлашган.

Шоирнинг 1827 йилги илк шеърий тўпламидаги «Буюк Темур» достони 406 сатрни ташкил этган бўлса, 1829 йилги тўпламда достон ҳажми 1,5 баравар қисқарган[1].

Бу беғубор болалик достонини мутолаа қилиш асносида, эндигина уйғонган ва тушини тарк этган, аммо ҳали шоир сифатида тўла намоён бўлиб улгурмаган хушовоз иқтидорнинг илк нафис нафасини сезиш ва англаш қийин эмас. Э. По қаламига мансуб **«Буюк Темур»** достони илк бор 2006 йилда таникли шоир **Миразиз Аъзам** томонидан ўзбек тилига ўгирилган[2]. Кейинчалик, 2008 йилда асарни аслиятдан, яъни инглиз тилидан моҳир таржимон ва шоир **Фахриёр**[3], 2010 йилда эса, **Дилшода Иброҳимова** ўзбек тилига таржима қилган[4].

Шундай қилиб, бундан қарийб 190 йил илгари олис Америка Қўшма Штатларида Эдгар исмли бир ўспирин талабанинг Амир Темур ҳақида назмий асар ёзганининг ўзи, достоннинг жузъий камчиликларидан қатъи назар, таҳсинга лойиқдир.

Англиялик забардаст шоир Жорж Байрон[5] (*George Gordon Noel Byron, 1788–1824*) Амир Темур ҳақида, ўз замондоши Эдгар Полан

---

[1] По Эдгар Аллан. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. Поэзия. Перев. с англ. / Сост., коммент. С.И.Бэлзы; Оф. Ю. Бажанова. – М.: Прогресс, 1993. – С. 201, 372.

[2] Эдгар Аллан По. Буюк Темур. Достон / Таржимон М.Аъзам // Жаҳон адабиёти. 2006, 4-сон. – 38–42-бетлар.

[3] Эдгар Аллан По. Буюк Темур. Достон. Таржимон: Фахриёр // Жаннатмакон. 2008, 4-сон; 2009, 1-сон.

[4] Эдгар Аллан По. «Буюк Темур». Достон. Инглиз тилидан Дилшода Иброҳимова таржимаси // «Талабалар дунёси» журнали. 2010, № 4. – 20–21-бетлар.

[5] **Жорж Гордон Ноэль Байрон** (George Gordon Noel Byron) – британиялик улуғ шоир. «Манфред» (1817), «Дон Жуан» (1824) каби машҳур достонлар муаллифи. Шунингдек, «Мориганте Маджоранинг биринчи қўшиғи» (1820), «Данте башорати» (1820), «Марино Фальеро» (1820), «Сарданапал» (1821), «Осмон ва Замин» (1821), «Вернер» (1821), «Бронза аср» (1823), «Орол» (1823) каби асарлари ҳам яратган. Байроннинг ижодий мероси, айниқса, Шарқ мавзуси тараннум этилган асарлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Адибни оилада «Лорд Байрон» деб аташган. Лорд Байрон 1788 йил 22 январда Англиянинг Лондон шаҳрида туғилган. Уч ёшлигида отасидан айрилиб қолган Байрон дастлаб оддий мактабга борган, сўнг 1794 йилда лотин тилини ўрганиш мақсадида Абердин коллежига ўқишга кирган. 1797 йилда кичик Жорж ўз тарбиячиси Мэй Грей вуҳоги билан Ньюжилни қироат қилишга киришган. Байрон Кембрижь университетида билимини мустаҳкамлаб, 1807 йилда «Ҳордиқ вақти» номли илк шеърий китобини чоп эттирган. 1809 йил июнь ойида Испания, Албания, Греция, Туркия ва Кичик Осиё бўйлаб сафарга чиқади. Сафардан қайтач, 1812 йил 27 февралда Лорллар палатасида биринчи нутқи билан оқсоқлиги ва жисмоний нуқсонларига қарамасдан жиноят кодексини танқид қилган. Байрон 1813 йилда «Вальс» номли (имзосиз) асарини яратган. 1814 йилда «Якуниёқа оҳанглар» асарини ёзган. 1815 йилда бадавлат барон Пирс Миллбенкнинг қизи Анна Изабелла (Аннабелла) Милбенк билан оила қурган. Бироқ бу никоҳ узоққа чўзилмаган. Ўша йиллари Англияда шоирларга нисбатан тазйиқ кучайган. Шу тариқа, 1816 йилда Байрон Англияни тарк этиб, дастлаб Швейцария, сўнг Венецияга кўчиб ўтган. Айнан шу ерда ўз ҳаётбахшини топган, яъни графиня Гвиччиолига уйланган. 1823 йили Байрон Грецияга йўл олган. 1824 йилнинг 19 апрелида Грециянинг Миссолунги деган жойида вафот этган. Врачлар унинг жасадини мумиёлаган. 1824 йил июль ойида Англияда дафн этилган. Қаранг: http://fr.wikipedia.org/wiki/George_Gordon_Byron; Байрон Дж. Г. Собр. соч. в четырёх томах. – М.: Правда, 1981. Т.2. – С. 129; Эдна О'Брайен. Влюбленный Байрон. М.: Текст, 2012. – С. 207.

фарқли ўлароқ, насрий асар яратган. Ж. Байроннинг Соҳибқиронга бағишланган **«Калил эртаги»** номли ҳикояси 1816 йилда ёзилган. Ж. Байрон ижодини ўрганган тадқиқотчиларнинг қайд этишларича, ҳикоя матнида шоирнинг ўз қўли билан «1816 йил 14 март» санаси ёзиб қўйилган[1].

Ҳикояда Амир Темур ўз салтанатидан узоқда – Ҳиндистон сафарида юрган даврда Самарқандда бўлиб ўтган воқеалар бадиий тасвирланган. Эгасиз қолган Самарқандда босар-тусарини билмай, маишатбозликка берилиб кетган зодагонларнинг ножўя ва адолатсиз хатти-ҳаракатларидан норози бўлган халқ ғалаён кўтаради.

Сўнг Эрон қироличаси София хузурига Самарқандни ўз паноҳига олишини сўраш учун Калил бошчилигида элчилар жўнатилади. Лекин Соҳибқиронга садоқатли бўлган ва юзага келган вазиятни тўғри баҳолай олган элчи Калил йўлни Деҳли томонга буриб, Амир Темур хузурига ошикади.

Ж. Байронга ҳам буюк жаҳонгирнинг бадиий образини яратишда, юқорида айтиб ўтилганидек, ўша даврда ҳукм сурган айрим салбий муносабатлар ўз таъсирини муайян даражада ўтказган.

Шунинг учун, асар матнида Амир Темур шахсига нисбатан «бутун Осиёни ўзига бўйсундирган», «Европанинг баъзи ўлкаларини ҳам ер билан яксон қилишдан тоймайдиган», «бешафқат ҳукмдор» каби «таъриф»ларнинг учрашини Байрон яшаган даврнинг таомили, деб қабул қилиш мумкин.

Жумладан, Амир Темурнинг исёнчилар ҳавойи умидларига нисбатан муносабатини ҳикоя муаллифи шундай ифода этган: Амир Темурнинг «Софияни мўмиёга айлантириб, исёнчилар мурдасидан бино этилган эҳром чўққисига ўрнатиб қўйиши учун ортиқча куч ва баҳонанинг ҳожати йўқ».

Ж. Байроннинг айни шу «эҳром» ҳақидаги фарази, З. Муллажонованинг фикрича, кейинчалик рус рассоми В. Верешчагинни «Уруш апофеози» суратини чизишга рағбатлантирган бўлиши эҳтимолдан холи эмас[2].

Ж. Байрон даҳосининг буюклиги шундаки, у Соҳибқирон сиймосини таърифлаганида холисликка риоя қилган. Хусусан, муаллиф Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати ва жаҳонгирлик салоҳиятини алоҳида эътироф этган. Соҳибқироннинг фазилатлари ҳақида сўз борганда, «ҳатто беморлигида ҳам ҳеч бир ишни кейинга сурмайдиган шахс», дейди муаллиф.

Буюк шоир ўз асари тилига шаркона ҳамду сано усулларини сингдиргани, айниқса, қизиқарлидир. Мисол учун, самарқандликларга Соҳибқирон томонидан йўлланган мурожаатни: **«Забардаст ва енгилмас, сўзлари доно, аъмоли мураввват, Ой ва Қуёш иниси, сайёраларнинг суюклиси, узоқ юлдузлар саврари, бутун олам-жаҳонда тенги йўқ ҳукмдор Амир Темур номи билан...»**, деб ўқий бошлайди жарчи.

Ж. Байроннинг бу асари 18 та абзац ва 208 қатордан иборат, яъни ҳажман мўъжаз бўлишига қарамай, мазмунан кенг қўламли ва серқиррадир. Асар Амир Темурнинг сафарда эканидан фойдаланиб, фитна-ю, суиқасдлар бошлаган амалдорларнинг тубан қилмишлари зўрайиб бориши ва бунинг окибатида ғазнага солиқ тўлайдиган од-

[1] Муллажонова З. Байроннинг Амир Темур ҳақидаги эртаги // «Соҳибқирон юлдузи» журнали, 2010 йил, №2. – 32-33-бетлар.

[2] Муллажонова З. Байроннинг Амир Темур ҳақидаги эртаги // «Соҳибқирон юлдузи» журнали, 2010 йил, №2. – 33-бет.

Хорхе Луис Борхес

Jorge Luis Borges

дий халқ ҳамда ҳунармандларнинг аҳволи оғирлашиши мавзуси билан чекланиб қолмаган.

Амир Темур давридаги фаол халқаро муносабатлар, Соҳибқироннинг зафарли ҳарбий юришлари, салтанат аҳлининг Ватанга муҳаббати ва садоқати каби мавзулар асарда чуқур очиб берилган. Шу маънода, муаллиф «эртак» деб атаган ушбу ҳикояни олдиндан пухта ўйланган йирик тарихий романнинг эскизи, яъни дастлабки намунаси, деб қараш мумкин.

Ж. Байроннинг бошқа асарларида, хусусан, «Faюр» (Наполеонга қасида) шеърида ҳам Амир Темур тилга олинган қуйидаги мисралар бор:

Темурнинг бу темир қафаси аро
Қандай ўй-азоблар чекасан танҳо?..

Жаҳон адабиётининг яна бир йирик вакили – аргентиналик машҳур шоир, адиб ва публицист **Хорхе Луис Борхес** (1899-1986)[1] 1972 йилда ўзининг «Амир Темур» («Tamerlán») номли достонини ёзган. Достон 1972 йилда нашр этилган «Йўлбарслар тилласи» («El Oro de los Tigres»)[2] тўпламида эълон қилинган.

Ушбу достонда, ҳеч шубҳасиз, Борхес даҳосининг кудрати, зиддиятли ва мураккаб табиати намоён бўлган. Шу билан бирга, буюк адиб «Амир Темур» достонини ўзи билан маълумотлар, бетизгин хаёлоти ва жаҳонгирга душман бўлган араб муаррихларининг ёлғон хабарлари-ю, айрим тўқима асарлар таъсирида яратганини эътиборда тутиш жоиз[3].

Ҳақиқатан ҳам, Борхес нечоғлик истеъдодли бўлмасин ва достони қанчалик мафтункор туюлмасин, у мазкур асарини Амир Темур ҳақидаги Ғарбда устувор бўлган тушунчалар доирасида ёзганидан асло кўз юмиб бўлмайди. Бинобарин, Шарқ, шу жумладан, Туркистон тарихи ҳақидаги деярли барча маълумотларда асосан евроцентризм, Ғарб нуқтаи назари ҳукмрон бўлган замонда бошқача бўлиши мумкин эмас эди. Шу маънода, шоир ва таржимон Ғулом Мирзо томони-

---

[1] **Хорхе Луис Борхес** (исп. Jorge Luis Borges, 1899–1986) – аргентиналик машҳур шоир, адиб ва публицист. 1899 йил 24 августда Буэнос-Айресда туғилган, 1986 йил 14 июнда Швейцариянинг Женева шаҳрида вафот этган. Хорхе Луиснинг шеъриятга қизиқиши эрта уйғонган, у тўрт ёшлигидаёқ ўқиш ва ёзишни ўрганиб олган. Олти ёшлигида инглиз тилини ўзлаштиришга киришган ва етти ёшида дастлабки ҳикоясини («La visera fatal») ёзган. Ўн ёшида Оскар Уайлднинг «Бахтли шаҳзода» номли машҳур эртагини таржима қилган. 1914 йилда оила аъзолари билан Европада яшаб қолганида, француз тилида ҳам шеърлар ёза бошлаган. Она шаҳрига қайтгач, «Призма», кейинчалик «Проа» каби кусусий журналлар нашрини йўлга қўйган. Илк шеъри 1919 йил 31 декабрда «Греция» журналида чоп этилган. Борхес XX асрнинг 20-йилларида Лотин Америкаси шеъриятида авангардизмга асос солган юқодқорлардан ҳисобланади. У «Буэнос-Айрес жазираси» (1923), «Рўпарадаги Ой» (1925), «Умидининг ўлчамлари» (1926), «Бадиийликнинг умумий тарихи» (1935), «Алиф» (1949), «Кўнгил атиргули» (1975), «Данте ҳақида ўн эссе» (1982), «Шекспир ёди» (1983) каби бир неча ўнлаб асарлар муаллифи. Борхеснинг асарлари бўйича ўттиздан ортиқ фильм тасвирга олинган, шеърларига куйлар басталанган. Шунингдек, адиб ҳаёти ва фаолияти ҳақида бадиий асарлар (Умберто Эконинг «Атиргул доғи» романи) ва фильмлар (кинорежиссёр Хуан Карлос Десансонинг «Ишк ва изтироб» фильми) яратилган. 1937 йилда «Аргентина мумтоз адабиёти антологияси»ни нашр эттирган, 1940 йилда (дўсти ва ҳамкор адиб Адольфо Биой Касарес билан бирга) «Аргентина фантастик адабиёти антологияси» ва 1941 йилда «Аргентина шеърияти антологияси»ни тузишда қатнашган. Борхес адабиёт соҳасидаги бир қатор миллий ва халқаро мукофотлар соҳибидир. Ҳаёти давомида ўндан зиёд давлатнинг олий орден ва медаллари билан тақдирланган, дунёдаги етакчи университетларнинг фахрий доктори бўлган.

[2] «El Oro de los Tigres» – Хорхе Луис Борхеснинг машҳур «Йўлбарслар тилласи» номли шеърий тўплами. Ушбу тўплам 41 та шеър ва достонлардан иборат бўлиб, ундан «Амир Темур» («Tamerlán»), «Ўтмиш» («El pasado»), «Гаучо» («El gaucho») каби шеърий достонлари ўрин олган. Қаранг: Jorge Luis Borges. El oro de los tigres. Buenos Aires: Emecé, 1996 – 91 pages.

[3] Саидов А.Ҳ. Борхес достонида бир ёркин лавха // Амир Темур Ғарб адабиётида ноғоҳида – Т.: «Davr press», 2016. – 63–64-бетлар.

Иван Бунин

Ivan Bunin

дан ўзбек ўқувчиси эътиборига достондан бир парча ҳавола этилгани[1] ўринлидир.

Атоқли рус шоири ва ёзувчиси, рус адиблари орасидан адабиёт йўналиши бўйича Нобель мукофотининг илк совриндори (1933 йил) **Иван Бунин** ўзининг «Темурхон»[2] ҳикоясида Амир Темур сиймосини тараннум этган жаҳон адабиётининг яна бир йирик намояндаси ҳисобланади. Мазкур ҳикоя Гулом Мирзо томонидан ўзбек тилига таржима қилинди ва матбуотда чоп этилди[3].

Шу билан бирга, Иван Буниннинг «Чўғ» ва «Чодирда» номли шеърлари айни мавзуда бўлиб, «Темурхон» ҳикоясидан олдинроқ ёзилган. Жумладан, «Чўғ» шеъри 1913 йилда «Современник» журналининг 4-сонида эълон қилинган. Шоир ушбу шеърида Темурбек тимсолида ўз ўғлини оқил ва иродали, ҳушёр ва сергак қилиб тарбиялаб, ҳаётнинг мураккаб синовларига тайёрлаётган ота образини гавдалантирган[4].

«Чодирда» номли кейинги шеър эса, 1916 йили «Летописи» журналининг октябрь сонида чоп этилган. Бу шеърда Иван Бунин Сохибқиронни дунёга келтирган ва парваришлаган она образини маромига етказиб бадиий тасвирлашга муваффақ бўлган. Ҳар икки шеър Иван Буниннинг кейинги даврда нашр этилган тўпламларига, хусусан, 1965 йили Москвада чоп этилган 9 томлик асарлар тўпламининг 1-томига (351 ва 405-бетлар) киритилган[5].

Шу ўринда, ўз-ўзидан, Иван Бунин рус заминида туғилган, 1920 йилдан эътиборан умрининг муайян қисмини Францияда – муҳожирликда ўтказган бўлса-да, доим Россия қайғуси билан яшаган адибни ватанида ҳам (юқоридаги икки шеър 1913 ва 1916 йилларга мансуб), хорижда ҳам («Темурхон» ҳикояси 1921 йили Парижда ёзилган) Амир Темур образига мурожаат этишга, бу улуғ шахс ҳақида асарлар битишга нима мажбур этди экан, деган савол туғилиши табиий.

Бу мураккаб савол билан китобхонни ҳам, ўзимизни ҳам узоқ қийнаб ўтирмасдан, академик Бахтиёр Назаровнинг нуқтаи назарини келтирмоқчимиз. Яъни: «...Бунин октябрь тўнтарувини, шўро ислоҳотларини қабул қилмадигина эмас, уларни кескин ва ошкора танқид этди. Унинг Амир Темур образига мурожаати замирида Россиянинг иқтисодий-сиёсий қудрати таянчларидан бири бўлмиш, Сохибқирондек бутун дунёни зир титратган зотни вояга етказган Туркистон аҳли ҳам шўровий балодан қутула олмаётганидан қайғуриш, маъюсланиш туйғулари ётади, бизнингча»[6], дейди таниқли олим.

Бунда, шубҳасиз, Иван Бунин XX аср бошларида Шарқнинг бир нечта мамлакатларига саёҳат қилиб, бу ердаги халқларнинг турмуши ва удумлари, тарихи ва маданияти, адабиёти ва санъати билан танишгани ҳам муҳим аҳамият касб этган. Чунки, улуғ адиб шу аснода қалбига Шарқ руҳини чуқур сингдирган бўлса не ажаб. Академик Б. Назаров атоқли ўзбек

---

[1] Қаранг: Х.Л. Борхес. Амир Темур // Сохибқирон қаллуги, 2014. – № 2. – 83-бет; Хорхе Луис Борхес. Амир Темур (Достондан парча) // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. рус тилидан Ғ. Мирзо таржимаси. – Т.: «Davr press», 2016. – 65-бет.

[2] Бунин И. А. Собр. соч. В 6-ти т. – М.: Худ. лит., 1987–1988.

[3] Қаранг: Иван Бунин. Темурхон. Рус тилидан Гулом Мирзо таржимаси // Ҳуррият, 2014, 10 сентябрь. Яна қаранг: Иван Бунин Темурхон ҳақида ҳўшия. Тафаккур, 1996, № 3. – 104–107-бетлар. Иван Бунин. Темурхон, Чўғ, Чодирда (Ҳикоя ва шеърлар) // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. рус тилидан Ғ. Мирзо таржимаси. – Т.: «Davr press», 2016. – 71–78-бетлар.

[4] Саидов А.Х. Насрда яратилган нодир дурдона // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. – Т.: «Davr press», 2016. – 66-70-бетлар.

[5] Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Мустафа Байгшанов. Солнце восходит с Востока / Звезда Востока. 2015, №4. – С. 99–102.

[6] Бахтиёр Назаров. Фитрат ва Бунин // Тафаккур, 2015, № 4. – 67-бет.

адиби Абдурауф Фитратнинг 1917 йили Туркистонда ёзилган «Темур олдинда» асари ҳамда атоқли рус адиби Иван Бунин 1921 йили Францияда битган «Темурхон» ҳикоясини ўзаро қиёсий таҳлил этиш орқали ҳар икки асар ўртасидаги «руҳий робита», «матний ва типологик яқинлик» сабабларини илмий-назарий жиҳатдан жуда асосли очиб берган[1].

Ўзбек олимининг фикрича, рус адибига мансуб бу асарнинг ёзилиши сира тасодифий бўлмай, у И. Буниннинг шу даврдаги ижтимоий-сиёсий қарашлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Ҳикояда муаллиф бир тиланчи (дарвиш)нинг Соҳибқирон ҳақидаги қўшиғига қулоқ тутиш баробарида Шарқнинг сўлим табиатини ҳам чизиб кўрсатаётгандек туюлади. «Бунин тиланчи қўшиғи орқали Амир Темурни мадҳ этади, кўкларга кўтаради»[2].

Айни чоғда, Бахтиёр Назаровнинг мана бу хулосасига ҳам қўшилмасдан бўлмайди: «Тўғриси, Бунин аксар машҳур рус адиблари каби Амир Темур шахсига на шўро тўнтарувига қадар ва на ундан сўнг одил ва холис муносабатда бўлган эмас»[3]. Аммо, аввало, ёзувчилик ва шоирлик эътиқоди, қолаверса, бадиий ният талабига кўра, ўзи буни хоҳлаганми-хоҳламаганми, Амир Темур ҳақидаги асарларида буюк Соҳибқирон образини бир қадар ҳаққоний тасвирлаган.

Қолаверса, рус дворянлар адабиётининг сўнгги йирик вакили бўлмиш оқсуяк И. Буниннинг Шарққа, унинг буюклари ҳаётига қизиқиши бежиз бўлмаган. Нега деганда, у Қрим муҳорабасининг гувоҳи бўлган отаси ва яқинларидан ушбу ўлка хотираларини, мусулмон халқлари эришган оламшумул зафарларни эшитгани шубҳасиз.

Амир Темур ва Европа театршунослиги

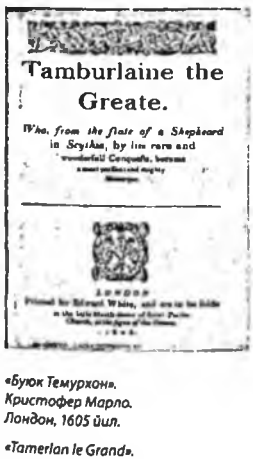
Tamburlaine the Greate.

Who, from the state of a Shepheard in Scythia, by his rare and wonderfull Conquests, became a most puissant and mighty Monarque.

LONDON

«Буюк Темурхон». Кристофер Марло. Лондон, 1605 йил.

«Tamerlan le Grand». Christopher Marlowe. Londres. 1605.

Соҳибқирон бобомиз Амир Темур сиймоси салкам олти юз йилдан бери дунё олимлари, адиблари ва санъат аҳли, шу жумладан, Ғарб санъати намояндалари, драматурглар ва бастакорларнинг эътиборини тортиб келмоқда.

Айниқса, Амир Темур билан Боязид Йилдирим ўртасида 1402 йилда бўлиб ўтган Анқара жанги нафақат Шарқ давлатларини, балки Ғарбни, бутун Европани бефарқ қолдирмаган. Европа маданияти ва санъатининг кўплаб намояндалари онгу шуурига кучли таъсир ўтказган бу тарихий воқеа кейинги даврларда қанчадан-қанча адабий-бадиий, саҳнавий ва мусиқий асарларнинг бош мавзусига айланган.

XVI асрдан бошлаб XX асргача бўлган узоқ вақт оралиғида яратилган бундай асарларда Амир Темур ва Боязид мусулмон Шарқининг деярли ягона қаҳрамонлари сифатида намоён бўлган. Р. Турсуновнинг қайд этишича, Ғарб мамлакатларида бу мавзуда турли жанрларда 60 тадан зиёд асар яратилган бўлиб, уларнинг номланиши деярли бир хил, сюжет йўналиши ҳам ўзаро ўхшашдир[4].

Айни чоғда, ҳар бир янги давр талабидан келиб чиққан ҳолда, ушбу асарларга муайян тузатишлар киритиб борилган ва бош қаҳрамон

[1] Бахтиёр Назаров. Фитрат ва Бунин // Тафаккур, 2015, № 4. – 64–70-бетлар.
[2] Ўша манба. – 67-бет.
[3] Ўша манба. – 66-бет.
[4] Турсунова Р. Образ Амира Темура в сценических произведениях Запада// San'at, 2006, №2.

Париждаги «Одэон» театри

Théâtre de l'Odéon. Paris.

«Буюк Темурхон» Кристофер Марло Лондон, Буюк Британия, 2010 йил

«Tamerlan le Grand» Christopher Marlowe Londres, Royaume Uni, 2010.

тимсолининг талқинига ҳам мутаносиб равишда ҳар гал ўзгача урғу берилган.

XVI-XIX асрларда бу мавзудаги бир қатор саҳна асарлари Европа театрларида улкан муваффақият қозонган. Инглиз адиби ва драматурги **Кристофер Марлонинг** (1564–1593) 1590 йилда нашр этилган **«Буюк Амир Темур»** трагедияси[1], **Луис Велес де Гуэреринг** (1570–1640) **«Тангри ғазаби ёки буюк Амир Темур Эронда»** пьесаси, **Николас Пардоннинг** (1632–1698) **«Амир Темур ёки Боязиднинг ўлими»** номидаги, инглиз драматурги **Чарльз Сандерснинг** 1681 йилдаги **«Буюк Амир Темур»** ва **Франсис Фене** (1689 йилда вафот этган) 1686 йилда ёзган **«Курбонлик»** трагедиялари, **мадмуазель де ла Рош Гулхемга** (1640–1710) бағишлаб номаълум муаллиф томонидан 1710 йилда ёзилган **«Амир Темур»** пьесаси, **Франц Нисселнинг** (1817–1900) **«Темур Исфаҳон»** номли шеърий-драматик асари, шунингдек, **Маттхеу Грегори Леус** (1775–1818) томонидан 1858-1859 йилларда ёзилган ва Парижда нашр этилган **«Темур тортор»** романтик драмаси шулар жумласидандир.

Саҳнаҳаси нуқтаи назаридан фақат Боязид Йилдиримга бағишланганлиги сабабли тез-тез учратадиган баъзи саҳна асарлари, шу жумладан, **Чарльз Брокден** (1781–1857) қаламига мансуб **«Боязиднинг маҳбубаси»**, **Жоханнес Керстен Хауч** (1790–1872) томонидан 1828 йилда Копенгагенда ёзилган **«Боязид»** пьесасида ҳам Амир Темур сиймосига катта аҳамият берилган.

Харольд Лэмбнинг «Амир Темур. Ҳукмдор ва саркарда» номли китобида Амир Темур ҳаёти ва фаолияти, Соҳибқироннинг бунёдкорлик ишлари ва дипломатияси, феъл-атвори ва маънавий дунёси алоҳида қисмларда ёритилган. Жан де Бек 1595 йили Амир Темурнинг таржимаи ҳоли ҳақидаги ўз фантастик версияси асосида «Буюк Амир Темур тарихи» номли китобини чоп эттирган.

---

[1] А. Самсон. Кристофер Марло: шоирнинг Соҳибқирон сиймоси талқини // «Ҳуррият» газетаси, 2014, 2 ва 9 апрель сонлари.

Кристофер Марлонинг «Буюк Амир Темур» саҳна асаридан лавҳа. Амир Темур ролида Давид Волфит.

Extrait des œuvres scéniques de «Tamerlan le Grand». Christopher Marlowe. David Wolfit (Amir Temur).

Бундан ташқари, **К. Эдшмид**[1]нинг (1890–1966) 1916 йилда ёзилган **«Истилочи»** номли романи, **Кэролайн Финкель** қаламига мансуб **«Усмонлилар салтанати тарихи»** китоби[2], **К. Окай, Ф. Келлер** сингари бир қатор муаллифларнинг адабий-бадиий ва драматик асарлари айни мавзуга бағишланган[3].

Бу каби илк адабий ва мусиқий-саҳнавий асарлар орқали Ғарб томошабинига, бир томондан, турли қизиқ воқеаларга бой антика сюжетлар намойиш этилган бўлса, иккинчи томондан, география, сиёсат ва маданият соҳаларига оид янги ахборотларни тақдим этиш ҳисобига Ғарб кишисининг Шарққа нисбатан муносабати ва дунёқараши шакллантириб борилган. Ғарб адибларининг асарларида, айниқса, Амир Темур қиёфаси ўзига хос тарзда талқин қилинган.

Георг Фридрих Гендел қаламига мансуб «Амир Темур» операси – Европада қарийб 300 йил олдин яратилган бўлиб, ўтган даврда Ғарбнинг унлаб пойтахтлари театрларида мунтазам намойиш этиб келинмоқда.

Драматурглар таянган манбаларда Соҳибқирон шахси турлича, яъни баъзан бир-бирига бутунлай карама-қарши, баъзан эса, ўта чалкаш ифода этилган. Бу, ўз навбатида, адабий-бадиий асарларда ҳам Амир Темур тимсолининг ҳар хил тасвирланишига сабаб бўлган. Бундай ранг-баранглик Соҳибқирон сиймосини ғарблик ижод ва санъат намояндалари турлича идрок этганидан далолат беради[4].

Ҳозирги кунда Британия музейларидан бирида **«Тақводор Амир Темур»** номли трагедия қўлёзмаси сақланмоқда. Ушбу асар 1720 йилда

---

[1] Казимир Эдшмид (Эдуард Шмид) – немис адиби, экспрессионизм адабий оқимининг етакчи вакилларидан бири.

[2] Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Пер. с англ. – М.: АСТ, 2010 – 829 с.; Caroline Finkel. Osman's dream the history of the Ottoman Empire 1300-1923.

[3] Қаранг: http://www.clubok.ru/ encyclopedia/timur_tch_timerlan%3+33280

[4] Абдуазизов А.А., Гуломов Х. Амир Темур Шарқ ва Ғарб талқинида // Тошкент islomi Arbo-rotи. 1997 № 1. – 5–9-бетлар.

Антонио Вивальди

Antonia Vivaldi

адиб **Вилиам Пеппл** (1701–1764) томонидан ёзилган. Асарда Соҳибқирон сиймосининг янгича қирралари талқин этилгани эътиборни тортади[1].

Бу, аввало, пьесада бағрикенглик (толерантлик) ғояси биринчи даражали масала сифатида талқин этилганида кўринади. Асарда Амир Темур шахсига алоҳида эътибор қаратилган ва юксак баҳо берилган.

XVI асрдан XX асргача бўлган даврда Ғарб мамлакатларида Амир Темур сиймосига оид кўплаб опералар ҳам яратилган. Айниқса, **И.Ф. Фортчнинг** 1690 йилдаги **«Боязид ва Амир Темур»** ҳамда **М.А. Зианининг** 1689 йилдаги «Буюк Амир Темур» опералари бу борадаги илк мусиқа асарлари экани билан диққатни тортади.

Шунингдек, ўтган узоқ давр мобайнида Ғарбнинг А. Скарлатти, Ф. Гаспарини, Л. Лео, Г. Телеман, Ф. Гендел, Н. Порпора, Ж. Порта, А. Вивальди, Ж. Жиэ, Э. Дуни, Ж. Кучи, Ж. Сколари, А. Саккини, Й. Мисливечек, И. Рейхардт, П. Винтер, С. Майр, Н. Ваккаи, А. Сапиенца, П. Гуглиельми, Г. Бишоп, Ж. Холбрук, С. Ник каби неча ўнлаб атоқли композиторлари яратган мусиқий асарларида Амир Темур асосий сиймо вазифасини ўтаган[2].

Хусусан, 1785 йили Париждаги Катта театр томонидан таниқли адиб ва композитор **Иоганн Фридрих Рейхардтга**[3] (1752–1814) иккита опера ёзиш бўйича буюртма берилган. Рейхардт 1786 йилда улардан бири – **«Амир Темур»** операсини тайёр ҳолда Парижга олиб келган. Аммо, буюк Фридрихнинг ўлими муносабати билан Рейхардт зудликда Берлинга қайтишга мажбур бўлган. Оқибатда «Амир Темур» операсининг Париж Катта театридаги намойиши амалга ошмай қолган[4].

Испаниялик драматург ва романнавис, машҳур Сервантеснинг замондоши ва дўсти **Луис Велес де Гевара**[5] (1579–1644) ҳам **«Амир Темур»** номли пьеса яратгани маълум. Умуман олганда, Велес де Гевара умри давомида 400 тадан зиёд пьеса ёзган бўлиб, уларнинг жуда катта қисми йўқолиб кетган ва ҳозирги кунгача атиги 80 тага яқини сақланиб қолган.

Адиб томонидан 1641 йилда ёзилган «Оқсоқ жин»[6] номли макру киноялы роман ҳам Амир Темур мавзусига бағишланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Адибнинг ўғли Хуан Велес де Гевара[7] (1611–1675) ҳам драматург бўлган. Хуан отаси изидан бориб, 1668 йилда Амир Темур ҳақида трагедия ёзган[8].

Ўз даврида Русь шоҳи Алексей Михайлович саройи ҳузуридаги театрга раҳбарлик қилган (1675) драматург ва театр режиссёри Ге-

---

[1] Турсунова Р. Образ Амира Темура в сценических произведениях Запада // San'at, 2006. № 2.

[2] Турсунова Р. Образ Амира Темура в сценических произведениях Запада // San'at, 2006. № 2.

[3] **Рейхардт** (Reichardt) – композитор, дирижёр, мусиқачи ва адиб. 1752 йил 25 ноябрда Кенигсбергда туғилиб, 1814 йил 27 июнда Гибихенштейн якинидаги Галл худудида вафот этган. Кенигсберг ва Лейпцигда фалсафадан таҳсил олган, мусика илмига алохида қизикиш билан ёндашган. Буюк Фридрих саройида капельмейстер лавозимида фаолият олиб борган. Композитор сифатида вокал мусикаси сохасида ўз салоҳиятини яққол намоён этган. Кўплаб янгича руҳдаги мусика асарлари, немисча ва итальянча опералар муаллифи хисобланади.

[4] Рейхардт – музыкальный словарь – Яндекс. Словари (http://slovari.yandex.ru/).

[5] **Луис Велес де Гевара** (Veles de Guevara) – испан адиби ва драматурги. 1579 йил 1 августда Севильяда туғилган ва 1644 йил 10 октябрда Мадридда вафот этган. Қаранг: http://ru.wikipedia.org

[6] Қаранг: Хуан Велес де Гевара. Хромой бес. – М., ХЛ, 1964.

[7] Хуан Велес де Гевара (Juan Crisostomo Velez de Guevara) – испан шоири ва драматурги. 1611 йилда Мадридда туғилган ва 1675 йил 20 ноябрда вафот этган. Қаранг: http://ru.wikipedia.org

[8] Бегунов Ю.К. Ранняя русская драматургия (конец XVII – первая половина XVIII вв.) // История русской драматургии. Т. 1 / отв.ред. Л.М. Лотман. – Л.: Наука, 1982. – С. 32.

орг Хюфнер[1] (1630-1691) шу мавзудаги илк русча пьеса – «Амир Темур ва Боязид ҳақида комедия»[2] асарининг эҳтимолий муаллифи ва саҳналаштирувчиси ҳисобланади.

Гап шундаки, бизнинг давримизгача ушбу асарнинг нуқсонли қўлёзмаларигина етиб келган. Қолаверса, спектаклнинг Покровкадаги элчилик уйида ажнабийлар томонидан намойиш этилгани[3] ҳақида айрим маълумотлар сақланиб қолган, холос. Бу ҳолатлар муаллиф билан боғлиқ масалага узил-кесил аниқлик киритиш имкониятини бир қадар чеклаган.

Маълумки, рус барокқоси даврининг адабий идеаллари сифатида шиддаткор ва ғоятда фаол инсон образи назарда тутилган. Жамиятдаги қизғин ва суронли ҳаёт 1670-йиллардаги пьесаларда ўзининг бутун кувончу қайғулари билан омухталикда тараннум этилган ва айни шундай саҳна томошаси спектакль деб баҳоланган[4].

Г. Хюфнер пьесаларида саҳнада ҳаёт шиддатини тасвирлашда овоз-шовқин ва чироқ-нур эффектларидан, ўта мураккаб бутафориядан (саҳнадаги ясама жиҳозлардан) унумли фойдаланилган. Айниқса, «Амир Темур ва Боязид ҳақида комедия»нинг намойишда саҳнада чинакамига қуролланган отлиқлар сафи иштирок этгани эътиборлидир[5].

Мазкур саҳна асарида Амир Темурнинг 1402 йили Боязид Йилдиримни мағлуб этиши ва асир олиши билан якун топган Анқара жанги тафсилотлари бадиий-мусиқий талқин этилган.

Асарга Кристофер Марло ва Хуан де Гевара қаламига мансуб айни мавзудаги трагедияларнинг сюжети, шунингдек, Жан дю Бекнинг «Буюк Амир Темур тарихи» номли китобидаги маълумотлар асос қилиб олинган[6].

Пьеса турк ва рус давлатлари ўртасида уруш хавфи кучайган даврда саҳналаштирилгани туфайли унинг сюжети ғоятда долзарб бўлган[7].

Хусусан, Амир Темур ўз аскарларидан «Туркlар давлатини бутунлай тор-мор этишга қодирмисиз?» деб сўраган ва бу саволига тасдиқ жавобини олган саҳна намойиши катта аҳамият касб этган[8].

Эътиборли жиҳати шундаки, Жан Расиннинг «Боязид» (1672) ва Николас Роунинг «Амир Темур» (1702) трагедиялари ҳам тахминан ўша

---

[1] Георг Хюфнер (George Hufner, шунингдек, Юрий Гибнер, Юрий Михайлович Гивнер) – драматург, театр режиссёри ва таржимон. 1630 йиллар атрофида Москвада туғилиб, 1691 йилда вафот этган. Аксарият манбаларда келиб чиқишига кўра Саксониядан экани, шу билан бирга, «москвалик немислар»га мансублиги кўрсатилган. Қаранг: Белоброва О.А. Гивнер // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып.3 (XVII в.) Ч.1 / отв.ред. Д.С. Лихачев. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1992. – С. 203; Одесский М.П. Гивнер // Литература и культура Древней Руси: словарь-справочник / под ред. В.В. Кускова. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 23.

[2] Ўша давр театр соҳаси амалиётида ҳар қандай саҳна асарига нисбатан «комедия» атамаси қўлланилган. Мазкур асарнинг бошқача номи «Темир-Аксакны действа». Қаранг: Кусков В.В. История древнерусской литературы. – М.: Высшая школа, 1989. – 304 с.; Парфенов А.Т. К вопросу о первоисточниках «Темир-Аксакова действа»//Вестник МГУ. Сер. 10. Филология. – 1969. – № 2. – С. 16–30.

[3] Елеонская А.С., Орлов О.В., Сидорова Ю.Н., Фёдоров В.И. История русской литературы XVII–XVIII вв. – М.: Высшая школа, 1969. – С. 181.

[4] Демин А.С. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII вв.: новые художественные представления о мире, природе, человеке. – М.: Наука, 1977. – С. 60; Русские пьесы 1670-х гг. и придворная культура // Труды Отдела древнерусской литературы ИРЛИ АН СССР. – 1972. – Т. XXVII. – С. 273–283.

[5] Демин А.С. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII вв.: новые художественные представления о мире, природе, человеке. – М.: Наука, 1977. – С. 180.

[6] Бегунов Ю.К. Раняя русская драматургия (конец XVII – первая половина XVIII вв.) // История русской драматургии. Т.1. / отв.ред. Л.М. Лотман. – Л.: Наука, 1982. – С. 32.

[7] Демин А.С. Театр в художественной жизни России XVII века // Исследования и материалы по древнерусской литературе. Т.4. Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII – начало XVIII вв.) – отв.ред. А.Н. Робинсон. – М.: Наука, 1976. – С. 38.

[8] Асеев Б.Н. Русский драматический театр от его истоков до конца XVIII в. – М.: Искусство, 1977. – С. 107.

даврларда ёзилган бўлиб, Европадаги сиёсий вазиятга доир адабий-тарихий ишорат ва қочиримларга ниҳоятда бой бўлган.

Г. Хюфнернинг «Амир Темур ва Боязид ҳақида комедия»сида тахминан бир ой давомида бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар тасвирланган бўлиб, саҳнада бевосита тўққиз кун ичида юз берган воқеалар намойиш этилган[1]. Пьесада барча насроний халқларнинг ҳимоячиси бўлган ҳиммат-саховатли шоҳ тимсоли етакчи ўринда туради.

Амир Темур «қайсар Палеологос» тасарруфида бўлган греклар юртидаги ўз диндошларини муҳофазасига олган православ ҳукмдор сифатида саҳнада намоён бўлади. Бу ўринда Г. Хюфнер европаликларнинг «рицарлик» анъаналарига риоя қилган. Бинобарин, рус манбаларида Амир Темур одатда шафқатсиз жаҳонгир сифатида тасвирланади[2].

Буюк жаҳонгирлар орасида фақат Темурбек Европа тақдирига ижобий таъсир кўрсатган.

Пьесадаги воқеалар мантиғига кўра, Амир Темур турк лашкарини мағлуб этади ва Боязидни асир олиб, катакка қамаб қўяди. Шунда «буюк вазший ва қонхўр» – Боязид чорасизлик аламига чидай олмасдан, қафаснинг темир панжараларига бошини уриб ёради. Сўнг эса, томошабинларга «ўзга юртларни забт этишдек номақбул истакда бўлган ҳар қандай одамни айни шундай аянчли қисмат кутиши» маълум қилинади.

Спектакль якунида унинг сиёсий моҳияти, айниқса, яққол кўринган. Яъни, асар намойишининг барча иштирокчилари «юввошдан-юввош» Алексей Михайлович қаршисида туриб: «Худойим, шоҳимизга бахт ато этгил!», деб хитоб қилган ва унга таъзим бажо этган[3].

Инглиз драматурги ва шоири Николас Роу[4] (1674–1718) қаламига мансуб «Амир Темур» операси ҳақида гап борганда, аввалambор, адиб Кристофер Марлонинг «Буюк Амир Темур» трагедияси сюжетини ўзлаштирганини қайд этиш лозим. Айни чоғда, 1702 йилда ёзилган ушбу асар билан инглизлар Уйғониш даврининг «жўшқин даҳоси» ижод маҳсули ўртасида ўхшаш жиҳатлар жуда кам.

Н. Роу томонидан опера бош қаҳрамони – Амир Темур аслзодалар ва сармоядорлар томонидан тахтга кўтарилган «муросасоз» Англия Қироли Вильгельм III сиймосига ўхшаш этиб тасвирланган. Асар қаҳрамонларидан яна бири – Боязид тимсоли орқали эса Франция

---

[1] Демин А.С. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII вв.: новые художественные представления о мире, природе, человеке. – М.: Наука, 1977. – С. 180. Демин А.С. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII вв.: новые художественные представления о мире, природе, человеке. – М.: Наука, 1977. – С. 121.

[2] Бегунов Ю.К. Ранняя русская драматургия (конец XVII – первая половина XVIII вв.) // История русской драматургии. Т.1 / отв.ред. Л.М. Лотман. – Л.: Наука, 1982. – С. 32.

[3] Алеев Б.Н. Русский драматический театр от его истоков до конца XVIII в. – М.: Искусство, 1977. – С. 108.

[4] **Николас Роу (Nicholas Rowe)** – инглиз драматурги ва совриндор (1715 йилдан) шоири. 1674 йил 20 июнда Бедфордшир графлигининг Литтл-Барфорд худудида туғилган. «Миддл темпл»да адвокатлик бўйича таҳсил олган ва барристер касбини эгаллаган. Отасидан қолган мероста «ялов хоналар, асосан бадиий ижод билан шуғулланган. Унинг қаламига мансуб энг аҳамиятли асарлар қаторига «Изтиробли ғуғай она» (1700), «Амир Темур» (1702), «Нафосатли гуноҳкор хоним» (1703) драматик асарларини, шунингдек, «Жейн Шор» (1714) ва «Леди Жейн Грей» (1716) трагедияларини киритиш мумкин. Роу В. Шекспирнинг илк мухаррирларидан бири бўлган. У таъйёрлаган Шекспир пьесалари 1709 йилда саҳна юзини кўрган. Роу томонидан бу пьесаларга хотирги кунгача сақланиб келаётган парда ва саҳналарга бўлиш, шунингдек, актёрларнинг саҳнага чиқиш ва кетиш тартиби жорий этилган, кар бир пьесада иштирок этадиган сақналар корларнинг рўйхатини олдидан тузиш йўлга қўйилган. В.Шекспирга чукур эҳтиромининг яна бир амалий тасдиғи сифатида улуғ драматургнинг ўша даврдаги дастлабки асарлар тўпламини таржимаи холи билан бирга нашр эттирган. Роу 1718 йил 6 декабрда Вестминстер аббатлигида вафот этган ва ўша ерда дафн этилган. Қаранг: Works by Nicholas Rowe (http://www.gutenberg.org/author/Nicholas+Rowe yandex.ru/) at project Gutenberg; The Poetical Works of Nicholas Rowe, Esq. (http://books.google.com/books?id=PyYJAAAAQAAJ) (1756). The Ambitious Step-Mother, Tamerlane, The Fair Penitent, Ulysses.

Георг Фридрих Генделнинг «Амир Темур» асари. Тошкент, 2015 йил.

«Tamerlano», œuvre de Georg Friedrich Haendel. Tachkent, 2015.

Георг Фридрих Генделнинг «Амир Темур» операси компакт диски. Лондон, 1997 йил.

Couverture CD, Opéra «Tamerlano» de Georg Friedrich Haendel. Londres, 1997.

Қироли Людовик XIV гавдалантирилган. Ҳиммат-саховат соҳиби бўлган Амир Темур «халқнинг ишончу эътиқоди»га таянган ҳолда, маккор ва дарғазаб Боязидга қарши жанг олиб боради.

Н. Роунинг операсидаги бундай қиёслашлар бежиз эмас. Чунки, ўша даврда Англия испанлар мероси учун жангу жадалларга ўралашиб қолган, Франция эса, бу урушларда унинг асосий рақиби бўлган[1].

Шу ўринда Георг Фридрих Генделнинг[2] (1685–1759) «Амир Темур»[3] операсига алоҳида тўхталиш жоиз. Бу уч пардали опера Никола Франческо Хаймнинг[4] итальян тилида басталанган либреттоси асосида яратилган. Г. Гендел ўз асарини 1724 йилнинг июль ойида, 20 кун ичида ёзиб тугатган. Опера биринчи маротаба Лондоннинг Қироллик театрида 1724 йил 31 октябрда намойиш этилган.

Опера яратилган ва намойиш этилган саналар Г. Гендел ҳаёти ва фаолиятининг ғоят муҳим даврига тўғри келишига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Чунки айни ўша даврда, яъни 1720–1728 йилларда Г. Гендел Англияда Қироллик мусиқа академиясининг директори лавозимида фаолият олиб борган.

«Амир Темур» операсининг асл манбаси Агостино Пиовене[5] қаламига мансуб бўлиб, мазкур либретто матни Н.Ф. Хайм томонидан қайта ишлаб чиқилган. Опера мусиқаси эса, Франческо Гаспаринига[6] тегишлидир. Маълумки, Ф. Гаспарини ижодининг етук палласида, 49 ёшида «Амир Темур» операсини яратган.

Г. Гендел ўз операси устида иш бошлаш олдидан Антонио Салвининг[7] итальян тилида басталанган либреттоси асосида яратилган Алессандро Скарлаттининг «Буюк Амир Темур» операси билан ҳам танишган бўлса ажаб эмас. Чунки ушбу либретто ҳам Ж. Прадон пьесасидан олинган бўлиб, Флоренцияда 1706 йили намойиш этилган. Г. Гендел эса, ўша йиллари Флоренцияда бўлгани маълум.

---

[1] The Poetical Works of Nicholas Rowe, Esq. (http://books.google.com/books?id=PyYIAAAAQAAJ) (1756). The Ambitious Step-Mother, Tamerlane, The Fair Penitent, Ulysses,. Works by Nicholas Rowe (http://www.gutenberg.org/author/Nicholas+Rowe yandex.ru/) at project Gutenberg.

[2] Георг Фридрих Гендел (Georg Friedrich Handel) – барокко даврининг машҳур немис ва инглиз бастакори. У Германияда Иоганн Бах ва Доменико Скарлатти билан бир йилда – 1685 йил 23 февралда туғилиб, Италияда, шунингдек, Гамбург, Ганновер, Лондонда таҳсил олган ва фаолият кўрсатган, 1759 йил 14 апрелда Лондонда вафот этган. Гендел 1702 йилда Галле-Виттенберг университетининг юридик факультетига ўқишга кириб, илоҳиёт ва ҳуқуқ фанларини ўрганган. Ҳуқуқшунослик бўйича профессор Христиан Томазий раҳбарлигида таҳсил олган бўлса ҳам, бу фанга унчалик қизиқмаган. Гендел ҳаёти давомида «Юлий Цезарь», «Ринальдо» ва шу каби 40 та ёки опера яратган. 1856 йилда Лепцигда Гендел жамияти тузилган. Гендел жамияти 45 йил давомида композиторнинг юз жилддан ортиқ асарларини нашрдан чиқарган. 1882–1939 йилларда Лондонда ҳам яна бир Гендел жамияти фаолият кўрсатган бўлиб, асосан Генделнинг учта машҳур бўлмаган асарларининг ижроси билан шуғулланган. 1955 йилда ташкил топган Галл жамиятининг Гендел нашриёти эса Генделнинг нисбатан тўла асарлар тўпламини чоп этган. Қаранг: Romain Rolland. Гендел (http://www.en.wikisourse.org/wiki/Handel_(Rolland))" Handel. – 1916.

[3] George Frideric Handel. Tamerlano / Dramma per musica in tre atti / Libretto: Nicola Francesco Haym (http://music.genebee.msu.ru/Andrej/G.F.Hendel/Tamerlano.htm).

[4] Никола Франческо Хайм (Nicola Francesco Haym, 1678–1729) – Италияда туғилган (асл келиб чиқиши германиялик) машҳур скрипкачи, либреттонавис, опера бастакори, театр бошқарувчиси ва нумизмат (чақа-танга ва медаллар тарихини ўрганувчи). У санъат соҳасида Георг Фридрих Гендел ва Жованни Баттиста Бононченни билан якин ҳамкорлик қилган, умрининг охирини Англияда ўтказган.

[5] Агостино Пиовене (Agostino Piovene, 1671–1721) – италиялик бастакор, драматург, либреттонавис.

[6] Франческо Гаспарини (Francesco Gasparini, 1668–1727) – италиялик, барокко даврининг машҳур бастакори.

[7] Антонио Сальви (Antonio Salvi, 1664–1724) – Тоскания буюк герцоглигида даргоҳ шоири ва либреттонавис.

Г. Гендел операсида тараннум этилган мураккаб сюжет чизиғилаги вокеалар музаффар Соҳибқирон Амир Темур ва унга асир тушган Усмонли туркларсултони Боязид Йилдирим ўртасида бўлиб ўтади.

Ушбу операнинг дастлабки ижрочилари Италия опера театрилаги энг атоқли қушиқчилар бўлган. Яккахон ижрочи айтадиган қисмларни тенор – Франческо Борозини (Боязид), альт – Антонио Берначчо (Амир Темур), сопрано – Мария Бенти Булгарелли (Астерия), сопрано – Фаульстина Бордони (Ирен) каби машҳур санъаткорлар ижро этган[1]. Табиийки, уларнинг ижро маҳорати ҳам операнинг муваффақият қозонишида муҳим аҳамият касб этган.

1724 йилда Қироллик консерваториясининг олтинчи мавсуми Г. Генделнинг «Амир Темур» операси билан очилган. Театр жамоасининг ижрочилар гуруҳига опера театри юлдузлари Андреа Пакини (Амир Темур), Франциска Куццони (Астерия), Анна Виценза Дотти (Ирина), аввалги таркибдан эса тенор – Франческо Борозини (Боязид) таклиф этилган.

Шундай қилиб, соҳа мутахассислари Гендел ижод қилган йилларни «Генделча Уйғониш даври», деб юксак баҳолагани бежиз эмас. Гендел ҳақида алоҳида китоб ёзган таниқли адиб Ромен Ролланнинг фикрича, «агар ушбу бастакор Англияга эмас, Францияга борганида, опера соҳаси бундан ҳам илгарироқ ислоҳот ва юксалишларга юз тутган бўлур эди»[2]. Аҳамиятли жиҳати шундаки, ХХ асрнинг 20-йилларидан бу ўзига хос Уйғониш даври Ғарбда яна ўзини баралла намоён эта бошлади. Яъни, Италия, Германия, Англия, АҚШ, Голландия, Франция каби мамлакатларда Генедел асарларига, шу жумладан, «Амир Темур» операсига қизиқиш қайтадан кучайди.

Кейинги йилларда юртимизда ҳам Гендел феноменига эътибор ортиб бормоқда. Шу ўринда «Амир Темур» операси матнининг ўзбекча таржимаси хусусида қисқача фикр юритиш жоиздир. Аввало, Генделнинг ушбу операси илк марта ўзбек тилига таржима қилинди. Таниқли шоир ва таржимон Ғулом Мирзо кўп асрлик шонли тарихимиз билан боғлиқ ушбу Ғарб саҳнавий-мусиқий асарини таржима қилишда операнинг руҳи ва оҳангини, қаҳрамонларнинг тилига хос ширали ва таъсирчан ифода услубини сақлаб қола билган.

Энг муҳими, Ғулом Мирзо саҳна асарининг бошидан-охиригача баланд пардаларда тараннум этилган ранг-баранг туйғулар пўртанасини маҳорат билан ўзбекчалаштирган. Ҳар бир қаҳрамоннинг ўзига хос характерини ва шу феъл-атворига мутаносиб сўзлаш йўсинини маҳорат билан очиб берган.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, Георг Фридрих Гендел қаламига мансуб «Амир Темур» операси – Европада қарийб 300 йил олдин яратилган бўлиб, ўтган даврда Ғарбнинг ўнлаб пойтахтлари театрларида мунтазам намойиш этиб келинаётган бу машҳур асарнинг ўзбекча матни 2014 йили муштарийларимиз эътиборига биринчи маротаба ҳавола этилди[3] ҳамда «Янги аср авлоди» нашриётида алоҳида китоб ҳолида чоп этилди[4].

---

[1] Турсунова Р. Образ Амира Темура в сценических произведениях Запада // San'at, 2006, № 2.

[2] Romain Rolland. Handel. – 1916. – P. 204.

[3] Каранг: Г.Ф. Гендел. Амир Темур. Ғулом Мирзо таржимаси / Соҳибқирон қолдуми, 2014, № 3. – 19-24-бетлар. №4. – 16–35-бетлар. Яна қаранг: Г.Ф. Гендел. Амир Темур. Ғулом Мирзо таржимаси / Китоб дунёси, 2014, 26 март ва 23 апрель сонлари.

[4] Георг Фридрих Гендел. Амир Темур: уч пардали мусиқали драма. Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи А.Х. Саидов. – Т.: Янги аср авлоди, 2015. – 4–24-Бетлар.

Амир Темур бюсти. Муаллифи номаълум. Сёгют, Туркия.

Buste d'Amir Temur. Auteur inconnu. Soğut, Turquie.

Барокко даврининг таниқли намояндаларидан яна бири – итальян композитори Алессандро Скарлатти[1] (1660–1725) томонидан ҳам «Буюк Амир Темур» номли мусиқали драма яратилган. Ушбу уч пардали саҳна асарининг тақдимоти 1706 йил сентябрь ойида Медичеа ди Пратолино вилласида бўлиб ўтган.

Мутахассислар фикрича, А. Скарлаттининг мусиқий асарлари XVII асрда маркази Флоренция, Венеция ва Римда бўлган илк итальян бароккосидаги ижро усули билан машҳур Моцарт авж нуқтасини олган XVIII аср мумтоз ижро мактабини ўзаро боғлаб турувчи муҳим бўғин ҳисобланади[2].

Франциялик адиб Жан Маньон[3] томонидан Парижда 1647 йили «Буюк Амир Темур ва Боязид» номли эксцентрик роман, 1648 йили эса, «Буюк Амир Темур ёки Боязиднинг ўлими» трагедияси яратилган. Ж. Маньон қаламига мансуб трагедия 128 бетдан иборат бўлиб, 2002–2003 йилларда қайта нашр этилган.

Шундай қилиб, Амир Темур яшаб ўтган олис даврдан токи ҳозирги кунга қадар Европа драматурглари томонидан Соҳибқирон сиймосини ўзида гавдалантирган кўплаб саҳна асарлари яратилган ва улар айни вақтда ҳам европалик театр санъати шинавандаларининг доимий эътиборига сазовор бўлиб келмоқда.

Амир Темур ва Европа тасвирий санъати ҳамда ҳайкалтарошлиги

Жаҳон рассомлари томонидан Амир Темур тасвири туширилган тўртта нодир расм Париж миллий кутубхонасида, шу портретлардан олинган нусхалар эса, Тошкентдаги Темурийлар тарихи давлат музейида сақланмоқда.

Амир Темурнинг тарих саҳнасига келиши тасодиф эмас, чунки у ўз даврининг энг иқтидорли намояндаси бўлган. Инглиз адибаси Хилда Хукҳем ёзганидек: «Амир Темур Марказий Осиё ўтмиши тараққиётининг барча сиёсий, иқтисодий ва маданий меросини ўзида гавдалантирди. У X ва XI асрларда фалсафа, тиббиёт, астрономия, география, тарих ва адабиёт соҳаларида араб ва форс тилларида ажойиб асарлар яратилган юртда ўсиб, улғайди. Ана шу асарлар кейинчалик Европа Уйғониш даврини рағбатлантирди ва кўп асрлар олдинда Европа фани захирасини таъминлади»[4].

Амир Темур сиймосининг тасвирий санъат асарларида акс этиши ҳақида сўз борганда, аввалambor, баъзи бир миниатюра асарларини ҳисобга олмаганда, ўз вақтида Соҳибқироннинг асл портрет-сурати чизилмаганига эътибор қаратиш лозим. Бу миниатюралар эса, Амир Те-

---

[1] Алессандро Скарлатти (итал. Pietro Alessandro Gaspare Scarlatti) – барокко даврининг машҳур итальян композитори. 1660 йил 2 майда Палермо (Сицилия)да туғилган. Оғушидан ортиқ опера муаллифи, Неаполитан опера мактабининг асосчиси ҳисобланади. Фарзандлари – Доменико Скарлатти ва Пьетро Филиппо Скарлатти ҳам композиторлар бўлган. А. Скарлатти Эмануил Астрганинг устозидир. У 1725 йил 24 октябрда Неаполда вафот этган. Қаранг: Скарлатти, Алессандро // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп). – СПб., 1890–1907.

[2] Қаранг: «http://ru.wikipedia.org/w/index.php?titl=Скарлатти,_Алессандро&oldid=555055

[3] Жан Маньон (Jean Magnon) – француз адиби, 1662 йилда вафот этган.

[4] Хукҳем Х. Етти иқлим султони. Ҳужжатли-тарихий хисса / Х. Турабеков ва Ш. Сомин таржимаси. – Т.: Адолат, 1999 – 320 б.

Амир Темур тасвири. Муаллифи номаълум. Париж, 1584 йил.

Portrait d'Amir Temur. Auteur inconnu. Paris, 1584.

Амир Темур французлар тасаввурида.

Amir Temur d'après les Français.

мурнинг бетакрор шахсиятини ҳар томонлама тўлиқ ва ҳаққоний акс эттира олмайди.

Амир Темурнинг кўп қиррали образини яратишга нисбатан уриниш Европа тасвирий санъатида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Франция Миллий кутубхонасида Соҳибқирон тасвири туширилган тўрт расм сақланади. Италиялик мусаввир мўйқаламига мансуб биринчи портретда Шарқ ҳукмдори флоренциялик олийжаноб зодагон қиёфасида намоён бўлади. Бошқа бир суратда Амир Темур олмон императори сийратида гавдаланади. Учинчисида ҳукмдор олий мартабали инглиз лорди, француз мусаввири тасвирида Франция Қироли Шарль VI қиёфасида кўринади[1].

Маълумки, Рембрандт[2] ҳам ўз ижодида Амир Темур ва темурийлар мавзусига мурожаат қилган. Машҳур рассомнинг картиналаридан бирида буюк Соҳибқирон ўз ворислари бўлмиш шаҳзодалар – Умаршайх, Бобур, Хумоюн ва Акбар мирзолар даврасида акс эттирилган. Манбаларда қайд этилишича, рассом бу асарни чизишда Бобурийлар даврида Ҳиндистонда яратилган миниатюралардан илҳомланган.

Рембрандтнинг 1655-йиллар атрофида яратилган бошқа бир тасвирий асари «Поляк суворийси» деб ном номланади. Картинада, мутахассисларнинг фикрича, Боязидни Истанбулга қадар таъқиб этиб борадётган Амир Темур тасвирланган[3].

Дунё галереяларида ва Интернетда Амир Темурнинг сиймоси сифатида намойиш этилаётган яна бир неча сурат ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Булардан бири – Амир Темур бюсти[4] бўлиб, айни вақтда Туркиянинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган Сёгют шаҳарчасидаги музейда сақланмоқда, муаллифи номаълум.

Кейингиси – 1525–1605 йилларда яшаб ўтган италиялик рассом Кристофано дел Алтиссимо (Cristofano dei Papi ёки Cristofano dell'Altissimo) томонидан чизилган Амир Темур тасвири[5]. Ушбу асар Флоренциянинг Уффици галереясида сақланади.

Амир Темур тасвирланган яна бир асар Али Яздийнинг «Зафарнома» асари таржимони, француз шарқшуноси ва дипломати Франсуа Пети де ла Круа томонидан (François Pétis de La Croix, 1653–1713) 1723 йилда чоп этилган «Буюк Амир Темур ёки Темурбек тарихи» номли китобнинг бош варағида берилган бўлиб, ушбу сурат муаллифи ҳам номаълум[6].

Яна бир муаллифи номаълум картина «The Mulfuzat Timury, or, Autobiographical memoirs of the Moghul Emperor Timur (1830)» номли китоб муковасига мухрланган[7].

Шунингдек, 1516–1590 йилларда яшаб ўтган француз тадқиқотчиси, ёзувчи-географ Андре Тевенинг 1584 йилда нашр этилган «Буюк инсонлар ҳаёти ва тасвири» номли китобида Амир Темурга

---

[1] Хотибаков М.Н., Бушуев Т.А. Амир Темур Ғарбий Европа маданиятида // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 23–26 октябрь, Тошкент. Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 79.

[2] Харменс ван Рейн Рембрандт (1606–1669) – голландиялик машҳур рассом, безакчи суратқаш.

[3] Ушбу картина АҚШдаги Нью-Йорк музейида, Фрик тўпламида сақланмоқда. Ўлчами: 116,8x134,9 см: матога мойбўёқ билан ишланган. Қаранг: (http://biography.sgu.ru/bio/data/files/pictures/image/1393.jpg).

[4] http://leninskoe-zp.io.ua/s108818/ tamerlan_-_tragediya_potomkov.

[5] http://leninskoe-zp.io.ua/s108818/ tamerlan_-_tragediya_potomkov.

[6] Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ali Yezdi et traduite en français par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix, Paris, 1723,4 vol., in-12.

[7] Тасвирнинг асл манбаи http://www.istockphoto.com/royalty-free/tatar манзилида берилган.

Амир Темур инглизлар тасаввурида.

Amir Temur d'après les Anglais.

Амир Темур ҳиндлар тасаввурида.

Amir Temur d'après les Indiens.

бағишланган боб мавжуд бўлиб, ушбу бобнинг бошланиш саҳифасида, яъни 630-бетда навбатдаги номаълум муаллифнинг гўёки Соҳибқирон тасвири акс эттирилган асари[1] чоп этилган.

Диққат билан қараладиган бўлса, ушбу расмларнинг бирида Соҳибқирон мўғулга, яна бирида ҳиндга, учинчисида фарангларга, кейингисида бутунлай бошқа бир миллат вакилига ўхшатиб тасвирланганини англаш қийин эмас. Бу фикрнинг тасдиғи сифатида Темурийлар наслидан бўлмиш Бобурийлар сулоласининг намояндаси Нуриддин Жаҳонгир (1605–1627) қаламига мансуб «Тузуки Жаҳонгирий» асаридан қуйидаги парчани келтириш мумкин:

«...Мазкур ойнинг олтисида[2] Муҳрибхон (даргоҳга) бир сурат юборибдирким, фарангийлар фикрига кўра, бу сурат ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темурнинг) суратидир. Боязид Йилдирим ул зотнинг музаффар лашкари қўлига тушганда Истанбулнинг ўша замондаги ҳокими бўлган бир насроний ўз элчиларини туҳфа ва ҳадялар билан (ҳазрат Соҳибқирон) даргоҳига юбориб, итоаткорлик ва хизматкорлик (майлини) изҳор этган. Элчи билан ҳамроҳ қилиб юборилган бир мусаввир ул ҳазратнинг суратини чизган (ва Истанбулга) олиб борган. Агар бу даъво ҳақиқат бўлса, мен учун ҳеч бир туҳфа бундан азиз бўлмас. (Бирок) силсила фарзандлари ва авлоди ташқи кўринишни ва суратига нисбатан ҳазратнинг бу тасвири ўхшашликка эга бўлмагани сабаб, (мазкур сурат бобидаги) сўзларнинг ростлиги хусусида хотиримиз жам бўлмади»[3].

Бу ўринда гап ўша сурат аслида Амир Темурнинг тасвири эдими ва ёки насроний мусаввир Соҳибқирон ҳузурида чиндан ҳам бўлганми деган масалаларга ойдинлик киритиш ҳақида бормаяпти. Муҳими шундаки, Нуриддин Жаҳонгир буюк аждодимиз ўз тасвирини чиздирган бўлиши мумкинлигига дунёвий фикрлайдиган, яъни ҳазратнинг суратига азиз туҳфа, деб қарайдиган инсон сифатида ёндашган.

Шунинг ўзи ҳам Амир Темур ва темурийларнинг диний ҳамда дунёвий илмлар, маданият, адабиёт, санъат соҳаларини тасарруф этиш ва рағбатлантириш борасида ҳамиша мумтозликка интилганини кўрсатиб турибди.

Турли тасвирларда турлича сиймолар акс этганидан аёнки, дунё аҳли – на Шарқда, на Ғарбда яқин вақтларгача Амир Темурнинг киёфаси қандай бўлгани ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаган. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг Президент И.А. Каримов ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан шонли тарихнинг бошқа муаммолари қатори ушбу масала бўйича ҳам ижобий ечимга келинди.

Аввало, тарих илмида ҳам Амир Темур ҳақида бир-бирига зид фикрлар, чалкаш талқинлар кўп учрашини ҳисобга олган ҳолда, мутахассислар олдига Соҳибқирон портретини қадимий манбаларни ҳар томонлама синчиклаб ўрганиб, тарихий-илмий ҳақиқат асосида яратиш талаби қўйилди. Бинобарин, Амир Темур даврига оид баъзи ёзма манбаларда, шу жумладан машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ асарида у зотнинг сурати ва сийрати ҳақида етарли маълумотлар мавжуд экан.

Бу маълумотлар Амир Темурнинг аниқ ва ҳаққоний портретини яратишда ўзбекистонлик мусаввирларга бебаҳо материал бўлиб хизмат қилди.

---

[1] Portraits et Vies des Hommes Illustres, André Thévet. – Paris, 1584.

[2] 1609 йил 13 март.

[3] Нуриддин Жаҳонгир. «Тузуки Жаҳонгирий»дан: Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази. Тошбосма. Инв. №11382 // Амир Темур ва Мирзо Улуғбек – замондошлари хотирасида / Б. Ахметов, У. Уватов. Ғ. Каримов ва бошқ. – Т.: «Ўқитувчи», 1996. – 180–181-бетлар.

Амир Темур ва темурий шаҳзодалар
Рембрандт, XVII аср.

Amir Temur et les princes timurides.
Rembrandt, XVIIe siècle.

Поляк суворилиси.
Рембрандт, 1655 йил.
Нью Йорк музейи, АҚШ.

Cavalier polonais.
Rembrandt, 1655.
Musee de New York. Etats Unis.

Амир Темур олмонлар тасаввурида

Amir Temur d'après les Allemands.

«Биз бу ишнинг тарих ва келажак олдидаги масъулиятини ҳар томонлама чуқур ҳис этиб, турли манбаларда қайд этилган ишончли тарихий далилларга таянган ҳолда иш тутдик»[1].

Шу талаблардан келиб чиқиб, аввало Амир Темур портретининг бир неча хомаки вариантлари тайёрланди. Улар дастлаб тарихчи олимлар, адиб ва рассомлар, жамоатчилик вакиллари муҳокамасидан ўтказилиб, умумий хулосага келинди.

Ушбу жараёнларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг раҳнамолиги алоҳида аҳамият касб этганини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, И.А. Каримов Соҳибқирон портретининг ана шундай ижодий муҳокамалардан ўтган варианти кўриб чиқилган йиғилишда Амир Темурнинг либоси, курол-аслаҳаси, қалқу қомати ва киёфаси юзасидан ўз фикрларини билдирди. Айниқса, умрининг кўп қисми ҳарбий юриш ва сафарларда, эл-юрт ташвишида ўтган инсоннинг кўллари, бармоқлари, гавдаси қандай бўлиши, юз-кўзлари қандай маъно англатиши зарурлиги ҳақида мулоҳаза ва таклифларини айтди[2].

Шундан сўнг Ўзбекистон халқ рассоми Малик Набиев ана шу қимматли фикрлар асосида портретни қайта ишлади. Натижада бутунлай бошқа сиймо – бугунги кунда бутун халқимизга яхши маълум бўлган Соҳибқироннинг мумтоз қиёфаси пайдо бўлди.

Айнан шу сиймо кейинчалик юртимизда Амир Темурга атаб барпо этилган барча ҳайкаллар учун асос бўлиб хизмат қилди. Ҳолбуки, Парижда «Европанинг халоскорига» деб яратилган олтин ҳайкалчани ва советлар даврида антрополог-ҳайкалтарош М. Герасимов ишлаган «қўрқинчли» бюстни ҳисобга олмаганда, Ўзбекистон истиқлолга эришгунга қадар Соҳибқироннинг ҳайкали Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам мавжуд бўлмаган.

Бугунги кунда дунёда темуршунослик соҳаси тобора ривожланаётганини эътироф этган ҳолда, Амир Темур шаънига турли бўхтону маломатлар ёғдирадиган айрим кучларнинг мафкуравий хуружлари ҳам давом этаётганини очиқ айтишга тўғри келади.

Жумладан, охирги вақтларда интернет орқали Амир Темурнинг қиёфаси ҳақида ғайриилмий фикрларни тиқиштириш, Парижда Соҳибқиронга бағишлаб гўё ҳеч қачон ҳеч қандай ҳайкал яратилмагани ва ҳатто Амир Темур шахсининг ўзи гўёки тарихда мавжуд бўлмаганини «асослаб бериш»га қаратилган чиқишлар ҳам учраб турибди[3].

Шунинг учун бу ҳақда сўз борганда, аввало, Париждаги Амир Темурнинг олтин ҳайкалчаси тарихи ҳақида қисқача тўхталиш тақозо этилади. Тарихий манбалардан маълумки, қудратли давлат ҳукмдори сифатида Амир Темурнинг обруси Ғарбда жуда юксак бўлган. Европа қироллари уни чуқур эҳтиром билан «энг шавкатли ва энг ғолиб подшо Темурбек» деб атаганлар.

Амир Темур ўз салтанатини Ғарбда Ўрта ер денгизигача, шимолда Русия худуди, жанубда Ҳиндистонгача кенгайтириб, Европани турк султони Боязид Илдиримнинг юришидан халос этган ва «Европа халоскори» деган номга сазовор бўлган. Шу воқеа шарафига Францияда Темурга атаб олтин ҳайкалча (Хуршид Даврон тўғри таъкидлаганидек, ҳайкал эмас, балки айнан олтин ҳайкалча) бунёд этилган.

---

[1] Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 151-бет.

[2] Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 151-бет.

[3] Каранг: Апофеоз «темерланофилии»..., 07.08.2012.14.23 (http://www.islamnews.ru/news-13563.html).

Герасимов томонидан яратилган Амир Темур портрети.

Reconstitution de l'apparence d'Amir Temur par Guerassimov.

Баъзи маълумотларда ҳайкалчанинг 1900 йили Парижда ўтказилган кўргазмадан сўнг ўғирлаб кетилгани ва ҳозирда унинг тақдири номаълум экани айтилади[1]. Бошқа бир маълумотларга кўра, ушбу ноёб ҳайкалча Париждаги Лувр музейида сақланмоқда[2].

Нима бўлганда ҳам, Амир Темур шарафига Европада олтиндан ҳайкалча яратилгани тарихий ҳақиқатдир. Профессор Л. Кереннинг «Амир Темур» номли китобида ана шу ҳайкалча тасвирланган ноёб сурат чоп этилгани ҳам буни тасдиқлайди. Сурат тагида эса: «Темурнинг олтиндан ясалган ҳайкалчаси, 1900 йили Парижда, кўргазмада намойиш қилинган»[3], деган изоҳ ёзилган.

1992 йили халқаро илмий анжуманда қатнашиш учун Парижга борган ўзбек археологи А. Бердимуродов ушбу ҳайкалча ва сурат тарихи ҳақида профессор Л. Керен билан юзма-юз сўзлашган. Олимнинг сафар таассуротларига бағишланган мақоласида Амир Темур ҳайкалчаси хусусида қуйидаги фикрлар қайд этилган:

«...Суворийнинг ўнг томонида туғ ифодаланган, отининг оёклари тагида эса, кесилган каллалар тасвирланган. Албатта, бу манзара бугун бизнинг назаримизда анчайин даҳшатли бўлиб туюлиши мумкин, аммо бу ҳайкал ўрта асрларда яратилганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, ўша давр томошабини ва ҳайкалтароши учун оддий ҳаётий ҳақиқат бўлиб туюлган»[4].

А. Бердимуродовнинг советлар даврида Герасимов томонидан яратилган Амир Темур қиёфасига муносабати ҳам эътиборни тортади. Маълумки, 1941 йилнинг июнь ойида собиқ иттифоқ ҳукумати экспедицияси томонидан Самарқанддаги Амир Темур мақбарасида дафн этилган Соҳибқирон Амир Темур, Мироншоҳ, Шоҳрух Мирзо, Мирзо Улуғбек, Муҳаммад Султон ва Бибихоним мақбарасидаги Бибихонимнинг дахмалари очилган. Хусусан, антрополог М. Герасимов бир йил давомида темурийларнинг бош чанокларини ўрганиб, шу асосда уларнинг суратларини ишлаган.

«Рус антрополог олими профессор М. Герасимов ўзи яшаган давр, яъни шўролар мафкурасига биноан Амир Темурни жаҳлдор, ваҳший ва бешафқат одам сифатида тасвирлаган. Аслида эса тарихий манбаларга таяниб иш кўриш керак эди. Чунки Амир Темурни яқиндан билганлар у ҳақда ўзгача фикр билдиришган».

Люсьен Керен

1941 йил 9 декабрда Тошкент шаҳрида М. Герасимов томонидан ишланган Амир Темур, Шоҳрух ва Улуғбекларнинг суратларини муҳокамадан ўтказиб, қабул қилиш мақсадида тузилган комиссиянинг йиғилиши бўлиб ўтган. Бу комиссияга собиқ иттифоқнинг таниқли олимлари – академиклар Струве, Готье, Греков, профессорлар Семёнов, Ошанин, Якубовский, Тревер ва бошқа бир қатор адабиёт ва санъат намояндалари жалб қилинган.

Ўша йиғилиш баёни матни билан танишиш шуни кўрсатдики, сўзга чиққанларнинг фикрларига кўра, М. Герасимовнинг меҳнати кўпчилик томонидан тан олинган, ҳеч ким деярли эътироз билдирмаган. Албатта, марказдан юборилган олимлардан фарқли ўлароқ, ўзбекистонлик академик Т.Н. Қори-Ниёзий Герасимов томонидан ўзбекистонлик академик Т.Н. Қори-Ниёзий Герасимов томонидан амалга оширилган ишнинг «баъзи ўринларига эътибор қаратишга, «М. Герасимов бу борада кўп ишлаши керак»лигини уқтиришга ҳаракат қилган.

---

[1] А. Бердимурод. Соҳибқироннинг олтин ҳайкалчаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993, 25 июнь. А. Бердимуродов. Самарқанд тарихидан тошчизмалар/Масъул муҳаррир Т. Ширинов. – Т.: Маънавият, 2015. – 179-181-бетлар.

[2] Қурбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар / Масъул муҳаррир Н. Ҳабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2011. – 30-бет.

[3] А. Бердимурод. Соҳибқироннинг олтин ҳайкалчаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993, 25 июнь.

[4] Ўша манба.

Шунингдек, ҳайкалтарош Кучис ушбу суратлар «анчайин қуруқ чиққан»ини, «у (Герасимов) рассомлар билан бадиий образлар яратиш ҳақида келишиши лозим»лигини айтган. Мусаввир Татевосьяннинг «Темурнинг дубулғасига ҳам ўзгартириш киритиш лозим. Умуман, бу қисмга бадиий тузатишлар қилиш керак. Темурнинг қулоғини ҳам бошқача яратиш керак, ҳозирги ҳолатда унинг қулоғи бировникига ўхшаб қолган»[1], деган фикрлари ҳам йиғилиш баёни матнида қайд этилган.

Шунга қарамай, ўшанда М. Герасимов томонидан ишланган Амир Темурнинг қиёфаси Соҳибқиронни ўз кўзи билан кўрган ва юзма-юз гаплашган машҳур муаррихлар, олимлар ва элчиларнинг ёзиб қолдирган тасвирларига мутлақо ўхшамаслигини йиғилиш иштирокчиларидан ҳеч ким очиқ ва қатъий айта олмаган.

Бунинг сабаблари бор эди, албатта. Биринчидан, ўша йиғилиш Иккинчи жаҳон уруши айни қизиган, сталинизм қатағони ҳали давом этаётган пайтда бўлиб ўтган. Иккинчидан, бир қатор совет тарихчилари томонидан «ёвуз», «қонхўр» деб таъриф берилган Амир Темур ҳақида ўша кезларда ижобий фикр айтиш муқаррар ҳалокат эканини йиғилиш аҳли жуда яхши билган.

Лекин на миниатюраларда ва на гравюраларда Улуғ Амирнинг ногиронлигига бирон-бир ишора йўқ. Шу ҳолатнинг ўзи ҳам бу тасвирлар ҳаётийликдан қанчалик узоқ эканини яққол курсатиб туриbди.

Мазкур тарихий ҳужжатларни танқидий-таҳлилий ўрганган А. Бердимуродов бу ҳақда, жумладан, шундай деб ёзади: «М. Герасимов яратган бош чаноғи асосида марҳумларнинг қиёфасини яратиш усули яроқсиз эди, демоқчи эмасман. У ҳам агарда Темурнинг қиёфасини аслига ўхшатадиган бўлса, Сталиннинг қаҳрига учраб-нетиб ўтирмаслик учун, ўз олдига иложи борича ҳазрат Соҳибқироннинг кўринишини қаҳрли, ёвуз қилиб яратиш мақсадини қўйган бўлса керак. Қолаверса, М. Герасимовнинг бевосита таълимини олган ўзбек антропологи, тарих фанлари доктори Т. Ҳўжаевнинг айтишича, бугунги кунга келиб, М. Герасимов яратган усулнинг ҳам анча-мунча камчиликлари борлиги аён бўлмоқда»[2].

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан хулоса қилиб айтганда, М. Герасимов томонидан 1942 йилда ишланган Амир Темурнинг қиёфасини энг мукаммал иш деб қараш нотўғридир. Бу борада Истиқлол йилларида ғоят муҳим қадамлар қўйилди. 1996 йили Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан Тошкент, Шаҳрисабз ва Самарқанд шаҳарларида Соҳибқиронга атаб улуғвор ҳайкаллар ўрнатиш бўйича бажарилган амалий ишлар улкан тарихий аҳамият касб этди.

«Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, дастлабки лойиҳа ва таклифларга кўра, Самарқанддаги ҳайкал тимсолида Соҳибқироннинг авжи куч-қувватга тўлган навқирон палласи, яъни йигитлик даврини, Шаҳрисабздаги ҳайкал орқали эса, беғубор болалик ҳолатини ифодалаш мўлжалланган эди.

Муҳокамалар пайтида Президент И.А. Каримов Соҳибқирон сиймосини хронологик тарзда эмас, балки ягона, фундаментал образ сифатида тасвирлаш мақсадга мувофиқ экани ҳақида, жумладан, қуйидаги фикрларни билдирган: «Амир Темур образини турли даврларга бўлмасдан, унинг фавқулодда буюк ақл-заковати, жасорати ва азму шижоатини яхлит ҳолатда мужассам ифода этиш ҳар жиҳатдан тўғри бўларди. Токи Амир Темур сиймосини ким қаерда кўрмасин,

[1] Бердимуродов А. Гури Амир мақбараси. – Т.: «Халқ мероси». 1996. – 50-52-бетлар.
[2] Ўша манба. – 52-53-бетлар.

унинг мардона, ғалабакор ва донишманд киёфасини бехато таний оладиган бўлсин»[1].

Ҳақиқатан ҳам, бугунги кунда Тошкент шаҳридаги Амир Темур хиёбонида, Самарқанддаги Кўксарой, Шаҳрисабздаги Оқсарой майдонларида юзидан нур ёғилиб турган Соҳибқирон сиймоси акс этган муҳташам ҳайкалларни йигирма йилдан буён ҳар куни минг-минглаб ўзбекистонликлар, чет эллик меҳмонлар кўриб, завқланмоқда ва фахрланмоқда, энг муҳими, тарих ҳақиқати юзага чиққанини эътироф этмоқда.

Амир Темур ва Европа меъморчилиги

Шу уринда санъатнинг яна бир соҳаси – меъморчилик Амир Темур ва темурийлар даврида қандай ривожлангани ва бу борадаги ютуқлар Ғарб архитектураси истиқболига нечоғлик таъсир курсатгани ҳақида ҳам қисқача тўхталиб утиш максадга мувофикдир.

Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Туркистон каби шаҳарларда ҳозирги кунгача сақланиб қолган муҳташам санъат обидалари уша даврда Соҳибқирон ҳомийлигида мамлакатда меъморчилик ва шаҳарсозлик нақадар ривожланганидан далолат беради.

Амир Темур даври меъморчилик услуби миноралар, гумбазлар ва пештоқларнинг маҳобати ва кўкка юксалган буй-басти билан алоҳида ажралиб турган. Бу давр меъморчилигидаги баланд тоқу равоқларни кузатиш асносида, Шарафиддин Али Яздийнинг: «Агар осмон гумбази бўлмаганида масжид гумбази оламда ягона бўлар эди», деган муболағаси ёдга тушади.

Бу даврда янги конструкция ғояларининг пайдо булиши тоқу равоқли тизимларнинг илдам ривожига олиб келган. Бурчак равоқлари ташкил этган саккиз ёқли девор устига боғланадиган гумбаз қадами ўз ниҳоясига етгани учун ҳам, гумбазга ўтиш орасида бошқача пўконалар пайдо бўлган. Гумбазлар тузилишида ҳам ўзгаришлар содир бўлган. Қўшқобиқ гумбазлар кенг қўлланилган. Амир Темур мақбараси каби ноёб меъморий ёдгорликларда уч қобиқли гумбазлар ҳам пайдо бўлган[2].

Соҳибқироннинг киндик қони тўкилган юрти – Кешга (ҳозирги Шаҳрисабз) 1404 йил август ойида келган Клавихо бошчилигидаги Испания элчилари бу ердаги Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолияти билан боғлиқ барча иморатларни диққат билан кўздан кечирган.

Айниқса, Клавихонинг уша сафари чоғида Оқсарой билан илк танишуви ҳақида битган хотиралари эътиборга молиқдир: «Эртаси (29 август), жума куни элчилар Кешдаги яна бир маҳобатли саройни томоша қилишди. Подшонинг амри ила бунёд этилаётган бу кошона қурилиши (1380 йилда бошланган – А.С.), айтишларича, йигирма йилдан бери ҳар куни, тинимсиз давом этади. Шу кунларда ҳам (бу ерда) кўплаб усталар ишларди. Саройга жуда узун йўлакдан, боғоят баланд дарвоза орқали кирилади»[3].

Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси. Туркистон. XIV аср охири. (228–229-бетлар)

Mausolée Khoja Ahmed Yasavi. Turkestan. Fin du XIVe siècle. (Pages 228–229)

[1] Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 153-бет.

[2] Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: «Шарқ», 1996. – 152-бет.

[3] Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар) / масъул муҳаррир: Муҳаммад Али; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров; тарж. О. Тоғаев. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 147-бет.

Оқсаройнинг утмишдаги беқиёс улуғворлигига далил сифатида маҳобатли дарвоза бош пештоқининг икки рукни вайроналари ҳозиргача сақланиб қолган. Пештоқ равоқи 22 метр кенгликда бўлиб, икки томондан минорасимон буржлар ва даҳанаси билан диққатни жалб этади. Пештоқнинг тепа қисми сақланмаган. Худди шу ердаги уч доира – қуёш ва арслон тасвири билан кошинкорий безаклар ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

«Шак келтирсанг валийлик каромотимизга, Келиб боққил тикламиш иморатимизга».

Амир Темур

Оқсароидаги қурилиш жараёнларининг гувоҳи бўлган Клавиходан анча йиллар кейин бу ерда бўлган ва испан элчисини лол қолдирган ўша буюк пештоқнинг маҳобатига маҳлиё бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур: «Мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу буюкроқдир»[1], деб таъкидлаган.

Ҳақиқатан ҳам, ўша даврда наинки Марказий Осиёда, балки жаҳон меъморчилиги тажрибасида Оқсаройдек буюк ва улуғвор бино деярли бўлмаган. Оқсарой сатҳи 320х450 метрдан иборат тўғри тўртбурчак шаклидаги улкан майдонда қад ростлаган бўлиб, ҳар қайси томондаги деворнинг ўртасида биттадан дарвоза мавжуд бўлган. Оқсаройни безаш учун Дехлидаги (Ҳиндистон) Тожмаҳалга нисбатан 170–200 баробар кўп олтин, нодир металлар ва қимматбаҳо тошлар ишлатилган.

Баъзи манбаларга кўра, Оқсарой асосий дарвозасининг баландлиги 71 метрлик пештоқи ва 26 метрлик гумбази билан биргаликда 97 метрни ташкил этган. Бу ўринда гумбаз устидаги соф олтиндан ишланган, учида ҳилол тасвири туширилган 12 метрлик найзасимон учнинг (шпиль) бўйи ҳисобга олинмаган.

Соҳибқирон салтанати пойтахти томонда жойлашгани учун «Самарқанд» деб аталган ушбу дарвоза тарҳи ва гумбазларининг нусхасидан кейинчалик Амир Темурнинг эвараси Шоҳжаҳон Тожмаҳал обидасини бунёд этишда фойдаланган. Оқсаройнинг «Бухоро» деб номланган дарвозаси гумбази билан бирга – 75 метр, «Термиз» дарвозаси – 53 метр ва «Беҳишт» номли гумбазсиз дарвоза 33 метр баландликка эга бўлган[2].

«Бу биноларнинг олтин, ложувард ва бошқа ҳар хил ранглар билан безатилган, моҳир усталари билан машҳур бўлган Парижда ҳам ҳайратга лойиқдир».

Руи Гонсалес де Клавихо

Соҳибқирон, айниқса, Самарқанд шаҳридаги меъморчилик ривожига кучли туртки берган ва улкан шижоат бағишлаган. Самарқандга Марказий Осиё ва Ўрта Шарқнинг моҳир меъморлари, яна бошқа ҳудудлардан санъаткор усталарнинг кўчириб келтирилиши шаҳарнинг мисли кўрилмаган даражада равнақ топишига замин ҳозирлаган.

Маҳаллий ва четдан келган меъморлар ҳамда бинокор усталарнинг ҳамкорликдаги ижоди туфайли Мовароуннаҳр меъморчилигининг энг сара анъаналари негизида меъморчиликда бадиий ижодиётнинг гўзал намуналари вужудга келган. Манбаларда эътироф этилганидек, Рим папаси Александр VI Авлиё Петр ибодатхонаси қурилишини қандай назорат қилган бўлса ёки Людовик XIV Версал саройини бунёд этиш ишларига қандай бошчилик қилган бўлса[3], Амир Темур салтанатидаги барча ободлик ва бунёдкорлик ишлари Соҳибқироннинг амри, ҳомийлиги ва бевосита раҳбарлиги остида амалга оширилган. «Темур тузуклари»да: «Муҳандислар билан иттифоқда олий иморатлар

[1] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1958 – 108-бет.

[2] Феномен Амир Темура. http://uz-akram-bek.blogspot.ch/2012/07/blog-post_20.html

[3] Портрет Амира Темура в контексте своей эпохи // Империя тюрков. Великая цивилизация. «Литрес (из книги)». - С. 14

барпо этиб, боғу бўстонларнинг тархини чиздирардим»[1], деган жумла юқоридаги фикрларнинг яққол исботидир.

Темурийлар замонининг бундай улкан бунёдкорлик жараёни дунёнинг турли худудлари, шу жумладан, Ғарб мамлакатларида кенг кўламда меъморчилик мўъжизалари яратиш амалиётига ўзининг муайян таъсирини кўрсатган. Хусусан, Европа аҳли Амир Темур даврининг бир-биридан нодир ва ноёб осмонўпар гумбазли обидалар мажмуидан иборат ўзига хос меъморчилик санъати билан, Соҳибқирон ҳали ҳаётлиги пайтидаёқ, Руи Гонсалес де Клавихо каби элчи ва сайёҳларнинг хотиралари, шу сингари бошқа ишончли манбалар орқали хабардор булган[2].

«Муҳандислар билан иттифоқда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг лойиҳаларини чиздирдим».

«Темур тузуклари»

Хусусан, XIV аср ўрталарида Шоҳи Зинда ансамбли таркибидаги Хожа Аҳмад мақбарасида диаметри, яъни кундаланг кесими 5 метр бўлган бино устига 3,5 метр баландликдаги гумбаз ўрнатилган бўлса, XV асрнинг биринчи ярмидаёқ Мирзо Улуғбек расадхонасининг мунажжими Қозизода Румий мақбараси устига қарийб уша ўлчамдаги кўндаланг кесимли (6,5 м. диаметрли) бино устига 12 метр баландликка эга бўлган улкан ташқи гумбаз бунёд этишга муваффақ бўлинган. Содда қилиб айтганда, Самарқанд меъморчилиги амалиётида қисқа вақт ичида иморат гумбазининг олдингиларидан 3,5 баробар баланд, уни кўтариб турадиган бино диаметрига нисбатан эса, қарийб 2 баробар катта ўлчамга эга бўлишига эришилган.

Бу каби ҳайрат ва эътирофга лойиқ оламшумул тажрибалар ўша даврда Европа, хусусан, Италия меъморчилиги учун том маънода кескин тўнтариш ясаган. Чунки, дунё меъморчилигида янги уфқларни очган ушбу бекиёс ютуқларнинг довруғи Санта Мария дель Фиоре ибодатхонаси учун юксак гумбаз тиклаш мақсадида гумбаз билан уни кўтаришга қодир бино диаметри ўлчамлари орасидаги мутаносибликни аниқлаш устида 100 йилдан ортиқ вақт давомида изланиш олиб бораётган Флоренция меъморларигача етиб борган.

«Аёнки, Версалсиз Людовик XIV Қирол-Қуёш бўла олмасди. Темур ҳамиша ва шахсан ёнмаҳўрлик қилиб яратган Самарқанднинг меъморий мўъжизасисиз Темур бўла олмасди».

Жан Пол Ру, Франция

Италиялик 40 ёшли меъмор Филиппо Брунеллескига 1418 йилда Санта Мария дель Фиоре ибодатхонасига бемисл муҳташам гумбаз бунёд этишдек шарафли вазифа ишониб топширилган. Италиялик меъмор 42 метрлик мазкур ғиштин гумбазни тиклашда, мутахассисларнинг эътирофича, айнан Амир Темур даври меъморчилиги услубига таяниб иш тутган[3]. Бинобарин, янги маҳобатли гумбазнинг ўша даврда Европа, хусусан, Италия, шу жумладан Флоренция турмуш тарзига мутлақо нотаниш бўлган «тамбур» («tamburo») сўзи билан аталгани бежиз эмас.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўша даврларда Ўрта ер денгизининг ён соҳилида, Франциянинг жанубий-шарқий қисмида жойлашган Прованс вилоятида барабан садолари остида тушиладиган «tambourin» рақси араб-испан тўқнашувларидан қолган урф сифатида мавжуд бўлган. Кастилия, Арагон ва Наварра қўшинлари томонидан 1212 йилда арабларнинг Европага босқини тўхтатиб қолинган бўлиб, ўша жангда ғарбликлар учун ҳали нотаниш бўлган ана шу мусиқа асбобининг товуши испан қўшини отларини қаттиқ ҳуркитиб юборган. Бу барабанни

---

[1] Темур тузуклари/Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 93-бет.

[2] Аҳмад Тонди. Архитектурный декор Средней Азии эпохи Тимуридов: : Дис ... канд. искусствоведения: – Москва: 2003. – 205 с.

[3] Қаранг: Аскаров Ш. Амир Темур и Филиппо Брунеллески // San'at, 2004, №3-4; Askarov Sh. Amir Temur and Philippe Brunelleschi // San'at, 2004, № 3-4. Асқаров Ш.Ғ. Архитектура Тимуридов. – Т.: San'at, 2009. – с. 144.

Акбар Ҳакимовнинг «Ўзбекистон санъати» кургазмаси каталоги Париж, ЮНЕСКО, 1996 йил.

Livre-album est fondé sur des matériaux de l'exposition à Paris (avril 1996), organisé à l'occasion du 660e anniversaire d'un grand homme d'Etat de l'Asie Centrale Amir Temur dans le cadre des manifestations solennelles de l'UNESCO. Auteur: Akbar A. Khakimov.

Ҳожа Дониёр мақбараси Самарқанд

Mausolée de Khoja Doniyar (prophète Daniel). Tombeau Samarkand

араблар «даф», туркlар «дэф» деб атаганидан ҳам билиш мумкинки, Ўрта ер денгизи ҳавзасидаги мусулмон халқларининг маданиятлари ўзаро уйғун ривожланган.

Модомики, Европа маданияти барабанни ўзига хос оҳанги ва ракси билан бирга узлаштирган экан, нима сабабдан шу мусиқа асбобининг номини ҳам қабул қилмаган, нега уни бошқача номлаган, деган савол туғилиши табиий. Ҳақиқатан ҳам, Ғарб луғатларида қайд этилишича, бу мусиқа асбобининг европача номи форсий тилдаги «tabirah» (барабан) сўзидан олинмаган. Бу атама аслида туркий, яъни ўзбекча «дўмбира» сўзи бўлиб, мусиқий ва меъморий луғатларда барабан деган маънони англатади.

«Tamburo» сўзи француз ва инглиз тилларида ҳам барабан деган тушунчани ифодалаганига қарамай, меъморий атама сифатида «жавон эшиклари» ва «икки эшик оралиғидаги тамбур» мазмунидагина ишлатилади. Шу билан бирга, флоренциялиқлар қўллайдиган «tamburo» сўзи шарофати туфайли Европанинг бошқа бир қатор тилларига, масалан, поляк тилига унинг янгича маъноси, яъни «иморат гумбазини кўтариб турадиган бино – барабан» тушунчаси ҳам кириб келган.

Буларнинг барчаси XIV–XV асрлар жаҳон тарихида наинки Ўрта Осиёнинг гуллаб-яшнаган даври сифатида, айни чоғда, Европага Амир Темур даври меъморчилигининг янги услублари ва янгича атамалари кириб борган ажойиб юксалиш палласи мақомида мухрланганини тасдиқлайди.

Олмошшунос олим, шоир Садриддин Салим Бухорий Амир Темур мақбараси икки қаватли бўлиб, Шарқ дахмасозлиги услубида бунёд этилган. Германиянинг Ваймар шаҳрида Амир Темур мақбараси андозаси асосида дахма иншоотлари қурилган бўлиб, у жойга герцог Август, улуғ немис адибларидан Гёте ва Шиллер дафн этилган, деб таъкидлаган[1].

Шундай қилиб, Амир Темур ва темурийлар даври маданиятининг ҳаётбахш фалсафаси, унинг юксак бадиий муваффақиятлари кейинги даврлар Шарқ ва Ғарб маданияти, адабиёти ва серқирра санъатининг ривожига самарали таъсир кўрсатган.

Амир Темур ватани бўлган Ўзбекистонда маданиятнинг юксак парвози қонунийдир. Илм-фан ва санъатнинг неча минг йиллик анъаналари Амир Темур ва ворисларининг ярагувчилик фаолияти туфайли янгидан куртак ёзди.

Хусусан, ташқари санъатшунос олим Акбар Ҳакимовнинг «Ўзбекистон санъати: тарих ва ҳозирги замон» номли китобида алоҳида бир бўб темурийлар даври маданияти ва санъати феномени талқинига бағишланган. Муаллиф темурийлар даври санъати тараққиёти ютуқларини Ғарб ва Шарқ санъати ҳамда ҳунармандчилик соҳасидаги муаммолар ечими нуқтаи назаридан чуқур таҳлил қилган[2].

---

[1] Бухорий, Садриддин Салим. Табаррук зиёратгоҳлар. – Т.: «Ёзувчи», 1993. – 34-бет.

[2] А. Хакимов. Искусство Узбекистана: история и современность. – Т.: San'at, 2010. – 504 с.

Хожа Дониёр зиёратгоҳи Самарқанд шаҳрида, Афросиёб ёдгорлигининг шимолий-шарқий қисмида жойлашган. Айрим тарихий манбаларга кўра, Амир Темур етти йиллик ҳарбий юриши даврида Суза шаҳридан (ҳозирги Шуш шаҳри, Эрон) Дониёр пайғамбарнинг ҳокини Самарқандга олиб келган ва шу муносабат билан Сиёб ариғи бўйидаги ҳозирги хушманзара манзилда мақбара ва масжид бунёд эттирган. Мақбара биносининг эни 5,77 метр, узунлиги 21,20 метр, баландлиги 4,80 метр бўлиб, у узунчоқ тарҳли, беш гумбазли хонадан иборат. Қабрнинг ўзи 18 метр.

Шунингдек, Акбар Ҳакимовнинг «Темурийлар даври ҳунармандчилиги»[1], «Ислом динининг бадиий мероси»[2] каби кўплаб илмий мақолаларида ҳам ушбу мавзу атрофлича очиб берилган. Хусусан, олим таъкидлаганидек, «XIV-XV асрларда сиёсий майдонда Амир Темурнинг пайдо бўлиши билан Ўрта Осиё халқлари яна маданият ва давлатчиликни тиклаш йўлидан бордилар. Бу вақтда шаҳарлар барпо этилди, улкан меъморий ёдгорликлар қурилди, санъат, шеърият ва ҳунармандчилик ривожланди»[3].

Бундан ташқари, санъатшунос олима Эльмира Гюль қаламига мансуб «Темурийлар даври меъморий безаклари: тимсоллар и белгилар»[4] номли монографияда Амир Темур ва темурийлар даври амалий санъати, кулолчилик, ўймакорлик, тош ўймакорлиги, деворий расмлар каби ранг-баранг санъат йўналишларининг ривожланиши ҳамда ўзига хос ноёб амалий услублари батафсил ёритилган.

Мустақиллик йилларида ҳур ва миннатдор авлод буюк Сохибқирон хотирасини эҳтиром мамнуният билан ёдга олиб, ул зот қолдирган бой маънавий меросни изчил ривожлантирмоқда. Биз, Ўзбекистон Республикаси Президенти таъбири билан айтганда, «... Темурийлар даврида фан ва санъатнинг гуллаб-яшнагани Европада уйғониш жараёнига ҳаётбахш таъсир этганини, умумжаҳон тараққиётига кўмаклашганини англаб фахрланамиз»[5].

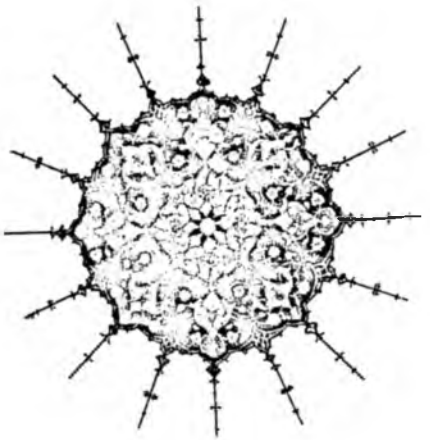

Алишер Навоий девонига мансублик қабилий шажар.

Titre ancien du Divan d'Alisher Navoi.

[1] А. Хакимов. Темурийлар даври бадиий ҳунармандчилиги // Moziydan sado. 2006, № 4. - 2-7-бетлар.

[2] А. Хакимов. Ислом динининг бадиий мероси // Moziydan sado, 2006, № 2. - 2-12-бетлар.

[3] А. Хакимов. Темурийлар даври бадиий ҳунармандчилиги // Moziydan sado, 2006, № 4. - 2-7-бетлар.

[4] Эльмира Гюль. Архитектурный декор эпохи Темуридов: символы и значения / отв. ред. Э. Ривендаль. - Т.: Издательство журнала San'at, 2014. - 180 с.

[5] Каримов И.А. ЮНЕСКО қароргоҳидаги «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маърифатнинг гуллаб-яшнаши» кўргазмасининг очилиш маросимидаги нутқ, 1996 йил 24 апрель, Париж // Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. - Т.: «Ўзбекистон», 1996. - 341-бет.

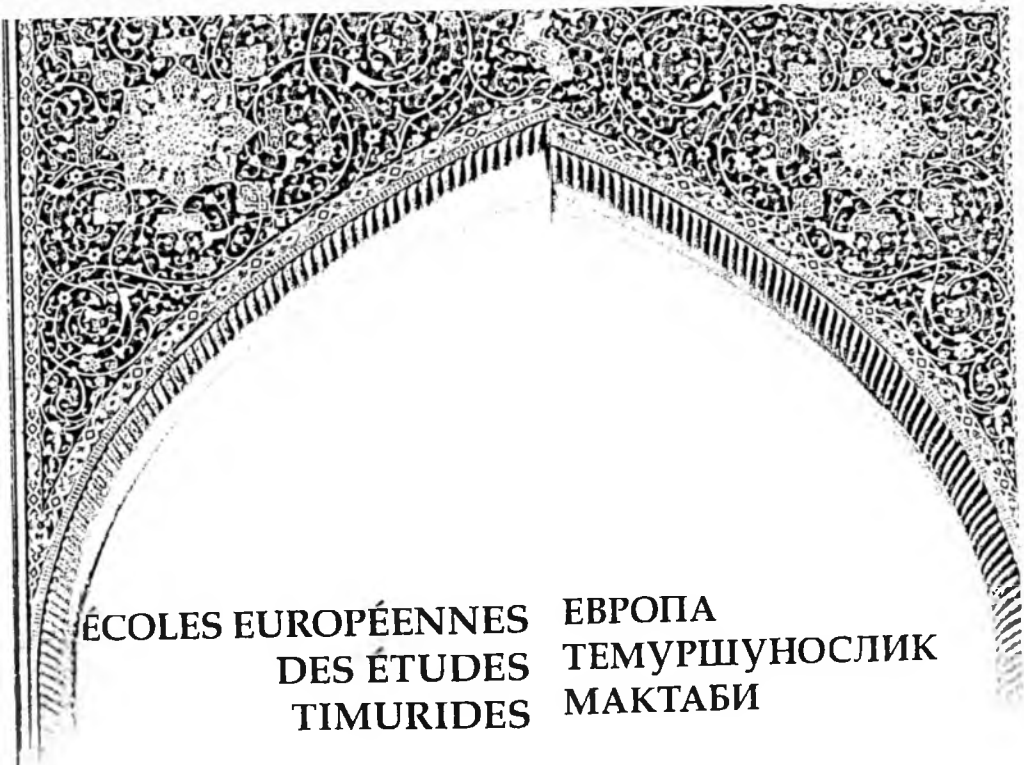

ÉCOLES EUROPÉENNES DES ÉTUDES TIMURIDES

ЕВРОПА ТЕМУРШУНОСЛИК МАКТАБИ

«XVI, XVII, XVIII, XIX ва XX асрларда Франция, Италия, Испания, Англия ва Германияда Амир Темурга бўлган қизиқиш ҳайратомуз даражада ортиб кетди»[1].

Жан Пол Ру,
француз шарқшуноси

Европа шарқшунослиги ҳамда Амир Темур ва темурийлар тарихи

Тарихни орқага қайтариб бўлмайди. Оққан дарё доимо оқаверади. Аждодларимизнинг асрлар давомидаги орзуси 1991 йил 31 августда ушалди, яъни Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди. Шу кундан бошлаб Ўзбекистондаги тинчлик ва барқарорлик, бозор иқтисодиётидаги, ижтимоий ва маданий соҳадаги ислоҳотлар, ташқи сиёсат алоқаларининг кенгайиши халқаро жамоатчилик томонидан кенг эътироф этилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон энг қадимий ва бой маданиятга эга бўлган, ўз навбатида, жаҳон цивилизациясига катта ҳисса қушган мамлакат ҳисобланади. Ўзбекистон халқи дунёга буюк аллома ва олимларни, шоир ва ёзувчиларни ҳамда давлат арбобларини етказиб берган.

Ўзбекистон жаҳон илм-фани ва маданиятини янада ривожлантириш мақсадида ЮНЕСКО сингари етук халқаро ташкилотлар билан яқиндан ҳамкорлик қилиб келмоқда. Бунинг ёркин мисоли 6 жилдлик **«Марказий Осиё цивилизациялари тарихи»** номли илмий фундаментал китобнинг нашр этилишидир[2].

---

[1] Jean-Paul Roux. Tamerlan. – Paris: 1994. – P. 23.

[2] History of Civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. Editor: A.H.Dani – Paris: UNESCO, 1993. – 535 p.; History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 BC to A.D. 250. Editors: Litvinsky, B. N. Puri, G. F. Etemadi. – Paris: UNESCO, 1994. – 573 p.; History of Civilizations of Central Asia. Volume III. The cross-roads of civilizations: AD 250 to 750. Editors: B.A.Litvinsky, Zhang Guang-Da, R. Shabani Samghabadi. – Paris: UNESCO, 1996. – 569 p.; History of Civilizations of Central Asia. The age of achievement AD 750 to the end of the fifteenth century (Part I & Part II). Part One: The historical, social and economic setting. Editors: M.S.Asimov and C.E. Bosworth. – Paris: UNESCO, 1998. – 474 p.; Part Two. Achievements. Editors: M.S. Asimov and C.E. Bosworth. – Paris: UNESCO, 2002. – 745 p.; History of Civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. Editors: Chahryar Adle and Irfan Habib, Co-editor: Karl M. Baipakov. – Paris: UNESCO, 2003. – 910 p.; History of Civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards contemporary civilization: from the mid-nineteenth century to the present time. President: Chahryar Adle, Co-Editors: Madhavan K. Palat and Anara Tabyshalieva. – Paris: UNESCO, 2005. – 992 p.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги Амир Темур тасвирланган миниатюра. Шероз, 1435–1436 йиллар.

Tamerlan. Miniature de «Zafer-nâmè» de Cheref ed-Din Ali Yezdi. Chiraz, 1435–1436

Бундан ташқари, Самарқандда ЮНЕСКО томонидан Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро институтининг очилиши, Ибн Сино, Хоразмий, Улуғбек, Мотуридий, Марғиноний ва бошқа улуғ аждодларимизнинг таваллуд саналари халқаро миқёсда кенг нишонланиши сингари кўплаб мисолларни келтириш мумкин.

ЮНЕСКО 1996 йилни жаҳонда энг кучли давлатчиликка асос солган Соҳибқиронга бағишлаб **«Амир Темур йили»** деб эълон қилди[1]. Шу муносабат билан 1996 йилнинг апрелида Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги Европанинг маркази ҳисобланган Парижда кенг нишонланди. Бу эса, жаҳон цивилизациясига Амир Темур ва темурийлар қўшган ҳиссасининг яна бир бор тан олинишидан далолат беради[2].

1990 йилда Парижда профессор Л. Кереннинг **«Самарқандга, Темур даврига саёҳат»**[3] номли китоби нашр этилди. Бу асарда кўпгина суратлар билан биргаликда XVII асрнинг голландиялик буюк рассоми **Рембрандт** (1606–1669) томонидан ишланган Амир Темурнинг портрети ҳам берилган.

«Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда экани ликларини ҳис этди».

И.А. Каримов

Франция Миллий архивида Амир Темурнинг француз Қироли Шарль VI га юборган **«салом ва тинчлик йўллайман»**[4] деб бошланадиган дипломатик хати сақланмоқда.

Бу сўзлар мисолида мустақил Ўзбекистоннинг ҳам жаҳон ҳамжамиятига кириб келганлигини, истиқлолнинг биринчи кунларидан бошлаб то ҳозиргача тинчлик ва барқарорлик, демократия, тенг ҳамкорлик ва умуминсоний қадриятларга содиқлигини кўриш мумкин.

«Ўзбекистон XX аср охирида Миллий уйғонмоқда», «Темур авлодининг янги эраси бошланмоқда»[5], – деб ёзади француз олими В. Фурньё.

Ҳақиқатан ҳам, мустақиллик йиллари миллий қадриятларнинг тикланиши ва юксалиши даври бўлди. Темурийлар даври илм-фани, маданияти ва санъати Европанинг, қолаверса, бутун жаҳоннинг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ЮНЕСКО Ижроия кенгашининг 149-сессиясида сўзга чиқиб, ***«Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда экани ликларини ҳис этди»***[6], – деб таъкидлаган эди.

Амир Темур моҳир стратег ва сиёсатчи, бунёдкор ва дипломат, эскирган ижтимоий муносабатларнинг ислоҳотчиси, савдо, фан ва маданият ахлининг буюк ҳомийси бўлиши билан қонун ва одатларга асосланган кучли марказлашган давлат тузган.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистоннинг узоқ ва яқин тарихини ўрганишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Буюк тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятига алоқадор фундаментал асарларга эътибор кучаймоқда.

---

[1] UNESCO. Resolutions twenty-eighth session of the General Conference. Vol. 1, Paris, 1996.

[2] Саидов А.Х. Узбекистан – Франция: новый этап шусторонних отношений // Народное слово, 24 августа 1996 года.

[3] Kehren L. La Route de Samarkand au temps de Tamerlan, Paris, 1990.

[4] Lucien Kehren. Les relations diplomatiques entre Timur Beg et les Européens // Epanouissement de la Culture sous Temour et les Princes Temourides / Recueil des thèses du Colloque international à l'occasion du 660e anniversaire d'Amir Temour. Paris, le 22 avril 1996; Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Riveladze. – Paris, 1996. Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га ёзганлари мактуби // Кереп Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996. – 76-бет.

[5] Fourniau V. Nouveau pouvoir, nouveau passé: Samarkand 1400-1500. La cité – oasis de Tamerlan: Cœur d'un Empire et d'une Renaissance. Paris, 1995.

[6] Каримов И.А. Буюкликнинг мушкулдан. Т.4. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 342-бет; UNESCO Conseil exécutif. 149e session, 22 avril-3 mai 1996, Comptes rendus analytiques. Paris, 1996. – P. 90.

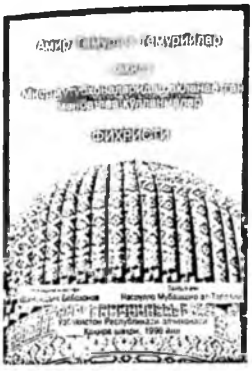

«Амир Темур ва темурийлар ҳақида Миср кутубхоналарида сақланаётган манба ва қўлланмалар фихристи» библиографик асари. Қоҳира, 1996 йил.

Manuel de bibliographie des bibliothèques égyptiennes sur Amir Temur et les Timurides. Le Caire, 1996.

Бу, айниқса, Ўрта ер денгизидан то Марказий Осиёгача бўлган ҳудудда марказлашган давлатни тузган буюк Сохибқирон Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти, давлатни бошқариш қобилияти бутун дунё олимларида катта қизиқиш уйғотмоқда.

Жаҳон тарихи солномаларида Амир Темур номи Александр Македонский, Ганнибал, Аттила, Чингизхон, Наполеон ва бошқа саркарда ва давлат арбобларига тенглаштирилади.

«Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Лекин ўзбек халқи ўз аждодларини, ўз баҳодирларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади»[1].

Амир Темур ва унинг даври ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилган, илмий асар ва мақолалар ёзилган. Шунингдек, Амир Темур замондошларининг кўпгина китоблари нашр этилган. Аммо, шу билан биргаликда, шу пайтгача Амир Темур ва темурийлар фаолиятини тўла ўрганиш учун ватанимизда ва хорижда улар ҳақидаги асарларнинг тулиқ библиографияси жуда кам тузилган, борлари ҳам саноқлидир. Биз худди шундай бешта асарни аниқладик.

Биринчиси, немис олими М. Дегенхарт[2] томонидан 1913 йилда тузилган бўлиб, у Европа олимларининг тадқиқотларини ўзида жамлаган.

Иккинчиси, Абдулҳай Ҳабибий томонидан 1974 йилда Техронда тузилган **«Темур даври санъати»** деб номланган, 1018 саҳифадан иборат асардир.

Учинчиси, Ўзбекистон Республикаси Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасида сақланаётган Амир Темурга бағишланган асарлар библиографиясидир[3].

Тўртинчиси, таниқли олим ва дипломат **Шамсуддин Бобохоновнинг** ташаббуси билан 1996 йили нашр этилган **«Амир Темур ва темурийлар ҳақида Миср кутубхоналарида сақланаётган манба ва қўлланмалар фихристи»**[4] библиографик асари.

Бешинчиси, 2003 йилда академик Б. Аҳмедов раҳбарлигида Амир Темур халқаро фонди илмий ходимлари томонидан Марказий Осиёни тадқиқ қилиш француз институти мутахассислари билан ҳамкорликда тайёрланган, 1755 асарни ўз ичига олган **«Амир Темур библиографияси»дир**[5].

Биз Амир Темур ва темурийлар даври тарихи ва маданияти ҳақидаги библиографияни тузишда бу манбаларни ҳисобга олдик. У икки қисмдан иборат: биринчи қисмда Европа тилларидаги илмий адабиётлар санаб ўтилади, иккинчисида эса ўзбек, рус ва бошқа тилларда октябрь тўнтаришигача ва собиқ шўролар даврида нашр этилган адабиётлар рўйхати келтирилади.

Биринчи қисмдаги адабиётлар рўйхати Париж миллий архиви (Archives nationales) ва Франция Миллий кутубхонаси (Bibliothèque

---

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 360-бет.

[2] Degenhart M. Tamerlan in der literature des westlichen Europas// Arhiv fur das Studium der Neueren sprachen. Braunchweig. 1913, vol. 123.

[3] Алимов Р.А. Сохибқирон Амир Темур. Методик тавсия. – Т., 1995.

[4] Амир Темур ва темурийлар ҳақида Миср кутубхоналарида сақланаётган манба ва қўлланмалар фихристи. – Қоҳира: Ўзбекистон Республикасининг Миср Араб Республикасидаги элчихонаси. 1996.

[5] Амир Темур библиографияси. И. Нисков, Б. Касимов, Б. Баннонов, М. Зиқруллаев, Я. Муҳаммедов. Международный фонд «Амир Темур», рук. Б. Ахмедов. – Т., IFEAC, 2003. – 114 с (Documents de travail de l'IFEAC, № 3, Avril, 2003, 114 p.).

Nationale de France), Узоқ Шарқ институти кутубхонаси (Institut de l'Extreme Orient), Осиё жамияти кутубхонаси (Société Asiatique), Олий мактаб (Ecole Normale Supériure, Collège de France) кутубхоналари асосида тузилди.

Францияда эса, узоқ йиллардан бери бизнинг тарихимиз, маданиятимиз, тил, ўрта аср мутафаккирларининг илмий мероси юзасидан жиддий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Француз шарқшунослари бу соҳада биринчилардан бўлиб кўп нарсаларни аниқлашга муваффақ бўлдилар. Ҳақиқатан ҳам, **«темуршунослик» илми Францияда бошқа малакатларга нисбатан анча жадал ривожланган.** Бу ерда ҳатто Темурийлар даври тарихи ва санъатини ўрганувчи махсус уюшма ҳам тузилган.

Амир Темур тарихига оид кўплаб манбалар, илмий ва бадиий адабиётлар мавжуд. Академик В. Бартольд бу ерда манбалар кўплигидан «чўкиб» кетиш мумкинлиги ҳақида айтганида ҳақ эди.

«Замонавий тарихчиларнинг кунчилигига хос бўлган камчилик – XIV–XV асрларда яшаган ҳукмронлар ўша замонда мавжуд бўлган ижтимоий-сиёсий муҳитнинг маҳсули эканликларини тушунмасликдир. Ўша давр одамлари учун ҳаёт қонуни ҳисобланган одатлар, анъаналар бизга ғайритабиий, ғайриинсоний туюлиши табиийдир ва уларга салбий муносабат билдириш ғайриилмий иш бўлган бўларди».

Жан Пол Ру,
Франция

Амир Темур шахси мана олти асрдан бери жаҳоннинг кўпгина машҳур олимларини ўзига жалб этиб келмоқда. Шу муносабат билан 1996 йилда Парижда жаҳон олимлари учун Амир Темур ва темурийлар даври ҳақидаги адабиётлар рўйхатини нашр этдик[1]. Бу асарлар, **биринчидан,** ўзбек китобхонларига тил «тўсиғи» туфайли кўп ҳам таниш эмас, **иккинчидан,** уларнинг кўплари нодир асарлар бўлиб, кўпчиликка маълум эмас; **учинчидан,** улар жаҳон тарихида Амир Темурнинг ўрнини белгилашда яқиндан ёрдам беради.

Амир Темур ва темурийлар ҳақидаги Европа олимларининг адабиётлар рўйхати 500 дан ортиқ номдаги адабиётни ўз ичига олган. У нафақат бизнинг мамлакатимизда, балки хорижда ҳам оммалашган.

Сўнгги йилларда 400 дан ортиқ тадқиқотларни топишга муваффақ бўлдик, аммо бу ҳали ҳаммаси дегани эмас, у доимий равишда тўлдириб борилиши керак. Шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, бу адабиётлар рўйхатида Амир Темур ва темурийлар ҳақидаги асосий адабиётлар қамраб олинган[2].

Европа темуршунослигига умумий тавсиф

Амир Темур ва темурийлар тўғрисидаги тадқиқотларнинг оддий статистикаси ҳам жаҳон шарқшунослигида мустақил «темуршунослик» илмий йўналишининг шаклланган ҳақида гапиришимизга тўла асос бўла олади.

1553 йил Флоренция (Италия)да италиялик олим П. Перондинонинг **«Скифлик Амир Темурнинг буюклиги»**[3] номли асари нашр этилган. Бу Европада Амир Темур ҳақидаги илк илмий тадқиқот бўлган.

Амир Темур ва темурийлар тўғрисидаги тадқиқотлар Англия, Австрия, Аргентина, Бельгия, Венгрия, Германия, Испания, Италия, Франция, Чехия, Португалия, Руминия, шунингдек, АҚШ, Канада, Туркия, Япония каби Европа ва Ғарб мамлакатларида чоп этилган.

---

[1] Ретеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории. Библиография// Информационный бюллетень. – Париж: 1996. – 28 с.

[2] Ретеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории. – Т.: Мир экономики и права, 1999.

[3] Perondino P. Magni Tamerlani Scytharum, Florence, 1553.

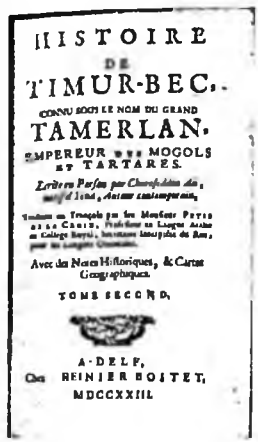
HISTOIRE
DE
TIMUR-BEC.
CONNU SOUS LE NOM DU GRAND
TAMERLAN.
EMPEREUR DES MOGOLS
ET TARTARES.
Ecrite en Persan par Charfeddin Ali, natif de Yezd, Auteur contemporain.
Traduite en François par les Membres Petis de la Croix, Professeurs en Langue Arabe au College Royal, Interprètes ordinaires du Roi, pour les Langues Orientales.
Avec des Notes Historiques, & des Cartes Geographiques.
TOME SECOND.
A DELF,
Chez REINIER BOITET,
MDCCXXIII.

Шарафиддин Али Яздийнинг француз тилида Франсуа Петти де Ла Круа таржимасида нашр этилган «Зафарнома» асари. Париж, 1722 йил.

«Zafer-nâmè». De Cheref ed-Din Ali Yezdi, tradult et édité en français par François Pétis de la Croix. Paris, 1722.

Биз эга бўлган Амир Темур ва темурийлар тўғрисидаги илмий нашрларни хусусиятлари ва тарихий тараққиёт қўра қуйидагиларга ажратиш мумкин:

биринчидан, араб, форс, туркий, Кавказорти халқлари тиллари ва Европа (испан, немис, лотин) тилларидаги ёзма манбалар;

иккинчидан, Амир Темурнинг Европа мамлакатлари (Испания, Англия, Франция) ҳукмдорларига йўллаган мактублари ва улардан олинган жавоблар;

учинчидан, танганшунослик маълумотларининг нашрлари;

тўртинчидан, эпиграфик манбаларнинг нашрлари;

бешинчидан, умумлаштирувчи характердаги ҳамда алоҳида муҳим муаммоларга бағишланган илмий тадқиқотлар;

олтинчидан, шахсий масалаларни акс эттирувчи илмий тадқиқотлар;

еттинчидан, илмий-оммабоп нашрлар.

Амир Темур тўғрисида Ўрта асрларда ёзилган деярли барча манбалар Европа тилларида чоп этилган. Бу **Шарафиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ибн Арабшоҳ, Ҳофиз Абру, Абдураззоқ Самаркандий, Фосиҳий** ва бошқа муаллифларнинг асарларидир.

Масалан, **Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»** асари Парижда 1722 йилдаёқ таржима қилинган[1]. Бу таржимада катта хатоликларга йўл қўйилган бўлиб, айрим жойлар ташлаб кетилганлиги ва ноаниқликларни кузатиш мумкин, аммо бошқа таржима мавжуд эмас.

Бундан ҳам аввалроқ, 1658 йилда Р. Ватье томонидан Ибн Арабшоҳнинг асари француз тилига таржима қилинган[2].

1843 йил Парижда **Абдураззоқ Самаркандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»**[3] номли асарининг Е. Кватремье томонидан амалга оширилган таржимаси нашр этилган.

1937 ва 1956 йилларда Прагада **Низомиддин Шомийнинг** Феликс Тауэр томонидан таржима қилинган **«Зафарнома»** асари **Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ат-Таворих»**[4] асари билан тўлдирилган ҳолда изоҳлар билан икки жилдда чоп этилган.

Англиялик олимлар ҳам бирламчи манбаларни инглиз тилида нашр этишган. 1887–1888 йилларда Калькуттада **Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»** асарининг икки жилдлик танқидий матни чоп қилинган[5]. Ушбу нашрдан ҳозиргача фойдаланиб келинмоқда.

1936 йили **Ж. Сандерс** Ибн Арабшоҳнинг асарлар тўпламини инглиз тилига таржима қилган ҳолда нашрдан чиқарган[6]. **Ибн Халдуннинг «Чингизхон ва татарлар тарихи ҳақида манбалар»**[7] асари 1956 йилда Америкада таржима қилинган.

---

[1] Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ait Yezdi et traduite en français par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix, Paris, 1722, 4 vol., in-12.

[2] Vattier P. Adjayib-ul-mekdur fi Newayib-l nimur, Paris, 1658, vol. 2.

[3] Абдураззоқ Самаркандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн/ А. Ўринбоев таржимаси/ Масъул мухаррирлар С. Аминжонов У.И. Каримовлар. – Т.: Фан, 1969. – 464 бет.

[4] Hafiz-i Abru. Zubdetu't-Tevarih. – Bodlein Library Oxford yazm. Elliot. 422 (Sachau-Ethe, catalogue, nr. 161, s. 90). (Fatih ktb. Nr. 4370/1); Avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tawarih-i baysunguri de Hafiz-i Abru. 2 vols. I (text) Prague, 1937. II (commentary) Prague, 1956.

[5] The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd; edited by Maulawi Muhammad Ilahdad. – I-II, Calcutta: 1887–1888.

[6] Ahmad ibn Arabshah. Tamerlane or Timur, the great Amir; Trans. By J.H. Sanders. – London: 1936. XVIII, – 341 p.

[7] Ibn Khaldun's Sources for the History of Chinghiz khan and the Tatars// Journal of the American Oriental Society, 1956, vol. 76. – P. 91–99.

1954 йилда эса Ибн Тағри Бирдининг **«Миср тарихи (1382–1411)»**[1] номли асари таржима қилинган бўлиб, унда Амир Темур ва Миср мамлук султонлари ўртасидаги ўзаро муносабатларга алоҳида эътибор берилган.

Ниҳоят 1988 йили В. Такстон Кембрижда (АҚШ) **«Юз йилликнинг шаҳзодалари: темурийлар маданияти ва тарихига оид манбалар»**[2] номли китобни нашрдан чиқарган.

Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, бир қанча европалик олимлар манбанинг тулиқ матнини эмас, балки у ёки бу тарихий муаммога бағишланган қисмларинигина нашр эттиришган. Мисол учун, ҳинд олими К.М. Майтра Лаҳорда ўзининг **«Хитойдаги форс элчихонаси. Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ат-таворих» асаридан парчалар»**[3] номли ишини нашр қилдирган (1970 йилда Нью-Йоркда қайта нашр қилинган).

Европалик олимларнинг тарихий атамаларни қўллашдаги бир қанча хатоликларини ҳам айтиб ўтиш жоизки, бу камчилик баъзи бир илмий муаммоларни юзага келтиради. Яъни, улар тўлиқ ишонч билан Амир Темур ва темурийлар томонидан юборилган элчиларни форсийлар деб қабул қилишган, лекин бу фикр умуман нотўғри.

Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги»[4] асари Европа тилларида (испан, француз, инглиз) нашр қилинган илк ёзма манбадир. 1582 йилдан бошлаб Мадридда Гонзало Арагат де Молино бу асарнинг биринчи нашрини амалга оширган.

1990 йилда профессор Л. Керен ушбу нашрнинг тўла камровли фундаментал шарҳли таржимасини нашр қилдирган. Кундаликларнинг таржимаси 14 тилда, шу жумладан, Аргентина, Япония, Туркияда ҳам нашр қилинган. 1958 йилда эса, уни Клемансо Маркхэм форс тилига таржима қилган.

Инглиз (1879)[5] ва немис (1859)[6] тилларида баваријялик немис аскари **Иоханн Шильтбергернинг** ёзишмалари нашр этилган бўлиб, унда Амир Темур ва турк султони Боязид ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган.

Юқорида таъкидланган манбалар кўпчиликка маълум бўлса, италиялик католик диндори **Бернардо де Мигнанеллининг «Амир Темир ҳаёти»**[7] деб номланган асари бизнинг олимларимизга деярли нотаниш.дир. Бу асар 1415 йилда лотин тилида ёзилган бўлиб, унда Соҳибқирон фаолиятига доир айрим лавҳалар, 1400 йилги Дамашқ ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Асар 1956 йилга келиб Вальтер Фишель томонидан инглиз тилида нашр этилган.

---

[1] Ibn Taghri Birdi. History of Egypt (1382–1411), Trans. From the Arabic Annals Ibn Taghri Birdi by W. Popper. University of California. Publ// Semitic philology, vol. 13, 14, Berkley, 1954.

[2] Thackston W.M.A. Century of Princes: Sources in Timurid History and Art, – Cambridge, Mass, 1988

[3] Maitra K.M.A. Persian Embassy to China, being an Extract from Zubdatu't Tawarikh of Hafis Abru. Lahore, 1943.

[4] Clavijo Ruy Gonzalez de. Historia del Gran Tamerlan e itinerario y enarracion ad viage, y relanion de la Embaxada one que Ruy Gonzalez de Clavijo le bizo por mandado del muy poderoso senior rey don Henrique el Tercero de Castilla ed Sancha, Madrid, 1782. Сўнгги марта Клавихо кундаликлари Испания Ташқи ишлар вазирлиги хомийлигида 2000 йили Мадридда чоп этилди.

[5] Schiltberger. H. The Bondage and Travels of Ioghann Schiltberger a native of Bavaria in Europe, Asia and Africa. 1396–1427. London, 1879.

[6] Schiltberger H. Reisen des Iohannes Schiltberger aus Munchen in Europe, Asia und Africa von 1394 bis 1427 ed K.F. Neumann. Munich, 1859.

[7] Бернардо Мигнанеллини. Жизнь Тамерлана/ Перевод с итальянского на английский язык с «Введением» и комментариями Уоттера Дж. Фишель. – Университет Калифорнии, Беркли // Перевод на русский язык З.В. Гтиенацке, В.Р. Цилицкой.

Амир Темур ва темурийларнинг Хитой, хусусан, Минг династияси билан савдо ва дипломатик алоқалари ҳақидаги хитой манбалари олимларимиз томонидан деярли ўрганилмаган. Бу ҳақда кўплаб дипломатик хатлар мавжуд. Уларнинг ичида биринчи хитой элчиси Фа Анянинг Амир Темурга йўллаган ҳисобот хати алоҳида ўрин тутади. Фа Аня 1395 йилдан 1407 йилгача темурийлар давлатида яшайди. Бундан ташқари, хитой элчиси Чень Ченнинг Шоҳрухга йўллаган ҳисобот хати мавжуд.

Чень Ченнинг ҳисоботида Марказий Осиё ҳақида кўплаб қизиқарли маълумотлар келтирилган. Бу ҳисобот узоқ йиллар давомида топилмаган бўлиб, 1930 йилга келибгина оммага маълум бўлган ва Тайпада нашр этилган. Б. Панкратов бу ҳисоботдан Хиротта бағишланган айрим парчаларни рус тилига таржима қилган. Бундан ташқари, у Марказий Осиёнинг кўпгина шаҳарларида, жумладан, Тошкент, Самарқанд. Кеш, Термизда бўлиб, улар ҳақида маълумотлар қолдирган.

«Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига қизиқиш оммавий тус олиб кетди. Дастлаб Францияда, кейинчалик Италияда, Испанияда, Англия ва Германияда темуршунослик илми ривожлана бошлади. Қисқаси Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш Европада анъанага айланиб кетди».

Жан Пол Ру,
Франция

Хорижлик олимлар Хитой ва Амир Темур ҳамда темурийларнинг ўзаро алоқалари масаласига катта эътибор қаратишган. Бу ҳақда кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб боришган. Уларнинг ичида бельгиялик олим Х. Сервуснинг **«Минг династиясини бошқаришда чин-мўғул муносабатлари»**[1] номли асари муҳим ўрин тутади.

Европалик ва осиёлик, биринчи навбатда, япониялик олимлар томонидан Амир Темур ва темурийлар ҳақида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Бу асарларда Амир Темурнинг ўзига хос қирралари очиб берилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, жаҳон **шарқшунослигида «Темуршунослик» деб номланган мустақил илмий йўналиш шаклланган.**

Бу асарларнинг ичида француз олими Р. Груссенинг **«Жаҳон Соҳибқирони»**[2] ва **«Чўл империяси»**[3], Ж.П. Рунинг **«Амир Темур»**[4], инглиз олими Е. Россанинг **«1402 йилда Амир Темур ва Боязид»**[5] ва Ҳ. Ҳукҳемнинг **«Амир Темур»**[6] асарлари муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, 1995 йили профессор Г. Ҳидоятов томонидан Ҳ. Ҳукҳемнинг китоби рус тилига таржима қилинган ва Тошкентда нашр этилган[7].

Америкалик олимлардан Л. Комарованинг **«Олтин диск. Темурийлар давридаги Эрон металл буюмлари»**, Ф. Манцнинг **«Амир Темурнинг юксалиши ва бошқаруви»**[8], канадалик тадқиқотчи Л. Голомбекнинг **«Эрон ва Турон темурийлар архитектураси»**[9] (2 жилдлик), румин олими Александреску Дерсканинг **«Амир Темурнинг 1400 йил Анатолиядаги истилоси»**[10] асарлари ҳам алоҳида диққатга сазовор.

---

[1] Serruys H. Sino-Mongol relations during the Ming. II. The tribute system and diplomatic missions (1400–1600)// Melanges chinois et Bouddhiques, vol. XIV. Bruxelles, 4, 1967; Serruys H. Sino-Mongol relations during the Ming, III. Trade relations: the Horse fairs (1400–1600)// Melanges chinois et Bouddhiques, vol. XVII. Bruxelles, 4, 1975;

[2] Grousset R. Le Conquerant du monde. Paris, 1953.

[3] Grousset R. L'Empire des steppes, 4-ed, Paris, 1980.

[4] Roux J.P. Tamerlan. Paris: 1991. – P. 23.

[5] Ross E.W. Tamerlan et Bayezid en 1402, London, 1940, – 323 p.

[6] Hookham H. Temurlaine the conqueror, London, 1962.

[7] Хукхем Хильда. Властитель семи созвездий / Пер. с англ. Г.А. Хидоятова. – Ташкент, 1995. – С. 316.

[8] Manz B.F. Tamerlane and the symbolism of sovereignty / Iranian studies, vol. 21/1-2, 1988.

[9] Golombek L. The Timurid Architecture of Iran and Turan. 2 vol. Princeton, 1988.

[10] Alexandrescu-Dersca M M. La campagne de Timur en Anatolie 1402. Bucuresti, 1942, – 250 p.

Европа ва Осиёда (Япония, Эрон, Туркия) нашр этилган алоҳида мақолаларда Амир Темур ва темурийлар даври тарихи ва маданиятининг муҳим муаммолари таҳлил қилинган.

Шунингдек, япон олими Кадзуо Энокининг Хитойнинг Минглар сулоласи ва Амир Темур ўртасидаги дипломатик алоқаларга бағишланган асари[1], Еидзи Манонинг «Амир Темур Кўрагон. Темурийлар шажараси»[2], Тори Хониданинг «Темур ва император Юнли»[3], Хироши Ватанабининг «Минглар даврида Хитойдаги мусулмон давлатларининг элчихоналари»[4] асарлари муҳим аҳамият касб этади.

«Амир Темур ҳеч қачон бекорга, ёки арзимас манманлик учун таваккал қилишни ёқтирмас, саркарданинг ўзини тутиши жангнинг тақдирига қанчалик таъсир қилишини, ўзининг ўлими, ёки асир тушиб қолиши лашкарларининг оммавий равишда пароканда бўлишига сабаб бўлишини жуда яхши тушунарди. У мажбур бўлиб қолгандагина ва шу нарсани лозим деб топгандагина қиличини қинидан чиқарар эди».

Жан Пол Ру,
Франция

Америкалик олим Морис Рассаби[5] томонидан шу давр тўғрисида кўплаб мақолалар нашр этилган. Жумладан, тайванлик олим Шу-у-ху ўзининг «Чен-хо ва Темур: уларнинг ўзаро алоқалари» асарида XV аср бошларида Жануби-шарқий Осиё ва Ҳиндистон, ҳаттоки, Ҳўрмузд кўлтиғигача 8 марта денгиз экспедициясини уюштирган буюк адмирал Чен-хо ҳақида тўхталиб ўтган.

1958 йили тайванлик олим нашр этган мақолада таъкидланишича, юқорида номи тилга олинган адмирал томонидан уюштирилган экспедициядан мақсад Форс кўрфази, Қизил денгиз ва Ҳинд океани бўйида жойлашган давлатлар билан Амир Темурга қарши ҳарбий иттифоқ тузишдан иборат бўлган.

Турк олими Закий Валидий Тўғон шу даврга оид бир нечта мақолалар муаллифидир. Жумладан, **«Темурнинг ҳарбий сиёсати»**[6] ва **«Темурнинг 1395 йил Украина ва шимолий Кавказга юриши»**[7] каби асарлари АҚШдаги Украина фан ва санъат академиясида нашр этилган.

Шамс. Рассом: З. Ҳакимов. 2013 йил.
Tirre. Rai Z. Khakimov. 2013.

[1] Enoki K. Fu An's Missions to Central Asia / Memories of the Rasearch Demaprtment of the Tokyo Bynko 35, Tokyo, 1977.

[2] Mario Eije. Amir Temur Kuragan. The timurid genealogy and Timur's position// Toyoshi Kenkyu. 1976.

[3] Tora Haneda. Timuru to Eirakuteі (Temur and the Yunglo emperor)// Haneda hakushi shyaku rombunshu, vol. I, Kyoto, 1957, – P. 477–490.

[4] Hiroshi Watanabe. An Index of Embassies and Tribute Missions from Islamic Countries to Ming China (1368-1644) as Recorded in the Ming Shih-lu Classified According to Geographic Area// Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, Vol. 33. 1975.

[5] Rossabi M. Ming China's relations with Hami and Central Asia, 1405-1503. – Ann Arbor; Mich., Univ. Microfilms International, 1970; Rossabi M. Eunuch Power: the Role of Eunuchs in ming Foreign Relations. Monumenta Serika. Rossabi M. Cheng Ho and Timur. Any Relations? // Oriens Extremus, Vol 20, Wiesbaden, 1973.

[6] Togan A.Z.V. Temur'un mezari// Ginazalt, Istanbul, №2.

[7] Togan A.Z.V. Timur's campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus// Annals of Ukrainian Akademy of Art and Science in USA, VI. 3–4, 1958, – P. 1358–1351.

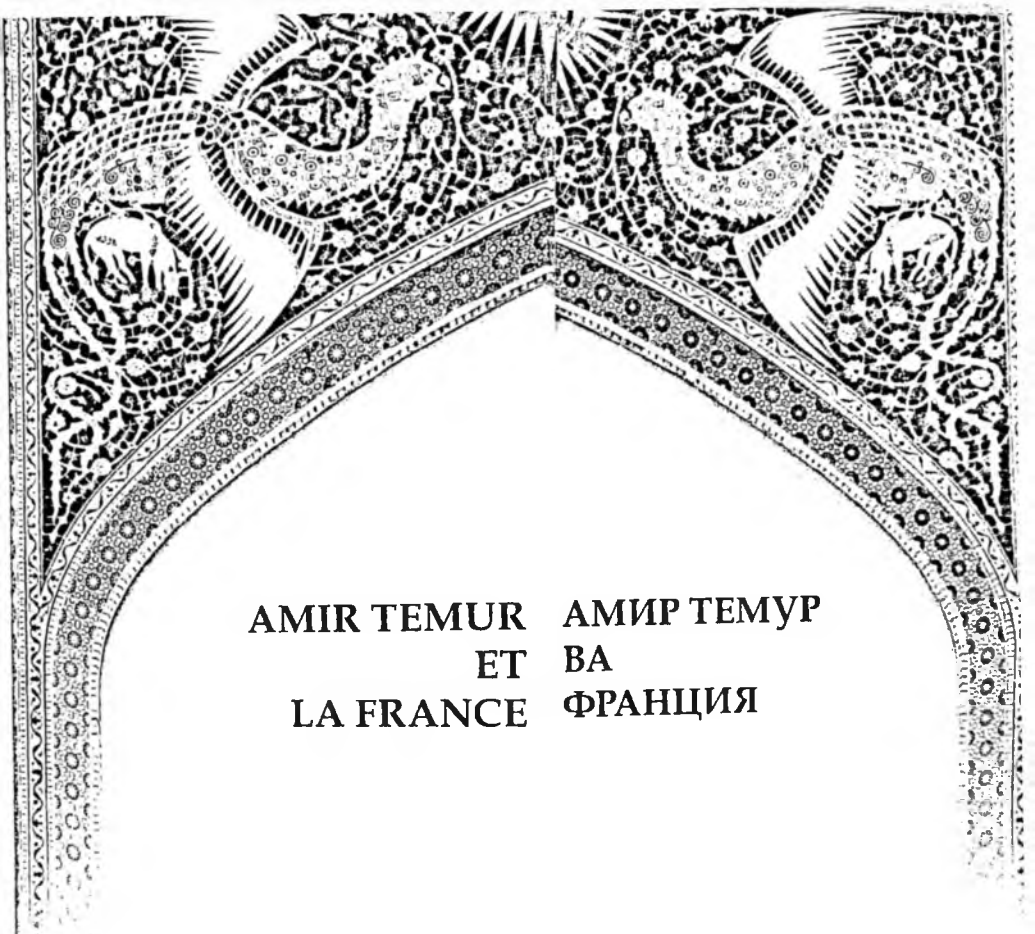

AMIR TEMUR ET LA FRANCE

АМИР ТЕМУР ВА ФРАНЦИЯ

Намоён. «Амир Темурнинг Бибихоним масжиди лойихаси юзасидан суҳбати». Россом: Ш. Рихсиев, 1996 йил.

Panneau «Amir Temur sur le projet de la mosquee Bibi Khanym». Par Ch. Rikhsiev, 1996.

«Темурийлар даврини ўрганиш масаласида Ғарб маданияти, адабиети, мусиқаси алоҳида ўрин эгаллайди ҳамда жаҳон миқёсида энг ажойиб жиҳатлардан бирини ташкил қилади».

Венсан Фурньё,
Франция

Амир Темур ва Франция қиролининг дипломатик алоқалари

XIV асрнинг охирига келиб катта иқтисодий ва ҳарбий куч-қудратга эга бўлган Усмонли турк империяси ва унинг Султони Боязид Йилдирим қўшинлари Болқон ҳудудларидаги давлатларни бирин-кетин забт этиб, Европа томон силжимоқда эди[1]. Султон Боязиднинг бу ҳаракатидан таҳликага тушган Европа қироллари тезда унга қарши катта армия тўплаб, салиб юришига отланганлар. Бу салиб юришига Бургундия[2] герцоги маршал Бусико кўмондонлик қилган. Жанговар рицарлардан иборат Бусико армияси Султон Боязид қўшини билан 1396 йил Никополь (Болгария ҳудудидаги шаҳар) яқинида тўқнашган. Бу жангда маршал Бусико армияси мағлубиятга учраган. Унинг ўзи ва лашкарбошилари Султон Боязид томонидан асирга олинган.

Икки муҳим сабаб Франция Қироли Шарль VI ни туркларга қарши курашда Амир Темур билан иттифоқ тузишга ундаган.

Биринчи сабаб, француз зодагонларидан тузилган қўшиннинг 1396 йили турк султони Боязид томонидан Никополда маҳв этилиши алами.

Иккинчи сабаб, худди шу йили ўз шарқий ҳудудлари тақдирини француз ҳукмдори қўлига топширган Генуя вассаллигини қайта тиклаш умиди.

---

[1] Холбеков М. Амир Темурнинг Европа қироллари билан ёзишмалари. – Самарқанд: «Мерос», 1996. – 5-бет.

[2] IX–XV асрларда ҳозирги Франция ҳудудларидаги герцоглик 1477 йилда Франция қироллиги таркибига қўшилган. Қаранг: Lucien Kehren. Un contemporain de Tamerlan: le maréchal de Boucicaut // La Timuride, 20e numéro, Paris, 1999. – P. 13-16.

Қирол Шарль VI.
Рассом: Бусико, 1412 йил.

Charles VI, roi de France.
Par Maître Boucicaut, 1412.

Иқтидорсиз ёхуд омадсиз ҳокимлардан наф чиқмагач, Қирол Шарль VI 1401 йили Генуяга обрў-эътиборли зодагонлардан бири, қаттиққўл ва садоқатли ижрочи француз маршали Бусикони ҳоким этиб тайинлаган. Бусико Никополь муҳорабасидан омон қолган санокли французлардан бўлиб, туркларнинг ашаддий душмани бўлган. У исёнкор генуяликларни тезда тиз чўктирган.

Маршал Бусико Усмонли туркларга қарши яна бир жанговар юришдан қайтиб келгач, 1399 йил у атиги минг кишилик лашкарга бош бўлиб Эг-Мортдан олти кемада йўлга чиққан ва Константинополь қамалини ёриб ўтишга муваффақ бўлган. У Венеция ва Родосдан ёрдамга келган бир неча кема билан ўз қўшинини мустаҳкамлаб, туркларнинг империяси қирғоқларига қатор шиддатли ҳужумлар уюштирган, кўп ерларни вайрон қилган, аҳоли орасида вахима уруғини сепиб, истеҳкомларни забт этган ёхуд кулини кўкка совурган ва бу билан Султон Боязидни Базелиус салтанати пойтахтини қамал қилиб турган қўшинларидан бир қисмини ўзига қарши ташлашга мажбур қилган.

«Амир Темур кўп мамлакатларни қўлга киритган. У буюк жаҳонгир эди, лекин халқларнинг хотирасида у ўзининг қурган иморатлари ва яратувчилик ишлари билан сақланиб қолган. Францияда Регистон ва Самарқандниng бошқа дурдоналари яхши маълум, кўп французлар бу осори атиқаларни ўз кўзлари билан кўришни истайдилар»[1].

Жан Клод Ришар,
Францияниng
Ўзбекистондаги
собиқ элчиси

Маршал Бусико Генуянинг ҳокими бўлгач, шаҳарнинг Шарқдаги амлоклари тақдири билан шуғулланган. У амалга оширган биринчи тадбир Генуянинг Азов денгизи бўйидаги, Қримдаги, Шио, Фамагуст ва Перадаги савдо марказларига тафтишчилар юбориш бўлган. Ў ўз хабаргўйлари орқали Осиёда бўлаётган воқеа-ходисалардан огоҳ бўлган ва ўз навбатида Қирол Шарль VI га мунтазам ахборот бериб турган.

Айнан мана шу сабабдан Франция Қироли Амир Темурнинг ўз салтанати ғарбий ҳудудларида жойлашган давлатлар устига зафарли юришидан ва у билан Султон Боязид ўртасида тўқнашув содир бўлишидан хабардор бўлган. Шу тўқнашув арафасида у Византия элчиси, доминикан ордени руҳонийси Франсуа орқали Соҳибқирон Амир Темурга мактуб йўллаган ва агар у туркларга ҳужум қиладиган бўлса, генуяликлар ва уларнинг ҳарбий денгиз қўшинларининг ёрдамини ваъда қилган. Чиндан ҳам, кўп ўтмай Амир Темур Туркия ҳудудларига кирганида Маршал Бусиконинг амри билан Пера қалъаси деворларида Моваройннаҳр ҳукмдорининг туғи ҳилпираган. Бу билан Франция Қироли ва Генуя шаҳри протектори Султон Боязидга қарши курашда Амир Темур билан иттифоқ тузганлигини қатъий маълум қилган.

1403 йил июнь ойининг бошида Парижда рўй берган қизиқарли бир воқеани ҳам Франция Қироли Шарль VI ва Амир Темур ўртасидаги яқинлашув сиёсати билан боғлаш мумкин. Гўё Амир Темур томонидан йўлланган доминикан ордени руҳонийси Султониянинг Иоанн исмли архиепископи Қирол Шарль VI га ишонч ёрликларини топширган,

[1] Jean Claude Richard. Ambassador of France to the Republic of Uzbekistan. Opening Speech// Amir Temur, an assessment of his role in contemporary history and his significance for Uzbekistan in the search for its national identity/ Materials of the International Symposium dedicated to the 660th Anniversary of the Birth of Amir Temur (Samarkand, 27-29 September, 1996). – Tashkent, 1997. – P. 14.

Маршал Бусико

Maréchal de Boucicaut

зархал ҳарфлар билан битилган ёрликнинг бирида Амир Темурнинг **«Рости-русти»** шиори битилган кичик шаҳсий муҳри босилган бўлган[1].

Одатда, бошқа мамлакатларнинг ҳукмдорларига битилган мактубларда қўлланиладиган мақтов-олқишлардан холи ва ўта расмий оҳангдаги бу мактубда Соҳибқирон Амир Темур икки мамлакат ўртасида савдо-сотиқни ривожлантириш ниятн борлигини, Францияга борган ўз тижоратчиларига Қирол раҳнамолик қилса, унинг салтанатига келадиган насроний савдогарларга шахсан ўзи паноҳ бўлишини маълум қилган.

У ўз ҳузурига Қиролнинг мактубини олиб келган руҳоний Франсуадан Франция Қиролининг кудрати хусусида эшитганини, руҳоний ўз Қироли қудратли қўшинга бош бўлиб йўлга тушганини ва Амир Темурнинг ҳам ғанимлари бўлмиш душманларини ер билан яксон қилганини ҳам сўзлаб берганини ёзган. Бу, албатта, руҳоний хаёлотининг маҳсули бўлиб, у маршал Бусико амалга оширган ҳужумларни кўпиртириб, бўрттириб, бундан ўз элчилиги обрусини кутариш учун фойдаланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Амир Темур мактубида Қиролни қизиқтирган бошқа саволларга ўз элчиси жавоб беражагини маълум қилган.

Қироллик солномачиларининг таъкидлашича, Франция Қироли Шарль VI олис Шарқдан келган бу сирли руҳонийнинг ҳикоясидан шу қадар таъсирланганки, ундан шу гапларни сарой аҳлига ҳам айтиб беришини илтимос қилган. Оппоқ соқолли, сўзамол руҳоний ўзининг ҳаяжонли ҳикоясини Соҳибқирон Амир Темурнинг туркlар устидан ғалаба қозонганини маълум қилиш билан бошлаган, сўнг у Султон Боязидни банди қилиб, барча насроний асир ва асираларни озод этганини сўзлаб берган.

Шундан кейин руҳоний Амир Темурнинг савдо-сотиқни йўлга қўйиш ҳақидаги таклифи насроний қироллар учун ҳам манфаатли бўлишини исботлаб берган, зеро бу қудратли соҳиби тахт билан имзоланажак дўстлик шартномаси унинг салтанатидаги ҳозирча мушкул аҳволда кун кўраётган насронийларнинг ҳам ҳаётини яхшилашга ёрдам беришини уқтирган.

Орадан бир неча кун ўтгач Франция Қироли Шарль VI Султония епископининг қўлига Соҳибқирон Амир Темур учун мўлжалланган жавоб мактубини топширган. Ушбу дипломатик номада Қирол ирқий ва диний фарқлар мамлакатлари ўртасида савдо-сотиқни йўлга қўйишга тўсиқ бўлолмаслигини билдириб, унинг ўзи Францияга келадиган тижоратчиларни ўз паноҳига олишини ҳамда Амир Темурдан Шарққа тижорат ишлари билан борадиган ўз фуқароларига нисбатан худди шундай йўл тутишни илтимос қилган.

Кўп тилларни пухта билувчи, тахминларга қараганда итальян миллатига мансуб руҳоний Иоанн Венеция ва Генуя томон қайтиб кетишидан олдин **«Амир Темур ҳақида хотира»**[2] номли кичик бир рисола ёзишга ҳам улгурган ва уни кўп нусхада атрофидаги одамларга тарқатиб чиққан. Ҳозирги кунгача француз тилидаги асл нусхаси ва лотинча таржимаси сақланиб қолган бу бебаҳо тарихий ҳужжатнинг мақсади барча қизиқувчиларни Мовароуннаҳр ҳукмдорининг қисқача тарихи ҳамда у

---

[1] Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – 354 p.

[2] Sacy S. de. Mémoires sur une correspondance inédite de Tamerlan avec Charles VI // Memoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. – Paris, 1822. T. VII. – P. – 470-522.

Европадан олишни ихтиёр этган маҳсулотлар руйхати билан таништиришдан иборат бўлган.

Амир Темур билан яқиндан мулоқотда бўлган унинг замондоши томонидан битилган ушбу матндан Соҳибқирон ҳақидаги жуда қимматли маълумотлар ўрин олган. Бундан ташқари, Султония архиепископи ҳам Соҳибқироннинг фукароларидан бири бўлган, зеро Эроннинг шимолида жойлашган ушбу шаҳар Амир Темур салтанатига қараган.

Ушбу «Хотира»да руҳоний Иоанн Амир Темур шахсининг айрим ажралиб турувчи хусусиятларини тилга олган. У дастлаб Соҳибқирон исмининг аниқ этимологиясини келтирган: Темурбек исми «темир» ва «бек» сўзларидан олинган бўлиб, «темир ҳукмдор» деган маънони англатади: «Тамерлан» сўзи эса форсча салбий бўёққа эга бўлиб, «Темур оқсоқ» деган маънони билдиради. Унинг ёзишича, Амир Темур «мардона юз тузилишига эга, қадди-қомати чиройли, бироқ асаб томирлари кесилган, ўнг қўли ва оёғи хаста» кишидир[1].

«Унинг (Амир Темурнинг) қадди-қомати келишган, баланд бўйли, кучли овозга эга, куч-қуввати жасурлигидан қолишмайдиган, қарашлари анчайин ёқимли булган. У улимга тик қараган, 80 йил умр кўрмаса ҳам ўз даҳолиги ва довюраклигини йўқотмаган».

Луи-Матьё Лангле, Франция

«Хотира»да таъкидланишича, «у ўзини на подшоҳ ва на қирол деб атайди... ва барча қилган ишларини, амру фармонларини саройда иззат-ҳурмати жойига қўйилган хон номидан амалга оширади»[2]. Чиндан ҳам, Амир Темур тахтга Чингизхон авлодидан бўлмиш қўғирчоқ хонни ўтқазиб қўйган бўлиб, ўзи бу унвондан воз кечган.

Руҳоний Иоанн Амир Темурнинг насроний ва мусулмонларга бўлган муносабатидаги қарама-қаршиликларни ҳам келтирган. «У мусулмон бўлиб, мусулмон бўлмаганларга қарши жанг қилади... у насронийлар ва, айниқса, фаранглерга яхши муомалада бўлиб, уларни ўз салтанатига киришлари ва черковларда ибодат қилишларига қаршилик қилмайди»[3]. Муаллиф Амир Темур ўзининг иродасига қарши чиққанларни, уларнинг мусулмон ёки насронийлигидан қатъи назар, шафқатсизлик билан яксон этади, деб қўшимча қилади. Ушбу таърифни испаниялик элчи Руи Гонсалес де Клавихо хотираларида ҳам учратиш мумкин.

«Хотира»нинг бир боби «Худо ёрлақаган Амир Темур»га бағишланган. «Хотира»да Амир Темур шахси ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган. «У Худо танлаган инсон... у Худо нимани буюрса, шуни қилишини айтади... у бундан ташқари одамларнинг хаёлидан кечаётган фикрлар ва режаларни билишини таъкидлайди, зеро бу хислатни унга фаришталар беришган... у ўзига қарши тайёрланган фитналарни бир зумда билиб олади». Амир Темурнинг мана шундай башорат қила билиш хислатини Ибн Арабшоҳ[4] ҳам тасдиқлаган, «Зафарнома»[5]да эса бунга бир неча мисоллар келтирилган.

---

[1] Sary S. de. Mémoires sur une correspondance inédite de Tamerlan avec Charles VI // Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, – Paris, 1822, T.VII. – P. – 470–522.

[2] Ibid.

[3] Ibid.

[4] **Ибн Арабшоҳ** – Суриянинг Дамашқ шаҳрида туғилган бўлиб, Амир Темур шаҳарни забт этганида ота-онаси билан биргаликда Самарқандга олиб келинган. Амир Темур ўлимидан сунг Мовароуннаҳрни тарк этиб, Ахдриановлга келиб жойлашган. Арабшоҳ бу ерда Усмонлилар шаҳзодаси Аҳмед I га вазирлик қилган. У Амир Темурнинг таржимаи ҳолини рисола шаклида битган машҳур асарнинг муаллифи ҳисобланади. Ибн Арабшоҳ. Ажоиб ал-мақлур фи тарихи Таймур (Темур тарихидан тақдири ажойиботлари)/ Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У Уватов тайёрлаган/ Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. II китоб. – Т.: «Меҳнат», 1992. – 65-бет; Ibn Arabchah. Extraordinaires du destin sur les aventures de Timour (1440), trad. Francaise de P. Vattier, Paris, 1658.

[5] Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома» (фотофаксимил нашр)// Нашрга тайёрловчи, Сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев. – Т.: 1972. – 194-бет; Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ait Yezdi et traduite en français par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix, Paris, 1722.4 vol. in-12.

Султония епископи Иоаннинг шахсига келсак, унинг ҳақиқатан ҳам тарихда яшаб ўтганлигини кўпчилик муаррихлар тасдиқлаган, бироқ Амир Темурнинг мусулмон салтанатида насроний епископлигининг мавжуд бўлганлиги ҳам шубҳадан холи эмас.

Бироқ, қиролликнинг эски архивларидан олинган ушбу ҳужжатлар (жумладан, Мироншоҳнинг Амир Темур қўллаган сўз ва ибораларни ишлатиб, насроний қиролларга йўллаган мактубининг таржимаси)ни диққат билан ўқиганда, тиниб-тинчимас рухоний, форс тилида битилиб, ўзи томонидан лотин тилига таржима қилинган хатнинг усталик билан бузиб кўрсатилгани кузатилади. Ҳеч шубҳа йўққи, у бу ишни ўз элчилигининг ҳақиқий моҳиятини «ошириб», Франция Қироли Шарль VI га ижобий таъсир кўрсатиш ниятида қилган, деб хулоса қилиш мумкин.

Маълумки, Франция тарихшунослигида Амир Темур тўғрисида жуда кўп асарлар битилган. Улар орасида Луи-Матьё Лангле[1]нинг *(Louis-Mathieu Langlès)* «Темур ҳаёти»[2] асари алоҳида ўрин тутади. Муаллиф бу китобида Амир Темур шахси ва унинг даври тўғрисида жуда қимматли маълумотлар келтирган.

Лангле Амир Темурнинг узлуксиз ҳарбий юришларига тўхталар экан, уни XI асрдаги бошқа бир ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий билан таққослаган. Агар Маҳмуд Ғазнавий бошқа юртларни истило қилиб, туплаган бойлиги Ғазнавийлар давлати ва унинг аҳолиси учун кўп наф келтирмаган бўлса, Амир Темур буюк саркарда бўлиши билан биргаликда жуда оқилона давлат раҳбари ҳам эканлигига эътиборни жалб этган. У ўз Мовароуннаҳрини жаҳоннинг энг обод ва гўзал давлатларидан бирига айлантиришга алоҳида эътибор берган.

Ланглениг ёзишича, Амир Темур ўз салтанатининг пойтахти – Самарқанд ва бошқа шаҳарларга зафарли ҳарбий юришларида кўлга киритган бойликлардан ҳам кўпроқ моҳир усталар, олимлар, рассомлар, шоирларни олиб келган. Улар забт этилган юртлардан таклиф этилган, меҳнатлари, маҳоратлари ва истеъдодлари юқори қадрланган. Лангле Амир Темур буни Мовароуннаҳрда ана шундай мутахассислар ва ижод аҳли кам бўлганлиги учун эмас, балки улар қанчалик кўп бўлса, салтанатда ободончилик ишлари шу қадар юксалиши, маданият ва санъат гуллаб-яшнашини ўйлаб қилганини таъкидлаган.

Лангле ўзининг «Темур ҳаёти» китобида Буюк Сохибқироннинг доно ва оқил давлат раҳбари бўлганлигига ҳам урғу берган. Муаллиф Амир Темур ҳар бир ғолибона ҳарбий юришидан кейин Самарқандда катта Кенгаш чақиришини, унга салтанатнинг ҳар бир маъмурий бирлигидан энг нуфузли мулозимлар таклиф этилишини бажо этган. Бундай Кенгаш юртнинг ҳамма жойидаги аҳволдан тўла хабардор бўлиш ҳамда мавжуд муаммоларни кўпчилик фикрини билган ҳолда ҳал этишга хизмат қилган.

Лангле Амир Темурнинг жуда адолатли ҳукмдор бўлганлигига кўплаб мисоллар келтирган. Жумладан, Амир Темурнинг Европа-

---

[1] **Луи-Матьё Лангле** (Louis-Mathieu Langlès) (1763–1824) – француз шарқшуноси ва кутубхоначиси. Лангле – Шарқ тиллари махсус мактабининг асосчиси ва биринчи директори, форс тили ўқитувчиси, Кирол кутубхонасидаги Шарқ қўлёзмалари саклановчиси. 1795 йилда Фан ва санъат миллий институтига аъзо бўлган. Кабри Париж шаҳридаги Пашез-Ож қабристонида жойланган. «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари» (Instituts politiques et militaires de Tamerlan) номли асар таржимон-муаллифи.

[2] Лангле. Жизнь Тимура. Пер. с французского. – Т.: 1890, Louis-Mathieu Langlès, Vie de Timour // Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 115.

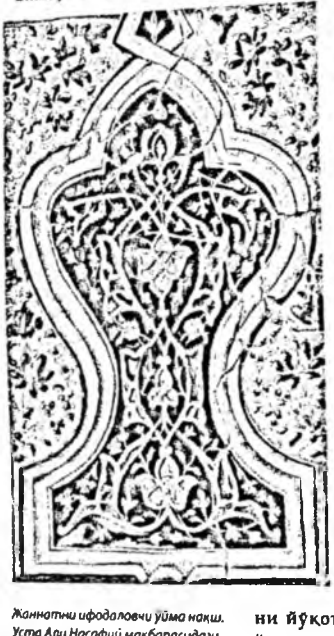

Жаннатни ифодаловчи ўйма нақш. Уста Али Насафий мақбарасидаги намоён. Самарқанд. Шоҳи Зинда мажмуаси.

Poradis, dessin ciselé. Décor des panneaux au mausolée d'Usta Ali Nasafi. Samarkand. Ensemble Châhi-zinda.

га ҳарбий юриши давомида у Каспий денгизидан ўтиб, Россия ва Венгрия томон борар экан, сафари давомида маҳаллий аҳолининг аҳволини муттасил равишда сўраб-суриштирганлигига доир мисоллар мавжуд. Муаллифнинг эътироф этишича, ўз ҳукмдорларидан жабр-зулм кўрган оддий фуқаролар Амир Темурга шикоят қилиб келишганида бу масалалар ҳамиша адолатли ҳал этилган. Яъни, зулмкор ҳукмдорлар вазифасидан қувилган, босқинчи ва ўғрилар ўлим жазосига ҳукм қилинган.

Лангленинг китобида ёзилишича, Амир Темур **ҳукмдорнинг асосий бурчи халқни ҳимоя қилишдан иборат эканлигини билганлиги учун ўз салтанатининг турли қисмларида шахсий назоратчиларини тайинлаган, улар маҳаллий ҳукмдорлар фаолиятини муттасил текшириб борган**[1].

Лангле Амир Темур шахсига таъриф беришда Буюк Соҳибқироннинг ашаддий душмани бўлган араб олими Ибн Арабшоҳнинг эътирофини келтирган. Бу олим ўз битикларида Амир Темурни доимо мустабид ҳукмдор, золим, ёвуз сифатида тасвирлаб келган. Тилёғламаликда асло айблаб бўлмайдиган шундай олимнинг Амир Темурга берган мана бу баҳоси, айниқса, диққатга сазовор: **«Унинг қадди-қомати келишган, баланд бўйли, кучли овозга эга, куч-қуввати жасурлигидан қолишмайдиган, қарашлари ўктам бўлган. У ўлимга тик қараган, 80 йил умр кўрса ҳам ўз даҳолиги ва довюраклигини йўқотмаган. У ёлғоннинг ашаддий душмани бўлган, ҳазилни ёқтирмаган. У ҳузурида босқинчиликлар, қотилликлар ва аёлларни зўрлаш тўғрисида оғиз очишга изн бермаган, у ҳақиқат қанчалик дахшатли бўлмасин, қулоқ тутиб тинглаган. Яхши ёки ёмон хабарлар унинг кайфиятига таъсир кўрсата олмаган. Мард аскарларнинг дўсти ва довюрак бу инсон ўзини хурмат қилишга ва итоат этишга мажбур қилишни билган»**[2].

Лангле асарида Амир Темурнинг олимларга хайрихоҳ бўлганлиги ва у билимлари ҳалоллиги билан баб-баравар бўлганларга ишонганлиги таъкидланган. Лангле тарихчилар, файласуфлар ва илмли ёки маъмурият иши билимдонлари билан юзма-юз суҳбат қуриш учун тахтидан тушиб, уларга пешвоз чиқишини ёзган. Муаллиф тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг қуйидаги сўзларини ҳам келтирган: «У бир вақтнинг ўзида душманлари учун душман, аскарлари учун Тангри ва халқи учун ота бўлган»[3].

---

[1] Louis-Mathieu Langlès, Vie de Timour // Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en françois sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 68–69.

[2] Louis-Mathieu Langlès, Vie de Timour // Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en françois sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 112–113.

[3] Louis-Mathieu Langlès, Vie de Timour // Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en françois sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 115.

Амир Темур ва француз шарқшунослик мактаби

Биз ушбу китобда Амир Темур тўғрисидаги асарларни атрофлича таҳлил қилишни олдимизга мақсад қилиб қўймаган бўлсак-да, жаҳон, хусусан, Европа шарқшунослигида мустақил темуршунослик йўналиши шаклланганини комил ишонч билан таъкидлаб, бу борада француз олимлари етакчи ўринни эгаллаб келаётгани хусусида сўз юритишни мақсад қилдик[1].

Франция Президенти томонидан Ўзбекистон Президенти шарафига 1993 йили уюштирилган расмий қабул маросимида сўзлаган нутқида Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек: «Франция**да бир неча асрлардан буен бизнинг тарихимиз, маданиятимиз, тилимиз, буюк аждодларимиз мероси хусусида чуқур тадқиқотлар олиб борилаётганини мамнуният билан таъкидлайман. Француз шарқшунослари бу соҳада кашшофлик қилдилар ва ажойиб натижаларга эришдилар.**

«XVII асрда шарқшунослик илми ҳали пайдо бўлмасданоқ Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган бир неча тарихий асарлар француз тилига таржима қилинди».

Жан Пол Ру,
Франция

Буюк ипак йўли Франция ва Испаниядан олис Ҳиндистон ва Хитойгача чўзилган бўлиб, қадимий Ўзбекистон шу йўлда мамлакатларни бир-бири билан боғловчи марказий бўғин, Шарқ билан Ғарб, ислом билан насронийлик бир-бирига туташган жой эди, Шарқ ва Ғарб маданиятлари бир-бири билан боғланган жой эди.

Олис ўтмишдаги ўзаро муносабатларимизнинг кўпгина шонли саҳифалари тарихда сақланиб қолган. Сизлар Тамерлан деб атайдиган буюк бобомиз Амир Темур билан XIV ва XV асрлардаёқ мамлакатларимиз ўртасида мустаҳкам сиёсий, иқтисодий, маданий алоқаларни ўрнатиш зарур деб ҳисоблаган Франция Қироли Карл VI нинг ёзишмаларини эслатишнинг ўзи кифоядир»[2].

Чиндан ҳам, буюк бобокалонларимиз Ватанимиз ва миллатимиз шон-шуҳратини бутун дунёда, жумладан, Францияда ҳам кенг ёйганлар. Буюк муаррих ва қомусий олим Абу Райҳон Беруний француз халқи орасида «Алиборон» номи билан машҳурдир. Алгоритмни кашф қилган буюк риёзиётчи Ал-Хоразмий Франция мамлакати учун ҳам мўътабардир. Французлар «Тамерлан» деб атайдиган ҳазрати Амир Темур «жаҳонни забт этиб, буюк давлат тузганлиги билан машҳур бўлса, унинг буюкликда муносиб набираси Мирзо Улуғбек илм-фан жабҳаларида қозонган зафарлари билан таниқлидир»[3].

Бу борадаги энг янги топилган қадимий манба – француз ёзувчиси, таржимон ва юнон тили ўқитувчиси Луи Ле Руа (Louis Le Roy, 1510–1577) қаламига мансуб «Оламдаги нарсаларнинг турлилиги ва ўзгарувчанлик тўғрисида»[4] номли асарда Амир Темурга мансуб боб бағишланган. Яъни, ўн икки бўлимдан иборат бўлган ушбу тарихий-фалсафий асарнинг ўн биринчи бўлимидаги бобларидан бирига «Амир Темурни Нин, Сесострис, Кир, Доро, Искандар Зулқарнайн, Аршак, Ганнибал, Юлий Цезарь, Константин, Аттила, Буюк Карл билан қиёслаш» номи берилган.

---

[1] Саидов А.Х. Француз темуршунослик мактаби// Ахборотнома Соҳибқирон материаллари (илмий-назарий анжуман материаллари). - Андижон: 1996. - 16-20-бетлар.

[2] Каримов И.А. Франция Президенти томонидан ўтказилган расмий қабул маросимида сўзланган нутқ. 1993 йил 27 октябрь // Бизнинг ҳозирги ва келажак Ватан кўкси. Т.2. - Т.: Ўзбекистон, 1996. - 71-72-бетлар.

[3] Ulug'bek le prince astronome. Paris, 1994. - P. 3.

[4] Louis Le Roy. De la vicissitude ou variété des choses en l'univers, et concurrence des armes et des lettres par les premières et plus illustres nations du monde, depuis le temps où a commencé la civilité, et mémoire humaine jusques à présent. Paris: Chez Pierre l'Huillier. 1575

Мазкур бобда Амир Темур тарихда ўтган йирик саркарда ва хукмдорлар қаторига киритилиб, ҳар бир қаҳрамон билан унинг ўхшаш жиҳатлари солиштирилган ва ўзига хос хусусиятлари очиб берилган. Асарнинг ажаблантирадиган томони шундаки, гарчи кўп маълумотлар берилмаган бўлса-да, бошқа хукмдорлар қиёслантирмасдан айнан Амир Темур мавзуси диққат марказида бўлган.

Жумладан, ушбу боб қуйидагича бошланган: **«Амир Темур Нин каби подшох ўғли бўлмаса-да, бутун Осиёдан иборат Салтанат ва ундан йирикроқ армияга эга бўлган. Нин бақтрияликлар хукмдори Зорастрни енгган бўлса, Амир Темур турклар султони Боязидни мағлуб этган. Барча скифлар ёки мўғул-татарларни тор-мор этиб, Волга қирғоғигача забт этган»**[1].

«Амир Темурнинг фаолияти, Шарқий Европанинг тақдирини бутқул ўзгартириб юборди ҳамда Хиндистон ва Яқин Шарқнинг тақдирида сезиларли из қолдирди».

Жан Пол Ру, Франция

Муаллиф Луи Ле Руа Соҳибқирон Амир Темурнинг маданият ихлосманди экани хусусида қуйидагича қиёслар келтирган: **«Амир Темур борган мамлакатларда ибодатхоналарга зарар етказишга йўл қўймаган ва Пайғамбар туғилган юрт бўлгани учун Арабистонга юриш уюштирмаган. Буюк Шарль эса Париж шаҳрида монастирлар ва университетларга асос солган. Константин ҳам насроний ибодатхоналарга алоҳида эътибор бериб, Константинополни барпо этган. Ва ниҳоят Амир Темур Самарқандни қайта тиклаб, бунёд этган»**[2].

Луи Ле Руанинг ушбу китоби муаллиф ҳаёт чоғидаёқ уни машҳур қилган. Чунки 1575 йилда Париж шаҳрида чоп этилган китоб 1576, 1577, 1579, 1583 ва 1584 йилларда қайта-қайта нашр этилган. Ҳатто 1585 йилда **Эрколе Кати** (Ercole Cati) томонидан итальян тилига таржима қилиниб[3], 1592 йилда қайта чоп этилган. Шунингдек, 1594 йилда **Роберт Эшли** (Robert Ashley) ушбу асарни инглиз тилига ўгирган[4].

Мазкур асар 1988 йилда замонавий француз тилига мослаштирилиб, Париждаги **«Фаярд»** («Fayard») нашриётида Филипп Дезан (Philippe Desan) масъул муҳаррирлигида дунё юзини кўрган[5]. Шунингдек, 1575 йилдаги қўлёзманинг асл нусхаси рақамлаштирилган ва уни интернет тармоғидан кўчириб олиш мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, ушбу асар қадимийлиги бўйича француз темуршунослигининг ҳозирги кунга қадар маълум бўлган энг биринчи тарихий манбаси ҳисобланади. У ҳатто 1582 йилда юнон тилидан француз тилига таржима қилинган Мануил II Палеологнинг **«Император Мануил Палеологнинг ўғли Жан Палеологга юз қироллик насиҳати, баҳор таърифи, ғалабадан**

---

[1] Louis Le Roy. De la vicissitude ou variété des choses en l'univers, et concurrence des armes et des lettres par les premieres et plus illustres nations du monde, depuis le temps où a commencé la civilité, et memoire humaine jusques à présent. Paris: Chez Pierre l'Huilier. 1575. – P. 108.

[2] Louis Le Roy. De la vicissitude ou variété des choses en l'univers, et concurrence des armes et des lettres par les premieres et plus illustres nations du monde, depuis le temps où a commencé la civilité, et memoire humaine jusques à présent. Paris: Chez Pierre l'Huilier. 1575. – P. 109.

[3] La Vicissitudine ó mutabile varietà delle cose nell' universo, di Luigi Regio,... tradotta dal sig. cavaliere Hercule Cato... [Con una epistola dedicatoria da Nicolò Manassi.]. In Venetia : presso Aldo, 1592 - 327 p., ҳатафоли карант: http //www.corpus-philo.fr/leroy-vicissitude-choses-univers.html

[4] Of the interchangeable course, or variety of things in the whole world and the concurrence of armes and learning, thorough the first and famousest nations: from the beginning of ciuility, and memory of man, to this present. Moreouer, whether it be true or no, that there can be nothing sayd, which hath not ben said heretofore: and that we ought by our owne inuentions to augment the doctrine of the auncients, not contenting our selues with translations, expositions, corrections, and abridgments of their writings. Written in French by Loys le Roy called Regius, and translated into English by Ashley Robert. At London. Printed by Charles Yetsweirt Esq. at his house in Fleetestreete neere the Middle Temple gate, 1594.

[5] Louis Le Roy. De la vicissitude ou variété des choses en l'univers. Edité par Philippe Desan (lecteur scientifique). Paris: Fayard, 1988. – 443 pages. Бағафсил Франция Миллий кутубхонасининг расмий сайтига қаранг: http //catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb349394111.

BIBLIOTHEQUE
ORIENTALE.
OU
DICTIONNAIRE UNIVERSEL
CONTENANT GENERALEMENT
Tout ce qui regarde la connoissance des Peuples
de l'Orient.
LEURS HISTOIRES ET TRADITIONS
LEURS RELIGIONS, SECTES ET POLITIQUE
LEURS SCIENCES ET LEURS ARTS
Par Monsieur D'HERBELOT
A PARIS.
Par la Compagnie des Libraires.
AVEC PRIVILEGE DU ROY.

Бартелеми д'Эрбело ва унинг «Шарқ кутубхонаси» китоби. Париж. 1697 йил.

Barthelemy d'Herbelot et son livre «Bibliothèque orientale». Paris. 1697.

сўнг Амир Темурнинг Боязид билан суҳбати»[1] номли асарилан ҳам етти ёшга улуғдир.

Францияда Ўрта асрлардан бошлабоқ **«Шарқ кутубхонаси»**[2] туркумида **Алишер Навоий** ва **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** ижоди ҳақида маълумотлар берилган. Уларнинг асарларини француз тилига биринчи бўлиб **Паве де Куртейль**[3] таржима қилган. У Франциянинг энг йирик олий ўқув юртларидан бўлмиш «Коллеж де Франс»да турк тиллари кафедрасига асос солиб, эски ўзбек тилидан дарс берган.

XVIII асрда Францияда Шарққа муҳаббат ва Ғарб маърифатпарварлиги ғояларини ўзида уйғунлаштиришга интилган **филоориенталим оқими**[4] кенг ёйилган. Француз адибларининг Шаркка ёндашиб ёзган асарларида ўзига хос турмуш тарзи, урф-одатлар, анъаналар, ахлоқ ва ҳуқуқ қоидалари ўз аксини топиб, Ғарб китобхонларида катта қизиқиш, инсоният бешиги бўлмиш Шаркка, унинг маълакатлари ва халқларига муҳаббат, ҳурмат туйғуларини уйғотган.

Француз шарқшуноси **Бартелеми д'Эрбело де Моленвилнинг** (Barthélemy d'Herbelot de Molainville, 1625–1695) «Шарқ кутубхонаси» («Bibliothèque orientale») номли китобида Амир Темур ва Темурийлар сулоласи вакиллари, хусусан, Мироншоҳ Мирзо, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абубакр Мирзо каби шахсодалар ҳақида мухтасар маълумотлар берилган. Б. д'Эрбело де Моленвилнинг таъкидлашича, Султон Боязид билан жанг қилиш фикридан йироқ бўлгани боис Амир Темур унга аввал элчилар орқали хат жўнатиб, сулҳ таклиф этган. Бироқ Боязид Йилдирим Сохибқиронни менсимасдан, ҳақоратомуз жавоб хати юборган. Шу тарика Амир Темур ҳарбий қўшини билан Анатолияга юриш ҳақида карор қабул қилган[5].

Шарқона бадиий адабиёт намуналари сифатида **Вольтернинг «Муҳаммад ва фанатизм», «Задиг ёки тақдир», «Кандид ёки оптимизм», Монтескьенинг «Форс номалари», Дидронинг «Иффатсиз хазиналар», В. Гюгонинг «Шарқ мавзулари»** асарлари ва бошқа китобларни кўрсатиш мумкин. Ушбу буюк француз адиблари ўз асарларида Ғарб ва Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятини уйғунлаштиришга интилганлар.

Француз файласуфи **Франсуа-Мари Вольтернинг** тарихий мавзудаги **«Халқлар руҳияти ва одатлари ҳақида эссе»** (Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, 1756) номли китобида ер юзидаги қатор давлатлар, ҳукмдорлар ҳақида сўз боради. Асарнинг 3-жилдида Амир Темур ва темурийлар хусусида қисқа маълумот берилган. Хусусан, ушбу асарда «Осиёнинг каттагина қисмини забт этган Амир Темур Чингизхон авлодидан бўлган мўғул-татар эди», дейилган[6].

Шунингдек, Вольтернинг қайд этишича, «Амир Темур авлоди Мўғулистонда ҳукмронлик қилар эди: Ҳиндистоннинг ушбу қироллиги

---

[1] Cent praeceptes royaux de l'emp. Manuel Paléologue à Jehan Paléologue son fils... avec une description du printemps, et propos que tint Tamberlan à Bejazet après l'avoir vaincu, représentez par le mesme empereur. Paris: C. Beys, 1562. Батафсил Франция Миллий кутубхонасининг рақамли сайтига қаранг: http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30874240z https://books.google.co.uz

[2] **«Шарқ кутубхонаси»** (Bibliothèque orientale) – француз шарқшуноси Бартелеми д'Эрбело де Моленвил (Barthélemy d'Herbelot de Molainville) (1625–1695) томонидан ёзилган китоб номи. Бу ҳақда батафсил қаранг: Холбеков М. Ўзбек адабиёти Франциядa / Масъул муҳаррир Ж. Ш. Шарипов. – Т.: «Фан», 1988. – 3-бет.

[3] **Анри Паве де Куртейль** (Henri Pavet de Courteil) (1821–1889) – француз шарқшуноси, туркшунос олим-таржимон.

[4] **Филоориенталим** (Philoorientalisme) – Шарқ экзотикасига шинавандалик.

[5] Barthélemy d'Herbelot de Molainville. Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient [...] Précedé d'un discours - préface d' Antoine Galland. – Paris: Compagnie des libraires, 1697. – P. 551–552.

[6] Voltaire. Essai sur les mœurs et l'esprit des nations. Tome III. Chapitre 156. Des Tartares. – P. 363.

Франсуа Вольтер

François Voltaire

(салтанати) тамомила Амир Темурга бўйсунмаган. Соҳибқироннинг фарзандлари Искандар Зулқарнайн ворислари сингари салтанатни тақсимлаш мақсадида урушлар олиб борган. Ҳиндистон жуда бахтсиз бўлган. Иқлими ҳалим табиатли бу мамлакат уларга қаттиқ қаршилик кўрсатмаган. Амир Темурнинг эвараси султон Бобур Самарқанддан Аграгача чўзилган бутун мамлакатнинг мутлақ эгасига айланган[1].

Кези келганда айрим китобхонлар Вольтер қаламига мансуб **«Хитойлик етим»** («L'orphelin de la Chine») номли фалсафий трагедияда бош қаҳрамон сифатида Амир Темур образи талқин этилган, деб хато уйлашларини ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Аслида, ушбу асарда «мўғул-татарлар ҳукмдори» сифатида Темучин, яъни Чингизхон ҳақида сўз боради. Бироқ Вольтернинг айни шу асаридан илҳомланиб, француз драматурги, либреттонавис ва театр арбоби Этъен Морель де Шедевиль **«Амир Темур»**[2] номли либреттосини ёзган.

Вольтер ўрганган Амир Темурга доир тарихий манбаларнинг чекланганлиги туфайли унинг асарларида Соҳибқиронга нисбатан «мўғул-татар» каби ноилмий ифодалар қўлланилган ўринлар учрайди. Шунга қарамай, унинг Амир Темур ҳақида алоҳида тўхталиб ўтганининг ўзи муҳимдир.

Салкам уч юз йил давомида жаҳон шарқшунослик фанига салмоқли ҳисса қўшган, ҳар қандай сиёсат ва мафкурадан холисликлари сабабли мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқаришда эркин бўлган француз олимлари сарҳадлари олис-олисларга ёйилган буюк Амир Темур салтанати ва темурийлар сулоласи тўғрисида чуқур тадқиқотлар олиб бориб, йирик асарлар яратганлар.

Француз шарқшунослик мактаби XVII асрдан бошлаб шакллана бошлаган. Ўша даврда Европада Шарқ мамлакатларига бўлган қизиқиш тобора ортиб борган. Шарқ давлатларига кўплаб илмий-тижорат экспедициялари уюштирилиб, олинган маълумотлар умумлаштириб турилган. Айни пайтда Шарқ, шу жумладан, Марказий Осиё тарихи, маданияти, фани ва санъатига қизиқиш кучайган. Чунки Марказий Осиё ўзининг жуғрофий ўрни, бой маданий меросига кўра Шарқ ва Ғарб, Шимол ва Жануб ўртасида илмий, маданий, маърифий ва диний ғояларни ёйишда муҳим тарихий ўрин тутган.

Француз шарқшунослигида Амир Темурга бағишланган асосий Шарқ манбаларини француз тилига таржима қилиш диққат марказида бўлиб келган ва келмоқда. Бу соҳада амалга оширилган катта ишлар сирасида **Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»**сининг **Франсуа Пети де ла Круа**[3] *(François Pétis de La Croix)* таржимаси,

---

[1] Voltaire. Essai sur les mœurs et l'esprit des nations. Tome III. Chapitre 157. Du Mogol. – P. 365.

[2] Tamerlan. Poème de Mr. Morel et Musique de Mr.Winter. Opéra en 4 actes. – Livret d'Etienne Morel de Chedeville d'après «L'orphelin de la Chine» de Voltaire. – 1re représentation: Paris, Théâtre de l'Opera, 14 septembre 1802. 41 pages.

[3] Франсуа Петри де ла Круа (François Pétis de La Croix) (1653–1713) – француз шарқшуноси, дипломат ва таржимон. Али Яздийнинг «Зафарнома» асари дастлаб Франсуа Петри де ла Круа томонидан таржима қилинган ва ўлимидан сўнг 1722 йилда чоп этилган. Франсуа кирол саройининг араб тили таржимони сифатида дунёга келганлиги учун ҳам Шарқ тилларига ва маданиятига баланд хавас қўйган. Отасининг ўлимидан сўнг сарой таржимони вазифаси унга юклатилган ва Людовик XIVнинг давлат котиби Кольбер томонидан Шарққа жўнатилган, яъни ўн икки Сурия, Эрон ва Туркияда яшаб илод қилган. Бир муддат Францияннинг Марокколаги элчисининг вазифасини ҳам ишлаган. У «Турк эртаклари», беш жилддан иборат «Минг бир кеча» эртаклар тўплами, «Арман тили луғати», «Эфиопия тавсифи» каби асарлар муаллифи ва таржимони ҳисобланади. «Зафарнома» асарининг 1425 йилдаги тўлиқ вариантини Франсуа Петри де ла Круа илмий раҳбарлик билан «Буюк Амир Темур ёки Темурбек тарихи» (Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ait Yezdi et traduite en français par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix. Paris, 1722,4 vol., in-12.) номи остида таржима қилган.

Сильвестр де Саси
Silvestre de Sacy

Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» асарининг «Буюк Темур тарихи» номи билан Пьер Ватье[1] таржимаси, Абулғози Баҳодурхоннинг «Мўғул-татарлар тарихи»[2] асарининг Барон Демезон таржимаси, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш ўрни» асарининг А. Галлан[3] таржимаси, Ибн Халдун «Таржимаи ҳол»ининг В. Де Сиан[4] таржимаси, Ибн Баттута[5] «Саёҳатлар»[6]ининг С. Дефремери ва В. Сангинетти таржимаси, Мирзо Улуғбек «Зижи Кўрагоний»синиинг Л. Седиё[7] таржимаси, Мирхонднинг «Сосонийлар тарихи» асарининг М. Дефремери[8] таржимаси ва бошқа асарларни кўрсатиш мумкин.

1787 йили таниқли француз олими Л. Лангле «Темур тузуклари»ни француз тилига таржима қилган. **Низомиддин Шомий «Зафарнома»**синиинг чех олими **Ф. Тауэр**[9] томонидан қилинган французча таржимаси 1932 йилда Прагада чоп этилган булса, **Ҳофиз Абрунинг Низомиддин Шомий «Зафарнома»**сидан парчалари машҳур француз шарқшунос олими **А. Массенинг «Форс антологияси»**[10] тўпламида 1950 йилда Парижда нашр қилинган.

Француз шарқшунослари тарихий манбалар таржимаси билан бир қаторда Амир Темур шахси, темурийлар даври маданияти ва тарихига бағишланган тадқиқотларни чоп эта бошлаганлар. 1822 йили таниқли француз олими **Сильвестр де Саси Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI билан ёзишмалари тўғрисида мазмунли мақола ёзган**[11].

Француз темуршунослиги жавонидан муносиб жой олган асарлар жумласига **Сенкционнинг «Буюк Амир Темур тарихи»**[12], **А.К. Мураджа д'Оссоннинг «Чингизхондан Амир Темургача мўғуллар тарихи»**[13], **А. Моранвилленинг «Амир Темур ва унинг сарой аҳли хотиралари»**[14], **Р. Марганинг «Амир Темур тарихи»**[15], **Э. Бло-**

---

[1] Пьер Ватье (Pierre Vattier) (1623–1667) – таниқли француз шарқшуноси ва табиби, Кирол коллежининг араб тили ўқитувчиси, типшунос ҳамда таржимон. У Ибн Арабшоҳнинг «Ажоиб ал-Мақдур фи Навоиб Тимур» (Adjâïb al-Makdour fi Nawâïb Timour) асарини биринчи марта-ба 1657 йилда француз тилига ўгирган. Шунингдек, Пьер Ватье Ислом тарихи, тушлар таъбирн, Авиценна (Ибн Сино) ва Миср цивилизацияси ҳақида машҳур асарлар ёзган.

[2] Абулғози Баҳодурхоннинг «Мўғул-татарлар тарихи» номли асари ҳам Ғарб шарқшуносларига манба сифатида катта хизмат қилган бўлиб, Барон Демезон (Baron Desmaisons) томонидан 1871 йилда шарқлар билан таржима қилинган.

[3] Abdourazzak Samarkandi. Lever des deux astres heureux et la réunion des deux mers (1471). trad. Française inédite d'Antoine Galland, Paris, B.N., 1715.

[4] Ibn Khaldoun. Prolégomenes historiques, trad. Française de W. de Slane. Paris. 1862.

[5] **Ибн Баттута** (Абдуллах ибн Муҳаммад аль-Лавата ат-Танжаи, 1304–1377) – машҳур араб тарихчиси.

[6] Ibn Battûta. Voyages d'Ibn Batoutah, Texte arabe accompagnie d'une traduction par C.Defremery et le Dr.Sanguinetti. – Paris: 1853–1859, Vol. 4; Leningrad Asya muz. Yazm. Nr. 566 bc; British Mus. Or. 1566.

[7] Oulough Beg. Tables astronomiques (vers 1448), trad. Française de L. Sédillot. Paris. 1853.

[8] Mirkhond. Histoire des Sassanides, trad. Française de M.Defremery, Paris. 1845

[9] Tauer F. Vorbericht uber die Herausgabe der Zafarname / Archiv Orientali, Prague, 1932.

[10] Masse H. Anthologie persane, Paris, 1950.

[11] Sacy, Silvestre de, Memoire sur une correspondance inédite de Tamerlan avec Charles VI dans les Mémoires de l'Académie des Inscriptions, VI (1822), pp. 470 et 522.

[12] Sainctyon, Sieur de. Histoire Du Grand Tamerlan. Tirée d'un Excellent Manuscrit, & de Quelques Autres Originaux: Tres-Propre a Former un Grand Capitaine. Paris. André Parland. 1677. – 424 pages.

[13] Abraham Constantin Mouradgea d'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchinguis-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan. Amsterdam: Frederik Muller. 1852. – 774 pages.

[14] Mémoire sur Tamerlan et sa cour par un domestique, en 1403 / publié par H. Moranville / Paris: Bibliothèque de l'école des chartes, 1894, tome 55. – P. 433–464.

[15] Jean-Baptiste Margat de Tilly. Histoire de Tamerlan, empereur des Mogols et conquerant de l'Asie. Paris, H.L.Guerin, 1739. – 396 pages.

Абрахам Константин Мураджи д'Оссон

Abrahom Constantine Mouradgea d'Ohsson

шенинг **«Амир Темур кабртошидаги битиклар»**[1], Де Круазиенинг **«Темурийлар даврида Самарқанд ёдгорликлари»**[2], Ж.Капюнинг **«Амир Темур салтанати бўйлаб»**[3], Ужфалви-Бурдонинг **«Париждан Самарқандга»**[4], Э. Галлуанинг **«Амир Темур пойтахтига саёҳат»**[5], И. Морелнинг **«Самарқанд ёдгорликлари»**[6], Х. Мозернинг **«Марказий Осиё бўйлаб»**[7], Е. Бланнинг **«Марказий Осиёга саёҳат чизгилари»**[8], Л. Кауннинг **«Осиё тарихига кириш»**[9], Ж. Де Риалнинг **«Марказий Осиё ҳақида хотиралар»**[10] кабилар киради.

Амир Темур ва темурийлар даврини илмий тадқиқ этган француз мутахассислари ҳақида сўз юритганда, жумладан, қуйидаги машҳур олимлар ҳақида атрофлича тўхталиб ўтиш лозим.

Абрахам Константин Мураджи д'Оссон (Abraham Constantin Mouradgea d'Ohsson, 1779–1851) – 1779 йил 26 сентябрда Константинополда (ҳозирги Истанбулда) дунёга келган, асл келиб чиқиши арман бўлган швециялик тарихшунос ва дипломат. Унинг отаси Игнатий Мураджи д'Оссон (Ignace Mouradja d'Ohsson, 1740–1807) машҳур ёзувчи ва дипломатлардан бўлиб, **«Муҳаммад қонунчилиги ва Усмонлилар империяси тарихидан иборат икки бўлимли Усмонлилар салтанати тасвири»**[11] номли асар ёзган.

Д'Оссонлар оиласи турк, арман ва форс тилларини мукаммал билган. Филология фанлари доктори Абрахам барон титули соҳиби ва Стокгольм Адабиёт ва фан академияси аъзоси бўлган. 1824-1835 йилларда **«Мўғуллар тарихи, Чингизхондан Темурбей ёки Темургача»**[12] мавзуида йирик илмий тадқиқот ишини амалга оширган. Мазкур изланишлар Франциянинг Париж ва Голландиянинг жанубидаги Лейден шаҳарларидаги кутубхоналарда олиб борилган. Гарчи асар Парижда ёзилган бўлса-да, француз тарихчилар мактабининг сиқуви оқибатида Гаага ва Амстердам шаҳарларида нашр этилган. Ушбу асарнинг бир қисмигина, яъни Чингизхонга бағишланган жилди 1937 йилда россиялик тарихчи ва этнограф, жамоат арбоби, профессор Николай Николаевич Козьмин томонидан рус тилига таржима қилинган[13].

Абрахам Константин Мураджи д'Оссон қаламига мансуб ушбу китобнинг биринчи жилди тарихий манбаларнинг умумий тавсифи, Марказий Осиёдаги кўчманчи халқлар, Мўғул империясининг пайдо бўлиши, Чингизхон фаолияти, унинг юришлари ва ўзига хос хусусиятларидан иборат маълумотларни ўз ичига олган.

Асарнинг иккинчи жилди ҳар бири етти бобдан иборат икки бўлимдан ташкил топган. Мўғул салтанатининг турли ҳукмдорлар

---

[1] Blochet E. Epitaphe du tombeau de Tamerlan / Revue Archéologique, Paris, 1897.
[2] Cerutzier De. Les monuments de Samarkand de l'époque des Timurides, Paris, 1891.
[3] Capus G. A travers le Royaume de Tamerlan, Paris. 1892. – 434 p.
[4] Ujfalvy-Bourdon. De Paris a Samarkande, Paris, 1880.
[5] Gallois E. Excursion à la capitale de Tamerlan, Lille, 1898.
[6] Morel E. Les monuments de Samarcand, Lyon, 1909.
[7] Moser H. A travers l'Asie Centrale, Paris, 1885.
[8] Blanc E. Tissu de voyage en Asie Centrale, Paris, 1893.
[9] Cahun L. Introduction a l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols. – Paris, 1896. – 519 p.
[10] Rialle de G. Mémoire sur l'Asie Centrale, Paris, 1875.
[11] Tableau général de l'empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la Législation Mahométane ; l'autre, l'Histoire de l'Empire Othoman. Dedié au roi de Suède., Paris, de l'imprimerie de Monsieur, 1787–1790.
[12] Abraham Constantin Mouradgea d'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan. Amsterdam: Frederik Muller. 1852. – 774 pages.
[13] Д'Оссон К. История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана / предисл., примеч. и пер. Н. Н. Козьмина. – Иркутск: ОГИЗ, 1937. – 295 с.

Шарль Анри Огюст Шефер

Charles-Henri-Auguste Schefer

Шарль Шефер томонидан тузилган «Шарқ қўлёзмалари тўплами каталоги». Париж, 1900.

«Catalogue de la collection de manuscrits orientaux», formée par Charles Schefer. Paris, 1900.

пайтидаги аҳволи, Хитойнинг Юань сулоласидан Маньчжурия босқинларига қадар бўлган давр ҳикоя қилинган. Жумладан, **бешинчи боб Амир Темурга бағишланган бўлиб, унинг сиёсий сахнага чиқиши ва Чингизий шаҳзодалар томонидан тан олиниши бўйича қизиқарли маълумотлар берилган**[1]. Учинчи ва тўртинчи жилдлар 12 та ва 14 та бобдан таркиб топган бўлиб, асосан мўғулларнинг Эрондаги ҳукмронлиги ҳақида сўз юритилади.

Д'Оссоннинг китобида ҳар бир боб алоҳида мўғул ҳукмдорига бағишланган. Асар қизиқарли маълумотларга жуда бой. Унинг ўзига хослиги ҳам айнан атоқли отларнинг кўп ишлатилганлигидадир. Воқеаларга тўлиқ бадиий ифода услубида таъриф берилгани янада аҳамиятлидир.

Тўрт жилднинг умумий ҳажми 2540 саҳифани ташкил этади. Нашрга Мўғул империяси ёйилган ҳудуд харитаси, Чингизхон ва унинг Хитой, Эрон, Туркистон ва Дашти Қипчоқдаги авлодларининг шажараси илова қилинган.

Европадаги мўғулшунослик мактабининг асосчиси Абрахам Констант ин Мураджи д'Оссон 72 ёшида, 1851 йил 25 декабрда вафот этган.

Шарль Анри Огюст Шефер (Charles Henri Auguste Schefer, 1820–1898) 1820 йил 16 ноябрда Париж шаҳрида туғилган француз шарқшунос олими, таржимон, филолог, географ ва тарихчи ҳисобланади. Форс тили ўқитувчиси бўлган Шарль Анри 1867 йилдан умрининг охирига қадар Франциянинг Шарқ тиллари ва маданияти институтига раҳбарлик қилган.

Шарль Анри Шефер ҳаёти давомида жуда муҳим тарихий ёдгорликлардан бир қанчасини французча тилига таржима қилган ва нашр этган. Жумладан, Мир Абдул-Карим Бухорий[2]нинг 1818 йилда ёзилган **«Марказий Осиё тарихи (Афғонистон, Бухоро, Хива, Қўқон)»**[3] номли асарини 1876 йилда француз тилига таржима қилган. Шарқшунос олим Шефер 77 ёшида, 1898 йил 3 мартда вафот этган.

Поль Пеллио (Paul Pelliot, 1878–1945) 1878 йил 28 майда Париж шаҳрида туғилган француз хитойшуноси ва тибетшунос, 13 тилда эркин сўзловчи тилшунос олим, қўлёзмалар бўйича мутахассис бўлган. У машҳур ҳиндшунос олим Силвен Леви ва археолог Эдуард Шаванннинг шогирди бўлиб, мўғуллар ва Марказий Осиёда яшовчи халқлар тили ва маданиятини чуқур ўрганган. Шунингдек, Хитойдаги даосизм, буддизм ва бошқа динларнинг тарихи ҳамда аҳамияти ҳақида изланишлар олиб борган.

Дастлаб Поль Пеллио дипломатик карьера қилиш мақсадида Шарқ жонли тиллари мактабида (École des Langues Orientales Vivantes) хитой тилини ўрганган. Шу тариқа 1900 йилда Ханойга келган ва 1918 йилда дўсти Стефан Ихэтуань кўзғолонида иштирок этган. 1918

---

[1] Abraham Constantin Mouradgea d'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchinguis-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan. Amsterdam: Frederik Muller. 1852. - 774 pages.

[2] **Мир Абдул-Карим Бухорий** – XVIII асрнинг 2-ярмида Бухорода дунёга келган ва 1830 йилда Истамбулда вафот этган саёҳ ва тарихчи олим. Абдул-Карим Бухорие Бухоронинг савдогарларга мансуб бўлиб, 1804 йилда Мир Олимбудинн ларгонидаги аждодлар ерларини бошқарган. 1806 йилда Бухорони тарк этиб, Истамбулга элчилар делегациясини таркибида кўчиб келган. У 1817 йилда Ахмадшоҳ Дурроний давридаги воқеаларни тасвирловчи тарихий-географик асарни ёзган. Ушбу асар 1873–74 йилларда Миср да форс тилида чоп этилган ва 1876 йилда француз тилига таржима қилинган (Абдул-Карим Бухорийнинг бошқа бир тарихчи олим – Мирзо Шамс Бухорий билан адаштирмаслик лозим). Қаранг: «Казахстан». Национальная энциклопедия. I-том.

[3] Histoire d'Asie Central (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres annees de regne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de l'Hegire. 1876.

Поль Пеллио

Paul Pelliot

Пишон кўмаги билан П. Пеллио Франциянинг Пекин шаҳридаги харбий атташеси бўлиб ишлаган.

1905 йилда Поль Пеллио Шарқий Туркистондаги француз экспедициясига раҳбарлик қилган. Темир йўл орқали Тошкентга, сўнг Андижонга сафар қилган. Унинг 1922 йилда ёзилган **«Мўғуллар ва Папалик»**[1] асари Шарқдаги насронийлар дунёсида маълуму машҳурдир. Хусусан, ушбу асарда **Амир Темур даврида тенг имкониятларга эга бўлган насронийлар ҳаёти,** уларнинг **турмуш тарзи ҳақида маълумотлар берилган.**

Бундан ташқари, 1949 йилда ёзилган **«Олтин Ўрда тарихи ҳақидаги ёзувлар»**[2] номли асарида, гарчи таъриф берилмаган бўлсада, **«Амир Темур»** сўзи уч жойда тилга олинган бўлиб, хусусан, Анри Моранвилленинг (Henri Moranvillé, 1863–1946) **«1403 йилда Амир Темур ва унинг сарой даргоҳи ҳакида бир роҳибнинг хотираси»**[3] номли асарига ҳаволалар келтирилган.

Поль Пеллио 1901 йилда «Фахрий легион» ордени билан тақдирланган. 1911 йилдан Коллеж де Франс профессори, 1921 йилдан Адабиёт ва фан академияси аъзоси ва 1935 йилдан Осиё жамияти (Societé Asiatique) раиси бўлган. Поль Пеллио 1945 йил 26 октябрда, 67 ёшида вафот этган. Олимнинг ўлимидан сўнг унинг **«Мўғулларнинг махфий тарихи»**[4] асарига Рене Груссе сўз боши ёзиб, чоп эттирган.

Рене Груссе

René Grousset

Рене Груссе (René Grousset, 1885–1952) – 1885 йил 5 сентябрда Франциянинг жанубида жойлашган Обе шаҳарчасида дунёга келган тарихчи ва осиёшунос олим. У Монпелье Университетида тарих йўналиши бўйича бакалавр дипломини олган. Биринчи жаҳон урушида қатнашиб, 1915 йилда яралар бўлганига қарамай, ҳарбий хизматни давом эттирган. Урушдан сўнг тарих ва география фанидан Шарқ тиллари мактабида дарс берган. Шунингдек, Сиёсий фанлар мактаби ва Лувр мактабида ўқитувчи, Лувр ва Гиме музейларида назоратчи, 1933 йилдан Сернюши музейи директори вазифаларида ишлаган. «Осиё газетаси» котиби ва Миллий музейлар кенгаши аъзоси, 1946 йил 16 февралда эса Француз Академиясига аъзо бўлган. Осиёшунос олим Рене Груссе 1952 йил 12 сентябрда вафот этган ва Монпарнас қабристонига дафн этилган.

Рене Груссе «Осиё тарихи»[5] (1921–1922), «Шарқона фалсафа тарихи. Хиндистон, Хитой, Япония»[6] (1923), «Осиё уйғониши. Британия империализми ва халқлар қўзғолони»[7] (1924), «Яқин Шарқ тарихи»[8] (1929), «Буда изларидан»[9](1929), «Шарқ цивилизацияси»[10] (1929–30), «Нодиршоҳ»[11] каби асарлар муаллифидир. У, шунингдек, 1938 йилда «Дашт лар

---

[1] «Les Mongols et la Papauté. Documents nouveaux édités, traduits et commentés par M. Paul Pelliot» avec la collaboration de MM. Borghezio, Masse, and Tisserant, Revue de l'Orient chrétien, 3e sér. 3 (23), 1922/23. – P. 3–30.

[2] Paul Pelliot. Notes sur l'histoire de la Horde d'or. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1949. – 292 pages.

[3] Mémoire sur Tamerlan et sa cour par un domunicain, en 1403 / publié par H. Moranvillé / Paris: Bibliothèque de l'école des chartes, 1894.

[4] Paul Pelliot. Histoire secrète des Mongols. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1949. – 197 pages.

[5] Grousset, René. Histoire de l'Asie. tome III (Le Monde Mongol). Paris, 1922.

[6] Grousset, René. Histoire de la philosophie orientale. Inde, Chine, Japon. Paris, 1923.

[7] Grousset, René. Le Reveil de l'Asie. L'imperialisme britannique et la révolte des peuples. Paris: Plon, 1924.

[8] Grousset, René. Histoire de l'Extrême-Orient. 1929.

[9] Grousset, René. Sur les traces du Bouddha. 1929.

[10] Grousset, René. Les Civilisations de l'Orient. 1929–1930.

[11] Grousset, René. S. M. Nâdir Shâh. 1930.

Жан-Пол Ру

Jean-Paul Roux

«Люсьен Бувaнинг теран тадқиқотидан сўнг машҳур муаррих Рене Груссе ўзининг «Даштлар салтанати» асарида Амир Темурга катта ўрин ажратган, бироқ унда адиб ўз қаҳрамони образи орқали Чингизхон ва унинг авлодлари доимо темурийлардан устун келган, деган ғалати бир фикрни олға суради».

Люсьен Керсн

империяси, Аттила, Чингизхон, Амир Темур»[1] номли асарини ёзган. Мазкур асар 1965 йилга қадар тўрт маротаба қайта нашр этилган. Китобнинг «Осиёнинг юкори қисми XIII асрга қадар» деб номланган биринчи бўлими 4 бобдан иборат. Иккинчи бўлим 7 бобдан ташкил топган бўлиб, Чингизхон ва мўғуллар тарихига бағишланган. Учинчи бўлимда Мўғуллар империясининг охирги вакиллари ва Шайбонийлар ҳамда Аштархонийлар сулолаларига доир маълумотлар берилган.

Иккинчи бўлимнинг 7-бобида **Амир Темур** ҳаёти ва фаолияти ҳамда унинг сулоласига оид маълумотлар берилган. Жумладан, **Амир Темур** ва Амир Ҳусайн ўртасидаги кураш, Темурийлар салтанати, Хоразмнинг босиб олиниши, Мўғулистон ва Уйғуристонга юриш, Шарқий Эроннинг забт этилиши, **Амир Темур** ва Дашти Қипчоқ, Ҳиндистонга юриш, Мамлуклар ва Усмонли туркlар салтанати, Хитойни забт этиш, Шоҳрух Мирзо ҳукмронлиги даври, Абу Саид сўнгги Темурийлар вакили каби мавзулар мазкур бобдан ўрин олган. Р. Груссе Ибн Арабшоҳнинг асаридан асосий манба сифатида фойдаланган. Ушбу асар 2006 йилда француз тилидан Ҳамид Ҳамраев томонидан рус тилига таржима қилинган[2].

Жан-Пол Ру (Jean-Paul Roux, 1925–2009) – 1925 йил 5 январда Париж шаҳрида дунёга келган туркшунос, мўғулшунос ва ислом маданияти бўйича мутахассис, француз тарихчи-этнолог олими, темуршунос мутахассис Люсьен Кереннинг яқин дўстларидан бири бўлган.

Жан-Пол Ру Париждаги Шарқ тиллари миллий мактаби ва Лувр мактабида (École du Louvre) таҳсил олган. У 27 ёшида Илмий тадқиқотлар миллий марказига ишга кирган ва бу ерда тадқиқот раҳбари бўлган. Шу билан бирга, Лувр мактабида ислом маданияти ва кўпгина шарқ тилларидан таҳсил берган.

У Париж шаҳрида мусулмон дунёсига бағишланган иккита йирик кўргазма – 1971 йилда «Оранжери» ва 1977 йилда «Буюк сарой» номли кўргазмаларни ташкил қилган. Шу тариқа Жан-Пол Ру ташаббуси билан Лувр музейи қошида 2003 йилда Ислом маданияти бўлимига асос солинган.

Жан-Пол Рунинг **«Бобур. Буюк Мўғуллар тарихи»**[3], **«Амир Темур»**[4], **«Марказий Осиё тарихи ва цивилизацияси»**[5] каби асарлари Амир Темур тарихини французлар нигоҳида кўришга ёрдам беради. Масалан, муаллифнинг фикрига кўра, «Буюк шахс билан машҳур шахсни адаштирмаслик лозим. Бобур машҳур эмас, балки буюкдир. У Ҳиндистонда Буюк Мўғуллар империясига (1526–1858) асос солган. Бу салтанатни 1876 йилда Англия қироличаси Виктория тузумига ўмчалик ўзгартириш киритмасдан мероскор қабул қилган. Истеъдодли шоир бадиий шоҳ асари «Бобурнома» орқали даҳо даражасига кўтарилди»[6].

Жан-Пол Рунинг «Амир Темур» асари кириш, икки бўлим, хулоса, иловалар ва фойдаланилган адабиётлар каби қисмларга бўлинган. Биринчи бўлим тарихий воқеа-ҳодисалар талқинига, иккинчи бўлим Амир Темур ва темурийлар даврига бағишланган. Биринчи бўлимда Амир Темурнинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари ҳикоя қилинган. Муаллиф Соҳибқирон ҳаётини саргузаштга ўхшатган. Амир Темур салтанатни

---

[1] Grousset, René. L'Empire des steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan. Paris: Payot, 1938. - 669 pages.

[2] Груссе Рене. Империя степей. Аттила, Чингиз-хан, Тамерлан. Алматы: Санат, 2001. - 592 с.

[3] Jean-Paul Roux. Babur. Histoire des Grands Moghols. Paris: Fayard, 1986.

[4] Jean-Paul Roux. Tamerlan. Paris: Fayard, 1991. - 396 pages.

[5] Jean-Paul Roux. L'Asie centrale. Histoire et civilisation. Paris: Fayard, 1997.

[6] Jean-Paul Roux. Babur. Histoire des Grands Moghols. Paris: Fayard, 1986.

Жан Обен

Jean Aubin

шакллантиришда Самарқандни пойтахт сифатида қабул қилиши сабабларига алоҳида тўхталиб ўтган.

Иккинчи бўлим Амир Темурнинг шахсий фазилатлари тавсифидан бошланиб, унинг ислом дини билан бир қаторда насронийлик, буддавийлик динлари, илм-фан, меъморчилик, маданият, маърифатга бўлган муносабати очиб берилган. Ушбу бўлимда Амир Темур сийратига айрим чизгилар чизилган. Унинг ташқи кўриниши, метин иродаси, қаттиққўллиги, бироқ инсоний ҳиссиётлар эгаси эканлиги эътироф этилган. Жан-Пол Ру **Амир Темурнинг «шафқатсиз»лиги бўйича ҳасадгўй тарихчилар важларини инкор этиб, ҳатто асослаб берган, айниқса, аҳамиятлидир.**

Жан-Пол Рунинг кўпгина асарлари рус тилида, айримлари ўзбек тилида ҳам чоп этилган. Хусусан, унинг «Амир Темур» ҳикояси Абдумурод Кўчибоев томонидан таржима қилинган[1]. Жан-Пол Ру пойтахтдан узоқ бўлмаган Сен-Жермен-ан-Ле шаҳарчасида 2009 йил 29 июнда вафот этган.

Жан Обен (Jean Aubin, 1927–1998) – мусулмон Шарқи бўйича йирик француз мутахассиси. Гарчи адибнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ маълумотлар оз бўлса-да, унинг Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомий ҳамда Ҳофиз Абру асарларини чуқур ўрганиш асосида ёзилган **«Амир Темур шаҳарларни қандай оларди»**[2] ҳамда **«Чиғатой хонлиги ва Хуросон: 1334–1380»**[3] каби асарлари ўзбек китобхонларига яхши таниш.

«Ўзидан олдинги тадқиқотчиларнинг алдамчи таҳлилларига берилмаган ва қатор илк манбалардан фойдаланган Жан Обен аниқ далилларга асосланиб ёзилган икки мақоласида XIV–XV асрлар бусағасида яшаб ўтган Соҳибқироннинг кучли ва мураккаб образини яратади».

Люсьен Керен

Айни чоғда, Жан Обеннинг Амир Темур мавзусига бағишланган, аммо оддий ўқувчи бехабар бўлган илмий мақолалари ва асарлари кўп. Қуйидагилар шулар жумласидандир:

- «Шероздаги Темурий ҳомий» (Le mécénat timouride à Chiraz / Paris: Larose, 1957);

- «Амир Темур Бағдодда» (Tamerlan à Baġdād / par Jean Aubin / Leiden: Brill, 1962);

- «Салжуқийлар Эронида шаҳар аслзодалиги: Сабзавор мисолида» (L'aristocratie urbaine dans l'Iran seldjukide: l'exemple de Sabzavar / Poitiers: [s. n.], 1966);

- «Темурийлар давридаги авлиё Куҳистоний» (Un santon Quhistāni de l'époque Timouride / Paris: Libr. Orientaliste Paul Geuthner, 1968)

- «Хуросонда Сарбадорлар давлатининг якуни» (La fin de l'état Sarbadār du Khorassan / par Jean Aubin / Paris: Société asiatique, 1974);

- «Озарбайжонни туркийлаштириш борасида Ибн Баззоз гувоҳликлари» (Le témoignage d'Ebn-e Bazzaz sur la turquisation de l'Azerbaydjan / Jean Aubin / Paris: [s. n.], 1989);

- «Маданиятлараро чатишувда мўғул амирлари ва форс вазирларининг иштироки» (Emirs mongols et vizirs persans dans les remous de l'acculturation / Jean Aubin / Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 1995).

Ж. Обен ўзининг «Амир Темур шаҳарларни қандай оларди» номли асарида Соҳибқиронга «Ғарб санъатининг даҳоси бўлган Темур буюк кемачининг буюк дарғаси мисол ўткир сиёсатдон ҳам бўлган[4]», дея таъриф берган. Шу билан бирга, унинг давлат бошқарувида қаттиққўл бўлганини қайд этган.

---

[1] «Жаҳон адабиёти» журнали, 2002, № 2.

[2] Auban J. Comment Tamerlan prenait les villes// Sudia Islamica XIX. Paris 1963, – P. 83–122.

[3] Aubin J. Le Khanat de Djaghatai et le Khorassan (1334-1380) / Turcica, Paris-Strasbourg, 1976.

[4] Auban J. Comment Tamerlan prenait les villes// Sudia Islamica XIX. Paris 1963, – P. 83–122.

Марсель Брион ва унинг «Менким, Соҳибқирон – Жаҳонгир Темур» асари. Тошкент, 2011 йил.

Marcel Brion et son livre «Tamerlan». Tachkent, 2011.

Марсель Брион (Marcel Brion, 1895–1984) – 1895 йил 21 ноябрда Франциянинг Марсель шаҳрида дунёга келган. Италия Уйғониш даври ва Германия романтизми бўйича мутахассис, романнавис, санъатшунос тарихчи олим. Адвокат ўғли бўлган Марсель ўрта мактаб таълимини дастлаб Марселдаги Тье лицейида, сўнгра Швейцариянинг Шампите коллежида давом эттирган. Олий ўқув юрти таҳсилини Франциянинг Экс-ан-Провансдаги **ҳуқуқшунослик** факультетида бошлаб, илк меҳнат тажрибасини 1920–1924 йиллар давомида Марселдаги адвокатлик бюросида адвокат вазифасида синаб кўрган. Бироқ у тезда соҳасини ўзгартиришга қарор қилиб, бор кучини адабиётга бахшида этган. Марсель Брион 1964 йилда Француз Академиясига аъзо бўлган.

М. Брион энг сермаҳсул француз ижодкорларидан. У юзга яқин асарларнинг муаллифидир. Адабий доираларда у аввал Италия ва Германия санъатининг ёрқин намояндалари Макиавелли, Леонардо да Винчи, Боржиа, Ботичелли, Барталоме, да Лас Каса, Роберт Шуман, Моцарт ва Европа Уйғониш даврининг машҳур намояндалари ҳақидаги хотира ва таржимаи ҳол тусидаги асарлари билан китобхонлар орасида танилган.

«Менким, Соҳибқирон – Жаҳонгир Темур» асари[1] Марсель Брионни машҳур қилган китобларидан биридир. У Забуиллоҳхон Мансурийнинг форс тилига ўгирган «Темур тузуклари» асосида тўлдирилган ва қайта ишланган ушбу романини 1963 йилда нашр этган. Муаллиф ўз китобида Амир Темур тузукларидан ва Соҳибқиронга замондош бўлган Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун, Шарафиддин Али Яздий, Султония шаҳри епископи Иоанн де Галонифонтибус, Кастилия қироли элчиси Руи Гонсалес де Клавихо, француз маршали Бусико асарларидан кенг фойдаланган.

Марсель Брион Темурийлар даври воқеаларига катта қизиқиш билдирган. У француз, немис ва инглиз тиллари билан бир қаторда араб тилини ҳам яхши билганлигини таъкидлаш лозим. Амир Темур тўғрисида асар ёзишдан аввал у Ғарбий Европа ва Америка кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмаларни синчиклаб ўрганган. Унинг буюк Соҳибқирон тўғрисида асар ёзишига 1941 йилда Самарқандда Амир Темур ва темурий шаҳзодалардан бир неча кишининг қабри очилиб, олиб борилган тадқиқот ишлари ҳам туртки бўлган деган тахминлар мавжуд.

«Менким, Соҳибқирон – Жаҳонгир Темур»[2] асарининг биринчи нашри М. Брион томонидан 1942 йилда, тўлдирилган ва қайта ишлангани 1963 йилда Париждаги Альбин Мишелнинг «Wraiten in French» босмахонасида **«Асрлар солномаси»** туркумида **«XIV аср. Тарихни яратган инсонлар»** номи билан чоп этилган.

Марсель Брионнинг ушбу китобидаги каттагина «Кириш» қисмини академик Жерар Вальтер ёзган. Китобдан, асосан, М. Брионнинг «Амир Темур портрети» номли очерки жой олган. Асар «Буюк инсонлар, Амир Темур тузуклари асосида», «Амир Темурнинг Ибн Халдун билан учрашуви. Дамашқ, 1401 йил», «Амир Темур ғаним кўзи билан: Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» асари», «Амир Темур тузуклари», «Амир Темур маршал Бусико нигоҳи билан», «Амир Темур ва унинг саройи Султония архиепископи назарида», «Амир Темур ва унинг саройи испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо тасвирида» каби бўлимлардан иборат бўлиб, ўз даврининг нодир тасвирида

[1] Marcel Brion. Tamerlan. – Paris: Albin Michel, 1963. – 382 pages.
[2] Marcel Brion. XIV siècle. Les hommes qui ont fait le siècle. 1963. – 381 pages.

рихий манбалари асосида битилган. Бир сўз билан айтганда, китобда Амир Темурнинг таваллуд топишидан бошлаб вафотига қадар бўлган давр қамраб олинган.

Айни чоғда, ушбу асарнинг (янада аниқроғи, таржима матнининг) ҳаққонийлигига нисбатан юртимиз олимлари ва адиблари томонидан шубҳа билдирилган ўринлар мавжуд эканини ҳам қайд этиш лозим. Хусусан, атоқли адибимиз Пиримқул Қодиров Марсель Брион асарининг 1971 йили Теҳронда форс тилида нашр этилган «Манам Темури Жаҳонкушо» матнини ўқиб: «М. Брионнинг мазкур китобида ҳақиқатга тўғри келмайдиган хаёлий уйдирмалар кўп учрайди»[1], деб таъкидлаган.

Асар 1995 йилда «Менким, фотиҳ Темур» номи билан қисқартирилган ҳолда «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган[2] унга тезлик билан, яъни 1995 йил 26 майда матбуот саҳифаларида ўз фикрини билдирган адиб Муҳаммад Алининг хулосасига кўра, «ушбу асар Амир Темур томонидан эмас, балки аноним автор томонидан ёзилган деган фикрга боради киши. Бунга асарнинг келиш йўли – туркийси топилмагач, инглизчадан французчага, ундан форсчага, ундан ўзбекчага таржима қилиниши – далолатдай туюлади»[3].

«Темурдан олдин ўтган бирорта ҳам мўғул ёки турк фотиҳи у каби дона ва маданиятли бўлган эмас. Аттила ва Александр Македонскийда алоҳида-алоҳида мавжуд бўлган хислатлар Амир Темур шахсида ғалати бир уйғунлик ҳосил қилганини кўриб ҳайратга тушади киши».

Марсел Брион, Франция

Ҳаким Сатторий ҳам бу китоб «Соҳибқироннинг ҳақиқий ҳаётидан чала хабардор киши томонидан ёзилганга ўхшайди»[4], деган фикрни билдирган.

Ҳақиқатан ҳам, Марсель Брионнинг ушбу китоби бадиий асар бўлганлиги сабабли унда баъзи ноаниқликлар, муболағалар, Амир Темурга нисбат берилган айрим ихтиролар, ҳарбий санъат, шариат масалаларида бадиий уйдирмалар, чалкаш фикр ва хулосалар ҳам учрайди.

Шундай бўлишига қарамасдан, М. Брионнинг бу асари 2011 йили «Янги аср авлоди» нашриётида ўзбек тилида чоп этилди[5]. Ушбу нашр ҳам юртимиз зиёлиларининг эътирозларига учраганига эътибор қаратмаслик мумкин эмас. Жумладан, таниқли олимлар – Ўзбекистон Миллий университети доценти Баҳодир Эрматов ва Тошкент давлат шарқшунослик институти доценти Адҳамбек Алимбековнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида «Марсель Брион ёзмаган китоб ёхуд сохталаштирилган бир асар хусусида» номли мақоласи чиқди.

Ушбу муаллифлар М. Брион асарининг ўзбекча нашрига бағишлаган танқидий-таҳлилий мақоласи якунида қуйидаги хулосалар баён этилган:

1. Марсель Брион асарининг номи ўзгартирилган.

2. М. Брион ёзганлари таржимада беш баробардан кўпроқ бўлиб кетган.

3. М. Брион асосий асарлари рўйхатида мазкур китобнинг кўрсатилмагани ҳам унинг адиб илмий-адабий меросидаги ўрни қандайлигидан далолат беради.

4. Русча нашрда Султония архиепископининг хотираларига аслиятда йўқ воқеалар қўшилган. Демак, французча нашрдаги хотиралар русча нашрдагисига (бу дегани – ўзбекча нашрдагига ҳам – А. С.) мос эмас[6].

---

[1] П. Қодиров. Амир Темур сиймоси: илмий бадиа. – Т.: «Ўзбекистон», 2007. – 11-бет.

[2] Шарқ юлдузи, 1995, 1–2-сонлар.

[3] Муҳаммад Али. Амир Темур чаманы. – Т.: «Ўзбекистон», 2006. – 128-бет.

[4] Х. Сатторий. Оғтин силсила. – Т.: «Шарқ», 2006. – 37-бет.

[5] Маркел Брион. Менким, Соҳибқирон – Жаҳонгир Темур / Таржимонлар Ф. Рўзиев, П. Тиллоаттар. – Т.: Янги аср авлоди, – 2011. – 592 бет; Marcel Brion. Tamerlan, Albin Michel, 1963. – 382 pages.

[6] Баҳодир Эрматов, Адҳамбек Алимбеков. Марсель Брион ёзмаган китоб ёхуд сохталаштирилган бир асар хусусида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2015, 23 октябрь. – № 43. – 2-бет.

Пьер Шувен ва унинг Жерар Дежорж билан ҳаммуаллифликдаги «Самарқанд, Бухоро, Хива» китоби. Париж: Фламарьон. 2001 йил.

Pierre Chuvin et son livre «Samarcande, Boukhara, Khiva» (co-auteur Gérard Degeorge). Paris: Flammarion. 2001.

Марсель Брионнинг мазкур асари 1963 йилда Парижда китоб ҳолда чоп этилгандан сўнг илмий доираларда адибнинг мартабаси анча ошганини қайд этиш лозим. Унинг 1964 йилда Франция академиясининг аъзоси сифатида сайланганлиги худди шундан далолат беради. Бу бежиз эмас. Чунки, М. Брион ўз асарида, юқорида тилга олинган макола муаллифлари таъбири билан айтганда, Амир Темур шахсига одилона баҳо берган.

Яъни, М. Брион эътироф этганидек: «Темурдан олдин ўтган бирорта ҳам мўғул ёки турк фотихи у каби доно ва маданиятли бўлган эмас. Аттила ва Александр Македонскийда алоҳида-алоҳида мавжуд булган хислатлар Темур шахсида ғалати бир уйғунлик ҳосил қилганини кўриб ҳайратга тушади киши». Шу билан бирга, адиб Соҳибқироннинг ташқи ва ички сиёсатини юксак баҳолайди, Амир Темурни «моҳир стратег, омадли саркарда», деб таърифлайди ва унинг эътиқоди, салтанатида динларнинг ўрни, ҳолати хусусида қуйидагиларни ёзади: «Салтанатда диний ҳуқуқ ҳукмрон бўлса-да, Амир Темур шу қадар доно иш юритар эдики, ўзини исломнинг содиқ бандаси эканлигини кўрсатар ва шу билан бирга, Аллоҳдан ўзга тангриларга эътиқод қўйган фуқароларига ҳам қаршилик билдирмасди»[1].

М. Брионнинг Амир Темурга бағишланган асаридан ташқари, Микеланжело Буонарроти, Рихард Вагнер, Альбрехт Дюрер, Гёте, Леонардо да Винчи, Клее, Шагал, Кандинский, Савонарола, Вермеер, Шуман, Шуберт, Брейгель, Жотто, Грюневальд, Макиавелли ва бошқа тарихий шахслар ҳақида бир қатор китоблари чоп этилган.

«Фигаро» номли француз газетасининг 1994 йил 1 июлдаги сонида қайд этилганидек, «Марсель Брион адабиёт билан шуғулланмасдан олдин ҳам Европа тарихини яхши биларди. Ғарбда сўзланадиган еттита асосий тилни билар ва истеъдодли шахслар билан яқин таниш эди. У ўз йўлини танлашни билди ва адашмади»[2]. Марсель Брион 1984 йил 23 октябрда Париж шаҳридаги уйида вафот этган ва Медондаги Лон Реаж қабристонида дафн этилган.

Соҳибқирон Амир Темур мавзуига қизиқиш Францияда XX асрда янада кучайган. Хусусан, Амир Темурнинг инсоният тарихида тутган ўрни ва мавқеи ҳақида ўнлаб илмий, тарихий ва бадиий асарлар яратилган. Л. Бувенинг **«Темурийлар цивилизацияси ҳақида қисса»**[3], А. Дюрре ва Р. Фовелнинг **«Самарқанд истеҳкоми»**[4], А. Шампдорнинг **«Амир Темур»**[5], М. Першероннинг **«Осиё хоконлари»**[6], Э. Берининг **«Европа тарихи: Аттиладан Амир Темургача»**[7], Р. Груссеннинг **«Сахро Соҳибқирони»**[8], М. Брионнинг **«Амир Темур. Асрлар хотиралари»**[9], В. Жерарнинг **«Асрлар хотиралари. Амир Темур»**[10], Л. Керенинг **«Самарқанд жоме масжидининг нақшинкор ғиштлари»**[11], Ж. Обеннинг **«Амир Темур шаҳарларни қандай оларди»**[12] ҳамда

---

[1] Баҳодир Эрматов, Адҳамбек Алимбеков. Марсель Брион ёзган китоб ёхуд солғаштирилган бир асар хусусида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2015, 23 октябрь. – № 43. – 2-бет

[2] «Marcel Brion, c'était l'Europe avant la lettre. Il connaissait sept des langues principales parlées en Occident, et il les connaissait en découvreur de talents. Il a su choisir et il ne s'est pas trompé» (Le Figaro, 1er juillet 1994).

[3] Lucien Bouvat. Essai sur la civilisation timouride. In: Journal asiatique, 1926

[4] Durrieux A. et Fauvelle R. Samarcande la bien gardée. Paris, 1901.

[5] Albert Champdor. Tamerlan. – Payot : Paris 1942. – 246 pages.

[6] Percheron. Les conquérants d'Asie. Paris, 1951.

[7] Berl E. Histoire de l'Europe : d'Attila à Tamerlan, Paris, 1946

[8] Grousset, René, L'Empire des steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan, Paris, 1938. - 660 pages.

[9] Marcel Brion. Tamerlan. Le mémoire des siècles. Paris : Albin Michel, 1963. - 302 pages.

[10] Walte G. Le Mémorial des siècles, Tamerlan, Paris, 1963.

[11] Kehren L. Brique émaillée de la grande mosquée de Samarkand / Journal Asiatique, Paris, 1967

[12] Aubin J. Comment Tamerlan prenait les villes// Sudia Islanuca XIX, Paris 1963

«Чиғатой хонлиги ва Хуросон: 1334–1380»[1] каби асарлар темуршуносликка қўшилган салмокли ҳиссадир.

Француз шаркшуносларининг асосий асарларининг кисқача таҳлили Л. Кереннинг **«Самарқандга, Темур даврига саёҳат»** номли китобида[2], Ж. Обен[3]нинг **«Амир Темур шаҳарларни қандай оларди»** мақоласида ва Ж.П. Рунинг **«Амир Темур»** асарида[4] берилган.

XX асрнинг 90-йилларида ўз давлат мустақиллигини қўлга киритган Марказий Осиё республикаларининг, хусусан, Ўзбекистоннинг ўтмиши ва ҳозирги кунига муносабат «қизил империя» даврида фаолиятини анча сусайтирган француз шаркшунослик мактаби вакилларини яна илмий изланишларга, зиёратларга, қадимий қўлёзмаларни ўрганишга ундади. Натижада кейинги йилларнинг ўзида француз шаркшуносларининг каламига мансуб янги-янги китоб ва рисолалар чоп этилди.

«Тошкент – Самарқанд – Амир Темур. Францияликлар бу шаҳарларни кўришни ва улуғ тарихий арбоб ҳақида кўпроқ нарсаларни билишни орзу қиладилар. Амир Темурнинг номи Францияда у ҳаётлик вақтидан бери яхши таниш. Бу шахснинг Франция маданияти билан маънавий алоқалари бўлганлиги ҳам аниқ, чунки Амир Темур Франция қироллари каби маданият ва санъатга ҳомийлик қилган».

Жан Клод Ришар, Францияннинг Ўзбекистондаги собиқ элчиси

Ўз навбатида, ҳозирги замон француз темуршунослиги намуналаридан Л. Кереннинг **«Амир Темур ёхуд Соҳибқирон салтанати»**[5], **«Амир Темур даврида Самарқанд йўли»**[6], Ж.П. Рунинг **«Амир Темур»**[7] ва **«Бобур»**[8], В. Фурньёнинг **«Марказий Осиё тарихи»**[9] ва унинг таҳрири остида чиққан **«Самарқанд 1400–1500: Амир Темур пойтахти: салтанат ва Уйғониш юраги»**[10] номли китоб, **«Бобурнома»**нинг Ж.Л. Бакэ-Граммон таржимаси[11], **«Улуғбек астрономия султони»**[12] номли асарларини санаб ўтиш лозим.

Хусусан, француз тадқиқотчиси, Марказий Осиё бўйича этнограф олим Венсан Фурньё томонидан тузилган **«Самарқанд 1400–1500. Амир Темур шаҳар-воҳаси: Уйғониш ва Салтанат юраги»**[13] номли китобида Темурийлар Уйғониш даври башариятнинг меросий бойлиги экани таъкидланади. Муғуллар босқини ва Чин, Форс ёки Рус давлатлари муносабатлари Ғарб хотирасини хиралаштириб қўйгани, бироқ у бизга ҳозирда долзарб бўлган тарихий сабоқ бераётганига эътибор қаратилади.

В. Фурньёнинг **«XVI–XIX асрлар француз маданиятида Темурийлар мавзусининг айрим жиҳатлари»**[14] мавзусидаги мақоласида қайд

---

[1] Aubin J. Le Khanat de Djaghatai et le Khorassan (1334-1380) / Turcica, Paris-Strasbourg, 1976.

[2] Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – P. 354.

[3] Жан Обен (Jean Aubin, 1927–1998) – 1927 йилда туғилган Мусулмон Шарқи бўйича етирик француз мутахассиси ҳисобланади. Жан Обеннинг таржима холи, хусусан, унинг шахсий ҳаёти ҳақида маълумот оз бўлса-да, Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийлар томонидан битилган «Рўнамои ғазавоти Ҳиндистон» («Ҳиндистон сафарининг кундалиги»), («Зафарнома») ҳамда Хофиз Абрунинг асарларини чуқур ўрганиш асосида ёзилган «Амир Темур шаҳарларни қандай оларди» (Aubin J. Comment Tamerlan prenait les villes// Studia Islamica XIX, Paris 1963. – P. 83–122.) ва «Чиғатой хонлиги ва Хуросон: 1334–1380» (Aubin J. Le Khanat de Djaghatai et le Khorassan (1334-1380) / Turcica, Paris-Strasbourg, 1976.) каби асарлари ўзбек китобхонларига маълумдир.

[4] Jean-Paul Roux. Tamerlan. Paris: Fayard, 1991. – P. 344–351.

[5] Kehren L. Tamerlan – l'empire du Seigneur de Fer, Neuchâtel, 1978.

[6] Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – P. 354.

[7] Jean-Paul Roux. Tamerlan. Paris: Fayard, 1991. – 386 pages.

[8] Jean-Paul Roux. Babur. Histoire des Grands Moghols. Paris: Fayard, 1986.

[9] Fourniau V. Histoire de l'Asie Centrale, Paris, 1994. – 128 p.

[10] Fourniau V. Samarcande timuride. Samarcande 1400–1500, Paris, 1995. – P. 11–28.

[11] Le livre de Babur. mémoire de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529, traduit par Jean-Louis Bacqué-Grammont. – Paris, Publications orientalistes de France, 1980.

[12] Ulugbek le prince astronome. Paris, 1994.

[13] Samarcande 1400–1500. La cité-oasis de Tamerlan: coeur d'un Empire et d'une Renaissance / Dirigé par Vincent Fourniau. – Paris: Edition Autrement, 1995. – 227 p.

[14] Vincent Fourniau. Quelques aspects du thème timouride dans la culture française du XVIe au XIXe siecle / / Epanouissement de la Culture sous Temour et les Princes Témourides / Recueil des thèses du Colloque international scientifique à l'occasion du 660k anniversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996. Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Rtveladze. – Paris, 1996. – P. 23–24.

Samarcande 1400-1500

La cité-oasis de Tamerlan : cœur d'un Empire et d'une Renaissance

Венсан Фурньё ва унинг таҳрири остида нашр этилган «Самарқанд 1400-1500. Уйғониш даври ва салтанат юраги: Амир Темурнинг шаҳар водийси» китоби. Париж, 1995 йил.

Vincent Fourniau. «Samarcande 1400-1500. La cité-oasis de Tamerlan: cœur d'un Empire et d'une Renaissance». Dirigé par Vincent Fourniau. Paris, 1995.

этилганидек, XVIII аср француз муаллифлари баъзан Амир Темурни «мўғул-татар қахрамони» деб атаган холда, Марказий Осиё тарихининг ўзига хос сиймосини гавдалантирганлар. Бу антикаликларнинг энг аҳамиятлиларидан бири шундаки, асрлар давомида ҳатто Марказий Осиёдан четда бўлган хорижий маданиятларда – Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Шарқ, хусусан, Усмонли турк салтанатида ҳам, Ғарб маданиятида, адабиёт ва мусиқаси ривожида ҳам Амир Темур номи ва Темурийлар мавзуси халқаро миқёсда машҳур бўлиб келмоқда.

Айниқса, француз маданияти шарқшунослар ишлари ва таржималаридан ҳам олдин наср, назм, театр, опера, фалсафадаги афсона шаклида бу мавзуга катта аҳамият қаратган. Мишель Монтеннинг «Тажрибалар»и яратилган даврдан ҳозирги кунгача Темурийлар мавзусидан француз адабиётида турли асарларда қиёслаш ва таккослашга хизмат қилувчи маънавий портрет шаклида фойдаланиб келинмоқда. Бундай ғайритабиий эътибор, ўз навбатида, бир неча тарихий саволларни туғдиради. Қандай қилиб тарихий далил ва маданий афсона ўртасида узвий боғлиқлик бўлиши мумкин? Нима учун 1550–1580 йиллар мобайнида ва Амир Темурнинг ўлимидан сўнг ҳам Франция ва Европада бу шахсга катта қизиқиш сўнмаган? Олдинлари дунёни забт этган дашт империяларининг бир неча буюк зотлари орасида Марказий Осиё тарихида Амир Темурнинг ўзига хослиги нимада?

Амир Темур Тьян-Шандан Ўрта ер денгизигача чўзилган халқаро салтанатга асос солган мусулмон турк-эрон чорраҳасининг ягона шахзодасидир. Амир Темур сиймосининг маданий афсонага айланиши сабаблари унинг ғалабалари ва бир шахснинг ўзида қарама-қарши чизгилар зиддиятидаги адабиётда мужассамлашган темурийлар мавзусининг мураккаблигидадир, дейди В. Фурньё.

В. Фурньёнинг тўплам шаклидаги ушбу китобидан таниқли темуршунос олимлар қаламига мансуб бўлган «Бир испан Самарқандда» (**Люсьен Керен**), «Ғайритабиий жаҳонгир» (**Амин Маалуф**), «Ғарб кўркуви нигоҳида» (**Кристиан Аэрк**), «Шаҳар – Кирдан Амир Темурга қадар» (**Франц Грене**), «Сув осмондан тушмаганда» (**Жюрген Поль**), «Карвонларнинг сўнгги чироғи» (**Одрей Бюртон**) каби мақолалар ўрин олган. Шунингдек, китобнинг «Темурийлар боғининг гуллари» номли бобида «Темурийлар санъати, тупроқ ва қоғоз биҳишти» (**Ив Порте**), «Шаҳзода, олим ва юлдузларни бирлаштириш» (**Фредерик Бопертюи-Брессан**), «Суфийлар биродарлиги, мистика ва иқтисод» (**Жюрген Поль**), «Чиғатой, янги сиймо» (**Жан-Луи Баке Граммон**), «Шерали тақдири» (**Катрин Пужол**), «Қоришма гўзаллик» (**Ули Шамилоглу**) каби қизиқарли мақолаларга ўрин берилган. Китобнинг иловалари жуда бой. Тўпламга ўша давр хариталари, Амир Темурнинг қисқа таржимаи ҳоли, Соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятининг хронологияси, библиография, шунингдек, муаллифлар таржимаи ҳоли илова қилинган.

Жумладан, Л. Кереннинг **«Бир испан Самарқандда»**[1] мақоласида ёзишича, Ғарб ва Шарқ ўртасида дипломатик алоқалар расман ўрнатилгунга қадар 1390 йилдан бошлаб Генуя, Венеция, Константинополь ва Трапезунд хукмдорлари вакиллари Амир Темурнинг чопарлари билан махфий учрашувлар ўтказиб турган. 1401 йилда Анкара жангидан ҳам олдин Кичик Осиёга Кастилия Қироли Генри III биринчи

[1] Lucien Kehren. Un Espagnol à Samarcande // La cité-oasis de Tamerlan : cœur d'un Empire et d'une Renaissance / Dirigé par Vincent Fourniau. – Paris: Edition Autrement, 1995. – P. 30–47.

элчисини жўнатади. Бу элчи фақатгина Амир Темурга жўнатилмаган. Чунки, 1396 йилдаги французларнинг Никополдаги мағлубияти Европани янада ҳушёр бўлишга ундаган. Мазкур элчининг иши икки томонлама махфий жосуслик вазифасини бажаришдан, яъни Боязид ва Амир Темурнинг асл воқеликдаги ҳақиқий муносабатларини аниқлаш ва жангда қай бири ғолиб бўлиши, шундан келиб чиққан ҳолда айнан ана шу томон билан алоқаларни мустаҳкамлашни белгилашдан иборат бўлган. Қирол бу хизматга **Пайо де Сото Майор** ва **Ҳернан Санчес де Паласуэлосни** тайинлаган. Улар Константинополга 1401 йил ёзида етиб келган ва кўп саргузаштларни бошдан кечирган.

Ҳернан Санчес де Паласуэлоснинг Сеговия вилоятидаги Аревало қўрғончаси яқинидаги Ранариегос черкови ҳовлисига қўйилган қабр тошига қуйидаги сузлар битилган: «Бу ерда Кирол Хенрих III саройининг аъёни ва унинг Амир Темур ҳузуридаги элчиси, марҳаматли рицар Ҳернан Санчес де Паласуэлос Тамерлан дафн этилган».

1402 йил 28 июль кечаси Боязид ва Амир Темур ўртасида қонли тўқнашув бўлиб ўтаётган бир пайтда Пайо ва Ҳернан бу жангни узоқдан кузатиб турган. Турклар мағлуб бўлаётганини кўриб, тезда Амир Темурни ўз Қироли номидан ғалаба билан табриклашга ва миннатдорчилик билдиришга ошиққанлар. Улар бир неча кун олий мартабали шахслар сифатида Амир Темурнинг меҳмони бўлган. Амир Темур европаликлар ўз сўзида турганини инобатга олиб, ваъда берганидек, Боязид томонидан ушлаб турилган маҳбусларни озод этган. Шунингдек, Амир Темур Пайо ва Ҳернан билан бирга ўзининг элчиси Муҳаммад Кешийни махсус нома билан Кастилия Қиролига жўнатади. Ушбу номада усмонли турклар устидан ғалаба қозонгани ва Кастилия ҳукмдори билан дўстона муносабат олиб бориш истаги ифодаланган бўлган. Тухфа сифатида Боязид харамидан озод этилган уч нафар ёш ва гўзал аёллар (Анжелина, Каталина ва Мария) ҳам элчилар билан бирга 1403 йилнинг февраль ойида Севильяга етиб борган ва уларнинг шарафига Қирол хазинаси ҳисобидан катта зиёфат ташкил қилинган. Кейинчалик Қирол рухсати билан шаҳар ҳокими Дьего де Контрерас ва Анжелина де Грец хоним турмуш қуришган.

Пайо ва Ҳернан берган маълумотлардан қониқмаган Қирол иккинчи элчи сифатида Клавихони Амир Темур ҳузурига жўнатади. Сайёҳ ва элчи **Фра Альфонсо Поэс де Санта Мария**, Қиролнинг шахсий соқчиси **Ҳомес де Салазар** ва **Руи Гонсалес де Клавихо** ҳамроҳлигида Қиролнинг ўн бир нафар хизматкори 1403 йил 23 майда йўлга чиққан. Клавихо бошчилигидаги делегация 1404 йил 29 майда Арарат тоғини кесиб ўтгач, Арманистон ва Эрон чегарасида Амир Темур ҳузурига кетаётган Миср элчисини учратган. Клавихони Миср элчисининг Амир Темурга олиб кетаётган совғаси ажаблантирган. Бу жирафа эди. Узоқ ва толиқарли сафардан сўнг Амударёни кесиб ўтгач, икки тоғ оралиғидаги «Темир дарвоза»дан ўтадилар. Бу ерда божхона жойлашган бўлиб, шимолий Ҳиндистондан келадиган моллар шу ердан ўтиши мажбурий бўлган. Амир Темур салтанати ана шу ерда тушадиган божхона тўловларидан катта миқдорда фойда оларди.

Элчилар 1404 йил 28 августда Амир Темурнинг жонажон шаҳри Кешга кириб келган ва бу ерда икки кун қолганлар. 30 августда Кешга чопар келиб уларни пойтахтга бориш учун таклиф қилган. Ва ниҳоят, Самарқандга етиб келадилар ва чарчоқлари чиққач, кейинги кун «Боғи Дилкушо»га таклиф этиладилар. Бу ерда Европа элчилари илк маротаба бўлиб, Амир Темурни кўриш бахтига муяссар бўлганлар. Хат билан танишгач (элчилар орасида роҳиб Поэс лотин тилида ёзилган номани форс ёки турк тилига таржима қилиб берган), меҳмонлар шарафига катта базму жамшид уюштирилган. Зиёфат якунида элчилар совғаси келтирилган ва улар ичидан Кастилиянинг долчин ранг ва ёркин матолари Амир Темурнинг олқишига сазовор бўлиб, уларни хотинларига тарқатиб берган.

Испаниялик меҳмонлар Самарқандда уч ой қолган, 10 дан зиёд байрамларда иштирок этган ва 5 маротаба Амир Темур билан учрашганлар. 1404 йил 22 сентябрда кастилияликлар муҳташам бир зиёфатда қатнашган. Бу маросим «Боғи Нав»да бўлиб ўтган. Шу муносабат билан, Амир Темур бутун байрам давомида май ичишга рухсат берган. Ислом қонунига зид бу ажойиб ҳукукбузарлик байрам тугаши билан барҳам топган. Клавихога ҳам май таклиф қилинган. Бироқ Клавихо ҳеч қачон ичмаганини айтиб, узр сураган. Амир Темур мажбурламаган. Клавихо Амир Темурнинг хотинларини ҳам яқиндан кўриш имконига эга бўлади. Амир Темурнинг биринчи хотинини «хонум» деб чақиришган. Шу тариқа Клавихо Амир Темур билан хайрлашиб, 1404 йил 21 ноябрда Миср ва Туркия элчилари билан биргаликда Бухоро орқали чиқиб кетган. Икки ой ўтгандан сўнг, Табризга етиб келгач, Амир Темурнинг Хитойга юриши чоғида оламдан ўтганини эшитган. Клавихонинг сафари 3 йил давом этган ва элчилар 10 000 км масофани ерда ва денгизда босиб ўтган, деб ёзади пировардида Л. Керен.

«Амир Темур сиймосининг машҳурлиги кучли давлат қура олгани, қурганда ҳам бошқа даштлик ўтмишдошларидан фарқли ўлароқ, ҳунарманд ва олимларни эъзозлаб, марказлаштирилган мамлакат барпо этганидадир».

Амин Маалуф, Франция

«Самарқанд 1400-1500» номли тўпламга киритилган яна бир мақола 1949 йилда туғилган франко-ливанлик ёзувчи, Француз академиясининг аъзоси Амин Маалуф қаламига мансубдир. У ўзининг **«Ғайритабиий жаҳонгир»**[1] номли мақоласида ёзишича, Амир Темур сиймосининг машҳурлиги кучли давлат қура олгани, қурганда ҳам бошқа даштлик ўтмишдошларидан фарқли ўлароқ, ҳунарманд ва олимларни эъзозлаб, марказлаштирилган мамлакат барпо этганидадир. Мақола муаллифининг таъкидлашича, Амир Темур ўз даврининг ҳарбий ва сиёсий ўйинларини ўн олти ёшидан англай бошлаган. Амин Маалуф дамашқлик Ибн Арабшоҳ ёдномаларига мурожаат этади: Амир Темур ҳаётининг охирги етти йили давомида шундай кўп касал бўладики, бу дардли хуружлар оқибатида тананинг ҳаракат қилиши сусайиб боради. Дардни енгиллатиш ёки унутиш учун юришлар давомида ўтовга Қуръон китобини қироат қилувчи қорини тез-тез чақиртириб, суралар ва оятлардан ўқиб туришини сўраган. Шунинг баробарида, лашкарбошиларини ҳам чақириб, уларга йўл-йўриқлар кўрсатиб турган. Жанг давомида Амир Темур билан икки аскар қолиб унга қарашиб турган ва ўтовга кириш жоиза Соҳибқироннинг тик туриб жангни кузатишига ёрдам беришган.

Шу билан бирга, сўнгги йилларда Парижда темурийлар мавзуига оид иккита йирик бадиий асар чоп этилди. Биринчиси, машҳур ёзувчи **Амин Маалуфнинг «Самарқанд»**[2] романи бўлса, иккинчиси **Милена Ноковичнинг «Самарқанд узра олтин ёмғир»** тарихий романидир.

Милена Ноковичнинг «Самарқанд узра олтин ёмғир» номли китоби ҳақида Люсьен Керен қуйидаги маълумотларни келтирган: Милена Ноковичнинг ушбу китобидаги воқеа Амир Темур ҳаётининг охирги кунларида бўлиб ўтади. Хусусан, тарихий шахслардан бўлган гўзал ва золим Шодимулк Самарқанднинг парчаланиб кетишида айбланади. Мирзо Халил Султон турмуш ўртоғининг чиройидан девона бўлиб қолган эди. У бобоси Амир Темурдан мерос салтанатни оқилона бошқариш ўрнига кучли эҳтиросга берилган. Шунингдек, китобда ўша замондаги ривожланган шаҳри азим Самарқанднинг зийнатлари, унинг боғу бўстонлари, бозору карвонсаройлари мадҳ

---

[1] Amin Maalouf. Le conquérant paradoxal // La cité-oasis de Tamerlan : cœur d'un Empire et d'une Renaissance / Dirigé par Vincent Fourniau. – Paris: Edition Autrement, 1995. – P. 48–54.

[2] Amin Maalouf. Samarcande, Jean-Claude Lattès, 1988. 378 pages; Амин Маалуф. Самарқанд/ Француз тилидан Абдумурод Кучибоев таржимаси // Жаҳон адабиёти, 6-7-сонлар 2003, – 3–56-бетлар, Жаҳон адабиёти, 7-8-сонлар 2005, 61–105-бетлар.

Амин Маалуф ва унинг «Самарқанд» китоби. Париж, 1988 йил.

Amin Maalouf et son livre «Samarcande». Paris, 1988.

этилган. Муаллиф Шодимулк атрофидаги одамларни тарихий манбаларга асосланган ҳолда ҳаққонийлик билан тасвирлаган. Шодимулк ва Халил Султоннинг эҳтиросли муҳаббати юқори савиядаги романтик буёқлар билан чизилган. Милена Новокичнинг истеълоди туфайли Халил Султоннинг қабри устида ўз жонига қасд қилган Шодимулк манзарасини ўқиб, Жульеттанинг шарқона намунасини кўришга муваффақ бўламиз[1].

Ўзбекистонлик олимлар билан Франциянинг Бордо-3 университети олимлари профессор Макс Швоерер, доктор Клер Пачеко ҳамда доктор Селен Оланье ўртасидаги Темурийлар даври ёдгорликларини консервация қилиш ва музейлаштириш ишлари бўйича илмий ҳамкорлик 1998 йилда бошланган. Ўтган даврда, жумладан, 15 йиллик аниқ иш режа доирасида Бордо-3 университети лабораториясида Самарқанд ва Шаҳрисабздаги Темурийлар даврига оид майоликалар ҳамда мозайкалар физик ва химик анализдан ўтказилган.

Бу лаборатория анализи натижалари, хусусан, Шаҳрисабздаги Темурийлар даврига оид материаллар асосида француз тадқиқотчиси С. Оланье устози Макс Швоерер илмий раҳбарлигида археологик материаллар физикаси бўйича «Қайрувондан (Тунис) Шаҳрисабзгача (Ўзбекистон) инсониятнинг ёзма манбаларини сақлаш йўлида қўшилган ҳисса» мавзуида докторлик диссертациясини 2010 йилда Бордо-3 университетида муваффақиятли ҳимоя қилган[2].

Француз олимининг мазкур илмий ишига ўзбек олими Наби Хушвақтов ҳам расмий оппонент бўлган. Тарих фанлари номзоди Н. Хушвақтов француз тадқиқотчиларининг Оқсаройда узоқ йиллардан буён олиб бораётган илмий тадқиқот ишларида яқиндан ҳамкорлик қилиб келмоқда. У Қашқадарё вилоятидаги Шаҳрисабз шаҳар Амир Темур номли моддий маданият тарихи музейининг директоридир[3].

Ўз навбатида, яна бир француз олими – доктор К. Пачеко эса профессор Реми Шапули илмий раҳбарлигида археологик материаллар физикаси бўйича «Шишали материал юзасидаги олтин пардаларнинг ўрганилиши: Ўрта аср ислом даври сирланган (ялтироқ) керамикаси: Марказий Осиё, XIV–XV асрлар ва Эрон, XII–XIII асрлар» мавзуида докторлик диссертациясини 2007 йили Бордо-3 университетида ёқлаган[4]. Ушбу олим ҳозирги кунда Лувр музейида ислом маданияти лабораториясида бўлим раҳбари бўлиб ишлаяпти.

Оқсаройнинг горизонтал тарзда жойлашган майоликаларини консервация қилиш ишлари Франциянинг Дордонь департаменти (Департамент президенти – сенатор Бернард Казо) қошидаги «Нодавлат марказлашмаган халқаро алоқалар бўлими орқали молиялаштирилган. Музейлаштириш харажатлари эса Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари

---

[1] Milena Nokovitch. Pluie d'or sur Samarkand, Paris, éditions Delville, 1993; Miléna Nokovitch. Pluie d'or sur Samarkand // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks. 12e numéro, Paris, 1993. – P. 6.

[2] Céline Ollagnier. De Kairouan (Tunisie) à Shahrisabz (Ouzbékistan), contribution à la sauvegarde des sources documentaires de l'humanité. Thèse de doctorat en Physique des archéomatériaux. Sous la direction de Max Schvoerer. Soutenue en 2010 à Bordeaux 3.

[3] Шаҳрисабз шаҳар Амир Темур номли моддий маданият тарихи музейи – 1996 йил 8 майда ташкил этилган. Музей маълумоти, фонд хоналари ва экспозицияси XVI асрда қурилган Чубин мадрасасида жойлашган. Музей фондида жами 34 мингдадан зиёд экспонат мавжуд. Ҳаммаларининг буюмлари, амалий санъат асарлари, нумизматика ва археология ашёлари, суратлар ва тарихий ҳужжатлар шулар сирасига киради.

[4] Claire Pacheco. Etude des films d'or sur matière vitreuse : application à la ceramique glaçurée islamique medievale: Asie centrale XIVe-XVe s. – Iran XIIe-XIIIe s. Thèse de doctorat en Physique des archéomatériaux. Sous la direction de Rémy Chapoulie. Soutenue en 2007 à Bordeaux 3.

Милена Нокович ва унинг «Самарқанд узра олтин ёмғир» китоби. Париж, 1993 йил.

Milena Nokovitch et son livre «Pluie d'or sur Samarkand». Paris, 1993.

«Мен бу роман муаллифи М. Нокович яхши таниймаи. Бу асарни «Ромео ва Жульетта»нинг ўзбекона қиссаси дейиш мумкин».

Люсьен Керен

вазирлигининг Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш бош бошқармаси томонидан молиялаштирилган.

Шу асосда Оқсаройдаги Темурийлар даври фонтанларининг 3 та бассейнини халқаро талаблар бўйича тўлиқ консервациялашга эришилди. Француз олими С.Оланьенинг мазкур жараёнлар атрофлича ёритилган мақоласи Францияда чиқадиган «Темурийлар» бюллетенининг 2015 йил 36-сонида чоп этилган[1].

Бу ҳақда, шунингдек, Франциянинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва мухтор элчиси Жак-Анри Эльс Амир Темур таваллудининг 680 йиллик юбилейи муносабати билан 2016 йил 9 апрель куни Тошкент шаҳридаги Амир Темур хиёбонида ташкил этилган маросимда шундай деди: «Темурийлар меъморчилигига бўлган бундай иштиёқ туфайли Франциянинг Дордонь департаменти Бош кенгаши Франция Ташқи ишлар вазирлиги кўмаги билан ҳамда Ўзбекистон хукумати билан ҳамкорликда Шаҳрисабз шаҳридаги Оқсарой майдонидаги кошин тўшамаларни таъмирлаш ишларини амалга оширди. 2014 йил май ойида менга ушбу лойиҳа натижаларининг тантанали очилиш маросимида иштирок этиш шарафи насиб этди».

Шарқ, хусусан, Темурийлар даври адабиётининг чет элларда ўрганилиши соҳасидаги ишлар ҳақида сўз борганда, XX асрда айрим хорижлик шарқшунослар муайян давр мафкурасига бўйсунган ҳолда китоблар ёзганини ҳам қайд этиш лозим. Оқибатда бу борада, шу жумладан улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ижодига баҳо беришда ҳам сиёсий-ижтимоий мафкура талабларидан келиб чиқиб иш тутилганидан кўз юмиб бўлмайди[2].

Шу маънода, сўнги чорак асрда дунёда, айниқса, Францияда Навоий ижоди ва бой маънавий меросини ўрганиш эҳтиёжи ортиб бораётгани ғоятда аҳамиятлидир. Парижда нашр этиладиган «Ўрта Осиё дафтари» илмий журналининг 2015 йил январь сонида эълон қилинган мақолаларнинг аксарияти буни яққол тасдиқлайди. Бу журнал Марказий Осиё ҳаёти билан боғлиқ мавзуларни ёритадиган Ғарб оламидаги етакчи журналлардан бири ҳисобланади[3].

Ёш француз олимлари Марк Тутан ва Александр Папас Шарқ ва Ғарб тилларини яхши биладиган, қўлёзма манбаларни ўқий оладиган, адабий матн моҳиятини чуқур тушуна олиш қобилиятига эга бўлган навоийшунослар сифатида алоҳида ажралиб туради.

Марк Тутан (фр. Marc Toutant, 1978 й.т.) – ҳозирги кунда АҚШнинг Лос Анжелес шаҳридаги Калифорния университети тадқиқотчиси. Париждаги Сиёсатшунослик институтида фалсафа ва сиёсий тафаккур йўналиши бўйича таҳсил олган. Туркий ва форс тилларида битилган ёзма ёдгорликлар ва маданий манбалар бўйича тадқиқот олиб борган.

М. Тутан Ўзбекистонда 6 йил яшаб, илмий изланишлар билан шуғулланган. У 650 сахифадан иборат «Сўзлар салтанати» номли асар муаллифидир[4]. Энг муҳими, М.Тутан 2014 йилда «Сўнгги Темурийлар даври маданияти: назира амалиётини Алишер Навоийнинг «Хам-

---

[1] Ollagnier Céline. Conservation du pavement n°3 de l'Ak Saray a Shahrisabz (2012–2013) par une équipe franco-ouzbèke // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 36e numéro, Paris, 2015. – P. 21–34.

[2] З. Мирзаева. Жаҳон навоийшунослиги: янги ва бугун // Жаҳон адабиёти, 2016. № 2. – 166 бет.

[3] Literature and Society in Central Asia New Sources for the Study of Culture and Power from the Fifteenth Century to the Present, № 24, 2015, France (Paris).

[4] Marc Toutant. Un empire de mots. Pouvoir, culture et soufisme à l'époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mir 'Alî Shîr Nawâ'î (Leuven : Peeters, Turcica, à paraître fin 2015, correction des épreuves, 650 p.

са» асари мисолида ўрганиш»[1] мавзуида салмоқли, яъни 700 бетлик тадқиқот яратган ҳамда докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

Александр Папас (фр. Alexandre Papas, 1973 й.т.) – Париж Сорбонна университетининг фалсафа йўналишини битирган. Марказий Осиё ва Ислом маданияти, форс, турк ва муғул тиллари бўйича мутахассис. А. Папас М. Тутаннинг тенгқури бўлиб, Париж шаҳрида жойлашган «Турк, Усмонли, Болқон ва Марказий Осиёни ўрганиш» илмий текшириш институти тадқиқотчиси ҳисобланади. У «Хитой, Тибет ва Туркистон ўртасидаги сиёсат ва тасаввуф»[2], «Исломда дарвешлар ва суфийлик»[3], «Салар мамлакатига сайёҳат»[4] каби асарлар муаллифидир. А. Папас Алишер Навоийнинг илмий мероси, хусусан, «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини тадқиқ этмоқда.

«Оқсарой ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган. Мен Амир Темур ва темурийларнинг буюк меъморий обидаларини қайта тиклашга ҳисса қўшганимдан фахрланаман. Бу лойиҳа Франция ҳамда Ўзбекистон ўртасидаги муваффақиятли ҳамкорликнинг ёрқин намунасидир. «Socta» ушбу дастур доирасида Темурийлар даврига оид қарийб 200 квадрат метр ҳажмдаги сирланган кошинларни таъмирлаш ишларини бажарди. Мен ва франциялик касбдошларим ҳамда олимлар учун Ўзбекистонда ўтказган кунларимиз жуда фойдали бўлди».

Патрик Палем,
«Socta» таъмир компанияси президенти,
Франция

Шундай қилиб, Франция темуршунослик мактабининг қуйидаги хусусиятларини кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, француз олимлари ўз тадқиқотларини бой тарихий Шарқ қўлёзмаларига, архив ҳужжатлари, ашёвий-моддий далиллар ҳамда Европа ва Шарқда ёзилган асарлар ва манбаларга асосланган ҳолда олиб борадилар.

Иккинчидан, ушбу мавзуни ёритишдаги мафкуравий ақидалардан холи илмий ва холисона ёндашув, ҳар бир тарихий воқеага ҳамда Амир Темур ва темурийлар фаолиятига баҳо беришда турли манбаларни қиёслаб, муайян хулосалар чиқариш француз темуршунослик мактабининг фарқли жиҳатларидандир.

Учинчидан, француз шарқшунослари Соҳибқирон ва у асос солган буюк сулола тарихини ёритишда фақат ҳарбий юришлар ва амалга оширилган ишлар солномасини тузиш билан чекланмасдан, ўша давр ижтимоий-сиёсий ва маънавий-мафкуравий муҳитини ҳамда Амир Темурга ва унинг авлодларига хос соф инсоний фазилатларни, уларнинг давлат, жамият, дин ва илм-фанга бўлган муносабатларини ҳам атрофлича тадқиқ қилишга алоҳида эътибор берадилар.

Тўртинчидан, француз шарқшуносларининг Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ўрганиш миқёси кенг бўлиб, улар ўша давр бошқарув ва ҳарбий тизимини, маданияти, дини, фалсафаси ва илмий тафаккурини атрофлича ёритадилар. Санъат ва меъморчилик француз олимлари учун алоҳида ва доимий қизиқиш асосидир. Темурийлар Уйғониш даврига бағишлаб улар ёзган асарлар, ўтказган илмий анжуманлар ва кўргазмалар шундан далолат беради.

Мухтасар айтганда, **француз темуршунослик мактаби Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар сулоласи даври тарихи, фани, маданияти ва санъатини ўрганиш борасида жаҳон шарқшунослигида, шубҳасиз, етакчи ўринни эгаллайди, дейишга етарлича асос бор** ва биз, ўзбеклар учун бу изланиш ва манбалар ниҳоятда қадрлидир. Чунки, замонлар силсиласида қолиб қат-қат бўлиб турган тарихимизнинг француз олимлари томонидан бир неча асрлар давомида чуқур ўрганилиши халқимизга, юртимизга ихлосмандлик, чуқур ҳурмат ва муҳаббат белгисидир.

---

[1] The culture of the Last Timurids: Study of Imitation Practices through the case of Ali Shir Nawa'i (1441-1501) «Khamsa».

[2] Alexandre Papas. Soufisme et politique entre Chine, Tibet et Turkestan : étude sur les Khwajas Naqshbandis du Turkestan oriental, Paris, Jean Maisonneuve, 2005, in-291 p.

[3] Alexandre Papas. Mystiques et vagabonds en Islam : portraits de trois soufis qalandar, Paris, éd. du Cerf, 2010. 339 p.

[4] Alexandre Papas. Voyage au pays des Salars (Tibet oriental, début du XXIe siècle), Paris, Cartouche, 2013. 157 p.

Илм-фан ва маданиятлараро мулоқот

2006 йил май ойида мамлакатимизнинг Париждаги хорижий ваколатхонасида Амир Темур таваллудининг 670 йиллиги тантаналари доирасида илмий-амалий конференция бўлиб ўтди. «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» ва Ўзбекистоннинг Франциядаги элчихонаси ҳамкорлигида утказилган конференциянинг асосий мақсади Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи, маданияти ва санъатини чуқурроқ ўрганиш ҳамда кенг жамоатчилик орасида тарғиб килиш эди[1].

Конференция ишида Франциянинг турли жамоат ва ташкилот аъзолари, тарихчи олимлар, Париж музейларининг илмий ходимлари, Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданияти соҳасида иш олиб борадиган мутахассислар қатнашди.

«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» Бош котиби **Фредерик Бопертюи-Брессан** анжуманни кириш сўзи билан очиб, Амир Темур юбилейи муносабати билан Уюшма томонидан амалга оширилаётган ишлар хусусида батафсил тўхталди.

Бугун ер юзида Самарқанднинг мовий гумбазлари, Бухоро ва Хиванинг маҳобатли миноралари, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, ал-Фарғоний каби кўплаб буюк аждодларимиз номларини эшитмаган одам йўқ.

Ўзбекистоннинг Франциядаги элчиси Равшан Алимов тадбир қатнашчиларига Амир Темурнинг дунё тарихида тутган ўрни, унинг давлатларимиз ўртасида иқтисодий ва дўстона алоқалар ўрнатилишига кўшган хиссаси ҳамда мустакиллик шарофати билан буюк аждодларимиз номи, улар қолдирган бой маданий меросга бўлган муносабатнинг тубдан ўзгаргани ва халқимиз томонидан бунга муносиб баҳо берилаётгани ҳақида сўзлаб берди.

Тарихчи олим «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»нинг раиси **Люсьен Керен** ўз изланишлари ва жаҳон тарихий манбаларидан тўплаган маълумотлар асосида Амир Темурнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган воқеалар, давлатни бошқариш ва унинг кудратини ошириш, хорижий давлатлар билан ўрнатган дипломатик алоқалари ҳамда унинг инсоний фазилатлари ҳақида маъруза қилди.

Шундан сўнг Гиме музейининг Ҳиндистон бўйича илмий ходими **Амина Окада** фотослайдлар намойиши орқали «Темурийлар маданиятининг Мўғул императорларига таъсири» мавзусида маъруза қилди. Унинг Темурийлар сулоласига бағишланган фотосуратлар тўплами ҳамда уларга берилган шарҳи йиғилганларда катта қизикиш уйғотди ва у конференция иштирокчиларининг кўплаб саволларига жавоб қайтарди.

Тадбир дастурига киритилган Сохибқирон Амир Темур ҳаёти ҳақидаги хужжатли фильмнинг намойиши конференциядаги маърузаларнинг узвий давоми бўлди.

Анжуман иштирокчиларидан бири – AGF компанияси Бош директори **Хуже де Рожетт-Буиссон** шундай дейди: «2004 йили Уюшманинг юбилей тадбирлари муносабати билан бир гуруҳ француз делегацияси таркибида Ўзбекистонга борган эдим. У ерда биз испан элчиси Клавихонинг Амир Темур давлатига ташрифининг 600 йиллигини кенг нишонладик. Бугунги тадбир бизга жаҳон цивилизацияси чорраҳасида

[1] L. Kehren. Jubilée de Timur en avril 2006 // La Timuride, 30e numéro. Paris, 2006. – P. 9–12.

жойлашган Ўзбекистоннинг бой маданий тарихи ва санъати билан яна бир бор танишиш имконини берди».

2006 йил сентябрь ойининг охирида ЮНЕСКОнинг Париждаги бош қароргоҳида Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги ва Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуманнинг ўтказилиши ҳам халқимизнинг жаҳон цивилизацияси хазинасига қушган улкан ҳиссасининг яна бир эътирофи бўлган.

Ушбу тадбир Ўзбекистоннинг ЮНЕСКОдаги доимий ваколатхонаси кўмагида ташкил этилди. Президент И.А. Каримов ташаббуси ва раҳнамолигида мустақиллик йилларида тарихий ҳақиқатни қайта тиклаш, ўзбек халқига буюк аждодларимиз томонидан яратилган маънавий бойликларни қайтариш жараёни бошланди.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди азалдан Шарқ ва Ғарбни боғлаб турган Буюк ипак йўлидаги муҳим чорраҳа ҳисобланади. Бу эса ушбу минтақада нафақат савдони, балки илм-фан, санъат ва ҳунармандчиликни ҳам ривожлантириш имконини берди. Бунга қадимдан ўзбек халқига хос бўлган диний ва маданий бағрикенглик мустаҳкам замин яратди. Ўша даврларда қудратли шаҳарлар, йирик илмий марказлар пайдо бўлди ва ривож топди.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди азалдан Шарқ ва Ғарбни боғлаб турган Буюк ипак йўлидаги муҳим чорраҳа ҳисобланади. Бу эса ушбу минтақада нафақат савдони, балки илм-фан, санъат ва ҳунармандчиликни ҳам ривожлантириш имконини берди.

Бугун ер юзида Самарқандниng мовий гумбазлари, Бухоро ва Хиванинг маҳобатли миноралари, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, ал-Фарғоний каби кўплаб буюк аждодларимиз номларини эшитмаган одам бўлмаса керак. Жаҳон ҳамжамиятининг ўзбек халқининг ўтмиши ва Ўзбекистоннинг бугунги хаётига бўлган қизиқиши тобора ортиб бормоқда.

Бунга, жумладан, ЮНЕСКО билан ҳамкорликнинг кенгайиши ва биргаликда кўплаб лойиҳаларнинг амалга оширилаётгани ҳам ёрдам бермоқда. Ўзбекистоннинг қатор шаҳарлари ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон мероси рўйхатига киритилган. Ушбу нуфузли халқаро ташкилот иштирокида Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термиз каби қадимий шаҳарларимизнинг юбилейлари нишонланди. Қаршининг 2700 йиллик ва Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллик саналари кенг миқёсда байрам қилинди.

Қарши Ўзбекистоннинг қадимги шаҳарларидан бири саналади. Бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланиб бораётган ушбу замонавий шаҳар мисолида истиқлол йилларида жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларида кўплаб ижобий ўзгаришлар рўй берганини яққол кўриш мумкин. ЮНЕСКО қароргоҳида бўлиб ўтган халқаро анжуманда шулар ҳақида гапирилди.

Анжуманда турли мамлакатлардан келган етакчи олимлар, тадқиқотчилар ва экспертлар қатнашди. У ҳамжиҳатлик, очиқ фикр алмашиш руҳида ўтди. Ўзининг илмий фаолиятини заминимиз тарихи, Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзаро таъсирини ўрганишга бағишлаган кўплаб хорижлик ҳамкасблар анжуманда тақдим этилган кенг кўламли маълумотларга нисбатан самимий қизиқиш билдирдилар.

Уларнинг фикрича, анжуман доирасида ўтказилган тарихий-маданий кўргазма ҳам ниҳоятда фойдали бўлди. ЮНЕСКО Ижроия кенгаши раиси Чжан Син Шенг кўргазмани очар экан, Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасида тинчликни сақлашга қаратилган саъй-ҳаракатларини алоҳида таъкидлади. ЮНЕСКО Бош директори ўринбосари **Аҳмад Сайад** ўзбек халқининг аждодлари ўрта аср илм-фани ва маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшганини айтди.

Асосий анжуманда сўзга чиққанлар ҳам минг йиллар давомида ўзбек заминига шуҳрат келтирган бағрикенглик ва маданиятлараро мулоқот бугунги кунда бутун дунё учун ибрат бўлаётганини қайд этдилар. Шуниси муҳимки, тинч ҳаёт барпо этишнинг меҳмондўстлик, ҳамкорлик, фуқаролараро ва миллатлараро тотувлик каби анъаналари мустақил Ўзбекистонда юритилаётган давлат сиёсатининг таркибий қисмига айланди.

Шу сабабли турли давлатларнинг илмий жамоатчилиги 2006 йилда 1000 йиллиги кенг нишонланган ва Ер юзида дастлабки олимлар ҳамжамияти бўлган Хоразм Маъмун академиясини ўрганишга катта эътибор қаратаётгани ҳам табиийдир. Академия ўз даврида Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино каби қатор машҳур алломаларни ўз атрофида бирлаштирган.

Шуниси қувонарлики, ушбу аждодларимиздан кўпчилигининг юбилейлари бутун дунёда ЮНЕСКО шафелигида кенг нишонланди. Буюк ота-боболаримиз замонавий дунё илм-фанини ривожлантириш асосларини яратди, ўрта асрлардаёқ уларнинг асарлари Европа мамлакатлари тилларига ўгирилди ва дарсликлар сифатида қўлланиб келинмоқда.

ЮНЕСКОнинг собиқ Бош директори Коичиро Мацуура Ўзбекистонга ташрифи давомида Маъмун академиясида бўлиб, бу ердаги музейнинг очилишида иштирок этди. Шу билан бирга, қадимги академиянинг юбилейи Парижда ўтказилган анжуман мавзуларидан бири бўлгани ҳам халқаро жамоатчиликнинг маънавий меросимизга қизиқиши ортиб бораётганидан далолат беради.

Мамлакатимизнинг бой илмий ва маданий меросини қайта тиклаш мақсадида Президентимиз 1997 йилда Хивада Хоразм Маъмун академиясини қайта ташкил этиш тўғрисида фармон қабул қилди. Ҳозир бу ерда 100 нафардан ортиқ олим табиий ва ижтимоий фанларнинг турли йўналишлари буйича самарали изланишлар олиб бормоқда. Ушбу ўзига хос тадқиқот марказида энг илғор технологиялар асосида кўплаб минтақавий муаммоларни хар томонлама ўрганиш учун барча шароит яратилган.

ЮНЕСКОнинг собиқ Бош директори **Коичиро Мацуура** Ўзбекистонга ташрифи давомида Маъмун академиясида бўлиб, бу ердаги музейнинг очилишида иштирок этди. Шу билан бирга, қадимги академиянинг юбилейи Парижда ўтказилган анжуман мавзуларидан бири бўлгани ҳам халқаро жамоатчиликнинг маънавий меросимизга қизиқиши ортиб бораётганидан далолат беради.

Анжуманда «Авиценна-Франция» уюшмаси раиси **Марк Боннель** Франциянинг «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳақида француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» раиси **Люсьен Керен**, ЮНЕСКОнинг маданият сохасидаги сиёсат ва маданиятлараро мулоқот бўлими мудири **Катрин Стену** ва бошқа қатнашчилар шу ҳақда гапирди. Улар ўзбек халқининг маданияти узоқ ўтмишга бориб тақалишини қайд этди.

Европа этнослари энди шаклланаётган бир пайтда, бизнинг заминимизда юқори даражада ривожланган цивилизация мавжуд эди. Чунончи, Хоразм Маъмун академияси илмий билимларни яратиш ва тарқатиш, маънавият ва маърифатга асосланган жамиятни шакллантиришда катта ўрин тутган.

Масалан, алгебра ва ўнлик ҳисоблаш тизими асосчиси ал-Хоразмий, рецептларидан замонавий тиббиётда ҳам фойдаланилаётган ноёб «Тиб қонунлари» китоби муаллифи Абу Али ибн Сино, буюк комусий аллома Беруний ва ўша пайтларда Академияда фаолият кўрсатган бошқа кўплаб олимлар ўз асарлари билан дунё илм-фанининг шаклланишига кучли туртки берди. Уларнинг фаолияти маданиятлараро мулоқотнинг ҳақиқий намунаси ҳисобланади.

Тадбирда сўзга чиққан Илмий тадқиқотлар миллий маркази (Франция) вакили **Мунира Аззутнинг** маърузаси ҳам иштирокчиларда

катта қизиқиш уйғотди. Бу маъруза ўрта асрлар ислом фалсафасининг маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришга қўшган хиссасига бағишланди.

Шуни таъкидлаш жоизки, ушбу учрашувлар жуда самарали бўлди. Ўзбекистон ва Франция олимларининг турли соҳаларда янада чуқур ҳамкорлик қилиши учун замин яратилди. Мисол учун, мамлакатимиз делегациясининг ЮНЕСКОнинг ер ва экология тўғрисидаги фанлар департаментидаги учрашуви чоғида Ўзбекистон илм-фани вакилларининг ташкилот томонидан амалга ошириладиган лойиҳалар, жумладан, «саҳролашишга қарши курашиш» лойиҳасидаги иштирокини кенгайтириш тўғрисида келишиб олинди.

Францияниng Илмий тадқиқотлар миллий маркази раиси **Катрин Брешиняк** билан утказилган учрашув ҳам фойдали бўлди. Олимларимиз парижлик касбдошларини Ўзбекистонда илм-фаннинг бугунги ҳолати ва уни ривожлантириш истиқболлари билан таништирди, самарали ҳамкорлик қилиш мумкин бўлган устувор соҳалар аниқлаб олинди. Биотехнологиялар, муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш, археология ва қадимги қўлёзмаларни ўрганиш шулар жумласидандир. Франция маркази ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг ушбу соҳаларда ҳамкорлиги тўғрисида шартнома имзолашга қарор қилинди.

Шунингдек, делегация Франция Миллий кутубхонасига ташриф буюрди. Унинг қўлёзмалар бўлимида Хоразм Маъмун академияси олимлари айрим асарларининг асл нусхалари сақланмоқда. Бу ерда мутахассисларнинг малака ошириши тўғрисида келишиб олинди. Бундан ташқари, Париждаги Сорбонна университетида, унинг вице-президенти **Ивона Флур** билан учрашилди.

Натижада Сорбонна университети, Ўзбекистон Фанлар академияси, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ва Урганч давлат университетининг археология, иқтисодиёт, ҳуқуқшунослик, филология соҳаларида тўрт томонлама ҳамкорлик қилиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Франция Фанлар академиясида ўтказилган учрашув давомида унинг президенти Эдуард **Брезин** икки мамлакат илмий марказлари ўртасида, жумладан, қайта тикланган Хоразм Маъмун академияси билан алоқаларни ривожлантиришдан манфаатдор эканини билдирди.

Ўзбекистон делегациясининг ЮНЕСКО қароргоҳида Қарши шаҳри ва Маъмун академиясининг юбилейларига бағишланган халқаро анжуманда иштироки самарали бўлди.

Шундай қилиб, юртимиз зиёлиларидан бир гуруҳи Францияга сафари давомида хорижий ҳамкасбларини ўзбекистонлик олимларнинг илм-фаннинг турли жабҳаларидаги энг сўнгги ютуқлари билан таништирди. Ўз навбатида, ўзбек олимлари француларнинг «Шарқ-Ғарб» маданиятлараро мулоқотни ўрганиш борасидаги тадқиқотлари натижаларидан бохабар бўлди, илмий ҳамкорлик борасида қатор шартномалар тузилди. Бу каби ўзаро фойдали алоқаларнинг ривожлантирилиши замонавий илм-фаннинг саиёрамизда ажлодларимиз орзу қилган тинчлик ва ўзаро ҳамжиҳатликни сақлаш ишига салмоқли улуш бўлиб қўшилиши тайин.

«Амир Темур» операсидан лавҳа. Либослар бўйича рассом Жан-Симон Бертелеми. 1802 йил. Франция миллий кутубхонаси.

«Tamerlan»: une pl. de costumes. Par Jean-Simon Berthélémy. 1802. Bibliothèque nationale de France.

Францияда Амир Темурга бағишланган саҳна асарлари

Шавкатли Соҳибқирон бобомиз Амир Темур сиймоси салкам етти юз йилдан бери дунё олимлари, адиблари ва санъат аҳли, шу жумладан, француз санъати намояндалари, драматурглар ва бастакорларнинг эътиборини тортиб келмоқда. Мана шундай асарлардан бири француз драматурги, либреттонавис ва театр арбоби **Этьен Морель де Шедевиль** *(фр. Étienne Morel de Chedeville ёки Chefdeville; 1751–1814)* қаламига мансуб «Амир Темур»[1] либреттосидир.

Э.М. де Шедевиль бу либреттони франшуз файласуфи **Франсуа-Мари Вольтернинг «Хитойлик етим» («L'orphelin de la Chine»)** фалсафий драмаси асосида яратган ва Петер фон Винтер унга куй басталаган. Асар илк маротаба 1802 йил 14 сентябрда машҳур Париж Опера театрида намойиш этилган. Мазкур 4 пардали опера 1806 йил 25 июлдан 1815 йил 1 февралга қадар кўп маротаба намойиш этилган ва ўз даврида катта шуҳрат қозонган.

Асарда асосий воқеалар Туркиянинг Андрианополь (ҳозирги Эдирне) шаҳридаги масжидлардан бирида бўлиб ўтади. Ундаги асосий қаҳрамонлар **Амир Темур, Бош вазир Мухтор, Бош вазирнинг дўсти, турк Аҳмет, мўғул-татарлар сардори Оркан, Мухторнинг хотини Сейда, турк тенгдош болалар Муфти, Сулаймон ва Али** ҳисобланади.

[1] Tamerlan. Poème de Mr. Morel et Musique de Mr.Winter. Opéra en 4 actes. – Livret d'Étienne Morel de Chédeville d'après «L'orphelin de la Chine» de Voltaire. – 1re représentation: Paris, Théâtre de l'Opéra, 14 septembre 1802. – 41 pages.

Сохибқирон Амир Темурга бағишланган яна бир саҳна асари Кристофер Марло асари асосида яратилган **«Буюк Амир Темур»** *(фр. «Tamerlan le Grand»)* пьесасидир. Асар 1965 йилда **Мишель Паран** *(фр. Michel Parent)* томонидан французь тилига таржима қилинган ва уни **Марсель Марешал** *(фр. Marcel Maréchal)* саҳналаштирган. Пьеса 1966 йил 8 июнда Лион шаҳридаги Котюрн театрида *(фр. Théâtre de Cothurne)* герцог **Жан де Берри** вафотининг 550 йиллигига бағишланган кечада намойиш этилган[1].

1991 йили Жан-Луи Урден (фр. Jean-Louis Hourdin) ҳам Кристофер Марло асари асосида «Амир Темур» (фр. «Tamerlan») номли пьеса яратган. Асардаги асосий роллардан бирини машҳур француз актёри ва режиссёри Жан Пьер Боден[2] (фр. Jean-Pierre Bodin) ижро этган. Пьеса 1991 йилнинг 1 июлидан 28 июлига қадар Париждаги «Жан-Луи Урден Компанияси» номли кичик театрда бир неча бор намойиш этилган[3].

Кристофер Марло асари асосида 2001 йилда **«Буюк Амир Темур»** *(фр. «Tamerlan le Grand»)* номли яна бир саҳна асари яратилган. Бу пьеса **Люк де Густин** *(фр. Luc de Goustine)* томонидан французь тилига таржима қилинган бўлиб, **Жан-Батист Састр** *(фр. Jean-Baptiste Sastre)* ва **Кристиан Болтански** *(фр. Christian Boltanski)* томонидан саҳналаштирилган. Саҳнада Амир Темур ролини аргентина ҳамда француз театр ва кино актёри **Марциал Ди Фонзо Бо** *(фр. Marcial Di Fonzo Bo)* ижро этган. Пьеса 2001 йил 15 ноябрда Париж шаҳрининг Шайо миллий театрида намойиш этилган[4].

Бундан ташқари, **Мишель Дойч** *(фр. Michel Deutsch)* ҳам **«Амир Темурдан олдинроқ»** *(фр. «Juste avant Tamerlan»)* номли пьеса яратган бўлиб, у 1987 йилда Франсуа Шато *(фр. François Chattot)* томонидан саҳналаштирилган. Асар ўша йилнинг 15 июлида **Вилнев-лез-Авиньон** шаҳрида бўлиб ўтган фестивал доирасида томошабинларга намойиш этилган. Кейинчалик, 1988 йил 12–13 январь кунлари ушбу пьеса Франциянинг **Монлюсон** шаҳарчасида қайта қўйилган[5].

Бу борада ўзбек театри намояндалари ҳам бир мунча ишларни амалга оширган. Хусусан, 1996 йил 22 апрелда Париж шаҳридаги Европа Одэонтеатрида Ўзбекистоннинг Франциядаги элчихонаси ва Темурийлар уюшмаси кўмагида Амир Темурнинг 660 йиллигига бағишланган тадбирлар ўтказилган. Ушбу тадбир доирасида таниқли режиссёр **Баҳодир Йўлдошев** томонидан **«Темурий шаҳзодалар саройида: Ўзбекистонда шеърият ва мусиқа»** *(фр. «A la Cour des Princes Timurides : poésies et musiques d'Ouzbékistan»)* номли саҳна асари намойиш этилган[6].

---

[1] **Манба:** Франция Миллий кутубхонасининг расмий сайти (www.bnf.fr).

[2] **Жан-Пьер Боден** (Jean-Pierre Bodin, 1957 й.т.) – француз актёри ва режиссёри. Уни сиёсатшунос Жан Боден билан адаштирмаслик керак.

Жан Боден (фр. Jean Bodin, 1529–1596) – француз сиёсатшуноси, файласуфи, иқтисодчиси, ҳуқуқшунослик бўйича профессор, Париж парламенти аъзоси. Машҳур «Республиканинг олти китоби» («Les Six livres de la République») номли асар муаллифи. Давлат суверенитети ва пулнинг миқдор назарияси каби фанлар бўйича тарихда ном қолдирган. Жан Боден Амир Темур тўғрисида асар ёзмаган, аммо чоғда унинг 1566 йилда лотин тилида битилган ва М.С. Бобкова томонидан 2000 йилда рус тилига таржима қилинган «Тарихни осон фаҳмлаш услуби» («Methodus ad facilem historiarum cognitionem») номли китобида Сохибқирон номи уч ўринда тилга олинган. Қаранг: Боден Жан. Метод легкого познания истории. – М.: «Наука», 2000. – 412 с.

[3] **Манба:** Франция Миллий кутубхонасининг расмий сайти (www.bnf.fr).

[4] **Манба:** Франция Миллий кутубхонасининг расмий сайти (www.bnf.fr).

[5] **Манба:** Франция Театр миллий марказининг расмий сайти (www.cnt.asso.fr) ва «Темурийлар» журналининг 1996 йили 16-сонидаги Клод Лициянинг «Одэон» спектакли хусусида» номли мақоласи.

[6] **Манба:** Европа Одэон театрининг расмий сайти (www.theatre-odeon.eu) ва «Темурийлар» журналининг 1996 йили 16-сонидаги Клод Лициянинг «Одэон» спектакли хусусида» номли мақоласи.

Франциядa Темурийлар уюшмаси

Шуролар даврида сиёсат ва иқтисодиёт соҳалари билан бир қаторда илм-фан ва маданият жабҳалари ривожи ҳам «темир парда» ортида булган, Амир Темур тўғрисида илиқ сўз айтиш айб, ҳатто жиноят ҳисобланган бир пайтда, яъни 1987 йил 22 мартда Парижда **«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» («Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les echanges culturels franco-ouzbeks»)** тузилди.

Уюшманинг асосчилари ва раҳбарлари профессор **Л. Керен** ва доимо ўзбекона либослар кийиб юрадиган **Фредерик Бопертюи-Брессан** хонимдир. Бу хусусда **Ф. Бопертюи-Брессан** хоним шундай деб ёзади: **«Ҳам бахтли тасодиф, ҳам тақдирнинг иродасини қарангки, буюк Темурнинг буюк набираси астрономия султони Мирзо Улуғбек ҳам 1394 йилнинг айнан 22 мартида дунёга келган»**[1].

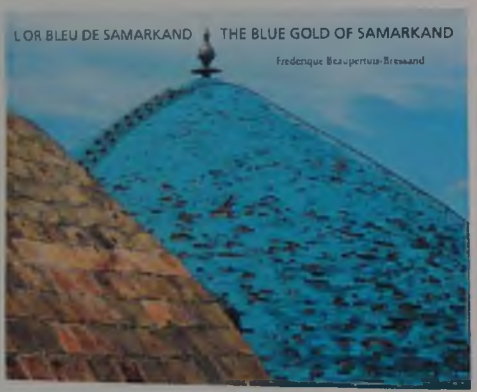

Фредерик Бопертюи-Брессаннинг «Самарқанднинг мовий тилласи» китоби. Париж, 1998 йил

Frederique Beaupertuis Bressand. «L'Or Bleu de Samarkand». Paris, 1998.

Француз олим М. Пессиани ва самарқандлик таниқли олимлар Т. Ширинов ҳамда А. Бердимуродов Уюшма раисининг ўринбосарларидир. Уюшма Амир Темур ва темурийлар даври тарихи ва маданиятини тарғиб қилиш борасида дунёда биринчи тузилган ташкилотдир. Унинг асосий мақсади Амир Темур ва темурийлар маданияти ва санъати, Буюк ипак йўлининг муҳим қисми, Шарқ ва Ғарб маданиятларининг чорраҳаси бўлмиш Марказий Осиё тарихи ва унинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ҳиссаси билан кенг француз оммасини таништиришдан иборат.

Шу борада музаффар саркарда ва буюк давлат арбоби Амир Темурдан бошлаб унинг сулоласи вакиллари: фалакиётчи Мирзо Улуғбек, шоир Ҳусайн Бойқародан то Бобурийларгача барча-барчалари истеъдодли санъаткор, адиб, зиёлилар ҳомийси, бунёдкор ва меъмор бўлганликларини Уюшма аъзолари кенг тарғиб қиладилар. Бунинг яққол далили сифатида улар Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро ю Ҳирот, Балҳу Шимолий Ҳиндистондаги тенгсиз Шарқ меъморчилик дурдоналарини мисол қилиб курсатадилар.

Шу мақсадда Уюшма темурҳонлик кечалари, илмий анжуманлар, кургазмалар ўтказиб туради. Темурийларнинг ҳақиқий ихлосмандлари бўлмиш Уюшма аъзолари француларни машҳур тарихий «Самарқанд йўли»дан боришга, ҳазрати Амир Темур салтанати пойтахти мовий гумбазларига маҳлиё бўлишга, Шарқ Уйғониш даври маданияти ва санъатидан завқланишга чорлайдилар.

Бу борадаги амалий ҳаракат сифатида 1989 йилдан бери Уюшма узининг «Темурийлар» *(«La Temouride»)* номли даврий нашрининг 30 дан ортиқ сонини чоп этди. Бу бюллетенларда Амир Темур ва темурийлар даври тарихи, маданияти ва санъати тўғрисида қимматли мақола ва маълумотлар босилган.

Люсьен Керен ёрдамчиси Фредерик Бопертюи Брессан билан

Lucien Kehren et son assistante Frederique Beaupertuis Bressand

---

[1] Ulugbek et prince astronome. Paris, 1994. - P. 3.

Фредерик Бопертюи-Брессаннинг «Фусункор Самарқанд» китоби. Париж, 2003 йил.

Frédérique Beaupertuis-Bressand. «Samarkand la magnifique». Paris, 2003.

«Мени кўпинча Амир Темур ва темурийлар давридаги юксак маданият, илм-фаннинг илдизлари қаерда деган савол ўйлантиради. Бу юксак маданиятнинг илдизлари, бошланишини фақат Ўзбекистондан қидириш лозим деб ўйлайман. Амир Темур ўз аждодлари яратиб кетган цивилизацияни тиклаштиришга, унга янгича жило, нафас беришга эришди».

Фредерик Бопертюи-Брессан

Уюшма Самарқанд Археология институти олимлари билан биргаликда «Темурийлар» бюллетенининг махсус сонини илми нужум (астрономия) ва илми башорат (астрология) сохиби Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишлаб **«Улуғбек – астрономия султони»**[1] номи билан чоп этди.

Бу сондан ўрин олган «Улуғбек ва юлдуз буржлари» (Ф. Бопертюи-Брессан), «Улуғбек мактаби ва унинг Усмонли турклар астрономиясига ҳиссаси» (Л. Керен), «Темурийлар даврида Шарқ ва Ғарб мамлакатларида астрономия ва астрология фанларининг тараққийси» (Ж.П. Буде), «Улуғбек ибн Шохрух ибн Темур санъат ҳомийси» (Э. Симс), «Тасаввуфнинг Темурийларга ва Улуғбекка таъсири» (Т. Заркон), «Астрономия, санъат ва сиёсат» (И. Портер) номли мақолалар сарлавҳаларининг ўзиёқ Мирзо Улуғбек илмий меросига бўлган қизиқишнинг нақадар кучли эканини яна бир карра тасдиқлайди.

Муаллифлар XVI асрда Шарқ илми нужум ва илми башорат тараққиётида Ғарбга нисбатан анча илгарилаб кетганлигини тан оладилар. XII аср ўрталаридан бошлаб шу давргача Шарқда кенг ривожланган астрология фани Ғарбга бўлган таъсирини сезиларли даражада кучайтирди.

«Шуни эътироф этишимиз керакки, – деб ёзади Иоанн Патрис Буде, – XV асрнинг ўрталарига қадар ғарбликлар ҳисоб-китобларга асосланган астрономия, шарқликлар эса кузатишларга асосланган астрономия фанини тараққий эттирдилар. Марв ёки Самарқанд обсерваториясига киёсланиши мумкин бўлган иншоотлар ва секстант ҳамда астролябия каби асбоблар эса Ғарб мамлакатларида ҳали мавжуд эмас эди. **Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ва унга берилган шарҳлар тахлили темурийлар даври олимлари европалик ҳамкасбларидан сезиларли даражада илгарилаб кетганликлари ҳақидаги фикримизни яна бир бор тасдиқлайди»**[2].

Т. Зарконнинг «Тасаввуфнинг темурийларга ва Улуғбекка таъсири» номли мақоласи ушбу мавзунинг илмий долзарблиги ва чуқур ўрганилиши лозимлиги билан диққат-эътиборни тортади. Тасаввуф илми намояндаларининг (нақшбандия, неъматулловия, хуруфия, са-

[1] Ulugbeck le prince astronome. Paris, 1994.
[2] Ibid.

фавия каби сулук вакилларининг) Темурийларга ва ўша давр дини ва маънавий ҳаётига таъсири ниҳоятда қизиқарли мавзудир.

Бир сўз билан айтганда, француз олимлари Мирзо Улуғбек ва унинг шогирдлари башариятга қолдирган бебаҳо илмий мероса ва жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссага юқори баҳо берганлар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан 1996 йилнинг Амир Темур йили деб эълон қилиниши, ЮНЕСКО қарори билан Соҳибқироннинг 660 йиллиги бутун дунёда кенг байрам қилиниши Уюшма фаолияти учун катта имкониятлар очди ва Уюшма аъзолари **«Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши»** мавзусидаги халқаро илмий анжуманни тайёрлашда фаол қатнашдилар.

Бундан ташқари, айтиб ўтилганидек, Уюшма Ўзбекистон Республикасининг Франциядаги элчихонаси билан ҳамкорликда таниқли ўзбек режиссёри Б. Йўлдошев раҳбарлигидаги ижодий гуруҳ иштирокида Париждаги энг нуфузли театрлардан бири – «Одеон» – Европа театрида темурийлар даври шеърияти ва мусиқий кечасини тайёрлади ва ўтказди.

Л. Керен вафотидан сўнг Фредерик Бопертюи-Брессан «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» раиси сифатида фаолият олиб бормоқда.

Маълумки, Ф. Бопертюи-Брессан юртимиз билан боғлиқ иккита китобнинг муаллифи бўлиб, улардан бири **«Самарқанднинг мовий тилласи»**[1], деб номланади. Олиманинг шахсий маблағи ҳисобига 1998 йили француз ва инглиз тилларида нашр этилган мазкур безакли альбом хозирги кунда жуда ноёб библиографик манба ҳисобланади. Ушбу китоб XIV аср Соҳибқирони ва буюк салтанат бунёдкори Амир Темурнинг санъат асарлари жойлашган қуёшли ўлка, ҳусну малоҳатга бой, гарчи афсонавий туюлса-да, бироқ ҳақиқий жозибага эга қадимий ва навқирон Ўзбекистон диёридаги Самарқанднинг меъморий ёдгорликларига бағишланган. Китоб саҳифаларидан жой олган мовий гумбазлар, тиллакор ганжлар ва заррин ранглар жилосига бой фотосуратлар алоҳида диққатни тортади.

Ф. Бопертюи-Брессаннинг «Фусункор Самарқанд»[2] номли иккинчи китоби 2003 йили француз тилида чоп этилган. Ушбу китобда Фредерик Бопертюи-Брессаннинг нигоҳи ва тафаккурида гавдаланадиган, санъат ва меъморчиликнинг ғаройиботи мужассам бўлган фусункор Самарқанд шаҳрининг қадимий обидалари ҳақида сўз юритилади. Хусусан, Афросиёбдан Амир Темур мақбарасигача, Регистондаги мадрасалардан Бибихоним масжидигача муҳташам меъморий ёдгорликлар, бозорлар, ҳунармандчилик дўконлари ва боғу ҳиёбонлар тасвири алоҳида ўрин олган.

Фредерик Бопертюи-Брессан хоним қаламига мансуб **«Темурийлар боғлари»**[3] мақоласида ҳикоя қилинганидек, қадим замонлардан бери боғ даштда яшовчи одамларнинг энг кўҳна орзуларидан бири ҳисобланади. Чунки, табиат бошқа жойларга қараганда, айниқса, Шарқда ва Осиёда ҳаёт рамзи ҳисобланади. Дунё борки, ҳаёт сув билан

---

[1] Frédérique Beaupertuis-Bressand. L'Or Bleu de Samarkand – The Blue Gold of Samarkand. Paris: Art international publishers, 1998. – 159 pages.

[2] Frédérique Beaupertuis-Bressand. Samarkand la magnifique. Paris: Georges Naef, 2003. – 255 pages.

[3] Frédérique Bressand-Beaupertuis. Les jardins Timurides // Epanouissement de la Culture sous Temour et les Princes Témourides / Recueil des thèses du Colloque international scientifique à l'occasion du 660e anniversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996, Dirigé par Lucien Kehren, Edouard Riveladze. – Paris, 1996. – P. 14–15.

Акмал Саидов ва Фредерик Бопертюи Брессан.

Akmal Saidov et Frédérique Beaupertuis Bressand

Франция элчихонасининг ташаббуси билан 1994 йили француз театр актёри Франсуа Шато Ўзбекистонга келган. Ушанда Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби, Ўзбекистон халқ артисти Баҳодир Йўлдошев саҳналаштирган «Искандар» спектаклида Ф. Шато француз тилида Алишер Навоий сиймосини, ўзбек актерлари эса она тилимизда Искандар ва бошқа ролларни ижро этган

мавжуд. Қадимги замондан сув дунёни тақсимловчи ва Ердаги жаннатни ифодалайдиган боғни суғорувчи тўрт дарё тасвирида намоёндир.

Амир Темур Аҳамонийлар ва Сосонийлардан мерос булиб қолган жаннат боғининг форс анъаналарини қайта жорий этган ва унинг даврида боғдорчилик санъати чўққисига кўтарилган. У ўзининг пойтахти Самарқанд атрофида шаҳарнинг ўзидан ҳам кўпроқ жойни эгаллайдиган боғ курдирган. 1403 йилда хукмдор шаҳрига ташриф буюрган Кастилия Қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо бундан таъсирланиб, қуйидагича таърифлаган:

«Шаҳарнинг теварак-атрофи боғу бўстон ва токзорлар билан ўралганки, у ерга келган сайёҳ бир олам кўкаламзор ўртасида шаҳарни кўради».

«Амир Темур ушбу кўпгина (йигирмага яқин) жаннат бўстонларини Сосонийлар боғлари номларидан олинган шеърий исмлар билан атаган».

Машҳур боғлар Амир Темур даврининг энг машҳур боғлар рассоми Шиҳаб ал-Дин Ахмад Зардакши томонидан ўйлаб топилган ва аниқ режа асосида чизилган.

Темурий боғлар чизмаси «чаҳор боғ», яъни «тўрт қисмли боғ» шаклида бўлган. Тўртбурчак шаклдаги қалин ва баланд деворлар билан ўралганлиги ва асосан мовий керамика билан безатилганлиги боғларга хос Темурийлар меъморчилигининг ўзига хос хусусиятидир. Бурчакларидаги миноралари эса безак вазифасини бажарган.

Боғнинг маркази кент хиёбон ва шийпонча ёки саройга бошловчи ариқдан ва тўрт томони очиқ ҳовуздан иборат бўлган. Бу шийпон жойлар эҳсонга ажратилган. Марказий шийпондан ташқари боғда бир канча дўконлар ва ҳужралар бўлган.

Тўрт қисмининг ҳар бири «чор-чаман», яъни тўрт геометрик булакларга бўлинган.

Дарахтзорлар белгиланган тартибга қатъий риоя этган ҳолда барпо қилинган: ҳамиша кўм-кук булган қарағайлар ва сарвлар (ки-

Баҳодир Йулдошев ва Франсуа Шато

Bakhadir Youldashev et François Chattot

парис), чинорлар, мажнунтоллар ва тераклар мевали дарахтлар ва токлар, ҳамиша чамандек очилиб турадиган гулзорлар яратилган. Бугунги кунга қадар ушбу гузал боғу чаманзорлардан деярли ҳеч вако қолмаган бўлса-да, ҳануз бахтимизга бундан дарак берувчи Темурийлар миниатюралари ва солномалар сақланиб қолган, деб хулоса қилади Фредерик Бопертюи-Брессан хоним.

Ўзбекистон Республикасининг ЮНЕСКО хузуридаги доимий ваколатхонаси, мамлакатимизнинг Францияда элчихонаси ҳамда «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» ҳамкорлигида 2008 йил октябрь ойида Францияда Уюшманинг 20 йиллиги кенг нишонланди. Ушбу сана доирасида Парижда бир қатор маданий-маърифий тадбирлар ташкил этилди.

«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»нинг 20 йиллигига бағишланган тадбирлар доирасида, шунингдек, Париждаги «Александр Каден» бадиий галереясида **«Самарқанд гуллари»** мавзусидаги кўргазма очилиб, унда ўзбекистонлик ва европалик санъат намояндаларининг асарлари намойиш этилди. Хусусан, кўргазмада ўзбек рассоми Бобур Исмоиловнинг асарлари, ғиждувонлик кулол Абдулла Назаровнинг оилавий музейида сақланган ноёб сопол буюм ҳамда сузаналар, Ф. Бопертюи-Брессан хоним ишлаган расмлар, шунингдек, яна бир европалик санъат намояндаси – Лондонда истиқомат қиладиган машҳур уста Каролинда Толстая ясаган кулолчилик буюмларига кенг ўрин берилди.

Бундан ташқари, «Александр Каден» бадиий галереясида **«Буюк ипак йўлининг турфа ранглари жилваси»** мавзусида модалар намойиши уюштирилди. Унда самарқандлик миллий либослар устаси Наргиза Бекмуҳамедованинг замонавий ижод махсуллари намойиш қилинди[1].

«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»нинг 20 йиллигига бағишланган тадбирларнинг очилиш қисмида сузга чиққан Темурийлар уюшмаси раҳбари Ф. Бопертюи-Брессан хоним таъкидлаганидек, **«Бундан кўп асрлар илгари, Амир Темур ва унинг ворислари саройида адабиёт, шеърият ва санъат ривожи ҳар томонлама қуллаб-қувватланган ҳамда рағбатлантирилган. Ўзбек замини дунёга не-не буюк зотларни – улуғ шоир ва мутафаккирларни ҳадя этган»**[2].

Ўз навбатида, Джон шаҳри Миллий театри директори **Франсуа Шато** ўзбек мусиқаси ва шеърияти байрамига таклиф этилганидан мамнунлигини изҳор қилар экан, ўзбек шеърияти жаҳон шеъриятида ўзининг муносиб ўрнига эга эканини таъкидлади[3].

Соҳа мутахассислари эътироф этганидек, «Франсуа Шатога Алишер Навоий сиймоси тассуротини уйғотиш учун пардоз нечоғлик салобат бағишлаган бўлса, Ҳазрат каломи унинг нафасида фаранг тилида шу қадар жозиба ва табиийлик билан жаранглади, бу мутаносибликдан фақат ва фақат ҳайрат туйиш мумкин эди. Француз ўзи табиатан фалсафий фикрлашга мойил, унинг тушунча ва қарашларида ҳам Шарқ донишмандлигига яқинлик бор эди»[4].

---

[1] Frédérique Bressand-Beaupertuis. Les artistes Timurides // Представительство по делам Содружества независимых государств в Государстве Израиль. Сборник докладов, посвященных 660-летию со дня рождения Амира Тимура / Recueil des textes du Colloque international consacré à l'occasion du 660e anniversaire d'Amir Témour. Paris, le 22 avril 1996. Textes par Lucien Kehren, Edouard Rtveladze. – Paris, 1996. Яна қаранг: http://www.infoshos.ru/ru/?idn=3106

[2] Посвященные эпохи Тимуридов. ИА «Жахон» // Правда Востока. 25 октября 2008/http://www.infoshos.ru/ru/?idn=3106

[3] Ўша манба

[4] Ризаев, Шуҳрат. Баҳодир Йўлдошев театри: мақолалар, бадиалар, қайдлар – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – 13-бет

Франциялик тадбиркор Морис Дюгенинг сўзларига қараганда, бундай тадбирлар икки халқ ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Айниқса, дунёдаги глобал бўҳронлар оқибатида нотинч бўлиб қолган ҳозирги даврда бу каби дўстона учрашувларнинг аҳамияти беқиёсдир[1].

Бугунги кунда Ўзбекистон ва Франция ўртасидаги илмий-маданий ҳамкорлик ривожида Уюшма ўзининг муносиб ўрнига эга.

«Темурийлар» («La Timuride») бюллетени

Ушбу бюллетен 1989 йили Парижда «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» томонидан таъсис этилган. Ўтган даврда бюллетеннинг ўттиздан ортиқ сони нашрдан чиқди.

Жумладан, **«Темурийлар»** бюллетенининг 1989 йилги 2-сонида машҳур француз темуршунос олими **Люсьен Кереннинг «Темурийлар сулоласининг асосчиси Амир Темур тасвирини излаб»** номли мақоласи чоп этилган. Мақолада қайд этилганидек, Амир Темур қўшини турли динга мансуб ҳарбийлардан ташкил топган бўлиб, сунний ва шиа мазҳабидаги мусулмонлар, мўғул шаманлари, буддавийлар ва насроний-лар елкама-елка туриб хизмат қилган. Бу, ўз навбатида, Амир Темур салтанатида диний тотувлик амал қилганидан далолат беради.

Амир Темур ислом динига эътиқод қилган бўлса ҳам, мўғул ва турк шаманларининг диний одат ва маросимларига ҳурмат билан қараган, баъзан айрим башорату афсунларга ҳам ишонган. Масалан, Франция Қироли вакили Иоаннинг ёзишича, Амир Темурнинг тушига кўпинча бир фаришта («un ange») кириб, душманлари қандайлиги ва улар билан қай тарзда курашиш зарурлигини башорат қилиб турган[2].

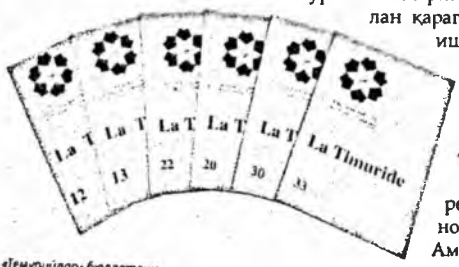

«Темурийлар» бюллетени.
La Gazette «La Timuride».

Бюллетеннинг 1993 йилги 10-сонида Л. Кереннинг **«Амир Темур ёки рўёб бўлган туш»** номли мақоласи чоп этилган. Мақолада 1368 йили Амир Темур кўрган бир башоратомуз туш тўғрисида сўз боради. Яъни, Амир Темурнинг тушида Амударёда сув тошқини бўлади ва у оқиб келаётган ёғочга чиқиб, бу балодан паноҳ топади.

Амир Темур Худодан ушбу офатдан сақлашини сўраганча уйғониб кетади. Сўнг туш таъбирига қизиқади ва Самарқанд томон жўш уриб оққан тошқин дарё – ўзининг кўпсонли қўшини, деган фикрга келади. Ҳақиқатан ҳам, орадан икки йил ўтар-ўтмас Соҳибқирон Самарқандга катта қўшин билан тантанали равишда кириб боради ва тахтга ўтиради[3].

---

[1] Посвящается 20-летию Ассоциации Темуридов // Uzbekistan Today, 30 октября 2008/ http //www press.uz/article.php?&&article=1868

[2] Lucien Kehren. A la recherche de Timur, dit Tamerlan, fondateur de la dynastie timuride // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 2e numéro, Paris, 1989. – P. 6.

[3] Lucien Kehren. Timur ou le rêve réalisé: le rêve de Samarkand // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numero, Paris, 1993. – P. 11.

«Темурийлар» бюллетенининг 1990 йилги 4-сонида эълон қилинган **«Амир Темур даргоҳидаги элчихоналар ва Клавихо муносабати»** номли мақола ҳам Л. Керен қаламига мансуб. Мақолада 1402 йил 30–31 июль кунлари, Боязид устидан қозонилган ғалабадан сўнг, Кастилия Қиролининг элчилари **Пайо де Сото Майор** ва **Хернан Санчес де Паласуэлос** Амир Темур қабулига келиб, ғалаба билан табриклагани ҳақида маълумотлар келтирилган.

Мақолада таъкидланганидек, Амир Темур элчиларни юксак эҳтиром билан кутиб олган ва улар шарафига катта зиёфат берган. Ҳаттоки, Хернанта ўз исм-шарифига «Темурбек» номини қўшиб, яъни Хернан Темурбек Паласуелос, деб ишлатишига ижозат берган. Элчиларнинг сафари якунида уларга Византияда ёғоч ўймакорлиги услубида яратилган ноёб ва гўзал тарихий ашё – Мукаддас Мишель хайкалчасини ҳадя этган.

Шунингдек, Амир Темур Франция Қироли Шарль VI га аталган мактубини элчилар орқали бериб юборган. Бу мактубнинг ҳажми 173x385 мм катталикда булиб, хатта босилган мухр вақт ўтиши билан асл кўринишини йўқотган. Шунга қарамай, таниқли француз шарқшуноси Сильвестр де Саси бундан 160 йил олдин мухрни ўқишга муваффақ бўлган.

Олимнинг фикрига кўра, мактубдаги мухрда Амир Темурнинг белгиси бўлган учта кичик халқа тасвири ва **«Расти-Рости»** (**Rasti-Rosti**) шиори сақланиб қолган. Шиор француз тилига **«Озодликка ҳақиқат орқали»** (**Liberté par la vérité**) деб таржима қилинган[1].

Журналнинг ушбу сонида, шунингдек, XVI асрда яшаган адиб **Аргот де Молина** (*Argote de Molina*) Амир Темурнинг Клавихо билан муносабати ҳақида 1582 йилда асар ёзгани қайд этилган. Бироқ ҳозирги кунга қадар бу асарнинг асл қўлёзмаси топилмаган[2].

«Темурийлар» бюллетенининг 1993 йилги 12-сонида Л. Керенниг «Бир европалик Амир Темур қўшинида» номли мақоласи чоп этилган. Мақолада Анқара жангидан сўнг Амир Темур харбийлари сафига қўшилган Иоханн Шильтбергер номли баваријялик аскарнинг саргузашти ҳақида баён этилган[3].

Бюллетеннинг 1994 йилги 13-сонида **Мария Цюпнинг** (*Maria Szuppe*) **«Хиротлик тарихнавислар оиласи: Мирхонд, Хондамир ва Амир Маҳмуд» ва Фредерик Бопертюи-Брессаннинг «Темурийлар элчихоналари Чин даргоҳида»** номли мақолалари чоп этилган. Хусусан, М. Цюпнинг мақоласида буюк тарихнавислардан бири Ҳофиз Абру Амир Темурнинг энг яқин дўстларидан бўлиб, шахмат ўйинида Сохибқироннинг асосий рақиб-ўйинчиси хисобланғани ҳақида фикр юритилган[4].

«Темурийлар» бюллетенининг 1995 йилги 14-сонида Л. Керенниг **«Амир Темур ривояти ва тарихи ҳақида испан манбалари»**

---

[1] Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzales de Clavijo // La Tamuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numéro, Paris, 1990. – P. 4.

[2] Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzales de Clavijo // La Tamuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numéro, Paris, 1990. – P. 6.

[3] Lucien Kehren. Un Européen dans l'armée de Tamerlan! // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 12e numero, Paris, 1993. – P. 15.

[4] Maria Szuppe. Une famille d'historiographes de Hérat: Mirkhwand, Khwandamir et Amir Mahmud // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 13e numéro, Paris, 1994. – P. 9.

«Амир Темурнинг иқтисодиётда тенги йўқ ислоҳотчи бўлганлиги, унинг давлатида XIV асрдаёқ давлат бюджети мавжуд бўлганлиги, аини вақтда Европада биринчи бундай бюджет XVII асрдагина Англия ва Францияда пайдо бўлганлиги эътиборга молик тарихий далил-дир».

Ислом Каримов

«Il est à noter en tant que le fait historique qu'Amir Temur fut un reformateur sans pareil en économie, qu'au XIVe siècle déjà il existait dans son empire le budget d'Etat, tandis qu'en Europe un tel budget n'apparut qu'au XVIIe siècle en Angleterre et en France».

Islam Karimov

Амир Темур ва Султон Маҳмуд тангалари. Табриз, 1394 йил.

Monnaies d'Amir Temur et de Sultân Mahmoud. Tabriz, 1394.

Амир Темур ва Султон Маҳмуд тангалари. Табриз, 1394 йил.

Monnaies d'Amir Temur et de Sultân Mahmoud. Tabriz, 1394.

Амир Темур ва Султон Маҳмуд тангалари. Шероз, 1397 йил.

Monnaies d'Amir Temur et de Sultân Mahmoud. Chiraz, 1397.

«Пул-молия сиёсати орқали Амир Темур ўз империясини мустаҳкамлаш учун ҳар томонлама ташқи савдони ривожлантиришда ва Византия, Генуя, Испания, Франция, Англия каби Европа ҳамда Хитой, Япония, Ҳиндистон каби Осиё давлатлари ва бошқа мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни кучайтиришда аввалambор «Буюк ипак йули»дан фойдаланган».

Ислом Каримов

«Afin de renforcer son empire par la politique monétaire et financière en élargissant un commerce extérieur multiforme et renforçant les relations économiques avec les pays européens tels que la Byzance, la République de Gênes, l'Espagne, la France, l'Angleterre et les états asiatiques tels que la Chine, le Japon, l'Inde et les autres pays, Amir Temur s'est servi tout d'abord de la Grande route de la Soie».

Islam Karimov

Юбилей тангаси. Олтин суви юритилган. 1994 йил Узбекистон Республикаси мустақиллигининг 3 йиллигига чиқарилган.

Monnaies a l'occasion du jubile de 3e anniversaire de l'Independance de la Republique d'Ouzbekistan. 1994.

Юбилей тангаси. 1996 йил Амир Темурнинг 660 йиллик юбилейига чиқарилган.

Monnaies a l'occasion du jubile de 660e anniversaire d'Amir Temur. 1996.

Юбилей тангаси. 1994 йил Мирзо Улугбекнинг 600 йиллик юбилейига чиқарилган.

Monnaies a l'occasion du jubile de 600e anniversaire d'Ulughbek. 1994.

номли мақоласи чоп этилган. Мақолада қайд этилган маълумотларга кўра, Амир Темурнинг бармоғида ғайритабиий, яъни мўъжизавий узуги бўлган. Соҳибқирон ҳузурида кимки ёлғон сўзласа, узук кўзидаги тошнинг ранги ўзгарган. Бу мўъжизадан хабардор этилган Клавихо Испания ҳақида фақат рост сўзлашга интилган.

Амир Темурнинг бармоғида ғайритабиий, яъни мўъжизавий узуги бўлган. Соҳибқирон ҳузурида кимки ёлғон сўзласа, узук кўзидаги тошнинг ранги ўзгарган. Бу мўъжизадан хабардор этилган Клавихо Испания ҳақида фақат рост сўзлашга интилган.

Шунга ўхшаш яна бир қизиқарли маълумотни тарихнавис Овьедо[1] ҳам келтирган. Яъни, Амир Темур Клавихога дунёдаги энг ажойиб нарсалардан бирини кўрсатишларини буюрган ва испан элчисининг олдига олтин гулдонда розмарин ўсимлигини келтиришган. Бу ўсимликдан хушбўй ва ноёб мой олингани учун Амир Темур салтанатида у ғоятда қадрланган.

Бироқ, Клавихо ушбу ўсимликни Испанияда печкаларда ўтин сифатида ёқишларини айтганида Амир Темур элчининг юртида розмариннинг бу қадар қадрсизлигидан таажжубланган ва Клавихога шундай деган: «Бу ўсимликнинг қадрига етмаётганингиз, унинг ажойиб хислатларидан бехабарлигингиздан дарак беради».

Маълумки, ўша даврда розмарин афсунгарлик ва тиббиётда кенг қўлланилган. Тарихий манбаларда ёзилишича, розмарин суви дилгирлик (меланхолия) хасталигини даволашда жуда қўл келган[2].

«Темурийлар» бюллетенининг 1996 йилги 16-сонида **Акмал Саидовнинг «Францияда темуршунослик»**[3] **ва Клод Лицянинг** *(Claude Liscia)* **«Одзон» спектакли хусусида»** номли мақолалари чоп этилган.

Хусусан, К. Лиця француз режиссёри **Франсуа Шато** *(François Chattot)* **Кристофер Марлонинг «Буюк Амир Темур»** асарини саҳналаштиришни орзу қилгани ҳақида ёзган. Мақолада 1987 йили Вилневлез-Авиньон шаҳрида Мишель Дойчнинг (Michel Deutsch) «Амир Темурдан олдинроқ» номли пьесаси намойиш этилгани ҳақида ҳам маълумотлар берилган[4].

Бюллетеннинг 1999 йилги 20-сонида Л. Кереннинг **«Амир Темур замондоши: маршал Бусико»** номли мақоласи чоп этилган бўлиб, унда Бусико ҳаётининг сўнгги йиллари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Жумладан, 1414 йилда Қирол Шарль VI маршал Бусикога Францияга бутунлай қайтиб келишини буюрган ва уни Гуйен ҳамда Лангедок ҳудудларига ҳоким этиб тайинлаган. Аммо 1415 йилда Англия боскини бошланган ва Бусико Нормандиядаги жангда қатнашиш учун жўнаб кетган.

Маршал Бусико Азинкур жангида яралар бўлган ва асир тушган. Шу тариқа Англияга олиб кетилиб, тутқинда сақланган маршал Бусико 55 ёшида вафот этган[5].

---

[1] Гонсало Фернандес де Овьедо-и-Вальдес (Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés, 1478–1557) – Испаниялик тарихнавис олим, ёзувчи этнограф ва археолог.

[2] Lucien Kehren. Les sources espagnoles de l'histoire et de la légende de Tamerlan // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks. 14e numero, Paris, 1995. – P. 10–11.

[3] Akmal Saidov. Etudes Timurides en France // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks. 16e numéro, Paris, 1996. – P. 8.

[4] Claude Liscia. A propos du spectacle de l'Odéon: rencontre de deux hommes de théâtre // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 16e numéro, Paris, 1996. – P. 4.

[5] Lucien Kehren. Un contemporain de Tamerlan: le maréchal de Boucicaut // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 20e numéro, Paris, 1999. – P. 16.

Темурийлар Ренессанси дурдоналари — Лувр музейида

Адольф Ивон. Амир Темур тасвири. Лувр музейи.

Adolphe Yvon. Portrait de Timur-lang. Musée du Louvre.

Париж шаҳри маркази, Сена дарёсининг ўнг қирғоғи, Риволи кўчасида жойлашган Лувр музейи Темурийлар Ренессанси дурдоналари сақланаётган музейлар орасида ноёблиги билан ажралиб туради. Лувр – 1793 йил 10 августда кенг омма намойиши учун очилган илк музейдир.

Лувр музейи нафақат Франциядаги, айни чоғда бутун дунёдаги энг машҳур музейлар қаторига киради. Музей банд этган майдони бўйича жаҳондаги музейлар ичида учинчи ўринни эгаллайди. Унинг ҳудуди 160 минг 106 квадрат метрдан иборат. Музей қадимий саройда жойлашган бўлиб, ушбу бино 1190 йили Қирол Филипп Август қалъаси сифатида барпо этилган. Мажмуа ҳудуди Людовик XIV отлиқ ҳайкали турган жойдан бошланади.

Лувр музейини томоша қилувчилар сони 2012 йилда рекорд миқдорни – 10 миллион кишини ташкил қилган. Шу тариқа Лувр музейи меҳмонлар миқдори бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллаган.

Лувр музейининг 58 минг 470 квадрат метрлик улкан галереяларида Миср, Юнон, Этруск, Рим ва Шарқ цивилизациялари каби турли тамаддунлар адабиёти, маданияти ҳамда санъатига оид 300 мингга яқин нодир осори атиқа жамланган. Бироқ бу тарихий ашёлардан атиги 35 мингтаси намойиш этилади, холос.

2015 йил сентябрь ойида музейда «Ислом санъати ва маданияти» номли янги бўлим очилди. Шу мавзуга оид тарихий дурдоналар Луврнинг уч минг квадрат метрлик Висконти залига жойлаштирилган. Музейга дастлаб айни мавзудаги экспонатлар 1922 йилда олиб келинган. Янги лойиҳага VII-XIX асрларга оид барча турдаги ноёб буюмлар, жумладан қадимий тўқимачилик маҳсулотлари намуналари киритилган.

Ҳозирги кунга қадар Шарқ маданияти ва санъатига тааллуқли 16 мингтадан ортиқ тарихий ашёдан фақат 2 минг 300 таси кўргазмага қўйилган эди. Эндиликда бу бой меросни тўлалигича оммага қизиқарли ва тушунарли тарзда намойиш этиш мақсадида янги майдон тўртта хронологик қисмга бўлинган. Ҳар бир экспонат остига қисқача изоҳ берилган.

Музейнинг «Темурийлар» («Les Timourides») бўлимида Амир Темур ва Соҳибқироннинг авлодлари даврига оид 30 дан зиёд тарихий ашё сақланмоқда[1].

Рембрандтнинг «Ҳукмдор Темур тахтда» ва француз харбий тарихи бўйича рассом Адольф Ивон[2]нинг «Амир Темур тасвири» номли тасвирий асарлари шулар жумласидандир.

[1] Лувр музейининг расмий сайтига қаранг: http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=sal_frameAndSalle=false&langue=fr

[2] Адольф Ивон (Adolphe Yvon, 1817-1893) – жанговар мавзудаги суратлари билан машҳур француз рассоми.

Қаламдон. Лувр музейи.

Ecritoire. Musée du Louvre.

Сохибқирон курсатмаси асосида Ахмад Яссавий мақбараси учун ишланган, бугунги кунда **Лувр** (Париж) ва **Давлат Эрмитажи** (Санкт-Петербург) музейларида ноёб экспонат сифатида намойишга қўйилган машҳур **мойчироқ**ларни алоҳида таъкидлаш лозим. Уларни XIX аср охирларида Лувр музейи ҳамда Эрмитаж бўлиб олган[1].

Бу олтита мойчироқ 1397 йилда ишланган, мисдан ясалган, олтин ва кумуш билан зийнатланган, ўлчами 84,5x58 см. Чироқ айланаси бўйлаб битилган сулс услубидаги ёзувларни қуйидагича ўқиш мумкин: **«Буюк ҳукмдор, давлатпаноҳ, адолатпеша, қутб ал-Дунё валдин Амир Темур Кўрагон буйруғига биноан ясалди, Аллоҳ унинг мартабасини зиёда этсин...»**[2].

Мойчироқ. 1397 йил. Лувр музейи. Париж, Франция.

Éléments de flambeau. 1397. Louvre Museum. Paris, France.

Шунингдек, Луврда сақланаётган «Қаламдон», «Шароб косаси», «Кабртош бўлаги», «Мақбарадаги ёдгорлик тоши» каби осори атиқалар ҳақида ўзбек олимларининг тадқиқотларида ҳам маълумотлар мавжуд[3].

Бундан ташқари, Франция Миллий кутубхонасида Амир Темур ва темурийлар даврига оид бадиий безакли нодир қўлёзма китоблар бор. Жумладан, Алишер Навоий қаламига мансуб «Лисон ут-тайр» асарининг 1553 йилда Бухорода кўчирилган (Suppl. turc 996 инвентарь рақами остида) ва XVI асрда Казвинда кўчирилган (Suppl. turc 978 инвентарь рақами остида) миниатюраларга бой қўлёзмалари сақланмоқда[4]. Расмларда, жумладан, Шайх Санъоннинг ишқ қўйида фоний и мутлақ бўлиб, маъшуқасига фидойилик кўрсатишлари тасвирланган.

Темурийлар даврига оид осори атиқалар нафақат Луврда, балки Францияннинг бошқа шаҳарларидаги музейларда ҳам сақланмоқда. Афсуски, бу нодир ашёлар тадқиқотчиларнинг диққат эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Париж шаҳридаги Гиме-Шарқ санъати миллий музейи (Le musée national des Arts asiatiques-Guimet) ана шундай му-

---

[1] Қаранг: Ростов. Санкт-Петербург. Давлат Эрмитажи. Инвентарь рақами SA-12686; Франция. Париж. Лувр музейи. Инвентарь рақами №7980.

[2] Ахметжан Тогай. Кут Улуг Ахмад Яссавий. – Алматы: «Euro Print», 2011. – 148-бет. Яна қаранг: www.kazneiskusstvo.ru.

[3] Қаранг: Курбонова Д.А. Ўзбек миниатюра санъати темурийларга оид жавохирлар / масъул муҳаррир Ш.Хабибуллаев. – Т.: «Akademnashr», 2011. – 56 бет. Курбонова Д., Хабибуллаев Ш. Темурийларга оид жавохирлар ва ноёб ўзбек тарихий қўлёзмалари. – Т.: «Akademnashr», 2016. – 160 бет.

[4] Қаранг: Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар. XV-XIX асрлар. – Т.: «Фан», 1982. – 14-15-бетлар

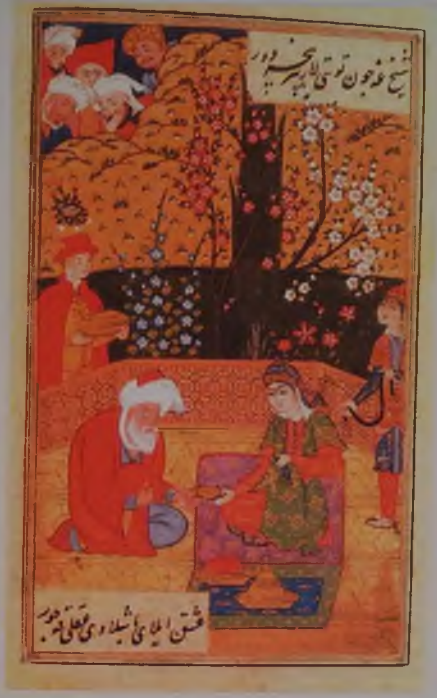

Христиан ғузали Шайхга май тутмоқда. Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асаридан. Франция миллий кутубхонаси.

La belle chrétienne donne du vin à Cheikh. «Lison ut-tair» («Langue des oiseaux») d'Alisher Navoi. Bibliothèque nationale de France.

Христиан ғузали Шайхдан афв сурамоқда. «Лисон ут-тайр» асаридан. Франция миллий кутубхонаси.

La belle chrétienne demande pardon à Cheikh. «Lison ut-tair» («Langue des oiseaux») d'Alisher Navoi. Bibliothèque nationale de France.

зейлардан биридир. Ушбу музей асосчиси лионлик саноатчи Эмиль Гиме Осиё ва Африка мамлакатлари ҳамда қадимий динлар тарихига бағишлаб Лионда кургазма очган. Кўргазма коллекциялари янада бойитилиб сунг у Осиё санъати намуналари намойишига ихтисослашган музейга айлантирилган.

Гиме-Шарқ санъати миллий музейининг асосий коллекциялари Афғонистон ва Покистон санъати, Ҳимолай санъати, Жанубий-Шарқий Осиё санъати, Марказий Осиё санъати, Хитой санъати, Корея санъати, Ҳиндистон санъати, Япония санъати каби жамланмалардан иборат.

Хусусан, Гиме-Шарқ санъати миллий музейида «Акбарнома» асарининг 1-жилдига ҳинд рассомлари Мискин ва Шивдас 1590 йилларда ишлаган «Темур тавалludи» номли миниатюра сақланмоқда[1].

Франциянинг Осон шаҳарчасидаги Бонапарт музейида сақланаётган, номаълум рассом томонидан чизилган «Буюк Амир Темур» номли асар ҳам қадимий санъат асарларидандир.

Бонапарт музейи (Le musee Bonaparte) – Франциянинг шарқий қисмида жойлашган Дижон туманидаги Осон шаҳарчаси музейи ҳисобланади. Музейга 1863 йилда Жан-Батист Паже-Понтю томонидан асос солинган. У 1949 йилдан бошлаб «Бонапарт музейи» номини олган.

---

[1] Гиме-Шарқ санъати миллий музейининг Ҳиндистон бўлими илмий ходими Амина Окада нинг Францияда чиқадиган «Осиё санъати» («Arts asiatiques») нуфузли илмий-оммабоп журнали 1991 йил 46-сонида эълон қилинган «Темур тавалludи «Акбарнома» асаридан янги ноёб суратлар мажмуаси» мақоласида Бобурийлар сулоласи вакили Акбаршоҳ топшириғига кўра унинг вазири ва якин сафдоши Абулфазл Аллоҳий томонидан 1589-1601 йилларда ёзилган 3 жилдли «Акбарнома» асаридаги янги кашф этилган ушбу миниатюра ҳақида сўз боради. Қаранг: Okada Amina. La Naissance de Timur une illustration inédite de l'Akbar-nâme // Arts asiatiques – Paris, 1991. tome 46. – P. 34-38

Шароб косаси. Нефрит.
Лувр музейи.

Coupe à vin. Jade, decor gravé.
Musée du Louvre.

Мақбарадаги ёдгорлик тошш. Лувр музейи.

Fragment de stèle funéraire à niche
Musee du Louvre

Қабртош булаги. Лувр музейи.

Fragment de marqueur de tombe. Musée du Louvre.

«Буюк Амир Темур». Осон шаҳарчасидаги Бонапарт музейи.

Tamerlanus magnus. Musée Bonaparte d'Auxonne.

«Буюк Темур». Рассом: Клод Виньон. Нанси Тасвирий санъат музейи.

«Le Grand Tamerlan». Par Claude Vignon. Musée des beaux-arts de Nancy.

Франциянинг Нанси шаҳридаги Тасвирий санъат музейида ҳам Амир Темур номи билан боғлиқ санъат асари бор. Француз рассоми Клод Виньон[1] XVII асрнинг иккинчи чорагида чизган «Буюк Темур» номли ушбу асар барроко услубининг ёрқин намунасидир.

Нанси Тасвирий санъат музейи (Le musee des beaux-arts de Nancy) – Франциянинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган Нанси шаҳрининг энг йирик ва марказий музейи. У 1793 йил 16 майда очилган булиб, 9 минг квадрат метр майдонга эга турли галереялардан иборат.

Франциянинг Дижон шаҳридаги Тасвирий санъат музейида сақланаётган, француз рассоми Клод Домек[2] томонидан XX асрнинг учинчи чорагида чизилган «Амир Темур Самарқандда» номли асар сюрреализмнинг ёрқин намунаси экани билан алоҳида диққатни тортади.

«Амир Темур Самаркандда». Рассом: Клод Домек. Дижон Тасвирий санъат музейи.

«Tamerlan à Samarcande». Par Claude Domec. Musée des beaux-arts de Dijon.

[1] Клод Виньон (Claude Vignon, 1593–1670) – француз рассоми, барокко услуби устаси

[2] Клод Домек (Claude Domec, 1902–1983) – француз рассоми, сюрреализм йўналиши намояндаси

«Амир Темур».
Жан-Леон Жером.
1898 йил.

«Tamerlan».
Jean-Léon Gérôme.
1898.

Яна Амир Темурнинг олтин ҳайкалчаси ҳақида

Кеиинги йиллардаги изланишлар натижасида Амир Темурнинг олтин ҳайкалчаси билан боғлиқ бир қатор янги маълумотлар тупладик. Ҳозирги кунга қадар ушбу санъат асарининг муаллифи, яратилган вақти, жойи ва айни пайтда қаерда сақланаётгани жумбоқ булиб келгани сир эмас. Ана шу саволларга муайян аниқликлар киритишга интилдик.

Биринчидан, ҳайкалча муаллифи – машҳур француз рассоми ва ҳайкалтароши, Франция Тасвирий санъат академияси аъзоси **Жан-Леон Жером** (Jean-Léon Gérôme, 1824–1904) эканини аниқладик. Чунки, урганилган манбаларга қараганда, Франциянинг Юкори Сона вилоятидаги Везуль шаҳарчасида заргар Пьер Жером хонадонида дунёга келган Жан-Леон даставвал тасвирий санъат билан шуғулланган. Илк ижодий иши – 1846 йилда чизилган **«Юнон ёшлари хуроз уриштирмоқда»** номли суратининг узиёк ёш мусаввирни машҳур қилиб юборган. Ушбу бебаҳо санъат асари ҳозирги кунда Парижлаги Орсе музейида сақланмоқда.

Кейинчалик Жан-Леон Жером ўзи чизган суратлар асосида мўъжаз ҳайкаллар ясашга утган. Башарият тарихидаги беш забардаст шахсга бағишланган **«Цезарь Рубиконни кесиб ўтмоқда»** («Cesar franchissant le Rubicon», 1895), **«Қоҳирага кираётган Бонапарт»** («Bonaparte entrant au Caire», 1897), **«Амир Темур»** («Tamerlan», 1898), **«Буюк Фредерик»** («Frederic le Grand», 1899), **«Жорж Вашингтон»** («George Washington», 1901) номли санъат асарлари шулар жумласидандир.

Иккинчидан, Амир Темур ҳайкалчаси ўрта асрларда эмас[1], балки Люсьен Керен тўғри таъкидлаганидек, XIX асрда яратилган, деган фикрдамиз. Чунки Жан-Леон Жером 1853 йилда Истанбулга саёҳат қилган ва шу тариқа Осиё халқлари ҳаётига қизиқиши ниҳоятда ортган. Шу маънода, 1898 йилда яратилган Амир Темур ҳайкалчаси, бир томондан, француз санъаткорининг ана шу қизиқиши меваси булса, иккинчи томондан, башарият тарихида чуқур из қолдирган, қолаверса, Европанинг халоскори бўлган Соҳибқиронга эҳтиромининг амалий ифодасидир.

Учинчидан, ҳайкалча яратилган жойни ҳам аниқладик, назаримизда. Бу, ҳойнаҳой, Париж шаҳридир. Нега деганда, авваламбор Жан-Леон Жером 1904 йилда Парижда вафот этган ва Монмартрдаги қабристонда дафн этилган. Демак, у ҳаётининг охирги йиллари шу шаҳарда яшаган. Наполеон қушини хотирасига бағишланган **«Ярадор бургут»** («L'Aigle blessé») асарини Жером умрининг сўнги йили, яъни

«Темур таваллуди».
Миским ва Шивдас.
Гиме·Шарқ санъати миллий музейи.
XVI аср охири.

«La naissance de Timur».
Miskin et Shiv Das.
Musée national des arts asiatiques – Guimet.
Fin du XVIe siècle.

[1] Қаранг. А. Бердимурод. Соҳибқироннинг олтин ҳайкалчаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 25 июнь.

1904 йилда яратган. Бу, ўз навбатида, Жан-Леон Жеромнинг кейинги ўн йиллик умрида яратилган энг машҳур ҳайкаллари силсиласига айнан Парижда асос солинганини яна бир бор тасдиқлайди.

Бугунги кунда Жан-Леон Жеромнинг она шаҳри бўлмиш Везуль-даги коллежлардан бири унинг номи билан аталган. Ўтган даврда бу ерда ва дунёнинг бошқа бир қанча шаҳарларида улуғ санъаткор ҳаёти ва ижодига бағишлаб кўргазмалар ташкил қилинган. Ўлимидан сўнг унинг асарлари тез унутилган бўлса-да, XX асрнинг 70-йилларига келиб Жан-Леон Жером XIX аср тасвирий санъати ва ҳайкалтарошлигининг мумтоз намояндаси сифатида эътироф этилган.

Тўртинчидан, ҳайкалчанинг олтиндан ясалгани ҳақидаги мулоҳазаларга оид айрим янги маълумотларга ҳам дуч келдик. Одатда, Жан-Леон Жером ҳайкалчалар ясашда олтин, кумуш, бошқа шу каби қимматбаҳо металл ва тошлардан фойдаланган.

«Цезарь Рубиконни кесиб ўтмоқда». Жан-Леон Жером. 1895 йил.

«César franchissant le Rubicon». Jean-Léon Gérôme. 1895.

Жан-Леон Жером устахонасидан олинган 1898 йилги фотосуратда ҳайкалтарош дастлаб Амир Темур тулпори туёқлари остида тасвирланадиган турли ёш ҳамда иркка мансуб 34 нафар одамнинг қиёфасида даҳшатли кўркув акс этган бош чаноқларини гипсдан ясаб, алоҳида тахтага қатор териб қўйганини кузатиш мумкин[1].

Маълумотларга кўра, ушбу ҳайкалтарошнинг кўпгина асарлари Эдмон-Гюстав Сио (Edmond-Gustave Siot, 1841–1908) ва унинг хотини Элиза Дековиль (Elise Decauville)га тегишли «Сио-Дековиль» безакли-қуюв устахонасида қолипга туширилган ва кўпайтирилган. Бу устахонанинг ана шундай репродуктив маҳсулотлари, ўз навбатида, Париждаги италияликлар хиёбонида жойлашган, кейинчалик Капучинлар хиёбонидаги 24-уйга кўчирилган дўконда савдога қўйилган.

Шу нуқтаи назардан, заргарлар сулоласига мансуб бўлган Жан-Леон Жером Амир Темур ҳайкалчасининг асл нусхасини соф олтиндан ясагани ҳолда, бошқа нусхаси ёки нусхаларини асосан устига юпқа қаватли мис ва бошқа қимматбаҳо металлар қопланган ганчдан ясаттирган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Хусусан, ҳайкалчадаги тулпор эгари соф олтиндан, бошқа айрим қисмлар эса кўк рангли мисдан ясалгани ҳақидаги баъзи бир маълумотлар учрагани айни шундай фараз қилишга асос беради[2].

Носир Муҳаммаднинг «Туркистон ва Туркия: маънавий кўприклар» китобидаги қуйидаги сатрлар ҳам бу фикримизни тасдиқлайди: «Соҳибқирон Амир Темурнинг нодир ҳайкалчаларидан бири 1997 йилнинг 29 ноябрида Истанбулдаги «Конрад интернейшнл» меҳмонхонасида ташкил қилинган кимошди савдосига қўйилган эди. Эртаси куни кўпгина газеталарда кимошди савдосининг натижалари

[1] Қаранг: Bibliothèque nationale de France, Estampes et Photographie. Dc293a+ grand folio, tome 13 Don de Mme Gérôme en 1905. Франция Миллий кутубхонасининг расмий сайти: http://estampes.bnf.fr/objets/grand/091.htm.

[2] http://www.cosmovisions.com/Tamerlan.htm.

ҳақида хабар босилди. Мухбирлар диққатини жалб қилган буюм эса Соҳибқироннинг француз ҳайкалтароши Жан Леон Жером (1824–1904) томонидан ишланган ҳайкалчаси эди. Амир Темурни от устида, қўлида туғ ушлаган ҳолда акс эттирган бу бронза ҳайкалча (104x94 см катталикда) йўқолган деб ҳисобланарди, аммо у Авни Месерретчи ўғли коллекциясида сақлаб келинган экан. У кимошди савдосида юксак нархда – 65 миллиард лирага (216 минг долларга) сотилди. Аммо ҳайкалчани сотиб олган шахснинг номи эълон қилинмади»[1].

Бу фикрлар, аввалambor, бу нодир ҳайкалчанинг бир нечта нусхаси ясалгани ҳақидаги тахминимизни тасдиқлайди. Ўшанда ана шу нусхалардан бири – «бронза ҳайкалча» Туркиядаги кимошди савдосига қўйилган бўлса керак. Ҳайкалчани харид қилган киши ўз шахсини маълум қилмагани эса асл, яъни соф олтиндан ясалган ҳайкалча ҳам қайсидир номаълум шахснинг коллекциясида сақланаётган бўлиши мумкин, деб фараз қилиш учун яна бир асосдир.

«Қоҳирага кираётган Бонапарт». Жан-Леон Жером. 1897 йил.

«Bonaparte entrant au Caire». Jean-Léon Gérôme. 1897.

Бешинчидан, шу вақтга қадар баъзи маълумотларда Амир Темур ҳайкалчаси 1900 йили Парижда ўтказилган кўргазмадан сўнг ўғирлаб кетилгани ва ҳозирда унинг тақдири номаълум эканлиги айтилса, бошқа бир маълумотларда ушбу нодир ҳайкалча Париждаги Лувр музейида сақланаётгани таъкидланганига гувоҳ бўлганмиз[2].

Энг янги манбалар эса Амир Темур ҳайкалчаси йўқолмаганидан, хусусан, 2010 йил 19 октябридан – 2011 йил 23 январигача Парижнинг Орсе музейида бўлиб ўтган Жан-Леон Жером асарлари кўргазмасида мазкур ҳайкалча намойишга қўйилгани ҳақида хабар беради. Фантастик адабиёт рукнидаги «Psychovision.net» интернет-форумида бу ҳақда замонавий анимацион расмлар бўйича мутахассис Мишель Бордери (Michel Borderie) 2011 йил 14 январда Орсе музейидаги «Амир Темур» ҳайкалчасини кўрганидан сўнг Интернетда ёзиб қолдирган қуйидаги маълумотни ўқидик:

«Энди санъат тарихи ҳақида икки оғиз сўз! 2011 йил 23 январга қадар Жан-Леон Жером (1824-1904) ижодига бағишлаб Орсе музейида очилган кўргазмани томоша қилишингиз мумкин. Мана бу: Жеромнинг Орседа сақланаётган «Амир Темур» номли ҳайкалчаси»[3] (сайтдан сўзма-сўз таржима).

Париждаги Орсе музейидаги кўргазмани 2010 йил 28 октябрда томоша қилган «Шандуазо» («Chantdoiseau») интернет-блоггери фойдаланувчиси ҳам намойишга қўйилган асарлар ичида «Гладиаторлар» ва «Амир Темур» ҳайкалчалари маъқул келганини таъкидлаб ёзган[4].

---

[1] Носир Муҳаммад. Туркистон ва Туркия: маънавий кўприклар. – Тошкент, 2011. – 51-бет. Қаранг: www.nosirmuhammad.uz. Насриддин Муҳаммаднинг Соҳибқироннинг нодир ҳайкалчаси // Халқ сўзи, 2005, 7 апрель.

[2] Қаранг: Қурбонова Д.А. Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар / масъул муҳаррир Н. Хабибуллаев. – Т.: Akademnashr, 2011. – 30-бет.

[3] http://bd-livres.psychovision.net/punbb/viewtopic.php?pid=31679.

[4] http://nouvelleteuille.canalblog.com/archives/2010/10/28/19439739.html.

Ёки бўлмаса, 2010 йил 27 ноябрда Пазузу (Pazuzu) ва Клара Л. (Clara L.) номли интернет-блоггер фойдаланувчилари кўргазмада намойиш этилган Жеромнинг «Амир Темур» ва «Цезарь Рубиконни кесиб ўтмоқда» номли ҳайкалчалари айниқса кучли таассурот қолдирганини эътироф этган[1].

«Буюк Фредерик». Жан-Леон Жером. 1899 йил.

«Frédéric le Grand». Jean-Léon Gerôme. 1899.

Ушбу кўргазма, шунингдек, Лос-Анжелесдаги «The Getty Museum» музейида 2010 йил 15 июндан – 12 сентябргача ва Мадриддаги «Museo Thyssen-Bornemisza» музейида 2011 йил 1 мартдан – 22 майгача бўлиб ўтган[2]. Демак, «Амир Темур» ҳайкалчасини ўша кунлари дунё миқёсида яна қанчадан-қанча одам томоша қилган ва ҳайратга тушган. Шу далилларнинг ўзи ҳам, фикримизча, ҳайкалчанинг йўқолгани ҳақидаги гапларни инкор этмоқда.

Қолаверса, Жан-Леон Жеромнинг фақат «Клеопатра ва Цезарь» («Cléopâtre et César, 1866) асари йўқолгани ҳақидагина маълумот мавжуд. Лекин, «Амир Темур» ҳайкалчаси йўқолганига доир аниқ ахборотга дуч келмадик.

Жеромнинг айрим асарлари у хали ҳаётлигидаёқ АҚШ коллекциячилари томонидан сотиб олинган. Ҳозирги кунда кўпгина асарлари Везулдаги Жорж-Гарре музейида, шунингдек, АҚШ, Канада, Дания каби давлатларнинг йирик музейларида сақланмоқда.

Хулоса ўрнида Амир Темур номи билан боғлиқ яна бир машҳур тасвирий санъат асари – 1878 йилда чизилган «Боязиднинг асирга олиниши» картинаси муаллифи Станислав Хлебовский Парижда Жан-Леон Жеромга шогирд тушиб, унинг устахонасида амалиёт ўтаганини таъкидлаш ўринли, деб ўйлаймиз[3]. Нега деганда, С.Хлебовский ҳам бунга қадар Туркияга саёҳат қилган. У 1876 йилда яна Парижга қайтиб келиб, Жан-Леон Жером сабоқларидан таъсирланган ҳолда, «Боязиднинг асирга олиниши» асарини чизган бўлса ажаб эмас.

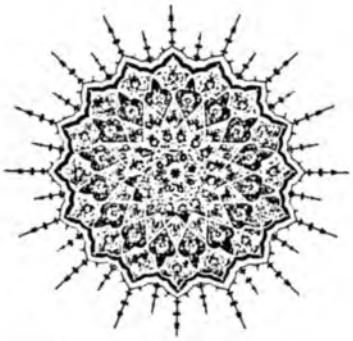

Коинот. Рассом: О. Ирматов. 2002 йил.

Univers. Par O. Irmatov. 2002.

[1] https://boulevarddu19e.wordpress.com/2010/11/27/gerome-et-la-sculpture.

[2] Батафсил Орсе музейининг расмий сайтига қаранг: http://www.musee-orsay.fr/fr/evenements/expositions/au-musee-dorsay/presentation-generale/article/jean-leon-gerome-25691.html?tx_ttnews%5BbackPid%5D=6496&cHash=619c6d729d.

[3] Lynne Thornton. Les orientalistes: peintres voyageurs. acr-edition.com, 1993. – P.48.

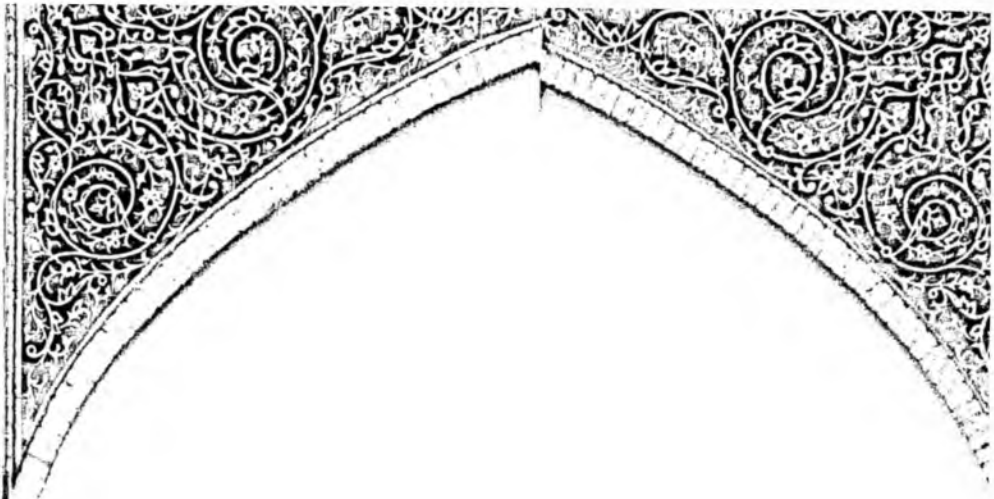

ŒUVRES FRANÇAISES SUR AMIR TEMUR ET LES TIMURIDES

ФРАНЦУЗ ОЛИМЛАРИНИНГ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРГА ОИД АСАРЛАРИ ҲАҚИДА

«Ҳарб санъатининг даҳоси бўлган Темур буюк кеманинг буюк даргаси мисол уткир сиёсатдон ҳам бўлган[1]».

Жан Обен,
француз олими

Амир Темур француз шарқшуносларн наздида

«Мевасига қараб дарахтни қадрлайдилар», деган қадимги румликлар. Инсон умрининг мезони эса, у амалга оширган ишлардир. Буюк бобоколонимиз Амир Темурнинг фаолиятига ҳаққоний баҳо бериш миллий ўз-ўзини англашдек адолатли истак билан чамбарчас боғликдир.

Сохибқиронга замондош бўлган тарихнавислардан тортиб замонамизнинг шарқшуносларигача Амир Темурнинг ҳаётига баҳо беришга икки хил ёндашадилар: уларнинг баъзилари Сохибқироннинг шаънига ҳамд-сано ёғдирсалар, бошқа бировлари уни қоралашдан нари ўтмайдилар. Бунинг сабабларини, асосан, муаллифлар яшаб ўтган замоннинг мафкураси билан изоҳлаш тўғри бўлади.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини тадқиқ қилиш жараёнида, айниқса, коммунистик мафкуранинг ишгироки салбий бўлган. Тарихий жараёнларда шахснинг иштирокини инкор этувчи моддиюнчилик фалсафаси қурол қилиниб олиниб, «чекка республикалар» деб аталувчи ҳудудларда «шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият» шиори остида миллат қахрамонларига, миллий маданиятлар ва қадриятларга, миллий меросга қарши қақшатқич кураш олиб борилган. Мазкур жараёнга қарши биргина ҳаракат, озгина овоз кўтариш ўта оғир жиноят саналиб, халқимизнинг асл фарзандлари қувғин ва қирғин қилинган.

Амир Темур портрети. XV аср миниатюраси.

Portrait d'Amir Temur. Miniature du XVe siècle.

[1] Aubin J. Comment Tamerlan prenait les villes// Sudia Islamica XIX, Paris 1963. - P. 83-122.

Фахр ҳамда ғурур билан тан олишимиз керакки, мустақил Ўзбекистонда халқимиз қиска муддат ичида «қорнинигина эмас, балки қадрини ҳам» ўйлаш имкониятига эга бўлди, тарихимизга тўғри баҳо бериш, қадриятларимиз ва маънавиятимизни тиклаш, иймон-эътиқодимизни мустаҳкамлашга киришдик.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан 1996 йилда нишонланган Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари таваллудининг 660 йиллиги буюк бобокалонимизнинг рухини шод қилиш билан бирга халқимизнинг миллий ўз-ўзини англаш жараёнига, иймон-эътиқодимизни мустаҳкамлаш ишига катта ҳисса қўшди.

Амир Темур ҳамда темурийлар сулоласининг тарихи ўрганилар. Темур ва темурийларнинг фаолиятига баҳо берилар экан, мазкур зот ҳамда унинг авлодлари шаънига айтилган ҳар бир фикр, қоғозга туширилган ҳар бир рисолани диққат билан ўрганиш мақсадга мувофиқ бўларди. Шу ўринда француз шарқшуносларининг Темур ва темурийларнинг ҳаётларини ўрганиш соҳасидаги ишлари алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш лозим. Ушбу эътирофимизнинг қатор сабаблари бор.

«Асрлар давомида Амир Темур тарихини ўрганишга қўл урган тарихчилар кўпинча масалага ўзлари яшаган давр ва унинг мафкураси таъсирида баҳо бериб келдилар. Дарҳақиқат, Амир Темур замонида содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни, уруш ва қирғинларни ҳозирги замон одамларининг кўзи билан кўриб баҳолайдиган бўлсак, биз уларни қийшиқ ойнада кўргандек бўламиз ва улар бизга даҳшатли ва ғайриинсоний туюлиши табиийдир».

Жан Пол Ру,
Франция

Биринчиси, ҳар қандай мафкурадан холис бўлиш, яъни тарихга холис ёндашишдир.

Иккинчиси, Амир Темур ва темурийларнинг ҳаёт йўлларини тадқиқ этар экан, француз олимлари Соҳибқирон ҳамда унинг авлодларига хос бўлган ҳеч бир икир-чикирни, ҳеч бир сифатни назардан қочирмайдилар: шахснинг камол топиши, билимдонлик, жисмоний тайёргарлик, диний эътиқодга бўлган муносабати, шунингдек соф инсоний фазилатлар: мардлик, камтарлик, олийжаноблик, қаттиққўллик, сахийлик, талабчанлик, ҳарб санъати, ташкилотчилик ва бошқа жиҳатлар шулар жумласидандир.

Учинчиси, француз шарқшуносларининг қаламига мансуб бўлган илмий мақолалар ва рисолалар, аксарият ҳолларда, турли бебаҳо манбалар, бундан ташқари ҳали бизга маълум бўлмаган илмий-тарихий манбаларни чуқур тадқиқ қилишга асосланган. Уларнинг орасида мамлуклар салтанати даврида битилган қўлёзмалар, Париж, Туркия, Эрон, Боғдод ҳамда Деҳли шаҳарларининг кутубхоналарида сақланаётган манбалар бор.

Францияда сўнгги ярим асрда қалам тебратган ва тебратаётган темуршунослар француз шарқшуносларининг тўнғич авлодидан фарқли ўлароқ, ўз вазифаларини Амир Темур ва унинг авлодлари амалга оширган ишларнинг йилномасини тузишдан иборат деб билмайди. Уларни, аввалambор, Амир Темур ҳамда темурийларнинг шахсияти, уларнинг шахс сифатида, саркарда ҳамда давлат бошлиғи сифатида шаклланишлари, темурийлар давлатининг равнақи ҳамда инқироз сабаблари қизиқтиради.

Таниқли француз шарқшуноси Жан Пол Ру ўзининг «Амир Темур» китобига ёзган сўз бошисида: «Ҳеч шубҳа йўққи, Амир Темур туфайлигина Мовароуннаҳр ва Эронда осойишталик қарор топди, мамлакатнинг равнақи учун зарур шарт-шароит яратилди, тижорат изга тушиб, тожирлар бойиди, оқилона ташкил этилган давлат бошқаруви йўлга қўйилди... Ҳукмдорнинг азалий рақиби Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг енгилиши нафақат славянлар ёки туркилар, балки бутун Евро-Осиё учун муҳим воқеа бўлди, зеро ушбу

жангда кўчманчиларнинг умуман енгиб бўлмаслиги ҳақидаги афсона барбод бўлди»[1], – деб ёзади.

«Амир Темур» асарини ўқир эканмиз, муаллиф Жан Пол Руни воқеаларнинг йилномаси эмас, балки Амир Темурнинг шахсияти ҳамда у яшаган замоннинг муҳити кўпроқ қизиқтирганлигининг шоҳиди бўламиз. Буюк юртдошимиз кўчманчиларни ҳамда ўтроқ ҳаёт, мажусийлик ва ислом тўқнаш келган макон ҳамда замоннинг ўта мураккаб муҳитида бекликдан Соҳибқирон, жаҳонгир даражаси қадар кўтарилди.

«Унинг фаолияти, – деб ёзади Ж.П. Ру, – Шарқий Европанинг тақдирини буткул ўзгартириб юборди ҳамда Ҳиндистон ва Яқин Шарқнинг тақдирида сезиларли из қолдирди». Олим Амир Темурни Искандар Зулқарнайн, Доро, Юлий Цезарь билан тенглаштиради. **«Амир Темур башарият тарихининг буюк сиймоларидандир»**[2], – деб хулоса қилади олим.

«Ҳеч шубҳа йўққи, Амир Темур туфайлигина Мовароуннаҳр ва Эронда осойишталик қарор топди, мамлакатнинг равнақи учун зарур шарт-шароит яратилди, тижорат изга тушиб, тожирлар бойиди, оқилона ташкил этилган давлат бошқаруви йўлга қўйилди... Ҳукмдорнинг азалий рақиби Олтин Ўрда хони Тухтамишнинг енгилиши нафақат славянлар ёки туркlар, балки бутун Евро-Осиё учун муҳим воқеа бўлди, зеро ушбу жангда кўчманчиларнинг умуман енгиб бўлмаслиги ҳақидаги афсона барбод бўлди».

Жан Пол Ру,
Франция

Мусулмон Шарқи бўйича йирик мутахассис Жан Обен Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомий томонидан битилган **«Зафарнома»**, Фиёсиддин Алининг **«Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон»** («Ҳиндистон сафарининг кундалиги») ҳамда Ҳофиз Абрунинг асарларини чуқур ўрганиш асосида **«Темурнинг саркардалик санъати»**[3] мақоласини ёзган.

Шуниси эътиборга моликки, мазкур сарлавҳа мақоланинг асл моҳиятини тўлалигича акс эттирмайди. Зеро, унда Амир Темурнинг дин ҳамда дин пешволарига бўлган муносабати, унинг тижорат ишларини ривожлантириш ҳамда мамлакатнинг ободончилиги, тинчлиги ва маъмурлиги йўлидаги фаолиятига ҳам кенг ўрин берилган.

Маълумки, Амир Темур ислом динининг пешволарини ниҳоятда ҳурмат қилган. Шаихлар, сайидлар, қозилар ва бошқа уламоларнинг жонлари ҳамда моллари ҳар қандай шароитда ҳам дахлсиз бўлган. Айни пайтда Амир Темур ислом динининг ақидаларини ҳеч қачон догма деб билмаган, яъни уларга кўр-кўрона амал қилавермаган.

Масалан, Жан Обен ўзининг мақоласида шундай деб ёзади: «...у мунажжимлардан роиза сўраб турган, лекин уларнинг башоратлари ўзи тузиб қўйган режага зид келган маҳал, ўз билганича иш кўрган». Масалан, 1402 йилнинг муқаддимасида нўёнлар Амири Олиғни Султон Боязидга қарши юришдан воз кечишга ундайдилар ва мунажжимларнинг Румга қарши юриш муқаррар мағлубиятга учрайди, деб башорат қилаётганликларини айтадилар.

Бироқ, европалик ҳукмдорларнинг Боязидга қарши курашда иштирок этишлари ҳақидаги ваъдани олган Амир Темур туркларнинг франкларга қарши курашаётганликларини баҳона қилиб, қарорини оғишмай амалга оширади ва Боязид Йилдиримни енгади.

Жан Обен мутахассислар томонидан турлича изоҳлаб келинган, темурийлар давлатининг тахтига Чингизхон авлодидан бўлган хонлардан бирининг қўғирчоқ хукмдор тариқасида ўтказилганлиги сиёсий ёки ҳуқуқий сабаблар билан эмас, эътиқод билан изоҳланиши лозим, деган фикрни илгари суради.

---

[1] Jean-Paul Roux. Tamerlan. – Paris: Fayard, 1991. 386 pages.
[2] Jean-Paul Roux. Tamerlan. – Paris: Fayard, 1991. 386 pages.
[3] Aubin J. Comment Tamerlan prenait les villes// Studia Islamica XIX, Paris 1963. – P. 83–122.

Ўзидан аввал яшаган буюк лашкарбошилар ҳамда давлат арбоблари, Искандар, Доро, Чингизхонлар каби, Амир Темур «...ўзини илоҳий ихтиёрни бажарувчи» деб билган. Амири Бузрукдаги ушбу ишончга ҳеч нарса раҳна сололмаган. Мазкур эътиқоднинг сиёсий арбоблик ва лашкарбошилик салоҳияти билан уйғунлашиб кетуви ҳукмдорга фавқулодда қудрат ато этган.

«Амир Темур ўзига нисбатан ҳам, бошқаларга нисбатан ҳам жуда талабчан эди, билардики, бажарилиши қийин ишни бажаришга ундаган, бунинг учун туғри йўл кўрсатган йўлбошчигина севимли йўлбошчи бўла олади. Ҳамма нарсада бошқалардан устун бўлиш, ўз-ўзидан устун бўлиш – унинг ўзига ва ўз яқинларига қўйган энг биринчи талаби шу эди. Шу билан бирга унинг сафдошлари ва ҳатто душманларининг таъкидлашича, у ниҳоятда ақлу заковатли инсон эди ва ҳеч қачон фуқароларидан, сарбозларидан амалга ошириш мумкин бўлмаган ишларни бажаришни талаб қилмасди».

Жан Пол Ру,
Франция

Жан Обен «фуқаролар тинчлигини таъминлаш ҳамда савдо-сотиқни ривожлантиришга интилиш» Амир Темурнинг «ҳукмдорлик фазилатларидан» бўлганлигини таъкидлайди. У Соҳибқиронни билар-билмай танқид қилавериш ушбу мураккаб шахсият соҳиби бўлган зотнинг кўп фазилатларининг унутилиб кетишига сабаб бўлганлигини афсус билан қайд этади ҳамда Шарафиддин Али Яздийнинг Темурни «адолат ҳомийси, давлатнинг равнақи ҳамда халқнинг саодати тарафдори бўлганлиги» ҳақидаги фикрига қўшилади.

Жан Обен Амир Темурнинг саркардалик маҳоратига алоҳида тўхталган. Маълумки, Амир Темур шаҳарларни вайрон қилмасдан, иложи борича кам талафот билан олишни афзал кўрган. Ҳарб санъатининг даҳоси бўлган Амир Темур ҳарбий ҳийланинг турли – қуюқ ваъдадан тортиб, самимий насиҳатгача бўлган шаклларидан фойдаланган.

Масалан, 1401 йилнинг июнида узоқ давом этган Бағдод қамали палласида Амир Темур қамалдагиларга, агар бефойда қаршилик кўрсатишни ўжарлик билан давом эттираверсангиз, навкарларимнинг қаҳр-ғазабларини жиловлаб тура олишга кафолат бермайман, деб таҳдид қилган. 1381 йилнинг апрелида эса Ҳиротга хужум қилиш олдидан у икки минг бандини озод қилган ва қимки уйидан ташқарига чиқмаса, унинг ўзи ҳам, бола-чақаси ҳам омон қолади деб, шаҳарда гап тарқаттирган.

Яхши ўйланган ушбу ҳийла кутилган натижани берган. Бозор ва маҳаллаларда сафарбарликка қанчалик ундамасинлар, аҳоли қўлига қурол олишдан ва қалъа деворлари устига чиқиб, шаҳарни ҳимоя қилишдан бош тортган.

Шаҳарларни тинч йўл билан олишнинг асосий воситаси музокаралар бўлган. Қамал қилинган шаҳарларнинг аҳолиси амалдорлар ва уламоларни Темурнинг қароргоҳига вакил қилиб жўнатганлар. Музокаралар чоғида мағлублар томонидан тўланадиган «моли-омон», яъни товон пулининг миқдори келишилган. Мақолада Амир Темур томонидан тайинланган амирлар ва мухтасиблар томонидан мазкур товон пулини йиғиб олишнинг барча тафсилотлари акс эттирилган.

Таслим бўлиш шартларини бажармаган ёки исён кўтарган шаҳарларнинг аҳолиси жазога тортилган. «Лекин, – деб ёзади Жан Обен, – ҳукмдорнинг феъл-атворига хос бўлган вазминлик ҳар қандай шароитда ҳам унинг қаҳр-ғазаби аланга олиб кетишига йўл қўймаган».

Жан Обен, айни пайтда, жангу жадал ҳамда қирғинбаротларнинг даҳшатли ҳақиқати мавзусини четлаб ўтмайди. Айтмоқчи, Амир Темурнинг ўзи ҳам йилномачилар томонидан мазкур ҳақиқатнинг акс эттирилишига асло монелик кўрсатмаган.

Лекин, франц олими ўқувчини «Воқеалар содир бўлган жойларни ва саналарни чалкаштириб юборадиган арман йилномачилари, шунингдек Темурнинг шаънига иғво қилишни ҳамда бўҳтон ёғдиришни ёқтирадиган Ибн Арабшоҳнинг битикларига танқидий кўз билан ёндашмоқ зарур», деб огоҳлантиради.

«Бобурнома»нинг французча таржимаси. Сўз боши муаллифи Бакэ Граммон. Париж, 1985 йил.

Traduction française du «Livre de Babur». Préface de Jean-Louis Bacqué-Grammont. Paris, 1985.

Сон-саноқсиз кўшиннинг ва унга эргашиб юрувчи қабилалар, оила аъзолари ҳамда чорва подаларининг мунтазам ҳаракатда бўлиши, исён кўтарган шаҳарлардаги аҳолини сургун қилиш, ҳунармандларнинг мажбуран кўчириб кетилиши ҳамда кулларнинг иш кучига бўлган эҳтиёжнинг зўрайиши шаҳар ва қишлоқлардаги иқтисодий ҳаётнинг вақтинча издан чиқишига сабаб бўлган.

«Замонасининг фарзанди бўлган Амир Темур ушбу муаммолар каршисида довдираб қолмаган, – деб ёзади Жан Обен. – У ўзининг бор ташкилотчилик маҳоратини вужудга келган муаммоларни ҳал қилишга қаратган. Натижада бошларига минг балолар ёғилган Шарқ мамлакатлари тарихида Амир Темур кўшинларининг шафқатсизликлари эмас, балки Амир Темурнинг тартиб-интизомни ҳамда маҳобатни ёқтирадиган диди билан суғорилган феъл-атвори чуқурроқ из қолдирган».

Шуни таъкидламоқ жоизки, француз шарқшунослари нафақат Амир Темурга, балки темурийларга ҳам катта қизиқиш билан қараганлар. Хусусан, XVI асрда Осиё қитъасидаги муҳитнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлган, ҳаёти фавқулодда саргузаштдан иборат бўлган, Амир Темур ҳамда темурийларнинг инқирозга юз тута бошлаган шон-шавкатини бегона юртларда тиклаган Бобурнинг ҳаётига ҳамда унинг хотиралари жамланган «Бобурнома»га бўлган қизиқиш алоҳида аҳамият касб этади[1].

Мазкур фикрнинг далили сифатида «Бобурнома»нинг уч қайта амалга оширилган французча таржималарини тилга олишнинг ўзи кифоя қилади, деган фикрдамиз[2]. Шу жумладан, назаримизда, ўзидан аввалги таржималарнинг барча ютуқ ва камчиликларини ҳисобга олиб профессор Бакэ Граммон томонидан амалга оширилган ҳамда ЮНЕСКО нашриёти томонидан чоп этилган сўнгги таржима энг мукаммал французча таржимадир[3].

Профессор **Бакэ Граммон «Бобурнома»нинг французча таржимасига махсус сўз боши ёзган.** «Сўз боши»нинг биринчи қисмида Марказий Осиёда, хусусан, Мовароуннахрда XIII–XIV асрларда содир бўлган воқеалар ҳақида қисқача маълумот берилган. Бакэ Граммон, айни пайтда, Амир Темур ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тарихига батафсил тўхталган. Замонанинг зайли билан ўз юртидан бегона бўлган темурзода «Ҳирот ва Самаркандниng шон-шуҳратини бегона юртларда тиклашга муваффақ бўлди. «1526 йилнинг 12 апрелида Панипат яқинида бўлиб ўтган жанг, – деб ёзади у, – Ҳиндистон тахтини икки асрдан кўпроқ муддатга Буюк Мўғуллар сулоласига, яъни темурийларнинг кенжа вакилларига олиб берди».

«Сўз боши»нинг иккинчи қисми тўрт ярим асрдан кўпроқ вақт мобайнида китобхонлар ҳамда мутахассисларнинг фикру зикрини банд қилиб келаётган «Бобурнома»га бағишланган. Мазкур асарнинг XIV-XV асрлардаги Марказий Осиё ҳамда Ҳиндистон ҳақидаги тарихий маълумотларга бой эканлиги аллақачон эътироф этилган. Лекин, Бакэ Граммон асарнинг бадиий хусусиятларига ҳамда Бобурнинг шахсияти, унинг ички кечинмаларига кўпроқ ва батафсилроқ тўхталади.

---

[1] Саидов А. Француз бобуршуносиги // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 27 сентябрь.

[2] Қаранг: Mémoires de Babet (Zahir-ed-Din-Mohammed), fondateur de la dynastie mongole dans l'Hindoustan / traduit du Tchaghataï par Abel Pavet de Courteille. Paris: Maisonneuve, 1871. – 467 pages; Le livre de Babur : mémoires de Zaheruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529 / traduit par Jean-Louis Bacqué-Grammont. – Paris: Publications orientalistes de France, 1980.

[3] Zakhiriddin Babour. Le Livre de Babur / présenté et traduit du turc tchaghataï par J.L. Bacqué-Grammont. – Paris: Imprimerie nationale, 1985.

Жан Луи Бакэ Граммон

Jean-Louis Bacqué-Grammont

«Бобурнома» ўрта асрлардаги Шарқ адабиётида деярли учрамайдиган шаклда – таржимаи ҳол кўринишида яратилган бўлиб, Шоҳ Бобур китобхоннинг кўзи ўнгида ҳам муаллиф, ҳам воқеаларнинг бевосита иштирокчиси сифатида гавдаланади. У ортиқча дабдаба ҳамда сохта безакларсиз ўқувчини ўз хотираларининг сўқмоқларидан олиб юради. Содда, аниқ, чиройли жумлалар орадан қарийб беш юз йил ўтган бўлишига қарамай, кишида ҳаяжон ҳамда завқ уйғотади. Табиат манзаралари, гарчи бегона юртда бўлса ҳам, Бобурга кўпинча илҳом бағишлаган, уни афсонавий жаннат дарахти ҳақидаги сатрларни ёзишга илҳомлантирган.

«Боғнинг хўблуқ маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариғ хушранг хазон бўлуптур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари сабз ва хуррам, норунж дарахтларида бениҳоят вале норунжлар хотирхоҳ сарғаймайдур эди. Анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзуким бўлдук, бу навбат эди. Биз уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрда эли ифрот била анор едилар»[1].

Француз шарқшуноси ва таржимони Бакэ Граммон Ҳиндистонда кудратли салтанат барпо этиб, уни идора қилган Бобурнинг бир умрга Ватанини қўмсаб ўтганлигини ҳаяжон билан таъкидлайди ҳамда «Бобурнома»дан қуйидаги сатрларни келтиради: «Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус мундоқ жойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ хазни киши не тавр хотиридин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим»[2].

Маълумки, «Бобурнома»ни ёзишда Бобур темурийлар даврида ҳар томонлама қадрланган ҳамда ўзи яхши билган форс тилидан эмас, балки Ватани бўлмиш Фарғонанинг туркийсидан фойдаланган ва ўзбек тилининг адабий тил даражасига кўтарилишига муҳим ҳисса қўшган. Фаранг таржимони, деярли бир аср муқаддам «Бобурнома»ни фаранг тилига таржима қилган Павэ де Куртейл асарнинг эски ўзбек тилидан ўгирилган форсча матнидан фойдаланиши натижасида, таржима мувaффақиятсиз чиққан деган хулосани айтиб ўтади.

Маълумки, «Бобурнома»ни ёзишда Бобур темурийлар даврида ҳар томонлама қадрланган ҳамда ўзи яхши билган форс тилидан эмас, балки Ватани бўлмиш Фарғонанинг туркийсидан фойдаланган ва ўзбек тилининг адабий тил даражасига кўтарилишига муҳим ҳисса қўшган. Фаранг таржимони, деярли бир аср муқаддам «Бобурнома»ни фаранг тилига таржима қилган Павэ де Куртейл асарнинг эски ўзбек тилидан ўгирилган форсча матнидан фойдаланиши натижасида, таржима мувaффақиятсиз чиққан деган хулосани айтиб ўтади.

Олим ва мутаржим Бакэ Граммонга Бобурни хотиралар китобини яратишга нималар мажбур қилганлиги ҳақидаги савол тинчлик бермайди. Ва ниҳоят, чуқур мушоҳада ва изланишлар натижасида у қуйидаги хулосага келган: «...у бошига тушаётган савдоларни тақдири азалнинг ҳукми деб билди ҳамда уларни фидокорлик билан акс эттиришни муҳим деб ҳисоблади».

Жан Луи Бакэ Граммон баъзи тарихнависларнинг «Бобур маънавий қашшоқ бўлган, ими-жимида мусулмончиликка амал қилиб, ичкиликдан бош кўтармай, ёши бир жойга бориб қолгандагина, кўп қатори, билиб-билмай тақводорликнинг йўлини тутган» деган мазмундаги даъволарини рад этади ҳамда темурийзоданинг ўспиринлик чоғидаёқ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ва у кишининг ўғилларидан сабоқ олганлигини, «Бобурнома»да ушбу табаррук зотлар ҳақидаги маълумотлар бежиз келтирилмаганлигини таъкидлайди.

«Эҳтимол, – деб ёзади Бакэ Граммон, – ҳеч ким овоза қилгин деб мажбур қилмаган ўта шахсий ички кечинмаларнинг қоғозга туширилишига важни ҳам Ҳақнинг йўлига кирган зот (Бобур) ва «Ғайб-ул

[1] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Янги аср авлоди, 2015. – 422-бет.
[2] Ўша манба. – 623-бет.

Тьерри Заркон

Thierry Zarcone

Ҳақ» (Аллоҳ) орасидаги муносабатдан изламоқ керакдир? Бобурнинг саргузаштлари тасвирланган мазкур асарда асл тақводорликнинг белгиси яққол сезилиб туради: муаллиф шахсий кечинмалари орқали ҳақиқатни, «Ғайб-ул Ҳақ» (Аллоҳ)нинг кўз илғаши мумкин бўлмаган аксидан иборат бўлган ҳақиқатни акс эттирган ҳамда ушбу хатти-ҳаракати билан Оллоҳнинг мавжудлигига, Куръони Мажиднинг ҳақиқат эканлигига, Исломнинг йўли тўғри йўл эканлигига иймон келтирган».

Шуни айтиб ўтиш керакки, «Бобурнома»нинг Жан Луи Бакэ Грамон томонидан амалга оширилган таржимаси мутахассислар томонидан энг мукаммал ва баркамол деб баҳоланган.

Яна бир иқтидорли француз олими **Тьерри Заркон**[1]нинг **«Темурийлар ва тасаввуф»** деб аталган мақоласи ўта муҳим ва нозик мавзуга бағишланган[2]. Темур ва темурийларнинг дин ҳамда дин пешволарига бўлган муносабатлари мавзусига фаранг шарқшунослари алоҳида эътибор билан қарайдилар.

Тьерри Заркон Амир Темур ҳамда Амир Кулол орасидаги муносабатлар хусусида теран фикр юритади. «Амир Темур ҳақида битилган хотираларда, – деб ёзади муаллиф, ҳукмдорнинг Амир Кулол билан учрашиб турганлиги қайд этилган. Маълумки, Амир Кулол Нақшбандия сулукининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанднинг пирларидан бўлган. Баъзи муаллифлар, Амир Темур Амир Кулолнинг мурид бўлган, деб даъво қилишгача бориб етадилар, лекин тарихий манбалар мазкур даъвонинг тўғри эканлигини узил-кесил эътироф этишга имкон бермайди; билсак ул сўфийнинг Сохибқирон ҳузурида диний масалалар бўйича маслаҳатчи даражасига кўтарилганлиги ҳамда дин пешволари орасида давлат таянчи бўлиб ҳисобланганлиги аниқ. Амир Кулол ҳақидаги мақомотлар ва хотиралар ушбу фикримизни тасдиқлайди».

Амир Кулол ҳақидаги маноқиблардан биламизки, Сохибқирон ул зотни Бухорода учратган ва ундан ўз тақдири, хусусан вақти келиб, бутун мусулмон оламини бирлаштиражаги ҳақидаги ғаройиб башоратни эшитган. Жан Обеннинг «Амир Темурнинг саркардалик санъати» мақоласида эътироф этилганидек, Сохибқирон ўзини «Оллоҳнинг иродасини бажарувчи» деб билган ва худди ана шу ишонч унинг саркардалик салоҳияти билан уйғунлашиб кетиб, беқиёс қудрат ҳамда шижоаткорликка айланган.

«Амир Темур башарият тарихининг буюк сиймоларидандир».

Жан Пол Ру,
Франция

Амир Темур шахсини ўрганган француз тадқиқотчилари унинг чин тақводор мусулмон бўлганлигини бир овоздан тан оладилар. Бинобарин, ҳукмдор пирлар, авлиёлар, шайхлар ҳамда бошқа уламоларни ҳурмат қилган ва шу ўринда Амир Кулолнинг башоратларини ҳам Аллоҳнинг иродаси деб билган ҳамда ҳеч иккиланмай уларни амалга оширишга киришган[3].

---

[1] **Тьерри Заркон** (Thierry Zarcone, 1958 йилда туғилган) – француз тарихчи олими. Тьерри Заркон дастлаб Экс-Марсель университетини битирган, сўнг 1989 йилда Страсбург университетида илмий иш ёқлаган. Турк ва форс маънавий-диний тарихи бўйича илмий изланишлар олиб борган. Хусусан, суфизмни ватан шароити билан таққослаган. 2001 йилдан халқаро «Тасаввуф тарихи» журналининг бошқарувчиларидан бири ҳисобланади. 2001 йилдан халқаро «Тасаввуф тарихи» журналининг бошқарувчиларидан бири ҳисобланади. 2001 йилдан ҳозирги кунгача Истанбул тараққиёт ва ҳамкорлик ташкилоти ҳузуридаги Инсон ҳуқуқлари ва демократик институтлар бюросида маслаҳатчи лавозимида ишлаб келмоқда.

[2] Thierry Zarcone. Le Soufisme chez les Timourides (1370-1500) et Ulugh Bey // Ulug Bey, le prince astronome, F.Beaupertuis Bressand (éd.) / – Paris, Association pour l'Art et l'Histoire Timuride et les échanges culturels franco-ouzbeks, 1994, – P. 49-60.

[3] Necdet Tosun. Timur ve Timurlular'in Tasavvuf Ehli ile münasebetleri // Olumunun 600 yılında Emir Timur ve mirası Sempozyumu / İstanbul. 2005. Bildiriler. – İstanbul, 2007. – S. 407-418.

«Шундай бўлса-да, – деб ёзади Тьерри Заркон, – Амир Кулолнинг Амир Темурга бўлган муносабатини бўрттириб юбормаслик керак». Нақшбандия тариқати шайхлари Амир Темурнинг фарзандларига, айниқса, Шоҳрух Мирзога кўпроқ таъсир ўтказганлар.

Шоҳрух Мирзо замонида Ҳирот Хуросоннинг янги пойтахтига, темурийлар салтанатининг маёғи ва тасаввуфнинг марказига айланган. Шоҳрух ўзини қўллаб-қувватлаб турган Нақшбандия тариқатининг шайхлари билан, айниқса, яқин муносабатда бўлган. Тьерри Заркон Шоҳрухнинг Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди ва куёви Алоуддин Атторнинг ўғли Хожа Ҳасан Аттор, Садриддин Қошғарийнинг авлоди Шамсуддин Муҳаммад Руҳийга кўрсатган марҳаматлари ҳақида ҳам ёзади.

«Амир Темур асаблари толиққанда, чарчаганида, кайфияти ёмон пайтларда шахмат ўйнашга тушинарди. Ёшлигидан бери шуғулланиб келаётган ва ўзига муносиб рақиб камдан-кам тушиладиган бу ўйинга у жудаям боғланиб қолган эди. Шахмат унинг ҳорғинини чиқарар, гамташвишларини унутишга ёрдам берар, кайфиятини жойига келтирарди. У Хиндистонда қаттиқ асабийлашганида ва яна ўша асрнинг энг катта жангларидан бирида Боязидни асир қилиб келтиришганида ҳам шахмат ўйнаб, ўз руҳий ҳолатини ўнглаб олган эди».

Жан Пол Ру,
Франция

Шоҳрух вафот этгач, салтанатни Улуғбек бошқара бошлаган. Улуғбек Нақшбандия сулукига аъзо бўлган эътиборли кишиларнинг баъзиларига нисбатан кескин хатти-ҳаракатларга йўл қўйган ва пировардида, уларнинг қўллаб-қувватлашларидан маҳрум бўлган. «Улуғбекнинг суфийлар билан бўлган ихтилофи, – деб ёзади Тьерри Заркон, унинг фожиасига сабаб бўлди». Нақшбандийлар шаҳзода Абдулатифни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаганлар. Улуғбек фарзанди томонидан уюштирилган фитнанинг қурбонига айланган.

Бинобарин, шу нарса ойдин бўладики, Нақшбандия сулукининг аъзолари хонақоҳларда узлатга чекиниб, тарки дунёчилик ё бўлмаса, ибодат қилиш ва илм ўрганиш билангина машғул бўлмаганлар. Шайхлар Нақшбандиянинг машҳур ҳадисларидан ҳисобланган «Хилват дар анжуман», яъни «ташқи томондан халқ билан, ички томондан Ҳақ билан» шиорига амал қилганлар ҳамда ўзлари муносиб деб билган кишиларнигина қўллаб-қувватлаганлар.

Т. Заркон XV асрда Мовароуннахрдаги ижтимоий-сиёсий муҳитга бевосита таъсир ўтказган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти мавзусига алоҳида тўхталади. Маълумки, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Марказий Осиё суфийлари орасида энг эътиборлиси саналган. Асли тошкентлик бўлган Хожа Аҳрор Хожа Баҳоуддиннинг энг яқин шогирдларидан илм ўрганган. Убайдуллоҳ Аҳрорнинг номи Баҳоуддин Нақшбанднинг номидан кейин иккинчи ўринда турган[1].

«У нақшбандия тариқатининг ривожи учун пойдевор яратди, – деб ёзади Тьерри Заркон, – ва уни Мовароуннахрдан ташқарида ҳам тарғиб қилди». Хожа Аҳрорнинг даъвати билан унинг шогирдлари Нақшбандия тариқатини мусулмон оламининг асосий ўлкалари: Хитой, Ҳиндистон, Озарбайжон ҳамда Туркияда тарғиб қилдилар. Фаранг олими Шоҳ Бобурнинг Хожа Аҳрорга чуқур ҳурмат билан қараганини ҳамда отаси Умар Шайхнинг илтимосига кўра валий томонидан форс тилида битилган каттагина достонни (эски ўзбек тилига) таржима қилдирганлигини эсга олади.

Мирзо Улуғбекнинг Хожа Аҳрор ҳамда бошқа шайхлар билан бўлган ихтилофи фожиа билан тугаган бўлса, пири муршид томонидан қўллаб-қувватланган Абу Саид 1451 йилда Самарқанд тахтига ўтирган, пировардида, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳокимият пиллапоясининг деярли энг юқорисига кўтарилган ҳамда Шарқий Мовароуннахрнинг

[1] Қаранг: А. Саидов. Ҳазрат Занги ота. – Т.: Шарқ, 2015, – 504 бет; С. Жамилов. Ҳазрати хожа Аҳрор Валий таржимаи // Сўз боши муаллифи А.Х. Саидов. – Т.: Наврўз, 2015. – 40 бет.

Арно Блин

Arnaud Blin

«Шахмат ўйинининг беназир устаси бўлган Амир Темур ҳарбий юришлари чоғида вазиятни тўлақонли ва аниқ идрок эта олиш, мураккаб вазиятларда эса тўғри қарорлар қабул қилиш қобилиятига эга бўлган».

Арно Блин, Франция

ҳукмдорларидан бирига айланган. Т. Заркон темурийлар давлатининг инқирозини Хожа Аҳрорнинг вафоти билан боғлайди.

Т. Заркон тасаввуфнинг бошқа оқимлари, масалан шиа мазҳабидаги оқимлар, неъматулловия, ҳуруфия, сафавия каби сулук вакиллари ҳамда темурийлар орасидаги муносабатлар ҳақида ҳам қизиқ фикрлар билдиради. Ҳеч шубҳа йўққи, фаранг шарқшуноси Тьерри Заркон томонидан кўтарилган мавзу чуқур ва жиддий эътиборга лойиқ.

Мана шундай тарихий манбаларга асосланган тадқиқотлардан яна бири Францияда нашр этиладиган «Le Figaro» газетасининг 2014 йил август сонида чоп этилди. Тарихшунос олим Арно Блиннинг **«Жаҳон тарихидаги буюк саркардалар. Амир Темур»**[1] номли мазкур мақоласида Амир Темурнинг давлатчилик қурилиши, илм-фан, маърифат ва маданият тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси ҳақида ҳикоя қилинади. Муаллиф Соҳибқиронни «Осиё ва Европа ўртасида ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш тарафдори, моҳир дипломат» деб эътироф этади.

Арно Блин буюк саркарда ва ҳукмдорнинг ҳарбий юришлари хусусида сўз юритар экан, Амир Темур жаҳон тарихидаги жанг санъатини пухта эгаллаган саркарда эканини, у тузган қўшин эса неча замонлар оша энг яхши қўшинлардан бири сифатида ном қозонганини қайд этади.

«Буюк Соҳибқирон Самарқанд шаҳрида ўз даврининг машҳур усталари – рассомлар, меъморлар, олимлар, муҳандислар, шоирлар ва бошқа соҳалар арбобларини ҳамда ҳунармандларни жамлади ва уларга ҳомийлик қилди, – деб ёзади муаллиф. – Ёшлигиданоқ Амир Темур тенгдошлари орасида ўзининг теран фикрлаши, етакчилик сифатлари, узоққа назар ташлай оладиган сезгирлиги ва ҳарбий соҳани яхши тушуниши билан ажралиб турган. У ҳамма учун севимли ва ҳурматли лашкарбоши бўлган. Яқинлари ва атрофидаги сафдошлари унга сўзсиз содиқ бўлган, қўшин шавкатли саркарданинг кўрсатмаларига итоат қилган. Шахмат ўйинининг беназир устаси бўлган Амир Темур ҳарбий юришлари чоғида вазиятни тўлақонли ва аниқ идрок эта олиш, мураккаб вазиятларда эса тўғри қарорлар қабул қилиш қобилиятига эга бўлган».

А. Блин буюк ҳукмдор Амир Темур ва Франция қироли Шарль VI ўртасидаги дипломатик ёзишмалар ҳақида тўхталар экан, ушбу тарихий далилларга асосланган ҳолда «Амир Темур Европа билан эркин савдо-сотиқнинг тарафдори бўлган»ини таъкидлайди.

Мақола интиҳосида муаллиф Амир Темур ва темурийлар сулоласи, хусусан, Ўрта асрларда яшаб ижод қилган буюк астроном Мирзо Улуғбек қолдирган бой мероснинг аҳамиятини юқори баҳолаб, «Le Figaro» журналида бу даврни «Мовароуннаҳр тарихининг олтин даври», дея таъриф беради.

Албатта, француз шарқшунослари асарларида келтирилган маълумотлар, билдирилган фикрлар, чиқарилган хулосаларнинг баъзилари мутахассисларнинг эътирозларини уйғотиши, баҳс-мунозарага сабаб бўлиши мумкин.

[1] Қаранг: http://xn--80aaa/index.php/homepage/khorizhda/item/2072-le-figaro-gazetasi-amir-temur-haqida.

Луи-Матьё Лангле — машҳур француз темуршунос олими

Маълумки, Шарқ Уйғониш даври, Шарқ тамаддуни, Шарқ мўъжизалари каби мавзулар Ғарбий Европа мамлакатларида филоориентализм оқимига асос бўлган. Бинобарин, қадимги Шарқ халқларининг турмуш тарзи, урф-одатлари, миллий қадриятлари ва анъаналари билан бирга, уларнинг тарихий қаҳрамонлари ҳам ғарбликларда доимо катта қизиқиш уйғотиб келган.

Француз шарқшунослигида Амир Темурга бағишлаб ёзилган асарлар беҳисобдир. Француз зиёлилари эшитилиши ва ёзилишини ўз тилларига мослаштирган ҳолда «Тамерлан» деб атаган буюк зот – Амир Темур ҳақида энг нодир манбаларни нафақат тўплаганлар, балки уларни ўз тилларига таржима қилиб, сақлаб ва изчил ўрганиб келмоқдалар. Улар орасида Луи-Матьё Лангле *(Louis-Mathieu Langlès)* номи алоҳида ўрин эгаллайди.

Луи-Матьё Лангле

Louis-Mathieu Langlès

Француз шарқшунос олими ва таржимон Луи-Матьё Лангле 1763 йил 23 августда Франциянинг шимолий қисмида жойлашган Уаз (Oise) департаментининг Перен (Pérennes) коммунасида дунёга келган.

Даставвал, у дуэллар бўйича Франция маршаллари судида фахрий офицер вазифасини ўтаган. Сўнг Шарқ тиллари махсус мактабига (École speciale des langues orientales) асос солган ва унинг биринчи раҳбари бўлган. Шу билан бир қаторда, у мазкур мактабда форс тилидан дарс берган.

Ана шу мактабда, жумладан, француз тарихчиси ва эроншунос олим Амабль Журден (Amable Jourdain) ҳам таҳсил олиб, Лангленинг яқин шогирдига айланган. У тарихчи Мирхондга бағишланган **«Поклик боғи»** («Jardin de la pureté») номли асар муаллифи ҳисобланади.

Луи-Матьё Лангле Қироллик кутубхонасидаги (Bibliothèque impériale) Шарқ қўлёзмаларининг сақловчиси бўлиб ишлаган даврида янада кўпроқ изланишлар олиб борган. У 1795 йилда Фан ва санъат миллий институтига (Institut national des sciences et des arts) аъзо бўлган.

Франциянинг «Фахрий Легион» давлат ордени соҳиби, шарқшунос олим Луи-Матьё Лангле 1824 йил 28 январда Париж шаҳрида вафот этган ва машҳур Лашез-ота қабристонида дафн этилган.

Олимнинг асосий ижодий ва таржима асарлари қуйидагилардан иборат:

– **«Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари»** («Instituts politiques et militaires de Tamerlan», 1787);

– «Маньчжур алифбоси, ушбу тилнинг умумий луғати ва бўғинлари асосида» («Alphabet mantchou, rédigé d'après le syllabaire et le dictionnaire universel de cette langue», 1787);

– «Арабистон, Қизил денгиз соҳиллари ва Миср бўйлаб саёҳат», инглиз тилидан таржима («Voyage sur les côtes de l'Arabie Heureuse, sur la Mer Rouge et en Egypte», traduit de l'anglais, 1788);

– «Ҳинд масал ва эртаклари» («Fables et contes indiens», 1790);

– «П.С. Палласнинг Рус империяси ва Шимолий Осиёнинг бир неча вилоятларига саёҳати» («Voyages de P. S. Pallas dans plusieurs provinces de l'empire de Russie et dans l'Asie septentrionale», 1793);

– «Ф.Л. Норден. Миср ва Нубия саёҳати» («F.L.Norden. Voyage d'Égypte et de Nubie», 1795);

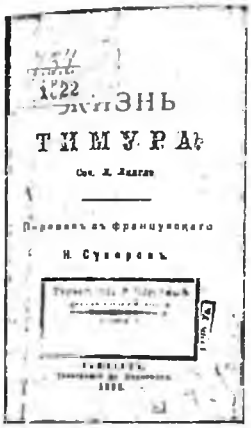
ЖИЗНЬ
ТИМУРА
Соч. Л. Ланглэ
Переводъ съ французскаго
Н. Суворова

Луи-Матьё Ланглениңг «Темур ҳаётиː асари русча таржимаси. Тошкент, 1890 йил.

Traduction russe de l'œuvre de Louis-Mathieu Langlès «Vie de Timour». Tachkent, 1890.

– «С.П. Тюнберг нинг Японияга саёҳати» («Voyages de C.P. Thunberg au Japon», 1796);

– «Бенгалиядан Петербургга саёҳат» («Voyage du Bengale à Pétersbourg», 1802);

– «Ҳиндистон ва Эронга саёҳат», инглиз тилидан таржима («Voyages dans l'Inde, en Perse», traduits de l'anglais, 1801);

– «Атиргул ифори кашфиётига доир изланишлар» («Recherches sur la découverte de l'essence de rose», 1804);

– «Англия ва Франциянинг Хитой билан сиёсий ҳамда савдо алоқалари хусусида мулоҳазалар» («Observations sur les relations politiques et commerciales de l'Angleterre et de la France avec la Chine», 1805);

– «Уильям Ходжзнинг Ҳиндистонга 1780–1783 йиллардаги ғаройиб саёҳати», инглиз тилидан таржима («Voyage pittoresque de l'Inde fait dans les années 1780–1783, par M. William Hodges». Traduit de l'anglais, 1805);

– «Усмонлиларнинг Эрон шоҳи ҳузуридаги элчиси Дурри Эфенди хотиралари» («Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Porte Ottomane auprès du roi de Perse», 1810).

Шарқшунос олим Ланглениңг асарлари орасида уни машҳурлик чўққисига кўтаргани **«Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари»** номли таржима китобидир. Китобнинг тулиқ номи **«Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари; Темур деган зотнинг ўзи томонидан туркий тилда ёзилган ва Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатийнинг форс тилига таржимаси асосида француз тилига таржима қилинган китоб; таниқли Шарқ муаллифлари асарлари асосида Сохибқирон ҳаёти ҳақида битилган маълумотлар, изоҳлар, тарихий ва географик мундарижалар»**[1]. Ушбу асар француз темуршунослик мактабининг ривожига улкан ҳисса қўшган тарихий ва қадимий бирламчи китоблардан саналади.

Абу Толиб Ҳусайнийнинг форс тилига таржимаси асосида француз тилига 1787 йилда Лангле томонидан таржима қилинган асар юз йилдан кўпроқ вақт ўттач Н. Остроумов[2] умумий тахририда Тошкент гимназиясининг бир қатор талабалари томонидан рус тилига таржима қилингани[3], албатта, кўпчиликни ҳайратда қолдиради. Тўғри, таржимадан таржима қилингани боис рус тилидаги таржима матнни тула мақсадга мувофиқ деб бўлмайди. Бироқ, айнан француз тилидаги манбадан фойдаланилгани, бунда Лангленинг содда ва равон тилдаги изоҳлари келтирилгани ушбу таржима асарнинг аҳамиятини оширади.

Камина 1996 йили Ўзбекистоннинг Франциядаги элчиси бўлиб хизмат қилган давримда йирик француз темуршунос олими Люсьен Керен билан бирга Лангленинг француз тилидаги ушбу таржимасини топиб, «Темур тузуклари»[4] номи билан уч тилда (ўзбек, инглиз ва француз

---

[1] Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – 402 pages.

[2] **Николай Петрович Остроумов** (1846–1930) – машҳур шарқшунос олим, тарихчи ва этнограф. У Туркистон ўлкасига келгач, 1877 йилдан Тошкент шаҳрига кўчиб келган ва 1917 йилгача шу ерда фаолият олиб борган. Жумладан, дастлаб ҳала бизнинг юртларимизни ўрганишга қаратилган биринчи таълимгоҳ – Тошкент гимназиясининг директори ва ниҳоят 1889 йилдан эрлар мактоб гимназияси директори бўлиб ишлаган. Шунингдек, 1883 йилдан 1917 йилга қадар Н. Остроумов «Туркистон ўлкаси ўқитувчилик семинарияси директори ва ниҳоят 1889 йилдан эрлар мактоб гимназияси директори бўлиб ишлаган. Шунингдек, 1883 йилдан 1917 йилга қадар Н. Остроумов «Туркистон ўлкаси газетаси»нинг мухаррири вазифасини бажарган. Козон шаҳар маърифат академияси доирасида илк миссионерлик кадамини қўйган ва 1870 йилда мусулмонларга хариш фанлар кафедраси доценти этиб сайланган.

[3] Уложение Темура (Тамерлана). Пер. редакцией Н. Остроумова. – Казань, 1894. – С. 7

[4] Темур тузуклари. Форсчадан А. Соғуний ва Х. Кароматов таржи.; Б. Аҳмедов тахририда. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 344 бет.

тилларида) китоб шаклида Тошкентда чоп этилишида камтарона ҳисса қўшганимдан бахтиёрман.

Ушбу таржима асарга қизиқиш ҳали-ҳануз давом этмоқда. Китоб Швейцариянинг Лозанна Университети кутубхонасидаги аслиятдан 2008 йил 6 февралда рақамлаштирилгани[1], яъни электрон матнга айлантирилгани ҳам юқоридаги фикримизни яққол исботлайди.

Асарнинг тузилишига келсак, у кириш қисм, Соҳибқирон ҳаёти, «Темур тузуклари» ва иловалардан ташкил топган.

Китобнинг кириш қисми Луи-Матьё Лангленинг Қўлёзмалар ва бадиий адабиёт бўйича Қироллик академиясига йўллаган мактуби билан бошланади. Мактубда, жумладан, «Шарқ тилларидан қилинган таржима асар фақатгина айнан ушбу тилларни кенгроқ ўрганиш ишларини қамраб олувчи ҳамда адабиётнинг барча жанрларида танқид машъаласини баланд кўтаришдан толмайдиган машҳурлар ва билимдонлар уюшмаси ҳомийлигида чоп этилиши мумкин»[2], дейилган.

«Амир Темур ҳаётини ёритган тарихчилар қалами тарихни гоҳ тор манфаатлар йўлида мақтаб ёзган, гоҳ шахсий хусумат – нафрат туфайли бузиб ёзган. Айрим баҳил муаллифлар ўзларининг разилона солномаларида Соҳибқиронни қанчалик ноҳолис талқин қилмасин, барибир, унинг номи не-не халқлар тарихи саҳифаларида учмас ҳарфлар билан битилган ва мангу қолажакдир».

Луи-Матьё Лангле, Франция

Мактубдан сўнг кириш қисмида Лангле «Темур тузуклари»нинг ёзилиши тарихи, форс ва инглиз тилларидаги таржималари, шунингдек, асарнинг тузилиши хусусида тўхталган. Масалан, Лангленинг «агар Александр Македонский ўзининг жасоратли юришларини таърифлаш учун Гомердек тарихчиси йўқлигидан нолиган бўлса, Амир Темур ихтиёрида эса на Арриан[3], на Квинт-Курций[4] тарихчи-котиблик хизматида бўлмаган», деган фикри Амир Темур шахсига берилган юксак баҳо демакдир[5].

Лангле «Темур тузуклари»га бебаҳо тарихий ёдгорлик сифатида караган ва қуйидагича изоҳ берган: «Амир Темур ворисига оғзаки дарс бериш билан кифояланмасдан, унга ўз салтанати билан бирга янада қимматлироқ совға – уни асраб-авайлаш санъатини мерос қолдирган»[6].

Бундан ташқари, муқаддимада «Темур тузуклари»ни инглиз тилига таржима қилган Уильям Девининг асар аслияти ва ҳаққонийлиги тўғрисида 1776 йил 24 октябрда ёзган хатининг французча таржимаси ҳам берилган.

Китобнинг асосий қисми «Соҳибқирон ҳаёти» номли бўлимдан бошланади. Унда «Темур» исмига таъриф берилган бўлиб, Шарқнинг йирик тарихнавислари, айниқса, Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд ва Ибн Арабшоҳнинг асарларига асосий манба сифатида таянилган.

---

[1] https://books.google.co.uz/books?id=5V0PAAAAQAAJ&redir_esc=y

[2] Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. (Sur la couverture)

[3] Арриан Флавий (лот. Lucius Flavius Arrianus, тахм. 95–175 йиллар ўртаси) – Рим тарихчиси ва ёзувчиси. Кичик Осиёдаги Никомедия шаҳрида туғилган. Юнон файласуфи Эпиктет қўлида ўқиган. Римда яшаб, харбий таълим олган. Унинг бизгача етиб келган энг қимматли асари Александр (Искандар Мақлуний)га бағишланган етти китобдан иборат «Искандар юришлари». Унинг «Парфия тарихи», «Аланлар тарихи», «Вифиния тарихи» ва «Александрдан кейинги воқеалар» номли асарларидан парчалар етиб келган. У ўрта Осиё тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Батафсил қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент, 2000 – Б. 423.

[4] Квинт Курций Руф (лот. Quintus Curtius Rufus, мил. I–II а.) – адабиёт Рим тарихчиси ва ноёблик санъатини ўргатувчи муаллим. Квинтнинг қачон туғилгани ва вафот этган санаси номаълум. Асарларининг тилига қараб тарихчилар Квинтни Клавдий ёки Август ҳукмронлиги даврида яшаган деб тахмин қиладилар. Квинт македониялик Александр ва унинг харбий юришларига бағишланган, харбий техника тарихи нуқтаи назаридан тарихий аҳамиятга эга 10 та китобдан иборат «Буюк Александрнинг тарихи» номли йирик асар муаллифидир. Батафсил қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Тошкент, 2003 – Б. 149.

[5] Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 2.

[6] Ibid. – P. 3.

Лангленинг тарихнавислар ҳақида билдирган қуйидаги фикри, айниқса, эътиборга молик: «Амир Темур ҳаётини ёритган тарихчилар қалами тарихни гоҳ тор манфаатлар йўлида мактаб ёзган, гоҳ шахсии хусумат – нафрат туфайли бузиб ёзган. Айрим бахил муаллифлар ўзларининг разилона солномаларида Соҳибқиронни қанчалик нохолис талқин қилмасин, барибир, унинг номи не-не халқлар тарихи саҳифаларида ўчмас ҳарфлар билан битилган ва мангу қолажакдир»[1].

Шу маънода, Амир Темурнинг ашаддий душмани бўлганига қарамай, араб олими Ибн Арабшоҳнинг Соҳибқирон ҳақидаги ҳаққоний эътирофлари француз таржимонини ҳайратга солгани бежиз эмас[2].

«Буюк Соҳибқирон Самарқанд шаҳрида ўз даврининг машҳур усталари – рассомлар, меъморлар, олимлар, муҳандислар, шоирлар ва бошқа соҳалар арбобларини ҳамда ҳунармандларни жамлади ва уларга ҳомийлик қилди».

Арно Блин,
Франция

«Темур тузуклари» номли бўлим икки қисмдан ташкил топган бўлиб, биринчи қисмда давлат хизматлари ва маъмурий бошқарув ҳақида сўз юритилса, иккинчи қисм ҳарбий стратегия ва тактика усулларига бағишланган.

Китобнинг илова қисми эса тарихий, географик маълумотлар ва бошқа изоҳлардан иборат бўлиб, асосий қисмларда учрайдиган турли тарихий-географик атама ҳамда атоқли сўзлар учун изоҳли луғат вазифасини ўтайди.

Ҳурматли ўқувчи, қуйида француз шарқшунос олими ва таржимони Луи-Матьё Лангле томонидан 1787 йили Париж шаҳрида чоп этилган **«Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари»**[3] номли китоб муқаддимасининг француз тилидан илк бор ўзбек тилидаги таржимасини эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Эски француз тилида битилган ушбу асар ёш иқтидорли олим Лукмонжон Исоқов томонидан замонавий тил қоидаларига қайта мослаштирилган ҳолда таржима қилинди[4]. Шу боис, матн маъносини кенгроқ ёритиш мақсадида айрим жойларда синоним, яъни маънодош сўзлар ёки изоҳлар билан тўлдирилди.

---

[1] Ibid, – P. 2.

[2] Louis-Mathieu Langlès, Vie de Timour // Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseïni, avec la Vie de ce conquérant, d'apres les meilleurs auteurs orientaux. Paris. 1787. – P. 112–113.

[3] «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари. Темур деб аталувчининг ўзи томонидан туркий тилда ёзилган ва Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатининг форс тилига таржимаси асосида француз тилига таржима қилинган. Таниқли Шарқ муаллифлари бизнинг Соҳибқирон ҳаёти, изоҳлар, тарихий ва географик муаллифлар билан» (Louis-Mathieu Langlès, Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseïni, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 402 pages.)

[4] Луи-Матьё Лангленинг «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари» китоби муқаддимасини француз тилидан Лукмонжон Исоков таржима қилган. Қаранг: Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseïni, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 1–12. Луи Матьё Лангле. «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари» китоби муқаддимаси. Таржимон Лукмонжон Исоков // Турон тарихи. 2016. № 1. – 5–9-бетлар.

Таржимон ҳақида: Лукмонжон Исоков 1981 йилда Наманган вилояти Поп туманн Чодак қишлоғида туғилган. Лингвистика ва хуқуқшунослик магистри, 2005 йили Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, 2009 йили Франциянинг Жан Мулен номидаги Лион давлат университети хуқуқшунослик факультетини тамомлаган. У профессор А.Х. Саидов раҳбарлигида Франция Конституциясини илк бор ўзбек тилига таржима қилган. У бевосита инсон ҳуқуқлари маълумотининг шаклланиши ва ривожланиши, хуқуқни мутеъларнинг тарихи масалалари, олим саводхона қарши курашиш, Франциядаги инсон ҳуқуқларининг конституциявий кафолатлари, ижтимоий-хуқуқий ёрдам мавзуларига бағишланган мақолалари илмий тарихларни рўйхат ва инглиз тилларида чоп этилган.

Луи-Матьё Ланглениинг «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари» номли асари. Париж, 1787 йил.

«Instituts politiques et militaires de Tamerlan» de Louis-Mathieu Langlès. Paris, 1787.

Луи-Матьё Ланглениинг «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари» китоби муқаддимаси

Қўлёзмалар ва бадиий адабиёт бўйича Қироллик академияси жанобларига[1]

Жаноблар,

Шарқ тилларидан қилинган таржима асар фақатгина айнан ушбу тилларни кенгроқ ўрганиш ишларини қамраб олувчи ҳамда адабиётнинг барча жанрларида танқид оловини баланд кўтаришдан толмайлиган машҳурлар ва билимдонлар уюшмаси ҳомийлигида чоп этилиши мумкин.

Жаноблар, шу боис, ораларингиздан кўпчилик қўллаб-қувватлаган ёш адибнинг буюк шахслар тавсиф этилган ушбу камнигоҳингизга ҳавола этиш учун изн бергайсиз.

Чуқур эҳтиромим ила,

Жаноблар,

Сизнинг каминаи камтарин қулингиз Л. Лангле

«Амир Темур ворисига оғзаки дарс бериш билан кифояланмасдан, унга ўз салтанати билан бирга янада қимматлироқ совға – уни асраб-авайлаш санъатини мерос қолдирган».

Луи-Матьё Лангле, Франция

СЎЗ БОШИ[2]

Амир Темур номи орамизда етарли даражада машҳурки, ушбу Сокибқирон томонидан асар ёзилиши эътиборимизни тортиши ва қизиқишимизни уйғотиши табиийдир. Ҳақиқатан ҳам, шу вақтга қадар биз истилоларига худди қандайдир бир қарокчининг талончиликлари

[1] Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787.

[2] Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 1–13.

сифатида қараб келган «Мўғул-Татар»лар Амири (Prince Tartare)[1] ворислари учун битилган «Тузуклар», яъни замонату донишмандликка тўла Сиёсий ва Тактик қўлланма айнан ўша зотнинг ўзи томонидан тузилганини, ҳатто, тасаввур қилишдан ҳам йироқ эдик.

Деярли ҳал этилмайдиган икки тўсиқ – бидъат ва тарихни билмаслигимиз ҳозирга қадар Амир Темурни танишимиз, тан олишимиз ва қадрлашимизга йўл қўймай келган.

Фалсафа нечоғлик тараққий топаётганига қарамай, тан олишга журъатимиз етишмаса-да, бироқ бидъат устимиздан ҳали-ҳануз ҳукмрон бўлиб қолаётганини очиқ айтишга тўғри келади. Айниқса, ваҳший халқлар (варварлар)[2] орасида шундай бир доҳий зот мавжуд эканини ўзингизга тасаввур қилиб кўринг-а! Шуни тан олишимиз керакки, «Мўғул-Татар» (Tartare) сўзи ушбу Қаҳрамон шон-шуҳратига соя солиб келган ва анча зарар етказган.

Аслида, ёлғон гувоҳликларга таяниб, бичиб-тўқилган уйдирмалар асосида бу зотни муҳокама қилиш матлуб иш эмас эди. Зотан, агар Александр Македонский ўзининг жасоратли юришларини таърифлаш учун Гомердек тарихчиси йўқлигидан нолиган бўлса, Амир Темур ихтиёрида эса на Арриан, на Квинт-Курций тарихчи-котиблик хизматида бўлмаган.

«Шиддат-шижоатга тўла Амир Темур ҳаётининг сўнгги йилларида бутун умри давомида юз берган турли воқеа ва жараёнлар борасида чуқур мулоҳаза юритиш мақсадида ўтмишга назар солган. Бунда, ҳеч шубҳасиз, зурриёдларини тарбиялаш учун давлат бошқаруви қоидалари ва ўзига умр бўйи нафи теккан сиёсий қарашлари ҳақида ёзиш истаги уни янада илҳомлантирган».

Луи-Матьё Лангле, Франция

Дарҳақиқат, ҳар дам шуни яққол кўришимиз мумкинки, Амир Темур ҳаётини ёритган тарихчилар қалами тарихни гоҳ тор манфаатлар йўлида мактаб, гоҳ шахсий хусумат – нафрат туфайли бузиб ёзган. Айрим бахил муаллифлар ўзларининг разилона солномаларида Соҳибқиронни қанчалик нохолис талқин қилмасин, барибир, унинг номи не-не халқлар тарихи саҳифаларида ўчмас ҳарфлар билан битилган ва мангу қолажакдир.

Айни чоғда авлодлари эгалик қилиб келаётган Амир Темурнинг буюк салтанати ҳали унинг даҳолигини исботлашга етарли эмас эди, шунинг учун Соҳибқирон мана шу («Темур тузуклари» – А.С.) асарини тузган ва унда ўзининг ким эканини баралла намоён этган.

Бу Амир Темур ҳаётининг у ўз қўли билан чизган ҳаққоний тасвиридир. Яъни, унинг таъбири билан айтганда, фарзандларига давлат бошқарувида сиёсий кўмак бўлиши учун қолдирган Васиятномаси, демакдир.

Ушбу ҳукмдор қаригани сари Ҳокимият дабдабаси ва асъасаси ҳамда Сарой маишатлари домига ўралашиб қолмаган, шу боис ўз тахти ворисига оғзаки сабоқ бериш билан кифояланмасдан, унга бутун бошли Салтанатини топшириш билан бирга, бундан-да қимматли совға – шу Салтанатни асраб-авайлаш санъатини ҳам туҳфа этган. Шиддат-шижоатга тўла Амир Темур ҳаётининг сўнгги йилларида бутун умри давомида юз берган турли воқеа ва жараёнлар борасида чуқур мулоҳаза юритиш мақсадида ўтмишга назар солган. Бунда, ҳеч шубҳасиз, зурриёдларини тарбиялаш учун давлат бошқаруви қоидалари ва ўзига умр бўйи нафи теккан сиёсий қарашлари ҳақида ёзиш истаги уни янада илҳомлантирган.

---

[1] **Tartare** – relatif aux populations d'Asie centrale (Turcs et Mongols). Таржимаси: Марказий Осиё халқлари (туркlар ва мўғулларга нисбатан ишлатиладиган сўз. Батафсил қаранг: Le Petit Robert de la langue française. Paris: LR, 2006. - 2949 pages.

[2] **Ваҳший халқлар (варварлар)** – қадимги юнонлар ва римликлар томонидан чет элликлларга нисбатан қўлланилган камситиш мазмунидаги тушунча, маданиятсиз, жоҳил, нодон деган маъноларда қўлланилган.

Шу аснода, йилномаларни ҳисобга олмаган ҳолда, асосий юришлари ва уларнинг ечимини кўрсатишни унутмасдан, ўз тарихини яратган. Жумладан, у башоратчилар тўғрисида ҳам маълумотлар берганки, асарнинг форсий таржимасида қолдириб кетилган ушбу тафсилотлар инглиз тилидаги таржимада мавжуд. Айни чоғда, асримиз донишмандлари мазкур ирим-сиримлар Шарқ халқларининг урф-одатлари билан боғлиқ эканига қарамай, Қаҳрамонимиз ютуқларига маълум маънода таъсир этишини таъкидлашган.

«Темур тузуклари»ни нашрга тайёрлашда бизга ёрдам берган олимларга билдиражак эҳтиромим ва миннатдорчилигим ушбу қисқартиришларга йўл қўйганлари учун уларни айблашимга умуман тўсқинлик қилмайди. Бинобарин, биз бу каби хатолар ўзидан кейин айрим хавф-хатарларни келтириб чиқариши мумкин бўлган жаҳолат замонида эмас, балки мутлақо бошқа даврда яшаяпмиз.

Эндиликда бу каби ирим-сиримлар уларни қабул қилган халқ ғояларини таништиришда барчамизга бирдек хизмат қилади. Мазкур ирим-сиримлар файласуф учун инсонлар тафаккури ва урф-одатлари ҳақидаги ишончли маълумот ҳисобланади. Шунинг учун мен жаноб Деви[1] ва Уайт[2] номлари фанда бўлмаса ҳам, жилла қурса, фалсафада тикланиши тарафдориман.

«Даставвал «Темур тузуклари» эски ўзбек тилида Амир Темурнинг ўзи томонидан битилган бўлиб, Шарқнинг ҳеч бир алломаси ушбу далилни инкор этмайди. Бу асарни Абу Толиб исмли бир муаллиф форс тилига таржима қилган ва ушбу форсий таржима асосида биз француз тилига ўгирдик».

Луи-Матьё Лангле,
Франция

«Тузуклар» хусусида қисқа маълумот берилгач, Англияда чоп этилган нашр тўғрисида гапиришимиз ва таржимамиз ҳақида сўзлаб бериш қолади. Мазкур сўз бошига жаноб майор Девининг ушбу «Тузуклар» ҳақиқийлигига оид мактуби якун ясайди.

Даставвал «Тузуклар» эски ўзбек тилида Амир Темурнинг ўзи томонидан битилган бўлиб, Шарқнинг ҳеч бир алломаси ушбу далилни инкор этмайди. Бу асарни Абу Толиб исмли бир муаллиф[3] форс тилига таржима қилган ва ушбу форсий таржима асосида биз француз тилига ўгирдик.

Қўлёзма машҳур Доктор Ҳантер[4] кутубхонасидан олинган бўлиб, Оксфорд шаҳрида 1785 йилда араб ёзувининг жозибали Кларендон[5] услубида нашр этилган. Оксфорд университетининг араб тили ўқитувчиси бўлган ва ушбу кафедрада фахр билан фаолият кўрсатаётган Жаноб Уайт китобнинг географик маълумотлар ва изоҳлар билан бойитилган форсча нашрига масъул муҳаррирлик қилган. Ушбу нашрга жаноб Майор Деви ўзининг инглиз тилидаги аниқ таржимасини қўшган, лекин бу аниқлик аслиятдаги тилни эшитмаганлар учун баъзи бир тушунмовчиликларни келтириб чиқаради.

---

[1] Майор Уильям Деви (Major William Davy) – форс тилини чуқур билган машҳур инглиз офицери. Бенгалия армияси генерал-губернатори Варрен Гастингснинг (1773–1785) форс тили бўйича котиби бўлиб ишлаган. Расмий ҳужжатлар билан бирга, Бобурийлар давлатчилиги, илм-фани ва маданиятига доир кўплаб нодир асарларни таржима қилган. У 1784 йили Буюк Британияга қайтаётганида вафот этган.

Уильям Деви номини Уильям Девайнес билан чалкаштирмаслик лозим. Гап шундаки, Уильям Деви «Темур тузуклари» асарининг ўзи амалга оширган таржимасини ўша пайтда «Ост Индия» («Шарқий Хиндистон») компанияси директори бўлган Уильям Девайнесга бағишлаган. Маълумот учун: Уильям Девайнес (William Devaynes, 1730–1809) – лондонлик банкир ва савдогар, «Ост Индия» компаниясига беш марта раҳбарлик қилган. Британияда шоҳар парламентининг аъзоси бўлган.

[2] Жозеф Уайт (инг. Joseph White, 1745–1814) – инглиз шарқшуноси ва диншуноси, Оксфорд университетининг профессори. араб ва яқудий тиллари бўйича мутахассис. Жозеф Уайт «Темур тузуклари»нинг инглиз тилидаги нашрига масъул муҳаррирлик қилган.

[3] Бу ерда Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатий – таржимон олим, Арабистондан келтирилган Аграда Бобурий Шоҳ Жаҳоннинг хизматига кирган ва унинг илтимоси билан «Темур тузуклари»ни ўзбек (чиғатой-туркий) тилидан форс тилига таржима қилган.

[4] Уильям Хантер (инг. William Hunter, 1718–1783) – шотландиялик машҳур анатом ва шифокор, Лондон қироллик жамияти аъзоси, замонавий анатомиянинг асосчиларидан бири, машҳур хирург Жон Ҳантернинг акаси ва илмий раҳбари. Ҳантерлар хонадони минтақа аҳли қошидаги кутубхоналардан иборат ўз шаҳрининг йирик кутубхонасига эга бўлиб, ҳозирги кунга қадар бу ерда етти мингдан зиёд номдаги адабиётлар жамланган.

[5] Кларендон (Clarendon) – Миср босмахоналарида кенг тарқалган чоркирра шаклдаги ёзув тури.

Таржимадаги айрим хатоларни топдик, деб ҳисоблаймиз, шунингдек, форсча матнда маъноларни тиклашга ва кўпгина ноаниқ парчаларга аниқлик киритишга ҳаракат қилдик. Ва ниҳоят, асаримиз сўнгида изоҳларни илова қилдикки, бу кўчирмачилик бўҳтонидан сақланишимиз учун кифоя, деб ўйлаймиз.

Бундан ташқари, инглиз тилидаги таржима асосида «Темур тузуклари»нинг таржимасини беришнинг имкони йўқлигини очиқ айтишдан асло чучимаймиз. Аслида, асарда сақланиб қолган қадимий шарқона идиомалар[1] у ёқда турсин, оддий матннинг ўзини хам ўқиб бўлмаса, қандай қилиб унинг Рим алифбосида битилган форсча қисмига ўтиб бўлади? Бу тўсиқлар бўлмаганида, хойнахой, асарни ўз тилимизга ўгириш учун кўпгина француз адиблари инглиз тилидаги билимларидан фойдаланган бўлардилар.

Ақл-заковатнинг энг юкори поғонасига кўтарилган меҳнати учун жуда чукур хурматимиз ва эҳтиромимизни изҳор этмоқчи бўлган Девининг на хизмати ва на истеъдодига тош отиш ниятидан мутлако узоқмиз. Барча кузатишларимизда камтарлик ва халоллик чегарасидан чиқмасликни олдимизга вазифа қилиб қўйдик.

«Амир Темур наздида бир сўзлилик ҳукмдорга керакли энг зарур фазилат булиб, субутсизликни энг ёмон фазилат ҳисобларди».

Жан Пол Ру,
Франция

Баъзан, умуман ўқиб бўлмайдиган кўлёзмани биринчилардан бўлиб оча олган, уни таржима қилган ва нашрга тайёрлаган маърифатли ҳамда сергайрат кишиларнинг қай даражада масъулиятга эга эканликларини биламиз, қолаверса, бизнинг ўзимиз хам адашиб қолган пайтларимиз бўлган. Уларнинг шон-шухратини камситиш учун иллатлар излаш ёки ишларини танқид қилиш нонкўрлик ҳисобланади. Аксинча, бу имкониятни ушбу бебаҳо асар учун англиялик олимлар олдида таъзим қилиш ва эҳтиром билдириш учун кулай фурсат, деб биламиз.

Ва ниҳоят, агар уларнинг шухрати эвазига бугун манфаат кўрадиган бўлсак, оладиган фойдаларимизни бахшида қилишга хеч иккиланмаймиз. Кўрилган эҳтиёт чораларимиз самимийлигимиз кафолатидир. Чунки, асарда келтирилган изоҳлар учун хам улар олдида карздормиз. Бошка тарихий ва географик изоҳ-маълумотномалар ўзимизга тегишлидир.

Жаноб Уайт Лондон шахрининг меридианидан келиб чиққан холда, хокимиятларига ҳаволалар келтирмасдан жойларнинг узоқлиги, сатҳи ва жойлашувини кўрсатиш билан кифояланган. Бу, ўз навбатида, хатога ўхшаб туюлган ушбу бўлимни бекор қилиб, уни ўзимиз қанта тўлдиришимизни тақозо этди. Асар асосан билимли кишилар оммасига мўлжалланган боис, «Тузуклар»да исмлари зикр этилган турли шахзодалар, хатто, Амир Темур тарихи ҳақида хам сўз юритилмаган.

Ушбу бўшлиқларни тўлдириш мақсадида Соҳибқирон хаёти ҳақида ҳикоя қилишда Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшох, Мирхонд ва бошқа шу каби тарихий изоҳ-маълумотномалар тузишда фойдаланилган Шарқ муаллифларининг асарларига таяндик. Матнни англаш учун зарур бўлган машхур қахрамонларнинг барчаси ҳақида изоҳ-маълумотнома берилган.

Қахрамонларни холислик билан баҳолаш мақсадида улар хаётининг энг ўзига хос жиҳатларини танладик. Хусусан, солномалар эътиборимизни алохида жалб этди. Деярли барча жойларда мусулмонча (ҳижрий) тақвимни учратиш мумкин бўлиб, бунда йиллар, ойлар ва кунлар насроний (милодий) тақвим билан солиштирилган.

[1] Идиома – маъноси ўз таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлик бўлмаган, яхлит чиқиш бир маъно берувчи иборалар.

Географик изоҳ-маълумотномани тузишда биз нафақат Шарқ географлари Абулседа (Aboulseda), Улуғбек, Шарафиддин ва бошқа маълуму номаълум алломалар, балки Шарден[1], Тевено[2], Олеарий[3], Оттер[4] каби машҳур сайёҳлар битикларидан ҳам фойдаландик. Ушбу манбалар ёрдамида китобхон билиши шарт бўлган диққатга сазовор жойларнинг аниқ изоҳларини туздик.

«Бу борадаги энг аниқ исбот – Шарқ олимларининг якдиллик билан келтирган далилларидир. Уларнинг барчаси ушбу асар Амир Темурнинг ўзи томонидан ёзилган, деб қарашади. Ҳақиқатан ҳам, унда ҳукмрон бўлган оддий оҳанг билан бирга, амр қилиш услуби ва доҳиёна нафас ифодаси масалани асар аслиятининг фойдасига ҳал этади. Бу бетакрор, ўхшаши йўқ муҳр бўлиб, бундай ноёб белги-ифодани фақат ўша буюк шахсгина яратишга қодирдир. Хулоса ўрнида, нотиқ Руссо таъбири билан айтганда, Амир Темурни «Каҳрамон дейишдан кўра, Янгилик яратувчи деб аташ ажиброқ ва янада муносиброқ бўлур эди».

Луи-Матьё Лангле,
Франция

Мазкур қўшимчалар бизга асар таржимаси билан бир хил қийматга тушди. Бу иловалар нафақат бирор маълумот олишда бошқа китобларга чалғимасликка хизмат қилади, айни чоғда шаркона мўъжаз кутубхонанинг ўрнини ўташига ҳам ишонамиз. Китобхон асосий сулолалар ва Осиё ҳукмдорлари аксариятининг тарихидан ташқари ислом дини ҳақида қисқача баён ва дунёнинг энг фусункор қисми аҳолиси урф-одатлари тўғрисидаги тафсилотлар билан ҳам танишиши мумкин.

Китобхонни зериктирмаслик учун иловадаги изоҳларда Шарқ муаллифларига мансуб турли иқтибосларнинг аслиятдаги шаклини бермасликка қарор қилдик. Бундай ҳолат ушбу жанрдаги икки машҳур ва бебаҳо асар ютуғига таъсир этмаганини назарда тутиб, биз ҳам шу йўлни танлашга жазм этдик. Сўз адабий бойликнинг туганмас кони бўлмиш Эрбело[5]нинг «Шарқ кутубхонаси» ҳақида бормоқда. Шу ўринда Гине[6] қаламига мансуб «Хунларнинг ғаройиб тарихи»га ҳам ҳамду санолар айтиш жоиз, чунки барча европалик олимлар ушбу машҳур олим асарига Чин ва Мочин донишмандлигининг шоҳ асари сифатида ҳаволалар келтирганлар.

Китобхон «Темур тузуклари» қандай қилиб бизнинг қўлимизга тушиб қолгани ва форсчадан француз тилига таржима қилиш борасида қай йўсинда иш олиб борилгани ҳақида муайян маълумотга эга бўлди, энди эса мухлисга ушбу китобнинг асл – ҳақиқийлигини исботлаб беришга ҳаракат қиламиз.

Бу борадаги энг аниқ исбот – Шарқ олимларининг якдиллик билан келтирган далилларидир. Уларнинг барчаси ушбу асар Амир Темурнинг ўзи томонидан ёзилган, деб қарашади. Ҳақиқатан ҳам, унда ҳукмрон бўлган оддий оҳанг билан бирга, амр қилиш услуби ва доҳиёна нафас ифодаси масалани асар аслиятининг фойдасига ҳал этади. Бу бетакрор, ўхшаши йўқ муҳр бўлиб, бундай ноёб белги-ифодани фақат ўша буюк шахсгина яратишга қодирдир. Хулоса ўрнида, нотиқ Руссо таъбири билан айтганда, Амир Темурни *«Каҳрамон дейишдан кўра, Янгилик яратувчи деб аташ ажиброқ ва янада муносиброқ бўлур эди»*[7].

---

[1] Жан Шарден (фр. Jean Chardin, 1643–1713) – француз сайёҳи, эроншунос олими ва кимматбаҳо тошлар бўйича мутахассис.

[2] Жан де Тевено (фр. Jean de Thévenot, 1633–1667) – Шарқ ёдномалари билан машҳур француз сайёҳи.

[3] Адам Олеарий (нем. Adam Olearius, 1599–1671) – машҳур немис сайёҳи, тарихчи, географ, шаршунос, математик ва физик олим. 1654–1664 йилларда Готторп глобусини яратишда иштирок этган.

[4] Жоан Оттер (фр. Johan Otter, 1707–1749) – Франциялда ишлаган швециялик шаршунос олим ва мокир дипломат.

[5] Бартелеми д'Эрбело де Молеанвил (фр. Barthélemy d'Herbelot de Molainville, 1625–1695) – машҳур француз шаршуноси. Шарқ халқларига оид энг кўп маълумотларни тўплаган комусий олим.

[6] Луи Жозеф де Гинь (фр. Louis Joseph de Guignes, 1721–1800) – шаршунос олим, хитой тили бўйича мутахассис. 1753 йилда Кўлёзмалар Академиясига аъзо бўлган. 1756–1758 йилларда ёзилган «Хунлар, туркlар, мўғуллар ва бошқа мўғул-татарлар тарихи» (L'Histoire des Huns, des Turcs, des Mogols et autres Tartares) асари билан ном қозонган.

[7] Louis-Mathieu Langlès. Institutes politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 12.

«Темур тузуклари» ўзбек, инглиз ва француз тилларида, Тошкент, 1996 йил.

«Les instituts de Temour» édité en auzbek, anglais et français. Tachkent, 1996.

«Темур тузуклари» француз тилида

Шўролар замонида кўплаб мўътабар аждодларимиз каторида Амир Темур номини ҳам тарих саҳифалари ва, хатто, умуман, инсоният хотирасидан ўчиришга ҳаракат қилинди. Шукрки, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг халқнинг тарихий хотираси қайта тиклана бошлади. Улуғ аждодларимизни ёд этиб, уларнинг маънавий меросини ўзлаштиришга киришилди.

Мустақиллик шарофати туфайли ўзбек миллий давлатчилиги тарихининг мумтоз намунаси – «Темур тузуклари» 1996 йили илк бор ўзбек, инглиз ва француз тилларида – ягона китоб ҳолида нашр этилди. Асарни форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов, инглиз тилига У. Деви, француз тилига Л. Лангле таржима қилган. Сўз боши ва изоҳлар, умумий таҳрир академик Бўрибой Ахмедов томонидан амалга оширилган. Ушбу ноёб нашрни тайёрлашда, хусусан, китобнинг француз тилидаги матнини олишда француз олими, Темурийлар даври билимдони Люсьен Керен ва Ўзбекистоннинг Франциядаги элчихонаси ходимлари холисона хизмат қилган[1].

Истиқлол даврида **«Темур тузуклари»** қайта-қайта нашр этилаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. «Темур тузуклари» китобининг янги нашрига сўз бошида Президентимиз шундай таъкидлайди: **«Ишончим комилки, ёшларимиз бу китобни меҳр қўйиб, тушуниб, чуқур англаб ўқиса, уларнинг қалбида миллий ғурур туйғуси юксалади, ўзининг қандай буюк зотларнинг авлоди эканини янада чуқурроқ ҳис этиб, ҳаётнинг ҳар қандай синов ва қийинчиликларини енгишга қодир инсонлар бўлиб вояга етади»**[2].

Президентимиз ўз иш фаолиятида бу китобга такрор-такрор мурожаат қилиб, ундаги ҳеч қачон эскирмайдиган хаёт ҳикматларининг канчалик тўғри эканига кўп бор ишонч ҳосил қилганини эътироф этади. **«Шахсан мен Соҳибқирон бобомиз бизга мерос қолдирган «Тузуклар»ни ўқисам, худдики ўзимга қандайдир катта рухий кучқувват топгандек бўламан»**[3], деб таъкидлайди Ислом Каримов.

Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир сатри бир умр эл-юрт, салтанат ташвиши билан яшаган фидойи инсон, улкан давлат арбобининг кенг миқёсдаги ўй-фикрлари, ҳаёт ва кураш тажрибаси, мушоҳадаси, баъзан эса дардли ва изтиробли кечинмалари билан суғорилган бу асарда қандай теран маъно мужассам эканини маърифатли, зукко китобхон яхши англаши тайин. **«Темур тузуклари» – подшоларнинг туриш-турмуш ва ахлоқ-одоб нормаларини белгиловчи рисоладир.**

«Темур тузуклари» икки қисмдан иборат.

Биринчи қисм – жаҳон тарихида машҳур фотих, саркарда ва истеъдодли давлат арбоби сифатида ном қолдирган Амир Темурнинг етти ёшидан (1342 йил) то вафотига қадар (1405 йил 19 январь) кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида.

Бу қисмда Соҳибқирон ҳазратларининг Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиши, тарқоқликка барҳам бери-

---

[1] Темур тузуклари. Institutes of Temur. Les instituts de Temour. – Т.: F. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. – 344 б.

[2] Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 9-бет; Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // «Ўзбекистон овози» газетаси, 2011, 9 апрель.

[3] Темур тузуклари/ Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 8-бет; Каримов И.А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // «Ўзбекистон овози» газетаси, 2011, 9 апрель.

ши ва марказлашган давлат тузиши, қўшни юрт ва мамлакатларни, масалан, Эрон ҳамда Афғонистонни ўз тасарруфига олиши, Олтин Ўрда хукмдори **Тўхтамишхон** (1376–1395), бутун Европага кўркув ва дахшат солган Туркия султони **Боязид Йилдиримга** (1389–1402) қарши кураши ва ниҳоят, Озарбайжон, Грузия ва Ҳиндистонга қилган харбий юришлари ихчам тарзда баён этилган.

Иккинчи қисм – Соҳибқироннинг номидан айтилган ва унинг тожу тахт ворисларига аталган ўзига хос васият ва панд-насихатларидан иборат. Унда давлатни идора қилишда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва қўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳийларнинг маоши, мамлакатларни бошқариш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва салтанатнинг бошқа муҳим тартиб-таомиллари хусусида сўз боради.

Шарқ мамлакатларида бу машҳур асар чиндан ҳам Амир Темур томонидан ёзилгани ва унинг таржимаи ҳоли экани эътироф этилади. Чунончи, Шамсиддин Сомийнинг «Қомус ул-аълом» асарида Амир Темур «Тузукот» унвонли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган, дейилган. Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз шарқшуноси Франсуа Бернар Шармуа (Франц Францевич Шармуа, 1793–1868) ва рус харбий тарихчиси М.И. Иванин (1801–1874) «Тузуклар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деб айтганлар.

Асарнинг биринчи қисми **«Эсдаликлар» («Малфузот»)**, иккинчи қисми эса **«Тузуклар» («Тузукот»)** номи билан машҳур бўлган. Асар туркий тилдан форсчага таржима қилинганда икки арабий сўз, яъни «малфузот» ва «тузукот» ўрнига мазмунан тузуклар тушунчасига мукобил бўлган **«дастур ул-амал»** ибораси қўлланган.

Шарқ мамлакатларида бу машҳур асар чиндан ҳам Амир Темур томонидан ёзилгани ва унинг таржимаи ҳоли экани эътироф этилади. Чунончи, Шамсиддин Сомийнинг **«Қомус ул-аълом»** асарида Амир Темур «Тузукот» унвонли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган[1], дейилган. Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз шарқшуноси **Франсуа Бернар Шармуа** (Франц Францевич Шармуа, 1793–1868) ва рус харбий тарихчиси **М.И. Иванин** (1801–1874) «Тузуклар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деб айтганлар[2].

Инглиз мутахассиси майор **У. Деви** ҳам бу асар Амир Темурнинг ўзига мансублигини астойдил қўллаб-қувватлаган. Майор Девининг бу хусусдаги кўплаб далиллари ва асосли хулосалари унинг 1779 йил 24 октябрда **Ж. Уайтга** йўллаган мактубида баён этилган. Француз олими **Л. Лангле** ушбу мактубни французчага таржима қилиб, 1787 йили Парижда нашр этилган «Тузуклар»нинг мукаддимасида ушбу муфассал мактубдан иқтибослар келтириб ўтган[3].

Бироқ европалик бошқа бир гуруҳ олимлар, хусусан, инглиз шарқшунослари **Э.Г. Браун** (Edward Granville Browne, 1862–1926) ва **Ч.А. Стори**, рус шарқшуноси **В.В. Бартольд** (1869–1930) «Темур тузуклари»ни сохта асар сифатида баҳолаб, уни Амир Темур ёзмаган, деган. **А.Ю. Якубовскийнинг** (1886–1953) фикрича, асар XVIII асрда Ҳиндистонда ёзилган. **Ч.А. Стори** юқорида номи зикр этилган Мир Абу Хусайний Турбатийни асар муаллифи деб тахмин қилган.

«Темур тузуклари»нинг ўзбекча таржимаси дастлаб **«Гулистон»**[4] журнали саҳифаларида 1967 йили чоп этилган. Лекин бу воқеадан карийб 47 йил мукаддам ўша таржима шарқ тилларининг билим-

---

[1] Шамсиддин Сомий. Қомус ул-аълом / Истанбул, 1891. – 1727-бет.

[2] Иванин М. Икки буюк сарқарда: Чингизхон ва Амир Темур/ А. Маҳкамов таржимаси. – Тошкент: «Фан», 1994. – 240-бет.

[3] Амир Темур сабокларни ёдлаётган ўқувчи-ёшлар учун. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 95–96-бетлар.

[4] Темур тузуклари/ Форс тилидан Аликонтўра Соғуний таржимаси // Гулистон. – 1967. № 2. – Б. 14–17; № 3. – Б. 12–13; № 4. – Б. 28–30; № 5. – Б. 24–25, – Б. 30–31; № 6. – Б. 24–25; № 7. – Б. 31–33

дони **Алихонтўра Соғуний** (1885–1976) тарафидан бажарилган эди. Мазкур таржима, таржимоннинг ўз сўзига қараганда, Марказий Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари бош идорасининг кутубхонасида сақланаётган нусха асосида амалга оширилган. Ушбу нашрнинг бир қатор жузъий камчиликлари бўлган.

Биринчидан, ўшанда А. Соғунийнинг таржимаси маълум сабабларга кўра тўла тарзда чоп этилмаган.

Иккинчидан, таржима эски ўзбек тилида бўлиб, уни бу тилдан хабарсиз киши махсус луғатларсиз ўқиб тушуниши қийин бўлган.

Учинчидан, А. Соғуний таржимасининг тушириб қолдирилган жойлари аниқланди ва ниҳоят, унинг кўп жойлари эркин таржима қилинган, матндан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди.

Тўртинчидан, кўп ўринларда айрим номлар ва атамалар нотўғри ёзилган. Домланинг таржимасини қайтадан нашр этиш масаласи ўртага қўйилганда унинг мана шу камчиликларини бартараф қилиш зарур, деб топилди.

«Ҳа, Амир Темур тенги йўқ жангчи эканлигини ҳамма тан олярди. Матонатли бу одам ҳеч қачон иродасизлик ва ожизлик қилмас ва бошқаларга ҳам бунга рухсат бермасди. Унинг бу талабини кўпчилик ваҳшиёнсоний талаблар деб қоралашса-да, у кимдан нимани талаб қилишини, ким нимага қодир эканлигини билиб талаб қилар ва бунда одамларнинг ички дунёсини тенги йўқ билағони эканлигини намоён қила оларди».

Жан Пол Ру,
Франция

Шу мақсадда «Темур тузуклари»нинг юқорида қайд этилган таржимаси асл нусха[1] ҳамда унинг ҳижрий 1285 (милодий 1868) ва 1307 (милодий 1889–1890) йилларда чоп этилган тошбосма нусхалари билан солиштирилди ҳамда Алихонтўра Соғунийнинг таржимаси жиддий равишда тузатилди.

Бу ишни истеъдодли ёш шарқшунос олим Ҳабибулло Кароматов бажарди. Тарихий ва жуғрофий изоҳлар академик **Б. Аҳмедов,** Амир Темур шажараси эса Ҳ. Кароматов томонидан тузилди. Бу таржима 1989 йилда **«Шарқ юлдузи»** журнали[2] орқали ўқувчиларга тақдим этилди.

Шу тариқа «Темур тузуклари» асарининг ўзбекистонда машҳур бўлган Алихонтўра Соғуний таржимаси дастлаб журналда парча ҳолида эълон қилиниб, кейин Ҳ. Кароматов томонидан кенгайтирилиб, китоб ҳолига келтирилгач 2004 йилда Туркияда ҳам нашр этилди[3].

Истанбул нашрининг Сўз боши қисмида қаид этилишича, инглизча, французча, ўзбекча ва урдучага ўгирилган бу асар туркчага тўлиқ таржима қилинмаган бўлиб, олдинги нашрларида[4] Амир Темурнинг ўз салтанатини тушунтирган «Малфузот» қисми йўқ. Асарнинг «Тузуклар» қисмида ҳам жиддий хатолар бор.

Шу боис 2004 йилги туркча нашрда Алихонтўра Соғунийнинг ўзбекча таржимаси асос қилиб олинган. Китобни тайёрлашда форсий матн билан бирга чоп этилган Ж. Уайтнинг инглизча нашри, шунингдек, 1989, 1992 ва 1996 йиллардаги ўзбекча нашрлар, русча ва туркча нашрлардан фойдаланилган. Изоҳлар янада кенгайтирилган, эски ўзбекча сўзлар аслият тилига мувофиқ тарзда сақлаб қолинган.

Академик Б. Аҳмедов «Темур тузуклари»нинг ўзбек, инглиз ва француз тилларида чоп этилган 1996 йилги нашрига Сўз боши ёзиб, жумладан, тарихий манбаларга таянган ҳолда, бу асар дастлаб «эски ўзбек (чиғатой-туркий) тилида ёзилган»[5], деган фикрни баён этган.

---

[1] Тошкент давлат шарқшунослик институти кутубхонаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази, инв. № 8201.

[2] «Шарқ юлдузи», 1989, 8-сон.

[3] «Tuzukat-i Timur» timur'un gunlugu ve basari prensipleri // Hazirlayan Kutlukhan Sakirov, Adnan Aslan. – Istanbul. 2004.

[4] Мустафо Ракимий. Timur ve Tuzukati, Istanbul, 1339; Олимлар Ёлчин, Мечинг давлатчи. Тузукоти Темурий ва Чингиз ясоси. Истанбул 1974.

[5] Темур тузуклари / Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж.; Б. Аҳмедов тақризи остида, /Сўз боши ва изоҳлар Б. Аҳмедовники/ – Т.: F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1996 – 3-бет.

Ҳиндистонлик машҳур муаррих **Абдулҳамид Лоҳурий**нинг «Подшонома» асарида қайд этилишича, «Ҳижрий 1047 (милодий 1637–38) йилда Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатий Шоҳ Жаҳонга «Тузуки Темурий»нинг форсча таржимасини тақдим этган. Подшо китоб таржимаси билан танишиб чиқиб, унда айрим ноаниқликлар ва камчиликлар топган ва Декан вилоятининг қозикалони, йирик олим ва ёзувчи **Муҳаммад Ашраф Бухорий**ни (1652 йилда вафот этган) ҳузурига чақириб, мазкур таржимани мўътабар асарлар, хусусан, **Шарафиддин Али Яздий**нинг машҳур «Зафарнома» асарига солиштириб чиқиш ва камчиликларни бартараф қилишни топширган[1].

Темур тузуклари» жаҳон тилларидан бир нечтасига, шу жумладан, француз (1787), инглиз (1830), урду (1845), рус (1894, 1934) ва эски ўзбек (1835 ва 1857 йилларда, лекин тўлиқ эмас) тилларига таржима қилиниб, нашр этилган.

Муҳаммад Ашраф Бухорий асар таржимасини хато ва камчиликлардан халос этиб, қунт билан тахрирдан чиқарган. Олим, ҳатто, айрим хаттот ва муаррихлар томонидан матнга қўшилган ортиқча жойларни ҳам чиқариб ташлаган. Шу тариқа «Темур тузуклари»нинг янги, тузатилган матни пайдо бўлган.

Биринчидан, асарнинг бугунги кунгача етиб келган қўлёзма ва тошбосма нусхалари ўша Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатий таржимаси асосида яратилган. Б. Аҳмедов таъкидлаганидек, **«Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатий ва Муҳаммад Ашраф Бухорийнинг меҳнати орқасида «Тузуки Темурий» форс тилида бизнинг замонамизгача етиб келди»**[2].

Иккинчидан, мазкур асар тахминан XVIII асрдан бери дунё олимларининг диққат-эътиборини қозониб келган. Масалан, асарнинг матни тадқиқот ва зарур илмий изоҳлар билан 1783 йилда Англияда, 1785[3] ва 1891 йилда Ҳиндистонда[4], 1963 йили Эронда чоп этилган[5].

«Темур тузуклари» жаҳон тилларидан бир нечтасига, шу жумладан, француз (1787)[6], инглиз (1830)[7], урду (1845), рус (1894, 1934)[8] ва эски ўзбек (1835 ва 1857 йилларда, лекин тўлиқ эмас)[9] тилларига таржима қилиниб, нашр этилган.

«Темур тузуклари»нинг Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатий таржимасидаги нусхасидан «Тузуклар» қисми француз шарқшуноси **Луи-Матьё Лангле** (Louis-Mathieu Langlès) томонидан француз тилига таржима қилинган[10]. Лангле мазкур қисмни «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари; Темур деган зотнинг ўзи томонидан турк тилда ёзилган ва Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатийнинг форс тилига таржимаси асосида Соҳибқирон ҳаёти ҳақида битилган маълу-

---

[1] Абдулҳамид Лоҳурий. Подшонома / Мавлавий Кабириддин Ахмад ва Абдурахим амалга оширган нашр. – Калкутта, 1866–1872, I жилд. – 288-бет.

[2] Темур тузуклари / Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Карокатов тарж.; Б. Аҳмедов тахрири остида; /Сўз боши ва изоҳлар Б. Аҳмедовники/ – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 4-бет; Institutes of Temur.

[3] Institutes, Political and Military of The Empiror Timour In Persion and English, Calcutta, 1785.

[4] Malfuzat-i Timuri, or Tuzak-I Timuri, by Amir Timur-i-lang // The History of India as Told by its own Historians. The Posthumous Papers of the Late Sir H.M.Elliot. John Dowson, ed. 1st ed. 1867/ 2nd ed., Calcutta: Susil Gupta, 1956, vol.2. – P. 8–98.

[5] Тузук-и Темурий. Техрон, 1342/1963.

[6] Louis-Mathieu Langlès, Vie de Timour // Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en françois sur la version persane d'Abou-Taleb-el-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. 4tl2 pages.

[7] The Multural Timury, or autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timour. Translated by Major C. Stewart, London, 1830.

[8] Уложение Тимура (Тамерлана). Под редакцией Н. Остроумова, Казань, 1894; Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингиз-хане и Аксак Тимуре. Перев. С тюркского и джагатайского языка, вступительная статья и комментарии В.А. Панова, Москва, 1934.

[9] Темурнинг тузуклари (эски ўзбек тилида). 1835/1857. Хива.

[10] Мустафо Ғаюмий ушбу таржимани усмонли туркчасига ўгирган (Timur ve Tuzukati, Istanbul, 1330).

мотлар, изоҳлар, тарихий ва географик мундарижалар» деган узундан-узоқ сарлавҳа остида 1787 йили Парижда нашрдан чиқарган[1].

Лангле ушбу нашрга ёзган мукаддимасида асарни Ж. Уайт томонидан 1783 йили Оксфордда нашр қилинган форсча матнга таянган ҳолда таржима қилганини таъкидлаган.

«Темур тузуклари»нинг наинки Шарқда, айни чоғда Ғарб мамлакатларида, хусусан, Францияда катта қизиқиш билан ўрганилаётгани бежиз эмас. Нега деганда, Соҳибқирон Амир Темурнинг давлатчилиги, унинг ўзига хос сиёсат ва бошқарувчилик усули, адолатли жамият барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари, ўта мушкул ва имконсиз вазиятда ҳам тўғри йўл, тадбир топа олиш қобилияти, ноёб ақл-заковати бугунги кунда ҳам ҳар қандай одамни ҳайратга солади.

Шу маънода, **«Амир Темурдек буюк ва бетакрор сиймони ҳар томонлама тушуниш, у барпо этган кудратли салтанатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-мафкуравий асосларини, Соҳибқироннинг давлат бошқаруви борасидаги улкан салоҳияти, маҳорати, билим ва тажрибаларини ўрганишда, умуман айтганда, ҳаёт сирларини англаб етишда «Темур тузуклари» бебаҳо қўлланма бўлиб хизмат қилади»[2].**

Люсьен Керен — атоқли темуршунос олим

Француз темуршунослари яратган асарлар қаторида профессор Л. Керенниng китоб ва мақолалари алоҳида ўрин тутади. Унинг бевосита илмий ижодига тўхталишдан аввал қисқача таржимаи ҳолига бир назар солсак.

Люсьен Керен 1920 йилда Францияниng Страсбург шаҳрида таваллуд топган. Унинг асли мутахассислиги ершунос-биохимик. 1943–1946 йилларда Сайгондаги «Пастер» институтида ичимлик суви муаммолари бўйича ассистент, 1946–1948 йилларда Парижниng ўсимлик ёғлари бўйича изланишлар институти ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

1948–1951 йилларда Африканинг Бенин давлатида ўсимлик мойлари бўйича изланишлар илмий лабораторияси бошлиғи бўлган. 1951 йилда Парижниng Сарбонна Университетида кимё сохасида номзодлик диссертациясини ёқлаган. 1951–1957 йилларда илмий даражаси

[1] Louis-Mathieu Langlès. Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appelé Timour, écrits par lui-même en mogol et traduits en français sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseïni, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux. Paris, 1787. – P. 612

[2] Темур тузуклари / Тақдир ҳаётдан: Б. Абдуҳалимов ва бошқ., форсча матндан А. Сотлиев ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 9 бет.

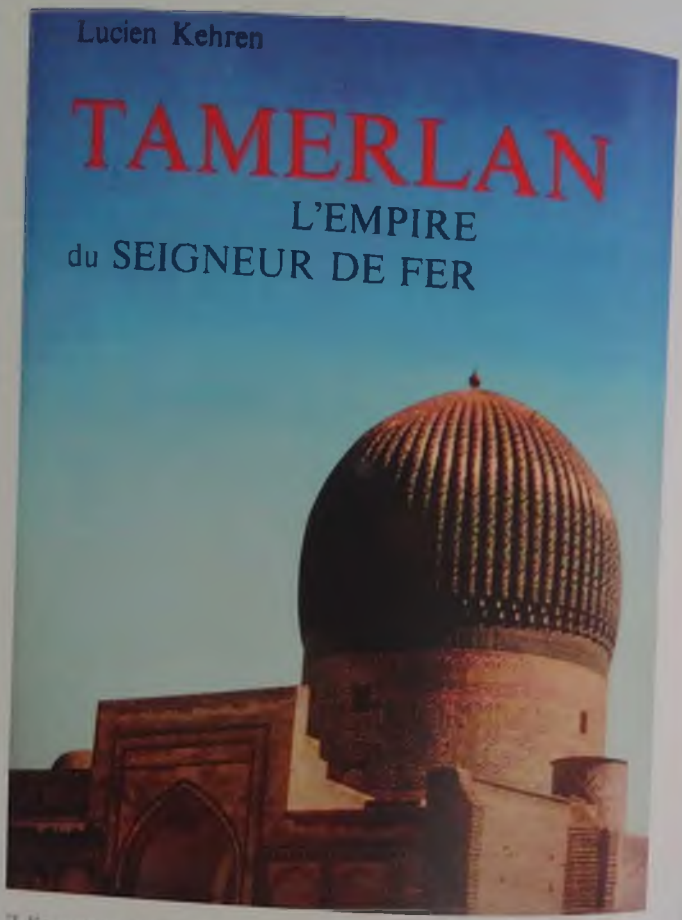

Л. Керениинг «Амир Темур ёхуд Сохибқирон салтанати» китоби Невшатель, 1978.

Livre de Lucien Kehren «Tamerlan - l'empire du Seigneur de Fer». Neuchâtel, 1978.

Л. Керениинг келгуси ишларининг ривожланишига катта имкон яратган. Шу туфайли унга Бразилиянинг Сан-Пауло шахридаги илмий лабораторияда биокимё бўлими бўйича дарс беришни таклиф қилишган ва у Сан-Пауло ва Рио де Жанейро шаҳарлари университетларида дарс берган. У ерда Россиядаги инқилобдан сўнг Бразилияга келиб қолган бир рус киши билан танишиб қолган.

Биринчи марта Самаркандга ва ушбу мафтункор шаҳарни барпо этган Амир Темур ҳақида ўша одамдан эшитган. Унинг ҳаяжонланиб айтиб берган гапларини эътиборли тинглаган Люсьенда буюк Темур шахсига нисбатан қизиқиш уйғонган ва у бўш вақтини шу инсон ҳақидаги маълумотларни излаш билан ўтказа бошлаган.

У Рио де Жанейро шаҳри кутубхоналарида бўлиб, ниҳоят, Португалия Қиролининг Бразилия ҳукуматига совға қилган китоблари орасидан «Зафарнома»ни топиб олган ва китобдан Амир Темур ҳақида

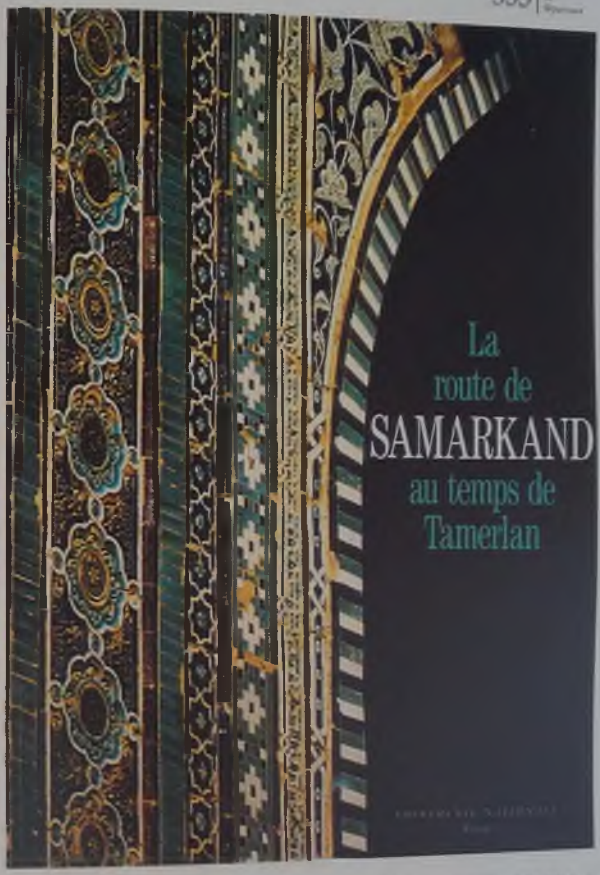

Л. Керенинг «Самарқандга, Темур даврига саёҳат» номли китоби. Париж, 1990 йил.

Le livre de Lucien Kehren «La Route de Samarcande au temps de Tamerlan», Paris, 1990.

куплаб тарихий маълумотларни ўрганган. Қиролнинг шахсий мухри босилган ва 4 та катта жилддан иборат ушбу китоб форс тилидан Франция Қироли Луи XIV учун махсус таржима қилинган.

Бразилия сафаридан сўнг 1958-1962 йилларда Марокашнинг ерларининг шурланиши ва тоза ичимлик сувлари бўйича изланишлар олиб борувчи француз-марокаш лабораториясига бошлиғи бўлиб хизмат қилган ва у ердан ЮНЕСКО дастури доирасида бир гурух марокашлик мутахассислар таркибида ирригация курилмалари билан танишиш мақсадида 1961 йилда илк бор Ўзбекистонга келган. Кўп марта эшитган мафтункор Самарқанд шаҳрида бўлиб, Амир Темур мақбарасини зиёрат қилган.

«Ўша даврларда узбекларнинг уйида меҳмон бўлганимда Амир Темур ҳақида кўп гапириб бўлмас эди. Аммо уларнинг дилида нега учун тушуниб бўлмайдиган қандайдир дард борлигини сезар эдим. –

деб эслайди Л. Керен мен билан суҳбатларнинг бирида. – Ниҳоят, Самарқандга келиб орзуим ушалди. Буюк ёдгорликларни кўриб ҳайратда қолдим. Кўрганларим эшитганларимдан минг бор зиёда бўлиб чиқди. У ердаги тарихий иншоотларни кўриб, бундай сарой ва мақбараларни фақат одил ҳукмдор бошчилигидаги кудратли давлатдагина барпо этиш мумкинлигига амин бўлдим».

Мирзачўлни ўзлаштириш пайтидаги ана шу илк сафари профессор Л. Керен ҳаётида бурилиш нуқтаси бўлган. Шу пайтдан бошлаб ўз ҳаётини Амир Темур шахси ва темурийлар сулоласи тарихини ўрганишга бағишлаган.

1943–1946 йилларда Франциянинг машҳур Пастер университетида стажёр ва ассистент бўлиб ишлаган олим 1951 йилдан Париж университетининг доктори бўлган. Л. Керен узоқ йиллар давомида француз техникавий ёрдами ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт дастури доирасида эксперт ва маслаҳатчи сифатида дунёнинг кўпгина мамлакатларида фаолият кўрсатган. Жумладан, Вьетнам, Бенин, Марокаш, Бразилия, Ливанда иш олиб борган. Португалияда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилган.

У қаерда ва қайси мамлакатда ишламасин, асосий иш фаолиятидан ташқари бўш вақтини ўша давлатнинг машҳур кутубхоналаридан Амир Темур ҳақидаги янги маълумотларни топиш, уларни тарихий далиллар асосида бойитиб, кўплаб илмий ва бадиий асарларни чоп этишга қаратган.

1962–1965 йилларда Ливанга лаборатория бошлиғи этиб тайинланганида Люсьеннинг хурсандчилиги чексиз бўлган. Чунки, Дамашқда Амир Темур қадами етган ерларни зиёрат қилиш имкони туғилган. У чиндан ҳам араб тарихчи олими Ибн Халдун ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, буюк саркарда Сурияга юриши чоғида бир кун тўхтаган ва отларини суғорган жойларни бориб кўришга муваффақ бўлган.

Л. Керен 1966–1970 йилларда Францияда хусусий инженерлик изланишлари олиб бориш хизматининг маслаҳатчиси, 1970–1973 йилларда Корсикада атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ишлари бўйича қишлоқ хўжалик вазирлигининг эксперти, 1973–1978 йилларда БМТ эксперти бўлган, шунингдек Марокаш ички ишлар вазирлигига қарашли ичимлик сувларининг ифлосланишдан ҳимоя қилиш ишлари бўйича техник маслаҳатчи бўлиб ишлаган. 1978–1982 йилларда БМТнинг Португалиядаги эксперти, Лиссабон университетида атроф-муҳитни ҳимоя қилиш бўйича дарс берган. 1982 йилдан умрининг охиригача илмий ишлар билан машғул бўлган.

Сўнгги ярим аср умрини Темурийлар даврини ўрганишга бағишлаган бу инсон ўзининг илмий изланишлари натижасида бобокалонимиз Амир Темур ҳақида кўплаб янги маълумотларни топди ва уларни европаликларга танитишга катта ҳисса қўшди. Л. Керен Амир Темур ҳақида икки йирик китоб ва ўнлаб мақолалар муаллифи, 1988 йилда ташкил топган **«Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»**нинг асосчиси ва Раиси ҳамда Уюшма нашр этадиган **«Темурийлар»** бюллетенининг муҳаррири эди.

Профессор Л. Керен асарларини ёзишдан аввал ўзидан олдин Амир Темур тўғрисида ёзилган Шарқ ҳамда Ғарб манбаларини танқидий нуқтаи назардан ўрганиб чиққан. Шарафиддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳнинг солномалари, Руи Гонсалес де Клавихонинг кундаликлари, мавжуд тарихий-архив ҳужжатлари ва ёзма манбалар ҳамда

таниқли француз шарқшуносларининг асарлари шулар жумласидандир. У Соҳибқирон ҳақида улкан архив, тарихий, ашёвий ва ҳаётий маълумотлар туплаган. Л. Керен ана шу манба ва асарларни муқояса қилиб ва таққослаб, улардан ҳар бирининг тарихий далиллар нуқтаи назаридан ишончлилигига ва холислигига ўз баҳосини берган. Натижада у Амир Темурнинг мукаммал таржимаи ҳоли ва образини яратишга муваффақ бўлган, Соҳибқироннинг фаолиятини теран ҳамда холис баҳолаган[1].

Л. Керен Амир Темур шахсига холис ва мафкуравий ақидаларсиз ёндашади. У илмий ва тарихий далиллар асосида мулоҳазалар юритади ва хулосалар чиқаради. Л.Керен Соҳибқирон шахсини таҳлил этар экан, фақат унинг ҳарбий истеъдодигагина эмас, балки мақсадни аниқлаб, унга эришиш борасидаги сиёсий заковатига, дипломатик маҳоратига ва бунёдкорлигига ҳам тан беради.

Л. Керен Амир Темур шахсига холис ва мафкуравий ақидаларсиз ёндашади. У илмий ва тарихий далиллар асосида мулоҳазалар юритади ва хулосалар чиқаради. Л. Керен Соҳибқирон шахсини таҳлил этар экан, фақат унинг ҳарбий истеъдодигагина эмас, балки мақсадни аниқлаб, унга эришиш борасидаги сиёсий заковатига, дипломатик маҳоратига ва бунёдкорлигига ҳам тан беради.

Албатта, шу билан бирга, Амир Темур ва унинг юришлари билан боғлиқ талқинларида Европа муаррихларига хос айрим жиҳатлар ҳам кўзга ташланиб туради. Аммо буларнинг бари собиқ совет тузуми даврида шўро тарихчилари ва ёзувчилари Амир Темур ҳақида ёзган асоссиз уйдирмалар олдида ҳеч гап эмас.

Ўз асарларини ёзиш жараёнида Л. Керен бир неча бор Ўзбекистонга ташриф буюриб, Соҳибқирон салтанати пойтахти – Самарқандда бўлган, ўзбек олимлари билан илмий мулоқотлар қилган. Муаллифнинг кўп йиллик тинимсиз изланишлари натижаси ўлароқ илмий янгилик, манба ва маълумотларга бой асарлари вужудга келган.

Л. Керен китобларида Амир Темурнинг жаҳон халқлари тасаввуридаги нодир расмлари, Соҳибқироннинг 1900 йили Париждаги Умумжаҳон кўргазмасида намойиш этилган олтин ҳайкалчаси фотосурати, тарихий хариталар ва чизмалар берилган.

Профессор Л. Керен Амир Темур ва унинг Европа билан алоқаларига бағишланган бир қатор асар ва мақолалар муаллифидир. Унинг энг асосий китобларидан бири **«Амир Темур салтанати»**[2] илк бор 1978 йилда босилиб чиққан. Шундан сўнг у Франция ва Швейцарияда бир неча бор нашр этилди.

Бу китобда Амир Темурнинг таржимаи ҳоли ва салтанати тарихи солномалари тўлиқ қамраб олинган. Бундан ташқари, муаллиф Амир Темур давлатининг тақдири, хусусан, темурийлар сулоласи, яъни Шоҳрух Мирзо, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва фаолияти ҳақида бой тарихий маълумотлар ҳамда темурийлар шажарасини берган.

Профессор Л. Кереннинг йирик асарларидан яна бири «Самарқандга, Темур даврига саёҳат»[3] деб аталади. Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Л. Кереннинг **«Амир Темур салтанати»** ва **«Самарқандга, Темур даврига саёҳат»** китоблари мукаммаллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Биринчи китоб илк бор 1978 йилда Швейцарияда чоп этилган бўлиб, у йигирмадан ортиқ харита ва суратлар билан безатилган. У 1980 йилда Париждаги «Пайот» босмахонасида қайта нашр қилинди. Шун-

---

[1] Саидов А.Х. Европа халкоршунослиги тарихи (француз адиби мисолида) // Амир Темур ва Франция. Ғарб адиблари нигоҳида. – Т.: «Davr press», 2016. – 79–86-бетлар.

[2] Kehren L. Tamerlan - l'empire du Seigneur de Fer, Neuchâtel, 1978., Л. Керен. Амир Темур салтанати // француз тилидан таржимани ва изоҳлар муаллифи Б. Эрматов, масъул муҳаррир Х. Султон; Сўз боши Луи Базен. – Т.: Маънавият, 1999. – 224 бет.

[3] Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – 354 p.

Люсьен Кереннинг «Амир Темур салтанати» китоби ўзбек тилида, Тошкент, 1999 йил.

«Tamerlan : L'Empire du Seigneur de fer» de Lucien Kehren, édité en ouzbek. Tachkent, 1999.

дан сўнг яна бир неча бор қайта-қайта чоп этилган ушбу китоб Амир Темурнинг дунёга келишидан умрининг охиригача босиб ўтган ҳаёт йўлини ёритишга бағишланган. Унда Соҳибқирон барпо этган салтанатнинг кейинги тақдири ҳамда Бобурнинг ҳаётига алоҳида боблар ажратилган. Буюк бобокалонимизнинг Европа қироллари билан ўрнатган муносабатлари ҳақида қимматли маълумотлар илова қилинган.

Л. Кереннинг буюк бир оилага бағишланган ва Амир Темурнинг ёркин характери холисона, айни чоғда ҳассослик билан очиб берилган «Амир Темур салтанати» китоби 1999 йилда Тошкентда ўзбек тилида чоп этилди[1].

Китобда қайд этилганидек, 1370 йилдан 1405 йилгача бўлган даврда Соҳибқирон Эрон, Ироқ ва Туркистонни забт этган, Сурия, Ҳиндистон ва Россияни бўйсундирган, Туркияни мағлубиятга учратган, Дамашқ, Бағдод ва Деҳлида зафар қучган, замонасининг энг моҳир жангчилари бўлмиш мўғуллар, мамлуклар ва яничарларни маҳв қилган.

«...Амир Темур ўттиз беш йилга яқин вақт ичида Осиёни тиз чўктирган ва тарихан қисқа муддат умр кўрган буюк салтанат барпо этган, унинг пойтахти Самарқандни тенгсиз меъморий обидалар билан безатган», – деб ёзади Л. Керен.

Амир Темур минглаб вахший феодаллару азму шижоатсиз хонлар ўртасида пароканда қилинган Евроосиё тахтига даъвогар сифатида майдонга чиққанида эндигина ўттиз тўрт баҳорни қаршилаган, ўн йиллик курашлардан сўнг кичик бир Моваройуннаҳр хонлигини қўлга киритган эди, холос. У на шаҳзода ва на қудратли хоқоннинг меросхўри бўлган, балки оддий бир уруғ бошлиғи бўлганлиги сабабли, ғанимларини енгиб, сўнгра бу ўлка тахтига ўтирган.

Унинг илк рақиблари Самарқанд вилоятининг шимоли ва шарқида кўчманчилик қилиб юрувчи урушқоқ турк-мўғул уруғлари бўлган. Улар бундан бир ярим аср илгари Чингизхон туғи остида бутун Осиё ва Европани таҳликага солган енгилмас суворийлар авлодидан бўлиб, шафқатсизлиги билан ажралиб турган. Бу «ўрдалар» Россия ҳудудларида, Туркистон тоғу даштларида хўжайинлик қилган. Кўриниб турибдики, улар Моваройуннаҳр (хозирги Ўзбекистон)га қўшни бўлган.

«Люсьен Кереннинг ушбу китоби буюк бир оилага бағишланган бўлиб, унда аниқ тарихий фактлар ёрдамида, бир томондан, оёғи ноғирон, аммо шунга қарамай, иккинчи томондан қудратли фотиҳ бўлган Амир Темурнинг ёркин характери ёритилади».

Луи Базен,
Франция

Ғарбда жойлашган Эрон ва Ироқ бой, сернуфус ва тараққий этган давлатлар бўлса-да, инқирозга юз тутган, уларнинг тахти турли сулолалар ўртасида талаш бўлиб ётган. Улардан нарида эса Сурия ва Миснинг хўжайинлари, мамлуклар ҳамда яничарлари Европа иттифоқчи қўшинларини маҳв этган усмонли турклар қудратли кучга эга бўлган.

Жанубда, Хуросон ортида жойлашган Ҳиндистонни туркий қавмдан бўлмиш мусулмон бир султон бошқарар, ҳукумат исёнкор ҳинд қабилаларига қарши курашлардан толиққан бўлиб, Марказий Осиёлик шиддатли суворийларга бас келолмасди.

Ва ниҳоят, Шарқдаги Буюк ипак йўлининг мўғул хонлиги ҳимоси остидаги карвонсаройларидан кейин беҳисоб бойликларга эга мажусий Хитой ястаниб ётар, унинг бепоён дашту биёбонларини, қудратли қўшинларини ғарбдан келувчи ҳар қандай куч ҳам енга олмасди.

Амир Темур ана шу ўлкаларнинг барчасини забт этган, фақатгина Хитойга қўли етмаган: бунга ўлим халақит берган. Л. Керен шундай таъкидлайди: «Шундай беқиёс ғалабаларига қарамай Амир Темур осиёлик буюк фотиҳлар ичида энг кам танилганидир; у Аттила ва Чингиз-

[1] Керен Л. Амир Темур салтанати / Б. Эгамбатов таржимаси. Махсус мухаррир Х. Султон. – Т.: Маънавият нашриёти, 1999. – 224 бет.

хонга нисбатан бизга яқин замонда яшаб ўтганига қарамай, унинг номи ва кучган зафарлари европаликларга яхши таниш эмас».

Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал ёхуд ашаддий истилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ булганида эди, у тарихни кўп хам қизиқтирмасди. Тўғри, Амир Темур йирик харбий қўмондон, моҳир саркарда ҳамда битмас-туганмас ғайратга эга раҳбар ва шу сабабли қаттиятли, қаттиққул жангчи бўлгани рост, бироқ бу – биз у ҳақда билганларимизнинг ҳаммаси эмас.

Амир Темур ноеб ва қарама-қаршн ҳамда ранг-баранг феъл-атворга эга шахсдир. Кенгликлар ва озодлик нашидасидан маст кўчманчи аждодлари шаҳарларни кўркоқларнинг маскани деб хисобловчи бу инсон тиниб-тинчимас бунёдкор бўлган. Мўғуллар хонадонига куёвлик ришгаси билан боғланган булса хам, у Олтин Ўрда қудратини чилпарчин килган.

Эрон маданиятидан озуқа олган эса-да, Эрон маданиятининг йирик марказларини эгаллаган. У илм ва санъат ахлини эъзозлаган, бирок аскарларининг ёввойи истакларига ҳам баъзан эрк берган.

Исёнкор шаҳарлар ахолисини жазога тортишда Амир Темур шундай қоидага амал қилган: бир томондан, харбийлар ўлимга махкум этилса, иккинчи томондан, диндорлар, алломалар ва саводхон кишилар афв этилган. Фотиҳ кишининг ғаройиб хислати эмасми бу!

Ягона қарама-қаршилик яна шунда эдики, у ўз аскарлари билан ёнма-ён яшаган, уларнинг ташвишларини баҳам кўрган, уларга бош бўлиб жангга кирган ва бепоён салтанатининг сархадларини тинимсиз кезиб юрган; шундай экан, у харб юришлари чарчоқлари-ю жангтоҳларнинг оғир ҳаётидан роҳат топгувчи жисмонан мукаммал жангчи бўлган.

Л. Керен ёзади: «Ҳақиқий исми Темурбек, туркчадан айнан таржима қилганда «Темир хоқон» бўлмиш Амир Темурни яхши билмаслигимизнинг сабаби у ҳақидаги тарихий маълумотлар йўқлигида эмас. Масалан, унинг набираси Иброҳим Султон бошчилигида 1424 йилда ёзилган «Зафарнома» фикримизнинг далилидир».

Ориф ва санъаткор бу шаҳзода Эрону Ироқдан замонасининг энг кучли муаррих ва котибларини, бобосини кўрган, унга хизмат қилган кекса аскарлар ва мулозимларни ўзи яшаб турган Ҳирот шаҳрига чақиртириб, бутун Осиёдан Амир Темурга алоқадор турк, форс ва араб тилларида битилган барча ҳужжатларни йиғдирган.

Иброҳим Султон алломаларни турли гуруҳларга бўлиб, уларга қўлёзмаларни ўрганишни, матнларни таҳлил қилишни, тирик гувоҳларнинг кўрсатмаларини тинглаб, ҳар бир воқеанинг ҳақиқатга энг яқин талқинини яратишни топширган. Шаҳзода бу йирик тадқиқотни мозийшунос адиб Шарафиддин Али Яздийга топширган, адиб эса форс тилида нафис бир услубда (ҳаддан ташқари нафис десак ҳам бўлади) Амир Темур салтанатининг солномасини яратган ва унга «Зафарнома» деб ном берган.

Мазкур асарнинг энг катта камчиликларидан бири унда қаҳрамонни намунавий мусулмон ҳукмдори сифатида тасвирлаш мақсадида ҳаддан зиёд идеаллаштирилиши ва унинг ўтган йўлларида баъзан вайрона манзиллар хам қолгани сукут остига олиниб, қўйган ҳар қадамига мадҳиялар ўқилишидир.

Фикримизча, адолатни ҳамма нарсадан устун қўйгувчи Амир Темур хам меъёридан ошириб юборилган ушбу мадҳияни ёқтирмаган бўларди. «Зафарнома» битилганидан сўнг кўп ўтмай унинг раддияси вужудга келган: бу болалигидаёқ банди қилиниб Самарқандга келти-

рилган суриялик муаррих Ибн Арабшоҳнинг қаламига мансуб Амир Темурнинг аламзада, бироқ тадқиқотчилар учун қимматли маълумотларга тўла солномаси бўлиб, оқу қорани таниган муаллиф қуллик йиллари учун ўч олаётганга ўхшайди.

Мағриблик буюк файласуф Ибн Халдун Амир Темур билан фожиали бир дамда – Дамашқ таслим бўлган кунларда учрашган. Халдун ҳикоясидан кўз ўнгимизда Амир Темур тимсолида тарих илмларининг зукко билимдони, илм-фан аҳлининг раҳнамоси сиймоси намоён бўлади[1].

Европалик бир киши Самарқандда Амир Темур билан учрашган, у билан суҳбатда бўлган. Бу Кастилия ўлкасининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо эди. У ўз саёҳати ҳақида бебаҳо кундалик ёзиб қолдирган, бироқ унда муаллиф Самарқанддаги турмуш тарзи ҳақида, унинг тарихий ёдгорликлари ҳақида батафсил баён қилса-да, ўзи кўп зиёфатларнинг, унутилмас учрашувларининг шоҳиди бўлган Амир Темур ҳақида узуқ-юлуқ маълумот берган.

Кунлардан бир куни Франция Қироли Шарль VI нинг саройига Шарқдан бир руҳоний келиб, унга Амир Темурнинг мактубини топширган. Соҳибқирон Қиролга дўстона муносабатлар изҳор қилиб, икки мамлакат ўртасида тижорат ишларини йўлга қўйишни таклиф қилган.

Бу ғалати диндор («дўстона муносабатлар элчиси») сарой аҳлига Амир Темур билан ҳамкорлик қилиш учун зарур маълумотлар жамланган йўлнома тарқатиб, Соҳибқирон ҳақида энг илиқ гаплар айтган. Ушбу йўлнома ҳамда Амир Темурнинг зарҳал ҳарфлар билан битилиб, «Куч – адолатда» деган шиорли муҳри босилган мактуби Франция Миллий архивида сақланмоқда.

Француз олими Л. Керен Амир Темурга оид ҳам тарихий, ҳам замонавий манба ва асарларни ҳамда Соҳибқироннинг дипломатик ёзишмаларини холис ва чуқур илмий тадқиқ қилади.

Л. Кереннинг таъкидлашича, Амир Темурнинг ўз рақиблари ва дўстлари билан олиб борган ёзишмаларидан бир қисми ҳам топилган. Мактубларнинг оҳанглари турлича: Миср ва Суриянинг мамлук султонига дағдағали, Франция, Кастилия ва Англия қиролларига мулойим (расмий), Туркия султони Боязидга баландпарвоз, Константинополь императорига, венециялик элчилар ва маршал Бусико раҳнамолиги остидаги генуялик савдогарларга қардошларча номалар битилган.

Амир Темур оламдан ўтгач, унинг ўғиллари ва набиралари муаррих ва шоирларга буюртмалар бериб, «Темурнома»лар ёздиришган. Бу китоблар асосан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида зикр этилган воқеаларга янгича жило беришдан иборат бўлган. Шаҳзодалар дунё тарихи ҳақидаги (Нуҳ пайғамбардан Искандар Зулқарнайнгача, Чингизхондан Амир Темур ва унинг авлодларигача бўлган даврларни ўз ичига олган) китоблар битилишига ҳам раҳнамолик қилганлар.

Зоҳиран тарихий, бироқ моҳиятан афсонавий бу асарларнинг айрим бобларида Амир Темур ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Бу жиҳатдан, Ҳофиз Абру, Хондамир ва Абдураззоқ Самарқандийнинг асарлари диққатга сазовордир.

Ҳатто, Яман ҳукмдорларидан бирининг кутубхонасидан ўз мукаммаллиги билан катта шов-шувларга сабаб бўлган йирик бир қўлёзма топилган. Бу «Темур тузуклари» бўлиб, унда Соҳибқирон тахтга ўтириш ва жанггоҳларда зафар кучишнинг сирларини баён қилган.

---

[1] Musa Şamil Yüksel. Timur, Tarih ve Ibn-I Haldun // Ölümünün 600 yılında Emir Timur ve Insan Sempozyumu / Istanbul 2005. Bildiriler. – Istanbul, 2007. – S. 89–106.

XVIII асрда Амир Темур Францияда, айниқса, машҳур бўлган: католик диндорлар унинг солномаларини битишган, шарқшунослар Шарафиддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳнинг асарларини таржима қилишган, Вольтер эса ўзининг «Тарих ҳақида эсселар»идан бирини унга бағишлаган.

Мутаржимларнинг меҳнатлари зое кетмаган, бироқ солномачиларнинг асарлари, асосан, тахт ворислари бўлмиш шаҳзодаларга каратилган бўлиб, мутлақ ҳокимликни кўкларга кўтарар, зеро бу китобларни ёзишга қироллар буюртма беришган. Амир Темурнинг турли андозаларга солинган тарихи улар учун ўрнак бўлиб хизмат қилган.

Саҳнада ҳам Амир Темур образи яратилган. Ў илк бора **Кристофер Марло** яратган икки трагедиянинг (1587) қаҳрамони бўлган. Бу асарнинг номи бутун бир дастурдан иборат: «Ўзининг кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган зафарлари билан буюк ва қудратли хукмдор даражасига етган ҳамда жангларда рақибларига солган даҳшати ва шафқатсизлиги билан Худонинг ғазаби дея ном олган Буюк Амир Темур тарихи».

Саҳнада ҳам Амир Темур образи яратилган. Ў илк бора Кристофер Марло яратган трагедиянинг (1587) қаҳрамони бўлган. Бу асарнинг номи бутун бир дастурдан иборат: «Ўзининг кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган зафарлари билан буюк ва қудратли хукмдор даражасига етган ҳамда жангларда рақибларига солган даҳшати ва шафқатсизлиги билан Худонинг ғазаби дея ном олган Буюк Амир Темур тарихи».

Тарихий нуқтаи назардан бу пьесалар чалкашликлар ва тўқималарга тўла, уларнинг қаҳрамони тилидан эса ўз кишанларидан холос бўлиб, куч-қувватини намоён этишга шай турган Уйғониш даври киши сўзлайди:

Тақдирим бутунлай менинг измимда,
Тарих ёлдирагин бурар қўлларим.

(«Соҳибқирон Темур» пьесаси, 1-қисм, 1-парда, 2-кўриниш)

Орадан бир аср ўтиб Марлодан ўрнак олган итальян, испан ва инглиз драматурглари янги пьесалар яраттанлар. Табиийки уларнинг сифати анча паст бўлган. XIX аср охирига келиб Амир Темур яна тилга олина бошланган. Россия темир йўлининг Марказий Осиёга кириб келиши туфайли Европа адиб ва журналистлари Амир Темурни ва Самарқанд меъморий ёдгорликларини кашф қилганлар. Улар ўз саёҳатлари натижасида мақола ва китоблар ёзиб, ўзбек халқи орасида Амир Темур ҳақида кенг тарқалган афсоналарни келтирганлар. Бу афсоналар муаррихлар учун бирор қимматга эга бўлмаса-да, Шарқ афсоналарининг шайдолари учун бебаҳо дурдоналар ҳисобланган[1].

Тарихий мавзудаги замонавий асарларга назар солиб, Амир Темур адибларнинг кичик бир гуруҳини қизиқтирганлигига амин бўлиш мумкин. Унга бағишланган асарлар ичида тадқиқотчиларнинг изланишларидан кўра, Амир Темурнинг романтик саргузаштлари акс эттирилган китоблар кўпчиликни ташкил этади.

Машҳур муаррих **Рене Груссе** ўзининг «Даштлар салтанати» асарида Амир Темурга катта ўрин ажраттан, бироқ унда адиб ўз қаҳрамони образи орқали Чингизхон ва унинг авлодлари доимо темурийлардан устун келган, деган нотўғри бир фикрни олға сурган. Правдин, Ламб, Шамподор, Першерон каби адиблар қаламига мансуб солномаларнинг қиймати асар муаллифларининг бадиий маҳорати билан ўлчанади. Бу асарларда Амир Темур «Малфузот» ва «Тузукот»ига кенг мурожаат қилинса-да, уларнинг чин ёки сохталиги ҳисобга олинмаган.

[1] Саидов А.Х. Инглиз драматурглигида Амир Темур ҳақида тарихий пьесалар // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. – Т.: «Davr press», 2016. – 9-14-бетлар.

Жерар Вальтер ва Марсель Брион Амир Темурни ўзларининг **«Асрлар ёдгорлиги»** мажмуаларидан бири учун қаҳрамон қилиб танлашган (**«XV аср тақдирини ҳал қилган инсон»**). Ушбу китобда келтирилган асарлар рўйхати эътиборга лойиқдир.

Эммануэль Берль ўз асарида Амир Темурнинг Осиё тарихидаги инқилобий таъсири хусусида фикр юритган, аниқ тарихий маълумотларга асосланган бу фикрлар, афсуски, атиги уч-тўрт кичик саҳифани эгаллайди, холос. Муаллиф ўзидан олдинги тадқиқотчиларнинг нотўғри ва баҳсли таҳлилларига эътибор бермаган ва қатор илк манбалардан фойдаланган. Жан Обен аниқ тарихий далилларга асосланиб ёзилган икки мақоласида XIV-XV асрлар бўсағасида яшаб ўтган Соҳибқироннинг кучли ва мураккаб образини яратган.

Шунга қарамай, Амир Темур ҳақида битилган асарларни таҳлил қилиш асносида унинг шахси ва фаолиятининг сиру асрори очиб берилмаганига амин бўлиш мумкин.

«Амир Темур ўз ҳузурида уруш даҳшатлари ва хунрезликлар ҳақида сўз очишларини ёқтирмас экан. У табиатан қон тўкилишини ёқтирмайдиган, бироқ давр тақозоси билан қонли ва золибона жанглар уюштиришни яхши биладиган, айни пайтда беҳуда жабр-зулмни севмайдиган одамлар хилидан эди».

Жан Пол Ру,
Франция

Л. Керен XV асрдан бери Амир Темур шахси ҳақида битилган асарларнинг кўпчилиги бирёқламалиги ва қарама-қаршилиги билан ажралиб туришини аниқлаган. Мазкур солномаларнинг асосий мақсади Амир Темур шахсига ҳар томонлама ёндашиш ҳамда унинг ҳаётини куршаб олган шахслар ва воқеа-ҳодисаларнинг объектив тасвирини яратишдан иборат бўлган.

Икки машҳур темурий ҳукмдор – илми нужум алломаси Мирзо Улуғбек ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тарихига мурожаат қилмай туриб, буюк салтанатнинг инқирозга юз тутиши ҳақида ҳам, бу инқирозга сабабчи шахслар ва воқеалар ҳақида ҳам гапириб бўлмайди.

Л. Керен Амир Темурнинг ташқи кўринишига оид барча манбаларни ўрганган. Кўп замонлардан буён муаррихлар Амир Темурнинг асл шахсияти ва сиймосини тиклашга ҳаракат қилиб келади. Улар, албатта, Соҳибқироннинг ташқи кўринишидан шу ғайриоддий сиймонинг одамларни лол қолдириб, тарихни ҳам ўз изимга бўйсундира олган хислатларини топишга ҳаракат қилган. Аммо, «бу мавзудаги қадимий ва замонавий асарларни ўқиган китобхон кўп саволларга жавоб тополмайди, зеро Амир Темур қиёфасига чизилган чизгилар кўпинча шубҳа уйғотади», – деб ёзади Л. Керен.

Табиийки, энг дастлабки манбалар Соҳибқирон тасвирланган Шарқ миниатюраларидир, бироқ улардан ҳам кўп нарса олиб бўлмайди. Бизга маълум барча миниатюралар Амир Темур вафотидан сўнг яратилган. Уларда турфа ранг чодирлар марказидан жой олган шоҳона либосдаги ёхуд чиройли тулпор устида ўтирган Амир Темур тасвирланган. Унинг асосан мумтоз услубда чизилган чеҳрасида кўзлари баъзан қирғийкўз этиб ифодаланган.

Бобурийлар ҳукмронлик қилган Ҳиндистонда яратилган миниатюраларда эса юзи думалоқ, кўзлари ошиқона боқишда акс эттирилган. Амир Темур тасвирланган энг қадимий (XVI аср) Европа гравюралари ҳам уйдирма портретлардан ўзга нарса эмас. Инглизлар уни Икки Атиргул уруши даврининг лорди қиёфасида кўришса, французлар эчкисоқол Дартанян, немислар серсоқол рицар, итальянлар эса флоренциялик жаноб кўринишида тасаввур қилишган. Ва лекин, на миниатюраларда ва на гравюраларда Амир Темурнинг аниқ қиёфаси чизилмаган[1].

[1] Маҳраимов А. Темурийлар ва Бобурийлар даври маданияти, китобат ва рангтасвир санъати тарихига чизгилар. – Т.: «Санъат» журнали нашриёти, 2015. – 495 бет.

Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солномаси битилган, адоватдан холи бўлмаган «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» номли араб тилидаги асаридагина Соҳибқироннинг ҳақиқатга яқин ягона бадиий қиёфасини учратиш мумкин. Самарқандда яшаган бу адиб кексайиб қолган жаҳонгирни кўп маротаба кўрган. Шу сабабли ҳам уни замон ва воқеаларнинг тирик шоҳиди, деб ҳисоблаш мумкин.

Турли тарихий манбалар ва Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солномасидаги материалларга асосланиб Соҳибқироннинг етук ёшдаги қиёфасини яратиш мумкин. Л. Керенннинг **«Амир Темур салтанати»** китобида бу ҳақда бир қанча батафсил маълумотлар бор.

«Л. Керен мендан кура анча йиллар олдин Амир Темур шахсига қизиқиб қолган ва бу мавзуда кўплаб китоблар ёзган. У нафақат Францияда, айни чоғда дунё миқёсида ҳам жуда таниқли тарихчи олим ҳисобланади. Кимё соҳаси бўйича мутахассис бўлишига қарамай, тарих, хусусан, темуршунослик соҳасида катта натижаларга эришган».

Фредерик Бопертюи-Брессан, Франция

Л. Кереннинг ёзишича, Амир Темур бўйи бир метру етмиш сантиметр (ўз замонаси учун жуда баланд), елкалари кенг, бўйни йўғон ва боши катта, алпқомат ва бакувват инсон бўлган. Унинг чеҳрасида кучли характер эгасига хос белгиларни кўриш мумкин: кенг юзининг ёноқлари қирмизи, кирра бурун, лаблари қалин, кўзлари йирик, киприклари узун. Амир Темурнинг териси оппоқ, пешонаси кенг, узун мўйлови ва тарошланган соқолининг ранги қора ва хулранг-кизғиш бўлган.

Соҳибқирон билан мулоқотда бўлган ҳар бир кимса унинг на хасталик ва на кексалик сўндира олган жушкин ҳаетий завк-шавқидан, ўзини тутишидан, одамлар ва рўй бераётган воқеа-ходисалардан яхши хабардорлигидан ҳамда дунёда хеч нарса рахна сололмайдиган кучли иродасидан хайратга тушган.

Биз бугун Амир Темурнинг жисмоний қиёфаси хусусида деярли тўлиқ тушунчага эга бўлсак-да, унинг руҳий дунёси борасида, аксинча, кўп нарсалардан бехабармиз. Унинг характери ва шахси турли қарама-қаршиликларга тўла, иқтидорининг баъзи қирралари эса изоҳга мухтож.

Соҳибқирон яшаган замона жангу муҳорабалар даври бўлганлигини тан олмоқ лозим. Шохлар, султонлару қабила бошликлари хам бир-бирларига қарши жанг қилиб турган. Амир Темур хам улардан истисно бўлмаган, фақат у олиб борган жангларнинг миқёси ва моҳияти ўзгача бўлган. Амир Темурнинг илм-фан асарларини ва уларнинг муаллифларини хурмат қилиши ҳамда уларни ахолининг бошқа ижтимоий гуруҳларидан афзал кўриши диккатга сазовордир.

Ҳарбий саркарданинг бу олийжаноб хислати қатор солномачилар, жумладан, Ибн Арабшоҳ томонидан хам қайд этилган: «Амир Темур олимларни яхши кўрар, саййиду шарифларни хурмат қиларди, уламолар ва фозилларга юксак иззат кўрсатиб, уларни бошқалардан юкори қўярди; уларнинг хар бирининг хурматини жойига қўйиб, мурувватини аямасди. У уста хунармандлар ва касб эгаларидан ўз мехрини дариғ тутмасди».

Амир Темур ўзининг диний, фалсафий, тарихий ва асосан, ўзи рахбарлик қилган умум салтанат юмушларини ташкил этиш ва уни бошқариш мавзусидаги бахсларда кўп маротаба намойиш этган билимлари ва бебаҳо қобилиятларига қараганда Соҳибқирон ўқиш ва ёзишни билган ҳамда унга китоб ўқиб ўз билимларини орттиришга хеч нарса халақит бермаган.

Амир Темурнинг меъморчилик ва тасвирий санъатга катта ихлос қўйганини ҳамма тан олади. У ҳукмронлик қилган даврда Самарқанд ва Кешда бунёд эттирилган иморатлар: қасрлар, саройлар, мадрасалар ва масжидлар форс ёхуд чин ёдгорликларининг кўр-кўрона нусхаси эмас. Улар турли-туман ва бетакрор; улар Амир Темур Самарқандининг

чиройига-чирой қўшишни ишониб топширган турли маданият ва услубга эга меъморлар маҳоратининг маҳсулидир.

Ҳозирги кунда ҳам Самарқандда ана шу меъморий мажмуалардан учтаси мавжуд: булар «Бибихоним» деб номланган жоме масжиди, хилхонага айланган Амир Темур мақбараси ва ажойиб безаклар берилган хилхона мажмуаси – «Шоҳи Зинда». Бу мажмуалар қурилишида Амир Темур фаол иштирок этган. Солномаларда гувоҳлик берилишича, у риволадагидек қурилмаётган биноларни бир неча маротаба буздирган ва ўз кўрсатмаларига мувофиқ қайта қурдирган.

Амир Темурнинг тасвирий санъатга бўлган қизиқиши фақатгина эстетик табиатга эга бўлмай, балки сиёсий мақсадларни ҳам кўзда тутган. Биз ҳозирги кунда кино ва телевидениедан тарғибот мақсадида қандай фойдалансак, Соҳибқирон ҳам тасвирий санъатдан айнан шундай мақсадларда фойдаланган.

Амир Темур ҳузурида тасвирий санъатдан кейин кенг қўлланиладиган санъат тури мусиқа бўлган. У шахмат санъатида ҳам ниҳоятда кучли бўлиб, бу соҳанинг усталари билан бемалол куч синашган.

Мутахассислар Шоҳи Зиндани «Шарқнинг ислом архитектураси энциклопедияси», деб аташган.

Амир Темурнинг мағрурлиги ва улуғворлиги ҳақида Ибн Арабшоҳ унинг табиати қоплонникидан, кайфияти шерникидан қолишмасди, деб ёзган. Унинг бу хислатидан атрофдагилар кўп азият чекишган, зеро у лаганбардорлик ва тилёғламачиликни ёмон кўрган, аччиқ бўлса-да, доимо ҳақиқатни айтишларини талаб қилган.

У ўз тақдирига беҳад ишонган. Ўзининг ҳар бир қўйган қадами ва қабул қилган қарорини Худонинг хоҳиш-иродаси билан боғлаган, кетмакет кучаётган зафарларини эса илоҳий кучларнинг ўзига кўрсатаётган марҳамати, деб ҳисоблаган.

Шубҳасиз, Амир Темурнинг айрим башорат қила билиш хислатлари ҳам бўлиб, бу унга ўша муҳитда буюк мунажжимларга хос сирли куч-қудрат бахш этган. Ҳар бир йирик воқеа-ҳодиса ёхуд муҳораба олдидан Амир Темурга илоҳий хабар келар, у бўлажак ишларнинг нима билан тугашини олдиндан айта олар, ғанимларининг макрларини сезар ва ўз амиру акобирлари орасидан хиёнат фикрида юрганларни топа билар эди.

Ундаги бу хислат муқим бўлмаган. Аммо Амир Темур ундан унумли фойдаланар ҳамда бошқаларнинг тасаввурини лол қолдирадиган тафсилотлар билан ўраб, уни янада бойитган, таъсир кучини усталик билан кучайтирган. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, масалан, Амир Темур ўзи билмаган бирор шаҳарга ташриф буюришидан олдин шу шаҳарнинг майдон-кўчалари ва кўзга кўринган аъёнларининг ҳаёти, юриш-туришлари тўғрисида ипидан-игнасигача хуфёна билиб олган.

Шаҳарга киргач эса у кўчаларда бемалол сайр қилган ва маҳаллий аъёнлардан бирини чақириб, барчанинг кўз ўнгида ундан фақат шу кимсагагина маълум бўлган воқеа ва муносабатлар тўғрисида худди эски танишлардек суриштирган. «Ана шунда суҳбатдоши ҳайратдан ёқа ушлар, Амир Темур рўй берган воқеаларнинг шоҳиди бўлган экандда, деган хаёлга борарди».

Ҳақиқатан ҳам, Амир Темурнинг хотираси ниҳоятда ўткир бўлган, энг кичик тафсилотларни ҳам ёдда сақлаб қола олган. Унинг аппоқчилари ҳар бир ўлка ҳақида, унинг бойликлари, харитаси, табиий ва сунъий истеҳкомлари, иқлими ва аҳолиси тўғрисида муқаммал ҳисоботлар тайёрлаб келтиришган. У бу маълумотларнинг барчасини

эслаб қолган ва улардан ўрни келганда салтанатининг манфаатлари ёхуд стратегиясини ўзгартириш учун фойдаланган.

Амир Темур салтанат юмушларига ва савдо-сотиқни ривожлантиришга катта эътибор берган. У ўз қўшинида қатъий тартиб-интизом ўрнатган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, у ҳеч қачон бировнинг ўлжасига кўз олайтирмаган. Бирор нарсага биринчи бўлиб қўл теккизган одам унинг эгаси ҳисобланган. Ҳамманинг ҳуқуқи тенг бўлган, энг обрўли акобир энг оддий аскар билан баробар турган.

Аммо, у ғорат қилишга расмий рухсат беришидан олдин кимда-ким бировни бесабаб хафа қилса, заррача ҳакорат ёхуд арзимас зўравонлик қилса, жони ва мол-мулки билан жавоб бериши хусусида қатъий огоҳлантирган. Гуноҳидан ўтиш, бир қошиқ қонидан кечиш тўғрисида гап бўлиши мумкин бўлмаган айбдорнинг ёнига тушишга ҳеч ким журъат қилолмаган. Бу қоида ҳеч қачон бузилмаган, унинг олдида ҳамма баробар бўлган.

«Амир Темур Европа билан эркин савдо-сотиқнинг тарафдори бўлган».

Арно Блин, Франция

Амир Темур мана шу эгилмас адолатпешалиги, мардлиги ва ўз замонасининг энг моҳир саркардаси бўлишдек хислатлари билан бир қаторда аскарлари кўз ўнгида юксак обруси ҳам қудратининг асосини ташкил этган. Бироқ буларнинг ҳаммаси, деб ёзади Л. Керен, Амир Темурнинг «ўз фуқароларига кўрсатган ақл бовар қилмайдиган таъсирини изоҳлаш учун камлик қилади. Содда қилиб айтганда, у ўз фуқароларининг хўжаси эди, зеро у раҳбар бўлишдек туғма, аммо ақлга сиғмайдиган табиий ва синоатли хислат соҳиби эди»[1].

Профессор Люсьен Керен қаламига мансуб иккинчи йирик асар – **«Самаркандга, Темур даврига саёҳат»** китоби илк бор 1990 йилда Парижда 3 минг нусхада чоп этилган. ЮНЕСКОнинг «Ипак йўли – мулоқот йўли» дастурига мувофиқ ёзилган ва нашрга тайёрланган бу асар 2002 йилда иккинчи марта қайта нашр этилди. 2006 йилда Парижда ушбу китоб-альбомнинг учинчи нашри босмадан чиқди[2]. Ушбу асар 1999 йилда япон тилида ҳам чоп этилди[3].

«Самаркандга, Темур даврига саёҳат» китобининг учинчи нашри Франциянинг машҳур «Imprimerі Nationale» нашриёти томонидан «Acte sud» нашриёти билан ҳамкорликда амалга оширилган. Давлат миллий босмахонасининг тарихий ва бадиий асарларни чоп этиш миллий бўлимидан 2005 йилда хусусий нашриёт бўлиб ажралиб чиққан ва «Acte sud» деб ном олган нашриёт замон талабларига мос ускуналар билан жиҳозланган.

Бу нуфузли нашриётда ранг-баранг журналлар, турли мавзудаги китоблар, маъмурий ҳужжатлар, мультимедиа махсулотларидан компакт-дисклар ишлаб чиқарилади. Нашриётнинг бош маъмурияти Арле шаҳрида, филиали эса, Парижда жойлашган. Китобни чоп этиш билан боғлиқ барча харажатлар ана шу нашриёт томонидан қопланган зътиборлидир.

Бу китобини ёзишда Л. Керен Кастилия Қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг француз тилига таржима қилинган Амир Темур

---

[1] Л. Керен. Амир Темур салтанати // француз тилидан таржимон ва изоҳлар муаллифи Б. Эрматов; махсус мухаррир Х. Султон; Сўз боши Луи Базен. –Т.: Маънавият, 1999. – 224 бет.

[2] Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzalès de Clavijo // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numéro, Paris, 1990; Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2002. – P. 354. Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – P. 354.

[3] Tamerlan au Japon // La Timuride, 20e numéro, Paris, 1999. – P. 3.

давлати пойтахти Самарқандга саёҳатига бағишланган кундалигини асос қилиб олган.

Испан дипломатининг тарихий далилларга асосланган хотираларида Амир Темур ўз даврининг қаҳрамони, миллатнинг ҳақиқий етакчиси, фавқулодда буюк шахс сифатида тасвирланган. Китобда тарихий ҳужжатлар таҳлили асосида, тарихий хронологияга риоя этган ҳолда Амир Темурнинг ўз давлатини шакллантириш, ривожлантириш ва мустаҳкамлашдаги мисли сиз хизматлари кўрсатиб берилган. Европа мамлакатлари билан дипломатик ва савдо муносабатларини урнатиши ҳақида ҳикоя қилинган. Унда Амир Темурнинг ўша давр Европа қироллари, шу жумладан, Кастилия Қироли Энрике III билан ёзишмаларига кенг ўрин берилган.

«Л. Керен Амир Темур тарихига доир мавжуд деярли барча манбаларни ўрганиб чиққан ва бу буюк зот шахси билан боғлиқ ҳаққоний тарихни очиқ ҳамда холис ёритиб берган. Шу нуқтаи назардан, жаҳонда ҳозирги кунгача бу мавзуда яратилган кўплаб асарлар орасида Л. Керен ёзган китоблар алоҳида ажралиб туради, деб ўйлайман. Шу маънода, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Л. Керенинг бу борадаги самарали фаолиятини юксак баҳолаб, француз олимини «Шуҳрат» медали билан тақдирлагани бежиз эмас».

Фредерик Бопертюи-Брессан, Франция

Соҳибқироннинг Франция Қироли Шарль VI га йўллаган хатларининг фотонусхалари келтирилган. Улар Амир Темурнинг буюк давлат арбоби, шавкатли саркарда, моҳир дипломат, нозиктаъб санъат ва фан раҳнамоси сифатидаги қобилиятлари ҳақида хулоса чиқаришга ёрдам беради.

Бундан ташқари, китобда Самарқанднинг ривожланиш тарихи, Амир Темур ва Темурийларнинг бу жараёндаги ўрни ҳақида ҳикоя қилинган. Китоб-альбомда Темур томонидан яратилган давлат ва унинг тарихи, жумладан, Темурийлар сулоласининг буюк вакиллари ҳаёти ва фаолиятига махсус бўлимлар бағишланган. Бобур ва унинг Ҳиндистондаги ҳукмронлик даврига алоҳида боб ажратилган.

Л. Кереннинг бу китобида Соҳибқирон Амир Темур тарихий меросининг буюклиги ёркин ифодасини топган. Муаллиф тарихий манбалар асосида гуллаб-яшнаган давлатда ўтказилган байрамлар руҳини тиклаган, у даврда яратилган ва ҳозиргача бетакрор маҳорат намуналари ҳисобланган меъморий ёдгорликлардан ҳайратини яширмаган.

Олимлар – Амир Темурнинг замондошлари, масалан, Соҳибқирон билан унинг Суриядаги юриши даврида учрашган араб тарихчиси Ибн Халдуннинг фикрича, Темур беқиёс тафаккур соҳиби бўлган, доимо янгиликка интилган, билим ва тажрибасини амалда қўллашга ҳаракат қилган. Забт этилган барча давлатларда маданият, санъат ва фан ривожига катта эътибор қаратган[1].

Профессор Л. Керен: «Сурия кутубхоналарида ишлаётганимда китоблардан бирида Темур Исонинг минораси ва Хумаинлар масжидини буздириб ташлаган эмиш, деган гапларни ўқиб қолдим. Аммо бу иншоотлар ҳозиргача бус-бутун турибди. Душманлар атайлаб бундай ёлғонларни тарқатиб, Темур ҳақида салбий фикр туғдиришга ҳаракат қилган», – деб ёзган таассуф билан.

«Самарқандга, Темур даврига саёҳат» китоби мутахассислар ва танқидчилар томонидан юқори баҳоланган ва Темурийлар даврига бағишланган Европа нашрлари орасида энг яхшиси деб тан олинган. Мутахассисларнинг фикрича, мазкур китобнинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, де Клавихонинг кундалигини испан тилидан французчага таржима қилиш жараёнида ҳамда кўплаб архив материалларидан фойдаланган ҳолда Л. Керен ишончли манбалар асосида Амир Темур билан боғлиқ тарихий ҳақиқатни кўрсатиб бера олган.

2006 йилда чоп этилган «Самарқандга, Темур даврига саёҳат» китобининг учинчи нашри унинг китобхонлар орасида кенг оммалашгани-

[1] Қаранг: Lucien Kehren. La rencontre de Tamerlan et d'Ibn Khaldoun // La Timuride. – Paris: 1996. № 16. – P. 9-14; Л. Керен. Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви. Француз тилидан А. Саъдий таржимаси // «Соҳибқирон юлдузи», 2013. № 10. – 4-7-бетлар.

дан далолат беради ва у Европа китобхонларида улуғ бобокалонимиз буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур шахсига катта қизиқиш уйғотгани шубҳасиз. Бу китоб япон тилига ҳам таржима қилингани ва Японияда нашр этилгани бу фикрнинг яна бир тасдиридир[1].

Бундан ташқари, Керен билан ҳаммуаллифликда 1996 йилда **«Амир Темур ва Франция»**[2] номли рисолани тайёрладик ва ўзбек тилида Тошкентда чоп эттирдик.

Люсьен Кереннинг Францияда нашр этиладиган **«Темурийлар»** бюллетенида 1994 йили чоп этилган **«Амир Темур ва Византия»**[3] номли мақоласи ҳам эътиборлидир. Мазкур мақола Амир Темур ва кўҳна Византиянинг янги хукмдорлари ўртасидаги муносабатларга бағишланган. XIV асрнинг охирида Амир Темур Марказий Осиёда ўз салтанатини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш билан шуғулланаётган бир пайтда, Ғарбда Усмонли турклар ҳам мамлакат кудратига бор кучини сафарбар этган. Уларнинг султони Боязид Йилдирим Косовода сербларни мағлуб этган отаси Султон Мурoддан қолган ишларни давом эттириб, насронийларга қарши уруш олиб борган. Ҳақиқатан ҳам, ўшанда Султон Боязид армияси бутун Европага таҳдид солган. Жумладан, бу таҳдид Руминия ва Грециянинг босиб олинишидан, Венгрияга ҳам хавф катта эканидан дарак берган. Европаликлар анча ожиз бўлиб қолгани боис, ушбу муаммонинг ягона ечими Амир Темур деб ҳисоблашган.

1391 йили отаси вафотидан сўнг тахтга чиққан ва Шарқий Европа империяси хукмдорига айланган Қирол Мануил Султон Боязиднинг қаҳрига дучор бўлган. Натижада Султон Боязид сувда ҳам, қуруқликда ҳам Константинополь атрофини қуршаб олган. Амир Темур XIV асрнинг охирида Марказий Осиёдан жанубга, Кавказ, Қора денгиз, Олтин Ўрда хонлиги ҳудудларига юриш қилган даврда Мануил II Палеолог Европа қироллари билан бирлашиш мақсадида дипломатик алоқаларни мустаҳкамлаш учун Париж ва Лондонга сафарга чиққан. У 1400 йилнинг 3 июнида Парижга кириб борган ва французларда яхши таассурот қолдирган. Қирол Шарль VI томонидан Лувр саройида меҳмон қилиниб, декабрь ойида Парижни тарк этган ва Лондонга келган. Бу ерда янги қирол Генри IV Ланкастр билан учрашган. Бироқ сафар давомида Константинополни қутқариш учун фақат қуруқ ваъдаларни тинглашига тўғри келган, холос. Ғарбий Европадан дардига даво топмаган Мануилнинг муаммосига Амир Темур ечим топган. Қисқа муддатда, яъни 1402 йилнинг 28 июлида Амир Темур Анқара жангида усмонли турклар қўшинини тор-мор этиб, Султон Боязидни асир олган, унинг қўл остидаги насроний ва туркман асирларни эса зудлик билан озод этган. Шу тарика, Амир Темур Европага хавф солиб турган улкан ва хатарли таҳдидни бартараф қилган.

Люсьен Кереннинг **«Бир европалик Амир Темур армиясида»** номли мақоласида эса Анқара жангидан сўнг Амир Темур ҳарбийлари сафига қўшилган бавариялик Иоҳанн Шильтбергер номли аскарнинг саргузашти ҳақида маълумотлар келтирилган[4].

---

[1] Tamerlan au Japon // La Timuride, 20e numéro. Paris, 1999. – P. 3.

[2] Л. Керен, А. Сандов Амир Темур ва Франция. – Т.: Адолат, 1996. – 88 бет.

[3] Lucien Kehren. Tamerlan et Byzance // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 1le numéro. Paris, 1994. – P. 3–5.

[4] Lucien Kehren. Un Européen dans l'armée de Tamerlan // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 12e numéro. Paris, 1993. – P. 15.

«... Ислом Каримов менга «Шуҳрат» медалини топширди ва бу мен учун яна бир кутилмаган воқеа бўлди. Бундай юксак эътибордан бошим осмонга етди. Ўзбекистон Президентининг мени мукофотлаш ҳақидаги Фармони француз тилида ёзиб келингани эса мени янада ҳайратга солди ва беҳад қувонтирди».

Люсьен Керен

Невман Йоханснинг таъкидлашича, Шильтбергер Мюнхенда туғилган бавариялик ҳарбий бўлган. У 1396 йилда Никополдаги мухорабада турклар томонидан асирга олинган. Анқара жангида турклар томонида туриб Амир Темурга қарши урушган, бироқ мағлуб бўлган ва яна асирга тушган. Ушбу тарихий воқеаларнинг гувоҳи ва иштирокичисига айланган Шильтбергер ўзининг ушбу ғайритабиий саргузашти ҳақида фақатгина икки оғиз гап айтган: «Шу тарика, мен Амир Темур асирига айландим ва унинг мамлакатида бўлдим. Сўнг у билан отта миндим»[1].

Амир Темур ўлимидан сўнг Шильтбергер Сохибқироннинг ўғли ва набирасига 1427 йилга қадар хизмат қилган. Шильтбергер Амир Темур ва Боязид ўртасидаги тўқнашув тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтирган:

Амир Темур Боязиддан Сивас шахрини бўшатиб беришни сўрайди, бироқ Боязид рад этади. Амир Темур бир миллион лашкар йиғиб Сивасни босиб олади. Босиб олишдан олдин яхшилик билан шаҳарни тарк этишини сўраган Амир Темур Боязидга гарнизондаги одамлар қонини тўкмасликка ваъда беради. Ўз ваъдасида туриш учун Амир Темур қон тўктирмайди. Амир Темур ўз юртига қайтгач, кетидан Боязид яна уч юз минг қўшин тўплаб Амир Темурга тегишли бўлган Кичик Арманистон ва Эрзинжон шахрига юриш қилади. Амир Темур Анқара жангида мағлуб бўлган Боязиднинг олтин захирасини мингта туяга юклаб олиб кетади. Асирга тушган Боязид сафарда олиб кетилаётганда, яъни 1403 йил 8 мартда вафот этади[2].

Люсьен Кереннинг фикрига кўра, Шильтбергер тарихий далилларни келтиришига қарамасдан, айрим жойларда адашган бўлиши ҳам мумкин. Хусусан, Амир Темур бир пайтнинг ўзида икки йўналишда юриш олиб борганлигидан бехабар Шильтбергер кўп воқеаларни аралаштириб юборган бўлиши табиий. Масалан, Сурия ва Сивасдаги жанглар турли юришлардир.

Шильтбергер Амир Темурнинг Дамашқни босиб олиши ҳақида ҳам гувоҳлик берган. Бироқ, у келтирган фактлар бўрттириб ёзилганлиги ва ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ. Люсьен Кереннинг ёзишича, ўшанда шаҳар қисман бузилган, холос. Шу боис, Шильтбергернинг ёдномалари тарихий ҳужжат сифатида ишонарли кучга эга эмас.

Л. Керен 1996 йилда ЮНЕСКОнинг бош қароргоҳида Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш доирасида ташкил этилган турли мамлакатлар темуршунослари иштирокидаги халқаро конференция ҳамда **«Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши»** ҳафталигини тайёрлаш ва ўтказишда фаол иштирок этган таниқли жамоат арбобидир. Ўша йили Л. Керен **Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг фармонига биноан «Шуҳрат» медали билан тақдирланган.**

Л. Кереннинг Амир Темур ҳақидаги китоблари уни донғи кетган темуршунос олимлар қаторига қўшгани бежиз эмас. Айниқса, уни Сохибқироннинг Европадаги ўрни ва хизматига оид фикрлари диққатни жалб этади. **Л. Керен Амир Темур Европа андозасидаги буюк давлат бошлиғи ва музаффар саркарда, моҳир дипломат ва илм-фан ҳомийси эканлигини алоҳида эътироф этади.**

---

[1] Путешествия Иоганна Шильтергера по Европе, Азии и Африке (с 1394 по 1427 г.) // Перевел с нем. и примеч. Ф. Браун / под ред. Б. Ахмедов. – Т.: «Шарқ». 1997. – 240 с.

[2] Путешествия Иоганна Шильтергера по Европе, Азии и Африке (с1394 по 1427 г.) // Перевел с нем. и примеч. Ф. Браун / под ред. Б. Ахмедов. – Т.: «Шарқ». 1997. – 240 с.

Л. Керен «Амир Темур» номли икки қисмдан иборат, олти пардали пьеса ҳам яратган. Л. Кереннинг Амир Темур тўғрисидаги Европа манбаларига доир бир қатор мақолалари ҳам диққатга сазовордир.

Ўзбек китобхони Л. Кереннинг **«Амир Темур салтанати»** китобидан айрим боблар[1] билан ҳамда **«Элчининг гувоҳликлари»** мақоласи[2] билан танишишга муваффақ бўлганлар. Улар нафақат олимлар ва мутахассисларда, шу билан бирга, кўп сонли ўзбек муштарийларида катта қизиқиш уйғотди. Шундан сўнг Л. Кереннинг китоби тўла ҳолда ўзбек тилига таржима қилинди.

Профессор Л. Керен Амир Темур тўғрисида олиб борган тадқиқотларининг хулосаси сифатида шундай деб ёзади: **«Бир томонда қаттиққўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қутлаб, ҳимоясига оладиган Темур туради; бир томонда бутун-бутун шаҳарларни забт қилувчи Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар, анҳорлар қурдирувчи ва боғлар барпо эттирувчи Темур туради. Бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда»**[3].

«Улуғ Соҳибқироннинг шарифда қолдирган изи ҳали кўп асрлар давомида ўрганилиб, келажак авлодлар учун намуна бўлиб хизмат қилади».

Люсьен Керен

Кези келганда, Амир Темурнинг 670 йиллиги кенг нишонланган йилда мамлакатимизда Л. Керен илмий фаолиятига бағишланган «Қалб амри билан» номли ҳужжатли фильм яратилганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Унда Амир Темур шахси ва темурийлар даврини ўрганишга ўз умрининг катта қисмини бағишлаган ушбу француз олимининг фидойи изланишлари атрофлича таҳлил ва талқин этилган.

Фильмда Л. Керен ўз хотира ва тассуротларини сўзлаб, ҳозирги кунда Амир Темур ҳаёти ҳақида ҳақиқатни ёзиш ва мунтазам изланишлар олиб бориш зарурлигини таъкидлаган[4].

Люсьен Кереннинг «Амир Темур салтанати» китобига Луи Базен ёзган сўз боши

Луи Базен

Louis Bazin

Амир Темур ёхуд «Темур Ҳукмдор» каби тарих ғилдирагини ўзгартирган инсонлар жуда кам: у 1402 йили Анқара жангоҳида Боязид Йилдирим устидан қозонган йирик ғалаба Константинополь умрини ярим асрга узайтирди ва бу билан Европани турк истилосидан сақлаб қолди; у Тўхтамишхон ва Олтин Ўрдага берган кудратли зарбалар русларни мўғул мустамлакасидан халос қилди ва Московияга ислоҳотларни амалга ошириш имкониятини яратди; унинг Ҳинд Шарқ, Эрон ва Шимоли-ғарбий Ҳиндистонга қилган юришлари ушбу минтақаларнинг сиёсий мувозанатини тубдан ўзгартириб юборди.

Шунга қарамай, Амир Темурни Ғарбда яхши билишмайди. Бу, айниқса, Пети де ла Круа француз тилига таржима қилган «Зафарнома» туфайли уни зиёлилар орасида кенг танитган XVIII асрда эмас, балки бизнинг давримизда яққол кўзга ташланади.

---

[1] Л. Керен. Амир Темур салтанати // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» хафталигининг 1994 йил апрель сонлари.

[2] Л. Керен. Элчининг гувоҳликлари // «Андижоннома» газетаси. 1995, 17 ноябрь.

[3] «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1994, 15 апрель.

[4] «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил апрель сонлари; «Андижоннома», 1995, 17 ноябрь; «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 15 апрель сонлари.

У Шарқ мамлакатлари ҳаётида катта из қолдирган, бу ўлкаларда унинг номи яхши маълум, бироқ шахси ва тарихий роли тўғрисидаги фикрлар бир-бирига қарама қаршидир; рўй берган воқеалардан сўнг олти юз йилдан зиёд вақт ўтган бўлса ҳам Амир Темур мавзуси бетўхтов бахсларга сабаб бўлмоқда, у ҳақида турли ривоятлар тўқилмоқда.

Мазкур китобда жаноб Люсьен Керен бу ғаройиб сиймо тўғрисидаги замонавий, баъзан бир-бирига зид тарихий билимларни ойдинлаштиришга, тор мутахассислар гуруҳигагина маълум бўлган айрим маълумотларни кенг китобхонлар ўртасида оммалаштиришга ҳаракат қилади.

Жаноб Керен Амир Темурнинг уч авлоди вакиллари: Шоҳрух Мирзо, Улуғбек ва Бобурга бўлган чуқур хурматини биз билан ўртоқлашади.

Амир Темурнинг ўғли ва меросхўри бўлмиш Шоҳрух Мирзо қирқ йил мобайнида отаси бунёд этган салтанатнинг катта бир қисмига ҳукмдорлик қилди ва унинг парчаланиб кетишининг олдини олди. Адабиёт ва санъатнинг ҳомийси ҳисобланмиш бу подшоҳ Самарқанднинг гуллаб-яшнаши учун катта хизмат кўрсатди, мард ва одил ҳукмдор сифатида танилди.

Унинг ўғли Улуғбек шоҳ эмас, балки олим сифатида донг таратди: дунёдаги тенги йўқ расадхона яратган бу аллома ўз давринг энг буюк фалакиётчиси эди, ўзи олиб борган тадқиқотлар ҳамда араб ва хитой олимларининг асарларини ўрганиш натижасида у само жисмларининг энг биринчи ва энг мукаммал жадвалини яратди.

Амир Темурнинг авлодларидан бири бўлмиш Бобур эса Ҳиндистонда инглиз мустамлакачилари келгунича ҳукмронлик қилган Буюк Мўғул империясига асос солган.

Кўриниб турганидек, Люсьен Кереннинг ушбу китоби буюк бир оилага бағишланган бўлиб, унда аниқ тарихий фактлар ёрдамида қудратли фотиҳ бўлган Амир Темурнинг ёрқин характери ёритилади.

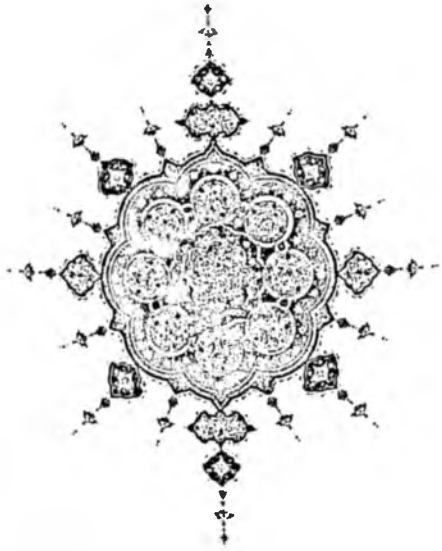

Алишер Навоий девонига ишланган қадимий шакл.

Titre ancien du Divan d'Alicher Navoï.

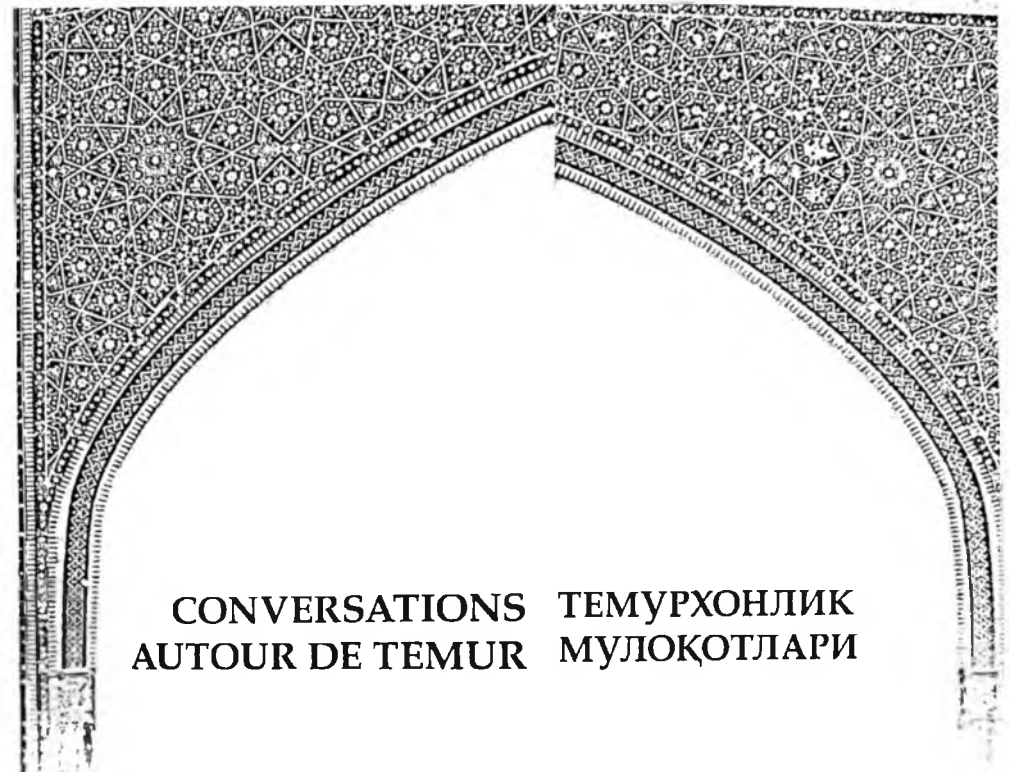

CONVERSATIONS AUTOUR DE TEMUR

ТЕМУРХОНЛИК МУЛОҚОТЛАРИ

Қуйида ҳавола этилаётган суҳбат 1996 йили «Темурхонлик мулоқотлари: Амир Темур француз олими наздида» сарлавҳаси остида ушбу китобнинг биринчи нашрида, шунингдек, «Халқ сўзи» газетасида эълон қилинган[1].

Амир Темур — ўзбек ва француз олимлари нигоҳида

Бу ҳақда гап борганда, аввалambор, Ўзбекистон Республикасининг Франция Республикасидаги Фавқулодда ва мухтор элчиси бўлиб ишлаган даврimda мамлакатимизнинг Париждаги элчихонасида, шунингдек, юртимизда ўтказилган бир қатор илмий-амалий анжуманларда, турли мулоқот ва учрашувларда Л. Кереннинг фаол иштирок этганини алоҳида таъкидлашни истардим. Бу фикримнинг тасдиғи сифатида биттагина мисол келтириш билан кифояланаман.

Гап шундаки, 1995 йили 30 июлда Ўзбекистоннинг Париждаги элчихонасида профессор Р. Шамсутдинов билан профессор Л. Керен илмий-ижодий учрашувини уюштиргандик. Орадан кўп ўтмай, яъни 1995 йил 9 декабрда «Андижонда Соҳибқиронни хотирлаб» мавзусида ўтказилган илмий-назарий анжуманга Л. Керен ҳам **«Темурийлар давлатининг асосчиси ва ҳукмдори Темурбек элчи Клавихо нигоҳида»** мавзусида маъруза қилиб бериш учун таклиф этилди.

Ўшанда Л. Керен бу тадбирда қатнашишни жуда хоҳлаган. Аммо оилавий шароити боис боролмаганидан афсусланиб, анжуман қатнашчиларига хат йўллаган. Иккимизнинг ҳам маъруза матнларимизни Андижонга юборишимизга тўғри келган эди. Орадан сал фурсат ўтиб, Л. Кереннинг ушбу хати ва маърузаси Амир Темур ҳаётига бағишланган ўша анжуманда ўқиб эшиттирилгани ва анжуман материаллари тупламида эълон қилингани ҳақидаги хабарни айтганимда, у ниҳоятда мамнун бўлган[2].

«Амир Темурнинг Багдодга юриши», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» китобидан. Метрополитен музейи, АҚШ.

«Campagne d'Amir Temur à Bagdad», tiré de «Zafer-nâmè» de Cheref ed-Din Ali Yezdi. Metropolitan Museum of Art, États-Unis.

[1] Қаранг: Халқ сўзи, 1996, 13, 15 ва 26 март; Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция / Р. Шамсутдинов. – Т.: «Адолат», 1996; Қурбонов Х., Холмирзаев Э. Тарих ибратдан кельажак ушешгаҳи. – Т.: «Шарқ», 2014. – 135–137-бетлар.

[2] Андижонда Соҳибқиронни хотирлаб: илмий-назарий анжуман материаллари. – Андижон, 1996. – 21-бет.

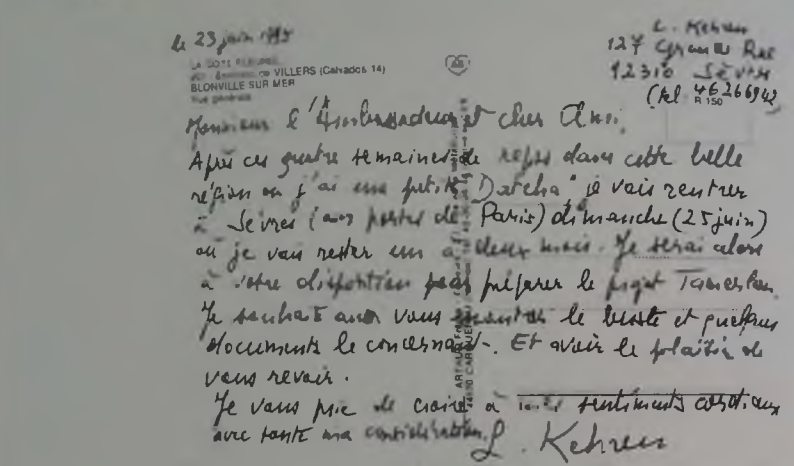

Люсьен Кереннинг Акмал Саидовга мактуби. 1995 йил 23 июнь.

Lettre de Lucien Kehren à Akmal Saidov. Le 23 juin 1995.

Ўша йилларда Л. Керен билан узаро ҳамкорликда Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихининг Францияда урганилиши буйича бир қатор тадқиқотларни амалга ошириб, ҳаммуаллифликда китоб ва мақолалар ҳам чоп этдик[1]. Унинг ташаббуси асосида Франциядаги **«Осиё жамияти»**[2] аъзоси бўлганимдан фахрланаман. Л. Керен томонидан 1995 йилнинг 23 июнида каминага йўлланган қуйидаги самимий мактуб матнидан ҳам ўша даврнинг қизғин ижодий ҳамнафаслиги яққол уфуриб турибди:

«Жаноб Элчи ва муҳтарам дустим,

Ушбу гузал вилоятда жойлашган кичик оромгоҳимдаги дам олишимни суне, якшанба – 25 июнь куни Париж дарвозаси бўлган Севрга қайтиб, 1–2 ой ўша ерда қоламан. Шу боис «Амир Темур» лойиҳаси буйича ишлаш учун Сизнинг тасарруфингизга буламан. Буюк Соҳибқиронга тегишли бўлган бюст ва айрим муҳим ҳужжатларни Сизга курсатмоқчиман. Сизни яна кўришдан шод бўламан.

Чуқур эҳтиром ила,
Л. Керен».

---

[1] Қаранг: Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996

[2] «Осиё жамияти» (фр. «Société asiatique») – 1822 йилда Силвестр де Саси ва Гароден Тасси томонидан асос солинган олимлар жамияти бўлиб, унинг максади Шарк тилларини рағбатлантириш, шарқшуносликнинг маърузалари ва илмий ишларини чоп этиш ҳамда ... ўтказиладиган конференция тезисларини франгзабон илм-фан ҳамжамиятини ҳамкорлигини ... «Осиё жамияти»нинг ташкил топиши Қирол фармони билан 1829 йил 15 апрелда тасдиқланган булиб, унинг биринчи Раиси этиб Антуан Исаак Сильвестр де Саси ва унинг котиби этиб Жан-Пьер Абель Ремюза тайинланган. Биринчи аъзолари эса Жан-Франсуа Шампольон ва Эжен Бюрнуф бўлган. 1910 йилга келиб уюшмага айланган ва 1965 йилда ўз мақомини ... «Осиё жамиятининг фаолияти давомида «Осиё жамияти» кўпгина нуфузли институтлар билан ҳамкорлик қилди. «Осиё жамияти»ни ... Миллий Марказий (Palais de l'Institut), яъни Бадиий адабиёт ва кўлёзмалар Академияси ... да бўлиб ўтади. Унинг таъсирчан ... 100 000 томдан ортиқ адабиёт ва 200 га яқин даврий нашрлар мавжуд. Ҳозирги кунда ... «Осиё жамияти»га 500 дан ... булиб, унинг нашри – «Осиё журнали» («Journal asiatique») 1822 йилдан бери ҳар олти ойда бир марта чоп этиб келинади. Илмий тадқиқотлар миллий маркази (Centre National de La Recherche ... сумагида чиқадиган ушбу журналга 1935–46 йилларда машҳур темуршунос Рене Груссе бош муҳаррирлик қилган.

Люсьен Керен ва Акмал Саидов. Париж, 1996 йил.

Lucien Kehren et Akmal Saidov. Paris, 1996.

Шунга ҳам йигирма йилдан зиёд вақт бўлибди. Л. Керен 2013 йил июнь ойида, 92 ёшида оламдан ўтди, лекин унинг Амир Темурга оид тадқиқотлари Ўзбекистонда ва дунё миқёсида қизиқиб ўрганилмоқда.

Орадан йигирма йил ўтганига қарамай, ўша мулоқотда муҳокама этилган масалаларнинг бугунги кунда ҳам долзарб ва аҳамиятли эканлигини инобатга олиб, шунингдек, Ўзбекистонга ва Амир Темур шахсига ўз умрининг катта қисмини бағишлаган фидойи темуршунос, салоҳиятли ҳаммуаллиф, қадрдон дўст Л. Кереннинг порлоқ хотираси олдида ҳурмат бажо этган ҳолда, суҳбат матни ўзгартиш ва қисқартиришларсиз тақдим этилмоқда.

А. САИДОВ: Тарихий воқеалар ва тарихий шахслар ҳақида ёзиш, хоҳ улар узоқ ўтмишга, хоҳ яқин даврга тааллуқли бўлсинлар, ниҳоятда мураккабдир. Жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан бири, Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига улкан ҳисса қўшган улуғ давлат арбоби ва мўзаффар саркарда, Шарқ меъморчилиги, илм-фан ва маданият ҳомийси бўлмиш ҳазрати Амир Темур тўғрисида холисона ёзиш эса минг чандон оғирроқдир. Лекин шунга қарамасдан, Сиз ҳурматли профессор, темуршунослик мавзуига қўл ургансиз. Бунинг сабаби нимада ва Сизни бобокалонимиз ҳақида кўп йиллар мобайнида тадқиқотлар олиб боришга нималар ундади?

Л. КЕРЕН: Жуда тўғри. Ўтмишда яшаб ўтган тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятини асосли талқин қилиш ниҳоятда қийин. Зеро, бу ишни ўша замон руҳида, улар яшаган давр урф-одатлари, эътиқоди ва ҳис-туйғуларини эътиборга олиб адо этишга ҳаракат қилиш дар-

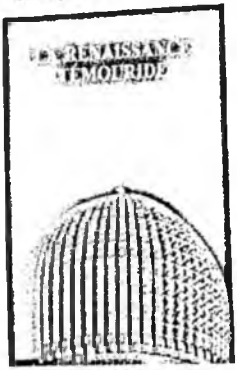

«Темурийлар ренессанси». – Париж: ЮНЕСКО, 1996 йил.

La renaissance Témouride. – Paris: UNESCO, 1996.

кор. Яна бир томони, очиғи, Темурбекка келганда, фақатгина ҳали йўқ бўлиб кетмаган, дўстлари ёки мухолифлари томонидан ёзилган, карама-қарши далилларга асосланган ҳужжатларгина мавжуд, холос.

Амир Темур ва темурийлар сулоласи ҳаётини ўрганишга киришишдан аввал мен шахсларнинг мозий йўриғини ўзгартиришга қодир эканини исботлаган буюк музаффарларнинг таржимаи ҳолларини ўқишни ёқтирар эдим. Бу борада, айниқса, буюк Искандар, Ганнибал, Цезарь, Аттила, Чингизхон, Наполеон ҳаёти ҳақидаги китобларни ўқиб чиққан эдим.

Амир Темур тўғрисидаги онда-сонда учраган маълумотлар менга камсонли ва кўлами тор кўринар эди. Ниҳоят, мен аслида камтарин, қарийб бутун Осиёни эгаллаган, ҳеч қачон мағлубиятга учрамаган, ажойиб меъморий ёдгорликлар қурдирган ва Европани босиб олиш хавфини солиб турган Боязидни мағлуб этган инсонни яхшироқ англаш истагида ёзилган барча манбаларни қидириб топишга жазм этдим.

Мен Темурбек авлодидан бўлмиш Парижда яшаётган Исломбек Худоёрхон ўғли билан танишиб қолдим. Бу ажойиб зиёли билан дўстлашиб кетдим. У менга темурийлар маданиятининг инқирозига гувоҳ даврлар ҳақида сўзлаб берди ва тадқиқотларимни давом эттиришга ундади.

Лекин, мени Темурбек таржимаи ҳолини ёзишга даъват этган яна бир нарса – 1961 йилда Самарқандга сафар қилиб, темурийлар ёдгорликларига маҳлиё бўлиб боққан онларим бўлди. Менга, айниқса, ёққани ва ҳануз қалбимни ром этиб турғани Амир Темур мақбарасидир. Самарқандда ўтган бир ой ичида тез-тез уни томоша қилишга бориб турдим. Менга шу нарса аён бўлдики, санъатнинг шундай шоҳ асарини қурдирган инсон, баъзи таржимаи ҳолларда тасвирланганидек, «ёввойи ва вайронкор истилочи» бўлиши мумкин эмас эди.

Мен ўз олдимга Темурбекнинг ҳаққоний таржимаи ҳоли ҳақида асар ёзиш ва чоп эттириш вазифасини қўйдим. Бу режам Амир Темур мақбарасини диққат билан томоша қилиб, ўрганиб чиққанимдан кейин туғилди. Европага қайттач, ишга киришдим ва кейинги йиллар ичида бу мавзу бўйича ўқиганларим менга режамни амалга оширишга имкон берди.

Темур маҳобатли саркарда, шу билан бирга буюк ташкилотчи, санъаткор ва олимлар раҳнамоси, мозий йўриғини ўзгартира олган шахсларга йўлдош сеҳрга эга бўлган зотдир.

Мен бир неча ўн йил давомида Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ўргандим ва 1978 йилда унинг таржимаи ҳолини, сўнгра 1990 йилда Руи Гонсалес де Клавихонинг Амир Темур саройига ташрифи ҳақидаги изоҳли асарини, Темурийлар мавзусига бағишланган бир неча мақолаларимни чоп эттирдим ва ҳозир ҳам Амир Темур тўғрисидаги тадқиқотларимни давом эттирмоқдаман. Темурийлар даври тарихчилар, файласуфлар, иқтисодчилар, илоҳиётчилар ва ҳарбийлар учун ҳали-бери туганмас ва серзавқ бир мавзудир, зеро Темурбек фаолияти мазкур соҳаларнинг барчасини кенг қамраб олган.

А. САИДОВ: Чиндан ҳам Соҳибқирон бутун бир янги тарихий даврни, яъни Шарқ Уйғонишининг иккинчи босқичини яратган олам-шумул шахс (Шарқ Ренессансининг биринчи босқичи IX асрнинг иккинчи ярмидан то XIII аср мўғуллар истилосигача бўлган даврни ўз ичига олади).

Шунинг учун «Темурийлар Ренессанси», яъни Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида Марказий Осиё, умуман, жаҳон цивилиза-

«Темурхонлик мулоқотлари». «Халқ сўзи», 1996 йил 13, 15 ва 26 март сонлари.

«Conversations autour de Temur». Journal «Xalq so'zi», les 13, 15 et 26 mars 1996.

циясига қўшилган улкан ҳисса ҳақида бемалол гапириш мумкин.

Л. КЕРЕН: Темурийлар ёдгорликлари Шарқда меъморчилик ва наққошлик санъатининг юксак чўққисидир. Темурбек бутун Осиёнинг энг яхши наққошларини Самарқандга йиғиб, уларни ўз салтанатидаги уста ва наққошлар билан биргаликда ишлатиб, шу ёдгорликларни яратган. Амир Темур даврининг санъат намуналарини унинг ворислари, айниқса Мирзо Улуғбек, кейинчалик эса, бошқа авлодлари давом эттирганлар.

А. САИДОВ: Амир Темур тарих бунёдкори бўлган. У буюк меъморчилик ёдгорликларини барпо этган, улкан боғу роғлар яратган, сув иншоотлари қурдирган, шаҳар ва қишлоқларни тиклаган. Соҳибқирон ўз она юрти Шаҳрисабздаги машҳур Оқсаройнинг кошинкор ва ганчкор юксак пештоқининг гулдор нақшлари орасига **«Бизнинг куч-қудратимизга ва кароматимизга шубҳаланганлар иморатларимизга назар этсинлар»**, деб ёздирган экан.

Таниқли академик В. Бартольд таъкидлаганидек, «мусулмон меъморчилигидаги энг яхши давр Темур ва унинг авлодлари номи билан боғлиқ». Руи Гонсалес де Клавихо Оқсаройнинг гўзаллигидан ҳайратланиб, **«ҳатто моҳир усталари билан жаҳонга машҳур Парижда ҳам бу иш жуда гўзал ҳисобланган бўлур эди»**, – деб ёзган.

Л. КЕРЕН: Темурийлар санъати бошқа санъат шакллари билан уйғунлашиб кетган. Чунки, Амир Темур Самарқандга Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ мусулмон юртларининг рассом, ёзувчи ва кулолларини ўз салоҳиятларини ишга солишга ва шогирдлар етиштиришга чорлаган.

Уларнинг асарларидан кўплари йўқолган, лекин бизгача етиб келганлари (ва бахтга қарши, жаҳон бўйлаб таркаб кетганлари) жуда юксак даражадаги асарлар сифатида тан олинган.

А. САИДОВ: Гапингизнинг яққол тасдиғи сифатида таниқли ёзувчи, Марказий Осиё ва Афғонистон бўйича мутахассис М. Берринг суратқашлар Р. Мишо ва С. Мишо билан ҳамкорликда Франциянинг энг йирик ва машҳур Миллий нашриётида чиқарган **«Мовий нақшлар»** номли китобини кўрсатиш мумкин.

Бу китобни ота-боболаримиз кўп асрлар давомида ривожлантириб келган ганчкорлик санъатининг қомуси деса бўлади. Бу санъат XV асрда Амир Темур ва темурийлар даврида ўзининг юксак чўққисига кўтарилган.

Сизга маълумки, бу китобда мусулмон меъморчилигининг Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот, Шероз, Табриз ва Исфаҳондаги бебаҳо ёдгорликлари ва «Шарқ Рафаэли» номи билан жаҳонга машҳур рассом – ватандошимиз Камолиддин Беҳзод асарлари аниқ рангларда тасвирланган[1].

Амир Темур даврида Шарқда азалдан кенг тарқалган кандакорлик, ганчкорлик, каштачилик, ёғоч ўймакорлиги, металлга ишлов бе-

[1] Fairces d'azur. – Paris, 1995. – P. 315.

риш, кулолчилик, хаттотлик, монументал рангтасвир ва халқ амалий санъатининг бошқа турлари кенг ривожланган.

Умуман, Темурийлар Уйғониш даври бутун инсониятга Мирзо Улуғбек, Мир Алишер Навоий, Мирзо Бобур, Камолиддин Бехзод, Хондамир, Абдураззоқ Самарқандий, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи, Мирхонд, Атойи, Саккокий, Лутфий каби номдор алломаларни берган. Улар ўз фаолияти, ёзган асарлари билан башарият маънавияти хазинасига салмоқли ва муносиб ҳисса қўшганлар. Уларнинг нафис ва нозик санъати инсонлар қалбини ҳамон тўлқинлантириб келмоқда.

Л. КЕРЕН: Ҳа, Амир Темур авлодларининг деярли барчаси зиёли ва мусаввир кишилар бўлиб, мавжуд миниатюра санъатини янгилаб ва бойитиб, ўзлари яшаб-ҳукмронлик қилган даврнинг «Темурийлар Уйғониш даври» деб аталиши ва юксакликка кўтарилишига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Темурийлар жаҳон санъати ривожига салмоқли улуш қўшган сулолалардан ҳисобланади.

Амир Темур авлодларининг деярли барчаси зиёли ва мусаввир кишилар бўлиб, мавжуд миниатюра санъатини янгилаб ва бойитиб, ўзлари яшаб-ҳукмронлик қилган даврнинг «Темурийлар Уйғониш даври» деб аталиши ва юксакликка кўтарилишига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Темурийлар жаҳон санъати ривожига салмоқли улуш қўшган сулолалардан ҳисобланади.

А. САИДОВ: Темуршуносликдаги энг катта муаммолардан бири – бу манбалар муаммосидир. Сохибқирон тўғрисида ҳам Шарқда, ҳам Ғарбда жуда кўп асарлар битилган. Бу улуғ зот шахси ҳозирги кунда ҳам тадқиқотчилар диққат-эътиборини тортиб келмоқда. Аммо, бу борада яратилган ҳамма тарихий солномаларни, илмий асарларни, бадиий китобларни бир хилда баҳолаб бўлмайди. Шундай эмасми?

Л. КЕРЕН: Темурбек шахси ва «Тузуклар»ига келганда энг мушкули (аслида барча тарихий таржимаи ҳолларда ҳам) уларни ўша давр рухида ўрганишдир. Амир Темур таржимаи ҳоли яна шу билан мураккабки, у ҳарбий, бошқарув, санъат ва сиёсат каби турли жабҳаларда фаолият кўрсатган ноёб, ўта қобилиятли шахс.

Агар унинг наслий камтаринлигини ва ўша, Мовароуннаҳрдаги тахт учун шиддатли курашлар даврида хукмдорликни қўлга киритишда қанчалик куч сарфлаганини олиб қарайдиган бўлсак, ўзининг барча режаларини амалга оширишдаги зафарлари нақ мўъжизанинг ўзи бўлиб кўринади. Бунда ўтмишдаги воқеа ва шахслар ҳаётидан намуналар келтириш ва қиёслашга асосланувчи тарихчилар эътиборини тортадиган алоҳида бир ҳолат бор.

А. САИДОВ: Менимча, ҳар бир изланувчи учун энг мушкули – бу ўша даврнинг ўта зиддиятли булганидир. Темурийлар даври бу кўчманчилик ва ўтроқ ҳаёт, мажусийлик ҳамда ислом дини тўқнаш келган мураккаб даврдир. Замонасининг фарзанди бўлган Амир Темур мавжуд муаммолар қаршисида довдираб қолмаган. Шундай бир ички ва ташқи қарама-қаршиликларга тўла макон ва замонда Амир Темур бекликдан музаффар жаҳонгир даражасига кўтарилган. Шунинг учун у тартиб-интизомни ҳамда маҳобатни ёқтирадиган дили билан суғорилган феъл-атвори туфайли тарихда чукур из қолдирган.

Л. КЕРЕН: Темурбек – беқиёс, унинг ўхшаши йўқ. Биз Сохибқироннинг тарихига доир ашёвий томонларни турли мамлакат солномачилари тузган ҳужжатлар туфайли билсак-да, унинг хукмдорлиги, башорат қилиш қобилияти, зукколиги ва кучли иродаси билан дўст ва муҳолиф кишиларни ҳамда воқеаларни идора қилиш қобилияти барибир сирлигича қолади.

Айни унинг идора қилиш қобилияти XV асрдан бери тарихчиларни чалғитиб, унинг хукмдорлиги ва музаффарлигидаги

жумбоқларга ечим тополмаган таржимаи хол муаллифларини кийнаб келмоқда. Ҳатто йирик француз тарихчиси Рене Груссенинг **«Сахро Сохибқирони»** номли йирик асарида Амир Темур ҳақида мантиқсиз жумлалар учрайдики, улар Темур шахсини асослашда тарихчилар олдида турган ғовларни эслатади.

А. САИДОВ: Тарихийлик тамойили, табиийки, аввалambor, Амир Темур ва темурийлар даврида ёзилган манбаларга таяниб тадқиқот олиб боришни тақозо этади. Аммо бу борада бир қатор қийинчиликлар учраиди. Масалан, тарихий солномаларни излаб топиш ва таржима қилиш, уларни ўша замон руҳида атрофлича таҳлил қилиш, турли муаллифларнинг бир хил тарихий воқеаларга доир далилларини қиёслаш, тил муаммоси ана шундай мушкулотлардандир.

Л. КЕРЕН: Ҳа, XIV, XV ва XVI асрларга тааллуқли маълумот ва ҳикоялар мавжудки, манба сифатида фойдаланишда уларни танқидий кўз билан ўқиш керак бўлади. Ҳақиқатан ҳам, бу матнлар ҳатто уша давр гувоҳларига тегишли бўлса-да, беҳисоб қарама-қарши фикрларга тўладир.

Темурбек шахси ва «Тузуклар»ига келганда энг мушкули (аслида барча тарихий таржимаи ҳолларда ҳам) уларни ўша давр руҳида ўрганишдир. Амир Темур таржимаи ҳоли яна шу билан мураккабки, у ҳарбий, бошқарув, санъат ва сиёсат каби турли жабҳаларда фаолият кўрсатган ноёб, ўта қобилиятли шахс.

А. САИДОВ: Булардан асосийлари – «Зафарнома» номи билан машҳур тарихий солномалардир.

Л. КЕРЕН: Тўғри. Бу муҳим манбалар ўша даврдаги кишилар, мамлакатлар, воқеалар, жанглар, урф-одатлар ва хоказолар ҳақидаги қимматбаҳо маълумотларга жуда бой. Лекин улар Амир Темур авлодларига хушомад маъносидаги қасидалардир. Биринчиси – Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари Амир Темур замонасида битилган, лекин Амир Темурнинг ўзи томонидан рад этилган.

Иккинчиси, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си набираси Иброҳим хукмронлиги даврида ёзилган бўлиб, биринчисидан мукаммалрок. Лекин, буниси тугалланмаган бўлса-да, XV асрдан кейинги тарихчилар томонидан кенг фойдаланиб келинади. Аслида, шу асар Амир Темурнинг барча таржимаи ҳоллари учун асосий манба бўлиб хизмат қилган. Бироқ, ундан тарихчиларнинг фойдаланишлари масаласида давр руҳини ва қаламкашларнинг темурийларга хушомадгўйликларини назарда тутмоқ керак.

Масалан, «Зафарнома» Амир Темур наслини батафсил зикр қилиб, уни то Чингизхоннинг ўзига олиб бориб тақайди. Вахоланки, Амир Темурнинг ўзи ҳеч қачон бунга интилган эмас. У Чингизхон авлодидан бўлмиш бир маликанинг хўжаси сифатида «Кўрагоний» номи билан қаноатланган.

А. САИДОВ: Кўпгина хорижий олимлар Амир Темурни мўғул деб атаган бўлса, эндиликда уни «Мовароуннахрдаги Кешдан чиққан барлос туркларидан» деб кўрсатмоқда. Сохибқирон амирлар сулоласининг давомчисидир. Шу боисдан ҳам у Мовароуннахр тахтига ўтирганда хон унвонини олмасдан, ўз сулолавий «амир» унвонига содиқ қолган. Чингизийларда амирлик мансаби (унвони) бўлмаган. Уларда давлатни хонлар бошқарган.

«Амир Темур ва Боязид». Рассом: Андреа Челести. XVII аср. Потсдам. Германия. 8x3,5 метр ҳажмдаги сурат. (360–361-бетлар)

«Amir Temur et Bajazet». Par Andrea Celesti. XVIIe siècle. Potsdam. Allemagne. Toile de 8x3,5 m. (Pages 360–361)

Л. КЕРЕН: Бундан ташқари, таассуротни кучайтириш мақсадида «Зафарнома»да жангчилар ва қурбонлар сони бўрттириб кўрсатилган. Мисол тариқасида Деҳли учун бўлган жанг тафсилотини келтириш мумкин. Лекин, қизиғи шундаки, ўша даврнинг бошқа солномачиси – Ибн Арабшоҳ ўз китобида бу ҳақда оғиз очмайди.

«Зафарнома» Темурбек давлатининг қудрати, равнақи ва инкирозга юз тутишини хотиржамликка берилиш ҳақида маликага айланган собиқ раққоса Шодимулкнинг ёвуз ниятлари билан боғлайди.

Шодимулк эри Халил Султонни Амир Темур Самарқанд саройида тўплаган хазинани талон-торож қилишга ундаган. Бу эса, давлатнинг емирилишига олиб келади. Бу жуда содда ва ишончсиз талқин бўлиб, менимча, инқирознинг кўп сабабларидан асосийси – салтанат таянчи бўлган Темурбекнинг ўлимидир.

А. САИДОВ: Француз адибаси Милена Ноковичнинг темурийзода Халил Султон билан «салтанат шодлиги» соҳибжамол Шодимулк муҳаббатига бағишланган **«Самарқанд узра олтин ёмғирлар»** тарихий романи ЮНЕСКОнинг «Ипак йўли – мулоқотлар йўли» дастури доирасида чоп этилган. Муаллиф Самарқандни «Марказий Осиё Румоси» деб ёзади[1].

Л. КЕРЕН: Мен бу роман муаллифи М. Ноковични яхши танийман. Бу асарни «Ромео ва Жульетта»нинг ўзбекона қиссаси дейиш мумкин.

Темурбек – беқиёс, унинг ухшаши йўқ. Биз Соҳибқироннинг тарихига доир ашёвий томонларни турли мамлакат солномачилари тузган ҳужжатлар туфайли билсак-да, унинг ҳукмдорлиги, башорат қилиш қобилияти, зукколиги ва кучли иродаси билан дуст ва мухолиф кишиларни ҳамда воқеаларни идора қилиш қобилияти барибир сирлигича қолади.

А. САИДОВ: Сиз эслаган, Соҳибқирон даврида ёзилган ва ҳозирги кунга қадар асосий саналиб келаётган тарихий манбалардан яна бири – бу Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асаридир. Мазкур китоб «Амир Темур тарихи» номи билан 1658 йилдаёқ П. Ватье томонидан француз тилига таржима қилинган.

Л. КЕРЕН: Тўғри, Ибн Арабшоҳнинг таржимаи ҳол шаклидаги шундай асари мавжуд. Аммо, у Амир Темурга салбий тасвир берувчи, унга қонхўр, вайронкор, ҳасадгўй деб қаровчи ва ҳатто масхараомуз иллатларни унга тирковчи асардир. Суриялик ёзувчи Ибн Арабшоҳ Амир Темур вафот этган пайтда эндигина 12 ёшда бўлиб, Самарқандда банди эди.

У ўз асарини анча кейин, Усмонлилар шоҳларидан бирининг саройида бўлган даврида ёзган ва шубҳасиз, ўз хўжасига ёқиш учун Боязид устидан ғолибнинг хотирасини камситишга мажбур бўлган. Лекин, Арабшоҳ китоб охирига қўшимча қилинган бир бобда Амир Темур шахсини тасвирлаб, унга давлат ташкилотчиси, олим ва рассомлар раҳнамоси сифатида тўғри баҳо берган.

Темурбекнинг яна бир замондоши, иқтидорли солномачи, адиб Ҳофиз Абру асарининг асосий матни – Темурийлар ҳақидаги асарлар рўйхатида йўқ.

А. САИДОВ: Кастилия Қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга – Темур саройига саёҳат кундалиги» Ғарбда энг машҳур тарихий манба ҳисобланади.

Л. КЕРЕН: Ҳақиқатан ҳам, элчи Клавихонинг асари ғоят қимматбаҳо манба, зеро у – Амир Темур замонасининг бевосита европалик гувоҳи. У жуда аниқлик билан ёзган, лекин Амир Темур ҳаётининг фақат сўнгги даврларинигина қамраб олган.

А. САИДОВ: «Темур тузуклари»ни манба сифатида баҳолашда турли фикрлар бор. Ж.П. Ру «Амир Темурнинг ўзи икки асар яратган: хотиралари – «Малфузот» ва қонунлар мажмуаси – «Тузуклар». Аммо бу матнлар қадимги ҳеч қайси муаллиф томонидан тилга олинмаган ва тўқима бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас», деб ёзган[2].

Рус олими Д. Логофет эса қуйидагича фикр билдиради: «Европада конституция ҳақида тушунчага ҳам эга бўлишмаган бир даврда ана

[1] Nokovitch M. Pluie d'or sur Samarkand. – Roman. Paris, 1993. – 352 p.
[2] J.P. Roux. Tamerlan. – Paris, 1994. – P. 344.

шу «ваҳший»нинг давлатида конституциявий қонунлар мажмуаси – «Тузуклар» мавжуд ва амалда бўлган»[1].

Л. КЕРЕН: «Темур тузуклари»га келсак, гўё олдимизда ўзгалар қўли билан ёзилган ҳужжат тургандек туюлади.

Умуман, Темурбек ва унинг салтанати ҳақидаги манбалардан танқидий руҳда, киёсий фойдаланиш даркор. Шуни унутмаслик керакки, Амир Темур давридаёқ бу манбалар бир-бирига зид бўлган. Амир Темур ва унинг салтанати ҳақидаги турли босма манбаларда сочилиб ётган маълумотлар нисбатан қисқа ва алоҳида вокеаларга бағишланган. Улардан баъзиларининг рўйхати менинг икки китобимда ва Жан Обеннинг 1963 йили «Студиа Исламика» журналида эълон қилинган «Амир Темур шаҳарларни қандай оларди?» номли ажойиб мақоласида берилган.

«Мен Амир Темур енгилмас бўлганининг асосий сабаби унинг ўз навкарлари содиқлигига эришганида деб ўйлайман. Унинг навкарлари асли Марказий Осиё халқлари орасида кўпчиликни ташкил қилган кишилар каби Амир Темурга қўшилгунга қадар рўшнолик кўрмаган кўчманчи, чўпон, овчи, деҳқон, боққол, косиб, сарбон, аскар, адиб ва ҳоказо кишилар бўлиб, сўнг баҳодир, паҳлавон ва ўз амирига содиқ жангчига айланган. Улар туфайли Амир Темур ўзининг барча режаларини ва ҳарбий юришларини амалга оширишга муваффақ бўлган».

Люсьен Керен

А. САИДОВ: Туғри. Йирик шарқшунос олим Ж. Обен ўз мақоласини Шарафиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ҳофиз Абру асарлари ва бошқа қўлёзма манбаларни чуқур ўрганиш асосида ёзган. Аммо, шуни таъкидлаш лозимки, мақола сарлавҳаси унинг асл моҳиятини тўлалигича акс эттирмайди.

Зеро, муаллиф унда Амир Темурнинг саркардалик санъати билан чекланмасдан, Соҳибқироннинг динга ҳамда дин пешволарига бўлган муносабатига, савдо-сотиқ ва тижорат ишларини ривожлантириш ҳамда салтанатнинг тинчлиги, ободончилиги ва давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш йўлидаги фаолиятига ҳам катта эътибор берган.

Л. КЕРЕН: Кўриниб турибдики, ҳали бу соҳада анча иш қилиш мумкин. Айниқса, тадқиқот олиб бориш ҳамда Темурбекка бағишланган, ҳали йўқ бўлиб кетмаган Шарқ қўлёзма матнларининг нусхаларини ўрганиб чиқиш керак.

А. САИДОВ: Соҳибқирон Амир Темур инсоният тарихидаги энг буюк ҳарбий саркардалардан биридир. У улуғ зотни ҳам очиқ жангларда, ҳам пинҳона йўллар билан енгмоқчи бўлганлар. Аммо Амир Темур ғолиб жангларда ғолиб бўлиб, бирор марта мағлубиятга учрамаган. Соҳибқирон музаффар саркарда бўлганининг сирлари нимада деб ўйлайсиз?

Л. КЕРЕН: Мен Амир Темур енгилмас бўлганининг асосий сабаби унинг ўз навкарлари содиқлигига эришганида деб ўйлайман. Унинг навкарлари асли Марказий Осиё халқлари орасида кўпчиликни ташкил қилган кишилар каби Амир Темурга қўшилгунга қадар рўшнолик кўрмаган кўчманчи, чўпон, овчи, деҳқон, боққол, косиб, сарбон, аскар, адиб ва ҳоказо кишилар бўлиб, сўнг баҳодир, паҳлавон ва ўз амирига содиқ жангчига айланган. Улар туфайли Амир Темур ўзининг барча режаларини ва ҳарбий юришларини амалга оширишга муваффақ бўлган.

Навкарлар Амир Темурни ўзларининг доимий музаффар қаҳрамони ва энг доно давлат раҳбари деб билганлар. Уларнинг амирга ишончи шунчалик кучли бўлганки, ҳатто унинг ноғирон эканини, қўлтиғига кириб, суяб юраётганликларини ва оятига қўлларида кўтариб олиб бориб миндириб қўяётганликларини хаёлларига ҳам келтиришмаган.

Темурбек ўз даврининг энг кўзга кўринган омилкор саркардаси бўлган.

[1] Сомон йўли. Адабий-тарихий мажмуа. - Тошкент, 1992. - 72-бет.

У душманлариникига қараганда анча кам сонли қўшини билан ўз юртидан анча узоқларда жанг қилганида ҳам донғи чиққан армияларни енгган, кучли мудофаага эга бўлган истеҳкомларни забт этган. Ўз одамлари устидан маънавий ҳукмрон Амир Темур бекиёс ҳарбий салоҳиятга эга бўлганки, у Искандар Зулқарнайн ва Наполеон билан бемалол тенглаша олади. У ўз рақибининг нияти ва имкониятларини башорат қила олиш қобилиятига эга бўлган. Яна шуни қўшимча қилиш жоизки, Амир Темур ҳозирги кунда қўлланилаётган руҳий қуролни, яъни рақибига дахшат сола билишдек ҳарбий омилларни қўллаган.

Амир Темур ўта омилкор бўлиб, барча ҳарбий усулларни ўз ўрни ва вақтида эпчиллик билан ишга сола билган. У серқирра истеъдод эгаси эди. Ўз аскарлари орасида бўлиб, мушкулларидан хабар оларкан, уларга доим далда бериб турган, шахсий намуна кўрсатиб, лашкарни жангга, ғалабага чорлаган.

Амир Темур ўта омилкор бўлиб, барча ҳарбий усулларни ўз ўрни ва вақтида эпчиллик билан ишга сола билган. У серқирра истеъдод эгаси эди. Ўз аскарлари орасида бўлиб, мушкулларидан хабар оларкан, уларга доим далда бериб турган, шахсий намуна кўрсатиб, лашкарни жангга, ғалабага чорлаган.

А. САИДОВ: Музаффар саркарда Амир Темур ҳарб санъатининг даҳоси бўлган. Маълумки, у шаҳарларни вайрон қилмасдан, иложи борича кам талафот бериб олишни афзал кўрган. Бу борада, сиз таъкидлаганингиздек, Амир Темур ҳарбий ҳийла турларидан – буюк ваъдадан тортиб, самимий насиҳаттача бўлган шакллардан моҳирона фойдаланган. Бунга бир неча мисол келтирмоқчиман.

1401 йилнинг июнида узоқ давом этган Бағдод қамали палласида Амир Темур қамалдагиларга «агар бефойда қаршилик кўрсатишни ўжарлик билан давом эттираверсангиз, навкарларим қаҳр-ғазабини жиловлаб тура олишга кафолат бермайман», деб таҳдид солган.

1381 йилнинг апрелида эса, Ҳиротга хужум қилиш олдидан у икки минг бандини озод қилган ва шаҳарда кимки уйидан ташқарига чиқмаса, унинг ўзи ҳам, бола-чақаси ҳам омон қолади, деб овоза қилдирган. Пухта ўйланган бу ҳийла кутилган натижани берган. Бозор ва маҳаллаларда сафарбарликка қанчалик ундамасинлар, аҳоли қўлига қурол олишдан ва қалъа деворлари устига чиқиб, шаҳарни ҳимоя қилишдан бош тортган.

Соҳибқирон шаҳарларни тинч йўл билан олишнинг асосий воситаси сифатида музокаралардан кенг фойдаланган. Қамал қилинган шаҳарлар аҳолиси амалдорлар ва уламоларни Амир Темурнинг қароргоҳига вакил қилиб жўнатганлар. Музокаралар чоғида мағлублар томонидан тўланадиган «моли омон», яъни товон пулининг миқдори келишиб олинган. Агар таслим бўлиш шартларини бажармасалар ёки исён кўтарсалар, шаҳарлар аҳолиси қаттиқ жазога тортилган. Шу билан бирга, Ж. Обен тўғри қайд этганидек, Амир Темурнинг «феълатворига хос бўлган вазминлик ҳар қандай шароитда ҳам унинг қаҳр-ғазаби аланга олиб кетишига йўл қўймаган».

Л. КЕРЕН: Аммо, Темурбек вафотидан кейин давлат тўзиди ва у тузган ажойиб армия ўзга юртлардаги армияларга ўхшаб пароканда бир аҳволга тушиб қолди. Меросхўрлар ўз шавкатли боболари ишларини тиклай олмадилар, унинг ҳарбий зукколиги ва донолиги уларга мерос бўлиб ўтмаган экан-да.

А. САИДОВ: Амир Темур ўз давлатини ҳар қандай кутилмаган воқеалардан сақлашни, ҳимоя қилишни билган. Давлатини кучли ва мустаҳкам, халқини бахтли ва фаровон қилишни уддалай олган. У ўз олдига қўйган мақсадларига қатъият билан эришган. Шунинг учун ҳам у ўша даврда дунёдаги энг кучли салтанатга эга эди. Табиий бир савол туғилади: Соҳибқироннинг давлат фаолиятидаги ютуқларининг сиру моҳияти нимада экан?

Л. КЕРЕН: Энг аввало, Темурбекда инсон омили доимо олдинги ўринда бўлганини назарда тутиш керак. Бу омил унинг харбий ташкилотчилигида ва давлатга бошчилик қилишида ҳамиша йўлдош бўлган. Амир Темур ўз атрофига одам танлашда уларнинг қобилиятларини ҳисобга олган, лекин насли, табақаси, ирқи, дини ва мансабига қарамаган. Ҳозирги давр тили билан айтганда, ўз атрофига муносиб кишиларни тўплай олган.

Темурбек ўзи забт этган юртлардаги мансабдорларга тегмаган, одамларнинг ҳаёт тарзига аралашмаган. Жойлардаги амалдорларга ўзининг қатъий фармойишларини берган ва ижро учун боши билан жавоб беришларини уқтирган, на ўзи, на яқинлари уларни бевосита идора қилмаган.

Темурбек бутун умри бўйи одил бўлган, гуноҳ қилган кишини сарой мулозимларига алоқадорлиги, мансаби ва бойлигига қарамай, қаттиқўллик билан жазолаган.

Ҳақиқатан ҳам, элчи Клавихонинг асари воят қимматбаҳо манба, зеро у – Амир Темур замонасининг бевосита насроний европалик гувоҳи. У жуда аниқлик билан ёзган, лекин Амир Темур ҳаётининг фақат сўнгги даврларинигина қамраб олган.

А. САИДОВ: Амир Темур мансабини суиистеъмол қилган, давлат ва халқ ҳақига хиёнат қилган вазирларга шафқатсиз бўлган. 1404 йили Самарқандда бўлган Руи Гонсалес де Клавихо ўз мансабини суиистеъмол қилган вазир Муҳаммад Довудни Амир Темур халқ кўзи олдида жазолагани ҳақида гувоҳлик беради. Соҳибқирон яхши вазирларни «қилич ва қалам соҳиби» деб аташни таклиф этган.

Амир Темур аркони давлатда ҳалол, садқидилдан хизмат қилганларни тақдирлаб, мартабаларини юксалтирган, ифвогар, зулмкорларнинг қаттиқ жазосини берган. Унинг феъл-атворида иккиланиш, оғмачилик, бутун бир сўзни айтиб, эртаси куни унга қарама-қарши бошқа сўз айтиш бўлмаган. У қатъиятли, бир сўзли, чўрткесар бўлган.

«Зафарнома»да келтирилишича, Соҳибқирон шундай деган: «Менинг мақсадим давлат ишларида адолат ва тартибни, қонунчиликни тиклашдир. Фуқаролар тинч-тотув яшасинлар, дейман. Мен шариат ва қонунчиликни ўрнатай. Эндиликда менинг мақсадим мамлакатларни забт этиш эмас, қўлга киритилган давлатларни идора қилишдан иборатдир».

Л. КЕРЕН: Темурбек ўзининг бепоён салтанатини бошқаришда қаерда нима кечаётганидан хабардор бўлиб турган ва ўз буйруқларини зудлик билан етказа олган. Бунинг учун у жуда самарали алока тизимини барпо қилган, йўл ёқаларига масофани билдирувчи белгилар қўйдирган, отлар билан таъминланган дам олиш манзилларини қурдирган ва фақат ўзига бўйсунадиган назоратчилар тайинлаган.

Амир Темур ички ва ташқи савдо йўлларини ташкил қилган ва уларнинг ҳимоясини таъминлаган. Қароқчи ва талончилардан ҳимояси кафолатланган савдо карвонлари тинчлик ва осойишталик ҳукм сурган салтанатга тинимсиз келиб турган. Ҳамманинг кўз ўнгида, Самарқандниг Кўксаройида сақланадиган катта хазинаси бўлган. Савдо карвонлари давлатга маълум бож тўлаб, савдо равнақига ва юрт фаровонлигига улкан ҳисса қўшган.

А. САИДОВ: Ҳазрати Соҳибқирон «Мен истардимки, бир гўзал париваш бошида тилла солинган патнис билан йўлда ҳеч кандай энергозахмат кўрмай Қобулдан Дамашққача етиб келсин», деган. У савдо-сотиқнинг ривожи раиятнинг фаровонлиги ва мамлакатнинг ободонлигига хизмат қилади, деб таъкидлаган.

Л. КЕРЕН: Темурбек ўз измидаги йирик шаҳарлардан тушган солиқларнинг бир қисмини курилишга, ёдгорликлар, боғлар, суғориш

иншоотлари барпо этишга, шаҳар ва қишлоқларни обод қилишга сарфлаган. Бу улкан режалар одамларни иш билан таъминлаш ва ишлаб чиқаришни жадаллаштиришга олиб келган.

Қисқа қилиб айтганда, Амир Темур ва темурийлар давлатни холисона ва омилкорлик билан бошқаришда тўрт асосий қоидага амал қилганлар:

биринчидан, одил маъмурий ва юридик хизматларни ўрнига қўйиш;

иккинчидан, тезкор алоқа тизимини ўрнатиш ва ушлаб туриш;

учинчидан, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш тизимини барпо қилиш ва ривожлантириш, маҳаллий ва ташқаридан келтирилган қўл кучидан фойдаланиб, улкан қурилишларни давом эттириш;

тўртинчидан, ички ва ташқи савдо (ипак ва ноз-неъматлар савдоси) йўлларини кенгайтириш ва қўриқлаш.

Амир Темур ва темурийлар давлатни холисона ва омилкорлик билан бошқаришда тўрт асосий қоидага амал қилганлар: биринчидан, одил маъмурий ва юридик хизматларни ўрнига қўйиш; иккинчидан, тезкор алоқа тизимини ўрнатиш ва ушлаб туриш; учинчидан, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш тизимини барпо қилиш ва ривожлантириш, маҳаллий ва ташқаридан келтирилган қўл кучидан фойдаланиб, улкан қурилишларни давом эттириш; тўртинчидан, ички ва ташқи савдо (ипак ва ноз-неъматлар савдоси) йўлларини кенгайтириш ва қўриқлаш.

А. САИДОВ: Америкалик олим Корнел Х. Флейшер туркий давлатлар бошқарувида учта ўзаро боғлиқ тамойил – шариат, қонун ва амир муҳим бўлиб, улар, ўз навбатида, дин, давлат ҳамда бошқарувнинг туркий йўли билан боғлиқдир, деб ёзган.

Л. КЕРЕН: Темурбек ўз салтанатидаги барча дин пешволари ва олимларнинг ҳурматини жойига қўйган.

А. САИДОВ: Соҳибқирон ўзини «Аллоҳнинг иродасини бажарувчи» деб билган ва худди шу ишонч ҳамда исломга эътиқод унинг давлат, бунёдкорлик ва саркардалик салоҳияти билан уйғунлашиб, беқиёс қудрат ва шижоаткорликка айланган. Шу омил туфайли бўлса керак, француз шаркшунослари Амир Темур ва темурийларнинг ислом дини ва дин пешволарига муносабати мавзусига алоҳида эътибор берадилар. Бу борада иқтидорли ёш олим Т. Зарконнинг қатор мақолалари диққатга сазовордир.

Ҳазрати Амир Темур чин тақводор мусулмон бўлган, авлиё ва пирларини, шайху уламоларни ниҳоятда ҳурмат қилган. Шунинг учун Соҳибқирон Амир Кулолнинг башоратларини Аллоҳнинг иродаси деб билган, ҳеч иккиланмай уларни амалга оширишга интилган.

Тасаввуф илмининг турли олимлари, айниқса, нақшбандия тариқати шайхлари Темурийлар сулоласи вакилларига, масалан, Шоҳрух Мирзога ва умуман, XV асрда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий муҳитга катта таъсир ўтказганлар.

Минг афсуслар бўлсинким, «қизил империя» даврида Амир Темур тўғрисида бирор-бир ижобий сўз айтмоқ жиноят ҳисобланди. Унинг фаолияти ва шахси фақат «қора кўзойнак» орқали ўрганилди, талқин қилинди. Мустақилликка эришилгандан сўнг бу борада қатор хайрли ишлар бошланди. Бобокалонимиз номлари ҳақли равишда ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинмоқда.

Л. КЕРЕН: Совет тузуми даврида Темурбек шахсини ерга уришга, унга фақат босқинчи сифатида қарашга уринилиб, бошқа фазилатлари четлаб ўтилган. 1961 йили Ўзбекистонда бўлганимда менинг Амир Темур ҳақидаги, унинг давлат арбоби бўлганига ва фазилатларига доир саволларимга жавоб беришдан бош тортганлари ҳануз эсимда. Аммо, Темурийларнинг ёдгорликларини инкор этиб бўлмаслиги, Улуғбекка ва умуман, Темурийлар маданиятига ҳурмат сезилиб турарди.

Эҳтимол, совет ҳукумати Амир Темурни, тарихда устунлик қилган, жаҳонга машъал бўлган маданият ва сулолани барпо эта олган инсонни ўзбек халқи танишидан қўрққандир! Аслида, шўролар

ўзбекларнинг бу тарихий эъзозли ўтмиши билан ғурурланиши совет-часига шахсга сиғинишдан устун бўлиб кетишидан чўчигандир.

А. САИДОВ: Аммо, хорижда битилган баъзи асарларда ҳам Амир Темур тарихини ўта бир ёқлама ёритиш ҳоллари учрайди.

Л. КЕРЕН: Ҳа, Европадаги баъзи матбуот нашрларида Амир Темурга нисбатан босқинчи, қирғинбаротчи тамғалари босилганидан ташқари, Марказий Осиё тарихини тан олмайдиган сурия, турк ва форс манбалари ҳам Амир Темур ҳақида салбий тимсол, ўзларига ёқимли ва босқинчи тимсолини яратишган. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Амир Темурдан ўч олиш маъносида ёзилган китоблар ҳамда шундай асарларнинг таржималари, Амир Темурни фақатгина ёвуз ва қонхўр сифатида талқин қилувчи, ота-боболаримизни дахшатга солган европаликлар ва мўғуллардан мерос қолган адабиётларгина бизгача етиб келган. Ҳалдан ташқари бузилган бу манзара ҳозирга келиб ўзгармоқда.

«Эҳтимол, совет ҳукумати Амир Темурни, тарихда устунлик қилган, жаҳонга машъал бўлган маданият ва сулолани барпо эта олган инсонни ўзбек халқи танишидан қўрққандир! Аслида, шуролар ўзбекларнинг бу тарихий эъзозли ўтмиши билан ғурурланиши совет-часига шахсга сиғинишдан устун бўлиб кетишидан чўчигандир».

Люсьен Керен

А. САИДОВ: Жуда тўғри. Шу муносабат билан Ж. Обен «воқеалар содир бўлган жойларни ва саналарни чалкаштириб юборадиган» айрим йилномачиларга, шунингдек, Амир Темурнинг шаънига «иғво қилишни ҳамда бўхтон ёғдиришни ёқтирадиган битикларга» танқидий кўз билан ёндашиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. У Соҳибқиронни билиб-билмай қоралайвериш, оқибатда мураккаб шахсият соҳиби бўлган ул зот фаолиятининг кўп қирралари ҳамда шахсий фазилатлари унутилиб кетишига сабаб бўлганини афсус билан қайд этади.

Менинг фикримча, Амир Темур ва темурийлар даври умумбашарият тарихи нуқтаи назаридан тадқиқ қилинмоғи лозим. Фақат шундагина бу улуғ зотнинг инсоният тарихида тутган муносиб ўрнини кўрсатиб бериш мумкин бўлади.

Л. КЕРЕН: Ўзбекистонда Амир Темур ва унинг фаолиятига берилаётган эътиборни қутлаш керак. У ҳақда ёзганда, Сиз айтганингиздек, тарихий усулни тарк этиб бўлмайди. Собиқ совет ҳукумати ва Амир Темур ҳақида яхши тасаввурга эга бўлган европалик муаллифлар Амир Темурни зўр саркарда этиб тасвирлаган бўлсаларда, кўпроқ вайронкор босқинчи сифатида талқин қилган.

Ҳасадгўйлар унинг тинчлик тарафдори, санъат ҳомийси ва эзгу ишлар бошчиси бўлганини кўролмайдилар. Унутиш керак эмаски, Амир Темур шафқатли фотиҳ бўлган, ўз юришларини маънавият қоидаларини бузмаган ҳолда амалга оширган.

Амир Темурнинг ўз рақибига дахшат солувчи ва уни енгиш учун барча имкониятлардан фойдаланувчи ижодкор, одил, шафқатсиз, айёр давлат арбоби ва саркарда сифатидаги жиҳатларини билмоқ керак.

Темурбек жаҳон тарихида энг олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. У ўз давридаги жамиятни янгилаган ва унга янги йўналиш бағишлаган. Ўрта асрни якунлаб, Уйғониш даврини бошлаб берган ҳали заиф Европани турк истилосидан халос қилган.

Олтин Ўрда қудратини парчалаб, Русь озодлигини таъминлаган, фаровонлик келтирган савдо йўлларига равнақ берган, Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ халқлари маданиятининг юксалиши учун барча зарур шароитларни яратган, ўз ўғиллари ва набираларига илғор маълумот берганки, буларнинг ҳаммаси санъат ва фан равнақини таъминлаган. У ўз салтанати пойтахтида тинчлик ва хавфсизликни барқарор қилган, олим ва санъаткорларни олдинги сафга олиб чиққан. Ҳар томонлама

ғўзалликка ва Худога ишончни ифодалаб, кўкка интилган ёдгорликлар бунёд қилдирган.

Темурбек инсоният тарихидаги буюк шахслардан биридир, лекин халқлар тасаввурида дахшатли из ҳам қолдирган: гуллаб-яшнаган ва тинчлиги таъминланган салтанат барпо қилиш учун ўжар халқ ва шаҳарларни забт қилган. Темурийлар маданияти асосчисининг шу жиҳатини бурттириб кўрсатиш авж олиб кетган. Амир Темурнинг шу иккинчи томонини аниқ таққослашнинг уддасидан чиқилишига умид қилиш ва шунга интилиш керак.

А. САИДОВ: Бир қатор ўзбек тарихчилари (И. Мўминов, А. Муҳаммаджонов, Ш. Каримов. Р. Шамсутдинов) Амир Темурнинг давлат фаолияти ва юришларини икки даврга бўладилар. Бу муаллифларнинг фикрича, биринчи давр 1370–1386 йилларни ўз ичига олади. Ўша даврда Амир Темур асосан марказлашган йирик давлат тузиш учун курашган. Иккинчи давр эса 1386–1405 йиллар бўлиб, бу даврда Соҳибқирон салтанати ҳудудларини кенгайтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

«Темурбекнинг тугроси (герби) унга халқдан иборатдир. Бу унинг уч қитъанинг подшоси деган ва ушбу гербни унинг фармойиши билан тайёрланган барча нарсаларга, танга пулларга туширилишини буюрган».

Руи Гонсалес де Клавихо

Л. КЕРЕН: Менимча, Амир Темур юришларини аниқ икки даврга ажратиб бўлмайди. Аввалambор, Амир Темур асосан музаффар, у доимо олға босган, забт этган, хукмронлик қилган ёки вазиятга қараб вайрон ҳам қилган. Бу вазиятлар ўзгарган ва унинг донишмандлиги яратувчиликка олиб келган. Унинг ғалаба саналари олдиндан белгилаб олинган режага тушмайди, балки ҳужумдан кейин тайин бўлади. Баъзи юришлари тасодифий ғалаённи бостириш учун зудлик билан бошланган (Масалан, Гуржистонни забт этиш аслида унинг режасида бўлмаган).

Менимча, Амир Темурнинг нияти Самарқанд теварагида равнак топган ва яхши идора қилинадиган, ташқи ҳужумдан ҳимояланган бир подшолик барпо қилишдан иборат бўлган. У шундай қилган ҳам: бу мамлакат тахминан қадимдаги Мовароуннаҳр деб аталмиш Суғдиёна минтақасига тўғри келган.

Амир Темур бевосита шу салтанат пойтахтини идора қилган. У манфаати уйғун (маданияти, дини умумий) қўшни давлатларни қўшиб олган. Эрон, Хуросон, Бадахшон ва Фарғона шулар жумласига кирган ва уларни идора қилишни ўз қариндошларига ёки содиқ кишиларига ишониб топширган. Яна бошқа ерларни куч билан ёки дипломатия йўли билан қарам қилиб олган ва улар Амир Темурга бож тўлаб турган, бу ерлар салтанат пойтахти ва хорижий подшоликлар ўртасида оралиқ мамлакатларни ташкил қилган. Итоаткорлик, тўланган солиқ ва бож эвазига Амир Темур уларга ёрдам ва харбий муҳофаза ваъда қилиб, ўз ҳолларига қўйиб берган. Усмонли туркилар қўшниси Тахартан, Туркман амирлиги, Гуржистон, Қашғар, Ҳинд шимолидаги Сеистон, Константинополь ва Боязидга қарши уруш давридаги Тарабзун бунга яққол мисол бўла олади.

Бу қарам ёки иттифоқдош мамлакатлар атрофида Русь ерлари, Олтин Ўрда, Туркия, Сурия, Бағдод султонлиги, Дехли султонлиги ва Хитой каби кудратли ташқи подшоликлар турган. Шу подшоликлар унга ғанимлик қилганларида ва хавф солганларида Амир Темур улар устига аёвсиз харбий юришлар қилган, шаҳар ва қўрғонларини босиб олган, хазиналаридан кўплаб бойлик олиб қайтган.

Шундай қилиб, Амир Темур ўз юрти атрофида бепоён мудофаа қўрғонини сақлаб турган. Марказий Осиёни мўғуллардан озод қилиш

учун қилган юришлари 1386 йилдан кейинги турли даврларга тўғри келади.

Амир Темур 1389 йили шимоли-шарқдан Самаркандга ва Илак йўлига хавф солиб турган мўғул кўчманчи кабилаларини таркатиб юборган.

1391 йили Тухтамишни таъқиб қилиш ва енгиш учун то Уралгача борган. 1395 йили у Русни енгган ва Олтин Ўрда армиясини тор-мор келтирган.

Мен бу ерда унинг барча юришлари ҳақида гапириб ўтирмайман, лекин шуни таъкидламоқчиманки, Амир Темурнинг харбий харакатларини аниқ икки даврга бўлишнинг чораси йўқ ва унинг Марказий Осиё мўғуллари билан тўқнашувлари 1386 йилдан кейин ҳам давом этган.

XIX асрда Францияда Марказий Осиёни, жумладан, Ўзбекистонни ўрганишга қизиқиш кучайган, 1822 йили Сильвестр де Саси Амир Темур ва Франция Қироли ўртасидаги ёзишмаларни ўрганиб, мақола чоп эттирган ва 1894 йили А. Моранвилле уни Амир Темурнинг Париждаги Давлат архивида сақланаётган хатини олиб келган архиепископ Иоанн хотиралари билан тўлдирган. Темурийлар тарихини ўрганиш ана шундан бошланди ва сўнгра Темурийлар даврининг миниатюра санъатига бағишланган мақола, шу кунгача бўлган даврнинг турли босқичларида чоп этилган «Амир Темур мамлакатига саёҳат» ҳикоялар туркуми пайдо бўлди.

А. САИДОВ: Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Францияда бир неча асрлардан буён бизнинг тарихимиз, маданиятимиз, тилимиз, буюк аждодларимиз мероси хусусида чукур тадкикотлар олиб борилаётганини зўр мамнуният билан таъкидлайди. Бу борада, айникса, Амир Темур ҳақидаги изланишларни алоҳида кўрсатиш мумкин. Темуршунослик француз шарқшунослик мактабининг мустақил бир йуналиши деса бўлади. Шу боис Амир Темур шахсига бўлган бундай қизиқишни нима билан изоҳлаш мумкин?

Л. КЕРЕН: Ҳа, XIX асрда Францияда Марказий Осиёни, жумладан, Ўзбекистонни ўрганишга қизиқиш кучайган, 1822 йили Сильвестр де Саси Амир Темур ва Франция Қироли ўртасидаги ёзишмаларни ўрганиб, мақола чоп эттирган ва 1894 йили А. Моранвилле уни Амир Темурнинг Париждаги Давлат архивида сақланаётган хатини олиб келган архиепископ Иоанн хотиралари билан тўлдирган.

Темурийлар тарихини ўрганиш ана шундан бошланди ва сўнгра Темурийлар даврининг миниатюра санъатига бағишланган мақола, шу кунгача бўлган даврнинг турли босқичларида чоп этилган «Амир Темур мамлакатига саёҳат» ҳикоялар туркуми пайдо бўлди.

А. САИДОВ: Мен Францияда Амир Темурга бўлган қизиқиш XVII асрдан, яъни Соҳибқирон тўғрисидаги Шарқ тарихий манбаларини таржима қилишдан бошланган, деб ўйлайман. Сиз тилга олган муаллифлар Францияда сақланиб қолган муҳим тарихий ҳужжатлар ҳақида ёзганлар. Албатта, бу жуда муҳим.

Сизга маълумки, Францияда Амир Темур номи билан боғлиқ яна бир қатор ашёлар мавжуд. Масалан, Парижнинг дунёдаги энг катта Лувр музейида Соҳибқирон Аҳмад Яссавий мақбараси учун ясатган олтита шамдондан бири, Темурийлар ва Бобурийлар даврининг сопол идиш-товоқлари, мармар қабртошлардаги битиклар, гиламлар, аскарларнинг совутлари ва курол-аслаҳалари сақланмоқда. Айтишларича, Парижда Амир Темур ҳайкали бўлиб, унинг пойига «Европадан - Халоскорига» деган сўзлар ёзилган экан.

Л. КЕРЕН: Бу катта ҳайкал эмас, олтиндан ясалган мўъжаз ҳайкалча бўлгани ҳақида маълумот бор. Мен унинг расмини топдим, лекин асл нусхасини кидиришим зое кетди. XIX асрга дахлдор бу ашё, Амир Темурга қизиқишнинг далили ҳисобланмиш бу асар ўз даврининг катта мукофотини олган бўлса, ажаб эмас.

Францияда Амир Темур ва унинг сулоласи тарихига қизиқиш кундан-кун кучайиб бормоқда. Шу муносабат билан европалик шарқшунослар ва тарихчилар ўрта аср охирларида амалга оширган ишлар салмоғи ҳам ортиб боряпти. Ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, Темурбек Боязидни енгиб, Европани халос қилган.

Амир Темур ва европаликлар ўртасидаги алоқаларнинг изларисақланиб қолган. Темурийлар миниатюраларини завқ-шавқ билан томоша қилиш бахтига сазоворсиз. Ўзбекистонда Темурийлардан қолган ёдгорликларни бориб кўриш, расмга тушириш мумкин. Темурбек шахсининг аслида ҳам буюклиги, Шарқ ва Европа тарихчилари эса уни бузиб таҳлил қилганликлари борган сари кўпроқ равшан бўлаяпти.

Амир Темурнинг фалакиётчиликда буюк элчи сифатида танилган набираси Мирзо Улуғбекнинг илмий даҳоси оламни лол қолдирмоқда. Буларнинг ҳаммаси французлар эътиборини тортади ва уларни янада кўпроқ тадқиқотларга ундайди. Шуни таъкидлаш жоизки, кимдан сўраманг, Самарқанд ва Амир Темур деган иккита ном бир-бирига сингишиб кетганини эътироф этишига гувоҳ бўласиз. Темурбек айни шуни орзу қилган эди.

Францияда Амир Темур ва унинг сулоласи тарихига қизиқиш кундан-кун кучайиб бормоқда. Шу муносабат билан европалик шарқшунослар ва тарихчилар Ўрта аср охирларида амалга оширган ишлар салмоғи ҳам ортиб боряпти. Ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, Темурбек Боязидни енгиб, Европани халос қилган.

А. САИДОВ: Ҳақиқатан ҳам, Соҳибқироннинг Самарқанд тарихи ва тақдиридаги ўрни беқиёсдир. Амир Темур Самарқандни ўз салтанатининг пойтахтига ва Ер юзининг энг гуллаган ва гўзал шаҳарларидан бирига айлантириш йўлида жуда кўп ишлар қилган. Улуғ бобомиз бу муборак қадамжо довруғини бутун оламга ёйган, уни рўйи замин сайқалига айлантирган.

Ҳозирги кунда ҳазрати Амир Темур номи билан боғлиқ маҳобатли обидаларни тиклаш, асраб-авайлашга катта эътибор берилмоқда. Самарқандда 28 та шундай иншоотда таъмирлаш, қайта тиклаш ва жиҳозлаш ишлари олиб борилмоқда[1].

Бу ишлардан мақсад Соҳибқироннинг номи, обрў-эътибори ўз юртида нақадар эъзоз топганини жаҳон аҳлига яна бир бор намоён этишдир. Амир Темурнинг Европа мамлакатлари билан алоқаларига қайтадиган бўлсак, унинг Франция Қироли Шарль VI билан дипломатик ёзишмаларини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак.

Л. КЕРЕН: Темурбек билан европаликлар ўртасидаги ёзишмалар ўша даврда анча илгарилаб кетган. Товар айирбошлаш ва, айниқса, савдогарлар борди-келдиси, ирқ, дин ва масофадан қатъи назар, яхши дўстона алоқалар ўрнатиш имкониятлари кўриб чиқилган. Ўзаро яхшироқ танишиш истаклари билдирилган.

Биринчи бўлиб Темурбек ташаббус курсатиб, Генуя де Перага, Тарабзун ва Константинополь императорликларига элчилар юборган. Уларни Боязиднинг иттифоқида бўлиш тўғрисидаги таклифини қабул қилмасликка чақирган ва бунинг эвазига туркlар қўлидаги барча насроний туткунларни озод қилиш ва ҳимоялашга ваъда берган.

Амир Темур ўз сўзининг устидан чиққан. Анкара ғалабасидан кейин дарҳол у Кастилия Қироли олдига элчи Муҳаммад Кешийни жўнатган ва унга совғалар юборган.

А. САИДОВ: Бу элчининг исми шарифи турли асарларда хар хил ёзилади: айрим манбаларда «Муҳаммад ал-Қози», бошқаларида «Муҳаммад ал-Ҳожи». Г. Ле Странж «Ҳожи Муҳаммад» деб ёзган. Клавихо «Кундаликлар»ининг хар икки русча таржимасида элчининг оти ҳеч бир асоссиз «Магомет Алкаги» деб берилган. Шу каби хатолар бошқа манбаларда ҳам учрайди.

Л. КЕРЕН: Менинг фикримча, «Муҳаммад ал-Кеший», яъни кешлик Муҳаммад дейиш тўғридир. Чунки, бу Шарқда қабул қилинган исм қўйиш қоидаларига мос келади.

---

[1] Кейинги йилларда бу борадаги таъмирлаш ва бунёдкорлик ишлари янада кенгайган ва қарийб барча шаҳар ва қишлоқларини ҳам қамраб олгани тахсинга лойиқдир (А.С.).

А. САИДОВ: Сохибқирон элчиси бир неча тилни билган, дунё кўрган, ҳатто Маккани тавоф этиб, ҳожи бўлган. Клавихо Амир Темур Кастилия Қиролига элчи Муҳаммад Кеший орқали махсус хат ва совғалар юборгани ҳамда Сохибқирон элчисининг Европада яхши кутиб олингани ҳақида хабар берса-да, бирок бу хат мазмунини баён қилмайди.

Арготе де Молина Амир Темурнинг Ҳенрих III га элчи Муҳаммад Кеший орқали юборган хатининг тўла испанча матнини эълон қилган. Бу хат Клавихо хотираларининг 1782 йили Мадридда Антонио де Санча томонидан чиқарилган нашрига илова қилинган Арготе де Молинанинг «Қисқача кириш сўзи»да келтирилган. Хатнинг асл нусхаси Испания архивларида сақланмоқда[1].

Л. КЕРЕН: Ўша даврда Амир Темур Франция, Англия, Генуя ва Венеция подшолари олдига фавкулодда элчи қилиб, шунингдек, насроний тақводори, Султония архиепископини юборган. Амир Темур юксак хурмат-эҳтиром билан Константинополь ва Кастилия элчиларини қабул қилган.

Анжелинанинг қабри устидаги қабр тоши ҳали ҳам сақланган бўлиб, унда «марҳума Анжелина Боязиднинг ҳарамидан Амир Темур томонидан қутқарилган» деган ёзув битилган.

Афсуски, бу алоқалар Амир Темур вафотидан кейин барҳам топган. Менимча, Амир Темурнинг мақсади Буюк ипак йўли деб аталмиш савдо йўлини бутун Европага чўзишдан иборат бўлган. Ўз зафарлари билан Амир Темур шу шарафли йўлнинг ташкилотчиси ва сохиби бўлган.

А. САИДОВ: Мустақил Ўзбекистонда Сохибқирон орзу-умидлари ушалмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ташаббуси асосида, тарих билан ҳисоблашган ҳолда, Буюк ипак йўли тинчлик ва мулоқот йўли сифатида ўз анъаналарини давом эттириши учун амалий қадамлар қўйилмоқда.

«Тарихнинг ўзи Ўзбекистонга Евроосиёнинг Ғарбни Шарқ билан, Жанубни Шимол билан боғлайдиган асосий йўллари чорраҳасидан жой тайин қилган. Республикамиз товарлар, капитал ва хизмат кўрсатишнинг халқаро йўлида ўзига хос марказ бўлиши учун барча имкониятлар мавжуд»[2].

ЮНЕСКО ва Халқаро сайёҳлик ташкилоти билан яқин ҳамкорликда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тараққиёт дастури яратилмоқда.

Яна бевосита мулоқотимиз мавзусига қайтсак. Баъзи рус ва Ғарб тарихчилари Сохибқиронни «Тамерлан» деб аташади. Сиз ҳам ўз китобларингиз сарлавҳасида шу номни қўллагансиз. Умуман, бу номнинг келиб чиқиши хусусида нима дейсиз?

Л. КЕРЕН: Европада қўлланилган «Тамерлан» сўзи Европадаги баъзи манбаларда учрайди. Шунинг учун уни тузатишнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ўйлайман. Менимча, бу ном XVII асрдан бери қўлланиб келган.

Ҳозирги кунда тарихий изланишларда Темурбек ёки Амир Темур деб ёзган маъқул, шуниси ҳақиқатга яқин.

А. САИДОВ: Фикрингизга қўшиламан. Одамларнинг жисмоний камчилигини юзига солиш ёки исмига қўшиб айтиш барча халқларда ҳам одобсизлик саналади.

---

[1] Х. Исматулла. Амир Темур ва хорижий дунё // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995, 22 сентябрь.

[2] Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 39-40-бетлар.

Л. КЕРЕН: Темурбек ва унинг салтанатини ўрганиш ва бу борадаги изланишлар яқин ўтмишдагига қараганда анча кучайган бўлса ҳам ҳали жуда кам. Бу ишни амалга ошириш учун ҳозирда рағбат (мақолалар, диссертациялар) йўқ, лекин интилиш сезилиб турибди. Юртингизда Амир Темур билан боғлиқ ўтмишни 50 йил давомида хотирадан ўчиришга ҳаракат қилинган. Ўзбекистонда бу эзгу ишга кечикиб киришилганида совет мустамлакачилиги катта айбдордир.

А. САИДОВ: Тўғри. Аммо бу эзгу ишнинг кечикишида хорижда ноилмий нуқтаи назарларни олға сурган тадқиқотчилар ҳам маълум роль ўйнаганлар, деса бўлади. Масалан, таниқли ғарблик олим А. Тойнби Марказий Осиёнинг жаҳон цивилизацияси ривожидаги роли ҳақида шундай ёзган: «Мовароуннаҳр турли цивилизацияларнинг таъсирини бир-бирига узатиб турган бўлса-да, аммо бу минтақанинг ўзи цивилизация маркази бўлмаган». У Амир Темурнинг тарихда тутган ўрни ва ролини ҳам камситиб кўрсатади.

Темурбек билан европаликлар ўртасидаги ёзишмалар ўша даврда анча илгарилаб кетган. Товар айирбошлаш ва, айниқса, савдогарлар борди-келдиси, ирқ, дин ва масофадан қатъи назар, яхши дўстона алоқалар ўрнатиш имкониятлари кўриб чиқилган. Ўзаро яхшироқ танишиш истаклари билдирилган. Биринчи бўлиб Темурбек ташаббус кўрсатиб, Генуя де Перага, Тарабзун ва Константинополь императорликларига элчилар юборган. Уларни Боязиднинг иттифоқида бўлиш тўғрисидаги таклифини қабул қилмасликка чақирган ва бунинг эвазига турклар қўлидаги барча насроний тутқунларни озод қилиш ва ҳимоялашга ваъда берган.

Л. КЕРЕН: Бу соҳада мен Тойнби фикрига қўшилмайман, албатта. Марказий Осиё ва жумладан, Темурбек тарихи жаҳон тарихи кўзгусида, Ўрта аср ва Уйғониш даври бошлари доирасида қаралиши керак. Амир Темур унда катта ўрин тутади ва унинг ишлари тарих ғилдираги айланишини кўрсатади.

А. САИДОВ: Сизнинг китобларингиз кенг тарихий ва замонавий манбаларга асосланган билан ажралиб туради. Аслида бу манбаларнинг кўпчилиги бошқа муаллифлар томонидан ҳам қўлланилган. Лекин, сиз уларни ўзига хос ўқиш ва уқишга, улар асосида холис илмий хулосалар чиқаришга муваффақ бўлгансиз.

Ҳар қандай тарихчи учун ашёвий далилларни йиғиш, архивларда ишлаш, вокеа гувоҳлари ёки уларнинг авлодлари билан учрашиш ва ҳоказолар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада темуршунослик илмида қилинадиган ишлар ҳали кўп. Европада ҳам Амир Темурга бағишланган ва у билан боғлиқ бўлган бир қанча манбалар мавжуд.

Л. КЕРЕН: Менинг мамлакатимда сақланаётган Темурбек ва Франция Қиролининг хатларидек ҳужжатларнинг асл нусхалари, Амир Темурнинг элчиси архиепископ Иоанн қолдирган ёзувлар ва элчи Клавихонинг Испанияда сақланаётган ёзишмалари, Амир Темурнинг элчиси Муҳаммад Кеший ва у тортиқ сифатида олиб келган канизаклар[1] Севильяга боргани ҳақидаги далил, Амир Темур ва унинг маликасининг ливанликларникига ташрифи ҳақида Ливандаги Патриарх архивида сақланаётган хабар, Италиянинг Генуя шаҳридаги Коммуна де Пера архивида сақланаётган Амир Темур ҳаётини акс эттирувчи ҳақиқий ва замондошлари ёзиб қолдирган бир неча ҳужжат бизга маълум.

Улар жуда қисқа. Яна Темур ва унинг салтанати, шунингдек Испания ва Франция ҳақидаги XVI ва XVII асрга молик бошқа хабар ва ҳикоялар бор. Мен кўриб чиққан Европа манбалари мана шулар.

А. САИДОВ: Сиз тўғри таъкидлаганингиздек, ҳали Амир Темур шахси ҳақида очилмаган ва айтилмаган, ўрганилмаган ва кенг китобхонларга етиб бормаган маълумотлар кўп. Шундай мунозарали маса-

[1] Бу ўринда, канизаклар деганда, 1396 йилда Никополь жангида Боязид томонидан қўлликка олиб кетилган юзлаб-юзлаб насабига тегишли уч нафар малика назарда тутилган. Бу маликаларни Амир Темур озод этиб, христиан дунёсига қайтариш мақсадида элчиларга қўшиб юборган (А.С.).

лалардан бири, фикримизча, Соҳибқироннинг яраланиши тарихидир. Унинг қандай яраланган ҳақида турли фикрлар бор.

Л. КЕРЕН: Амир Темурнинг Сеистонда бир пистирмага тушиб, ўнг оёғи ва қўлидан яраланган эҳтимолдан узоқ эмас. Шунда у ўша ерлик бир йигитни ёллаб олган ва то Мовароуннаҳрга қайтгунча унинг ёрдамида юрган.

Ўша даврда Амир Темур Франция, Англия, Генуя ва Венеция подшолари олдига фавқулодда элчи қилиб, шунингдек, насроний тақводори, Султония архиепископини юборган. Амир Темур юксак ҳурмат-эҳтиром билан Константинополь ва Кастилия элчиларини қабул қилган. Афсуски, бу алоқалар Амир Темур вафотидан кейин барҳам топган. Амир Темурнинг мақсади Буюк ипак йўли деб аталмиш савдо йўлини бутун Европага чузишдан иборат булган. Ўз зафарлари билан Амир Темур шу шарафли йўлнинг ташкилотчиси ва соҳиби булган.

Ибн Арабшоҳ у кўй ўғирлаётганида жароҳатланган деса, Клавихо кичик бир қочоқлар гуруҳига бошчилик қилган пайтида жароҳатланган, дейди. Клавихо бу хабарни гўёки Самарқанднинг ўзида эшитган экан.

А. САИДОВ: XIV–XV асрлар ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганиш учун муҳим тарихий манбалардан бири бўлмиш Фосиҳ Аҳмад ибн Жамолиддин Муҳаммад Хавофийнинг (тахаллуси Фосиҳ ал-Хавофий) «Мужмали Фосиҳий» номли асарида Амир Темур Сеистон уруши даврида ўнг қўлидан яраднр бўлгани ҳақида ёзган булса-да, оёғи ҳам яраланган тўғрисида ҳеч нима демаган. Ваҳоланки, бошқа манбаларда Амир Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғи ҳам шу жангда яраланган ҳақида ёзилган.

Л. КЕРЕН: Бу, бир томондан, Амир Темурнинг – ҳамма нарсага қодир саркарданинг бундай миш-мишлар тарқатилишига бепарволик билан йўл қўйиб берганини кўрсатади, иккинчи томондан, эҳтимол, у оддий кишидан подшо тахтига кўтарилганини билдириб қуйиш учун бундай хабарни атайлаб тарқаттиргандир?

Қайси бири ҳақиқат? Амир Темурга дахлдор бу мавзудаги замонавий манбалар воқеанинг асл мазмунига тўғри келмайди. Биз далил деб атаган ҳужжат мураккаб бир жамиятда, кўплаб мусофирлар бор оломон орасида, ғайритабиий бир хабар кўринишида тарқалганки, охирида тарқатувчининг ўзи ҳам унга ишонмай қолиши мумкин бўлган. Натижада ким тўғрисини айтаётганлигини билиб бўлмай қолган.

Бир куни Амир Темур Дехлида ҳарбий филлар устидан ғалаба козонганини, бошқа куни у Сибирда Тўхтамишни енгганини, Бағдодни олганини, Дамашқни қамал қилганини эшитишган. Уни ўлди деганларидан кейин эса, одамлар унинг Боязидни енгтани ва Туркияни босиб олгани ҳақида хабар тарқатишган.

Темурбек тарих яратган, лекин уни айтиб беришга вақти бўлмаган.

Турли мамлакатлар сайёҳлари Самарқанддан кўплаб хабарларни, хатто, эртаси куни ёлғон чиқиб қоладиган ахборотларни хам олиб келиш ва тарқатишдан тўхтамаганлар.

Темурбек тарих яратган, лекин уни айтиб беришга вақти бўлмаган.

Менимча, пойтахтдаги ёзувчилар, уларнинг Амир Темур изидан жанг майдонларида энтикиб юрганлари воқеанинг ҳаққонпй эканини суриштириб ҳам ўтирмаганлар. Ўта алғов-далғов замонда гувоҳлар ҳар хил гапирган бўлишлари ёки миш-мишчилар турли-туман хабарларни тарқатган бўлишлари ажабланарли эмас. Тарихчининг мушкул иши барча маълумотларни киёслаб чиқиш, ўзи ҳақиқат деб билганини танлашдир.

А. САИДОВ: Амир Темур «Соҳибқирон» номи билан машҳур. Икки сайёра – Зуҳал юлдузи билан Муштарийнинг яқинлашуви даврида дунёга келган ўғилгина шундай номни олишга мушарраф бўлган. Бу юлдузлар ҳаракатидаги ҳолат ҳар саккиз юз йилда такрорланади. Бундай кунда туғилган бахтли зотлар дунёда учта ўтган. Булар: Искандар Зулқарнайн, Муҳаммад алайҳиссалом ва ул мўътабар зотдан саккиз юз йил кейин туғилган Амир Темурдир.

Л. КЕРЕН: Соҳибқирон – самовий сирларни эгаллаган подшоларга бериладиган бўрттирма унвон. Баъзи Шарқ хорижий саройларининг дипломатик ёзишмаларида Амир Темурга нисбатан шу унвон қўлланилган. Унинг ўзи ҳеч қачон бу иборани қўлламаган ва атрофдагиларга ҳам қўллашга йўл бермаган. Шуниси аниқки, Амир Темур шоҳона мақтовни, унвонларни ёқтирмаган. Ҳужжатларда ўзини Темурбек ёки Амир ул-Аъзам деб аташларини ва Кўрагоний (яъни, Чингизхон авлодига уйланган куёв) тахаллусини қўшишларинигина истаган. Франция Қиролига ёзилган хатида худди шундай.

Соҳибқирон – самовий сирларни эгаллаган подшоларга бериладиган бўрттирма унвон. Баъзи Шарқ хорижий саройларининг дипломатик ёзишмаларида Амир Темурга нисбатан шу унвон қўлланилган. Унинг ўзи ҳеч қачон бу иборани қўлламаган ва атрофдагиларга ҳам қўллашга йўл бермаган. Шуниси аниқки, Амир Темур шоҳона мақтовни, унвонларни ёқтирмаган. Ҳужжатларда ўзини Темурбек ёки Амир ул-Аъзам деб аташларини ва Кўрагоний (яъни, Чингизхон авлодига уйланган куёв) тахаллусини қўшишларинигина истаган. Франция Қиролига ёзилган хатида худди шундай.

А. САИДОВ: Сиз тўғри таъкидлаганингиздек, Амир Темурга насли камтаринлик хос бўлган. У ҳеч қачон хон, подшоҳ ёки шаҳаншоҳ ҳам бўлмаган. 1370 йили Мовароуннаҳрда ҳокимият тепасига келар экан, ўзини «хон» ёки «шоҳ» эмас, балки «амир» деб эълон қилган ва шу унвон билан кифояланган. Амирлик рутбаси дастлаб Амир Темур ҳарбий-сиёсий фаолиятининг илк даврида у билан елкадош бўлган 313 нафар кишига берилган. У ана шу амирлар билан бир даражада қолган.

Амир Темурга тегишли турли ашёвий далиллар дунёнинг кўп бурчакларига сочилиб кетган. Шулардан бири Соҳибқироннинг узугидир. Айтишларича, Амир Темур бармоқларининг изи қолган муборак ва мўътабар олтин узук-муҳр Нью-Йоркнинг машҳур Метрополитен музейи экспонатлари орасида Марказий Осиё санъатининг ноёб намуналари қаторидан ўрин олган. Санъатшунос З. Грюбенинг «Ислом санъати» номли китобида узук-муҳрнинг рангли тасвири берилган.

Тилла узук ўймакор ислимий нақшлар билан безатилган. Халқа кўзига нефрит тош ўрнатилган. Халқа ҳошиясида хатти насх ёзуви бор, тош жойлашган кўзи тагида қандайдир куфий хати битилган. Ҳозирча ёзувларни ўқиш имкони бўлмаган, чунки ҳошиянинг катта қисми куринмайди. Муҳр шакли ҳам номаълум.

Сизга маълумки, Сильвестр де Саси Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га ёзган хатида Соҳибқироннинг мухри бор, деб кўрсатган.

Л. КЕРЕН: Амир Темурнинг узуги хусусида бир нима дейиш қийин. Чунки Шарқ мамлакатларида узук тақиш аёлларга хос бўлган.

Темурбекнинг муҳрига келсак, ҳақиқатан ҳам, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва Клавихонинг айтишларича, унинг муҳрида уч кичик халқа форсча шиор билан боғланган: «Рости-Русти» («Агар қалбинг пок бўлса, эркинсан»). Амир Темурнинг Шарль VI га ёзган хатига ҳам шу муҳр босилган, лекин унинг сиёҳи ўчиб кетиб, текширишнинг иложи бўлмай қолган.

Уч халқага келсак, бу кўп мамлакатларда илоҳий ва сирли саналган 3 рақамига илова. Мўғуллар бу рақамни зафар ва бахт рамзи сифатида ишлатган. Ўзини ўзига кўпайтириб, самовий «9» рақамини олиш мумкин деб ҳисобланган. Бу муҳр Темурбек зарб эттирган тангаларда ҳам учрайди, лекин барча тангаларда эмас. Амир Темурнинг тугро (герб)ларида бу муҳрдан бошқа сўзларни топмадим.

Соҳибқирон Хитойга охирги юришига жўнаётиб, зарҳал аждаҳо тасвири бўлган қора байроқни ёйдириб олган. Менимча, бу тугро эмас, хитойликларга кўз-кўз қилиш учун қилинган унинг қудрати тимсоли бўлган.

А. САИДОВ: Амир Темур давлат рамзларига, яъни байроқ, ноғора-туғларга катта эътибор берган. Уларни амирларга тақдим этиш қоидаларини қатъий белгилаб қўйган.

Амир Темурнинг расмлари бизгача етиб келмаган. Форс ва ҳинд миниатюраларидаги тасвирлар эса портретлар ҳисобланмайди. Сохибқиронни турлича акс эттиришади. Ибн Арабшоҳ Амир Темур қиёфасига, сурат ва сийратига оид қисқа, аниқ тасвирларни қолдирган.

У 60 ёшдан ошган Сохибқиронни қуйидагича тасвирлайди: «Темур баланд қадли, узун бўйли, тик қоматли, гўё қадимий паҳлавонлар авлодидан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, ғоят кучли ва салобатли, ажойиб бўлали, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, кўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари тўғри, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, йўғон овозли эди».

Л. КЕРЕН: Ибн Арабшоҳдан бошқа ҳеч ким Темурбекнинг тасвирини бермаган.

Амир Темур успирин пайтида жарохат олган. Тарих шундай сўзлайди. М. Герасимов ҳам Амир Темур суякларини текшириб куриб, буни исботлаган.

Амир Темур баланд бўйли (1 метр 70 см), бақувват, нигоҳи сухбатдошини эсанкиратиб, унда тасаввур қолдирадиган даражада бўлган. Соқолининг қизғиш мўйи топилган, бош чаноғининг шакли унинг мўғул ва бошқа ирқ билан қўшилмаслигини эслатади.

А. САИДОВ: Америкалик антропологлар Г. Глезер ва М. Тротер томонидан 1958 йилда таклиф этилган усул асосида ўзбек олими Т. Ҳўжаев[1] Амир Темурнинг оёқ-қўл суяк-ларини ўрганиб, унинг бўйи ропа-роса 170,7 см бўлган деган хулосага келди. Бу эса Сохибқирон ўша даврдаги Мовароуннахр аҳолисининг ўртача бўйидан 6-7 см баланд бўлганини кўрсатади.

Амир Темурнинг киприклари олтин қутичада «Эрмитаж»да сақланмоқда, деган фикр бор.

Л. КЕРЕН: Гап шундаки, унинг салобатли хоқон ва оқил саркарда бўлишига, ўз навкарларига далда бера олиши ва рақибини эсанкиратиб қўйишига монелик қилмаган. Армияси билан доимо бирга бўлиши, хатто, етмишга кирганида ҳам йўл, жанг ва оғир иқлим машаққатларига чидай олиши унинг нихоятда бақувват бўлганини билдиради.

А. САИДОВ: Амир Темур ўз салтанатида шундай тартиб-қоида ўрнатганки, иқтисод. савдо-сотиқ, маданият тараққиёти учун ҳамма шароитлар бўлган. Сохибқирон умри бўйи дин ва шариат, давлат ва уни бошқариш, кенгаш ўтказиш, подшо ва вазирларнинг моҳияти, уларнинг аҳамияти ҳақида йўл-йўриқлар яратган.

Яшашдан асосий мақсадларининг ифодаси бўлмиш адолат ва адолатсизлик, сўз билан иш бирлиги, дўстлик ва душманлик, ботирлик ва кўркоқлик ширинсуханлик ҳақидаги панд-насиҳатлари унинг хаётлиги давридаёқ мухим тарбиявий восита бўлиб хизмат қилган.

Л. КЕРЕН: Мен юқорида айтганимдек, Темурбек тарихда йирик саркардалигига қарамай, ўта прагматик инсон бўлган. Ўзга йирик давлатларни енгиш учун унинг ўз қўл остида барқарор ва равнақ топган давлат бўлиши керак эди. Бу шарт салтанат пойтахти аҳолисининг тинчлиги, деҳқончилик, косибчилик ва савдо ишлари яхши йўлга қўйилгандагина бажарилиши мумкин бўлган.

Темурбекнинг муҳрига келсак, ҳақиқатан ҳам, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва Клавихонинг айтишларича, унинг муҳрида уч кичик халқа форсча шиор билан боғланган: «Рости-Русти» («Агар қалбинг пок бўлса, эркинсан»). Амир Темурнинг Шарль VI га ёзган хатига ҳам шу муҳр босилган, лекин унинг сиёҳи ўчиб кетиб, текширишнинг иложи бўлмай қолган.

Уч халқага келсак, бу кўп мамлакатларда илоҳий ва сирли саналган 3 рақамига илова. Мўғуллар бу рақамни зафар ва бахт рамзи сифатида ишлатган. Ўзини ўзига купайтириб, самовий «9» рақамини олиш мумкин деб ҳисобланган. Бу муҳр Темурбек зарб эттирган тангаларда ҳам учрайди, лекин барча тангаларда эмас. Амир Темурнинг туғро (герб)ларида бу муҳрдан бошқа сўзларни топмадим.

[1] Ҳўжаев Тельман Қонимович – тарих фанлари доктори, таниқли ўзбек антропологи. М. Герасимовнинг шогирди.

Амир Темур ўз қўли остидаги одамларни ва ерларни, армияси ва мудофаа заковати туфайли рақибини улоқтириб ташлаб, одамларига тинчлик таъминлаб беришга қодир бўлган. Мамлакат ичида тайинланган амалдорлар барчага нисбатан одиллик, йўлларнинг назорати, нарх-наво устидан назорат ва ҳоказолар туфайли осойишталикни ва халқ фаровонлигини таъминлаб турган.

Амир Темурнинг ўзи шахсан ҳарбий юришлар туфайли ойлаб ва йиллаб пойтахтдан йирокда юра олган.

А. САИДОВ: Амир Темур салтанатини идора этиш қоидалари «Темур тузуклари»да белгилаб берилган. Шу муносабат билан яна бир бор «Тузуклар» масаласига тухталиб ўтсак. Маълумки, бу хусусда тарихчилар ўртасида ягона фикр йўқ. Баъзилар «Тузуклар»ни Соҳибқирон ёзган деса, бошқа бировлар унинг котиблари битган, дейди.

«Тузуклар» XII асрда форсий тилда бошқа солномачилар томонидан ёзилган деган тахминни илгари сурадиганлар ҳам бор. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида «Манзумаи турк» асари турк тилида Амир Темур бош девонида ёзилган ва Амир Темур томонидан таҳрир этилган, дейилади.

Амир Темур ўз қўли остидаги одамларни ва ерларни, армияси ва мудофаа заковати туфайли рақибини улоқтириб ташлаб, одамларига тинчлик таъминлаб беришга қодир бўлган. Мамлакат ичида тайинланган амалдорлар барчага нисбатан одиллик, йўлларнинг назорати, нарх-наво устидан назорат ва ҳоказолар туфайли осойишталикни ва халқ фаровонлигини таъминлаб турган.

Л. КЕРЕН: «Темур тузуклари», менимча, «Зафарнома»га асосланиб, қасида сифатида ёзилган. Шу билан бирга, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган, Темурий шаҳзодалар тарбиясига мўлжалланган, ҳақиқатдан узоқ бўлган асардир. Унда Амир Темур ўз салтанати жамиятини, армиясини фуқаробоп қилиб ташкил қилиш, жангларда зафар қозониш учун ишлатган қоида ва режалари берилган.

Амир Темурда режалар ҳам, олдиндан уюштирилган жанг услублари ҳам бўлмаган. У услубларни жанг майдонининг ўзида, тўқнашув дақиқаларида уюштирган ва вазиятга, ўз хабарчиларининг маълумотларига, об-ҳавога қараб, ақлу заковати билан китобларда ёзилган йўл-йўриқларни ишлатиб, уларни ўзгартириб турган.

«Тузуклар» ва «Хотиралар» бизга ўша зафар қозониш йўл-йўриқларини, шахсан Амир Темур қўли билан ёзилган барча нарсаларни ўқиб чиқиш кераклигини кўрсатади. Шунингдек, ўша давр мамлакатлари ҳукмдорларининг – улар Амир Темурнинг замондошлари, хоҳ у дўсти бўлсин, хоҳ рақиби – тарихини чукур ўрганиб чиқиш керак. Ўша давр олимлари, меъморларининг, мусаввир, адиб, дин арбоблари ва суфийларининг асарларини қолдирмай ўқиш лозим.

Амир Темур ҳаёти бир катта жангномаки, у кўплаб мамлакатларни, турли ирқ, маданият ва дин вакилларини ўз ичига олади. Лекин, қолган энг қийин масалаларни аниқлашга тўғри келади: Амир Темур шахсининг устунлигини ва идора қилиш қудратининг сирларини, ундаги зиддиятларни, яъни бир инсонда ҳам музаффар ва шафқатсиз саркарда, ҳам тинчлик посбони, олимлар ва меъморлар раҳнамоси ва фуқаролар фаровонлиги ташвишида яшовчи одам мужассамланганининг ечимини топиш керак.

Амир Темур ҳаётини ўрганишда одил бўлиш, тадқиқотлар бошидаёқ хулоса чиқаришдан сақланиш лозим.

Амир Темур лаганбардорларни ёмон кўрган ва дастлаб ҳақиқатни устун қўйган. Бу Амир Темур замонаси солномаларида баён қилинган. Клавихо билан бўлган мулоқот, айниқса, Амир Темур ҳаёти ва унинг қирралари, удумлари, Амир Темур салтанати ғарбий қисмининг жуғрофияси ҳақидаги аниқ ва батафсил хужжатлар шу хусусиятларни очиб беришга хизмат қилади.

Бу хужжатлар Самарқанд бойликлари ва ғўзаллигидан, Амир Темур ва унинг сароии шукуҳидан гувоҳлик беради. Аммо 1783 йили ҳинд тилидан таржима қилиш учун олиб келинган даврга молик бу хужжатларнинг асл нусхасидаги маълумотлар асосан инглизчадир. Таниқли шарқшунос Ж. Обеннинг ёзишича, хужжатлар келиб чиқиши жиҳатидан ҳинд-мўғулча асосга эга бўлиб, XVII асрда битилган.

Амир Темур «Хотиралари» ва «Тузуклар»ининг ҳаққоний эмаслиги ҳақидаги фикр охир-оқибат бир тахминга асосланади: ҳеч ким, ҳеч қачон унинг китоб битаётганини кўрмаган. Ўша даврдаги ҳеч қандай адиб Амир Темурнинг хотира ёзаётгани ёки бирон адибга айтиб туриб ёздираётгани ҳақида хабар бермайди.

Амир Темур саройида ва салтанатида ёзувчилар кўп бўлган. Арабшоҳ ҳикояси, «Зафарнома», форс солномачилари шу жумладандир. Улар ёзилаётган нарсаларни назардан қочирмаганлар ва асарларида шуларга ишора қилиб ўтганлар. Ҳеч қайсиси «Хотиралар» ва «Тузуклар» ҳақида сўз очмаган. Булар мазкур хужжатларнинг асосли ёки асосли эмаслиги хусусида мени ҳам ўйлантириб қўяди.

Амир Темур ҳаёти бир катта жангномаки, у кўплаб мамлакатларни, турли ирқ, маданият ва дин вакилларини ўз ичига олади. Лекин, қолган энг қийин масалаларни аниқлашга тўғри келади: Амир Темур шахсининг устунлигини ва идора қилиш қудратининг сирларини, ундаги зиддиятларни, яъни бир инсонда ҳам музаффар ва шафқатсиз саркарда, ҳам тинчлик посбони, олимлар ва меъморлар раҳнамоси ва фуқаролар фаровонлиги ташвишида яшовчи одам мужассамланганининг ечимини топиш керак.

А. САИДОВ: Умуман, «Тузуклар» ёзиш хитой ва турк-мўғул хонларидан қолган анъанадир. Мисол тариқасида турк хоқонларидан қолган «Қонуннома»ни, Чингизхон «Ясо»ини, Хондамирнинг «Қонуни Хумоюн» асарини ва бошқаларни курсатиш мумкин.

«Темур тузуклари»га келсак, асосий муаммо унинг муаллифи ким деган саволга бориб тақалади. Шамсиддин Сомийнинг «Қомус ул-аълом» асарида Амир Темур «Тузукот» номли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган, дейилади. Француз шарқшуноси М. Шармуа ва рус ҳарбий тарихчиси М.И. Иванин «Тузуклар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деган фикрни билдиради.

Аммо бошқа бир гурух олимлар, масалан, В.В. Бартольд, Э.Г. Браун, Ч.А. Стори «Тузуклар»ни сохта асар, уни Амир Темур ўзи ёзмаган, дейишган. Инглиз олими Ч.А. Стори Мир Абу Толиб Ҳусайний Турбатийни «Тузуклар» муаллифи, деб кўрсатган. Рус шарқшуноси А.Ю. Якубовский «Тузуклар» XVIII асрда Ҳиндистонда ёзилган дейди[1], француз олими Ж.П. Ру уни XVI асрга тааллукли, деб таъкидлайди.

Бу борада, менимча, ўзбек академиги, темуршунос олим Б. Ахмедовнинг фикрига қўшилиш мумкин: «...Қандай бўлмасин, асарни Темур ёки бошқа одам ёзганлигидан қатъи назар, у сохта эмас, балки чин асардир»[2].

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, «Тузуклар» Амир Темур шахси ва фаолиятини ўрганишда муҳим тарихий манба вазифасини ўтайди.

Амир Темурнинг шундай бир сеҳри борки, у изланувчиларни ўзига ром этади. Бу Соҳибқироннинг илм-фан, таълим, санъат ва маданият ҳомийси, олимлар, адиблар, зиёлилар раҳнамоси бўлганлигидир.

Л. КЕРЕН: Темурбек олим, мусаввир, адиб, муҳандис ва дин пешволарини ҳурмат қилган, ўз муҳофазасига олган. Амир Темурнинг бу фазилатини у жанг ва камал пайтларида уларни тинч ижод билан шуғулланиш учун Самарқандга жўнатиб авайлагани ҳам тасдиқлайди. Дамашқлик Ибн Халдун ҳаётини бунга мисол қилиб келтириш мумкин.

---

[1] Якубовский А.Ю. Тимур, его держава и военные походы// Очерки истории СССР. Период феодализма. IX–XV вв. Ч.2.

[2] Ахмедов Б. «Темур тузуклари» ҳақида икки оғиз сўз// Темур тузуклари. – Тошкент, 1991. 7-бет.

Исломбек Худоёрхон

Islombek Khudoyorkhon

Солномачилар, хатто, Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг санъат ва фанга бўлган муносабатини, жамиятда ва ҳарбийлар орасида ҳам санъат ва фанга ҳурмат бўлишини талаб қилганини тасдиқлайди. Фан арбобларини жангу жадалларда, қонли савашларда ваҳшийлашган аскарлардан авайлагани Амир Темурнинг уларга бўлган ҳурматидан нишонадир.

Амир Темур қандай қилиб санъат ва фан қадрига етадиган инсон бўлиб камол топганини тушуниш қийин, чунки бунинг учун одам ёшлигида шу соҳаларда устозлардан машқ олган бўлиши керак. Ёшлик даври кешлик ярим кўчманчи барлослар орасида, сафар ва жангларда ўтган Амир Темур бундай билимни қаердан олди экан?

У Темурийларга мансуб янги ажойиб меъморчилик намуналарини танлаш ва улар қурилишини бошқариш салоҳиятини ўзида қандай шакллантира олган бўлса?

Биз Амир Темурнинг ёшлик ва шогирдлик чоғидаги сиру синоатли ҳаётидан яхши хабардор эмасмиз. У фақат кичиклигида отаси Тарағай билан Кешдаги масжидга ва суфийлар кенгашларига қатнаганигина маълум. Биламизки, Амир Темур у ерда ажойиб диний тарбия олган.

А. САИДОВ: Амир Темур қўшинида ягона европалик – бавариялик И. Шильтбергер бўлгани маълум. У ўзининг «Эсдаликлар»ини ёзиб қолдирган.

Л. КЕРЕН: Тўғри. Дастлаб Амир Темур, кейин унинг ўғли армиясида узоқ хизмат қилган бавариялик аскар Шильтбергернинг «Эсдаликлар»ини етарли танқидий ўрганмасдан, шунчаки санаб ўтган тарихчиларга эътирозим бор. Бу «Эсдаликлар» матни 1859 йили Мюнхенда матбаачи Нейман чоп эттиргандан кейингина маълум бўлди.

Китобга босқинчилар ва, айниқса, Амир Темурга қарши эҳтиросли «Сўз боши» ёзилган. Шильтбергер замонида битилган бу «Эсдаликлар»да Осиё ва Ўрта Шарқ кишилари, воқеа ва жўғрофияси ҳақида янглиш фикрлар шунчалик кўпки, мен хатто унинг муаллифи борлигига ҳам шубҳа қилиб қоламан. Ундаги баъзи тўғри далиллар ҳам «Зафарнома»дан ёки Арабшоҳнинг XVII ва XVIII асрларда Европада машҳур бўлган таржимаи ҳолидан олинган ва унинг муаллифи ҳақиқатан ҳам Шарқдан қайтиб келган Шильтбергер бўлиши ва у ўзининг камтарона ёзилган саргузаштларини бир-икки матбаачига ишониб бергану кейинчалик уларга Арабшоҳдан ёки «Зафарнома»дан олинган олди-қочдиларни қўшиб-чатган бўлишлари мумкин-ку, деган фикрларга ҳам олиб келади.

А. САИДОВ: Бунга қарама-қарши ўлароқ, Европада кенг тан олинган манба, бир неча бор таъкидлаганингиздек, Руи Гонсалес де Клавихонинг «Амир Темур саройига саёҳат» номли кундаликларидир. «Кундаликлар» Амир Темур даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёти тарихига доир муҳим манбадир.

Бу асар биринчи марта 1582 йили Испаниянинг Севилья шаҳрида «Буюк Темурнинг ҳаёти ва фаолияти» номи билан чоп этилган. 1782 йили у Мадридда шу номда иккинчи марта нашр этилган. Бу китоб испан тилида учинчи марта 1949 йили Мадридда Лопес Эстрада томонидан чоп қилинган.

Клавихонинг «Кундаликлар»и бир неча тилларга таржима қилинган. Жумладан, рус тилига биринчи марта 1881 йили И. Срезневский томонидан таржима қилиниб, Петербургда чиқарилган.

Дона Анжелина де Грецция бюсти.

Buste de doña Angelina de Grecia.

1990 йили эса бу асарнинг И. Миракова тайёрлаган иккинчи русча нашри чоп этилган.

Клавихонинг «Амир Темур саройига саёхат» китоби И. Срезневский таиёрлаган русча матндан йирик адабиётшунос олим профессор Очил Тоғаев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Сиз ҳам бу асарни француз тилига изохли таржима қилгансиз.

Л. КЕРЕН: Аслида, мен Клавихо «Кундаликлар»ини танқидий кўз билан ўрганиб чиқиб, луғатдан фойдаланиб, тарихий далиллар ва бошқа солномалардан олинган жуғрофий маълумотлар ёрдамида таржима қилганман.

Илгари қайд этганимдек, Клавихо асари Марказий Осиёга қилинган сафарларни, Амир Темурни ва унинг атрофидаги жамиятни ва нихоят Самарқандни ўрганиш учун биринчи туртки бўлган. «Кундаликлар»нинг Клавихо шахсан кўрган ёки эшитган вокеаларни ўз ичига олган қисми, яъни ўзи гувоҳ бўлган воқеалар ҳаққоний туюлади.

Лекин, бу «Кундаликлар»да бошқа киши томонидан ҳикоя қилинган ва Клавихо томонидан йиғилган афсона ёки ўша давр кишилари тасаввурига мансуб воқеалар ҳам борки, уларни Клавихо ўрта аср диний эътиқодларига қўшиб ҳикоя қилади. Мен, албатта, ўз китобимда зарур изоҳлар берганман.

А. САИДОВ: Бирор-бир тарихий шахс тўғрисида тадқиқот олиб боришда шу шахс авлодларининг хотиралари, кўрсатмалари ёки қўлёзмалари катта аҳамият касб этади. Сиз «Амир Темур салтанати» номли китобингизни «Темурбек наслидан Исломбек Худоёрхонга ва грециялик Де Дона Анжелина авлодларидан Маркиз Контрерас де Лозайага» бағишлагансиз.

Темурбек олим, мусаввир, адиб, муҳандис ва дин пешволарини ҳурмат қилган, ўз муҳофазасига олган. Амир Темурнинг бу фазилатини у жанг ва қамал пайтларида уларни тинч ижод билан шуғулланиш учун Самарқандга жўнатиб юборганлиги ҳам тасдиқлайди. Дамашқлик Ибн Халдун ҳаётини бунга мисол қилиб келтириш мумкин.

Л. КЕРЕН: Мен Амир Темур авлодидан Исломбек Худоёрхон ўғли билан танишганман. У билан бир неча йиллар давомида қадрдон дўстлик ришталарини боғлаб, кўп сухбатда бўлганман. У Самарқандда туғилган ва большевиклар таъқибидан кочиб кетишга мажбур бўлган. Афғонистон подшоси қабул қилиб, уни Франция ва Швейцарияга ишончли вакил этиб тайинлаган. У Парижда Афғонистон Элчихонасини очиб, то нафақага чиққунига қадар шу ерда халқаро алоқалар билан шуғулланган.

Нафақага чиққандан кейин Швейцарияга, Монтре шахри яқинидаги шифохонага кўчиб ўтган ва 1981 йили вафот этган. То вафотига қадар мен унинг ҳузурига бир неча марта борганман. Уни мусулмон жамоаси ва Афғонистон элчиси доктор Акрам талаби билан хусусий қабристонга дафн этганлар. Лекин, унинг қабри қаерда эканини аниқ билмайман, менга хабар беришмаган.

Исломбек маълумотли ва одобли инсон эди. У мен учун тенгсиз дўст эди.

А. САИДОВ: Амир Темур тўғрисида Испанияда Клавихо «Кундаликлар»идан ташқари ҳам бир қатор манбалар мавжуд. Масалан, Сохибқироннинг Кастилия Қироли Ҳенрих III билан ёзишмалари ва, ҳатто, ашёвий далиллар бор. Масалан, Клавихога қўйилган қабр тошида шундай ёзувлар бор: «Бу ерда ҳурматга сазовор бўлган Руи Гонсалес де Клавихо ётибди. Тангри уни раҳмат айлаган бўлсин. Марҳум яхши ном қолдирган Қирол Дон Генри ва унинг ўғли Дон Жон (ҳукмронлиги)да девон бошкарувчиси бўлган. Қирол Дон Генри Темур (саройи)га элчи этиб юборганди»[1].

[1] «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995, 22 сентябрь

Л. КЕРЕН: XVI аср испан солномаларида элчи Клавиходан олдин Темурбек билан учрашган кастилиялик биринчи элчи тўғрисида жозибали ҳикоялар бор. Шу биринчи элчи Анқара жанглари пайтида Туркияда бўлган. Элчи у ерда Амир Темурни ўз подшоси номидан зафар билан муборақбод қилган. Шу давр хабарларида айтилишича, Амир Темур уларни мехрибонлик ва сахийлик билан қабул қилган. Уларни кузатиб қўйиш учун ўз элчиси Муҳаммад Кешийни ва Боязид қарамлигидан озод этган уч европалик канизакни қўшиб юборган. Бу аёллар Амир Темурнинг Кастилия Қиролига тортиғи бўлган.

Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал ёҳуд ашаддий истилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ бўлганида эди, у тарихни кўп ҳам қизиқтирмасди. Туғри, Амир Темур йирик ҳарбий қўмондон, моҳир саркарда ҳамда битмас-туганмас ғайратга эга раҳбар ва шу сабабли қатъиятли, қаттиққўл жангчи бўлгани рост, бироқ бу – биз у ҳақда билганларимизнинг ҳаммаси эмас. Бу инсон тиниб-тинчимас бунёдкор эди...

Мазкур воқеа Шарқ солномаларининг ҳеч бирида, ҳатто, «Зафарнома»да ҳам акс эттирилмаган. Шунинг учун бу бир эртакмикан, деб қоласан киши. Бундан бир неча йил бурун бир испан тарихчиси Севилья шаҳридаги қадимги архивлардан кастилиялик икки элчи, Муҳаммад исмли чиғатойлик элчи ва Амир Темур томонидан турклардан озод этилган уч нафар қиз ҳамқорлигида шаҳар ҳокимлигида қабул қилингани ҳақидаги 1403 йил февралига молик хабарни топиб олган. Ҳужжатда экспедиция аъзоларига кетган озиқ-овқат ва ётоқ харажатларининг рўйхати бор. Бу харажатларни, эҳтимол, Қирол қайтариб бергандир.

Экспедиция Сеговига, Қирол Ҳенрих III турган жойга борган. Сегови ҳокими, Иоанн де Контрерас собиқ асираларнинг энг каттаси Анжелинани кўриб, унга ошиқ бўлиб қолган. Бу ишқ воқеаси – ҳақиқат. Бу жуфтдан авлодлар то шу кунларгача етиб келган.

Мен Анжелина авлоди Маркиз де Лозойа билан танишганман. У мени Сеговидаги Анжелина яшаган уйга таклиф қилган. Менга оила архивини, бобокалони суратини ва Анжелина билан тўйлари ҳақидаги гувоҳномани кўрсатган. Ҳатто, мени Сеговидаги бир черковга бошлаб бориб, момоси Анжелинанинг қабрини ва унинг устига қўйилган чиройли қабр тошини кўрсатган.

Амир Темур элчиси Муҳаммад Кешийга келсак, элчи Клавихо «Кундаликлар»ида унинг номи зикр қилинган. Чунки, бир йил ўтгач Муҳаммад Кеший элчи Клавихога Самарқанд сафарида ҳамкорлик қилган. Бу «Кундаликлар»да Амир Темур билан бевосита мулоқот қилган кишилар бўлганлигини исботловчи ва ўша даврга молик воқеаларни акс эттирувчи аниқ далиллар бор.

А. САИДОВ: XIV аср охири ва XV аср бошларида Амир Темур салтанатининг довруғи Европа мамлакатларига қадар етиб борган. Франция, Англия, Испания, Генуя ва Византия каби давлатларнинг қироллари Соҳибқирон билан сиёсий, иқтисодий ва савдо алоқалари ўрнатишга интилганлар. Шу боис буюк ва музаффар жаҳонгир ҳузурига ўз элчиларини мунтазам юбориб турганлар. Амир Темур ташқи сиёсатида Европа йўналиши муҳим ўрин тутган. Соҳибқирон дипломатияси кўп қиррали бўлган.

Л. КЕРЕН: Амир Темурнинг Ғарб мамлакатлари билан ўрнатган дипломатиясини ҳозирги кунда биз «кўл чўзиш сиёсати» деб атаймиз. Бу дипломатия Европа ҳукмдорларига Амир Темур томонидан ҳеч қандай шахсий ғараз, тижорий, рақиблик, ҳудудий ва дин муаммолари йўқлигини кўрсатиш ҳаракати бўлган. Бу дипломатия икки босқичда ва икки турли йўналишда кечган.

Анқара учун бўлган ҳал қилувчи жангда Темурбек европаликлар ва византияликларни бу низога аралашмасликка қатъий чақирган. Бунинг эвазига уларни муҳофаза этишни ваъда қилган. Ғалаба қозонганидан кейин Амир Темур ўз ваъдасида туриб, Боязид тутиб турган насроний тутқунларни озод этган, Европадаги

йирик мамлакатлар ва Византия дахлсизлигини тан олган. У Франция, Англия, Генуя ва Венецияга эркин алоқаларни, савдогарлар ва мол алмашишни таклиф қилган.

Шундай қилиб, у ўз юртининг Европа билан яқин кўшничилик қилиш ва ҳозирда «Буюк ипак йўли» деб аталадиган савдо йўлларини равнақ топтириш нияти борлигини кўрсатган. Франция Қиролининг жавобидан, масалан, унинг хати яхши кутиб олингани кўриниб туради. Амир Темур вафоти ўша давр учун жуда илғор ғояли бу ришталарни узиб кўйган.

А. САИДОВ: Амир Темур – бутун бир тарихий даврга асос солган оламшумул шахс. Унинг ишларини Темурийлар сулоласининг вакиллари давом эттирганлар. Шунинг учун Соҳибқирон тўғрисида ёзганда Темурийларни четлаб ўтиб бўлмайди. Бу соҳада ҳали қилинадиган ишлар кўп.

Клавихо асари Марказий Осиёга қилинган сафарларни, Амир Темурни ва унинг атрофидаги жамиятни ва ниҳоят Самарқандни ўрганиш учун биринчи туртки бўлган. «Кундаликлар»нинг Клавихо шахсан кўрган ёки эшитган воқеаларни ўз ичига олган қисми, яъни ўзи гувоҳ бўлган воқеалар ҳаққоний тушлади.

Л. КЕРЕН: Мен Темурийлар тарихини ва уларнинг ўша давр мамлакатлари ва тузумлари билан ўрнатган сиёсий ва маданий алоқалар тарихини бир қадар камроқ биламан. Ҳозиргача Темурийларнинг умумий тарихи йўқ. Умид қилиш керакки, бир ёки бир неча тарихчи алоҳида-алоҳида ўрганилган манбаларни йиғиб, умумий бир асар яратади.

Темурийларнинг Ҳирот ва Шерозда ҳукмронлик қилганлари ҳақида маълум бўлган ҳужжатлар бу мавзунинг тарих ва тараққиёт учун жуда бой манба ҳамда тухфа эканидан нишонадир. Темурийлар хаёти ва фаолияти тўғрисида мавжуд ҳужжатларнинг аксарияти «сарой хабарлари» бўлиб, ўрганишда воқеалар ҳақида нотўғри тасаввур беради.

Улар болалигида, ўспиринлик даврида ким билан шуғулланганлари, ўзларини қандай тутганларини, Темурбекка муносабатлари ва Амир Темур уларнинг тарбиясига ва кейинги тақдирига қандай таъсир кўрсатганини билишни истар эдик. Бу хакда – катта ва ажойиб китоб ёзиш учун маълумотлар бор.

А. САИДОВ: Жуда тўғри. Ҳазрати Амир Темур шахсияти ва фаолияти шунчалик кўп қирралики, турли манбаларда ва асарларда ҳар хил фикр-мулоҳазаларни учратиш мумкин. Шу боис мулокотимизни ўзбек матбуотида айтилган бир таклифни қўллаб-қувватлаш билан якунласак. Ҳақиқатан ҳам, Соҳибқирон ҳаётини тўла камраб олган, энг сўнгги маълумотларга таяниб битилган «Амир Темур қомуси»ни тузиб, нашр этиш вақти келди.

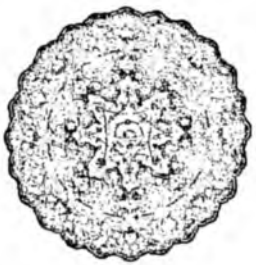

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайер» асарига ишланган қадимий шамс.

Titre de l'œuvre d'Alisher Navoi «Sab'al sayyor» («Sept planètes»).

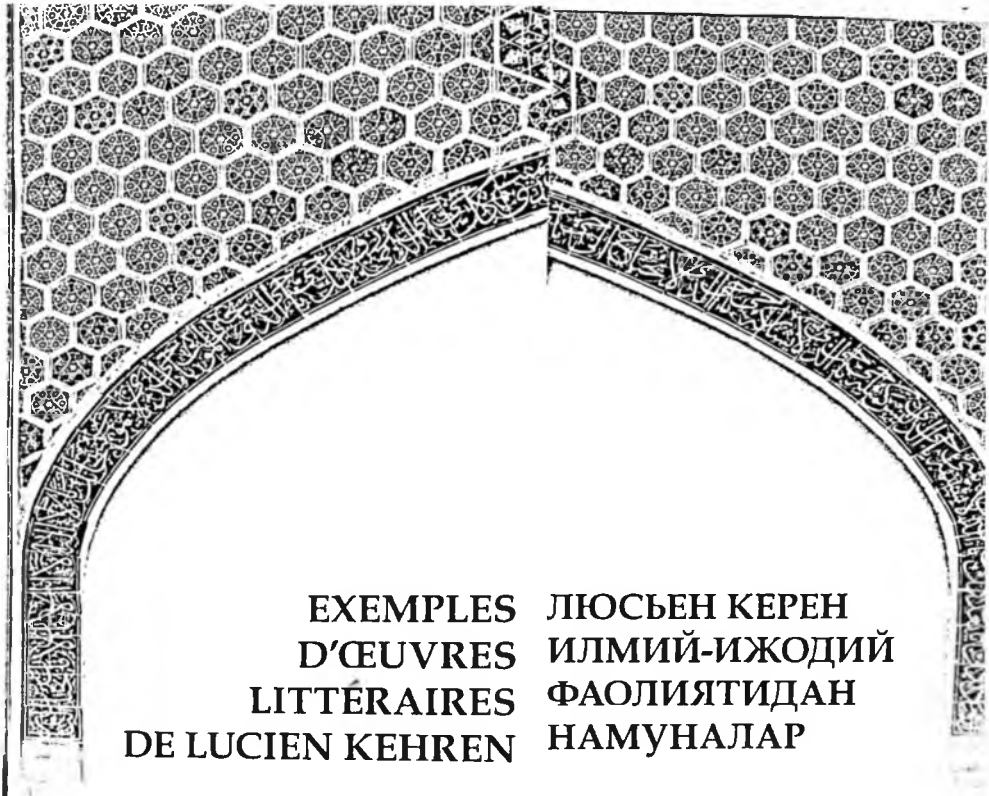

EXEMPLES D'ŒUVRES LITTÉRAIRES DE LUCIEN KEHREN

ЛЮСЬЕН КЕРЕН ИЛМИЙ-ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИДАН НАМУНАЛАР

Амир Темур давлатининг тугроси.

Armoiries d'Etat d'Amir Temur.

Профессор Люсьен Керен
Professeur Lucien Kehren

Француз олими ва адиби Л. Кереннинг асарларида Амир Темур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ қатор бошқа манбаларда тасдиқланган аниқ тарихий маълумотлардан ҳам, шунингдек, Соҳибқирон шахси ва хатто унинг феъл-атвори, диди ва таъби ҳамда қизиқишлари ҳақида қимматли, баъзан ҳеч бир манбада тилга олинмаган тафсилотлардан, талайгина маълуму номаълум афсона ва ривоятлардан ҳам кенг фойдаланилгани диққатга лойиқдир.

Шу маънода, ушбу асарларнинг юртимизда чоп этилиши, бир томондан, Ўзбекистон билан Франция ва, умуман, Европа давлатлари уртасида тобора кенгайиб бораётган маданий ва илмий алоқаларни янада кенгайтиришга хизмат қилса, иккинчи томондан, буюк аждодимиз Амир Темур руҳи олдидаги ворислик бурчимизни адо этиш йулидаги камтарин бир хизмат сифатида қабул қилинади, деган умиддамиз.

Амир Темурнинг Париждаги элчиси

Маълумки, Амир Темур Европа мамлакатларига масихийлик дини пешволарини элчи қилиб юборган. Франциско Франциско Садру, Султония архиепископи Иоанн ана шундай вазифаларни адо этганлар. Мисол учун, 1402 йилда рухоний Иоанн Франция ва Англия қироллариға Соҳибқироннинг хатларини олиб борган. Шу маънода, архиепископ Иоаннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» асари ўтган олти юз йил мобайнида Амир Темурга бағишлаб Европа тилларида яратилган 500 дан зиёд. Шарқ тилларидаги мингта яқин жиддий асарлар орасида алоҳида ўрин тутади. Элчи Иоанн хотираларининг иккита французча қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар Франция Миллий кутубхонасидаги француз фондида сақланмоқда. Асар 23 бобдан иборат, унда Соҳибқирон Мовароуннаҳр тахтига ўтирган кундан бошлаб 1402 йилнинг августигача бўлиб ўтган асосий воқеалар қаламга олинган. Соҳибқироннинг Европага элчиси ҳисобланмиш Архиепископ Иоанн қаламига мансуб ушбу асарни Л. Керен ўзининг изоҳлари билан бирга француз тилида нашр эттирган. Ушбу асарда Л. Кереннинг илмий-тарихий изоҳлари муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш лозим.

Бу ҳужжат 40 бетдан иборат бўлиб, Париж миллий кутубхонасида сақланади. У бошдан француз тилида битилиб, кейинчалик лотин тилига ўгирилганлиги ҳодисалар изчиллиги ўзгарганлигидан далолат беради. Бу французча матн А. Моранвилленинг «1403 йилда Доминиканлик томонидан тузилган Амир Темур ва унинг саройи ҳақидаги эсдаликлар» китобида тўлалигича қайтадан ўз аксини топган.

Муқаддима

Амир Темур билан бир неча европалик учрашишга муяссар бўлган, аммо шулардан иккитаси у билан учрашгани ҳақида ёзма маълумот қолдирган. Улардан бири Кастилиянинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо (1404 й.) ва иккинчиси – Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI қироллиги давридаги элчиси бўлмиш Султония архиепископи Иоанн III ҳисобланади.

Асли доминиканлик роҳиб, папа томонидан епископ унвонига сазовор бўлган (мусулмон подшоҳининг ишончли чопари) Иоанн III, ҳозирда Париж кутубхонасининг миллий архивида сақланаётган Амир Темур ва унинг ўғли Мироншоҳнинг ноёб хатларини қиролга олиб келган. Архивда сақланаётган бу ҳужжат Амир Темур ва ўғли Мироншоҳнинг форсийда ёзилган хатларидан ташқари, асл нусхаси роҳиб Иоанн III томонидан олиб кетилган Шарль VI нинг Амир Темурга лотин тилида битилган жавоб хатидан иборат.

Бу хат туфайли у Қирол қабулида бўлишга сазовор бўлган ва бу хат, хатни келтирувчисига бўлиб ўтган ҳодисаларни гапириб бериш масъулияти юклатилган ишонч хати бўлган. Иоанн III 1402 йил 28 июлда Амир Темурнинг туркlар устидан батамом ғалаба қозонганлигини ва уларда сақланаётган христиан маҳбуслари (Амир Темур томонидан) озод этилганини етказади.

Амир Темур Франция Қироли билан савдо ва дўстона алоқаларни ўрнатиш истагини ифодалагани ва роҳибни ўзининг ижрочиси этиб тайинлагани учун роҳибдан Қироллик кенгаши бутун Осиёни босиб олиш арафасида турган, бир пайтнинг ўзида таҳликали ва илоҳий кучга эга бўлган бу тимсол ҳақида кичкина хотира тузишни илтимос қилишади.

Француз тарихчилари ва ўша даврдаги епископлик архивининг ҳужжатлари ҳамда келиб чиқиши италиялик бўлган Иоанн III нинг француз тилида икки ҳафта ичида яратган асари бу воқеаларнинг бўлиб ўтганлигидан далолат беради. У ўзининг қўлёзмасини Қироллик

кенгашига 1403 йил июнь ойининг охирида ўзининг Италия ва Англия-га саёҳатидан олдин топширади.

Бу ҳужжат 40 бетдан иборат бўлиб, Франция Миллий кутубхонасида сақланади. У бошдан француз тилида битилиб, кейинчалик лотин тилига ўгирилганлиги ҳодисалар изчиллиги ўзгарганлигидан далолат беради. Бу французча матн А. Моранвилленинг «1403 йилда Доминиканлик томонидан тузилган Амир Темур ва унинг саройи ҳақидаги эсдаликлар» китобида тўлалигича қайтадан ўз аксини топган.

Бу хотира 23 та бўлимдан иборат бўлиб, мен уларнинг сермазмун қисмларини замонавий француз тилида баён этишга ва таржима қилишга ҳаракат қилдим. Мен ҳар битта бўлимни ёзма равишда ифодаладим. Бу мемуарда Клавихо ва Арабшоҳ қолдирган манбаларга мос келадиган ишонарли маълумотлар бор. Шу билан бир қаторда, Амир Темурнинг қонхўр боскинчи ёки адолатпарвар, ҳақгўй подшоҳ бўлганлиги тўғрисидаги афсоналарни учратиш мумкин.

Иоанн III хотирасида ёзилишича, Амир Темурни биринчи марта 1395 йилда Олтин Ўрдага қарши юриши пайтида Нахичивонда учратганлигини ёзган. У шу пайтгача Самаркандда бўлмаганлиги ҳақидаги маълумотлар, ўша даврдаги одамларнинг Амир Темур ҳақидаги билганлари ва гапириб берганларининг бу маълумотларга мос келиши тарих учун ноёб далилдир. Ачинарли тарафи шуки, у бизга Амир Темур билан қандай учрашганлиги ва Амир Темурнинг унга нисбатан ишончи қандай пайдо бўлганлиги тўғрисидаги маълумотни ёзиб қолдирмаган.

Эслатма: Ҳозирги замон француз тилига таржима қилинган бу эсдаликнинг баёклар матни – оддий босма ҳарфларда, манбадан кучирилган матнлар – тўқ ёзма ҳарфларда, менинг изоҳларим эса ёзма ҳарфларда битилган.

Архиепископ Иоанн. Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар

I. Темур Бейнинг тахтга ўтириши

Бу ҳукмдорнинг қўли дастлаб унчалик узун бўлмаган ва уни кўпчилик танимаган, унинг қўл остида ўзига ўхшаш оилалардан чиққан атиги ўн чоғлик маслакдоши бўлган. Бироқ, у ёшлигиданоқ ўз ақл-заковати ва уддабуронлиги ила етти ҳамкори билан шафқатсиз ҳолда, яъни моллар ва бошқа нарсаларни ўғирлаб, қароқчилик йўли билан бойлик орттира борди, шу алфозда ҳамроҳларининг сони ортиб, қирқтага етди ва шундан сўнг у отлар, бошқа жониворлар, истеҳком ва амлокларни эгаллаб, маслакдошлари сонини нихоятда кўпайтирди, куч билан Рефюж[1] қалъасини қўлга киритиб, ўғирлаган мулклари ва ўлжаларини ўша ерга жойлади; шу йўсинда унинг истеҳкомлари, шаҳар ва амлоклари кундан-кунга кўпайиб, ўзи кучайиб борди[2].

---

[1] Нахшаб, ҳозирги Қарши шаҳри. Ибн Арабшоҳда ҳам худди шу шаҳар эслатилади. Қаранг: Амир Темур тарихи. Т., 1992, 2 жилдлик, 1-жилд, 78-бет (Рефюж французчасига «бошпана», «маскан» деган маънони беради, қавс ичидаги изоҳлар Б. Эрматовники).

[2] Руи Гонсалес де Клавихода ҳам шунга ўхшаш талқин бор. Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403–1406). – М.: Наука, 1990. – С. 104 (42 а-б).

Султония архиепископи Иоаннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралари» асари. Париж, 2012 йил.

La vie et la cour de Tamerlan. Par Jean de Soltanieh. Paris, 2012.

Ўзининг қилмишларидан буюк Мўғулистон императорининг ғазаби қайнаб турганини сезган Темур Бей тўппа-тўғри Хитой императорининг ҳузурига борди, бу киши камарли насроний[1] мазҳабидан бўлиб, мўғул императорининг рақиби ва душмани эди. Темур Бей шу насроний император ҳузурида кўп ҳаракат қилиб, ундан қудратли бир қўшинни ёрдамга олди; шу қўшин билан у зикр этилган Мўғулистон императорининг катта ерларини қўлга киритди; хусусан, у Семеркант[2] шаҳрини эгаллади, шаҳар Шарқда жойлашган бўлиб, Мўғулистон императорига қарарди. Шундан сўнг у (Амир Темур) насроний императорнинг лашкарларига рухсат берди.

Темур Бей томонидан шу сифат хўрланган ва ҳақоратланган мўғуллар императори ўз рақибига қарши курашиш учун жуда катта қўшин тўплади ва унинг ҳузурига элчилар йўллади; элчилар унга (Амир Темурга) ёхуд жанг майдонига чиқишни ёхуд Мўғулистон императорига сўзсиз итоат этишни айтишлари лозим эди; агар у (Амир Темур) унга (Мўғулистон императорига) итоат этса, катта ҳоким этиб тайинланиши ваъда қилинган эди.

Ҳузурига келган элчиларни кўрган Темур Бей катта макр ишлатиб, кўрпа-тўшак қилиб олди ва ўзини бетоб қилиб кўрсатди, зеро у зикр этилган императорнинг куч-қудратини яхши биларди: у қандай қилиб рақиби ва унинг элчиларини ғафлатда қолдиришни ўйлай бошлади. Яхшилаб фикр қилиб бўлгач, янги сўйилган мол қонини келтиришларини буюрди ва уни ютиб олди ҳамда элчиларнинг не мақсадда келганини билиш учун уларни тезгина ўз ҳузурига чорлади. Элчилар унинг ҳузурига кирган чоғ унга (Амир Темурга) шошилинч равишда тоғора келтирдилар ва у элчилар ҳозирлигида ютган қонини қайд қила бошлади; улар (элчилар) бу қонни унинг (Амир Темурнинг) қони деб ўйладилар. Бу билан у элчиларга ўз тақдиридан қочиб қутула олмаслигини ва дардига ҳеч қандай даво йўқлигини, яъни тез орада ўлажаклигини билдирди. Ушбу хабардан сўнг элчилар бемалол қайтиб кетишлари мумкин эди, чунки улар Темур Бейнинг ўлаётганини ўз кўзлари билан кўришган эди[3].

Бундан хабар топган император кўп шодликларга тўлди ва ўз лашкарларига, уларнинг хотинлари ва фарзандларига ижозат бериб, кичик бир аскарлар гуруҳи ва ўз хотинлари ҳамда фарзандлари билан хурсандчиликка берилди. Элчилар қайтиб кетганига ишонч ҳосил қилган Темур Бей сакраб тўшагидан турди ва бутун қўшини билан зикр этилган императорнинг кетига тушди; Темур Бей уни хотинлари ва фарзандлари ҳамда кичик бир аъёнлар гуруҳи билан айш-ишрат қилиб турган чоғида учратди. Темур Бей қиличини кўтарди ва императорни маҳв этди ва унга қариндош бўлган хотинини ўзига хотин қилиб олди, ўғилларига императорнинг қизларини олиб берди ва эркак зотидан бўлганларнинг ҳаммасини ўлдирди, фақат биттасидан ташқари, уни ўз ёнида олиб қолди, исми Солтамакуш[4] эди, Темур Бей унинг исми билан ҳукмронлик қилди. Ва шу йўл билан у бутун

---

[1] Камарли насронийлар ёхуд маронитлар ўша даврда Пекинда яшаган насронийлар. Катта камар тақиб юришган.

[2] Самарканд.

[3] Бу хикоядя чиндан ҳам жон бор: амакиси Хожи Барлос Бояид Жалоирни билан бирга унга қарши фитна тайёрланаётганидан хабар топган Амир Темур уччаловни учратган бир пайтда биринчи кучли қон оқаётганини баҳона қилиб, ташқарига чиқиб кетган ва фалокатдан омон қолгани (Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. 24–25 (146-бетлар).

[4] Сукур-атмуш

Тартария империясини[1] қўлга киритди. Бу воқеалар рўй берганида у XL (40) ёшда ёхуд каттароқ эди; шундан сўнг у Шарқдаги кўп вилоятларни қўлга киритдиким, жумладан уларнинг бири Сименана[2] деб аталарди, бу хусусида куйида сўз юритилади.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темурнинг оддий оиладан чиққанлиги, уз фаолиятини дустлари билан мол ўгирлашдан бошлаганлиги ҳамда унинг атрофида Чингизхон сулоласига мансуб мулозимлар булганлиги бошқа классик манбаларда ҳам қайд этилган, бироқ унинг Хитойнинг насоро императори билан иттифоқ тузганлиги ва ҳатто Тартария императорининг ўша даврда умуман мавжудлиги ва зикр этилган жойларга келганлиги афсонадан ўзга нарса эмас. Бироқ Амир Темурнинг амир Хусайнни улдириб, унинг бевачаси, мугул авлодидан булган хонзода Сароймулкхонимга уйланган рост*[3].

II. Темур Бей исмининг талқини хусусида

«Амир Темур ўзини на Қирол ва на император деб ҳисоблайди, бироқ ҳозир у жуда катта ва қудратли ҳукмдор, зеро шу пайтгача Шарқда ҳеч ким унга тенг келадиган бирорта инсонни кўрган ҳам, учратган ҳам эмас.

Иоанн, Султония архиепископи

Шундай қилиб, бу татар императорининг исми Темур Бей эди; бу исм қуйидагича талқин қилинади ва изоҳланади: Темур Бей атоқли отдир ва «темир» сўзидан келиб чиққан бўлиб «fer» (темир, фр.тарж.) маъносини билдиради ва «бей» сўзи «ҳукмдор» маъносига тенг бўлиб, «темир ҳукмдор» деганини англатади. Бошқалар уни «Тамурлан» деб аташади, бу сўз ҳам «темир» дан келиб чиққан бўлиб, французчасига «Темур оқсоқ» деган маънони билдиради; «оқсоқ» унинг лақаби эди.

Бу татарча ва форсча талқинлардир. Эронда уни «миритабам», яъни «ҳукмдор» деб ҳам, «калан», яъни «буюк хукмдор» деб ҳам аташади.

Л. Кереннинг изоҳи: *Чиндан ҳам унинг исми Темурбек, Темур ҳукмдор булган, уни «Тамур» ва «Тамурланг» (форсчадаги «ланг» – «оқсоқ» лақабининг Темурга қўшилгани) деб ҳам аташган. Унинг исмига Соҳибқирон ва Курагон унвонларини қушганлар. Соҳибқирон «сайёралар соҳиби» маъносини билдиради, Курагон эса, чингизий хонзодаларга уйланганларга бериладиган мўғул унвонидир*[4].

III. Темур Бейнинг унвони хусусида

«Темур Геракан сосмус» ибораси Темур «императорнинг ўғли» ёки «куёви» деган маънони билдиради ва «сосмус» – «бизнинг қатъий сўзимиз» деганидир[5]; у ўзини на Қирол, на император ва на бошқа ном билан атайди. Ва у қачон сўзласа ва амр этса, император номидан сўзлайди ва амр этади ва унга хурмат кўрсатиб, йилига бир марта уни бориб кўради; ва бу хурматдан сўнг у ўша император ҳақида гапириб, унга ўз саройида иззат кўрсатаётганини айтади. Бироқ Темур Бей барча ишни Императорнинг тамғасисиз амалга оширади.

Л. Кереннинг изоҳи: *«Сосмус» деган «бизнинг сўзимиз» деганидир. Бу ерда гап Амир Темурнинг фармонлари ҳақида кетяпти, фармонлар «Темур Кўрагон сўзимиз!» шаклида бошланган*[6].

---

[1] Европала ўрта асрларда Мўғулистон ва Хитойнинг катта қисми Буюк Тартария деб аталган.

[2] Симнан – Мозандарон якинидаги шахар.

3 La Timuride, Paris, 2004, No 28, P. 18.

4 La Timuride, Paris, 2004, No 28, P. 18.

5 Бу ерда гап Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га ёзган «Темур Кўрагон сўзимиз» ибораси билан бошланувчи мактуби хусусида кетяпти. Фақат инглиз Поляк таъкидлаган «Темур» сўзининг ўрнига «Кўрагон» сўзи қўйилса, «хоннинг куёви» маъносига тўғри келади.

6 La Timuride, Paris, 2004, No 28, P. 18.

IV. Унинг ирқи хусусида

У келиб чиқиши бўйича шарқлик татарлардан бўлиб, уларнинг миллати Йокате[1] деб аталади, баъзиларнинг фикрича шу томонларда бизнинг Исус Христосга тенг келадиган уч Қирол утган экан. Бу ўлкага Ҳиндистон томонидаги Персиядан кейин келадиган Корасин[2] вилояти, Медие[3] вилояти ва бошқа вилоятлар киради. Бу улка таркибига кирувчи яна бир шаҳар бу Темур Бейнинг шаҳри Семеркантдан жуда йирокда, юз кунлик масофада, Жийон дарёсидан нарида – Персияда жойлашган Сўзис[4] шаҳридир.

Л. Кереннинг изоҳи: *Чигатой?! Ундан кейинги номларнинг ҳам унча қизиги йўқ*[5].

V. Ўгилларининг насл-насаби ва исмлари хусусида

Темур Бейнинг куп ўғиллари бўлган ва ҳозир улардан атиги иккитаси ҳаёт, уларнинг каттасини Миранза деб аташади ва унинг ёши XL (қирк) ёки ундан бир оз катта; энг кичиги Сонхарни деб аталади ва унинг ёши XXII (йигирма икки) атрофида[6]. Биринчисининг исми куйидагича талқин қилинади: мир – жаноб ва за – Қирол, яъни «жаноби Қирол». Иккинчисининг исми француз тилида «Қиролнинг юзи» маъносини беради. Тўнғич ўғил барваста, хушмуомала, ҳурфикр ва барча насроний каби, отасининг саройида ҳамма уни хурмат қилади. У насронийлар ва франкларни, яъни барча лотинларни (европаликларни) жуда яхши кўради; у бамисоли иккинчи Александр (Александр Македонский); унинг IV (4) хотини ва IV (4) ўғли бор: хотинларининг энг суюклиси император авлодидан ва Конзада (Хонзода) деб аталади - у ўлган акасининг хотини бўлган. Ўғилларининг лашкарлари катта, яъни XX-XXX (20-30) минг кишидан иборат ва саройлари ҳам катта, айниқса, Абасимеза[7] исмли тўнғич ўғлининг лашкари жуда катта; бу исм «Худонинг марҳамати ила туғилган» дея талқин қилинади, бу ўғил қурол ишлатишга жуда моҳир. IV ўғиллардан яна бирининг исми Омариза[8] бўлиб, у Темур Бейнинг лейтенанти: унинг саройида мулозимлар кўп, қўл остида катта ўлка бўлишига қарамай, шароити оғир ва бесаришта; унинг икки ўғли бор.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ Мирзо чиндан ҳам Умар Мирзо чингизий Хонзодага уйланган эди. Иоанн Сонхарни деб атаган иккинчи ўғли Шохруҳ Мирзодир.*

VI. Жиянлари ва набираларининг сони хусусида

Темур Бейнинг LX-LXX (олтмиш-етмиш) чоғлик ёхуд ундан зиёд жиян ва набиралари бор; уларнинг энг биринчиси катта акасининг ўғли бўлиб, она томонидан император авлодидан ва катта амлокка эга; иккинчисининг кўп ўлкалар ва томонларда ўзига маслакдош ва содик вассаллари бор; унинг исми Мамузатаин[9].

---

1 Йокате – Чигатойнинг французча номидан: Djagatai, Jagate, locale.
2 Корасин – Хуросон.
3 Медие – Озарбайжон.
4 Сузис – ҳозирги Эроннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Суза шаҳри, ахмонийлар давлати пойтахти, каробага айланган.
5 La Timurnde, Paris, 2004, No 28, P. 18.
6 Бу ерда гап Мироншоҳ ва Шохрух хакида кетаяпти.
7 А. Мараваллининг фикрича бу Абубакр Мирзо, Мироншохнинг тўнғич ўғли бўлса керак.
8 Умаршайх Мирзо.
9 Эҳтимол Мирзо Султон Хусайн.

Л. Кереннинг изоҳи: *Мирзо Султон Хусайн сурияликлар тарафига ўтишга ҳаракат қилган.*

VII. Темур Бейнинг хотинлари хусусида

Темур Бейнинг тўрт конуний хотини ва кўплаб канизаклари бор. Катта хотини император оиласидан бўлиб, Карон[1] деб аталади ва доим аёллар доирасида фароғат топади ва эркакларни асло ёқтирмайди; у соғлиғи ёмонлиги туфайли хар куни (табобиётга) минг дукат (тилла) сарфлайди, тез-тез хотинлар курповида юради.

Л. Кереннинг изоҳи: *бу ерда гап Сароймулкхоним ҳақида кетаяпти.*

VIII. Темур Бей ҳукмронлигининг бошланиши

«Ёшлигида у ўз тенгқурларига ўхшаш йигит эди, аммо ақл-заковати, зукколиги билан ажралиб турарди ва доимо мард йигитлар қуршовида юрарди; у доимо Худони олқишлаб юради ва нима қилса барисини Худо учун ва унинг хоҳиши билан қилади; ўзининг айтишича, у бир бечора аёлнинг ўғли, кучсиз ва камбағал йигит бўлган, у нимага эришган бўлса, Худонинг марҳамати ила эришган, вақти келиб буларнинг хаммасини Худога қайтаради. Яна унинг айтишича, барча бўладиган нарсани Худо унга олдиндан башорат қилади».

Иоанн,
Султония архиепископи

Ёшлигида у ўз тенгқурларига ўхшаш йигит эди, аммо ақл-заковати, зукколиги билан ажралиб турарди ва доимо мард йигитлар қуршовида юрарди; у доимо Худони олқишлаб юради ва нима қилса барисини Худо учун ва унинг хоҳиши билан қилади; ўзининг айтишича, у бир бечора аёлнинг ўғли, кучсиз ва камбағал йигит бўлган, у нимага эришган булса, Худонинг марҳамати ила эришган, вақти келиб буларнинг хаммасини Худога қайтаради. Яна унинг айтишича, барча бўладиган нарсани Худо унга олдиндан башорат қилади.

У ўзини на Қирол ва на император деб хисоблайди, бироқ хозир у жуда катта ва қудратли хукмдор, зеро шу пайттача Шарқда ҳеч ким унга тенг келадиган бирорта инсонни кўрган ҳам, учратган хам эмас, айниқса, у Семеркант шаҳрини ва Тартария империясини қўлга киритганидан кейин шундай қудратга эга бўлди: зотан, у (империя – тарж.) Шарққа томон шунча катта макон ва йўл эгаллаганки, унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига етиш учун тинмай ярим йил йўл босиш керак. У кўплаб вилоятлар, шаҳарлар қўрғонлар, амлокларни қўлга киритди ва тобе этди. Жумладан, у Ҳиндистондаги Дилли[2] деган шаҳарни забт этди ва Қиролини тобе этиб, шундан сўнг Гарбга томон юрди хамда Константинополгача бўлган барча ўлкаларни эгаллади.

Л. Кереннинг изоҳи: *Бу каби мулоҳазалар уша даврдаги бошқа битикларда ҳам учрайди ва ҳақиқатга яқин туради. Одамлар орасида Амир Темур ўртаҳол бир оиладан чиққан ва бутун Шарқни эгаллаган ҳукмдор, бирор марта ҳам маглубият аламини татимаган ва барча ўлкаларни маҳв этган саркарда деган афсона тарқалган эди. Бу унинг Худо ёрлақаган инсон эканлиги ва барча ҳодисалар унга фаришталар томонидан башорат қилинишидан дарак беради. Бироқ, шу билан бирга, у ҳақиқатан ҳам барча муҳораба.larda зафар қозонганини ва ганимларининг қандай жанг усулини танлашини олдиндан била олиш қобилияти мавжудлигини тан олиш керак. Архиепископ Иоанн фаришталар ҳақидаги гапларга унчалар эътибор бермаган бўлиши ҳам мумкин.*

IX. Темур Бей ҳукмронлик қиладиган вилоятлар ва ўлкалар хусусида

Темур Бей хукмронлик қиладиган Ҳиндистондан Туркиягача бўлган масофани бир одам пиёда нақ бир йилда, отда эса, IX (тўққиз) ойда босиб ўтади; у жуда катта вилоятлар ва катта қироллликларни

1 Сароймулкхоним (Клавихода – Кано).
2 Дилли – Дехли.

ўзига тобе қилди; унинг салтанати таркибига, жумладан, қуйидаги ўлкалар киради:

Дилли (Деҳли), йирик шаҳар.

Сименан[1] вилояти.

Маластан[2] вилояти, қимматбаҳо тошлар ўлкаси.

Ферину̇с[3] вилояти, ҳинд зираворлари шу ердан келади ва Сийон[4] дарёси орқали бошқа ўлкаларга олиб ўтилади.

Органун, бу вилоят Персияда Корасмо[5] деб аталади.

Чин-Мочин[6], шифобахш ўсимликлар ўсадиган вилоятлар, у ерларда ясалган чиройли буюмларни Генуяга олиб кетишади, тупроғи яхши сақланади, айтишларича, бир буюмни қирқ йилда ясашар экан.

Бокара[7], аъло сифатли олтини билан машҳур вилоят.

Коросан[8], ХХХ (ўттиз) шаҳарли вилоят.

Медиа[9], жуда катта вилоят.

Спахан[10] вилояти.

Сирас[11] вилояти.

Шилан[12] шаҳар ва вилояти, Каспий ёхуд Бачин денгизи яқинида.

Арран[13], жуда катта вилоят.

«Амир Темур салтанати Шарққа томон шунча катта макон ва йўл эгаллаганки, унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига етиш учун тинмай ярим йил йўл босиш керак».

Иоанн, Султония архиепископи

Порт Ферре[14], жуда катта вилоят ва Александр денгизни Кавкази деб аталган тоққача қазиб олиб борган шаҳар. Бу тоғда турфа тилли халқлар яшайди, Темур Бей улардан бирортасини ҳам эгаллаган эмас, яна айтишларича, бу тоғда бошқаларга қўшилмайдиган халқлар ҳам яшар эмиш, уларнинг номлари Гог ва Магог[15].

Жоржия[16], Қироллик ва жуда катта вилоят.

Буюк Армения[17], у ерда Нуҳ пайғамбарнинг ёйи жойлашган тоғ бор.

Курдистон, жуда катта вилоят.

Калдея[18] вилояти.

Астрия[19] вилояти.

Рум[20] вилояти.

Туркия вилояти.

---

[1] Симпон – Мозандаронлаги ўлка.

[2] Маластан – А. Моранвилленинг фикрича – Балахшон. Марко Поло уни Баласиан деб атаган.

[3] Ферину̇с – А. Моранвилленинг фикрича – Кефераин ёки Кимехрелган, Нишапур яқинида Афрек дарёси бўйида жойлашган шаҳар. Ҳинд зираворларининг Сайхун ёхуд Сирдарё орқали кириб келиши ҳато кўрсатилган (А. Моранвилле).

[4] Сийон – Сайхун – Сирдарё.

[5] Урганч, Хоразм – Марко Полонинг таърифида Органа (Voyages anciens et modernes, t.2, p.231, note 3.)

[6] Чин-Мочин – Хитой.

[7] Бухоро.

[8] Хуросон.

[9] Озарбайжон, Эроннинг шимоли-ғарби.

[10] Исфаҳон.

[11] Шероз.

[12] Гилон – Каспий денгизининг жанубий-ғарбида.

[13] Арран – Гилоннинг шимоли, Гуржистон (Грузия) жанубида.

[14] Порт Ферре – Каспий денгизининг ғарбий қирғоғи, хозирги Боку шаҳрининг шимолида жойлашган девор. Ривоятларга қараганда бу деворни Александр Македонский Эроннни скифлардан ҳимоя қилиш учун қурдирган экан. Ҳозир девор харобалари Қизил Алан деб аталади. Араблар бу деворни Баб-ал-Абуаб, туркlар Демир Капу деб аташган.

[15] Мусалмалаги Гог ва Магогнинг бунга алоқаси йўқ. Муаллиф Каспий денгизининг шимолий-ғарбида яшашчиган халқларни шундай атаган.

[16] Грузия.

[17] Арманистон.

[18] Ироқи Арab.

[19] Ассирия.

[20] Туркиянинг Осиёдаги Босфор бўғозигача бўлган қисми.

Ва бундан ташқари, кўплаб вилоятлар ва шаҳарлар унинг салтанати таркибига киради, уларнинг сони юз мингта, қисқароқ бўлиш мақсадида номларини келтирмаймиз.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темур қўл остига ўтган вилоятлар ва шаҳарларнинг тўлиқ бўлмаган ва тўғри номланиши.*

X. Темур Бейнинг маҳорати ва қудрати хусусида

Қисқа қилиб айтганда, Темур Бей жангтохларда барчани, жумладан, Тартариянинг буюк императорини, кўплаб қироллар ва шаҳзодаларни енгди, на бирор шаҳар ва на бирор истеҳком унга дош бера олган; у сонсиз ва саноқсиз шаҳарлар ва қўрғонларни забт этди ва ҳисобсиз халқларни тобе қилди, шаҳарлар, қўрғонлар ва истеҳкомларни ер билан яксон этди; саноқсиз маҳорабаларда зафар қозонди ва мана ҳозир ҳам у Буюк Туркни (Боязид Йилдиримни) маҳв этди ва Туркия уники бўлди; кўплаб қироллар, шаҳзодалар ва катта ҳокимлар унинг тарафида.

Л. Кереннинг изоҳи: *Соҳибқирон қўлга киритган ўлкалар номининг қайтарилиши, «у бугун Буюк Туркни маҳв этди ва Туркия уники бўлди» сатрлари билан тугайди.*

XI. Темур Бейнинг буюклиги ва лашкарларининг сони хусусида

«Дунёнинг бошқа бирор-бир мамлакатида Темурбек қўшинида жорий этилган тартиб ва интизомни учратмайсиз».

Иоанн, Султония архиепископи

Бу хусусида ҳар хил гаплар юради, бироқ унинг лашкарларининг сони қанчалигини ҳеч ким аниқ билмайди: айримларнинг айтишича, унинг қўшини X (ўн) юз минг (миллион – тарж.) аскардан ва камида VIII (саккиз) юз минг отлардан иборат; туялар ва бошқа жониворларнинг эса, асло ҳисоби йўқ. Унинг яна XL (қирқ)та жанговар фили бўлиб, аскарлар уларнинг устида ўтириб жанг қиладилар; қуролланган суворий шаҳзодалар ва мард инсонлар у билан бирга юрадилар, улар енгил қуролланганлар ва ортиқча аслаҳалари йўқ, улар шамширлари ва камонларига ишонишади ва хусусан, унга XXXVI (ўттиз олти) йилдан бери ҳамроҳлик қилиб юрган одамлари шаҳарларга кирмайдилар, аксинча, доимо очиқ далада тунайдилар.

Л. Кереннинг изоҳи: *Айрим муаррихлар унинг бир миллион аскарлари ва саккиз юз минг отлари бўлган, деб хабар берадилар. Айтишларича, унинг олтмишта жанговар фили ҳам бўлган экан. Бу рақамлар ҳақиқатга тўғри келмайди.*

XII. Темур Бейнинг бойликлари хусусида

Унинг турли шаҳарлардан ва амлоклардан тортиб олиб, Семеркант шаҳрига жўнатган бойликларининг сон-саноғи, оғирлиги ва миқдорини ҳеч ким билмайди. Худди шундай йўл билан у қўл остидаги барча вилоятлардан йиққан хирожларини ҳам у ерга (Самарқандга) юборди; қимматбаҳо нарсаларга келганда эса, айтишадики ва мен бунга ишонаман, бирорта ҳам ҳукмдор, у қанчалар буюк ва золим бўлмасин, у қадар кўп пул тўплай олмаган. Ва яна у ўз қўл остидаги барча вилоятлардаги ер ости бойликларини ҳам қидириб топтириб, уларга эга бўлди; ва, айтишларича, ўтган йили (яъни, 1401 йил) у оғирлиги юз ва XVII сэ келадиган бир жавохир топганким, VI сэ бир унцияга тенгдир.

Сўнгра, Бағдод шаҳри олинганидан кейин у Евфрат (Фрот) дарёсининг тубига ғарқ бўлган бир кемани топди, унда Персия қироллариниг барча бойликлари жойлаштирилган эди; хазинадан соф ва нафис олтин дарахт топилди, унда турфа рангли ва турфа ном-

ли қимматбаҳо тошлар ва сон-саноқсиз марваридлар бўлиб, уларчалик катта аҳамиятга ва қийматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч ким кўрган эмасди. Ва у бу нарсаларнинг ҳаммасини Семеркантга жўнатди, бу ерда унинг XVIII та улкан саройи бўлиб, уларнинг барчаси бойликларга шу қадар тўла эдики, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эта олмасди[1].

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темур хазинаси асосан унинг қўл остида бўлган ўлкалардан мол-мулк олиб ўтувчи карвонлардан тушган божлар ҳисобига бойир, бироқ унга Соҳибқирон қўлга киритган давлатлардан келтирилган бойликлар ҳам қўшилар эди; бойликлар Самарқанд шаҳридаги Кўксарой ва шаҳар ташқарисидаги унга яқин (Клавихонинг гувоҳлик беришича) саройларда ҳамда Сароймулкхонимнинг чодирида сақланар эди (Фрот дарёсидан топилган олтин дарахт ва бошқа варойиб зеб-зийнатларни Клавихо шу ерда кўрган).*

XIII. Темур Бейнинг очиқ кўнгиллиги ва шафқатсизлиги хусусида

У шароб ичганида мехрибон ва очиқ кўнгил бўлиб қолади; бироқ бундай ҳолат жуда кам бўлади, яъни у жуда кам шароб ичади; алқисса, у ғазаб отига минмаган пайтларида адолат юритади: адолатининг шиори учун ўз тамғасига форс тилида «Адолат» сўзини икки марта ёздирган[2]. У ўз дўстларига ва элчиларга, айниқса, узоқ ўлкалардан келган элчиларга етарлича очиққўнгиллик қилади; бошқаларга нисбатан, яъни ўзига қарши бирор иш қилган ёки амрига (хоҳишига) қарши борганларга нисбатан у ўта шафқатсиз – уларни турли азобларга солади ёки ўлимга ҳукм қилади; уни айбдорларнинг на туриш-турмуши, на насл-насаби ва на дини-иймони қизиқтиради ва айниқса, маврларга нисбатан у шундай муносабатда бўлади, ўзининг айтишича у маврларнинг тўртдан уч қисмини қириб ташлаган ва улар турли ҳолатларда ўлимни қабул қилганлар.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темур кўплаб юртларнинг элчилари, зодагонлари ва олиму уламоларини қабул қилар, улар билан қизиқарли суҳбатлар қурар ва насороларга суҳбат чоғида шароб таклиф этарди. У ўз душманларига ва мамлакатда ўрнатган тартиб-қоидаларига амал қилмаган фуқароларига, ҳатто энг бадавлат кишиларга ҳам, уларнинг динидан қатъи назар, шафқатсиз бўлган. Бунинг натижасида ўзи мусулмон бўлган ҳукмдор асосан мусулмонларни (Иоанн қайд этган маврлар) ва мусулмон давлатларини – Ироқ, Эрон, Олтин Ўрда, Шимолий Ҳиндистон, Туркия ва ҳоказоларни жазолади. Амир Темурнинг тамғаси «Куч – адолатда», форсча «Рости-*

---

[1] Амир Темур ўзининг Бағдодга биринчи юриши чоғида на Фрот ва на Дажла дарёсидан султон Аҳмад Жалойирнинг хазинасини топгани ҳақида Шарқ муаррихлари ҳеч нарса демайдилар. Бироқ, Бағдод иккинчи марта қамал қилинган пайтда, яъни 1401 йил ёзида, ўша хазина топилган бўлса ажаб эмас, зеро чиндан ҳам айнан ўшанда шаҳар хокими Феруз кочиб кетаётган ҳамда Фрот дарёсига ғарқ бўлган. Мазкур ҳодисани Шарафиддин Али Яздий қуйидагича тасвирлайди. «Алқисса, Фаражи бедавлатким, Бағдод шаҳрида эрди, телбалардек ё фидоийлардек жонидан кечиб, урушур эрди... Мансур черик тўрт ёндин кириб, кисор эли ҳар сориким кочиб борса эрдилар, анда ўқ ва килич эрди. Фаражи бедавлат ких билан кемага кириб, сувнунг юкори сори кочиб, бурур эрди. Ўқ захмидин ўзларини сувга солиб, балиқ таъмаси бўлдилар. Ва маллоҳлар кўкм билла сувга кириб, Фаражининг жасадини чикардилар. (Зафарнома. 248-бет).

[2] Маълумки, Амир Темурнинг шиори «Рости-русти», яъни «Куч – адолатда» деган кимват бўлиб, бу шиор унинг давлат тамғасига ҳам битилган эди. Бироқ, арменистон Иоанн Сохибқирониинг «тамғасига форс тилида «Адолат» сўзи икки марта ёзилган», деб гувоҳлик беради. Бинобарин, бу ерда архиепископ «рости» ва «русти» сўзларини бир-биридан ажратолмай хато қилган. Нафақат Иоанн, балки Клавихо ҳам бу икки сўзнинг фаркига бормаган, зеро Кастилия элчиси Амир Темурнинг тамғасида атиги бир сўз битилган эди, деб ёзиб қолдирган: «Когда так сделают трое или четверо (сидоров), в середине ставят царскую печать, на которой буквами написано «Правда»...» (Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406). – М.: Наука, – 1990. – С. – 142.

русти» сузлари битилган уч кичик ҳалқадан иборат бўлиб, Франция Киролига битилган мактубдан афсуски бу сузлар учиб кетган. Айрим манбаларда келтирилишича, унинг тамғасига форсча «Рости» сўзи икки марта ёзилган.

XIV. Темур Бейнинг ҳаёти ва унинг халқи хусусида

Темур Бейнинг турмуш тарзи ва халқи ҳақида шундай дейиш мумкинки, у хар доим очиқ далада харир шоҳи чодир остида умр ўтказади; зеро унинг халқи шунчалик кўпки, улар шаҳарда яшай олмайдилар. Бироқ уларга зарур барча нарсалар худди шаҳарлардагидек бу ерга олиб келинади. Сотилади ва харид қилинади; бу ерга узоқ ўлкалардан озиқ-овқат маҳсулотларини олиб келувчи савдогарлар жуда кўп, бу ерда паррандалар, бошқа турфа хил маҳсулотлар ва ҳатто куллар хам сотилади; унинг одамлари жуда қимматбаҳо, нафис шоҳи матолар ва харир жун матолардан кийимлар кийишади; уларнинг улуғлари Константинополь императори каби бош кийимлар кийишади, мартабалари қанчалар улуғ бўлса-да, улар бош кийимларига қимматбаҳо тошлар тақишмайди ва айримлари туркларга ўхшаб думалоқ кокилез[1] кийиб юришади.

Амир Темур кўплаб юртларнинг элчилари, зодагонлари ва олиму уламоларини қабул қилар, улар билан қизиқарли суҳбатлар қурар ва насороларга суҳбат чоғида шароб таклиф этарди. У ўз душманларига ва мамлакатда урнатган тартиб-қоидаларига амал қилмаган фуқароларига, ҳатто энг бадавлат кишиларга ҳам, уларнинг динидан қатъи назар, шафқатсиз бўлган.

Унинг фуқаролари саранжом-саришта одамлар, улар ерда стол ва курсисиз овқатланишади. Бу ерларда гўшт ва гуруч сероб, улар мутлақо нон ейишмайди, улар нонни ёқтиришмайди, бироқ ажнабийлар тўйгунларича нон ейишлари мумкин, зеро хар қадамда нон тўлиб ётибди.

Унинг саройида вино ичиш тақиқланган, насронийлар эса, вино ичишлари мумкин, у хам бўлса фақат кечки овқат олдидан, овқатдан сўнг эса, сув ва қимиз ичилади, бир қимизки, винодан кам кайф бермайди. Уларнинг донли экинлардан тайёрланадиган яна бошқа бир ичимлиги бўлиб, унинг ранги сутдек оппоқ ва винодек кайф беради.

Унинг саройида номуссиз аёлларнинг яшаши тақиқланган, хар кимнинг ўз хотини ва мол-мулки бор. Аёллар эркаклар каби моҳир чавандозлар, улар яхши кийиниб оладилар, отда юрганларида фақат бурунлари ва кўзлари очиқ бўлади; аёлларнинг лозимсиз юриши катта гуноҳ хисобланади. Одамларнинг юзлари кенг ва осиёликларга хос, ҳамма қатори яшашади ва саррацинлар масҳабидандирлар[2].

Темур Бей зиёфатларда тилла ва кумуш идишларда овқат ейди ва ўз олдидаги гўштдан вассалларига, шаҳзодалар, зодагонлар ва элчиларга улашади; ҳамма ерда ўтириб овқатланади, агар у ўзи чақирмаса унинг ёнига боришга хеч ким журъат эта олмайди. Унинг ўғиллари ва беклари ҳам рухсатсиз унинг ёнига бориб ўтирмайдилар.

Л. Кереннинг изохи: *Ушбу каттагина бобда Амир Темур давлатидаги фуқароларнинг турмуш тарзи ҳақидаги битиклар юқорида ёзилганларидан деярли фарқ қилмайди. Фақат шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темур қўшинлари сафида насоролар ҳам бўлган ва улар очиқчасига вино (шароб) ичишган. Соҳибқирон ўз қўшинлари сафида ахлоқ-одоб сақланишига жиддий эътибор берган.*

XV. Темур Бейнинг ўз асирларига муносабати хусусида

Агар у бирор ўлкани забт этишни ихтиёр этса, қора рангли туғини кўтаради ва унинг аскарлари ўша ўлкани забт этишга отланадилар, забт этилган ўлканинг барча бой эркак ва аёллари қийноққа солиниб,

[1] 5624 рақамли французча қўлёзмада «томга».
[2] Саррацинлар – Испанияда яшаган араблар, бу ерда мусулмон сунниийлар назарда.

улардан турли хирож ва бойликлар йиғилади. Аскарлар аёллар ва ёш болаларни ҳам аямайдилар; уларнинг айримлари қул қилиб сотилади, айримларини банди қилиб ватанларига жунатадилар. Қолганларини улар ўзлари билан оч-наҳор, ярим яланғоч ва ғурбатда олиб юришадики, куплари очлик ва совуқдан ҳаётдан кўз юмадилар. Шуни унутмаслик керакки, улар насронийларга ҳам, мусулмонларга ҳам бирдай муносабатда бўлишади.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темурга бўйсунишни истамаган ёки забт этилганидан сўнг исён кўтарган шаҳар ва қўрғонларга нисбатан қўлланган жазо чоралари ҳақидаги афсона ва ривоятлар бир-бирларига ўхшаш ва унинг шафқатсизлигидан далолат беради. Бироқ Соҳибқирон бу жазоларни бошқаларга ибрат бўлиши учун қўллаган. Иоанн сўз юритган қора туғ солномаларда келтирилмаган.*

XVI. Темур Бейнинг муҳораба ҳақидаги фармонлари хусусида

У фармон бериши у ёқда турсин, имо қилиши биланоқ ҳар ким нима қилиш зарурлигини яхши билади. У ўз қўшинини мингликларга, юзликларга ва ўнликларга бўлган бўлиб, унинг амрига итоат этмаганларнинг боши кетади. Унинг атрофида кўплаб довюрак ва мард, курол ишлатишда моҳир инсонлар бўлиб, улар ёшликдан у билан бирга ўсишган, доимо отда юришга ва дала-даштда ухлашга одатланишган: улар на совуқ ва на иссиқнинг фарқига боришади.

Шундай қилиб, у жангда ҳам қатъий тартиб ўрнатган: кимда-ким жангда олд томонидан жароҳатланса, унга катта эҳтиром кўрсатилади, жангда орқасидан жароҳатланган кимса эса, таҳқирланади. У жасур ва мардларни кўп иззатлайди ва уларга катта туҳфалар қилади.

У ўзидан кучли ғанимларга қарши жанг қилиш олдидан лашкарларини водийларга шу қадар пухта жойлаштирадики, бирор нарса ҳам унинг назаридан четда қолмайди; сўнг у ғаними ўз хушёрлигини йўқотишини пойлайди ва шу заҳотиёқ унинг устига кутилмаган зарба бериб, истеҳкомларини вайрон қилади. У қисқа муддатда узоқ йўл босиб ўта олади. Пухта изланишлар ва доно фармонлар ила ўз лашкарларини катта талафотлардан сақлаб қолади. Мухтасар қилиб айтганда, у шу пайтгача барча муҳорабаларда зафар қучган, ҳеч ким унга қаршилик кўрсата олмаган.

Темур Бей Туркия ва Арманистон ўртасида жойлашган Туркка қарашли (Боязид Йилдирим назарда тутилмоқда) катта шаҳар Сабастр (Сивое)га борганида ҳам худди шундай бўлган; у мазкур шаҳар қаршисида XI кун турди, шундан V куни ичида қалъа деворлари ёнида шундай бир минора қурдирдиким, ундан бутун шаҳар яхши кўриниб турар эди.

Ўзга чора йўқлигига амин бўлган шаҳарликлар у қон тўкмасликка сўз берганидан кейин таслим бўлдилар; бироқ у шаҳарга кириб барча бойликларни қўлга олиши биланоқ барча эркаклар, аёллар ва болаларни, юнонлардан ташқари, тутдириб келтириб, ҳаммасини тириклайин, қандай кийинган ва куролланган бўлса, шундайлигича, ерга кўмдирди; уларнинг сони XXXVI минг ёки шунга яқинроқ эди[1].

Бу ердан кейин Темур Бей жуда катта дарё бўлган Евфрат (Фрот) дарёси бўйига борди ва у ерда V кун ичида зарур кема ва

[1] Бу ерда арманистонлик муболағага йўл қўйган, зеро, миноҳенлик Иоанн Шильтбергернинг кўрсатишича, бу рақам 5 минг, Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, 3 минг, Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг ёзишларича, 4 минг бўлган. Клавихо ҳам уларнинг фикрларига қушилади.

қайиқлар ясаттириб, икки ярим кун ичида бир ярим миллион кишидан ортиқроқ лашкарини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказди. Дарёдан ўтиб, у баланд тоғ устида жойлашган Халеб шаҳри деворлари ёнига етиб борди ва шаҳар ичкарисида султоннинг қудратли қўшини жойлашганидан хабар топди ҳамда қаттиқ курашсиз қўлга кирита олмаслигига кўзи етди. Шу алфозда Темур Бей III кун шаҳар каршисида туриб қолди ва тўртинчи куни лашкарининг катта бир қисмини олиб Халебдан икки лье узоқликдаги баланд тоғ ортига ўтди ва ўғлини XXX минг аскар билан шаҳар қаршисида қолдириб, агар султон кучлари унга ҳужум қилишса, бир оз жанг қилишни ва сўнг чекинишни буюрди. Ўғли ҳам III кун давомида отаси айтганини қилди. Султон қўшинлари унга ҳужум қилса, у бир оз курашган бўлар ва сунгра чекинарди; тўртинчи куни ўртада жуда катта жанг бўлди ва ўғли одатдагидан кўпроқ чекинди, султон қўшинлари уни шунчалик узоққа қувлаб бордиларки, тоғнинг ортида бекиниб турган Темур Бей фурсатдан фойдаланиб ғаним қушинининг орти билан шаҳар деворлари ўртасини эгаллади ва султоннинг XIV минг аскарини ўлдирди, сўнг шаҳарни эгаллаб хоҳлаганича талади ва шаҳарликларнинг каттагина қисмини қиличдан ўтказди.

«У фармон бериши у ёқда турсин, имо қилиши биланоқ ҳар ким нима қилиш зарурлигини яхши билади. У ўз қўшинини мингликларга, юзликларга ва ўнликларга бўлган бўлиб, унинг амрига итоат этмаганларнинг боши кетади. Унинг атрофида кўплаб довюрак ва мард, қурол ишлатишда моҳир инсонлар бўлиб, улар ёшликдан у билан бирга ўсишган, доимо отда юришга ва далада-даштда ухлашга одатланишган: улар на совуқ ва на иссиқнинг фарқига боришади».

Иоанн,
Султония архиепископи

Темур Бей бу ердан Дамашққа йўл солди ва шаҳарни қамалга олди: у ерда XI кун турди ва шаҳар деворларининг кўп ерларига мина қўйдирди, буни кўриб узоқ қаршилик кўрсата олмасликларига кўзлари етган шаҳарликлар таслим бўлишди; шундан сўнг Темур Бей шаҳарнинг барча уламолари ва қозилари қалъанинг энг катта масжидига йиғилсинлар, деб жар солдирди; масжидга йиғилишни хохловчилар жуда кўп бўлди, зеро улар шундай қилсак, омон қоламиз, деб ўйлашарди. Темур Бей шаҳарга кириб, ушбу масжидга ўт қўйдирди[1], барча қозилар ва уламолар ўтда куйиб, кул бўлди: масжидда VIII-IX минг одам бор эди – бу ерга омон қолиш умидида бошқа кўпгина одамлар ҳам кирган эдилар, улар ҳам ҳамма қатори ёниб, кул бўлди. Темур Бей билан бирга бўлган савдогарларнинг айтишича, у ўз юртига тилла ва кумуш, қимматбаҳо тошлар ва бошқа нафис узуклар ортилган VIII юзта туя жўнатди.

Бу ердан у Эроқдаги буюк халифа[2]нинг Бодаш[3] деган ўлкасига йўл олди ва Бодаш шаҳри қаршисида тўхтаб, у ерда LX (олтмиш) кун қолиб кетди: зеро, шаҳар деворларини айланиб чиқиш учунгина икки кеча-ю икки кундуз керак бўлур эди; шаҳарликлар қайсарлик қилдилар; уларнинг қайсарликларини синдиришди; Темур Бей бунда шундай қаҳр кўрсатдики, у шаҳарни куч ишлатиб қўлга киритди ва унинг бирор одамини ҳам қолдирмай барчасини жойи ростонга жўнатди; шундан сўнг у барча мурдаларнинг каллаларини шаҳар марказидаги катта майдонга келтиришларини буюрди ва шу бошлардан асосининг айланаси V туаз[4] ва жуда баланд мезана курдирди; каллаларнинг юзлари мезананинг ташқарисига қаратиб тахланди: бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийлик эди. У бу ерда сон-саноқсиз бойликларни қўлга киритиб, ватанига жўнатди.

Шу қатори Темур Бей Туркни маҳв этиб, Бурсага келганида яхудий дини уламоларидан бир нечтаси унинг қаршисига чиқишди ва унга энди улар ўзларининг буюк худосига эмас, мусулмон динига эътиқод

[1] Дамашқ шаҳридаги Бени Умайя жомеси назарда тутилмоқда.
[2] Аҳмад Жалойир назарда тутилмоқда.
[3] Бағдод деяпти.
[4] Туаз – Францияда тахминан 2 метрга тенг қадимий узунлик ўлчови.

қилажакларини маълум қилишди. Темур Бей уларга ўзларининг эътиқодлари ҳам яхшилигини билдирди ва уларга зиён-заҳмат етмаслиги учун хотин, бола-чақаларини олиб ўзларининг энг катта синагогасига йиғилишларини буюрди; бу сўзлардан яҳудийларнинг бошлари осмонга етди ва омон қолишга умид қилган бошқа кўпчиликни ҳам ортларидан эргаштириб, шаҳар ичкарисига кириб кетишди; шундан сўнг Темур Бей яҳудийлар ибодатхонасининг дарвозаларини беркитишни буюрди ва уларнинг ҳаммасини ўтда куйдиртирди. У яна бошқа кўп бемаъниликлар қилдиким, уларни айтиб адо қилиб бўлмайди; ўзининг айтишича, у бу ишларни тангрининг амри билан амалга оширар эмиш.

Жангда Амир Темур Боязид бошқарган турк қўшинларини маҳв этган. Бу маҳораба туркlар учун ҳалокатли тугади. Амир Темур лашкарлари бутун Туркияни таладилар. Бурса шаҳрини ва султон хазинасини қўлга киритдилар. Боязиднинг икки ўғли эса, қочиб қутилди. Афтидан Амир Темурнинг Франция Киролига битилган мактуби бу жангдан атиги бир неча кун кейин Иоаннинг қўлига тутқазилган, зеро архиепископ жангдан кейинги воқеалардан огоҳ эмаслигини билдиради. Бир даврнинг ўзида Иоанн учун ишонч ёрлиги булиб хизмат қилувчи Амир Темурнинг мактуби эса, 1402 йил 1 августда битилган.

Л. Кереннинг изоҳи: *Бу ерда гап Амир Темурнинг ғарбий ўлкаларга қилган беш йиллик юриши ҳақида кетмоқда. Сивосда зафар қучган Соҳибқирон 1400 йилнинг октябрида Сурияга кирди ва Алеп шаҳрини эгаллади. У ҳалок бўлган ганимлари бошларидан мезаналар тиклаттирди. Солномада айтилишича Амир Темур бу ишни маҳорабадан бир неча кун олдин Алеп шаҳри ҳокими томонидан ўлдирилган ўз элчиси учун қасос олиш мақсадида амалга оширган. 1400 йил декабрида Соҳибқирон Дамашқ шаҳрини қуршовга олди ва қўлга киритди. Бироқ шаҳар қўргони 43 кунлик қаршиликдан сунг таслим бўлди. Бу Амир Темурнинг газабини қўзгади, зеро унинг Туркияга ҳужум қилиш режаси ортга сурилмоқда эди. Шу сабабли у қайсарларни жазолаш мақсадида ўз аскарларига шаҳарни уч кун давомида талашга рухсат берди. Мана шу тартибсизликлар пайтида шаҳарнинг у ер-бу ерига ўт кетиб, у катта масжидгача етиб борди. Ибодатхона қисман вайрон этилди, бироқ бу иш атайлаб қилингани йўқ. Мазкур масжидга ислом дини уламоларининг алдаб олиб келиниши ва тириклайин ўтда куйдирилиши ҳақидаги гаплар ғийбатдан ўзга нарса эмас.*

Амир Темурнинг Ироққа қилган биринчи ҳарбий юриши давомида забт этилган Бағдод (Бодаш) шаҳри ўзаро келишувга мувофиқ иккинчи марта дарвозаларни очиши лозим эди. Бироқ шаҳар бунга риоя қилмади ва Соҳибқирон уни куч билан қўлга киритди, бу ерда буюк саркарда катта хатоликка йўл қўйди: натижада шаҳар марказидаги майдонда каллалардан мезана (лар) ясалди.

XVII. Эдигни исмли императорнинг Темур Бейга қилган хиёнати хусусида

Темур Бей чамаси бундан икки йил бурун Тартаристоннинг Эдигни[1] исмли императорига ўз элчиларини йўллаган эди. Оқ тартарларнинг мазкур ҳукмдорининг бош шаҳри Соркате[2] Кафа[3]дан XVIII чақирим нарида жойлашган бўлиб, унинг лашкари юз эллик минг суворийдан иборат. Элчилар ўша ҳукмдорнинг қизини Темур Бейнинг ўғли учун сўрашди ва ҳукмдор рози бўлди; бироқ у узр сўраб, қизини Темур Бейдек қудратли ҳукмдорнинг ўғлига узатиш учун зарур тақинчоқлар ва сармояси камлигини баҳона қилди ҳамда элчилардан ўз ҳукмдорларидан келинни ясатиш учун керакли зеб-зийнат юборишини ва унинг (келиннинг) истиқболига саройидаги энг нуфузли кишиларни жўнатишини илтимос қилишларини сўради; элчилар унинг илтимосини Темур Бейга етказдилар. Элчиларнинг ҳисоботини эшитиб, Темур Бей бағоят шод бўлди ва шу

[1] Кипчак хони Идику барлос назарда тутилмоқда.
[2] Соркате (Сорахат, Солхат, Умхат) – Эски Қрим, Қримда жойлашган Судак шаҳри.
[3] Қрим ярим оролининг жанубидаги шаҳар, ҳозирги Одесса ўрнида

заҳотиёқ тилла, кумуш, жавоҳир ва қимматбаҳо шоҳи матолар ортилган XXV туя ва саройидаги энг юқори лавозимларни эгаллаган VIII[1] баронни Қипчоққа жўнатди.

Карвон Эдигнининг ҳузурига етиб боргач, у тилла, кумуш, жавоҳирлар ва бошқа молларни қабул қилди ва баронларни банди қилиб, уларнинг ҳам пулларини тортиб олди, аммо Темур Бейга қизини жўнатмади. Темур Бей эса, дунёда ҳеч ким мени бу қадар алдамаган, деб шунчалар изтироб чекдики, ҳеч ким бу ҳолга тушган эмас; у ҳеч қачон бунчалик ғазабланмаган эди, у ўз тилида «урғочи тулки эркак тулкини алдади» деди ва умрида бунчалик куюнмаганини айтиб, бунинг учун ўч олмагунча тинчимаслигини билдирди.

«Барча аҳоли масканларида Темурбекнинг зобитлари (қозилари) бор ва у адолатга қатъий риоя қилади ҳамда жиноят қилган ҳар қандай кимсага кимлигидан қатъи назар – шафқат қилмайди: кичик бир жинояти учун каттаю кичик амалдорларга шу заҳотиёқ жазо тайинлайди; жазо асосан жарима шаклида бўлади: айбдорлар катта миқдорда жарима тўлайдилар; унинг амалдорлари жуда бой ва тўқ яшашади ва шунинг учун улардан катта пул ундирилади ва бу пуллар нақ С (юз) хачирга юк булади ва улар ҳар йили катта байрам учун сарфланади. Барча шаҳарлар ва ўлкалар ҳар йили ўзларининг даромадларининг X (ўн) дан бири ёки чорагини салтанат хазинасига туширадилар ва бу иш билан унинг газначилари ва нозирлари шуғулланадилар».

Иоанн,
Султония архиепископи

Темур Бей ҳозиргача амалга оширган ишларидан кўпроқ иш қилиши мумкин эди, бироқ у ўзидан ҳам катта ҳукмдор бошқараётган Форс (Эрон)дан йироқлаб кетишга журъат қила олмаяпти, бу ҳукмдорнинг кудрати унинг кудратидан бир ярим-икки баробар кўп бўлиб, унинг исми Тамирасак, Баласан ҳукмдоридир[2]; бу ерда аҳвол шу даражага бориб етганки, Темур Бей расман у ўлканинг ҳам ҳукмдори ҳисобланса-да, унинг асл хўжайини Тамирасакдир. Баъзиларнинг айтишига қараганда агар ул иккиси бир бўлишса, бутун ер юзини забт этишга кучлари етар эмиш[3].

Л. Керенинг изоҳи: *Эдигни (?) исмли императорнинг исми ва ишлатган макри баҳсталаб ҳодисадир. Тартариянинг императори дея аталмиш Тамирасак (эҳтимол Олтин Ўрда хони Тўхтамиш)нинг кучи-қудрати бурттириб кўрсатилгандир, зеро у Амир Темур томонидан 1395 йили бутунлай тор-мор этилган.*

XVIII. Темур Бей Буюк Туркни қандай маҳв этгани ва банди қилгани хусусида

Лашкарларининг сони ва мардлиги жиҳатидан қудратлиси бўлган Темур Бей батальонларини (фавжларини) тепаликлар ва даралларга яқин жойда тартибга солди ва уларнинг ортига ўзининг энг катта батальонини ва ўз яқинларини қўйди. Рақибига етарлича қаршилик кўрсатишига ишонган Турк лашкарларини IV батальонга бўлди; ғанимга яқинлашиб, унинг лашкарларидан қўрқиб кетган туркларнинг биринчи батальони сардори ўз қўл остидаги барча аскарларини олиб қочишга тушди; Турк буни кўриб уларни ортига қайтармоқчи бўлди, бироқ батальон сардори унинг амрига қулоқ солмади ва кўздан ғойиб бўлди.

Шундан сўнг Турк иккинчи батальонини жангга ташлади, бу қисм жон-жаҳди билан курашди, бироқ Темур Бейнинг лашкарлари кўрсатган жасорат туфайли туркларнинг жуда кўп аскарлари, ҳисоб-китобларга қараганда XV мингдан зиёд кишиси ҳалок бўлди. Навбат Туркнинг учинчи батальонига келди, бу қисмда унинг ўғиллари ҳам

---

[1] 5624-рақамли французча қўлёзмада – XX.

[2] Бу ерда арменископ ҳаққи назарда тутаётганини билга олмадик. Лотинча қарфоларда битилган Татуғасас Тамирозак ёки Темирузок бўлиши мумкин. Бироқ бундай исмли ҳукмдор билга маълум эмас. Татуғасас ёки Тамирозак Темуртошга жуда яқин. Аммо Темуртошнинг лашкари Амир Темурникидан икки баробар кўп эмас, балки анча кам бўлган. Baiasat номли ўлкага келсак, бу фақат Марко Поло ёзган Balasian, яъни Бадахшон бўлиши мумкин (Книга Марко Поло. - М.: - 1955, - С. - 74).

[3] Назаримизда, бу ҳам арменископ тўқиб чиқарган нарса бўлса керак. Зеро, бу Темур Бей ўз кучининг билан бирлашса, фарангларга (европаликларга) қандай таҳдид солиши мумкинлигига ишорадир, эҳтимол, «агар ул иккиси бир бўлишса, бутун ер юзини забт этишга кучлари етар эмиш».

жанг қилди, қисмдагиларнинг аксарияти ҳалок бўлди ва қолганлари қочмоққа тушди. Буни кузатиб турган Турк тўртинчи батальонини жангга ташлади ва унга шахсан ўзи кўмондонлик қилди; у ҳалокатга учраганини сезгач, қочмоқчи бўлди, бироқ қоча олмади, зеро уни ғаним аскарлари тўла қуршовга олган эди. Шу алфозда у июлнинг XXVIII (йигирма саккизи) жума куни соат XXIV (йигирма тўрт)да қўлга олинди; аниқ ҳисоб-китобларга кўра бу маҳорабада иккала томондан XL (қирқ) минг киши ҳалок бўлди; ғанимларига нисбатан турклар купроқ курбон беришди.

«Назаримда, Амир Темур божхона тизимининг – йўллардан олиб утиладиган молларнинг сифати ва миқдоридан олинадиган туловлар, мол-мулк солиги, маҳаллий солиқлар ва ҳоказоларнинг асосчиси бўлган».

Иоанн,
Султония архиепископи

Жуда кўп турклар қочиб қутилишди, хусусан, Туркнинг икки ўғли ярим тунда курол-яроғсиз ва кийим-бошсиз, қип яланғоч қочишди. Темур Бей лашкарларининг катта бир қисмини Туркнинг бош шаҳри Бурсага жўнатди; қалъа олингач, у бетоб бўлиб қолган Туркнинг хазинасини қўлга киритди: бу хазинани ҳамда кўп сонли хизматкорлар ва кулларни Семеркантга жўнатди. Шундан сўнг у бутун Туркияни ишғол этишга киришди, Темур Бейга иттифоқдош бўлган айрим ҳокимларга қарашли ўлкалар бундан истисно эди. Туркнинг тунғич ўғли Юнонистонга ўтиб кетди, у ҳозир ҳам ўша ерда иззат-ҳурматда; унинг кенжа ўғли ҳозир Туркияда ва Темур Бей унинг изидан қувиб юрибди. Бу нима билан тугашини Худо билади. Тангрининг иродаси Темур Бейдан бошқа бирор тирик жонга аён эмас.

Л. **Кереннинг изоҳи:** *Бу ерда гап чиндан ҳам 1402 йил 28 июлдаги Анқара жанги ҳақида боряпти. Бу жангда Амир Темур Боязид бошқарган турк қўшинларини маҳв этган. Бу маҳораба туркlар учун ҳалокатли тугади. Амир Темур лашкарлари бутун Туркияни талашдилар. Бурса шаҳрини ва султон хазинасини қўлга киритдилар. Боязиднинг икки ўғли эса, қочиб қутилди. Афтидан Амир Темурнинг Франция Киролига битилган мактуби бу жангдан атиги бир неча кун кейин Иоаннинг қўлига тутқазилган, зеро архиепископ жангдан кейинги воқеалардан огоҳ эмаслигини билдиради. Бир даврнинг ўзида Иоанн учун ишонч ёрлиги бўлиб хизмат қилувчи Амир Темурнинг мактуби эса, 1402 йил 1 августида битилган. Мактубда Анқара жанги қандай тугаганлиги ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Эҳтимол, Иоаннинг Францияга сафари олдидан тайёрланган бўлиб, унга мактуб Туркиядан ташқарида топширилган. Бу ҳақда мактубдаги қуйидаги сўзлардан билиш мумкин: «мазкур мактубни Сизга элтувчи бўлган воқеаларни сўзлаб беради». Иоанн Францияга жўнаб кетиши олдидан жанг тафсилотлари ҳақида хабар топган ва уларни ўз хотираларида баён қилган.*

XIX. Темур Бейнинг салтанати ва шаҳарларидаги тартиб-қоидалар хусусида

У ўз фуқароларига қатор солиқ ва тўловлар ўрнатган бўлса-да, ажнабий тужжорларга катта эътибор кўрсатади ва уларни, айниқса, фаранглар ва насороларни рағбатлантиради, салтанати ҳудудида уларнинг хавфсизликларини таъминлайди. У жон ва туз солиқлари олинадиган кўп масканларни йўқ қилдирди ва бу солиқлар фақат йирик шаҳарларда олинсин, деб фармон берди. У салтанатининг барча ҳудудларида тужжорлар ҳаётига хавф соладиганларга шафқатсиз жазо тайинлади: тужжорларни талаган ўлка аҳли унга (тужжорга) талаган мол қийматини икки баробар қилиб қайтаради ёхуд салтанат хазинасига тужжор йўқотган мол-мулк қийматининг V (беш) баробари миқдорида жарима тўлайди.

Барча аҳоли масканларида унинг зобитлари (қозилари) бор ва у адолатга қатъий риоя қилади ҳамда жиноят қилган ҳар қандай кимсага кимлигидан қатъи назар – шафқат қилмайди: кичик бир жинояти учун каттаю кичик амалдорларга шу заҳотиёқ жазо тайинлайди; жазо асосан жарима шаклида бўлади: айбдорлар катта миқдорда жарима тўлайдилар; унинг амалдорлари жуда бой ва тўқ яшашади ва шунинг учун улардан катта пул ундирилади ва бу пуллар нақ С (юз) хачирга юк бўлади ва улар ҳар йили катта байрам учун сарфланади. Барча шаҳарлар ва ўлкалар ҳар йили ўзларининг даромадларининг Х (ўн) дан бири ёки чорагини салтанат хазинасига туширадилар ва бу иш билан унинг ғазначилари ва нозирлари шуғулланадилар.

«Темур Бей ҳукмронлик қиладиган Хиндистондан Туркиягача бўлган масофани бир одам пиеда нақ бир йилда, отда эса, IX (тўққиз) ойда босиб ўтади; у жуда катта вилоятлар ва катта Қирокликларни узига тобе қилди».

Иоанн, Султония архиепископи

Унинг ўзи шахсан ҳеч кимга озор бермайди ва у шундай қилган одамларни қаттиқ жазолайди, зеро у сафардалик пайтида кўплаб шундай ишлар бўлиб туради. Шаҳарлар ва ўлкаларни унинг ўғиллари, жиянлари ва ноёнлари бошқаради; унинг нақд пулда маош бериш одати йўқ, бироқ у уз аъёнларига ер-мулк беради ва бошқа тухфалар қилади. У ўз фармонларига барча ерда сўзсиз итоат этилишини истайди ва ажнабийлардан кўра кўпроқ ўз фуқароларидан ҳадиксирайди.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темурга қарашли ҳудудларда юк ташиш ва мол айирбошлашнинг ҳамда карвонларнинг бошқа давлатларга чиқиш жойлари (божхоналар) яхши йўлга қўйилганлиги ҳақида уша замондаги бошқа ҳужжатларда ҳам гапирилади. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, божхоналардан тушган тўловлар асосан Соҳибқирон қўшинига янги аскарларни жалб қилиш ва уларни кийим-кечак, қурол-аслаҳа билан таъминлашга, янги иморатлар барпо этишга сарфланган. Йўлларда хавфсизликни таъминлаш, салтанатига туташ халқаро минтақаларда зуравонлик қилувчиларнинг адабини бериш Соҳибқироннинг асосий ташвишларидан бири бўлган. Назаримда, Амир Темур божхона тизимининг – йўллардан олиб утиладиган молларнинг сифати ва миқдоридан олинадиган тўловлар, мол-мулк солиғи, маҳаллий солиқлар ва ҳоказоларнинг асосчиси бўлган.*

XX. Темур Бейнинг душманлари бўлмиш айрим қудратли императорлар хусусида

Темур Бейнинг асосий рақиблари Шарқдадурлар; бу энг аввало Катай[1] нинг буюк императоридир, у камарли насроний мазҳабидан бўлиб, куч-қудратда Темур Бейга тенг ёхуд ундан зиёдрокдир. Унинг иккинчи рақиби Форс императори[2] бўлиб, у бундан XV (ўн беш) йил илгари Темур Бейдан зўрға қочиб қутилган, ҳозир Бадаш ва Каллея[3]нинг қолган қисмларига ҳукмронлик қилади. Унинг яна бошқа рақибларидан бири Миср Султони бўлиб, буюк Тартариялик Эдигни эса, унинг асосий душманидир. Зикр этилганлардан сўнгги учтаси саррақинлар мазҳабидан. Темур Бейнинг у ер бу ерда яна бошқа қатор душманлари бўлиб, улар ундан қўрқишади ва ўлимини кутишади. Улар ўзларича башорат қилишиб, Темур Бей Қохирада мағлубиятга учрайди ва ҳалок бўлади, деб ўйлашмокда. Темур Бей, аксинча, бунга инонмайди ва ҳали яна узоқ умр кўраман, дейди.

Л. Кереннинг изоҳи: *Иоаннинг Амир Темурнинг душманлари ҳақида ёзганлари ҳақиқатдан анча йироқ: Хитой императори насроний (камарли) эмасди. Амир Темур ўша пайтда унга таҳдид солмаётган эди. Форс ҳокими*

---

[1] Хитой.

[2] Султон Аҳмад Жалойир назарда тутилмокда. Амир Темур 1393 йил Багдодни эгаллаганида Аҳмад Жалойир Мисрга мамлук султон Баркук ҳузурига қочган.

[3] Ироки Араб.

Амир Темурнинг ўзи бўлиб, Багдод султони Аҳмад Жалойир эса, маҳв этилганди. Қоҳиранинг мамлук султони Сурияда мағлуб этилган бўлиб, Соҳибқирон ҳукмронлигини тан олган эди. Тартар хони Эдигни (Идику) эса, йироқда юрарди. Чиндан ҳам, гороскоп мавжуд бўлиб, унда Амир Темурнинг Қоҳирада оламдан ўтиши башорат қилинган эди. Бироқ бизга яхши маълумки, агар гороскоплар ўзининг режаларига мос тушмаса, Амир Темур уларга қарамасди.

XXI. Темур Бейнинг ҳузуридаги шоҳ ва шаҳзодалар хусусида

«Темур Бей ўз эътиқоди бўйича саррақин бўлиб, ўз динига амал қилмайдиганларни жазолайди, ҳам қийнайди; у айниқса бачабозликка берилган саррақинларни қаттиқ жазолайди зеро у бачабозликни энг оғир гуноҳлардан бири, деб ҳисоблайди».

Иоанн,
Султония архиепископи

Энг аввало, Тартария императори у билан бирга, у кўнгли нимани хоҳласа шуни қилади; Маластан Қироли, Коросан Қироли, кўп мамлакатлар ва ўлкаларнинг ҳукмдорлари ва шаҳзодалари ҳамда қатор кичик ҳукмдорлар унинг ҳузуридалар. Шоҳ Алдин ҳам унинг ёнида. Бироқ, ундан қочиб юради. Форс императорининг II (икки) ўғли ҳам унинг ёнида[1]. Гургания императорининг укаси (акаси) шоҳ Бокаран ҳам унинг ҳузурида, Темур Бей уни бичтириб қўйган[2]. У ўзи забт этган барча вилоятлар ва ўлкалар ҳокимларининг тўнғич ўғиллари ва ўлка ноиблари ҳам у билан бирга, илм-фан, хусусан, астрология, медицина ва нигромания (қора магия)нинг энг кучли олимлари ҳам унинг ҳузурида: у бу илмли ва яхши оиладан чиққан инсонларни кўп эъзозлайди. Темур Бей улар билан савол-жавоб қилишни яхши кўради. Зикр этилган инсонларнинг барчаси билан у яхши муносабатда бўлади ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатади; узоқ ўлкалардан келган элчиларга ҳам у худди шундай муносабатда бўлади; шунга қарамай улар ўзларини эмин-эркин ҳис эта олишмайди: зеро унинг ёнида бой-бадавлат юришдан кўра, ундан узоқ туриб, қашшоқликда яшашни ихтиёр этувчи шоҳлар ва шаҳзодалар ҳам учраб туради. Буюк Турк[3] ҳам унинг ёнида, унга катта иззат кўрсатилмоқда. У қочиб кетишга уриниб кўрганидан сўнг Темур Бей унга тилла занжирдан кишан урдирди; Темур Бей уни енгиб катта шуҳрат қозонди, энди эса вақтини у билан хурсандчиликда ўтказмоқда.

XXII. Темур Бейнинг имон-эътиқоди ва у кўрган башоратлар хусусида

Темур Бей ўз эътиқоди бўйича саррақин бўлиб, ўз динига амал қилмайдиганларни жазолайди, ҳам қийнайди; у айниқса, бачабозликка берилган саррақинларни қаттиқ жазолайди, зеро у бачабозликни энг оғир гуноҳлардан бири, деб ҳисоблайди. У илгари насронийларни яхши тушунмас ва хуш кўрмасди, мана энди, Султония архиепископи биродар Иоанни ва доминикан мазҳабилик биродар Франсуани кўрганидан ва бизнинг эътиқодимизга ишонч ҳосил қилганидан кейин у ўзининг хатосини англади ва қаттиқ таъсирланди. У насронийларга хайрихоҳлик қилади ва эҳтиром кўрсатади, насронийларга ва хусусан лотинларга, яъни французларга бирор ёмонлик қилмайди; уларга ўз салтанатида эмин-эркин юришлари учун йўл берган ва айниқса савдогарларга, ўз эътиқодларига риоя қилишлари, черковларга бориб

---

[1] Форс шоҳи Шужонинг Шибли ва Зайн ал-Обидин исмли ўғиллари бўлиши мумкин.

[2] Бу «ўта гап архиепископ Францияга кетиши олдидан Амир Темур ҳузурида бўлган инсонлар қаторида келтирган шекилли. Бироқ уларнинг ҳаммасининг шахсларини аниқлашнинг имкони бўлмади.

[3] Боязид Йилдирим назарда тутилмоқда. Маълумки, архиепископ Амир Темурнинг Анқарадаги зафаридан сўнг 1402 йил августда Европа томон йўлга тушган. Бу пайтда Боязид Йилдирим ҳали тирик ва Соҳибқирон билан бирга бўлган.

ҳамма насронийлар бажарадиган амалларни бажаришлари учун барча шароитларни яратган.

У ўз дини талабларидан келиб чиқиб, кунига V (беш) маротаба Худога муножаат қилади ва қаерда бўлишидан қатъи назар саррақинлар қўллайдиган барча амалларни бажаради. У яҳудийларни етти ёшидан етмиш ёшигача барчасини ёмон кўради. У тез-тез фаришталарни кўришини ва уларнинг ўзига қилган башоратларини айтиб юради ва бу дунёда нима иш қилса барисини Худонинг иродаси билан қилишини айтади. У кунлардан бир куни тушида фаришгани кўрганини сўзлаб берди: эмишки унинг қаршисида ердан осмонгача етган нарвон турганмиш, тепада фаришта пайдо бўлиб, уни ўзи томон чорлармиш: – «Ўрнингдан туриб, нарвонга чиқ» – дебди унга фаришта. Темур Бей фаришта айтганини қилиб, LX (қирқинчи) қаватга кўтарилибди. Шунда фаришта унга: – «Энди пастга туш» – дебди. Темур Бей пастга тушибди. Шундан сўнг у бу тушнинг таъбирини сўрабди. Тушнинг таъбири қуйидагича экан: у бутун ер юзини эгаллаб, LX (қирқ) йил давомида соғ-омон ҳукмронлик қилар эмиш.

«Темурбек насронийларга хайрихоҳлик қилади ва эҳтиром кўрсатади, насронийларга ва хусусан лотинларга, яъни французларга бирор ёмонлик қилмайди; уларга ўз салтанатида эмин-эркин юришлари учун йўл берган ва айниқса савдогарларга, ўз эътиқодларига риоя қилишлари, черковларга бориб ҳамма насронийлар бажарадиган амалларни бажаришлари учун барча шароитларни яратган».

Иоанн, Султония архиепископи

Ўзининг айтишича, у одамларнинг фикрлари ва режаларини олдиндан билиб олар эмиш, буларни унга фаришталари маълум қилар эмиш; кимки унга қарши бирор ёмон фикрга борса у буни тезда билиб олади ва уни қатл эттиради, унинг атрофидагилардан кўпчилиги шундай қисматга учради ва учрамоқда. У кекса эркаклар ва кекса аёлларга чуқур иззат-эҳтиром кўрсатади, уларга катта ҳадялар қилади, унинг саройида ҳеч ким аёлларга, хусусан энагаларга қарши бирор сўз айта олмайди. У жуда яхши тарбия кўрган, зеро ажнабийларнинг ҳар бирига уларнинг мавқеи ва мансабига мос равишда иззат-эҳтиром кўрсатади.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темур мусулмон эди ва шариат ақидаларига сўзсиз итоат қилинишини назорат қилар, уламолар уртасида ҳам катта обрў-эътиборга эга эди. Бу унинг ҳукмдор сифатидаги мавқеини янада оширган эди. У дастлаб европаликларга, жумладан, насроний франкларга душман эди, бироқ мазкур хотираларнинг муаллифи Султония архиепископи Иоанндан ва руҳоний Франсуадан (Амир Темур билан европаликлар уртасида махфий алоқачи бўлган Франсуанинг номи Соҳибқирон Француз Киролига битган мактубда ҳам, ўша даврдаги Византия ва Генуя ҳужжатларида ҳам учрайди) европаликлар тўғрисида аниқ маълумотлар олганидан сунг Амир Темурнинг уларга муносабати ўзгарди. Чиндан ҳам туркларга қарши курашда европаликларга таяниш ҳамда улар билан икки томонлама фойдали савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйиш мумкинлигини англаган Амир Темур) уларга иттифоқдошлардек муомала қилди. Амир Темур 1370 йил тахтга утирган эди, Иоанн ўз хотираларини 1403 йилда битган. Соҳибқирон бутун дунёни яна 7 йил ичида қўлга киритиши лозим эди. Бироқ, у 1405 йилда оламдан ўтди, демак унинг умри ҳақидаги башорат 5 йилга хато қилади.*

Чиндан ҳам, Амир Темурнинг замондошлари унинг исёнлар ва бошқа ҳодисаларни олдиндан кўра билиш қобилиятига тан берадилар, кўпчилик буни магияга йўяди. Бироқ у билан учрашиб, суҳбат қурган Ибн Халдун Соҳибқироннинг ўта билимдон ва ҳар нарсага қизиқувчанлигини таъкидлайди.

Амир Темурнинг Иоанн таъкидлаган яна бир хислатига эътибор бермоқ лозим: Соҳибқирон кекса чоллар ва кампирларни ардоқларди ва уларга тез-тез ҳадялар қилиб турар, аёллар ҳақида ёмон гапиришни тақиқлаб, ажнабийларга уларнинг кимлигига қараб мурожаат қиларди.

XXIII. Темур Бейнинг ёши ва соғлиғи хусусида

Чиндан ҳам, Амир Темурнинг замондошлари унинг исёнлар ва бошқа ҳодисаларни олдиндан кура билиш қобилиятига тан берадилар, купчилик буни магияга йуяди. Бироқ у билан учрашиб, суҳбат қурган Ибн Халдун Соҳибқироннинг ўта билимдон ва ҳар нарсага қизиқувчанлигини таъкидлайди. Амир Темурнинг Иоанн таъкидлаган яна бир хислатига эътибор бермоқ лозим: Соҳибқирон кекса чоллар ва кампирларни ардоқларди ва уларга тез-тез ҳадялар қилиб турар, аёллар ҳақида ёмон гапиришни тақиқлаб, ажнабийларга уларнинг кимлигига қараб муносабат қиларди.

Унинг ёши LX-LXV (олтмиш-олтмиш беш) атрофида ва у XXX (ўттиз) йилдан бери хукмдорлик қилиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида у шунчалик ғаройиб ишлар қилганки, уларни ёзиб адо қилиб булмайди. У ўрта бўйли, чеҳраси мўғулона, испанча соқолига оқ оралаган ва қомати тетик инсон. Бироқ унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи мажруҳ бўлиб, уларни даволаш мумкин эмас, зотан томирлари кесилган. У ёшлигида лашкарларини ўзи жангга бошлаб кирарди: моҳир чавандоз эди, аммо энди баъзан икки отга ўрнатилган ўриндиқда сафар қилади ва шундай қўриқланадики, ўзи чақиртирган одамдан бўлак ҳеч ким унга яқинлашишга журъат эта олмайди. Темур Бейнинг амри шу эрур.

Л. Кереннинг изоҳи: *Иоанн ўз хотираларини битган пайтда Амир Темур 67 ёшда эди ва у 33 йилдан бери салтанатга ҳукмронлик қиларди. Унинг бўйи ўша пайтда ўртадан юқори эди (1 метр 70 см.). Соҳибқирон ўнг қўли ва ўнг оёғидан жароҳатланган бўлиб, сўнгги пайтларда ўзи мустақил юра олмас, бироқ лашкарлари билан жангу жадалларда кезарди.*

XXIV. Темур Бей ёқтирадиган нарсалар хусусида

Энг аввало унга қуйидаги нарсалар ёқади: буғдойранг, қирмизи ва алвон, оппоқ ва оч яшил, худди Реймсда[1] тайёрланадигандек нафис тўқима матолар, маржон шодалари, биллур тошлар, тилла ва кумуш идишлар, худди Франциядаги каби ишлов берилиб, зумрад тошлар билан безатилган идишлар, тоза Кипр[2] камлоти[3], ғаройиб балиқларнинг тишлари, Франциядаги каби курсилар, Франциядагидек қимматбаҳо гиламлар, хушбўй ва мазали зираворлар, дунёнинг турли бурчагидан келтирилган зотли бақувват отлар, катта итлар ва Испаниядаги каби катта хачирлар; бироқ, зикр этилган нарсалар унда беҳисоб.

Л. Кереннинг изоҳи: *Амир Темур ёқтирган нарсалар ҳақида ёза туриб, Иоанн француз Қироли саройи аъёнларига хуш ёқишга ҳаракат қилади. Менинг «Амир Темур даврида Самарқанд сафари» номли китобимда Иоанн битган хотираларнинг фото нусхаси келтирилган. (La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. – Paris: Imprimerie Nationale, 2002. – P. 50).*

---

[1] Реймс – Франциянинг Шампань вилоятидаги шаҳар.
[2] Ўрта ер денгизидаги Кипр ороли.
[3] Камлот – Ипакка, жун толасига, баъзан ип ёки ипак қўшиб тўқилади.

Темур хоқон салтанати[1]

Люсьен Керениинг «Темур хоқон салтанати» китоби илк бора 1978 йили босилиб чиққан. Кейинчалик у Франция ва Швейцарияда бир неча марта нашр этилган. Ушбу асарда Амир Темурнинг дунёга келишидан ўлимигача бўлган тарихи батафсил камраб олинган. Шунингдек, унда Амир Темур салтанатининг кейинги тақдири, Шоҳрух, Мирзо Улуғбек, Бобур ҳаёти ва фаолияти ҳақида бой маълумотлар, темурийлар шажараси берилган. Китобнинг қуйида эътиборингизга ҳавола қилинаётган дастлабки фасли Б. Эрматов томонидан таржима қилиниб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1994 йил апрель сонларида илк бор эълон қилинган. Бу фаслда Л. Керен Амир Темурнинг саркардалик маҳоратига алоҳида эътибор берган.

Амир Темурнинг ўз душманлари қудратини етарлича баҳолай олмагани ёки қулай фурсатдан фойдаланиб қолмаслик одати йўқ эди, кези келганда эса, ўз хатти-ҳаракатларини ўзгартириб душман хатосидан ҳам устаплик билан фойдалана оларди.

Олтин Ўрдага юриш

Ўша йили қиш қаттиқ келди, бироқ бу Тўхтамишни янги юришдан тўхтатиб қола олмади. У Олтин Ўрда вассаллари мажбуран ёхуд ўз ихтиёрлари билан юборган харбий қисмларни хам ҳисоблаганда қудратли бир қўшинга эга эди.

Ўрислар, Волга булғорлари ва шимолий кавказликлар унинг мўғуллари билан ёнма-ён жанг қилардилар. Амир Темурнинг Шарқдаги эски рақиби хон Қамариддин хам ёрдам учун Тўхтамишга Мўғулистондан кучли бир лашкар юборган эди. Ана шу бирлашган қўшин Фарғонадан ҳужум бошлади.

Улар Моваройуннаҳр заминида пайдо бўлганларида совуқ қиш ва қор босган йўллар туфайли Улуғ Амир қўшинлари мажбурий дам олаётган ва таркоқ ҳолда эди.

Салтанат ғоят катта хавф остида қолганди. Бироқ шароит қанчалар оғир бўлса, юртбоши ва моҳир саркарда Амир Темур шунчалар хаммани лол қолдирарди. Боскинчиларга қарши курашиш учун қўшинни бир жойга тўплаш керак деб ҳисоблаган маслаҳатчиларининг фикрига қарши ўлароқ, Амир Темур қўл остидаги аскарлар билан жангга отланди. Йўл-йўлакай қўшиннинг сафи янада кенгайиб борди. Суворийлар хордиқ нималигини билмай, туну кун йўл босишар, қор қалинлиги эса, отларнинг яғринларигача етарди.

Чопарлар душман лашкарининг илғор қисми Самарқанддан икки юз чақиримлар шарқда жойлашган Хўжанд шахрига яқинлашиб келгани хақида хабар келтирдилар.

Йўл-йўлакай Амир Темур шимолдаги қисмлар билан унга ёрдамга келишга шай турган Умаршайхга чопар жўнатди. Амир Темур ўғлига асло бундай қилмасликни, аксинча, душман қўшини ортига юришни ва жанг бошлангач ҳужумга ўтишни буюрди.

Бешинчи куни тонгда Улуғ Амир Темур Тўхтамиш қўшинларининг илғор қисмига қақшатқич зарба бериб, душман лашкарининг асосий қисмига шиддатли юриш қилди.

Мўғул қўшини сон жиҳатидан анча устунликка эгалигига қараман, Темурнинг шахсан ўзи жангда қатнашаётганидан, унинг моҳирона ҳаракатларидан талвасага тушганга ўхшарди. Умаршайх бошчилигидаги суворийлар кутилмаганда душманнинг орқасидан зарба берган-

[1] Kehren L. Tamerlan - l'empire du Seigneur de Fer, Neuchâtel, 1978; Л. Керен. Темур хоқон салтанати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994 йил апрель сонлари / Франциз тилидан Баҳодир Эрматов таржимаси.

ларида, айниқса, кўп қон тўкилди ва саросимага тушган душман бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. Тўхтамиш ва Қамариддин қўшинлари шошилинч равишда Сирдарёнинг шимолий қирғоғига чекиниб, чўлу даштлар ичра ғойиб бўлдилар.

Салтанат қутқарилган бўлса-да, бу хужум қаттиқ огоҳлантириш эди. Амир Темурнинг ўз душманлари қудратини етарлича баҳолай олмагани ёки қулай фурсатдан фойдаланиб қолмаслик одати йўқ эди, кези келганда эса, ўз хатти-ҳаракатларини ўзгартириб душман хатосидан ҳам усталик билан фойдалана оларди.

У Тўхтамишни тор-мор этиш ва ҳали кеч бўлмасидан Олтин Ўрдани яксон қилиш керак, деган қарорга келди. Бевафо дўстининг қилиқларига бефарқ қараб туриш вақти ўтган эди.

У шимоллик кўчманчиларга қарши курашда ҳимоя кўл келмаслигини, душманни енгиш учун уни ўз уйида – кимсасиз ва сувсиз, қум буронлари-ю, дашту биёбонлар ўлкасида Ўрданинг ўзида янчиб ташлаш кераклигини яхши биларди.

Амир Темур «улкан ов ҳалқаси»ни ўйлаб топмаганида унинг беҳисоб қўшини очликдан ўлиб кетарди, балки. Темурнинг буйруғига биноан аскарлар узоқ-узоқларга тарқалиб кетишар, сунгра бирор тирик жон чиқиб кета олмайдиган ҳалқа ҳосил қилишиб, марказ томон оҳиста юришарди.

1389 йилнинг баҳорида Амир Темур Кеш яқинида қудратли бир лашкар тўплаб, уни шимолга бошлади. Қайсарликда ўз рақибидан қолишмайдиган Тўхтамиш ҳам тарқоқ қўшинларини йиғиб, Сирдарёни ёқалаб кезиб юрарди, хужум қилиш учун қулай фурсат кутарди. Улуғ Амирнинг ботир суворийлари яқинлашиб келаётганидан хабар топган Тўхтамиш яна қайтадан чўл ичра қочиб ғойиб бўлди.

Темур унинг ортидан қувиб бора олмасди. Зеро, мўғулистонлик тўдалар Амир қўшинларининг орқа қисмига хужум қилишлари, уни енгган чоғларида эса Темурнинг Самарқанд билан алоқасини узиб қўйишлари мумкин эди. Амир Темур қурган салтанат Чингизхон шуҳратининг ворислари ҳисобланмиш кўчманчи мўғул хонликлари билан тинч-тотувликда яшай олмаслигини тажриба кўрсатганди. Ҳаётмамот жанги яқинлашар, бу жангда ўз ерларида туриб курашадиган ўрдаликлар устунликка эга бўладигандек, туюларди.

Дастлаб Қамариддин билан ҳисоблашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Улуғ Амир Мўғулистоннинг каттагина қисмини эгаллаб олди. У ўз лашкарини Тангритоғ тарафларга, Балхаш ва Олакўл жанубига бошлади. Кўчманчилар қўшинларига қақшатқич зарба берилди. Темур уларни мўғул Олтой тоғларининг жанубигача, лойқа Иртиш дарёси қирғоқларигача қувиб борди, душман Сибирия кенгликларига ёйилиб кетди. Сўнг Темур лашкарларини янада жанубга бошлаб, Шарқий Туркистонга кирди.

Чингизхон авлодидан, бироқ мусулмон бўлмиш хон Хизрхўжа ўз ватандошидан, Қамариддин таъқибидан қочиб шу ерларга келиб қолган, уйғур қабилаларини мажбуран ислом динига киритиб ўз қўшинларини кучайтирмоқда эди.

Хизрхўжа Амир Темурга иттифоқчи бўлиши мумкин эди, бироқ Темур Олтин Ўрда билан жангга киришиш арафасида ўз ортида ишончсиз мўғул қўшинларини қолдиришни истамасди. Темур уни машҳур Илак йўли бўйлаб роса савалади ва қочоқларни кўҳна Чингизхон салтанатининг қоқ марказида жойлашган Турфонгача таъқиб этиб борди. Хизрхўжа Гобби саҳросига кириб йўқолди. Улуғ Амир эса, ўзининг хормас-толмас аскарларини ватанларидан минг чақирим йироқлардаги Кора шаҳрига йиғиб, беҳисоб ўлжалар улашди. Шундан сўнг аскарлар дам олиш учун Самарқандга қайтдилар, бироқ шаҳарга етар-етмас яна отларини эгарлашга мажбур бўлдилар. Тутқич бермас Қамариддин

омон қолган сэ сонли қўшини билан Балхаш кўли жанубларида Или дарёси водийсида пайдо бўлган эди.

Темур унинг ортидан ўзининг энг учқур суворийларини юборди. Суворийлар душманга шунчалар қаттиқ зарба беришдиларки, Қамариддин ёввойи Олтой ўрмонларига қочиб кириб, бир умрга қайтиб кўринмади.

Кейинчалик Хизрхўжа Амир Темур ёрдами билан Мўғулистон тахтига ўтирди ва қизини унга хотинликка берди.

1390 йил кузида Темур Кеш яқинида катта курултой ўтказди. Умаршайхнинг никоҳи тантаналари курултойга уланиб кетди. Амир Темур Салтанатининг барча қўшинини бир жойга йиғди, ўнлаб лашкар туманларини тузди. Уларнинг қўмондонларини белгилади. Ўзи йўқлигида шахар ва вилоятларни бошқарадиган ҳокимлар ва бошқа юқори мансабдорларни тайинлади ва ниҳоят асосий қўшинга йул тайёрлаш ҳамда душман лашкарлари ҳолатидан ўзини огоҳ қилишлари учун тезкор гуруҳларни шимолга йўллади.

«Амир Темур мисли кўрилмаган даражада довюрак эди. Унинг бу довюраклигини уз тақдирига ишониши билан, ёки боқийликка ишончи билан боглаш соддалик буларди. У табиатан шундай яратилган эди ва шу туфайли ўз хислатлари билан бошқаларга намуна бўла оладиган, ўз мақсади учун, уни амалга ошириш учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ва айни пайтда ўзининг қўлидан келмайдиган ишни бошқалардан талаб қилмайдиган моҳир саркарда эди».

Жан Пол Ру,
Франция

Шундан сўнг у Тошкентга жўнади. Қўшинлар шу шаҳарда йиғилиб, баҳор келишини кутишлари лозим эди. Шаҳарда Темур қаттиқ оғриб қолди. Ёшлигида оёғига етказилган жароҳатининг оқибати бўлмиш суяк-томир жароҳатининг дастлабки кучли хуружи туфайли у қирқ кеча-ю кундуз ўрнидан тура олмади. Унинг ўрнида бошқа ҳар қандай одам ҳам аввал баҳорга мўлжалланган хатарли сафарда шахсан иштирок этишдан воз кечган бўларди. Аксинча, эндигина оёққа турган Темур фақатгина суворийлардан ташкил топиб, алмаштириладиган отлар олинган қудратли бир қўшин билан 1391 йил 19 январда Тошкентни тарк этиб, Дашти Қипчоқ томон юрди, бу сафар ҳам у таваккал қилди.

Тўхтамишнинг турар жойи ҳақидаги сўнгги маълумотларга қараганда, у Оқ Ўрданинг Орол денгизи шимолида жойлашган қароргоҳини ўзига маскан тутган эди. Аниқ бўлмаган шу маълумотларга асосланиб қўшин Сирдарёни ёқалаб юрди, сўнг шимолга караб кўтарилди. Сариқсув дарёси ортда қолгач, бепоён даштни кесиб ўтишга тўғри келдики, кўп кунлар давомида отлар ва суворийлар сувсизликдан азоб чекар эдилар.

Тошкентни тарк этганидан уч ой кейин қўшин Субар-Тенгиз тоғлари этакларига етиб бориб, чодир тикди. Амир Темур чўққилардан бирига кўтарилиб, солномада таъкидланганидек, «денгиз мисоли бепоён ва ям-яшил» даштларга узоқ термулиб қолди. Бироқ унинг китоҳи етган жойларда Тўхтамиш у ёқда турсин, ҳатто, оддий бир чўпон ҳам кўринмасди. Пастга қайтиб тушишдан олдин Улуғ Амир шу чўққида тош минора қурдирди ва қўшин бу ерда тўхтаб ўтган сана (1391 йил апрель) унга ўйиб ёзиб қўйилди.

Қўшин энди шошилмай юра бошлади, зеро, йўл-йўлакай кўплаб овчи гуруҳлар тўрт тарафдан емак ахтарар, бироқ захиралар тугаган бўлиб, улкан қўшинни (балки юз минглик) боқиш учун, табиийки, бу камлик қиларди. Ана шунда Амир Темур ун, қайнатилиб эзилган гўшт ва қиймаланган ёввойи гиёҳлардан тайёрланган таом – буламиқдан бошқа нарсани истеъмол этганларга ўлим жазоси берилиши тўғрисида фармон эълон қилди. Топилган бор мысаллик ва овланган барча парранда-ю жонивор шу таомни тайёрлаш учун ошхонага топширилмоғи лозим эди. Оддий аскару амир, қиличидан қатъи назар, кун бўйи бир улуш таом оларди. Гиёҳларнинг буламиқдаги миқдори кундан-кунга орта борди, ҳатто, шундай кун ҳам келдики, унда фақат ёввойи гиёҳлар қолди.

Амир Темур «улкан ов ҳалқаси»ни ўйлаб топмаганида унинг бехисоб қўшини очликдан ўлиб кетарди, балки. Темурнинг буйруғига биноан аскарлар узоқ-узоқларга тарқалиб кетишар, сўнгра бирор тирик жон чиқиб кета олмайдиган ҳалқа ҳосил қилишиб, марказ томон оҳиста юришарди. Мана, шу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ов натижасида бехисоб ўлжа қўлга олинди, уларнинг орасида буғу каби Мовароуннаҳрда учрамайдиган бир қанча жониворлар ҳам бор эди. Қўшин ҳолдан тойгунча тўйиб овқатланди, ортиб қолган гўштни тилимлаб, қуритиб олдилар.

Темур лашкарларининг қоринлари тўйган бўлса-да, шу поёнсиз дашту далада руҳиятлари толиқа бошлагани тобора равшанроқ сезилмоқда эди. Одамлар Тўхтамиш ўзларини алдаб шу ерларга олиб келиб, очлик ва сувсизликдан ҳолдан тойганларида осонлик билан янчиб ташлайди, деб гумон қила бошладилар.

Қўшиннинг руҳини кўтариш учун Улуғ Амир одатда Самарқандда, тантанали маросимлар пайтидаги каби, ҳарбий кўрик ўтказишга қарор қилди. «У бошига жавоҳир тошлар билан безатилган тилла тожини кийиб, учига ҳўкиз боши тасвирланган салтанатнинг олтин ҳассасини қўлида тутганча шоҳона либосда от минган эди», деб гувоҳлик беради тарих. Амир дўмбираларнинг тантанавор садолари остида туғларини кўтариб, виқор ила саф тортиб турган бўлинмалар қаршисидан оҳиста юриб чиқди.

Қўшиннинг руҳини кўтариш учун Улуғ Амир одатда Самарқандда, тантанали маросимлар пайтидаги каби, ҳарбий кўрик ўтказишга қарор қилди. «У бошига жавоҳир тошлар билан безатилган тилла тожини кийиб, учига ҳўкиз боши тасвирланган салтанатнинг олтин ҳассасини қўлида тутганча шоҳона либосда от минган эди», деб гувоҳлик беради тарих. Амир дўмбираларнинг тантанавор садолари остида туғларини кўтариб, виқор ила саф тортиб турган бўлинмалар қаршисидан оҳиста юриб чиқди.

Темур орасида ўғли Мироншоҳ ва икки набираси бўлмиш лашкарбошилар саломини қабул этгач, аскарларни кўрикдан ўтказди. Амир улар билан савол-жавоб қилар экан, қурол-аслаҳалари – найза, камон ва садоқ, тўқмоқ, ханжар, шамширу чарм қалқонлари тўла-тўкислигини текшириб кўрар эди.

Бутун қўшинни текшириб чиқиш учун икки кундан ортиқ вақт кетди, бироқ Темур сафар машаққатларига қарамай қўшини аъло даражада эканлигига қаноат ҳосил қилди; у одамлар ўзларининг бош қўмондонига ишонч ва садоқатини йўқотмаганидан қувонди.

Қудратли қўшин яна йўлга тушди. Тўхтамишнинг бирор-бир изини топиш учун тўрт тарафга айғоқчи чопарлар жўнатилди. Солнома гувоҳлик беришича, «бепоён чўлда дайдиб юрган айғоқчилар бирор одамзод изини учрата олмадилар» .

Шу алфозда Сибириядаги Тобол дарёси бўйига чиқилди. Дарё қирғоғида гулхан изларини учратдилар. Ёлғиз оёқ йўл бўйлаб кетаётган Темур қўшини айғоқчилари тасодифан душман айғоқчиларининг кичик бир гуруҳига дуч келдилар. Қўлга олинган душман ўқчилари қийноқлардан сўнг Тўхтамиш лашкарининг асосий қисми бу ердан бир неча кунлик масофада Ўрол тоғининг нариги томонида тўпланаётганини тан олдилар.

Темур бир зумда қўшинини оёққа турғазди ва уни Ўрол тоғларининг чап ёнбағирларига бошлаб бориб, Ғарбга йўл солди – Олтин Ўрда ҳудудига қадам қўйилди.

Бу ёғига қўшиннинг айғоқчи бўлинмаларига ҳужум қилинмаган ёки уларнинг йўлида ғовлар, пистирмалар қўйилмаган бирор кун йўқ эди.

Суворийлар тунаш учун чодир тикар эканлар, тун чўкмай туриб тонг отишидан ҳайратда эдилар. Зеро, улар шимолий қутбга яқинлашиб қолгандилар. Адашиб кетган муллалар эса, шом намозини ўқишни тўхтатиб қўйдилар.

Амир Темур ўз лашкарларини шу қадар жадал суръатда бошлаб бордики, кунлардан бир куни унинг илғор бўлинмаси душман

қўшинининг орқа бўлинмаси билан тўқнашиб кетиб, яксон бўлишига бир сония қолганида мўғуллар ҳаракат тезлигини сақлаш мақсадида орани узиб, суръатни жадаллаштирдилар, бироқ узоқ кочиб кета олмадилар. Чунки Улуғ Амир уларнинг ортидан Умаршайх билан йигирма минглик суворийларни юбориб, уларни тўхтатиб ва қандай бўлмасин тутиб туриш вазифасини топширди. Умаршайх ҳам бир неча соатдан сўнг лашкарларни кенг майдонга бошлаб кирди.

Тўхтамишнинг жанг қилишидан ўзга чораси қолмаган эди. Жанг 1391 йил 19 июнда бошланиб, уч кеча-ю кундуз давом этди. Муаррихларнинг фикрича, у Ўрол ва ҳозирги Самара шаҳри ўртасида, бугунги Оренбург шаҳри яқинида рўй берди.

Рақибга нисбатан бирмунча кўпроқ суворийларга эга бўлган Тўхтамиш ўз лашкарларини анъанавий муғул уруш санъатига биноан жангга солди, лашкарнинг маркази кучли бўлиб, унинг икки ёйиқ қаноти ҳал қилувчи зарба берилгандан сўнг душманни икки ёқдан қуршаб олиши зарур эди. Бироқ Амир Темур қўшинини бутунлай янгича жойлаштириб, лашкарбошиларни ҳайратда қолдирди ва қўшинини еттита мустақил қисмга – туманларга бўлди, улардан бирига ўзи қўмондонлик қилди ва бу туман жангда иштирок этмай, балки уни кузатиб турарди – қаердаки, аҳвол оғирлашса, туман шу заҳотиёқ ўша ёққа етиб бориши лозим эди.

Мўғул қўшини қанотлари рақибининг етти кучли туманини асло куршаб олишга муваффақ бўла олмади, аксинча, душман ҳар тарафдан шиддатли зарбалар бериб, уларнинг тартибини бузиб ташлади.

Тўхтамиш қўшини маркази эса, ўзининг кучли зарбасини беришга улгурмади ҳам. Зеро, яшин тезлигида душман устига ёпирилиб, Мовароуннаҳр қисмлари уларни қўл жангига мажбур қилдилар, натижада суворийлар, ҳатто, жангга кира олмай ҳам қолдилар. Якин масофада жанг қилишга Темур аскарлари уста эдилар, Тўхтамиш фалокатни сезди. У ўзининг бир қанотидан айрилган лашкарини йиғиб, сўнгги хужумга шайланди. Яшин тезлигида, зарб билан рақиб қўшини ёриб ўтилди. Амир Темур шу захотиёқ ўзи бошқарган еттинчи қисм билан душманнинг устига ташланди ва уни сафдан чиқарди.

Марказда жанг қилаётган Тўхтамиш аскарлари ҳадеганда ўзларининг қўмондони қайтиб келавермаганидан у ҳалок бўлди, деган фикрга келишди. Қўмондон байроқдори мотам белгиси сифатида тўққиз буқанинг думини боғлаган мўғул туғини чанг тупроққа улоқтирганда эса, мўғуллар тум-тарақай қоча бошлади.

Даҳшатда қолган Тўхтамиш лашкари тор-мор келтирилганлигини унсиз кузатар, қўлидан ҳеч нарса келмасди. Амир Темур қўлига тушмаслик учун у даштга қочиб кетди.

Жанг майдонидан Итил (Волга) дарёси қирғоқларигача минглаб мўғул аскарлари шафқатсиз қиличдан ўтказилди.

Ғалабадан сўнг Темур лашкарлари Итил дарёсига туташиб кетган яшил ўт-ўланлар устига чодир тикдилар. Жангда беҳисоб ўлжа қўлга киритилганди.

Улуғ Амир эълон қилган шодиёна йигирма олти кун давом этди. Жангчиларнинг «битлари тўкилди». Солнома гувоҳлик беришича, улар дунёнинг энг гўзал қизлари тутган тилла идиш ва жомлардан таом еб, шароб ичдилар. Ҳақиқатан ҳам Тўхтамиш ўзи билан олиб юрадиган Шимолий Кавказ гўзалларидан талайгинаси уларнинг қўлларига тушган эди.

«Амир Темур номи қалбларда қандай ҳиссиёт уйғотишидан, унинг номига қандай маломатлар ёғилишидан қатъи назар унинг ғайритабиий ва маҳлиё этгувчи инсон бўлганлигини, унинг саркардалик маҳоратини ва давлат арбоби сифатидаги ажойиб фаолиятини тан олмаслик мумкин эмас. У яшаган дунёда унинг салоҳиятига тенг келадиган, ёки ортиқроқ салоҳиятга эга бўлган кишилар йўқ эди. Уни буюк саркардалар Александр Македонский, Юлий Цезар, Чингизхон ва Наполеон Бонапарт қаторига қўйиб ургании мумкин. Чунки Амир Темур ўз асрининг энг буюк кишиларидан бири эди».

Жан Пол Ру,
Франция

Тантана учун келтирилган созанда ва хонандаларнинг нолишлари-ю, бахши-шоирларнинг ашулалари остида жанғчилар улар билан айш-ишрат қилдилар.

Байрам сўнгида ўлжалар орасидан Чингизхон ворисларининг тилла қопланиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган шоҳона тахтини майдонга олиб чиқишди. Амир Темур бутун қўшин қаршисида унга кўтарилди.

Улуғ Амир Тухтамишнинг эски рақиблари ҳисобланмиш Чингизхон авлодидан бўлмиш уч шаҳзодани енгилган ўрданинг ҳокими этиб тайинлаб, қўшинга ватанга қайтиш ҳақида буйруқ берди.

Самарқанд аҳли ўн бир ойлик айриликдан сўнг ватанига қайтган ўз ҳукмдори ва унинг шавкатли лашкарини шодиёналар билан кутиб олди. Амир Темур фармони билан қурилган Арк саройи остидаги беҳисоб хазинага янги бойликлар қушилди.

Салтанат пойтахтини тарк этар экан, Амир Темур ўзининг одатдаги шоҳона туғини кумуш рангли, аждарҳо тасвири туширилган қора рангли янги байроқ билан алмаштирди. Бу билан Темур қачонлардир шу тимсол остида Тунадан Тинч океангача ҳукмдор бўлган хоқонларнинг ўрнини эгаллаганлигини маълум қилишни ихтиёр этганга ўхшарди.

Шарафли зафар билан якунланган шу машаққатли юришдан сўнг Улуғ Амир она юртида ғалаба нашидасини суриб, даволанмоғи лозим эди. Бироқ у Тангри ўзига ато қилган умридан яна қанча қолгани тўғрисида ўйлаб, хавотирланган бўлса, ажаб эмас. Зеро, бу пайтда улуғ Амир эллик олтига кирган эди.

Шимолий кўчманчиларнинг хонликларга қилинган зафарли юриши жануби-ғарбнинг бой ва ривожланган ўлкаларини забт этиш режасини бирмунча ортга суриб юборди. Зеро, энг аввало, бутун Осиёга ягона ҳукмдор бўлишни истаётган Тўхтамиш Мовароуннаҳрга солаётган даҳшатли хавфни бартараф қилиш зарур эди.

Улуғ Амир Темур лашкарини яна қайтадан оёққа турғизиб, ўзи йўқлигидан фойдаланиб, Эронда исён кўтарган бир қанча вилоятларга юриш бошлашини билдирди.

Салтанат пойтахтини тарк этар экан, Амир Темур ўзининг одатдаги шоҳона туғини кумуш рангли, аждарҳо тасвири туширилган қора рангли янги байроқ билан алмаштирди. Бу билан Темур қачонлардир шу тимсол остида Тунадан Тинч океангача ҳукмдор бўлган хоқонларнинг ўрнини эгаллаганлигини маълум қилишни ихтиёр этганга ўхшарди.

Лашкар Бухорода тўхташи лозим эди, бироқ у шаҳардан анча нарида, улуғ Амир чодири атрофида жойлашди. Шаҳар аҳолисидан бирор кимса бу ерга қўйилмади, Темур эса, унинг шарафига таърланган тантаналарга бошчилик қила олмади.

У хасталаниб, яна ётиб қолди, оёғидаги жароҳати оғриб, ҳуруж қилди. Бу сафар оғриқ шу қадар кучли эдики, беихтиёр кўзига улим кўриниб кетди; унинг тилаги билан қорилар Қуръон тиловатига ўтирдилар, бева-бечораларга хайр-эҳсон улашилди; Улуғ Амир барча хотинлари ва тахт вориси Муҳаммад Султонни ўз ҳузурига чорлади. Бироқ унинг ҳаётга бўлган муҳаббати ва метин иродаси туфайли касаллик яна бир бор ортга чекинди. Чодир ичида роса бир ой ётганидан сўнг у ташқарига чиқиб, аскарлар қаршисида бир неча қадам босди. Орадан беш кун ўтгач эса, Бухоро аҳли уни от устида кўришга муяссар бўлди. Яна икки ҳафтадан кейин у ўз лашкарларини шарқий Эрон томон бошлади.

Дастлаб у Мозандарон томон юрди, бу ўлкани ўзига бутунлай бўйсундириш пайти етган эди. Самарқандликлар Каспий денгизига туташ қалин ўрмон ичида дарахт кесиб, йўл очиб, ажойиб бир қасрни забт этдилар. Амир Темур Мозандаронга яшириниб олган асосинлар тариқати аъзоларини қувғин қилиб, қиличдан ўтказди, исёнкор шаҳарларни эгаллади.

Баҳор келгач, қўшин маҳаллий аҳоли қаршилигини енгиб, истеҳкомларни қўлга киритиб, Курдистон ва Луристонга ўтиб борди. У ерда барча қисмлар қайтадан сафланиб, Шероз томон йўл тортдилар. Йўл-йўлакай бутун Эронда енгилмас ҳисобланган Қалъаи Сафид истеҳкомини ҳам эгалладилар.

Шероздан олдин Амир Темурни янги бир кудратли рақиб кутар эди. Бу Самарқанд лашкарларининг Шимолга кетганлигидан фойдаланиб Исфаҳон ва Шерозни эгаллаб олган, ҳақиқий тахт ворислари бўлган амакиваччаларининг кўзларини кўр қилиб, заҳарлаган Форс ҳокимининг қизиққон жияни Шоҳ Мансур эди. Амир Темур қайтиб келиш эҳтимолини назарда тутган Шоҳ Мансур мамлакатни урушга таёрлаб, бутун Эрондан йиғилган энг жасур ва тажрибали жангчилардан ташкил топган кичик бир қўшин ҳам тўплаган эди.

Амир Темур бошчилигидаги қўшин 1393 йилнинг майида Шероз яқинида пайдо бўлиши билан Шоҳ Мансур ва унинг жангарилари унга қаттиқ зарба бердилар. Тўсатдан қилинган ҳужум туфайли мард эронийлар рақиб лашкарлари марказини парчалаб, унинг сафларини тўзғитиб юбордилар. Тўс-тўполон орасида асосий қўшиндан ажралиб қолган Темур ва унинг хос мулозимларини кўрган Шоҳ Мансур ўзига содиқ аскарлари билан улар устига отилди.

Шоҳ Мансур кўз очиб-юмгунча Амир Темур қаршисида пайдо бўлди. Уни кўрган Темур қўриқчисидан найзасини олмоқчи бўлиб ўгирилди, бироқ ёнида ҳеч ким йўқ эди. Фурсатдан фойдаланиб Шоҳ Мансур шамшири билан унинг бошига икки зарба туширди.

Дубулғанинг мустаҳкамлиги ва айниқса, иккала сафар ҳам дубулғасининг силлиқ томонини тутиб берган Темурнинг совуққонлиги туфайли шамшир сирғалиб кетди.

Бироқ Шоҳ Мансурнинг ажали етган эди. Улуғ Амир лашкарлари кўп ўтмай ўз сафларини тиклаб, форс аскарларини қийма-қийма қилиб ташладилар. Эндигина ўн етти баҳорни қаршилаган шаҳзода Шоҳрух Шоҳ Мансурнинг бошини танасидан жудо этиб, отасининг оёқлари остига ташлади.

Жанг тугагач, амирлар Темур қошига юкуниб, кўрсаттан жасорати ва омади келгани билан мубораксбод этишди; уларнинг кўпчилиги рўй берган ҳодисада илоҳий кучлар таъсирини кўришди.

Таслим бўлган Шероз дарвозаларини очиб, катта хун тўлади. Минтақанинг энг гўзал қизлари тилла қадаҳларга ўлканинг рохатбахш мусаллассларидан қуйиб турган бир зиёфат чоғида Амир Темур Умаршайхни Форс ҳокимининг ноиби этиб тайинлади.

Эски хон оиласининг тирик қолган аъзоларини – шаҳзодаларни тутиб келтирдилар, Амир Темур уларни катл этишни кейинга қолдириб, Шерознинг уламо-ю, ҳунармандларини Самаркандга етказишни буюрди.

Улуғ Амир 1393 йил июнь ойида Шероздан чиқиб, Исфаҳон ва Ҳамадон томон юрди, йўл-йўлакай кўплаб қалъаларни эгаллади, ов билан машғул бўлди. Ҳамадонда у ўғли Мироншоҳни Ғарбий Эрон ҳокимининг ноиби этиб тайинлади, сўнг тоғларга яширинган туркманларга қарши отланди.

Водийга қайтиб тушган Амир Темур султон Аҳмад Жалойир томонидан элчи этиб тайинланган Бағдоднинг катта муфтисини қабул қилди. Элчи Темурга ўз султони юборган кўплаб совға-салом ва мактубни топширди. Хатда султон бажонидил Улуғ Амир қўл остига ўтажагини, бирок унга шахсан кўринишдан қўрқаётганини ёзган эди.

Султоннинг ўзини бундай тутиши Мовароуннаҳр жангчиларининг ғазабини келтириши тайин эди. Амир Темур Бағдодни қамал қилишга ва султонни макр билан қўлга олишга қарор берди. Темур шиддатли суворийларини олиб Бағдодга отланди, у ҳатто тунда ҳам машъалаларини ёқиб, йўл юриб, тоғу сахролардан ошиб ўтди. Темур жангчилари ҳушёрликлари билан ажралиб турардилар, лекин шунга қарамай, улар султон Аҳмад Жалойир мамлакатининг турли бурчакларига ўрнатган кузатув жойларининг биридан учирилган хабарчи кабутарларни пайқамай қолдилар.

Ўз вақтида огоҳлантирилган қўрқоқ султон ўзининг энг нодир бойликларини олиб, жуфтакни ростлаб қолди. Дажла дарёсининг нариги бетига ўтиб олган султон ташвиш ила уфққа боқар, сахрода яқинлашиб келаётган суворийлар ортидан кўкка кўтарилаётган чангу тўзонга безовта термуларди.

Оғир хасталикдан эндигина оёққа турган Амир Темур бир от қўйишда салкам эллик чақирим масофани босиб ўтди, бироқ султон Аҳмад ундан ҳам учқур чиқди. Унинг ортидан юборилган суворийлар Карбало атрофида уни кўздан қочирдилар, аммо султон уларга ўз хазинаси, ҳарами ва ўғлини қолдириб кетди. Ўзи эса, Ғарбга, Мисрга йўл олди ва мамлук султони Баркўк ҳузуридан бошпана топди.

Улуғ Амир Бағдодда икки ой қолиб кетди: дарё соҳилидаги деворларига тилла суви юритилган саройларда унинг шарафига зиёфатлар берилди, аскарлари эса, яқин-атрофдаги қишлоқ ва шаҳарларни таладилар.

Бағдод яхшигина хун тўлади. Усталар, олимлару шоирлар Самаркандга жўнатилди. Минг бир кеча шаҳридаги кўнгилхушликдан сўнг Амир Темур мустаҳкам Тикрит қалъасини қамал қилди. Шу пайтгача ҳеч бир кимса буза олмаган қалъа деворларининг баландлиги ва қалинлигидан кўнгиллари тўқ Бағдод шимолидаги аҳолини талаб келган қалъанинг босқинчи хўжалари таслим бўлишдан бош тортдилар.

Улуғ Амирнинг буйруғи билан аскарлар лаҳм қазидилар ва қалъани бузишга киришдилар.

Камон ўқлари ҳимояси остида ҳисобчилар қалъа деворларининг сатҳини аниқлаб, ҳисоб-китоб қилишди ва иш режасини тузишди. Сўнгра деворлар остига қайтиб, ҳар бир бўлинма ҳужум қиладиган минтақани қизил бўёқ билан белгилаб чиқишди. Бўлинма сардорларига ҳужум режаси нусхалари тарқатилди, аскарлар эса, одатдаги қурол-аслаҳаларини чўкич, болта, арқон ва белкуракларга алмаштирдилар.

Ишора этилиши биланоқ улар зўр шижоат билан деворларни тешиб, кавлаб, майдалаб, ишга тушиб кетишди. Коваклар ва ер ости йўллари мўлжалланган даражада қазиб бўлингач, уларни мустаҳкамлаш учун қора мой суртилган устунлар ўрнатилди.

Ҳисоб-китоб чоғида айрим англашилмовчиликларга ҳам йўл қўйилган экан, зеро, аскарлардан бир гуруҳи қалъа тагидан ер ости йўлини қаза туриб қарама-қарши томонда ишлаётган ватандошларининг рўпарасидан чиқиб қолдилар.

Солнома гувоҳлик беришича, қалъани бузишда етмиш икки минг киши қатнашган. Бу тахминан Амир Темур лашкарининг ўша пайтдаги сонига тўғри келади.

Белгиланган жойлар кавлаб бўлингач, устунларга ўт қўйилди: қалъа деворлари қулаб тушди. Ўз курол-аслаҳаларини қайтиб қўлларига олган Темур аскарлари шиддатли ҳужум сўнгида қалъа ҳимоячиларини тор-мор этдилар. Уларнинг кесилган бошлари қалъа ўртасидаги май-

донга уюлди ва уюмнинг тепасига қуйилаги қисқа жумла битилган тахтача ўрнатилди: «Нодонларнинг қисмати шундай бўлгай».

Улуғ Амир истеҳкомларни эгаллаш ва таслим бўлган ўлкаларда лашкар қолдиришни буюриб, Ироқнинг барча вилоятларида ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Темур Мироншоҳни жанубга, Хилла ва Носирия орқали Басрага жўнатиб, ўзи шимолга йўл олди; Мосулни эгаллаб, Туркия ва Сурия остонасида жойлашган Диёрбакирда чодир тикди. Шундан сўнг у Ҳалабдан шимолроқдаги қадимий Эдесса шаҳрини ишғол этиб, Сурия ва Миср билан жанг қилажагини билдирди.

У пайтда ҳар икки мамлакатни ҳам Қоҳира мамлуклари бошқарарди, улар Темурга қарши курашаётган туркман ҳукмдорларини қўллаб-қувватлашар, султон Аҳмад Жалойирга бошпана бериб, мағлубиятдан сўнг ўзини ўнглаб олган Тухтамиш билан иттифоқ тузгандилар.

Бироқ Гуржистон ва Озарбайжондаги исёнлар ва Олтин Ўрда мўғулларининг тез-тез хуружлари Амир Темурни бу режани оркага суришга мажбур этди. Бунинг устига ўғли Умаршайхнинг курд найзасидан ҳалок бўлиши уни қаттиқ қайғуга солди.

Худди шундай оғир кайфиятда у ўз ваъдасининг устидан чиқмаган Мардин шаҳри қамалига отланди. Нураган улкан оҳактош қоялари устига қурилган ва дахлсиз оппоқ кўрғон ўраб турган бу мустаҳкам шаҳар шиддатли жангдан сўнг забт қилинди. Омон қолганларга фақат мўъжиза ёрдам берди.

1394 йил 22 март тонгида етиб келган чопар Амир Темурга яна бир шаҳзода – Шоҳрухнинг ўғли Улуғбек дунёга келгани ҳақидаги хушхабарни етказди. Боши осмонга етган Улуғ Амир исёнкорларни афв этди, улардан тортиб олинган мол-мулк ҳам эгаларига қайтарилди.

Қўшин Мардиндан қайта туриб Курдистонда бош кўтарган айрим шаҳарларни тинчитди. Амир Темур йўлдаги дам олиш лаҳзаларидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрнинг барча вилоятларига янги сафарбарлик эълон қилиш тўғрисида фармон жўнатди, зеро, салтанат сарҳадларининг кенгайиши ҳамда Ғарбда янги ғаниимларнинг пайдо бўлиши эҳтимоли чиндан ҳам қўшин сафларини бирмунча кучайтиришни тақозо этарди.

Шу зарур эҳтиёт чораси кўрилганидан сўнг Амир Темур олдин таслим бўлиб, кейин бош кўтарган Ван шаҳар кўрғонини қайта ишғол қилди. Шаҳар қамали осон кечмади, бироқ Амир Темур яқин атрофдаги дарахтларни кестириб, кўрғон атрофига унинг деворларидан баландроқ ёғоч миноралар қурдирди. Аскарлар эса, шу миноралар тепасидан шаҳарга шафқатсиз ўт очиб, уни таслим бўлишга мажбур этдилар.

Шундан сўнг қўшин исён кўтарган Гуржистон томон юрди. Йўлда кувончли бир воқеа муносабати билан бир оз тин олинди: Шоҳрух хонадонида яна бир ўғлон – Иброҳим Султон дунёга келган эди.

Улуғ Амир ўзининг янги невараси шарафига зиёфат уюштирди. Солнома гувоҳлик беришича, Темурнинг минг хилда товланувчи қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахти қирқ устун кўтариб турган дабдабали гумбаз остига ўрнатилди. Бошларига бебаҳо тошлар қадалган дўппилар кийган «Осмоннинг энг гўзал қизлари» уни қуршаб туришарди. Тахт қаршисидаги майдоннинг ўнг тарафидан хонандалар, сўл тарафидан эса, созандалар жой олишди. Қўлларида тумшуғи ингичка биллур кўза ва тилла жом тутган соқийлар даврат-

дан чиқишмасди. Улар меҳмонларга Мозандаронниng оқ, Шерознинг қизил, Қайрувоннинг қорамтир мусаллаларидан, булоқ сувидек тиниқ бўзадан қуйиб туришарди.

Кокиллари товонларига тегувчи гўзаллар даврага ўзгача файз қўшишди.

Янги сафар олдидан Амир Темур ўғли Шоҳрухни Самарқанд ҳукмдори этиб тайинлади ва уни зудлик билан ватанига жўнатди. Шоҳрухнинг лавозимга тайинланиши шундай ҳам чўзилиб кетган бу юриш яқин орада тугамаслигидан далолат берар эди.

Гуржистон ўт ва ўқ балосига учради. Биринчи зарбадан сўнг Дарбанддан келган чопар янги қўшин тўплаган Тўхтамиш Бокуга бостириб кириш учун тайёргарлик кўраётганини хабар қилди. Улуғ Амир лашкарларининг бир қисмини ўша томонга бурди, бироқ у шаҳарга етиб келмасиданоқ, Тўхтамиш яна Шимолга жуфтакни ростлаб қолди.

Бу сафар бамайлихотир иш кўриш мақсадида Амир Темур қишни Гуржистонда ўтказишга қарор қилди, бироқ Олтин Ўрдани бутунлай тор-мор этишни кўнглига тугиб қўйди. У энди Ўрда устига Кавказ орқали юриш қилиш ва унга кучсиз, сернуфуз ғарбий чеккасидан туриб зарба беришни кўзларди.

Нима бўлганда ҳам, бу мушкул иш эди; бундай ҳолларда ўз одатига содиқ қолган Амир Темур беҳуда қон тўкилишининг олдини олиш учун масалани тинч йўл билан ҳал этишга уриниб кўрди. У Тухтамишга панд-насиҳат тўла мактуб йўллади. Мактубда, жумладан, шундай дейилганди: «Шаҳзода, кибру ҳавони йиғиштириб қўяйлика, қани, айтчи, сарҳадларингдан четга чиқишдан мақсадинг недур, фикр-ёдингни банд қилган қора ниятлар қаёқдан келди? Тинчлик истайсанми ёки урушни, қароринғдан бизни огоҳ эт!»

Солномада ёзилишича, Тўхтамиш баландпарвоз ва орсизларча жавоб қайтарган.

Баҳор келиши билан Амир Темур ўз лашкарларини Дарбанд довонидан олиб ўтди, унинг амри билан қўшин Каспий денгизи соҳили бўйлаб юрди, жанговар ҳолат бир сонияга ҳам бўшаштирилмади.

Эҳтиёткорлик тўғри чиқди, зеро, тез орада қўшин денгиз қирғоғи билан Терек дарёси оралиғида пистирмада турган яхши қуролланган ва кўп сонли Тўхтамиш лашкарлари билан тўқнашиб кетишига оз қолди.

Темур суворийлари туғларини ёйиб, бурғулар садоси остида ёғийга ташланди. Бироқ, душман қўшини шиддат билан жанговар ҳолатни эгаллади. Дам у томоннинг, дам бу томоннинг устунлигида ўтган жанг тун чўккунича давом этди. Соқчиларнинг қўш сафи билан ўраб олинган самарқандлик суворийлар ва аскарлар қурол-яроғларини қўлларидан қўймай туни билан ўт ёқмасдан жангга шай ҳолатда тонг оттирдилар.

1395 йили 15 апрелда Амир Темур Тўхтамиш устига тўсатдан ҳужум қилди, Тўхтамиш ҳам бу жанг ҳаёт-мамот жанги бўлишини яхши биларди.

Икки ўртада учаётган камон ўқларидан еру кўк қоронғулашиб кетди, дейилади солномада. Ёйандозлар ўз вазифаларини бажариб бўлгач, ғанимлар бир-бирларига кучли зарбалар бердилар, сўнгра тўс-тўполон ичида аралашиб кетдилар, мўғул қўшинининг сараланган бир гуруҳи Шоҳ Мансурнинг қўлидан келмаган ишни амалга оширишга уринди, яъни Мовароуннаҳр лашкарларини талвасага солиш учун Амир Темурни ўлдирмоқчи бўлдилар. Шу мақсадда улар Темурни қўриқчиларидан анча ирроққа чалғитиб, тезда маҳв этилган бир неча аскари билан

қуршаб олдилар. Камоннинг ўқлари тугагач, найзаси синган Амир Темур шамширини тинмай ишлатиб, оддий навкар каби мардона жанг қилди.

Уни отларининг эгарларидан тушиб ёнигача деярли эмаклаб етиб келган элликка яқин сипоҳийлари қуткардилар. Улар буюк Саркарда атрофида жонли ҳалқа ясаб, усталик билан камон отиб, ўзларига яқинлашишга уринган жамики мўғул аскарларини ер тишлатдилар.

Сипоҳийларнинг бу жасоратидан руҳланган Улуғ Амирнинг байрокдори салтанат туғини боши узра баланд кўтарди, бу эса Саркарда хавф остида эканлигидан дарак берарди. Қўрикчилар Амир Темур ёнига ёриб кириб, ўз кўкракларини қалқон қилиб, унинг ҳаётини сақлаб қолдилар.

Буни курган Тўхтамиш ўзининг бор кучини тўплаб, сўнгги ҳужумга шайланди, бироқ энди жанг майдонининг барча бурчакларидан Темур аскарлари саркардалари ёрдамга кела бошлагандилар.

Ўз навкарларининг Темур лашкарлари билан яккама-якка олишувда мағлубиятга учраётганини кузатиб турган, чарчаб ҳолдан тойган ва қонга беланган Тўхтамиш бу сафар ҳам омад ва Аллоҳ таоло ўз ғаними тарафида эканлигини англади. Руҳи тушган Тўхтамиш бир неча лашкарбошиси билан шимолга қараб қочди, ўз ҳолига ташлаб кетилган қўшин осонгина янчиб ташланди, Терек сувлари мўғуллар қонидан қип-қизариб кетди.

Жангдан сўнг Амир Темур лашкарлар қаршисида ерга тиз чўкди ва шу оғир дамда ўз паноҳида асрагани учун Худованди каримга шукрона айтди. Ҳаёт-мамот жангидан омон чиққан ҳар бир навкар Худонинг бу карокатининг шоҳиди эди; худди мана шу ишонч уларнинг ўз саркардасига бўлган улкан эътиқодини янада кучайтирди.

Амир Темур энг учқур суворийларига бош бўлиб Олтин Ўрда хонининг ортидан қувди ва Итил дарёси соҳилида унга етиб олай ҳам деди. Бироқ Амир шу ерда тўхтаб, Тўхтамишнинг тахтдан ағдарилганини ҳамда унинг ўрнига ўз қўли остида хизмат қилаётган Ўрус хонининг ўғли тайинланганини билдирди.

Шундан сўнг Улуғ Амир қочоқни қидиришда давом этди, бироқ Тўхтамиш ўзига оғирлик қилган юкларини улоқтириб, кўп етмас томонларга – Қозон яқинидаги одам оёғи тегмаган ўрмонларга кириб, ғойиб бўлганди.

Амир Темур йўлида учраган барча қабилаларни бўйсундириб, лашкарларини бундан тўрт йил бурун ўзи Ўрда қўшинларини маҳв этган жойларга бошлади, сўнг янада гарбровқка от сурди. У мўғуллар Русиядан тортиб олган бебаҳо бойликлар тўпланган Итилбўйи ҳудудларини ғолибона кезиб чиқди. Самарқанд лашкарлари пиккан беҳисоб бойликлар ичида олтин, кумуш, мўйна, ёкут, жавохир ҳамда гўзалликда тенги йўқ йигит ва қиз қуллар бор эди.

Ўрда бойликларини бир неча шаҳзода ва кучли ҳарбий бўлинма кузатувида салтанати пойтахтига жўнатган Амир Темур энди Тўхтамишга тобе ҳисобланмиш асл рус ўлкаларини забт этишга киришди. У Итил ёқалаб Қозон шаҳрининг жанубида жойлашган Булғоргача кўтарилди, сўнгра лашкарларини Гарбга бошлаб, Москов тагида жойлашган Елчи-кача бўлган ҳудудни эгаллади. У йўлида учраган мўғулу русларни тормор келтириб, Киев остоналаригача етиб борди.

Бир неча минг чақиримлик шу юришдан сўнг Улуғ Амир Дон дарёси бўйлаб жанубга қайтиб Тана (Азов)ни қўлга киритди, шу пайтгача Ўрда ҳимоясида бўлган генуялик ва венециялик савдогарларнинг

омборларини вайрон қилди. Сўнгра у жасур ва маккор черкасларнинг қаршилигига қарамай, Кубанни ҳам таслим этди; черкаслар эса, яйловларга ўт қўйиб, мовароуннаҳрликлар отларининг катта бир қисмини нобуд қилдилар.

Ҳормас-толмас, енгилмас Темур бутун Кавказни кезиб чиқди, унинг жасур навкарлари эса, ақл бовар этмас жасорат намуналарини кўрсатишар, йўл азобларига мардона бардош берардилар.

У Гуржистонни ортда қолдириб, Олтин Ўрданинг қудратли савдо маркази бўлмиш Аштархон устига юрди: у томонларда Темурнинг ноибларига қарши исён тайёрланмоқда эди. Ўзларига кибр қўйган ғанимларнинг таъзирини беришга отланган қўшин яна бир карра Кавказ совуқларини бошидан кечирди. Бу бой шаҳарнинг қўлга киритилиши Темур лашкарларининг энг ёрқин ғалабаларидан бири бўлди.

Ўрданинг заифлашганидан фойдаланган мўғулларнинг эски тобелари – рус князликлари кўп ўтмай озодликка эришдилар ва бўлажак рус империясининг пойдеворини қўйдилар. Агар Улуғ Амир Олтин Ўрдани тугатмаганида, турган гапки, руслар ўз мустақилликларини яна юз йиллаб кутган бўлардилар.

Итил бўйида жойлашган бу шаҳар қуруқлик тарафидан баланд ва қалин девор билан ўралган бўлиб, шаҳар аҳолиси ҳар куни бу деворларга сув қуяр, аёзли ҳавода сув бир зумда музга айланиб, деворни янада баландроқ ва қалинроқ қиларди, Улуғ Амирнинг даҳшатли совуққа мардона бардош берган аскарлари шу ойнадек тиниқ ғаройиб деворга тирмашиб, чўкичлар ёрдамида зинапоялар ясадилар. Охир-оқибатда Аштархон таслим бўлди, кучли талафот бериб, бойликларидан ажралди.

Аштархондан кейин навбат анча шимолда жойлашган Сарой шаҳрига етди.

Бу сафар Олтин Ўрда тиз чўкди. Шундан сўнг у ҳеч ўнгланмади. Амир Темур даҳшатли Иванга йўл очиб берди.

Ўрданинг заифлашганидан фойдаланган мўғулларнинг эски тобелари – рус князликлари кўп ўтмай озодликка эришдилар ва бўлажак рус империясининг пойдеворини қўйдилар. Агар Улуғ Амир Олтин Ўрдани тугатмаганида, турган гапки, руслар ўз мустақилликларини яна юз йиллаб кутган бўлардилар.

Шу ўринда эътиборингизни қуйидаги қизиқ бир далилга қаратмоқчиман. Юқорида сўзланган воқеалардан тўрт аср ўтгач, француз сайёҳи Р.Е. Уюк Мўғулистонни кезиб юрган чоғида мўғул қўшиқчиларининг Темур ҳақидаги ушбу қўшиғини эшитган экан:

Темур қучган зафарлар
Ҳақида хотиралар
Бизни асло қўймас тинч,
Бизни асло қўймас тинч.

Эй, илоҳий Темур!
Руҳине қачон қайта тирилур?
Кела қолгин, кел тезроқ.
Йўлларингга биз муштоқ,
Эй, Темур!

1396 йилнинг июль ойида Амир Темур Самарқандга қайтиш ҳақида буйруқ берди. У энди қувонса бўларди: салтанати Туркия, Сурия ва Арабистон сарҳадларидан Хитой чегарасигача, Форс кўрфазидан Рус даштларигача кенгайган эди. Бироқ у сўнгги юриш учун тўрт йил сарфлаганини-ю, инсон ҳаётининг ўртача узунлиги ўттиздан ошмайдиган бир даврда ёши олтмишга бориб қолганини ўйлаганида вақт кутиб турмаслигини янада аниқроқ сеза бошларди. Зеро, дунёни босиб олишдек буюк саргузашт ўзининг эскирган классик доирасидан

чиқаётганди. Темурнинг янги қўшинлари турк султони, Қоҳира мамлуклари подшоҳи, Ҳиндистон хукмдори ва Само Ўғлони ўзлари бундан бехабар Худо ҳузурига киришга, унинг хукмини эшитишга якинлашиб қолган эдилар.

Доимо ҳаво алмаштириб туришга мажбур бўлган Темур лашкарлари ҳолдан тойган эдилар. Унинг ўзи ҳам Осиё бойликлари билан безатилиб, соҳибжамол аёлдек кундан-кунга янада севилиб бораётган Самарқандни қаттиқ соғинган эди. У қандай маҳорат билан жанг қилса, шундай усталик билан тинчлик ўрната оларди, шунинг учунми, балки ўз бошкентида узоқроқ тин олгиси келгандир.

Қўшин ўтган йилларда аҳоли «фалакиёт султони»ни ва унинг шавкатли жангчиларини олқишлар эди. Ўз ғўшаларига якинлашганлари сари чарчоқларини унутаётган аскарлар кетидан устига ортилган бойлик ва ўлжаларнинг оғирлигидан ғичирлаган аравалар карвони келарди.

Темур Кешда тўхтаб, падари бузруквори ва фарзандининг кабрлари тепасида дуо ўкиди, Оксаройни бориб кўрди. Бинонинг биринчи ғишти 15 йил олдин қўйилганига карамай, усталар хали ҳам унга пардоз бериш билан овора эдилар.

Темур Кешда тўхтаб, падари бузруквори ва фарзандининг қабрлари тепасида дуо ўқиди, Оқсаройни бориб кўрди. Бинонинг биринчи ғишти 15 йил олдин қўйилганига қарамай, усталар ҳали ҳам унга пардоз бериш билан овора эдилар.

Амир Темурдан бир неча йил кейин у ерга борган Кастилия (Испания) қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ҳайратланиб таърифлаган бу маҳобатли ва гўзал бино Темурга ёқди.

Амир Темурдан бир неча йил кейин у ерга борган Кастилия (Испания) қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо хайратланиб таърифлаган бу маҳобатли ва гўзал бино Темурга ёкди. У кетишидан олдин усталарга бинонинг пештоқига куйидаги сўзларни ёзиб қўйишни буюрди: «Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз қурдирган бинолар-га боқинг».

Самарқанд Амир Темурни дабдаба билан кутиб олди. Бинолар-нинг пештоқлари ва кўчаларга нодир гиламлар ташлаб қўйилган, майдонларда гуллардан зафар дарвозалари тикланиб, очиқ саҳналарга кўтарилган хонандалар унинг шаънига мадхиялар айтишарди.

У «Кўксарой» деб ҳам аталувчи шахардаги энг баланд бино – Аркда яшай бошлади. Қўшин келтирган бойликлар салтанат нозирлари ҳисобдан ўтказишлари учун мустаҳкам хоналарга жойлаштирилди. Солномада гувоҳлик берилишича, шу ҳисоб-китоб ишларига жалб этилган нозирлар сони кўп бўлишига қарамай, бойликларни ҳисобдан ўтказишга бир неча кеча-ю кундуз вакт керак бўлган.

Зафар шарафига зиёфатлар берилди. Зиёфатлардан бирида Амир Темур Самарқандда қолганларга ҳам мансабига ва ғалабага қўшган ҳиссасига қараб ўлжалардан улашиб чиқди, биринчи бўлиб салтанат-нинг юксак мартабали амалдорлари эмас, балки пайғамбар авлодлари – сайиидлар ва уламо тақдирланди.

Эртаси кундан бошлаб Амир Темур салтанат юмушларига шўнгиб кетди; унинг қаҳри қаттиқлигини билган амалдорлар ва сипоҳилар қалтираб туришарди. Ўзи узоқ вакт йўқлигида бўлиб ўтган воқеалар баёнини диққат билан тинглагач, нарх-навонинг хаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўйган савдогарлар ва айбдорларни дорга остир-ди. Бева-бечораларга кийим-кечак ва озиқ-овқат улашилди, салтанат фуқаролари эса, уч ийил давомида барча солиқлардан озод қилиндилар.

Ватанига қайтиб, ўз фуқаролари-нинг фаровонлиги учун қайғурадиган халқ Отасига айланган саркарда одамлар учун етар-ли ғамхурлик қилганига ишонч ҳосил этгач, бутун эътиборини Самарқандни гуллаб-яшнатишга қаратди ва бу соҳада ҳам ўзининг ажойиб қобилиятини намоиш қилди. У меъморлар тақдим этган лойихалар орасидан энг яхшисини танлаб олар, улар билан иш режала-рини ишлаб чиқар ва ўзи ҳам янги ечимлар таклиф қиларди. У қурилиш

ишларини ўзи бошқарар, келиб чиқишидан қатъи назар, энг иқтидорли ҳунармандларга ишониб иш топширарди. Бир томонда қаттиққўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қутлаб, ҳимоясига оладиган Темур турар; бир томонда бутун-бутун шаҳарларни забт қилувчи Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар, анҳорлар қурдирувчи ва боғлар барпо эттирувчи Темур турарди. Бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳали ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда.

Амир Темур ҳузурига доимий равишда Кастилия қироллигидан элчилар келиб турди, ўз навбатида, Темур ҳам ўз элчиларини Испания ва Франция қироллари ҳузурига юборди. 1394–1403 йиллар орасидаги Европа қироллари ва Темур ўртасидаги дўстлик алоқаларини ёритиб берувчи 20 га яқин турли хил манбалар топилган. Марказий Осиёда ўз давридаги энг кучли мусулмон саркардаси ва Европа насронийлари ўртасидаги ушбу ҳайратли яқинлашув Усмонли туркларнинг бу икки томонга адоватли ҳаракатига жавоб эди.

1397 йил баҳорида у Самарқанднинг машҳур боғларидан бири «Боғи Шамол»да ажойиб бир сарой қурдирди. Қурилишни тезроқ ниҳоясига етказиш учун эроний ва бағдодий меъморларга аскарлар ёрдам беришди. Ўзи эса иш боришини назорат қилиб туриш учун курилиш майдонига чодир тиктирди. Солномада ёзилишича, ушбу саройни бунёд этиш учун юксак маҳорат ва мислсиз ғайрат-шижоат билан иш олиб борилди.

Ўша йили кузда у кенг Конигил даштида илгари машҳур бўлган барча боғлардан гўзал бир боғ яратди. Унинг анжирлару бошқа турли мевали дарахтлар соя ташлаб турган узун йўлкаларидан ўтиб, атрофи баланд оқ мармар устунлар билан ўралган бир қасрга бориларди. Амир Темур боғ ўзи ўйлаганидек чиққанини кўргач, унга «Боғи Дилкушо», яъни «Дилга кувонч бахш этгувчи боғ», дея ном берди.

Амир Темур ҳар сафар бирор сарой тиклар ёки боғ яратар экан, қадимий удумга кўра уни бирор аёлга бағишлар эди. Шу одатга кўра, «Боғи Шамол» набираси, малика Бойқизга, «Боғи Дилкушо» эса, кенжа қаллиғи – суярчаси, Мўғулистоннинг янги ҳокими Хизрхўжанинг қизига бағишланди.

У Кеш йўли устидаги ҳайбатли қоя устига ҳам ажойиб бир сарой қурдирди. Деворлари қора мармар ва оқ кошин билан қопланган бу саройни зилол булоқлардан сув ичган ям-яшил боғ ўраб турар эди. Темур бу боққа «Тахти қорача»деб ном қўйди.

Самарқанднинг ўзида ҳам Улуғ Амир омборлар, шифохоналар, мактаблар қурдирди. Бироқ у бунёдкорлик ишлари билан машғул бўлган пайтида ҳам «жаннат қилич соясида» эканлигини унута олмади. Шу сабабли у шаҳар деворларини мустаҳкамлади – Самарқанд деворларининг узунлиги етмиш олти минг метрга етказилди, темир қалқон ва дубулғалар қўйдирди, янги суворийларни қуроллантириш учун қилич ва найзалар тайёрлатди. Зеро, ўша пайтдаёқ у Хитойга юриш ҳақида ўйларди.

Амир Темур, Боязид ва насроний қироллар[1]

(1394–1403)

XIV аср охирида, Усмонли туркlар Никополда насроний коалиция кучларини енгиб, Константинополга хавф сола бошлади. Европа Марказий Осиёнинг янги хукмдорига – Темурбекка, бизнинг «Тамерлан»га юз тутди. Бу саркарданинг юришлари хозирги Грузия, Арманистон худудларигача етиб келган эди. Боязид эса, буни менсимасдан унга вассал сифатида қарарди.

Византия Қироли ҳамда геноислар ва венецияликлар, Франция маршали Бусико ўзларининг Яқин Шарқдаги позицияларини химоя қилиб, Амир Темурга иттифоқ тузиш хақидаги таклифлар билан чиқишди. Амир Темур эса Турк мусулмонларидек мусулмон бўлса-да, уларнинг бу таклифларига ижобий жавоб берди. Бу икки томоннинг дипломатик алоқалари Амир Темурнинг 1402 йилдаги Анкара жангидан кейин ҳам, Боязид қўшинларини бутунлай тор-мор этганидан кейин ҳам давом этди.

«Ҳамма хавф-хатар ва имкониятларни олдиндан кура биладиган ва улардан совуққонлик билан зарур хулосалар чиқара оладиган Амир Темур ўз режаларини амалга оширишда тасодифларга мутлақо ўрин қолдирмасди. Қачонки унинг олдида иложи йўқ муаммо пайдо бўлса, у бу муаммони ечишга бел боглар ва унинг ечимини топишга имони комил эди».

Жан Пол Ру,
Франция

Ўрта асрларда Осиё қироллари европаликлар учун бузғунчи босқинчилар ҳисобланарди. Осиёлик хукмдорлар эса, Европани ўзларининг вассалликлари сифатида кўрардилар. XIV аср охирида Амир Темур бундан мустасно бўлган.

Амир Темур хузурига доимий равишда Кастилия қироллигидан элчилар келиб турди, ўз навбатида, Темур ҳам ўз элчиларини Испания ва Франция қироллари хузурига юборди. 1394–1403 йиллар орасидаги Европа қироллари ва Темур ўртасидаги дўстлик алоқаларини ёритиб берувчи 20 га яқин турли хил манбалар топилган. Марказий Осиёда ўз давридаги энг кучли мусулмон саркардаси ва Европа насронийлари ўртасидаги ушбу хайратли яқинлашув Усмонли туркларнинг бу икки томонга адоватли ҳаракатига жавоб эди.

Боязид (Боязид Йилдирим) бошчилигидаги Усмонли туркlар 1396 йилда Бургон герцоги ўғли томонидан бошқарилаётган насронийлар коалициясидан ташкил топган қўшинларини Никополда яксон қилиб, Шарқий Европани ишғол этишга киришди ва Константинополда ўз қароргоҳини ўрнатишга тайёргарлик кўрарди.

Хавф остида қолган император Мануил ва Венгрия Қироли насроний қироллардан ёрдам сўрашганди; лекин улар фақат ваъдалар олишарди холос, чунки Европада парокандалик хукм сурарди. Франция-Англия уруши, Папаликдаги бўҳрон, вабо касаллигининг мусибатли оқибатлари ва ҳоказо. Ёрдам эса Шарқдан, Темур томонидан келди.

Тамерлан (Темур Ланг – «оқсоқ Темур») асли исми Темур Бек ёки Амир Темур, турк-мўғулларидан бўлиб, Самарқанд яқинида ярим ўтроқ қабиласида туғилган. 1370 йилдан Трансоксиана амири бўлди, Самарқанд эса, унинг пойтахтига айланди. Каттақўл саркарда ва ажойиб стратег Темур душманларини қўрқитишда кирғин-баротни ўзига усул қилиб олди, лекин у ажойиб бошқарувчи бўлиб, қисқа вақт оралиғида Эрон, Месопотамия, Шимолий Ҳиндистон, Сибирдан Кавказгача бўлган ерларни ўз давлатига қўшиб олди.

[1] Люсьен Керен. Амир Темур, Боязид ва насроний қироллар. Француз тилидан А.Х. Саидов таржимаси // Сохибқирон юлдузи, 2011. № 2. – 11–16-бетлар.

казгача бўлган Руссияда хукм суриб келаётган Олтин Ўрдани тор-мор этди.

Грузия ва Арманистонга яқинлашиб, Боязидга қарашли ҳудудларга кира бошлади. Темур Кичик Осиёдаги салжуқийларнинг сўнгги амирлигини ўз тасарруфига олди, бу эса, Темурнинг Боязидга қарши уруш чорлови эди. Ўз навбатида, Боязид Амир Темур билан жангга Қора Қуюнли туркман шоҳи Қора Юсуфдан ва Аҳмад Жалойирдан, Бағдод султонидан ва Мамлук Фараждан, Миср ва Сурия султонларидан иборат иттифоқ тузиш таклифини олди.

Уруш бўлиши муқаррарлигига ишонган Темур эса насроний Кичик Осиё ва Шарқий Европанинг иттифоқчилик таклифларига рози бўлди. Бундай таклифни қабул қилиш буюк Темурнинг прагматик саркарда эканлигини кўрсатибгина қолмай, балки жуда катта фойда олаётган Осиё билан Европа ўртасидаги алоқаларни боғлаб турган Буюк илак йўлининг хавфсизлигини таъминлашдек вазифа турардики, бунга эса, Боязид мукаррар хавф солаётган эди. Бу таклифга жавобан, Темур насронийлардан Боязид билан бўладиган жангда бўғозларга галералар (кўп эшкакли кемалар)дан фойдаланиб, барча кемаларнинг ўтиш йўлини тўсиб қўйишни ва Боязидга тўланаётган йиллик солиқни Темурга тўлаш шартини қўйганди.

Амир Темур европаликлар билан бошланган дўстлик алоқаларини давом эттириш иштиёқини намоён этди. У Трапезунд ва Константинополга қарашли ерларни босиб олмади, Усмонли туркман қўлида асир тушган насроний маҳбусларини озод этди: Европа ва Темур давлати ўртасида муҳим дипломатик алоқалар бўлиб ўтди, буларга тарихий манбалар тўфайли гувоҳ бўламиз.

Осиёнинг бу икки буюк саркардалари ўртасидаги жанг 1402 йил 28 июлда Анқарада бўлиб ўтди. Бу жангда Темур ғолиб чиқди. Анкара жанги ўрта асрлар охирида бўлиб ўтган энг катта жанг эди. Бу жангда 200 мингдан ортиқ жангчи иштирок этди (баъзи манбаларга асосан бир неча миллион жангчи иштирок этган).

Амир Темур ва Европа қироллари орасидаги иттифоқчиликни икки катта даврга бўлиш мумкин.

1. Анқара жангидан олдин

Аввалига Темур билан бўлган алоқалар махфий равишда амалга оширилди, чунки Европа қироллари Боязиднинг қаҳрига учраб қолишдан чўчирдилар. Бундай кўркувларни улар ёзган расмий хатларнинг мазмунидан ва қайд дафтарларида қолган излардангина билиш мумкин.

Шундай қилиб, 1394 ва 1402 йиллар орасида Византия Константинополи қироллари икки марта Темур хузурига Франсуа исмли миниканлик роҳиб ва Сандро (арман) исмли элчиларини юборишади, Темур византиялик қиролларга юборган хатларида уларнинг исмлари тилга олинади:

«Подшоҳ, Император Мануил олий жаноблариға.

Биродар Франсуа ва Сандролар орқали юборган мактубингиз бизга етиб келди ва танишиб чиқдик. Дунёнинг тинчлиги учун ўрнатилаётган Бизнинг умумий дўстлигимизни намоён этувчи Хатингиз бизнинг ёдимизда. Буни мен ҳам Биродар Франсуанинг биринчи ташрифи давомида тасдиқлагандим. Бизнинг келишимизга Император Трапезунд кўплаб тўсқинликлар қилди, лекин биз йўлга чиққанимизда, у бизни 20 та яхши қуролланган эшкакли кемалар билан таъминлади. Агар бизнинг гапларимизга ишонсангиз, учрашишимиз керак бўлган жойга ўз элчингизни юборинг, чунки биз Гердон бўйлаб пиёда борамиз. Элчи келиши билан ўша ерда керакли ишлар бўйича гаплашиб оламиз. Биз Биродар Франсуани ҳали кузатмадик, чунки Боязиднинг элчисини кутаяпмиз. Бизга маълум бўлдики, Боязид элчиси

етиб келган, биродар Франсуа у билан учрашган ҳамда Пера ва Константинополь тўлайдиган солиқни эндиликда Темур жаноби олийларига тўлаши лозимлигини унга етказган.

Бизнинг мактубимиз 1402 йил 15 майда бизнинг муҳр билан тасдиқланди».

Франсуа деган ушбу роҳибнинг мавқеидлиги Темурнинг Шарль VI га ёзган мактубида ҳам ўз аксини топади (кейинги хатни қаранг). Ўз ишининг устаси бўлган ушбу махфий агент ва унинг йўлдоши бўлган Сандронинг шахслари ҳеч қайси ҳужжатларда ёритиб берилмаган.

1400 йил давомида Венеция Сенати, ўз навбатида, Темур ҳузурига иккита вакил юборган; улар Андреа Гюстиниани ва Матео Барбадиго эди. 1401 йилда амир Синоп билан бирга Трапезунд императорининг эшкакли кемасида Константинополга келган Амир Темур элчиси ҳақидаги хабарлар Темур ва Трапезунд ўртасида алоқалар бўлганлигидан далолат беради. Улар яхши кутиб олинганлар ва совғалар билан тақдирланганлар.

Биринчи элчилик алоқалари Кастилия қироли томонидан жўнатилган ва Темур бунга жавобан юборган элчилар орасида содир бўлди. Ҳенрих III 1401 йилда, Боязид ва Темур давлатларидан хабарлар ёзиб келиш учун жуда катта ҳурматга эга бўлган икки маслаҳатчиси Гомез де Сото Майор ва Ҳернан де Палазуелос исмли шахсларни Кичик Осиёга юборган эди.

1402 йил апрель ойида Константинополь ҳукмдори томонидан юборилган роҳиб Франсуани Темур ўз ҳузурида қабул қилади (бу пайтда ҳукмдорнинг ўзи Европада эди). Амир Темур ҳукмдорга хат орқали жавоб беради ва мазкур хат 1402 йилда роҳиб Франсуага ишониб топширилади. Генуянинг Перадаги қайд дафтари Темур элчисининг 1402 йил 18 май ва 21 июнь оралиғидаги ташрифини қайд этади.

Европа ва Темур давлати ўртасида Усмонли туркларга қарши сулҳ тузилади, лекин бу сулҳдаги шартларнинг бажарилишига имкон ҳам бўлмайди, чунки Амир Темур шундай жанг олиб бордики, натижада, Европа ҳукмдорлари ёрдами ҳам керак бўлмади, Туркия эса, Амир Темур томонидан босиб олинди.

2. Анқара жангидан кейинги муносабатлар

Амир Темур европаликлар билан бошланган дўстлик алоқаларини давом эттириш иштиёқини намоён этди. У Трапезунд ва Константинополга қарашли ерларни босиб олмади, Усмонли туркlар қўлида асир тушган насроний маҳбусларини озод этди. Европа ва Темур давлати ўртасида муҳим дипломатик алоқалар бўлиб ўтди, буларга тарихий манбалар туфайли гувоҳ бўламиз.

Биринчи элчилик алоқалари Кастилия қироли томонидан жўнатилган ва Темур бунга жавобан юборган элчилар орасида содир бўлди. Ҳенрих III 1401 йилда, Боязид ва Темур давлатларидан хабарлар ёзиб келиш учун жуда катта ҳурматга эга бўлган икки маслаҳатчиси Гомез де Сото Майор ва Ҳернан де Палазуелос исмли шахсларни Кичик Осиёга юборган эди.

Улар биринчи марта Боязид ҳузурига 1402 йилнинг баҳор фаслида келганлар ва яхши кутиб олинган; улкан жангга тайёргарлик кўраётган Боязид уларни Анқара қўрғонига жойлаштиради, бу ерда унинг боғлиги ва ҳарами бор эди. Амир Темур Анқара қўрғонига қилган ҳужуми пайтида ушбу элчилар Темурга ўзларини таништирадилар, ўз Қироли номидан Темурни ушбу зафар билан биринчилардан бўлиб қутлаш бахтига муяссар эканликларини билдирадилар.

Темур буни ижобий қабул қилади ва Муҳаммад Кешиш исмли ўз аскарини ушбу элчиларга қўшиб, Боязид ҳарамидаги 3 нафар насро-

ний канизакни совға сифатида ва бир мактуб билан Кастилия қиролига юборади. Ушбу хат қуйидагича ёзилган эди:

«Шарафли Темуршоҳдан Испания, Леон ва Кастилия жой ва шаҳарлари ҳукмдорига!

Сизнинг номингиз, бойликларингиз ва сулолангиз абадий бўлсин. Мен сизга шуни маълум қиламанки, Пайо ва Фернанд Санчез томонидан олиб келинган мактубларингизни олдик.

Дўстлик ва ривожланиш ниятлари битилган мактубингизни улар етказиб келдилар. Худога илтижо қилиб айтаманки, адолат йўлидаги ҳукмдорлигингизни Худо ўз паноҳида асрасин. Сизга марҳамат қилувчи Пайғамбар номидан шуни маълум қиламанки, ўз ҳуқуқлари чегарасидан чиқиб кетган халқлар бошига кулфатлар ёғдириб, айёрлик уруғларини сепган Усмон ўғли ва менинг ўртамда жанг бўлиб ўтди ва Худо бизни ғолиб этди. Биз Боязид Йилдирим ва унинг ўғли Мустафони қўлга олиб, уни ўз қуроли билан маҳв этдик. Хабарчиларингиз таъкидлаганидек, насронийлар қиролларига тегишли бўлган қаср ва шаҳарларни ўз эгаларига қайтардик».

«Буюк Амир турк султони Боязидга унинг умрининг охиригача асир сифатида эмас, балки юксак мартабали ҳукмдор сифатида иззат-икром кўрсатганди. Бироқ, мағлублик аламига чидай олмаган мағрур Боязид тез орада оламдан ўтди. Шунда Амир Темур қалбида инсонийлик туйғулари жўш уриб кетиб, унинг ўғли шаҳзода Мусога отаси жасадини Бурса шаҳригача иззат-икром билан кузатиб боришга рухсат берганди».

Жан Пол Ру,
Франция

Карвон Испанияга ҳеч қандай тўсиқларсиз етиб келди. 1403 йил февраль ойида кастилияликларнинг маблағи ҳисобидан юнонистонлик Анжелина ва унинг икки ҳамроҳи ҳамда Темурнинг элчиси Муҳаммад Кеший – «Татарлар қироли Темурнинг хабарчиси»га яшаш ва озиқ-овқат харажатлари таъминланганлиги Севилья шаҳрининг қайд дафтарида зикр этилган.

1403 йилнинг март ойида карвон Ҳенри III жойлашган Сеговя шаҳрига етиб келди ва ал-Кеший унга Темур юборган мактуб ва европалик уч хонимни топширди. Шаҳарнинг Қиролга бўйсинувчи ҳокими Диего де Контрерас юнонистонлик Анжелинага уйланди. Уларнинг сулоласи бизнинг кунимизгача етиб келган.

Ҳозирги кунгача сақланиб келаётган Анжелинанинг Сеговядаги қабрини камина кўриб келган ва ушбу воқеалар хусусида батафсил маълумотлар берувчи сулола архиви билан танишишга муяссар бўлди.

1402 йил 2 сентябрда Константинополь ҳукмдорининг икки вакили ва Пера шаҳар ҳокими Бартоломео Россо ўз ёрдамчиси билан Темур ҳузурига кўрсатилган миқдордаги солиқни тўлаш учун ташриф буюрди. 1402 йил сентябрь ойида Европанинг бошқа элчилари ҳам Темур ҳузурига ўз садоқатини намоён этиш учун бордилар: булардан Франсуа Гаттилузио (Лесбос ҳукмдори), генуялик Де Чиос ва Йени Фоса шаҳри элчилари шулар жумласидандир.

Ўз навбатида, Амир Темурнинг икки элчиси Пера шаҳригача етиб бордилар. У ерда улар катта ҳурмат-эҳтиром ва совға-саломлар билан кутиб олинди. Шу йилнинг декабрь ойида Темур ҳузурига Константинополь ҳукмдори элчиси Колаяни Кайрано ташриф буюрди.

Худди шу даврда Амир Темур ҳам ўз набираси Пир Муҳаммадни Смирне шаҳрини идора этаётган Сен Жан Шевалье қалъаси ҳукмдорига ўлпон талаб этиш учун йўллади. Унинг рад жавобидан жаҳли чиққан Темур 1402 йил 2 декабрда омон қолган отлиқлар (рицарлар)ни қатл этди ва шафқатсиз уруш саркардаси сифатида ўзини намоён этди.

Ушбу воқеалар насроний қироллари ва Темур ўртасидаги муносабатларга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмади. Буни 1403 йил январь

ойида Генуя шаҳри ҳокими Темур ҳузурига ўзининг яхши ниятда эканлигига ишонтириш мақсадида келганлигидан билишимиз мумкин.

Боязид қулагандан сўнг Амир Темур Европа давлатлари билан сиёсий иттифоқ ва тижорат алоқаларини ривожлантиришга қаттиқ бел боғлаган эди. Ғалабанинг эртаси куниёқ Франция Қироли Шарль VI ҳузурига ўз элчисини юборган эди. 1403 йил доминиканлик роҳиб Иоанн III номи билан Султония руҳонийси Амир Темур мактуби билан Париждаги Қирол саройига ташриф буюрди. Ушбу хатнинг форс тилидаги асл нусхаси Париж миллий архивида сақланиб келинмоқда.

1822 йилда форс тили профессори Сильвестр де Саси (1806–1838) томонидан ўрганилган ушбу хатда Амир Темур мухрлари ҳамон сақланиб қолган эди. Вақт ўтиши билан ушбу мухрлар изи йўқолган, лекин ундаги ёзувларни ҳалигача кўриш мумкин. Бу хат бир варақдан иборат бўлиб, баъзи бир имловий хатолардан фориғ эмас ва бу шундан далолат берадики, уни ёзган котиб форсийзабон бўлмаган.

Мактубни олиб борган Иоанн ўзининг хакикатан Иоанн эканлигига ишонтира олди. Ушбу мактуб бир неча таржималар учун асос бўлди. Ушбу таржима Матджуб ва Богдановичларга тегишли бўлиб, Миллий нашриёт унинг факсимил нусхаларини чоп этди.

Боязид қулагандан сўнг Амир Темур Европа давлатлари билан сиёсий иттифоқ ва тижорат алоқаларини ривожлантиришга қаттиқ бел боғлаган эди. Ғалабанинг эртаси куниёқ Франция Қироли Шарль VI ҳузурига ўз элчисини юборган эди. 1403 йил доминиканлик роҳиб Иоанн III номи билан Султония руҳонийси Амир Темур мактуби билан Париждаги Қирол саройига ташриф буюрди. Ушбу хатнинг форс тилидаги асл нусхаси Париж миллий архивида сақланиб келинмоқда.

«Улуғ Амир Темур Кўрагон – умрлари зиёда бўлгай!

Фаранг қироли ўз дусти томонидан йўлланган юз минг салом ва эҳтиромларимизни бир жаҳон тилаклар билан қабул қилгайсиз! (яъни, тилаклар бу дунёнинг энг яхши эзгуликларига хос.) Қачонки, буюк ҳукмдор амри билан бу эҳтиромлар билдирилган пайтда роҳиб Франсуа (яъни, монахлар ордени роҳиби) қирол мактубларини олиб, бу ўлкаларга етиб келди ва буюк қиролнинг қудрати ва азимоти ҳамда шон-шуҳратини баён қилдики, биз бундан бениҳоя хурсанд бўлдик.

У бизга яна, Яратганнинг мадади ила қирол катта қўшин билан йўлга чиққанини, Сизнинг ва, айни пайтда, бизнинг ҳам душманимизни забун этажагини сўзлади.

Шундан сўнг биз Сизнинг ҳузурингизга роҳиб, Султония архиепископи Иоанни йўлладик; у сизга нима воқеа содир бўлганини баён қилгай. Энди эса, биз буюк қиролдан умид қиламизки, шоҳона мактубларини мунтазам жўнатиб турши ила бизга саломатликларини маълум қилиб турсалар, токи кўнглимиз хотиржам тортсин.

Жонжким, сизнинг тожирларингиз бизнинг мулкимизга юборилсалар, зеро биз уларга ҳурмат ва иззатда бўлиш гамини кўрурмиз ва ҳудди шу тахлит бизнинг тужжорларимиз ҳам сизнинг мамлакатингизга ташриф этсалар ва уларга ҳам эътибор ва икром ойинида бўлинса. Ҳеч кимса уларга дахл этмаса ёки солиқ солмаса (яъни, улар тўлаши лозим бўлган солиқ миқдори оширилмаса), чунки савдогарлар туфайли дунё ободдир.

Давлатингиз узоқ йиллар комронликда бўлсин.

Хижрий 805 йил, Муҳаррам ойининг бошида ёзилди (милодий 1402 йил, 1 август).

Миллий архивда, ўз навбатида, Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг лотин тилидаги мактубларининг нусхаси, Шарль VI нинг 1403 йилга мансуб лотин тилидаги жавоб хатининг нусхаси сақланади. Унинг асосий мазмуни ҳар икки томон савдогарларининг боришкелишларини яхшилаш ва дўстлик алоқаларини сақлаб туриш истакларидан иборат. Темур ёзган хатнинг охирги сатрларида катта миқдорда

фойда кўраётган шарқ-ғарб-шарқ иқтисодий савдо йўлларининг яхшиланишини таъминлаш манфаати ўз ифодасини топган эди.

Қирол ва унинг яқинлари илтимосига биноан бу роҳиб Темур ва унинг атрофидагилар ҳақида француз тилида 15 бетлик рисола ёзди (у Франция Миллий кутубхонасида сақланмоқда); кейин у Лондонга жўнаб кетди ва Англия Қиролига ўзини таништирган бўлиши керак.

Миллий архивда, ўз навбатида, Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг лотин тилидаги мактублари нусхаси, Шарль VI нинг 1403 йилга мансуб лотин тилидаги жавоб хатининг нусхаси сақланади. Унинг асосий мазмуни ҳар икки томон савдогарларининг бориб-келишларини яхшилаш ва дўстлик алоқаларини сақлаб туриш истакларидан иборат. Темур ёзган хатнинг охирги сатрларида канда миқдорда фоида кўраётган шарқ-ғарб-шарқ иқтисодий савдо йўлларининг яхшиланишини таъминлаш манфаати ўз ифодасини топган эди.

Ушбу даврга оид тарихий ва жуғрофий маълумотларни батафсил ёзиб қолдирган Кастилия қироли Ҳенрих III нинг иккинчи элчиси Руи Гонсалес де Клавихо бемисл шуҳрат қозонди. У 1403 йил 21 майда Темур элчиси ал-Кеший билан бирга Кадис шаҳридан йўлга чиқди. Кўп қийинчиликлар билан ўтган денгиз сафаридан сўнг 1404 йил апрель ойида улар Требизонга етиб келди.

Клавихо Темурни Туркияда куриш иштиёқида эди, лекин Темур бу вақтда Самарқанд томон кетиб бўлган эди. Элчилар 1404 йил 8 сентябрда Самарқандга қийинчиликларсиз, отларда кириб келдилар. Улар Темур томонидан иззат-икром билан кутиб олинди ва тантанали байрамларга таклиф этилди. Улар Самарқанднинг равнақи ва гуллаб-яшнаши учун бир тану бир жон бўлиб меҳнат қилаётган турли динларга мансуб ва турли вилоятлардан келган кишиларни кўрдилар.

Уч ойдан сўнг Темур элчиларни совға-саломлар билан кузатиб қўйди. Кастилияликлар ҳам Темурни қайта кўрмадилар ва 1404 йил 21 ноябрда ўз қироллари ҳузурига ундан мактуб олмаган ҳолда йўл олган бўлсалар керак.

Улар Табриздан ўтгач, шуни билишдики, Амир Темур Хитойга юриш чоғида, 1405 йил 19 январда Ўтрор шаҳрида касаллик туфайли оламдан ўтди. 1406 йил март ойида улар Испанияга етиб келишгач, Клавихо ўз қиролига ҳисобот берди. Қирол топшириғига кўра, Клавихо элчилик муносабатларига оид ўз хотираларини ёзиб қолдирди. Мазкур хотиралар архивлардан топилгач, 176 йилдан кейингина, 1582 йилда саховатли ношир Аргот де Молина томонидан чоп этилгач, кенг оммага маълум ва машҳур бўлди.

Европа ва Марказий Осиё ўртасидаги эркин савдо тамойилларига асосланган улкан лойиҳа ва бу ҳақдаги Амир Темурнинг ғояси унинг ўлими билан барҳам топди.

«Амир Темур ва Ибн Халдун». Рассом: В. Бурмакин. 1996 йил. Темурийлар тарихи давлат музейи фонди.

«Amir Temur et Ibn Khaldoun». Par V. Burmakin. 1996. Musée d'État sur l'Histoire des Timourides.

Амир Темур ва Ибн Халдун[1]

Лосьен Керенниng ушбу асари ўз даврининг буюк дахолари Амир Темур ва Ибн Халдун ўртасида 1401 йили Дамашқ шаҳрида бўлиб ўтган тарихий учрашувга бағишланган бўлиб, «Темурийлар» бюллетенининг 1996 йил 16-сонида чоп этилган. Ўзбек тилига биз томонимиздан таржима қилиниб ва 2013 йили «Соҳибқирон юлдузи» журналида эълон қилинган.

«Амир Темурнинг маданият ва адабиётга иштиёқи баланд эди. Айнан шу сабабли у ўз саройига дунёнинг турли бурчакларидан таниқли олим, шоир ва уламоларни келтиртирган эди. Унинг ҳузурида меҳмон бўлган машриблик тарихчи олим Ибн Халдун унинг одамийлик хислатлари ҳақида ҳурмат ва эҳтиром билан ёзиб қолдиргани бежиз эмас».

Жан Пол Ру,
Франция

Баъзан тарих бизни кутилмаган ҳодисалар билан ҳайратга солади. 1401 йилда Дамашқ шаҳрида ҳаракат ва тафаккурни ўзларида мужассам этган, ўз даврининг буюк дахолари Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви фикримиз исботидир.

Ҳар икки инсон ҳам деярли бир хил ёшда: Амир Темур 1336 йил апрель ойида Кешда туғилган бўлса, Ибн Халдун 1332 йил май ойида Тунисда дунёга келган. Иккалалари ҳам турфа кунларни, азоб-уқубат, ҳийла ва найранглар, ғалаба ва зафарларни бошдан кечирганлар. Ҳар бири ўз соҳасининг устаси бўлган. Амир Темур – давлат арбоби ва саркарда, Ибн Халдун – тарихшунос ва файласуф.

Ҳар иккалалари кишилик жамиятининг ўзига хос хусусиятларини чуқур ўзлаштирганлар. Агар Амир Темур «жаҳонгашта» бўлса, Ибн Халдун ҳам ўзига яраша, қайсидир маънода, уйдаги файласуф бўлмаган, яъни у мамлакатдан бу мамлакатга кўчаверіб, дўстлик, хоинлик, орзу, истак каби тушунчалар билан тўқнашиб, юқори даражали шахсларнинг эъзозига сазовор ҳам бўлган.

Амир Темурдек кишининг рўпарасида туриб суҳбат қуришнинг ўзи бўлмаган. Айнан мана шундай улкан шараф Ибн Халдунга насиб этган. Ушбу хотиралар унинг таржимаи ҳолида мухрланиб қолган. Унинг ёдномаси мутлақо холислиги билан ажралиб туради, чунки буни ёзаётган пайт Ибн Халдун Қохирада ҳеч қайси бир ҳукмдор таъсирида бўлмаган. Гарчи, бундай ҳолат Ибн Арабшоҳда кузатилмаса-да, қуйида ҳар иккала манбага таянган ҳолда шуларни келтирамиз.

---

[1] Lucien Kehren. La rencontre de Tamerlan et d'Ibn Khaldoun // La Timuride, - Paris 1996. № 16. - P. 9-14; Л. Керен. Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви. Француз тилидан А. Саиднав таржимаси // «Соҳибқирон юлдузи», 2013. № 10. - 4-7-бетлар.

Таҳдид остидаги Дамашқ: 1400–1401 йиллар

Амир Темур ва унинг армияси Дамашқни ишғол этган, чунки Усмонли туркlар султони Боязидни енгиш учун дастлаб Сурия ва Миср ҳукмдори бўлган Мамлукийларнинг султон Фаражни тор-мор этиши зарур бўлган. Алепа, Ҳомс ва Ҳама Амир Темурнинг қўлида эди. Ушбу шаҳарлар аҳолиси қаттиқ қаршилик кўрсатганлари учун вахшиёна муносабатда забт этилганлар. Шу боис Дамашқ ҳам осонгина таслим бўлган. Миср ва Сурия султони Фараж ҳамда унинг ҳарбий аъёнлари кечаси ўз маслаҳатчилари ва котибларини ташлаб Мисрга қочиб кетганлар.

«Амир Темур халқлар ва шоҳлар таржимаи ҳолини билиш бўйича ҳудди бир миллатдек ҳамда Мағрибу Машриқ тарихининг ҳам ота, ҳам онасидек эди».

Ибн Халдун

Эндиликда Дамашқ шаҳрининг зодагонлари Темурдан қўрқиб қандай қилиб афв эттиришини ўйлаб турганлар. Султон ўзидан сўнг қолдирган, Қоҳирадан келган тарихчи ва файласуф олим Буюк Қози Ибн Халдуннинг шаҳарда энг номдор шахслардан бири бўлганлиги учун зодагонлар ўзларига вакиллар раҳбари сифатида танлаганлар.

Дамашқ ҳузурида Амир Темур билан биринчи учрашув

1401 йил 10 январь куни Ибн Халдун бошчилигидаги вакиллар Амир Темур ҳузурида катта қўрқув ва салобатли вахима билан қабул қилинганлар. Ибн Арабшоҳнинг қайд этишича, бундай ҳаяжонли дақиқаларни Амир Темур кузатар экан, ним табассум билан уларни ўтиришга таклиф этиб, ҳар бирининг олдидан секин-асталик билан ўтган ҳамда уларнинг ўзларини тутишлари ҳамда хатти-ҳаракатларини синчковлик билан кузатган.

Ибн Халдуннинг ёнидан ўтар экан, бошқа зодагонларга умуман ўхшамаслигини сезиб қолган ва уни шахсий зиёфатга таклиф этган. Амир Темур иқтидорли таржимони Абд ал-Жаббор орқали Ибн Халдун билан зиёга бой узоқ суҳбат қурган. Унинг Мағрибдаги ҳаёти, Сеута ва Сижилъмаса (Sijilmasa) борасидаги фикрларини билишни истаб, сўроққа тутади. Жумладан, Ибн Халдундан Мағрибдаги вазият ҳақида ёзма маълумот беришни талаб қилган.

Ибн Халдун унга туҳфа сифатида бериш учун, туркийлар ва мўғуллар одатидан келиб чиққан ҳолда, чиройли Қуръони Карим, Ал-Бусирининг Пайғамбарни мадҳ этувчи достонидан нусха, жоинамоз ва Қоҳиранинг ажойиб ширинликларидан турт қути сотиб олган. Амир Темур уни Каср ал-Аблақ залида қабул қилган.

Шунингдек, Амир Темур Ибн Халдундан Ғарб ҳукмдорлари, уларнинг ҳаёти, сулолалари ва ҳаракатлари хусусида ҳам гапириб беришини сўраган. Арабшоҳ, қандай бўлмасин, Амир Темур шахсиятини ерга уришга уринмасин, Амир Темур бир лайтнинг ўзида тарих устаси эканлигини шахсан эътироф этган: «Амир Темур халқлар ва шоҳлар таржимаи ҳолини билиш бўйича ҳудди бир миллатдек ҳамда Мағрибу Машриқ тарихининг ҳам ота, ҳам онасидек эди...»

Зиёфат давомида Ибн Халдун арабlар ва туркlар тарихини ҳикоя қилиб, Хороес, Цезар, Искандар ва Набушодоносоргача номма-ном айтган. Жумладан, Набушодоносор Бобил ва Наботиён шоҳидек таништирилса-да, Амир Темурнинг фикрига кўра, Набушодоносор ўзига (Амир Темурга) ўхшаб, шоҳ авлодидан эмас, балки шунчаки форсларнинг дастлабки генералларидан бири бўлган. Амир Темур ўгирилган ва айтган: «Шоҳга келсак, ана у». Бироқ у шоҳни кўрмайди, чунки у чиқиб кетиб бўлган эди. (Бу Чингизийлар шаҳзодаси эди, Темур уни тахтга ўтқазиб турса ҳам, унда ҳеч қандай ҳокимият бўлмаган).

Набушодоносорнинг келиб чиқиши ҳақида ҳануз баҳс-мунозара давом этар эди. Ибн Халдун уни Бобилнинг сўнгги ҳукмдори деса, Амир Темур «Манучехр авлодига мансуб бўлган биринчи форслардан бўлган» деб жавоб берган, ҳайратга солувчи қўшимча ҳам қилган: «Она томонлардан оиламиз ҳам Манучехрга қардошлик ришталари билан боғланган».

Шу тариқа уларнинг дўстона муносабатлари мустаҳкамланиб бориб, кези келганда, Ибн Халдундан маслаҳат ҳам сўраб турган. Бир неча кун деганда Мағриб ҳақида сўралган ёзма маълумот тайёр бўлган.

Дамашқдаги бахтсизлик

Бу орада Амир Темур аскарлари Дамашқдаги яна бир қалъани олишга ҳаракат қилиб, уни тезда вайронага айлантирган. Одатда Амир Темурга қаттиқ қаршилик кўрсатган ва таслим бўлишни рад этганлар оғир жазога мубтало этилган. Қулбаларга ўт қўйилар, аҳолидан қимматбаҳо буюмлар тортиб олинар, нарсаларини яширишга интилганлар азоб-уқубатга гирифтор бўлганлар. Ёнғинлар катталигидан Оммейад масжиди ҳам талафот кўрган. Шаҳардаги ҳаёт ўз изига тушгач, Темур шаҳар аҳолисини афв этган ва тартиб-интизомни тиклаган.

Ибн Халдун ва унинг дўстларига Амир Темурнинг илтифоти

Ушбу фожиавий воқеалар давомида, Амир Темур Ибн Халдунни кўпгина мажлисларга таклиф этган ва кенгашларда унинг фикри билан қизиққан.

«Сиз кўрсатган илтифотдан ортиқроғи ҳам бўладими? Сиз менга маслаҳатчиларингиз орасидан жой ажратдингиз, менга юксак эҳтиром ҳамда яхшилик ва сахийлик кўрсатдингиз. Оллоҳ сизга ҳам шу баробарда қайтаради деган умиддаман».

Ибн Халдун

Бир неча кундан сўнг, 26 февраль куни Темурнинг хузурига боришдан олдин, Ибн Халдун унга тухфа сифатида бериш учун, туркийлар ва мўғуллар одатидан келиб чиққан ҳолда, чиройли Қуръони Карим, Ал-Бусирининг Пайғамбарни мадх этувчи достонидан нусха, жойнамоз ва Қохиранинг ажойиб ширинликларидан тўрт кути сотиб олган. Амир Темур уни Қаср ал-Аблақ залида қабул қилган.

Ҳадялар инъом этилгач, «Амир Темур дастлаб Қуръонни қўлига олган ва пешонасига қўйган». Ал-Бусирининг достони хусусида унинг муаллифи ва асар ҳақида янада кўпроқ маълумот беришни сўраган. Сўнг Қохира ширинликларидан аввал ўзи татиб кўрган ва қолганларга ҳам тарқатиб чиққан. Шу тариқа, Амир Темур совғаларни мамнуният билан қабул қилган ва миннатдорчилик билдирган.

Шаҳардан чиқолмасдан қолган қохиралик ҳамкасбларининг хавфсизлигидан ташвишланаётган Ибн Халдун Амир Темурдан уларни муҳофаза қилишни сўраган. Амир Темур унга: «Тила тилагингни, истагингни бажо келтираман» деган ва Шоҳ Малик исмли аскарига меҳмонлар ишлари билан шуғулланишини буюрган. Ибн Халдун Амир Темурни дуо қилиб, ўз хужрасига қайтган.

Ибн Халдун Амир Темур ва Дамашқни тарк этади

Амир Темур Дамашқни тарк этишини билиб, Ибн Халдун унинг хузурига ошиққан. Амир Темур ундан хачирини сотишини сўраган. Ибн Халдун: «Сиздек бир зотга мендек бир киши хачирини сотиши мумкин эмас, уни шунчаки совға этиши керак, холос», деб камтарлик билан жавоб берган. Амир Темур эса, бу тухфа унинг сахийлигидан далолат бериши ҳақида таъкидлаган.

Ўз навбатида, Ибн Халдун ҳам унинг тану жонига дуо ўқиб: «Сиз кўрсатган илтифотдан ортиқроғи ҳам бўладими? Сиз менга маслаҳатчиларингиз орасидан жой ажратдингиз, менга юксак эҳтиром ҳамда яхшилик ва сахийлик кўрсатдингиз. Оллоҳ сизга ҳам шу баробарда қайтаради деган умиддаман» дейди.

Амир Темур Ибн Халдундан сўраган: «Қохирага қайтмоқчимисиз?» Халдун эса, у ерга фақат хизмат юзасидангина бора олишини таъкидлаган. Шунда Амир Темур: «Йўқ, сиз ўз оилангиз ва ўз халқингизга қайтасиз». (Амир Темур дўсти Қохирага қайтса, келмаслигини ҳам

билган, бироқ шундай бўлса-да, унга кетишига ёрдам берган). Шу аснода, Ибн Халдуннинг Сафад бандаргоҳи (порт) орқали қайтиши таъминланган.

Ибн Халдун Қоҳирага 1401 йил 17 мартда етиб борган ва Буюк Қози этиб тайинланган. У ерда 5 йил қолган ва 1406 йил 17 мартда, 74 ёшда (Амир Темурнинг ўлимидан бир йил ўтгач) қазо қилган.

1402 йил 28 июлда Амир Темур Анқарани бутунлай босиб олиб, Боязидни қўлга тушириш учун Сурияни тарк этган. 1404 йилда Самарқандга қайтиб, Хитойга юришга тайёргарлик бошлаган. Амир Темур юриш бошланишида, 1405 йилнинг январь ойида, 69 ёшу 11 ойлигида вафот этган.

Мулоҳазалар

Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви Темур ҳаёти тарихида ўзгача аҳамиятга эга. Ўз даврининг буюк иккала шахсияти тўқнашуви Клавихо берган тарихий гувоҳлиги каби муҳимдир. Клавихо ҳам, Ибн Халдун ҳам Амир Темурнинг олийжаноблиги ва одоблилигига урғу берганлар. Ибн Халдун ҳикояси Амир Темурнинг ўтмиш, тарих ва география ҳақида завқ билан тинглаш фазилатига эга бўлганлигини тасдиқлаган. Ал-Бусирининг достонларига қизиқиши эса, унинг шеъриятга ошнолигини билдирган.

Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви Темур ҳаёти тарихида ўзгача аҳамиятга эга. Ўз даврининг буюк иккала шахсияти тўқнашуви Клавихо берган тарихий гувоҳлиги каби муҳимдир. Клавихо ҳам, Ибн Халдун ҳам Амир Темурнинг олийжаноблиги ва одоблилигига урғу берганлар. Ибн Халдун ҳикояси Амир Темурнинг ўтмиш, тарих ва география ҳақида завқ билан тинглаш фазилатига эга бўлганлигини тасдиқлаган. Ал-Бусирининг достонларига қизиқиши эса, унинг шеъриятга ошнолигини билдирган.

Бироқ айрим (Ибн Арабшоҳ ва баъзи суриялик ёзувчилар каби) биографлар Амир Темурнинг араб тилини билмаганлигини рўкач қилиб, у на ўқиш ва на ёзишни билган, деб даъво қилишлари ноўрин.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, Ибн Халдун ҳикоясида Амир Темур шоҳ наслидан эмаслигини ва (фақатгина Чингизий хонликлар Амири эканлигини ўзи (Темур) баён қилади. Агар Амир Темур Чингизхон насабидан эканлигига ўзи даъво қилганида, у буни айтмаган бўларди.

У камтарлик билан Кўрагон ёхуд Чингизийлар оиласининг «куёви» эканлигини айтиш билан кифояланган. Амир Темур Чингизхон ва Чиғатойнинг Кешдаги ҳамкорлари бўлган Барлос қабиласига мансубдир. Темур бундан кўпига даъво қилмаган.

Бошқа бир муҳим масала: 65 ёшида Темурнинг оёғи шикастланган бўлса-да, отда бемалол юра олган ва уловга минишида вафодор аскари доим унга кўмаклашган.

Ибн Халдун ҳикояси унинг таржимаи ҳолида муҳим аҳамиятга эга. Чунки ушбу қисса қомусий олим томонидан ёзилганлиги боис воқеаларга жуда бойдир.

Арабшоҳ ҳақида бир-икки оғиз сўз: у суриялик бўлиб, Дамашқда туғилган. Амир Темур шаҳарни забт этганида ота-онаси билан бирга Самарқандга олиб кетилган. Амир Темурнинг ўлимидан сўнг у Мовароуннаҳрни тарк этиб, Андринополга келиб жойлашган. Арабшоҳ бу ерда Усмонлилар шаҳзодаси Аҳмед I га котиблик қилган. Ў Амир Темурнинг таржимаи ҳолини рисола шаклида битган.

Нима бўлганда ҳам, Арабшоҳ Темурга бағишланган асарининг айрим бобларида ўз қаҳрамонининг ғайритабиий кўникмалари ва хусусиятларига ҳамду санолар келтирган.

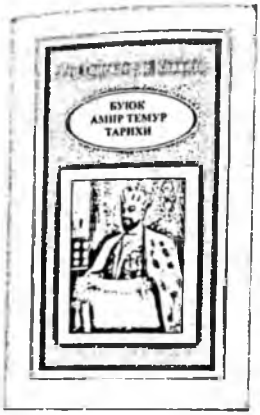

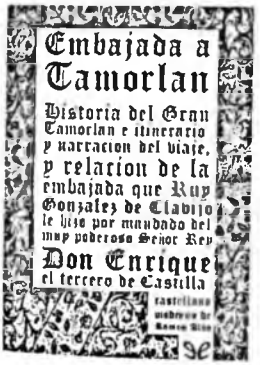

Руи Гонсалес де Клавихонинг кундалиги муқоваси. Ўзбек (Тошкент, 2006) ва испан (Испания, 1406) тилларида.

Relation du voyage de Ruy Gonzàlez de Clavijo, édition en ouzbek (Tachkent, 2006) et en espagnol (Espagne, 1406).

Темурийлар давлатининг асосчиси ва ҳукмдори Темурбек элчи Клавихо нигоҳида[1]

Тарихчилар беш асрдан буён шафқатсиз истилочи ва эскилик ўрнига янгилик яратувчи Темурнинг шахси, қилган ишлари ҳақида яқдил фикрга кела олмаяптилар. Темур томонидан забт этилган давлатлар ҳукмдорлари хизматида бўлган турк ва араб муаллифларининг асарларида, бир ёки бир неча асрдан сўнг яратилган йилномаларда ҳам Темур ҳақида бирор аниқ тўхтамга келинмаган. Табиийки, Темур ҳамма жаҳонгирлар сингари ўз ихтиёрига бўйсунмаган душманларига нисбатан кўпол куч ишлатган ва уларни тобеликда тутиш учун зўрликдан фойдаланган. Лекин, у шунингдек, инкор қилиб бўлмайдиган даражада ташкилотчи, бунёдкор, ҳомий ва ижтисодчи ҳам бўлган. Улуғ ва даҳшатли саркарда бўлиш билан биргаликда, айнан Темур инсоният ривожига ажойиб миниатюралар, тенги йўқ сирланган сопол идишлар, шеърият ва илмга тўла фалсафий асарлар яратилишига имкон яратган ва маданият ва санъат ривожига катта ҳисса қўшган ҳукмдордир. У «Темурийлар уйғониш даври» деб аталмиш сермаҳсул маданий ҳаракатга асос солган. Унинг ўзи ва авлодлари ҳукмдорлиги даврида, уларнинг раҳнамолигида ажойиб меъморлик обидалари қурилди, набираси Улуғбек эса, бунга ўз даврининг энг илғор билимларини қўшди. Темурнинг рақиблари қурол кучи ёки мусиқара йўли билан бўйсундирилган. Темур томонидан ўрнатилган ва амалга оширилган давлат мажмуини тўрт бўлакка бўлиш мумкин: бошқарувнинг ва шафқатсиз, лекин одил суднинг жорий этилиши; янгилик, бунёрук ва йўлланмаларни салтанат таркибига кирган ҳамма вилоятларга тезкорлик билан етказиб берувчи улкан алока тармокларининг ташкил қилиниши; саноат ва маҳаллий кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш, ўзга юртлардан ихтиёрий ёки зўрлик билан кўплаб уста, санъаткор, меъмор ва муҳандисларни келтириш; ниҳоят, карвонлар учун пули барқарор ва хавфсизликка кафолат берувчи ички ёки халқаро иқтисодий йўлларни (ипак ва қандолат йўлларини) муҳофаза қилиш ва кенгайтириш.

Темурбекнинг хоҳиш-иродасига биноан амалга оширилган бу «ноҳарбий» фаолият ҳақидаги гувоҳлик 1403–1404 йиллари Самарқандга ташриф буюрган ва саёҳати давомида кўрган-кечирганларини ёзиб борган Кастилия элчиси Руи Гонсалес де Клавихо томонидан битиб қолдирилган. Бу – Темур вафотидан сўнг унинг тириклик даврида ўша жойларда ёзиб олинган хотираларидан фойдаланиб тузилган европалик кузатувчи, насроний, Ўрта Осиёга тўғридан-тўғри Испаниядан келган ва ғаразли нияти бўлмаган кишининг хаққий, холис гувоҳлигидир. Бу ўринда мен «Амир Темур даврида Самарқанд йўли» (Миллий босмахона, Париж, 1990 йил) асаримда баён қилинган ва мен учун муҳим ҳисобланган таржимадан олинган ҳикоядан лавҳалар келтираман.

---

[1] Ушбу мақола Л. Керенинг Амир Темурга бағишланган Андижон анжуманини қатнашчиларига 1995 йил 30 ноябрда Париждан йўллаган хати билан бирга чоп этилган. Қаранг: Л. Керен. Темурийлар давлатининг асосчиси ва ҳукмдори Темурбек элчи Клавихо нигоҳида // Андижонда Соҳибқирон хотирлаб: илмий-назарий анжуман материаллари. – Андижон, 1996. –21–27-бетлар.

Идора усули ва суд ҳақида

Қатъий тартибда тутиладиган Самарқанд шаҳрида Темурбекнинг буйруғисиз ҳеч ким ўз яқинига нисбатан ғаламислик ёки зўравонлик қилишга журъат эта олмайди. Темур ўзи яшайдиган жойларда ва саройларда қонунчиларни доим ўзи билан бирга олиб юради. У қайси юртга келиб тушса, қонунчилар маълум бўлган ишни эшитишади ва кўриб чиқишади. Бу судьяларнинг ишлари шундай қурилганки, бирлари оғир жиноий ишлар билан шуғулланадилар, бошқалари халқ орасида бўладиган жанжал ва зўравонлик билан; Темурбекка тааллуқли бўлган соликлар билан; яна бирлари эса, ҳисобот топширадилар ва Темур тафтиш ўтказаётган вилоят, шаҳар ҳокимларига номалар юборадилар. Уларнинг баъзи бирлари элчилар билан шуғулланадилар («Судья» сўзи ҳуқуқшунос тушунчаси билан биргаликда маъмурни ҳам билдиради).

Темур (яъни Темур, унинг аъёнлари ва маслаҳатчилари) бирон жойга жойлашганидан сўнг, унинг ҳар бир ходими қанча вақт давомида қандай суд ишлари билан машғул бўлишини биладилар. Улар учта чодир тикиб, чақирилган одамларни қабул қилишади ва эшитишади. Сўнг Темурбек билан мулоқотга борадилар ва қайтиб келиб, ҳукм эълон қиладилар.

«Самарқанд шаҳрида қонунчиликка шу қадар амал қилинар эдики, бирор-бир инсон иккинчисининг шахсиятига тегмас эди».

Руи Гонсалес де Клавихо

Алоқа тизими ҳақида

Минглаб километрларга чўзилган, турли юрт ва тиллардан, урф-одат ва маданиятлардан таркиб топган, доимо қўзғолон чиқиши ёки ёв бостириб кириши хавфи туғилиб турадиган улкан салтанатни бошқариш ва назорат қилиш, жойларда қолдирилган ҳукмдорлар билан алоқада бўлиш (ҳар қандай кутилмаган шароитларда зудлик билан бирон чора кўришга тайёр туриш), Темурбекнинг идоравий ва ҳарбий йўл-йўриқларини амалга ошириш учун жойларга иложи борича тезкор усулда маълумот етказиш ҳамда зудлик билан ахборот олиб туриш керак эди. Салтанат вилоятларини Самарқанд билан боғлаб турувчи алоқа тизими Кастилия элчисини ҳайратга солди. «Темурбек бу юрт (бу ерда Хуросон ҳақида гап кетаяпти) ва Самарқанд орасида бир кунлик йўл ҳисобида баъзи бирлари юз от билан таъминланган от алмаштириш масканлари ташкил қилди, хоҳ у чопар бўлсин, хоҳ Темурбек ҳузурига келаётган одам бўлсин, бу отлардан фойдаланар, бу ҳоҳ хоҳ кундузи, хоҳ кечаси бўлсин, хоҳ чўлда, хоҳ одамлар яшайдиган жойларда бўлсин, узлуксиз давом этар, улов доим шай турар эди», одамлар яшамайдиган жойларда Темурбек катта уйлар қурдирган бўлиб, унда кўплаб алмаштириладиган отларни топиш мумкин эди. Уларнинг харажатлари энг яқин шаҳарлар зиммасида бўлган. Отларни алмаштириш масканлари фақатгина бу йўлда эмас, салтанатнинг ҳамма вилоятларида мавжуд бўлиб, бу ҳол Темурбекка ўз салтанати ҳудудида энг қисқа вақт ичида маълумот олиш ва жўнатиш имконини берар эди.

«Самарқанд подшолиги»

Клавихо ва унинг ҳамроҳлари Балхдан ўтиб, Хуросонга киргандан сўнг, Темур ҳузурига келадилар. Худди шу ерда Клавихо таъкидлаган «Самарқанд подшолиги» бошланади. Самарқанд ва унга бевосита бўйсунадиган вилоятлар салтанатнинг биринчи тоифадаги ерларининг марказидир. Ушбу жойга етиб бориш учун Амударёдан ўтиш керак эди. Темур ўз давлати пойтахтини ва унинг атрофларини ри-

вожлантириш, гуллаб-яшнатиш учун ихтиёрий ёки зўрлик билан келтириладиган ўткинчи сайёҳлар, кўчирилган аҳоли оқимини назорат қилиш учун у ерга полиция ва идора назоратини ўрнатган эди. Чунки бу вилоятга аҳолини ўтроқлаштириш ва келиб чиқишидан қатъи назар, усталарни, турли соҳа мутахассисларини жойлаш Темурнинг энг эътиборли юмушларидан эди.

Клавихо Самарқандда бўлган вақтида кўп марта Темур қабулида бўлган ҳамда шаҳар ва унинг атрофларини эркин бориб кўриш имзатишлари орасидан Темур даврида Самарқандниng қанчалик равнақ топганлигига гувоҳлик берувчи баъзи мулоҳазаларни танлаб олдим.

«Самарқанд, аввалambор, афсона ва ривоятлар шаҳри, у ибодатхонага монанд, деярли муқаддас маскан».

Жан Пол Ру, Франция

«Самарқанд шаҳри текисликда жойлашган, у тупроқ девор ва чуқур ҳандақ билан ўралган. Шаҳар Севильядан бир оз каттарок, лекин ташқи томонида аҳоли яшайдиган кўплаб жойлар бор. Улар шаҳар атрофини ташкил қилади. Кўплаб токзор ва боғлар мавжуд. Боғлар ўртасида хиёбон ва майдонлар бўлиб, у ерда кўплаб аҳоли яшайди. Айни жойда нон, мусаллас, гўшт ва бошқа турли нарсалар сотилади... Ташқи боғнинг ўртасида жуда кенг саройлар жойлашган... Кўплаб каналлар шаҳар ва боғларни сув билан таъминлайди. Боғларда мўл-кўл узум ва пахта етиштирилади.

Шаҳар ташқарисида катта текисликлар бўлиб, у ерда Темурбек босиб олган ерлардан жўнатилган одамлар истиқомат қилувчи шаҳарчалар бор...

Самарқанд ери турли-туман маҳсулотлар билан жуда яхши таъминланган, жумладан, нон, гўшт, парранда ва мевалар, арпа ҳам жуда мўл... Гуручни чеклanмаган миқдорда топиш мумкин, бозорда кўплар жуда кўп...

Бу шаҳар ниҳоятда равнақ топган ва озиқ-овқат билан ҳайратланарли даражада таъминланган. Шаҳарда гўштгина етиштирилиб қолмай, балки ипак газламалар, сатин, канопдан тўқилган мато, ёқут, ипак ва мўйна астарлар, ширинликлар, ҳаво ранг ва тилло ранг бўёқлар, яна турли хил бошқа нарсалар ишлаб чиқарилади... Татаристон ва Русиядан газлама ва тери, Хитойдан ипак газламалар, мушк, лаъл, марварид, бриллиант, равоч ва ҳар хил ширинликлар келтирилади.

Ҳиндистон Самарқандга тотли ширинликлар, мускат ёнғоғи, қалампирмунчоқ, занжабил, долчин гули, кофур жўнатади. Шаҳарда яхши тайёрланган парранда ҳамда зираворлар қўшиб пиширилган турли гўшт, шунингдек, мевалар, усталик билан намойиш қилинадиган нонлар сотиладиган беҳисоб майдонлар бўлиб, улар ноёб-кундуз очиқ ва гавжум...

Темурбек Самарқандни гўзаллаштириш ва ривожлантиришни хоҳлар эди. Дамашқдан усталарни келтирди, жумладан, ипакдан турли мато тўқувчилар ва кулолларни, куролсозларни олиб келди. Туркиядан арбалет тайёрловчи, ғишт терувчи усталарни, заргар ва сангтарошларни келтирди. Шу йусинда у Самарқандга турли касб эгаларини жўнатди, қамал куроллари ясовчи усталар ва муҳандислар шулар жумласидандир. Бу юртларда илгари етиштирилган аҳоли сони 150 000 нафардан ошиб кетди.

Улар турли миллат ва мазҳаб вакиллари эди, чунончи арманлар, католиклар, греклар...»

Клавихо мехмон сифатида Марказий Осиёдан келган бошқа мехмонлар қаторида Темур ўтказган кўплаб тўй-томошаларда катнашган. Маросим ва қабуллар дабдабали, катта ҳурмат-эҳтиромга тўла тарзда ташкил этилиб, Темур ва унинг аъёнлари одоб, маданият намуналарини кўрсатишар эди. Клавихонинг таърифича, Самарқанд ва унинг атрофлари гавжум, гуллаб-яшнаётган ва бехавотир жойлар эди. Клавихонинг таърифларидан олинган айрим парчалар бизга бу ҳақда шундай маълумот беради.

... «Эртаси куни, 23 сентябрда, Темурбек ўз боғи ҳамда саройи ёнида жойлашган бошқа мулкига борди. У бу ерда катта сайл берли, унга лашкаридан ҳам кўп киши келди...

Биз ҳам шу сайлга бордик. Темурбекнинг чодирлари ўрнатилгандан кейин, лашкар аҳли чодирларини ўзларига маълум бўлган тартибда ўрнатди. Казо-казолардан бошлаб энг бечораларигача интизом ва шовқин-суронсиз, қаерга ва қандай қилиб ўз чодирларини тикишни билар эди. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас Темур чодирлари атрофига 20 000 дан ортиқ чодир тикдилар. Ҳали ҳам ҳар тарафдан одамлар келар эди...

Пайшанба, 9 октябрь. Темурбек набираларидан бирининг уйланиши муносабати билан тўй қилишни буюрди. У бизнинг ҳам унда қатнашишимизни сўради. Тўй гўзал бир тарзда ўраб-ихоталанган майдоннинг ичида бўлди. У ерда кўплаб чодирлар бор эди. Унинг биринчи хотини Хонзодабегим ҳамда бошқа улуғ хонимлар, зодагонлар ва кўплаб кишилар тўйга ташриф буюришди... Хурсандчилик тўла-тўкис бўлиши учун Темурбек буюрдики, бу юртнинг ҳамма савдо аҳли, шунингдек, марварид сотувчилар, газламачилар, пул алмаштирувчилар, қассоблар, новвойлар, тикувчилар, этикдўзлар ва шаҳарнинг бошқа ҳамма усталари бу ерга келиб чодир тиксин ва ўз моллари, маҳсулотларини сотсин... Турли усталарнинг чодирлари жойлашган ерга Темурбек кўплаб дор тиктирди ва хурсандчилик вақтида баъзи бировларни кечириш, баъзиларга мурувват қилиш, шу билан бирга, айрим кишиларни осиш нияти борлигини билдирди. Биринчилардан бўлиб суд қилинганлардан бири Самарқанднинг улуғ ҳокимларидан эди. Шу давр ичида у ўз вазифасини ёмон бажарган... Темур уни шу ондаёқ осиб, мол-мулкини мусодара қилишни буюрди...

Ушбу ҳолатда ва бошқа ҳолларда Темурбек айбдорларга қилмишига яраша жазо берди. Шунингдек, у Самарқандда бўлмаган вақтида гўштни ортиқча баҳода сотган қассобларни суд қилди. Баъзи усталар ҳам шунга ўхшаш гуноҳлари учун суд қилинди. Темур уларни жарима тўлашга ҳукм қилди».

«Тарим шаҳрида Амир Темур ғайридин мусаввирлар асарларининг катта тупламини йиғишга муваффиқ бўлганди. Унинг учун қимматбаҳо бойлик ҳисобланган бу расмларни йиғиб келишни буюрдимикин, ё сотиб олдимикин? Кастилия элчиси Клавихо унинг ўтовида эмаль югуртирилиб қимматбаҳо тошлар билан безатилган битта олтин жавонни кўрганди. Унда гавҳар доналари билан нақшланган 6 дона шиша идиш ва 6 та пиёла сақланарди. Соф олтиндан ишланган бир стол устида эса, каттакон зумрад тоши турарди».

Жан Пол Ру,
Франция

Клавихонинг таърифи асл ҳужжат бўлиб, Темур ҳукмронлигининг сунгги давридаги жонли гувоҳ томонидан тузилган. У Самарқандни юксакликка кўтарган, гуллатиб-яшнатаётган Темурнинг фазилияти ҳақидаги ҳақиқатга гувоҳликдир. Шунингдек, Клавихо туфайли биз биламизки, Темурнинг бутун салтанати бўйлаб ўрнатилган иқтисодий ривожланиш режаси туфайли Ғарб томон элтадиган, қайта бойиган ва гавжум шаҳарлари бўлган савдо йўлидан сайёҳлар ва ҳамма мамлакатлар савдогарлари фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар.

Улуғбек ва Самарқанд астрономия мактаби[1] (XV аср)

Люсьен Керен каламига мансуб бу мақола тарихи Ўзбекистон 1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКОнинг тўлақонли аъзоси бўлган даврдаёқ ЮНЕСКО дастурига буюк мунажжим ва давлат арбоби Мухаммад Тарағай Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш таклифи киритилиши билан чамбарчас боғликдир. Буюк аллома Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллик таваллуд санаси 1994 йилда ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида юксак даражада нишонлангани Ўзбекистон билан ушбу ташкилот ўртасидаги ҳамкорликнинг янги асосдаги ривожини бошлаб берди[2].

Ўшанда ушбу қутлуғ сана доирасида бевосита Л. Керен ташаббуси асосида ва Ўзбекистоннинг Франциядаги элчихонаси ҳамкорлигида «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳақида француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси» томонидан «Улуғбек – астрономия шаҳзодаси» номли йирик тўплам нашр қилинган эди. Л. Кереннинг «Улуғбек ва Самарқанд астрономия мактаби (XV аср)» мақоласи ана шу тўпламдан жой олган. Мазкур материалларни топишда ва таржима

[1] Люсьен Керен. Улуғбек ва Самарқанд астрономия мактаби (XV аср) / Француз тилидан Ж. Санақулов таржимаси // «Yer Yuzi» журнали, 2014, май-июнь, 3(7)-сон. 37–44-бетлар.

Таржимон ҳақида: Жаҳонгир Санақулов 1984 йилда Самарқанд вилояти Қушработ туманы Маҳинтепа қишлоғида туғилган. 2013 йили Самарқанд Давлат Чет тиллар институти магистратура бўлимини тамомлаган. Ҳозирда «Караван Травел» сайёҳлик фирмасида гид-таржимон бўлиб ишлайди. Таржимонлик соҳасида Атоий, Муҳаммад Юсуф шеърларини, ўзбек ҳикояларини французь тилига, француз шеърияти намуналарини ўзбек тилига, француз телерепортажлари олими Люсьен Керенинг бир қанча мақолаларини ўзбек тилига, француз ҳикояларини ўзбек тилига ўгирган. Баъзи таржималари Францияда нашр этиладиган «Темурийлар» бюллетенида чоп этилган.

[2] Ulugbek à Paris // PARIS MATCH, 1994, 22 décembre.

килишда яқиндан ёрдам берган Ўзбекистон Республикасининг Франциядаги фавқулодда ва мухтор элчиси бўлиб ишлаган Баҳром Аълоевга алоҳида миннатдорчилик билдирилади.

Кириш

Мирзо Улуғбек XV аср Самарқанд астрономия мактаби асосчиси сифатида танилди, мадраса ҳамда расадхонаси ёрдамида ўзининг сулоласи номи билан аталган «Астрономия жадвали» («Зижи Кўрагоний») ни кашф қилди. Таниқли астроном ва математик олим бўлса-да, заҳматли меҳнати меваси бўлган асарида турли элатга мансуб Қозизода Румий, ал-Коший ва Али Қушчи сингари буюк астроном ва математиклар ҳиссаси ҳам бордир. Дастлаб VIII асрда Бағдодда бошланган, кейинчалик Сурия, Миср ва Эрон ислом мактаблари таълим тизимига асосланиб ўзининг таниқли мадрасасида фалсафа, астрономия ва риёзиёт сингари фанлардан дарс берди. 1420 йилда Самарқандда меридиан бўйича жойлаштирилган 21,6 м.ли улкан секстанти бўлган расадхона бино қилдирди ва шу ерда астроном сафдошлари билан осмонни синчиклаб ўрганиб, 1018 юлдузлар жадвалини тузиб чиқди.

«Улуғбек шоҳ эмас, балки олим сифатида донг таратди: дунёда тенги йўқ расадхона яратган бу аллома ўз даврининг энг буюк фалакиётчиси эди, ўзи олиб борган тадқиқотлар ҳамда араб ва хитой олимларининг асарларини ўрганиш натижасида у само жисмларининг энг биринчи ва энг мукаммал жадвалини яратди.

Луи Базен, Франция

У Европада номи машҳур бўлган буюк Соҳибқирон Темурбекнинг набирасидир. 1405 йилда Амир Темур вафотидан кейин салтанат таназзулга юз тутди. 1409 йилда Мирзо Улуғбек Самарқанд вилояти ҳукмдори бўлди. Муваффақиятсизликка учраган кўчманчи қабилаларнинг ҳужумларига қарши бир неча марта ҳарбий юришлар ташкил қилишга мажбур бўлди. У илмий ва адабий фаолиятини давом эттириш учун Самарқанд шаҳридан ташқарига ҳам чиққан вақтлари бўлди. Диндор ҳамтовоқларига таянган тўнғич ўғлининг кўтарган исёнларига қарши қўшин тортишига тўғри келди. Жангда Мирзо Улуғбек муваффақиятсизликка учраб, ўғли юборган ёлланма аскар томонидан 1449 йил 27 октябрда даҳшатли тарзда қатл этилди. Суюкли шогирди Али Қушчи Мирзо Улуғбек жадвалини (Зижи Кўрагоний) олиб, Константинополга қочиб келишга муваффақ бўлди. Юлдузлар жадвали Европада бир қанча тилларга ўгирилди ва юксак баҳоланди.

Ўрта аср ислом риёзиёти ва астрономия мактаблари шуҳратининг ошишида ўз ҳиссасини қўшган Мирзо Улуғбек Самарқандда расадхона ва астрономия мактабини ташкил қилиб, «Зижи Кўрагоний» номли астрономик жадвалини тузди. Бироқ, унинг ўзи буюк олим ва аллома бўлса-да, умрининг бир қисминигина илм-фанга бахшида қилди. Олим ва саркарда, ота ва ҳукмдор бу жафокаш инсоннинг бахтсиз ҳаёти, умрининг фожиавий сўнгги дақиқалари астрология юлдузларига боғлиққа ўхшарди.

Улуғбек («улуғ ҳукмдор» маъносини англатади) асл исми Муҳаммад Тарағай бўлиб, 1394 йил 22 март куни Султония шаҳрида дунёга келди. Онаси, чиғатой маликаси Гавҳаршод Бегимнинг Темурбек Эрон ва Ироқдаги ҳарбий юриши олдидан чодирда қолдириб кетган оила аъзолари орасида кўзи ёриди. Чақалоқнинг отаси, Темурнинг кенжа ўғли Шоҳрух атиги 17 ёшда бўлиб, у ҳам қўшин билан жангга кетган эди. Бувиси Сароймулкхоним янгиликдан бохабар қилиш мақсадида Соҳибқиронга чопар жўнатди.

Темурбек таслим бўлиш таклифини қайсарлик билан рад этган Мардин қалъа-шаҳрини ишғол қилиш арафасида эди. Ғазаб отига минган Темурбек бутун бошли аҳолини шафқатсизларча жазолаш ва

душман қўшинини батамом қириб ташлашга буйруқ берган бир пайтда бир чопар келиб, унга набирали бўлганлигини маълум қилди. Темурбек бу воқеани нишонлаш учун Мардин аҳолисини жазодан озод қилди ва улардан олинган барча мол-мулкларни қайтариб беришни буюрди. Бу қувончли янгилик Самарқанди азимга етиб келганда, мунажжимлар болакайнинг тақдир башоратини ўрганиб, «туғилган чақалоқнинг илм-маърифат соҳасида ва ҳокимиятда юксак чўққиларни забт этиши»ни маълум қилдилар.

Ўрта аср ислом риёзиёти ва астрономия мактаблари шуҳратининг ошишида ўз ҳиссасини қўшган Мирзо Улуғбек Самарқандда расадхона ва астрономия мактабини ташкил қилиб, «Зижи Кўрагоний» номли астрономик жадвалини тузди. Бироқ, унинг ўзи буюк олим ва аллома бўлса-да, умрининг бир қисминигина илм-фанга бахшида қилди. Олим ва саркарда, ота ва ҳукмдор бу жафокаш инсоннинг бахтсиз ҳаёти, умрининг фожиавий сўнгги дақиқалари астрология юлдузларига боғлиққа ўхшарди.

Шогирдлик йиллари

Болалик чоғида Улуғбек кўплаб таниқли олимлар, ёзувчилар ва уламолар билан танишишга муяссар бўлди, ўз замондошларини ҳайратда қолдириб, улардан турли маданиятга хос илк илмларни ўргана бошлади. Бу Темурбек юргизган юксак маърифий сиёсатнинг меваси эди. Кастилия элчиси Клавихонинг таъбири билан айтганда, Темурбек салтанати пойтахти Самарқанд ўша даврда шуҳрати ва равнақининг энг юқори чўққисига эришган эди. Клавихо 1404 йилги саёҳати давомида шаҳар ва шаҳар атрофидаги турли дин, маданият ва миллатга мансуб бўлган олимлар, саводхонлар, ҳунармандлар ва тижоратчиларнинг яқдил озод халқ бўлиб яшаётганлигини таъкидлайди. Темурбек Самарқандга келтирилган иктидорли олимлар ва ижодкорларга юксак меҳрини намоён қилиб, «Темурийлар Уйғониш даври» деб аталмиш маданий оқимнинг пойдеворини яратиб, пойтахтида илм ўчоғининг ривожланишига имкон яратди. Бу ёш шаҳзодалар тарбияси учун қулай муҳит яратилганидан дарак берарди.

Темурбек ўз набиралари ва жиянларига ўзгача меҳр билан қаради, Сароймулкхоним ҳам баҳоли қудрат унга суянчиқ бўлди. У набираларининг нафақат моҳир жангчилар, балки маърифатли кишилар ҳам бўлиб етишишини хоҳларди. Темурбек Улуғбекнинг барвақт уйғонган зеҳнини сезиб, унга алоҳида эътибор қаратди. У набираси тарбияси учун ўзининг илк устозларини танлаб қуйган эди.

Маърифатпарвар ҳукмдор

69 ёшли Темурбек 1404 йил декабрь ойида қаҳратон қиш бўлишига қарамасдан ўзининг улкан қўшини билан Хитой томон юриш бошлагач, мусибатли дамлар бошланди. Улуғбек Ўтрордаги 1405 йил 19 январь қаҳратон қиш қурбони бўлган бобокалони ўлими вақтида унинг ёнида бўлди. Кейин эса, салтанатда тартибсизликлар бошланди.

Мовароуннаҳрга қайтгач, қўшин бир неча гуруҳларга бўлиниб кетди ва турли тахт ворислари тарафида туриб, ўзаро самарасиз жангларга киришди. Самарқанднинг ноқонуний ҳукмдори, Шоҳрухнинг жияни, Халил Султон салтанат бойлигини совурган бир пайтда Улуғбек отасининг мулки ҳисобланган Хуросонга етиб олгунига қадар устози Шоҳ Малик ёрдами билан Бухорога вақтинча яширинган эди.

Тўрт йилдан кейин, 1409 йилда Шоҳрух ўзаро бирodаркушлик низолари ва тартибсизликларига чек қўйишга карор қилди. Ёш Улуғбек билан бирга ўз қўшинига бош бўлиб, барча исёнчиларни ҳайдаб, Самарқанд шаҳри ва унинг атрофидаги ерларни қўлга киритди. Шоҳрух ўз пойтахти Ҳиротга кетиш олдидан Улуғбекни барча имтиёзларга эга бўлган давлат ҳукмдори қилиб тайинлади. Тақдир тухфасини қаранг: 15 ёшли Улуғбек мафтункор Самарқандининг ҳукмдорига айланди-қолди!

Улуғбек – лашкарбоши: омадсизликлар

Халқ Самарқандниng янги ҳукмдоридан Темурбек даврида ҳукм сурган тинчлик ва осойишталикни кутар эди. Темурбек душман қушинларининг босқинига қарши курашиб, доимо ғалаба қозонган ва фойда манбаи бўлган «Буюк ипак йўли» карвонларининг хавфсизлигини таъминлай олган. Шоҳрух ўғли Улуғбекка Амир Темурнинг ўлимидан сўнг Маворауннаҳрга таҳдид солаётган кўчманчи қабилаларга қарши курашиш тартиблари, жанг қилиш усулларини ўргатган эди. Улуғбек ўз маслаҳатчиларининг қистови билан илмий ва ҳукумат ишларини ноилож ташлаб, бир неча маротаба Сирдарё бўйида Муғулистоннинг исёнчи қабилаларига қарши курашишга мажбур бўлди. Афсуски, у 1416–1418 йиллар оралиғида айтарли муваффақиятларга эриша олмади.

Темурбек душман қўшинларининг босқинига қарши курашиб, доимо ғалаба қозонган ва фойда манбаи бўлган «Буюк ипак йўли» карвонларининг хавфсизлигини таъминлай олган.

Мирзо Улуғбек довюрак эди, бироқ унда бобокалонидагидек юксак ҳарбий истеъдод ва қатъий лашкарбошилик сифатлари етишмас эди. У 1419 йили Тошкентга таҳдид солиб, шимол даштларидан келган босқинчиларни улоқтириб ташлади. У 1425 йилда давлат ҳудудидан мўғул қабилаларини сиқиб чиқаришга эришди ва Жиззах йўлида ғалаба нашидасини ифодаловчи ёзувларни ёзиб қолдирди. Мирзо Улуғбек 1427 йили яна босқинчиларга қарши жангга отланди, аммо улар устидан ғалаба қозона олмади.

У бу пайтда 33 ёшда эди ва ҳеч қачон вужудида Амир Темур қони оқаётган лашкарбоши қилмайдиган ишга қўл урди: у қўшинни тарк этиб, ниҳоят ўзи қизиққан соҳаси – шаҳарда маданиятни ривожлантириш ва илм-фанга рағбатни кучайтириш мақсадида Самарқандга қайтиб келди. Асосий йўлларни муҳофаза қилиш учун лашкарлар тайинлаш билан қаноатланиб қўя қолди.

Шоҳрух Мирзо ўғлининг бу хатти-ҳаракатидан ҳайратга тушди ва уни Маворауннаҳр ҳокимлигидан озод қилиш хаёлига ҳам борди, бироқ ўз ўғлининг ниятларини амалга оширишига имкон яратиб, уни кечириб қўя қолди.

Мирзо Улуғбекнинг Ғиёсиддин ал-Коший ва Қозизода Румий билан учрашуви

Ҳарбий мажбуриятлар туфайли қилинган бориш-келишларга қарамасдан Мирзо Улуғбек риёзиёт ва фалакиёт олимлари билан алоқаларини давом эттирди ва билимларини ошириб борди. Яқиндагина ҳукмдорга айланган Мирзо Улуғбек 1410 йилда Самарқандда, кейинчалик дўсти бўлиб қолган Қозизода Румийдан таҳсил ола бошлади.

1337 йилда Туркиянинг Бурса шаҳрида таваллуд топган Қозизода Румий таниқли қомусий олим ва файласуф Шамсиддин ал-Динмуҳаммад ал-Фанорийдан дастлабки сабоқларни ўрганди. Ўқиш-оқибат бу устоз араб ва форс мударрислари дарс берувчи Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг энг машҳур мадрасаларида астрономия ва риёзиётни ўрганиш мақсадида Қозизодага Туркияни ҳуфёна тарк этишда унга ёрдам берган эди. Ҳазрати Румий Самарқанд мадрасасида фалакиёт ва риёзиёт фанларининг нуфузли уламоларидан бирига айланди ва Улуғбекка ҳам устозлик қилди. Қозизода ўзи билан бирга ал-Фанорий томонидан тузилган фанлар энциклопедиясини ҳам олиб келган эди ва бу асардан Улуғбек ҳам мукаммал таҳсил олди. Ушбу китоб унинг астрономияни ўрганишга бўлган қизиқишини янада ошир-

ди ва бу фанларнинг асл моҳиятини англаб етишга катта хизмат қилди. Мирзо Улуғбек асардан кўп илмларни ўрганди ва уни очиқчасига «устозим» деб атади.

Маърифатли инсонлар маслаҳати билан Мирзо Улуғбек Самарқандда илму фанни ривожлантириш, жумладан, фалсафа, риёзиёт ва фалакиёт илмларини ўрганиш учун хизмат қиладиган катта мадраса қуришга қарор қилди. Ҳали бисёр бўлган Темурбек салтанати хазинаси қолдиқларидан бугунги кунгача Регистон майдонида қад кўтариб турган ва ўз номи билан аталувчи улкан мадрасани барпо қилди.

Мирзо Улуғбек ўша даврнинг энг машҳур риёзиётчиси ва астрономи, Ғиёсиддин ал-Кошийни ҳам ўз маслаҳатчиси, устози деб ҳисоблаган. Ҳиротда Ғиёсиддин ал-Коший астрономияга қизиққан Мирзо Улуғбекнинг укаси Искандар Султонга таҳсил берарди. Мирзо Улуғбек уни 1417 йилда Самаркандга, ёнига чақиртириб олишга муваффақ бўлди. Ал-Коший расадхона лойиҳаси ташаббускори бўлди ва «Юлдузлар жадвали»ни тузишда фаол иштирок этди.

Улуғбекнинг машҳур мадрасаси

Маърифатли инсонлар маслаҳати билан Мирзо Улуғбек Самаркандда илму фанни ривожлантириш, жумладан, фалсафа, риёзиёт ва фалакиёт илмларини ўрганиш учун хизмат қиладиган катта мадраса қуришга қарор қилди. Ҳали бисёр бўлган Темурбек салтанати хазинаси қолдиқларидан бугунги кунгача Регистон майдонида қад кўтариб турган ва ўз номи билан аталувчи улкан мадрасани барпо қилди.

Мадраса: таълим тизими

Бу мадраса VIII асрда Бағдодда ал-Мансур халифалиги даврида бошланган ислом расадхоналари ва мактаблари томонидан юз йиллар давомида тўпланган тажрибаларнинг меросхўри сифатида танилди. Дастлабки ҳаракатлар юнон математиклари ва файласуфларининг асарларини араб тилига ўгириш билан бошланган бўлса-да, форс ва ҳинд олимлари ўртасидаги муносабатлар билан янада бойиб борди. Юнон астрономи Клод Птолемейнинг икки асари, эрамизнинг 130-йилларида яратилган, «Алмажест» ва «Сайёралар гипотезаси» асарлари

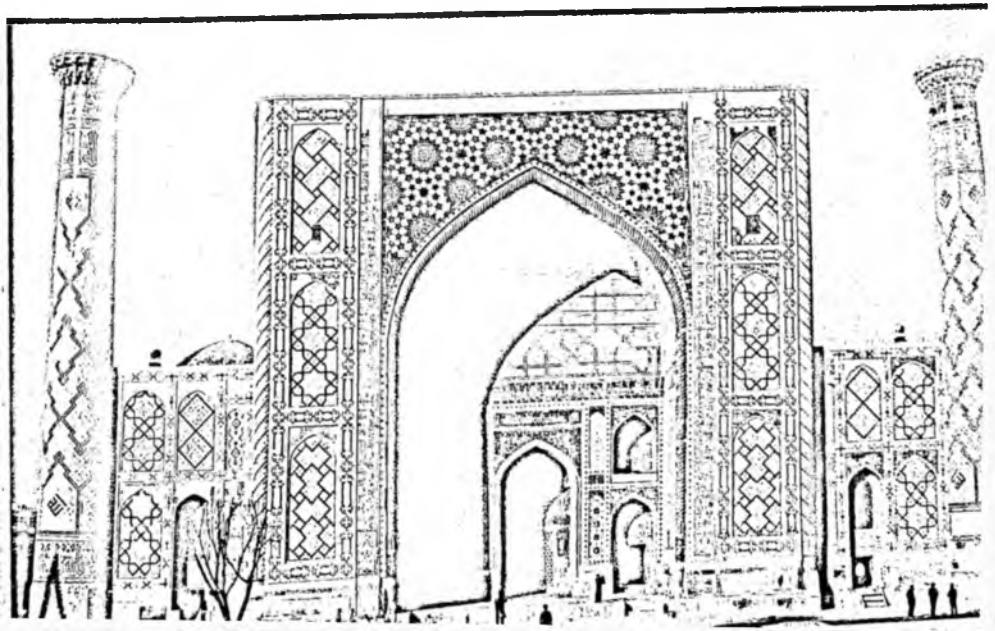

Улуғбек мадрасаси. Самарқанд. 1417–1422 йиллар.

Médersa d'Ulughbek. Samarkand. 1417–1422.

Мунажимлар шаҳзи Уранияи Мирзо Улуғбек ва жаҳоннинг машҳур астрономлари. Ян Гевелийнинг «Кўндузгор жадвали» китобидан гравюра. Гданьск (Полша). 1687 йил.

Ulughbek et les plus célèbres astronomes du monde avec leur muse Urania. De «Prodromus Astronomiae» de Johannes Hevelius. Gdańsk (Pologne). 1687.

Мирзо Улуғбек ва европалик астрономлар билан бирга мунажжимлар илоҳаси Урания даврасида. Ян Гевелийнинг «Кўндузгор жадвали» китобидан гравюра. Гданьск (Полша). 1687 йил.

Mirzo Ulughbek et les grands astronomes européens autour d'Urania. De «Prodromus Astronomiae» de Johannes Hevelius. Gdańsk (Pologne). 1687.

Аристотель фалсафаси билан яқиндан таниш бўлган мусулмон мутафаккирлари эътиборини тортди.

Улар худди христиан ва яҳудийлар сингари диний бўлинишни эмас, балки Птолемей томонидан ишлаб чиқилган геоцентрик тизимни қўллаб-қувватладилар: Ер Худо томонидан Одам ато учун яратилган бўлиб, ўз ўқи атрофида айланувчи қўзғалмас борликдир, Қуёш ва Ой бошқа сайёралар сингари мукаммал доира шаклида Ер атрофида айланади. Бу тизимни ҳаракатга келтирувчи қонун-қоидаларни ўрганиш учун мусулмон астрономлари юнон астрономлари хулосаси ва ўзларининг шахсий кузатишлари орасидаги кўплаб қарамақаршиликларни бартараф қилиш борасида ҳисоб-китоб ва кузатишларни кўпайтирдилар.

Янги мадраса ўз даврининг энг машҳурига айланди ва ал-Коший ҳам у ерда математика асослари тўғрисидаги билимлари билан таълим бера бошлади. У бу ҳақда 1427 йилда ёзиб тугатган «Арифметика калити» асарида қайд этган бўлиб, асар Мирзо Улуғбекка бағишланган ва қуйидаги кириш сўзлар билан бошланган: «Мен бу асарни энг буюк, энг одил, энг оқил ва энг машҳур олим Султон Улуғбек Кўрагоний кутубхонаси учун яратдим».

Дарҳақиқат, ҳозирги давргача ҳинд олимлари билан ҳамкорликда асл математик моделлар яратилган ва ўз меҳнатлари натижаларини баён қиладиган ҳамда юнон астрономлари нуқсонларини туғрилайдиган VII–XIV асрлар мусулмон империяси даврида жуда кўплаб иқтидорли математик ва астрономлар бўлган. Улар диний ибодатга боғлиқ жамият саволларига ҳам жавоб беришлари лозим эди: мукаддас шаҳар жойлашуви, ибодат вақтлари, ҳижрий йил ҳисобидаги ойнинг кўриниш санасини аниқлаш ва ҳоказолар. Шундай қилиб, улар расадхоналар қуришга киришдилар, кўплаб математик ҳисоб-китобларни тузидилар, нуқтанинг текисликдаги ва фазодаги ҳолатини ҳисоблаб, самовий жисмлар ҳаракатларини ўлчаш ва аниқлаш учун кўплаб турдаги асбобларни ихтиро қилдилар. Бу ишларнинг нусхалари асосан араб ва форс тилида тузилган бўлиб, шаҳардан шаҳарга, расадхонадан расадхонага алмашиниб турарди.

Мадраса қурилиши

Регистон майдонидаги мадрасанинг қурилиш ишлари 1417 йилдан 1420 йилгача давом этди, бироқ Темурийларга хос услубдаги ажойиб ёдгорликлардан бири бўлган бу мадраса меъморининг исмини ҳеч ким билмайди: деворлар, миноралар ва гуллар, араб услубидаги, геометрик шакллардан ташкил топган, кўк ранг асосий роль ўйновчи турли рангдаги сирли, тақрорланувчи безаклар билан қопланган кошинли гумбазлардан иборат. Кириш эшиги тепа қисмида, жумладан, 16.5 м.ни ташкил қиладиган арк 5 ёки 6 қиррали кўк юлдузлар билан безатилган. 81х56 м.ли бино катта майдонга эга бўлиб, икки қаватли ва тўрт бурчагида дарсхоналар, гумбазли кенг мажлисхоналардан иборат. Бинонинг ҳар бурчакларида миноралари бўлган, юзлаб талабалар ҳужралари ҳовли атрофига қурилган.

1420 йилда қурилиш ишлари тугатилиб, Қозизода очилиш дарсини Мирзо Улуғбек иштирокида бошлаб берди. Янги мадраса ўз даврининг энг машҳурига айланди ва ал-Коший ҳам у ерда математика асослари тўғрисидаги билимлари билан таълим бера бошлади. У бу ҳақда 1427 йилда ёзиб тугатган «Арифметика калити» асарида қайд этган бўлиб, асар Мирзо Улуғбекка бағишланган ва қуйидаги кириш сўзлар билан бошланган: «Мен бу асарни энг буюк, энг одил, энг оқил ва энг машҳур олим Султон Улуғбек Кўрагоний кутубхонаси учун яратдим».

Ўқув дастури кутубхонадаги энг машҳур мусулмон математик ва астрономларининг асарларига асосланарди. Бу асарлар Мирзо Улуғбекнинг мурувватти туфайли қўлга киритилган эди. У ўзининг

ёш ҳамкасби Али Қушчини астрономияга оид хитой қўлланмалари ва тақвимларини топиб келиш учун, ҳаттоки Хитойга ҳам жўнатган эди.

Расадхона

Ал-Коший, Козизода ва бошқа ҳамкасблари маслаҳатига таяниб, Мирзо Улуғбек улар ният қилган ансамбль, улкан астрономик расадхонанинг қурилиш лойиҳасини ишлаб чиқишга буйруқ берди. Астрономия гуруҳи талабалари мадраса таҳсилини тамомлаб, ўзларининг келажакдаги вазифаларини белгилаб олган бир пайтда, шаҳарнинг шимоли-шарқидан бир неча чақирим нарида жойлашган Кўҳак тепалигида 1420 йилда расадхона қурилиши бошланди. Лашкарбошилик ва ҳукумат ишларидан бўш вақтларида, Мирзо Улуғбекнинг ўзи ҳам ўлчов ва ҳисоб-китобларда иштирок этди.

Ҳақиқатан ҳам, у тез-тез кўчманчи қабилаларнинг кўтарган исёнларига қарши ҳарбий курашлар олиб борар, салтанат юмушларидан холи бўлганида, бобоси синтари мафтункор ёдгорликлар қурилишига бутунлай берилиб кетарди.

Меъмор

Мирзо Улуғбек Самарқандда дарвешлар учун улкан гумбазли хонақоҳ қурдирди, хонақоҳ ҳаммоми рангли тошлар билан безатилган бўлиб, аҳоли уни шаҳарнинг энг муҳташам иморати деб ҳисобларди. Жумладан, у катта карвонсаройларга ўхшаш дид билан қилинган, ёғоч ўймакорли масжид ҳам қурдирди. У катта боғ ўртасида 40 устунли сарой бунёд эттирди, сарой ёнида унинг миниатюра тўпламларини сақлаш учун Хитойдан келтирилган чинни кошинлар билан безатилган ажойиб хона ҳам бор эди. Темурбек хоки жойлашган Темурийлар мақбараси қурилишини давом эттирди, Амир Темур мақбарасига 1425 йилда Мўғулистондан олиб келинган улкан кора нефрит тошини ўрнатди ҳамда Тож Махал синтари муҳташам хонани чиройли мармар панжаралар билан безатди. Шоҳи Зинда мақбарасининг кириш эшигини бунёд эттирди. Бухорода ҳам янги мадрасалар бино қилдирди.

Унинг қобилияти жуда ҳайратланарли эди, чунки Мирзо Улуғбек китобсевар, шеърлар муаллифи ва тарихчи бўлиб, расадхона ва мадрасадаги амалий изланишларда ва дарс жараёнида ўзи қатнашиб, ўз соҳасининг устасига айланган эди. У янги мунажжим ва ўқитувчиларни ишга қабул қилиб, баъзан талабалар билан камтарона мулоқотда бўлишдан завқланарди. Шунинг натижаси ўлароқ, Мирзо Улуғбек математика соҳасида жуда қобилиятли ва зеҳнли бўлган ёш Али Қушчи, «Лочин овчиси» билан танишиб, дўст тутинди. Ёш талаба унинг кўмаги сабабли кейинчалик таниқли устоз ва Улуғбек ишларининг давомчиси бўлди.

Расадхона ва ускуналар

Ўз соҳасининг билимдони бўлган Ғиёсиддин ал-Коший курилиш ишларини бошқариш ва расадхона хизматини йўлга қўйиш жавобгарлигини ўз зиммасига олди. 1429 йилда қурилиши тугалланган бу расадхона бутун Осиёни ҳайратга солганди. Афсуски, диний эътиқодларга нисбатан бўлган эркинлик сабабли Мирзо Улуғбек тўғрисида душманлик руҳидаги диний гуруҳлар томонидан бемаъни фикрлар билдирила бошланиб, у баъзи дин-

«Олимнинг (Мирзо Улуғбекнинг) бой мероси унинг буюк мутафаккир бўлгани ҳамда астрономия ва математикани чуқур ўрганганидан далолат беради. Дунёнинг турли ҳудудларидан олимлар илмий тадқиқотлар олиб бориш учун Самарқандга интилишган ҳамда янги билимлар айнан шу ердан Буюк Ипак йўли орқали бутун жаҳонга ёйилган. Машҳур илмий мактаблар яратган Мирзо Улуғбек маданиятлараро алмашувларни илгари суриш баробарида, жамиятда билимлар ривожини ҳам рағбатлантирди. Шу боис орадан кўп асрлар ўтганига қарамай, бугун унинг номи Шарқ ва Ғарб халқларининг эзгу мақсадлар йўлида бирлашуви рамзи бўлиб қолмоқда».*

Франсуа Леги-Тюли,
Ницца расадхонасининг фахрий астрономи,
Франция

* Франциядан Амир Темур ва темурийлар меросининг эътирофи // Халқ сўзи. 2016, 10 июнь.

кимсалар нигоҳида башариятнинг такаббур кишисига айланди. Уни Шоҳрух Мирзо даврида Ҳиротдан ҳайдалган бидъатчи файласуф Қосим Анвар билан яхши муносабатда бўлганликда ҳам айбладилар. Бу каби воқеалар орадан 30 йил ўтгач, расадхона мавкеини бутунлай пасайтиришга олиб келди ва барча мунажжимлар бу ерни тарк эта бошлашига сабаб бўлди. Мирзо Улуғбекнинг фожиавий ўлимидан 50 йил ўтиб, 1499 йилда Темурийлар ҳукмронлигини бўйсундирган шайбонийлар томонидан расадхона батамом бузиб ташланди.

Йўловчилар молхоналар қуриш учун аста-секин расадхона ғиштларини ташиб кета бошладилар.

Расадхона қолдиқлари ва қайта тиклаш тахминлари

Бугунги кунда расадхонанинг ички ва ташқи кўриниши хусусида жуда оз маълумотларга эгамиз. Ўша давр замондош ёзувчиси, Абдураззоқ Самарқандий расадхонани кўрган бўлиб, қуйидагича тасвирлайди:

«Бино деворлари ўзгармас юлдузлар, 1/60 сонияси, сониялар, дақиқалар ва осмон гумбази даражалари билан безатилган. Яна денгизлар, саҳролар, тоғлар, Ер иқлими минтақалари ифодаланган дунё географик хариталари ҳам бор эди. Буларнинг ҳаммаси мутаносиб геометрик шакллар ва ажойиб суратлар билан ифодаланган».

Бобур ўз хотираларида шундай ёзади:

«Яна бир улкан иморат астрономик жадваллар тузишга мўлжалланиб Кўҳак тепалигида уч қават қилиб қурилган расадхонадир».

1908 йилда рус археологи В. Вяткин Кўҳак тепалигида расадхона қолдиқларини топишга муяссар бўлди: диаметри 46-50 м.ли ҳамда доира шаклидаги иморатга тааллуқли безаклар, ғиштлар, тош парчалари, шунингдек шимол-жануб меридиани бўйлаб йўналтирилган, чуқурлиги 11 м. бўлган ер ости қисмига олиб кириш жойини топди. Тадқиқот давомида археологлар деворлар асоси ва яна бир қанча қолдиқларни аниқладилар, бу эса уларга расадхонанинг жойлашиш ҳолатини ўрганишга анча ёрдам берди.

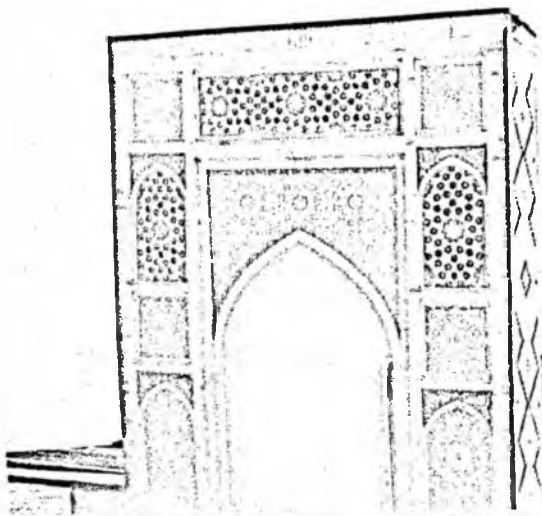

Улуғбек расадхонаси. Самарқанд.

Observatoire astronomique d'Ulughbek Samarkand.

Самарқандий ва Бобур келтирган қисқа кўрсатмалар ва хароба қолдиқлари туфайли ўзбек, рус ва бошқа давлат археологлари ушбу давр архитектура қурилишини ҳисобга олиб, Марв, Дамашқ ва Бағдод каби дунёнинг машҳур расадхоналари қурилиш архитектурасига таянган ҳолда Улуғбек расадхонаси режасини тузидилар.

Бино доира шаклида бўлиб, баландлиги 30,42 м. ни ташкил қилади, тахминан 15 м. ли тепаликни қўшиб ҳисобласак, расадхона ер юзасидан қарийб 45 м. баландликда бўлган.

Ясси мармарли асосга қурилган уч қаватли бинонинг ҳар бир қавати ташқарига қараган 32 та арқдан иборат эди. Деворларнинг ташқи томони археологлар топилмаларига асосан сирли кошинли турли хил ранглар, айниқса, кўк ранг кўпроқ бўлган араб ҳарфлари ва гул шаклларн билан безатилган эди. Бино тўғри меридиан бўйлаб жойлаштирилган 21,6 м. радиусли секстант арки билан тенг икки қисмга ажратилган эди.

Бугунги кунимизгача сақланиб қолган ёйсимон қисмининг узунлиги 63 м. бўлиб, 40 м. баландликни ташкил қилган, балким ёйсимон шаклнинг тепа қисми бундан узунроқ бўлиб, расадхона томи устида жойлашган қуёш соати вазифасини ўтаган бўлиши ҳам мумкин. Ҳозирда сақланиб қолган секстантнинг ерости қисми арк орқали ажратилган иккита пардевор оралиғининг кенглиги тахминан 3,8 м. бўлиб, зинапояли йўлак ва ҳисоб-китоб учун мўлжалланган қисми оралиғи қарийб 1 м. бўлганлигини тасдиқлайди. Секстантнинг ўрта ва ён томонлари кенглиги 29 см., баландлиги 59 см. бўлган мармар билан қопланган зинапоялардан ташкил топган. Ёнгинасидан даражаларни ифодаловчи сонлар ёзилган бир қанча сопол парчалари топилди.

«Машҳур Улуғбек тахтга ўтиргандан сунг Трансоксианада биринчи бўлиб Самарқандда академия асосини яратди».

Франсуа Вольтер, Франция

Топилган девор қолдиқлари бинонинг пастки қисмида расадхонанинг турли хизматлари учун мулжалланган хоналар бўлганлигини тасдиқлайди. Хоналар шимол-жануб меридианини симметрик равишда ажратиб турувчи секстантнинг ғарб ва шарқий томонида жойлашган. У ерда турли жиҳозлар ва асбоб-ускуналар сақланадиган хоналар, шунингдек, мис ҳамда тош плиталари топилмаларига асосан ускуналарни ўзгартирадиган ва тузатадиган устахоналар, асбоб-ускуна қўлланилиши ва ҳисоб-китоб ҳужжатлари сақланадиган хоналар ва кутубхона, мажлис хонаси, битта хариталар жойлаштирилган хона ва яна битта ёзувлар ҳамда дарс жараёнидаги суратлар учун мўлжалланган хоналар мавжуд бўлган. Самарқандий аниқ кўрсатиб бера олмаган, лекин унга маъқул бўлган деворий суратлар билан безатилган хоналарнинг бўлганлиги эҳтимолдан анча йироқ.

Шундай бўлса хам, археологик тадқиқотлар вақтида на ҳисоб-китоб ва кузатувлар учун ишлатилган ускуналар, на юлдузлар жадвалида келтирилган натижаларни исботлайдиган бирор хужжат топилди.

Ер ости қисмида сақланган улкан секстант қуёш туриши вақти ва вазияти, ўша пайтда эклиптика қиялиги, шунингдек кенглик ва экватор ҳолатини аниқлашгагина хизмат қилган. Шунга ўхшаш секстантлар олдиндан мавжуд бўлиб, бироқ улар анча кичик, бири Эроннинг Рай шаҳрида 994 йилда ал-Ҳўжандий томонидан эклиптиканинг қиялигини ўрганиш мақсадида ишлатилган, иккинчиси Марв шаҳрида жойлашган бўлиб, 1259 йилда ал-Тусий томонидан қурилган секстант кичик даражали шкалага туташтан ҳамда қуёш нурлари ўтиб турувчи кичик тешикли гумбаз остида ёнлари девор билан ўралган секстант ёки квадрат типида барпо қилинган. Мирзо Улуғбек ёшлигида отаси билан Эрон ҳудудидан ўтганида бу расадхонани кўрган бўлиши мумкин.

Улуғбек расадхонасида тунги осмонни ўрганиш мақсадида бир неча кузатувчилар учун мўлжалланган майдонча, шунингдек гномонли катта қуёш соати ҳам мавжуд бўлган секстантнинг тепа қисми қуёш йўналишида меридиан билан кесишадиган пайтда нурлар ўтказувчи тўғриланадиган овалсимон ойнали том билан ёпилган эди. Қуёш нури қоронғиликда жойлашган секстантнинг ер ости ёйсимон қисмида доғ ҳосил қилар, кузатувчилардан бири секстантнинг ёйсимон шаклн устига ёзилган даражаларни кузатиб борарди. Шу улкан асбоб билан Мирзо Улуғбек бир

йилни 365 кун, 6 соат, 10 дақиқа, 8 сонияга тенглигини аниқлади, ҳозирги замон астрономлари эса, 365 кун, 6 соат, 9 дақиқа, 9,6 сония эканлигини тасдиқлашди. 0»32" даражали арзимас хато билан Улуғбек эклиптика оғмалигини ҳозирги замон астрономлари ҳисоб-китоби бўйича 23°30»45" даража эмас, балки 23°30»17" даража деб берган эди.

Секстантдан ташқари, фақат кўз орқали ўрганилган сайёралар ва юлдузлар кузатуви турли хил таниш асбоблар, яъни устурлоблар, армиляр шари, балистислар, трисветрлар, шанияллар, устурлоб бирлашмаси ҳамда соат ва ҳоказолар билан амалга оширилган.

Улуғбекнинг астрономик жадвали («Зижи Кўрагоний»)

«Зиж» («Юлдузлар жадвали») қачон ёзила бошланган маълум эмас, эҳтимол 1420 йилларда бўлиши мумкин. Тошкентда топилган форсий қўлёзмага асосан 1444 йилларда якунланганлиги эътироф этилади, лекин Мирзо Улуғбек улимигача, яъни 1449 йилгача, шубҳасиз, ўзгартиришлар киритган бўлса ажаб эмас. Бу «Юлдузлар жадвали» Мирзо Улуғбек йиққан мунажжимлар гуруҳининг заҳматли меҳнати маҳсулидир. Унинг узи ҳам асарни бир шаклга жамлашда иштирок этди. Одатга кўра, расадхона мунажжимлари томонидан тузилган зиж ўз сулоласи ёки ҳукмдор номи билан аталиб, «Зижи Кўрагоний» деб номланган.

Франция нашриётида босилиб чиққан «Юлдузлар жадвали» нусхаси форс тилидан (Седиё) таржима қилинган бўлиб, Мирзо Улуғбекнинг ўзи ёзган 6 саҳифали кириш сузи билан 200 саҳифани ташкил қилади.

Франция нашриётида босилиб чиққан «Юлдузлар жадвали» нусхаси форс тилидан (Седиё) таржима қилинган бўлиб, Мирзо Улуғбекнинг ўзи ёзган 6 саҳифали кириш сўзи билан 200 саҳифани ташкил қилади. Хулоса қилиб айтганда, «Юлдузлар жадвали» тўрт бобдан ташкил топган:

I. Изоҳли ва қиёсий «Юлдузлар жадвали»даги уйғур, хитой, эрон, сурия, юнон ва араб тақвимларидаги замон тушунчаларининг нисбий муаммолари.

II. Астрономик кузатишлардаги изчил ҳисоб-китоблар учун амалиётда қўлланиладиган усулларнинг ўзаро боғлиқлиги: юлдузлар масофаси, тангенс ва синуслар тўғрисидаги хулосалар, кўплаб шаҳарларнинг узунлиги ва кенглиги, меридиан йўналиши чизиғи.

III. Сайёралар ва Қуёш тадрижий ривожланишининг умумий режаси хусусида. Қуёш ва Ой тутилиши, уларнинг пайдо бўлишини олдиндан кўришда қўлланиладиган ҳисоб-китоблар баёни. «Юлдузлар каталоги» (1018 та) ва қисман ноаниқ ҳисобланган Абдурахмон Сўфийнинг «Юлдузлар каталоги» хусусида мулоҳазалар.

IV. Астрологиянинг самовий жисмлар ҳолатини аниқлаш, инсонлар тақдири ўхшашлигидаги ўзаро таъсирлари.

«Юлдузлар жадвали»ни тузиш жараёнида биринчилардан бўлиб 1430 йилдаги ал-Коший ҳамда кейинчалик 1436 йилдаги Қозизода Румийнинг ўлими катта йўқотиш бўлди. Улуғбек «Зиж»нинг кириш қисмида уларга чуқур ҳурмат изҳор қилиб, асарнинг якунланишида ёш Али Қушчининг хизматлари юксак бўлганини таъкидлайди.

Улуғбекнинг ўлими

Мирзо Улуғбекнинг иккита ўғли бўлиб, уларга болалигиданок турлича муносабатда бўлди. Кичик ўғли, Абдулазизни эркалаб, ўзига яқин тутди, аммо тўнғич ўғли Абдулатифни Хуросондаги бувиси Гавҳаршодбегим ёнига жўнатди. Шу йўсинда, Абдулазизга кўпроқ ён босиб, уни ортиқча обрў-эътибор билан Самарқандга чақиртириб, халқ олдида валиаҳд шаҳзода сифатида эълон қилди.

1447 йил 2 март куни киска бетобликдан сўнг Шохрух Мирзо вафот этди. Мирзо Улуғбек бундан каттик кайгуга тушиб, хокимиятни куч билан эгаллашга уринаётган жиянларидан бирига карши Хурасонга қўшин тортишга мажбур бўлди. Абдулатифнинг ёрдами туфайли 1448 йилда жиянини Тарбобдаги жангда мағлубиятга учратди. Қонуний хокимиятни қўлга киритган Мирзо Улуғбек Самаркандга, кенжа ўғли ёнига қайтиб келди.

Отаси туфайли узоқ йиллар пойтахтдан йирокда, чегара қўшинлари билан бирга бўлган Абдулатиф бу камситилишлардан кўп азоб чекди ва унда отасига нисбатан чукур хусумат пайдо бўлди. У бебурдликка берилиб кетган ва шаҳарда ўз билганича яшовчи ҳамда буюк хукмдорга бўйсунмай қўйган аскарлар орасидан ўз тарафдорларини топишга муваффақ бўлди. Баъзи диндор хамтовоқларига таянган Абдулатиф ўз атрофига отасини тахтдан ағдаришга шайланган ҳамда хукмдорга карши бўлган жангчилардан етарлича йиғиб олишга муваффақ бўлди.

Иккала қўшин ўртасидаги жанг Самарканд яқинидаги Дамашк кишлоғида бўлиб ўтди. Мирзо Улуғбек жангда мағлубиятга учради, Абдулатиф отасини асир олдирди. Агар Мирзо Улуғбек ўғлининг Маккага, ҳаж зиёратига бориш таклифини қабул қилса, ёлғондан уни кечиришини айтиб, ортидан Аббос исмли кишини юборди ва унга Мирзо Улуғбекни, ўз отасини ўлдириш тўғрисида фармон берди. Бошида Аббос Мирзо Улуғбек билан мулокотда бўлиб, сўнг уни ўлдириб, бошини танасидан жудо қилди. Бу фожиа 1449 йил 27 октябрда, хукмдорнинг 55 ёшлик вақтида содир бўлди. Мирзо Улуғбек Амир Темур мақбарасига, бобосининг ёнига дафн қилинди. Қабр тоши устидаги ёзув Мирзо Улуғбекнинг шаҳид бўлганлиги ва Абдулатиф падаркуш эканлигини тасдиқлайди.

Бугунги кунгача ҳамма бу фожиавий вокеанинг мохияти нимадалиги тўғрисида бош қотиради. Мирзо Улуғбек ўзининг тунғич ўғли билан умуман келиша олмаганининг боиси нимада эди? Биринчи тасдиқ Темурбек хукмронлигининг сўнгида пайдо бўлиб, Али Яздий «Зафарнома» (1425) китобида бу вокеанинг астрология билан боғлиқлигини кўрсатади.

Расмий астрологлар томонидан ўрганилган ва унинг ўзи ҳам текшириб чиққан, Мирзо Улуғбекнинг башорат жадвалида (гороскоп) кўрсатилишича, унинг туғилган куни Аждар дум қисмида жойлашган Шер буржида бўлиб, бу ҳалокатдан нишона эди. Абдураззоқ Самаркандий ўзининг 1471 йилда ёзган йилномасида бу вокеани қуйидагича тўлдиради: унинг фикрича, Мирзо Улуғбек ва ўғли ўртасидаги адоват уларнинг тақдиридан (гороскоп) келиб чикарди. У Мирзо Улуғбекнинг тақдир юлдузи Аждар дум қисмида бўлиб, бахтсизлик ва мусибатни ифодаласа, Абдулатифники эса, Аждар бош қисмида бўлиб, куч ва ғалабадан дарак беришини таъкидлаганди. Мирзо Улуғбек учун «Юлдузлар жадвали»нинг тўртинчи бобини ташкил қилган астрология алоҳида бир фан ҳисобланарди. У ўзи қайта ҳисоблаб чиққан бу башорат жадвалига аввалдан ишонарди. Ўғлининг ўзига карши хокимиятни қўлга киритиш истаги уни ўзидан узоқда сақлашга ва валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум бўлишига олиб келди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Мирзо Улуғбек ўғлининг нафратини кўзғаб, ўз тақдирининг шундай якун топишига эҳтимол ўзи сабабчи бўлгандир.

Мирзо Улуғбек мероси

Содиқ дўст Али Кушчи Мирзо Улуғбекнинг ўрнига вақтинча хукмронлик қилиб турган Абдулатифдан Маккага зиёратга боришга рухсат олди, аммо у Табризда Оққуюнлар хукмдори Узун Ҳасан саройи-

дан бошпана топганди. Сарой аҳлида ажойиб таассурот қолдирган Али Қушчи 1465 йилда Истанбулга турк султони Маҳмуд II қабулига элчи сифатида жўнатилди. Унинг келишига, маданиятли ва оқил бўлган Султон астроном-элчига ҳурмат кўрсатиб, унга кунига 200 аспр маош билан Авлиё София мадрасасига ўқитувчи лавозимини таклиф қилди. Али Қушчи Табризга қайтиб келиб, Узун Ҳасандан истеъфога чиқиш учун рухсат олди. У Маҳмуд II бутун ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилган ва ўқитувчилик лавозимини таклиф қилган Туркияга қайтиб келган. Али Қушчига бу икки ҳукмдор томонидан кўрсатилган барча обрў-эътибор аслида шуҳрати бутун Шарққа ёйилган Самарқанд мактаби ва Мирзо Улуғбекка нисбатан иззат-икром ифодаси эди.

Али Қушчи туфайли Самарқанддан олиб келинган ва сақланиб қолган Мирзо Улуғбекнинг «Юлдузлар жадвали» қўлёзмаси бугунги кунгача етиб келди, таржима қилинди ва Европада юксак баҳоланди: Жон Гравес 1648 йил Оксфордда, 1690 йил Польшада Гевелиуслар бу китобнинг биринчи нашрлари бўлдилар. Седиё уни 1853 йили Францияда нашр қилдирди.

Маҳмуд II даврида Али Қушчи Мирзо Улуғбек фалсафасининг тарғиботчиси эди. У расадхонанинг кейинги ўн уч йил давомидаги фаолиятида Мирзо Улуғбек билан эгаллаган беқиёс тажрибаси ва йигирма йиллар давомида тинимсиз ишлаган «Юлдузлар жадвали»нинг чуқур билимдони эди. Шундай қилиб, Али Қушчи Самарқанд мактаби илмининг ёлғиз намояндаси эди. Истанбулда тарқатган илми кўплаб авлодларнинг астрономияга қизиқишини уйғотди ҳамда буюк турк астрономлари ва математикларининг етишиб чиқишига сабаб бўлди. Туркиядаги ўн йиллар давомида заҳматли изланишлари ва таълимидан кейин у 1474 йилда Истанбулда вафот этди. Али Қушчи туфайли Самарқанддан олиб келинган ва сақланиб қолган Мирзо Улуғбекнинг «Юлдузлар жадвали» қўлёзмаси бугунги кунгача етиб келди, таржима қилинди ва Европада юксак баҳоланди: Жон Гравес 1648 йил Оксфордда, 1690 йил Польшада Гевелиуслар бу китобнинг биринчи нашрлари бўлдилар. Седиё уни 1853 йили Францияда нашр қилдирди.

Ҳиндистонда Мирзо Улуғбек қисмати ва «Юлдузлар жадвали»нинг ўрганилиши XVIII асрда буюк астроном Жай Сингнинг Ражастондаги Жайпур расадхонасининг қурилишида хизмат қилди.

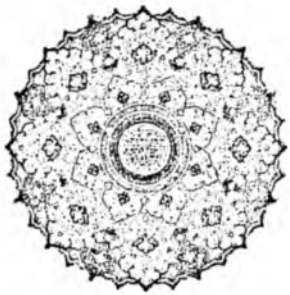

Фаридиддин Аттормнинг «Мантиқ ут-тайр» асарига ишланган шамс.

Titre de «La Conférence des oiseaux» («Mantiq at-Tayr») de Farid Al-Din Attar.

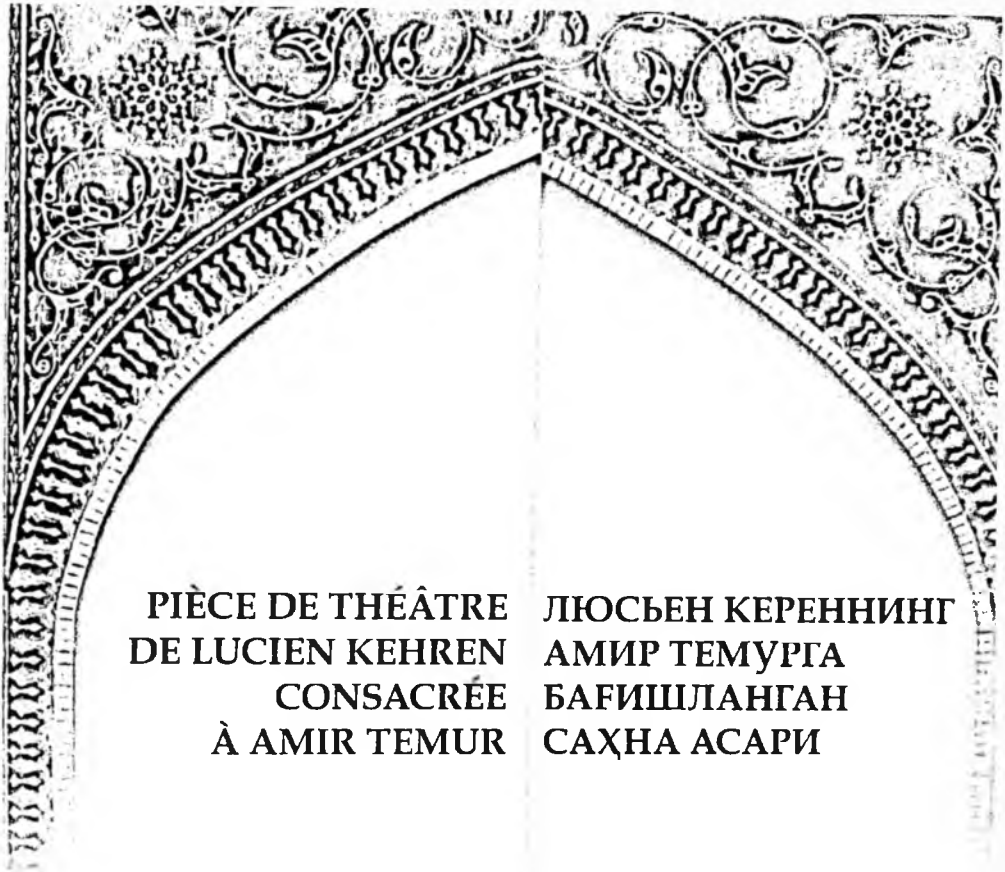

PIÈCE DE THÉÂTRE
DE LUCIEN KEHREN
CONSACRÉE
À AMIR TEMUR

ЛЮСЬЕН КЕРЕННИНГ
АМИР ТЕМУРГА
БАҒИШЛАНГАН
САҲНА АСАРИ

Миниатюр «Чавган (игра конников)».
К. Мирзоев. 1994 год.

Миниатюр «Чавган (Поло)».
Рог К. Mirzoev. 1994

Люсьен Кереннинг Амир Темурга багишланган сахна асари

«Мен Амир Темур ҳақидаги тарихий ҳақиқатни юзага чиқариш мақсадида пьеса ёзганман. Унда инсоний ҳис-туйғулар, севги ва оддий ҳаёт акс эттирилган. Пьесамни саҳналаштириш учун собиқ советлар даврида Ўзбекистондан тегишли саҳна декорацияси ва либослар сураб мурожаат этгандим. Бироқ ўшанда пьесамни ўқиб, «Амир Темур ва севги бир-бири билан ҳеч боғланмайди», деган жавоб қайтаришган. Шу сабабли пьесам саҳналаштирилмай қолган».

Люсьен Керен

Люсьен Керен 2006 йил июль ойида ўзининг «Буюк Темур» пьесасини ёзиб тугатган. Бу пьесада Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг муҳим палласи – Соҳибқирон тахтга ўтирганидан токи вафотига қадар бўлган 35 йиллик (1370–1405) даврдаги тарихий воқеалар бадиий туқималар билан уйғунликда, наср ва назмнинг адабий услублари негизида атрофлича ёритилган. Биринчи бўлимда – 1370 йил, иккинчи бўлимда – 1380 йил, учинчи бўлимда – 1381–1387 йиллар, тўртинчи бўлимда – 1389 йил, бешинчи бўлимда – 1400-1402 йиллар ва олтинчи бўлимда 1404–1405 йилгача бўлган даврлар воқеалари талқин этилган.

Шу билан бирга, муаллиф асарни Франция, Бельгия ва Ўзбекистон театрларида саҳналаштириш билан боғлиқ шартшароитларга мос келадиган тасвирий кўриниш ва бадиий образлар билан бойитган. Л. Кереннинг ушбу пьесани ёзишдан кўзлаган асосий мақсади Амир Темурни улуғ жаҳонгир, ажойиб стратег лашкарбоши ва моҳир саркарда, буюк бунёдкор шахс, энг муҳими, Европа халоскори, европаликларнинг яқин дўсти ва ҳамкори, солиҳ ва имонли мусулмон, лекин мутаассиб бўлмаган илғор шахс сифатида тараннум этиш эди.

Л. Керен ўзининг ушбу саҳна асари Париждаги «Одеон» театрида намойиш қилинганини қайд этар экан, қачонлардир бу пьеса узбек санъаткорлари томонидан Париж саҳналарида ижро этилиши орзусида эканини айтади. Орзуим шуки, деган эди Л. Керен, ушбу пьеса қачондир Париж театрларидан бирида ўзбек артистлари томонидан ўзбек тилида намойиш этилади ва бунда, худди Париждаги Шекспир театрида амалда бўлгани каби, асарнинг французча таржимаси саҳна экранида изчил кўрсатиб борилади. Бу, ўз навбатида, Европа ва Франциядаги оммавий ахборот воситаларининг ўрта асрларда Марказий Осиёда юз берган талотумлар даврида тарқоқ халқларни бирлаштириб, ягона марказлашган давлат барпо этган бетакрор шахс – Амир Темур ҳақида кенг ахборот тарқатиши учун қулай имконият туғдиради.

«Боязиднинг асирга олиниши». Рассом: С. Хлебовский. 1878 йил.

«Le sultan Bajazet fait prisonnier par Temur». Par Stanisław Chlebowski, 1878.

Л. Керенниng ушбу пьесани езишдан кўзлаган асосий мақсади Амир Темурни улуғ жаҳонгир, ажойиб стратег лашкарбоши ва моҳир саркарда, буюк бунёдкор шахс, энг муҳими, Европа халоскори, европаликларнинг яқин дусти ва ҳамкори, солиҳ ва имонли мусулмон, лекин мутаассиб бўлмаган илғор шахс сифатида тараннум этиш эди.

Француз олими ва адибининг фикрича, Амир Темур, аввалambор, буюк давлат арбоби, моҳир саркарда ва дипломат, айни чоғда, илм-фан, адабиёт ва санъат ҳомийси сифатида алоҳида ажралиб туради. Пойтахти Самарқанд бўлган улкан салтанат соҳибининг юксак ақл-тафаккури, давлатни бошқариш бобидаги оқилона тажрибаси туфайли бу салтанатда доимо тинчлик-осойишталик ҳукм сурган, савдо-тижорат ва ҳунармандчилик кенг ривожланган[1].

Мана шу фикрлар ҳам Люсьен Керен ўзининг сермаҳсул илмий-ижодий фаолияти билан Европа аҳли, хусусан, француз халқи онгу тасаввурида Амир Темур бобомизнинг холис ва ҳаққоний тимсолини яратишга астойдил интилганидан далолат бериб турибди. Л. Керен истеъдодли ўзбек режиссёри Баҳодир Йўлдошев саҳналаштиришини назарда тутиб, таъбир жоиз бўлса, шуни орзу қилиб ёзган мазкур пьесанинг французча аслияти қўлёзмаси менинг шахсий кутубхонамда сақланмоқда. Мазкур пьеса ўзбек ва француз театрларида саҳналаштирилса ҳамда намойиш этилса, айни муддао бўлур эди.

Амир Темурнинг диний мубоҳасада енгиши. Камолиддин Ҳусайн Ғозургоҳий, «Мажолис ул-ушшоқ», 1506 йил.

Amir Temur prend le dessus dans une discussion théologique. Kamal-ad-din Hussein Ghazourgahi, «Réunion des amoureux», 1506.

[1] Керенг: Лионел Керен мечтал, что когда-нибудь его пьесу об Амире Темуре сыграют узбекские артисты в Париже // http://madaniyat.uz.uz/2018/10/27/lyusen-keren-mechtal-chto-kogda-nibud-ego-pesu-ob-amire-temure-sygrayut-uzbekskie-artisty-v-parije/

Буюк Темур[1]

(пьеса)

Асосий қаҳрамонлар:

Амир Темур – туркий жаҳонгир, қарилик ва ёшлик даври, 38-69 ёшларда;

Доруга – худди шу ёшда, ақлли, муносиб инсон;

Ҳусайн – 40 ёшда, қарам ва бузуқ кимса;

Нуриддин – 30-60 ёшда, Амир Темур хизматидаги мўғул нўёни ва харбии табиатли инсон;

Боязид – 40 ёшда, хурматталаб хукмдор шахс;

Сароймулкхоним – 20-50 ёшларда, аслзода аёл, малика;

Дилгунча – 18 ёшли гўзал ва нозанин аёл.

Иккинчи даражали роллар:

Илёсхон – Амир Темурнинг котиби – Обиддин – Асад – руҳоний Иоанн – Шатоморан

Эпизодлар: мугул жангчиси – Кереб – туркий жангчи – Ҳусаин котиби – Буладжи – шахсий соқчи – Муҳаммад – Хожа – Мансур – мусиқачилар, раққосалар – Сендерали – Саид Иброҳим – Саид Ҳасан – Сулаймон – Аладдин.

I БОБ

1-сахна: Илёсхон – Кереб – мўғул кўрикчиси

Самарқанд: Қасрнинг катта кошонаси.

Хона ўртасида жуда баланд тахт, атрофи қизил шойи мато билан ўралиб, бир киши ўтишига жой қолдирилган. Тахт от ёлли найза ушлаган мўғул жангчиси томонидан қўриқланади. Тахтда мўғул хони Илёсхон утирибди. Хоннинг оёги остида маслаҳатчиси Кереб унга қараб гапираяпти. Ташқаридан ногоранинг баланд овози келади. Илёсхон Кребга ногоранинг овозини ўчир дегандай ишора қилади. Ўша заҳоти овоз тухтайди.

Кадр ортида баланд овоз.

Тўхтанглар. Эшитинглар. Самарқанд аҳли. Самарқандни одилона қўлга киритган шоҳ, сахролар шаҳаншоҳи, мўғул шоҳи Илёсхон номи билан сизларнинг ҳар биригизга, хузуримга уч тилла танга ва бир ўрам шойи мато келтиришингизни буюраман. Бу инъом фақат сизларнинг хунингиз ҳаққидир. Буни хон ўзининг ҳиммати сифатида кабул қилади. Уйларингизга эса фақат ногоранинг овози эшитилгандагина қайтасизлар. Кимки бу қарордан бош тортса ўлимга маҳкум қилинади. Сўзим шу! Бу хоннинг сўзлари.

Оломоннинг қий-чуви, от қамчиларининг шовқини.

Тўхтанглар! Яна бир нарсани айтай, кимда-ким ҳокимиятга қарши чиққан Темур ва Ҳусайн аскарларининг қаерда яшириниб ётганларини хонга айтса юз танга мукофот олади. Кимда-ким уларни яшириб, қаердалигини айтмаса қатл қилинади.

От қамчиларининг кучли шов-шуви – Илёс бетоқатланиб, Керебга ишора қилади.

[1] Таржимонлар: Шоазим Миновваров, Дилшодхон Бобожонов ва Даврончек Мақсулов.

Илёс: Кереб, қара нима бўлаяпти.

Кереб чиқиб кетади.

Кадр ортида овоз: Жим бўлинглар! Хонга итоат қилинглар, йўқса олампаноҳ мўғулча оловли қамчиси билан умуртқангизни «силаб» қуяди!

Қуролланган оломон бақир-чақири яқинлашаяпти. Ярадор Кереб гандираклаганча кириб келади, шу пайт Илёс ўрнидан туради. Кадр ортида оломон овози яқиндан эшитилади.

Яшасин, Темур! Яшасин, Ҳусайн! Йўқолсин, хон! Мўғулларга ўлим! Олға!

Оломон яқинлашаяпти – Илёс бошашганича зудлик билан тахтни ташлаб чиқиб кетади – Кереб, унинг ортидан соқчилар чиқишади. Хонада ҳеч ким йўқ. Қўлида қилич билан Темур киради. Унинг ортидан эса Ҳусайн кириб тўғри тахтга қараб юраётганда, Темур очиқ шойи девор олдида туриб унинг ўтишига тўсқинлик қилади.

Темур: Тўхта Ҳусайн, янги хонни тайинлаш Қурултойнинг вазифаси.

2-саҳна: Доруға – Темур зобити, Ҳусайн зобити – мўғул соқчиси

Самарқанд – сарой кошонаси – ўша безаклар. Тахтга олиб борадиган очиқ девор олдида соқчи турибди. Эшик олдида икки зобит тўсиқлардан ўтишга эриниб, тахтга қараб бораётган Доруғага йўл беради.

Доруға: Қачонлардир бу тахтни Искандар эгаллаган эди. Ундан сўнг Чингизхон тахтни ўғли Чиғатойга қолдиргунча бу ерда қонлар кўл бўлиб оқди. Илёсхон бу ердан қувилишидан олдин, хиёнат йўли билан тахтни эгаллаганди. Ҳозир эса у номзод бўлиб, Қурултойнинг кимни хон қилиб тайинлаш тўғрисидаги қарорини кутиб ўтирибди. Самарқанддек жуда яхши қўриқланадиган, мовий осмон кўзгуси бўлган, жаҳонгирлар орзуси саналган шаҳар Темур ва Ҳусайн қўшинлари томонидан мўғуллар истилосидан озод қилинди. Иккисидан бири хон деб топилади. Мен, Мурод, шу шаҳарнинг бошлиғи аждодларимиз ҳукмронлигидан мерос қолган рамз бўлмиш Чингизхон байроғини келтиришингизни буюраман.

Соқчи чиқиб, уч от ёли ва бўри калласи илинган мовий байроқни эҳтиёт қилиб қўтарганича кириб келади. Доруға байроқни қўлига олган заҳоти танталли мусиқа садоси янграйди.

Доруға: Байроқни менга бер!

Доруға байроқни олиб, девор ўртасига ўтади ва тахтнинг суянчиғи орқасига қадаб қўяди. Доруға байроқ тўсиқларсиз туриши учун ортга чекиниб, байроққа қараб қўлини кўтаради.

Доруға: У ерда: «Бир Худо самога ва бир шоҳ заминга ҳукмронлик қилади», – деб ёзилган. Мен Қурултой қарорини кутаётган ҳар бир

номзоднинг бир зобити байроқ олдида бўлишини таъминлашим лозим.

Икки зобит яқинлашиб, юзма-юз туришади. Дорўға кетишидан олдин уларга мурожаат қилади.

Дорўға: Сизларга тайинланган хон шухратини оламга ёйган байроқни эъзозланг, лекин бир қоидага риоя қилинг: хеч ким Курултой сайловининг қарори чиққунга қадар жанг қилмасин. Бу менинг, яъни Дорўға Муроднинг айтар сўзим.

Дорўға соқчи билан чиқиб кетади.

Темур зобити: Аввал бизнинг бошлиғимиз, Самаркандни мўғуллардан озод қилган Темурни эъзозлаймиз. У хон бўлиши лозим.

Ҳусайн зобити: Э йўқ, Илёс ва Чиғатой қўшинларини кувишга сазовор бўлган – бу бизнинг амиримиз Ҳусайндир. У озод қилган, у хон бўлади!

Темур зобити: Амирингиз мақтанчоқ ва кўрқоқ, бошқа хеч ким эмас. Жанг пайтида қўлга тушган мўғулларни кўрсатиб, бозорларда «Самарқанд аҳли, мен сизнинг халоскорингиз Амир Ҳусайн бўламан», – деб жар солиб юрибди. У яна бир нарсани, яъни Сароймулкхоним унинг хотини эканини эсидан чиқариб қўйди.

Ҳусайн зобити: Темурингиз қаерда эди? Жангчилар кўрмаслиги учун яшириниб олиш қандай яхши-я?

Темур зобити: Уни барибир кўра олмасдинглар, чунки у мўғул қўшини орасида жанг қилаётган эди.

Ҳусайн зобити: Бу ўзиникилар орасига яширинишнинг яхши йўли. Унинг аждодлари Чиғатойлардан эканлигини ҳам, Темур уларнинг хамтовоғи бўлишини ҳам ва унинг қиличи ёғочдан эканини ҳам биламиз.

Темур зобити: Каззоб! Темур қиличи мўғул хонининг қонидан қип-қизил эди. Темур хон бўлсин, ўшанда айнан сизнинг ва амирингиз қонидан Самарқанд мусалласини тайёрлаймиз.

Ҳусайн зобити: Амиримни камситишга қандай журъат қилдинг, ит!

У қиличини чиқариб ўқталади – Темур зобити ҳам шундай қилади. Шу пайт Дорўға кириб келади.

Дорўға: Тўхтанглар! Қиличингизни жойига солинг! Байроқ олдида қилични яланғочлаш уни таҳқирлаш хисобланади. Тез чиқиб кетинглар, жанжаллашишдан олдин Курултой қарорини кутинглар.

Зобитлар чиқиб кетади.

Ҳусайн зобити: Ҳусайн хон бўлади!

Темур зобити: Йўқ, Темур хон бўлади!

Дорўға чиқиб кетади. Кошона бум-буш, иккита қандилдан тарқалган нур тахт олдидаги байроқни ёритиб турибди.

3-сахна: Хусайн – Сароймулкхоним

Самарқанд: Сарой кошонаси, ҳоли (давоми)

Хусайн рафиқаси Сароймулкхоним қўлидан тутиб киради.

Хусайн: Юр, юракол жуфти ҳалолим. Кел, аждодларинг тахтидан завқлан. Яқинда суюкли эринг бу тахтга ўтиради.

Сароймулкхоним: Бунинг менга қизиғи йўқ. Мен ҳарамдаги аёллар билан учрашишни хоҳлайман.

Хусайн: Уятсиз, сен тез орада менинг шарофатим билан малика бўласан.

Сароймулкхоним: Сенинг фитначиларинг орасида малика бўлиш менга ёқмайди.

Хусайн: Манман хотин, мен сенга шунинг учун уйланганмидим? Мен сенга эришиш учун энг яхши шаҳрим бўлган Балхнинг бир йиллик даромадини бобонг Тармаширинхон[1]га беришга мажбур бўлганман. Бу гадой барлос Темур эса мўғул маликасига атиги бир нечта от таклиф қилишга қандай журъат қилди.

Сароймулкхоним: Кўрагон, Чингизхон оиласига куёв деган ном учун мени сотиб олганингни жуда кеч тушуниб етдим. Лекин бу оқсуяклик сенга насиб қилмайди. Ҳақиқий малика мен бўламан. Сен эса маҳмадона ва мактанчоқлигингча қолаверасан.

Хусайн: Маҳмадона эринг тез орада Самарқанд шоҳи этиб тайинланади. Ва сен унинг олдида тиз чўкишга мажбур бўласан..., малика.

Сароймулкхоним: Халқ Темурни бир овоздан халоскор деб улуғлаганини кўрдим ва эшитдим. Масжидда Темур тахтни эгаллаши ҳақида шов-шув юрибди. Буни менга бир сўфий айтди.

Хусайн: Бўлди, етар! Темур ёлғончидан бошқа ҳеч ким эмас. Барчасини мен қилдим.

Сароймулкхоним: Бобом мени Темурнинг севгисидан айириб, сенга берган кунни лаънатлайман. Чодиримга кетдим.

Сароймулкхоним эшик томон юради.

Хусайн: Сени огоҳлантираман, агар Темур билан орангизда заррача муносабатни сезсам, сени эрига хиёнат қилган аёл сифатида жазолайман.

Сароймулкхоним чиқиб кетади.

4-сахна: Хусайн – Доруға – Амир Темур – Нуриддин

Самарқанд: Тахт жойлашган кошона (давоми)

---

[1] Бу ва кейинги ўринларда Л. Керен Сароймулкхонимни чиғатой улусининг мўғул хони, 1326–1334 йилларда кўкм сурган, исломни қабул қилган, туркий тилда эркин сўзлашган Аловаддин Тармаширинининг кабираси сифатида тақдим этган. Тарихий манбаларга кўра, Сароймулкхоним (бибихоним, 1341–1408, Амир Темурнинг хотини, сарой маликаларининг улуғи) Чиғатой улуси хони – Қазонхонининг (1338–1346) қизидир. У дастлаб Амир Қазағонининг кабираси – Амир Хусайнга (1355), кейин (Хусайн қатл этилгач) Амир Темурга никоҳланган (1370). – *А.С.*

Хусайн хонага ёлғиз кириб, секин-аста тахтга яқинлашади ва тахтнинг тирсак қўядиган ёндорига суянади. Сўнг бошини кўтариб, байроқ томон юзланади.

Хусайн: Ягона ҳукмдор деб нега мени кўрсатмадилар?

Доруға, Темур, Нуриддин киради. Хусайн уларга қўшилади.

Доруға: Мен сизларни бу ерга Амир Нуриддиннинг мўғуллар истеъфоси ҳақидаги хабарини эшиттириш учун йиғдим. Сўнг Курултой қарорини етказаман.

Нуриддин: Улар бу ердан ўн чақирим нарида ўз юртларини қайта олиш учун тўхташди. Улар одамларимдан бирини талаб қилиб, хоннинг олдигача яширинча боришган. Уларда бешта кабиланинг сардорлари ва ҳарбий кенгаш ҳам бор.

Темур: Нима ҳақда кенгашганларини эшитдингми?

Нуриддин: Ҳа, кисман, Амир. Улар Самарқандни қақшатиб қайтариб олишни режалаштиряпти.

Темур: Сенингча, улар неча кунда бу ерда бўлади?

Нуриддин: Уч-тўрт кун ичида.

Хусайн: Илёсхон ҳеч ким ўйламайдиган жойда яшириниган бўлиши керак. Мен афғон суворийларимни оёққа турғизаман ва таслим бўлишига йўл хозирлайман. Ҳаётим хавф остида қолиши мумкин. Чунки мен балхликман.

Доруға: Самарқанддан шу йўл билан воз кечмокчимисан?

Хусайн: Э қанийди, бу ишлар бир-бирига асти боғлиқ эмас ...

Доруға: Амир Хусайн, Самарқанд тақдири икки қиличдан бирига боғлиқ, сенинг ёки Темурнинг. Курултой мўғулларнинг қайтишини мухокама қилганда, Самарқандга ўз халоскори, яъни кимда-ким хонни ўлдирса ўша подшоҳ бўлишини айтган. Мўғуллар икки тарафдан Катта дарвоза ва Кичик турк дарвозасидан хужум қилиши мумкин. Темур ... Хусайн.

Темур: Режалаб кўраман.

Хусайн: Мен хам қабул қилдим. Лекин сен на шаҳарга ва на саройнинг аҳли аёлига эга бўлмайсан. Доруға, мен Илёсни кутаётган суворийларга тайинлашингни сўрайман. Уларнинг жасадларини Катта дарвоза ёнидан топадилар. Бу адолат талабидир. Менинг афғонларим кўп сонли. Демак, Илёсхоннинг бошини мен қўлга киритаман ва бунга халқ тепаликларда туриб гувоҳ бўлади. Темурга Кичик дарвоза мудофаасини топшираман.

Нуриддин: Ўйин бузилди. Бизнинг асосий кучларимиз сенинг хукминг остида бўлади. Бу эса, Илёсхонни ўзига тортади. Темур бунга нима дер экан?

Темур: Мен сенинг иккиюзламачи эканингни яхши биламан, Хусайн. Бироқ, сенинг безбетларча берган маслахатингни қабул қиламан. Кичик турк дарвозасини эгаллаб, Илёсни кутиб тураман. Сен уни шунчалик кўркитасанки, жасур баҳодир, у мен билан жанг қилишга мажбур бўлади.

Хусайн: Темур хазиллашаётганини ўзи билмаяпти. Мен қиличимни чархлаб, афғон дўстларимни огоҳлантиргани кетяпман.

Хусайн хиргойи қилиб чиқиб кетади.

Доруға: Юринглар, қўшинимизни текшириб кўрайлик. Амир Ҳусайннинг таклифини осонлик билан қабул қилиб, мени хайратга солдингиз. Агар сўраганингизда сизларнинг урнингизни алмаштирган бўлардим. Сиз энг зур хукмдорсиз, ахир.

Темур: Ички туйғу мени сукут сақлашга ундади, ўзимга ўзим Ҳусайн яхши иш қилди, дедим.

Улар чиқиб кетишади.

5-саҳна: Илёсхон – Буладжи

Самарқанд: яланглиқда Илёсхон ўтови.

Узоқда – Самарқанднинг Катта дарвозаси, ёпиқ.

Илёсхон узоқ юриб, бирор-бир фойда бўлишини сабрсизлик билан кутмоқда.

Олисдан отларнинг дупури эшитилади. Ўтов ортидаги манзарада алвон шуъла акс этиб турибди. Ноғоралар янграйди. Карнайнинг узун товуши қулоққа чалинади. Хон Нўён Буладжини чорлаяпти.

Илёс: Буладжи!

Буладжи бир оздан сўнг бир қўлида қилич, иккинчисида машъала билан кириб келади ва машъалани оёқлари остида ўчиради.

Илёс: Чорловимизни эшитдингми?

Буладжи: Бир қошиқ қонимдан кечинг, эй Хон. Замбарак ўқларига ёнилғи тўлдираётган эдим.

Илёс: Мен қўшинни оёққа турғизмоқчиман. Қўй, ўша ёнилғингни, етар. Катта дарвозани қалъабузар ускуна ёрдамида қулатамиз. Монка қани? У менга керак. Топиб келинглар.

Буладжи: У Кичик турк дарвозаси томон боришга ҳозирлик кўряпти. Боя менга янги хитой ускунаси ёрдамида йўл очиб, жангчиларни ҳайратлантирмоқчи эканини айтди. Ўйлайманки, шу йўл билан шаҳар марказига биздан олдин боради. Қурултой аъзоларига итоатқордай кўриниб, бирон-бир ютуққа эришмоқчи, чоғимда. Қул учун бу анча яхши мўлжал, сен боргунингча у хоннинг яқин одами бўлиб олиши мумкин.

Илёс: Самарқандни қайтариб оламан, на Ҳусайн, на Темур унга эриша олмайди. Чиғатойхоннинг вориси менман ва Самарқанд менники бўлади. Хонлик шухратига мен биринчи сазовор бўлишим керак. Монка эса, менинг қулим бўлади. У мени ортда қолдириб кетишига йўл қўя олмайман. Мен айнан Кичик турк дарвозаси томон бораман, у эса, Катта дарвоза мудофаасига сафарбар этилади.

Илёс Буладжининг ёқасидан олади.

Монкани доғда қолдириш учун менинг шамолдан ҳам тез чопадиган энг учқур тулпоримни тайёрласинлар. Айтиб қўй, бу менинг фармойишим, Катта дарвоза олдида бизнинг қўшинимизга келиб қўшилсин. Улар дарвозани ишғол қилиб, ичкарида жойлашади. У ердан қўшинларга зарба бериб, Регистонга қадар боради. Мен эса, зудлик билан Кичик турк дарвозасидан ўтиб, вазиятни ўз қўлимга оламан. Самарқанд қаётини қайтадан изга қўяман. Темурнинг бошини эса,

халойиқ кўз олдида танасидан жудо этаман. Шомон-фолбинним унинг тақдири менинг қўлимда эканини башорат қиляпти. Қолганларнинг боши унинг ортидан эргашади. Токи, самарқандликлар Чингизхон қариндошига нисбатан арзимас бир ҳурматсизлик ҳам бу жазога мустаҳиқ ҳақорат эканини англаб етсин.

Илёсхон қўшинини жангга ҳозирлашга киришади.

Нўён Буладжи, Катта дарвоза олдига бориб, Монка қўшинига қўшил. Баланд овозда жар солгинки, токи мен ва сен ўша ерда бордек туюлайлик. Ҳеч ким менинг Кичик турк давозасидан кириб боришимни сезмаслиги керак.

Буладжи йўл-йўлакай қиличини қўлига олганча чодирдан чиқади.

Боғишамолга борганингда, отбоқарлар бошлиғига мени қўриқлаб борувчилар учун юзта от беришини айтасан.

Буладжи кетади. Илёсхон мўғулча дубулғасини кийиб, ортида турган уч от ёлли найзасини қўлига олади.

Тақдиримда кимки менга бўйсунмаса ўлимга маҳкум дейилганмикан ўзи?.. Шомон-фолбинимни ўзгартиришга тўғри келади, чоғимда.

II БОБ

1-саҳна: Доруға – Зобит – Қўриқчи – Ҳусайн

Самарқанд: Тахт жойлашган кошона. *Доруға ва унинг ортидан соқчи киради.*

Доруға: Соқчи, муқаддас матони олиб ташла. Энди у шарт эмас, чунки энди шоҳ бор.

Соқчи тахтни ўраб турган шойи матони олиб ташлаяди. Мадҳия мусиқаси ташқаридаги овозларга қўшилиб кетади. Темур хиргойи қилиб кириб келади. Доруға унга тахтга чиқишида ёрдам бериш учун кутиб турибди. Зобит хонага бир ўрам мато олиб киради. Матода ёзувлар бор.

Доруға: Темурбек, пойингизга ҳокимлик нишонини қўяман. Бизга қарашли деҳгизорти шаҳарлар ва чўллар ҳокимлари Қурултойда жам бўлиб, Сизни шоҳ деб эълон қилишди. Улар сизнинг ҳузурингизга мухтарам бўлган бир зобитни Қурултой хулосасини ўқиб бериш учун юборишибди.

Унинг ишораси билан зобит қўлидаги ўрамни очади.

Зобит: Биз ким шаҳарлар, бозорлар, карвонлар, уламо ва сўфийлар, амирлар ва қўшинлар ҳокимлари, доруға ва ҳакимлар бизнинг қўшинимиз бошлиғи, мамлакат шоҳи деб барлос уруғидан бўлган Амир Темурни тайинладик. Бугундан эътиборан у шоҳдир.

Ташқарида ғалаба қўшиғи янграйди. Амир Темур тахт олдида турибди.

Зобит: Амир Темур, сиз Кичик турк дарвозаси ёнида жанг қилиб, Илёсхонни махв этдингиз. Бу хабар тарқалганда барча мўғул қўшини даштга қочиб кетди. Сизнинг жасоратингиз билан Самарқанд озод бўлди. Биз сиздан миннатдормиз. Бир томчи қонимиз қолгунга қадар Сиз билан бирга туриб жанг қиламиз. Ҳокимиятни қай ном билан бошқармоқчисиз?

Темур: Ҳозиргина мени шоҳ деб эълон қилдиларингиз, лекин мен ҳеч нарсага қодир бўлмаган заиф шоҳлар насли қўллаётган номларни тан олмайман. Тарихда мени шоҳ, султон, хон ёки малик номи билан эслашларини истамайман. Чиғатойликлар ва форслар Бек ёки Амир деб аташларидан қатъи назар, мен сизларнинг бошлиғингиз Темурман. Мен шоҳона тож ва унвонлардан ҳолиман. Мен Кичик турк дарвозасини ишғол қилиб, Илёсхонга дуч келганимда отамнинг орзуси ушалаётгани қанчалик ҳақиқат эканини ҳис қилдим. Мўғул найзаси оёқларим остида ётганида, ўзимнинг хонни ўлдирмоқчи бўлиб келган кишиларнинг Амирига айланганимни тушундим. Мени жанговар ҳаяжон қуршаб олди. Ғанимлар ҳар томонга тумтарақай қоча бошладилар.

Амир Темур ўрнидан туради.

Самарқанд шаҳри ҳаётим изга тушиши учун асос солишим керак бўлган салтанатнинг маркази бўлишига қарор қилдим. Асрлар оша кўчманчилар хужумидан харобага айланган, Чингизхон вайрон қилган бу қадимий шаҳарни Осиёнинг қудратли ва улкан пойтахтларидан бирига айлантираман. Мен сизларга молу дунёнгиз, насл-насабингиз, динингиз, қобилият ва жасоратингизни эътиборга олмай, қилган ҳаракатингизга яраша қарор қабул қилишга ва адолат билан иш юритишга ваъда бераман. Сиз Аллоҳ ва унинг пайғамбари буюрганидек ибодат қилинг. Мен бошқа дин вакилларини ҳам ўз ҳимоямга оламан. Чуғдек ёниб турган юрагим Самарқанд маркази бўлмиш ягона давлатим сарҳадида яшовчи барча халқларни бирлаштиришга ундамоқда. Менинг шамолдек учқур отларимни минган аскарларим кириб келганда, сизлар деворлар ортига бекинганча тош ва қўрғошин ўқлар ота бошлаган эдингиз. Кўчманчилар ва ўтроқ халқларнинг менинг қўл остимда ягона халқ сифатида бирлашишига фурсат етди. Самарқанд дарвозалари дунёга очиқ бўлгай ва биз уни яхши қўриқланадиган бехавф ва бехавотир бир масканга айлантиргаймиз.

Доруға: Ҳа, албатта, шоҳим.

Темур: Амир Темур.

Доруға: Ҳа, Амир Темур... Сизнинг номингиз остида чиқадиган фармонлар қандай муҳр билан тасдиқланишини истайсиз. Шу номларни нақкошларимизга буюринг.

Темур: Менинг фармонларимни «Куч – адолатдадир» деган шиорим ва аждодларимга зафар олиб келган учта доира туширилган муҳр билан муҳрланг. Мен адолат ўрнатаман ва айбдорни мартабасидан қатъи назар адолат билан жазолайман. Менга бўйсунсангиз, сизни ҳеч ким хўрламайди. Мен доим сиз билан ҳамнафас бўламан. Жанговар ҳокисорлик билан аскарларим орасида бирга юраман ва бирга овқатланаман. Менга ишонсангиз, ҳеч қачон жангда мағлуб бўлмайсиз, бирдамлик сизни тарк этмайди. Худо менга ёр, чунки отам Амир Тарағай мени ёркин, осмонгача бўлган йигирма беш зинали жойдан чиқиб кетаётганимни ва ҳар бир зина устига оловдан «ғалаба» деб

ёзилганини тушида кўрган. Мен бу зиналарнинг биринчисига энди-гина оёқ қўйдим.

Доруға: Амир Темур, биз сизга ишонамиз. Илёсхон ўлими олдидан Самарқанд аҳолисига етказган зулмидан қаттиқ надомат чекаётганини айтдими?

Темур: Мўғул йўлбошчиси ҳеч қачон бундай демайди. Аммо, у менга бошқа бир қанча гапларни айтди. Доруға, сени тиббиёт илмидан хабардор дейишади. Аввал менинг оёғимни давола. Оёғимга кирган ўқ заҳарланган бўлса керак.

Доруға тахт пойига чиқиб, тиззалаб ўтиради ва Соҳибқирон чолворининг почасини йиртади. Доим ёнида олиб юрадиган кичик ҳамёнидан шиша идиш чиқариб, Темурнинг ярасини кўздан кечира бошлайди. Шу пайт Амир Темур энгашиб, унинг қулоғига шивирлайди.

Доруға: Йўқ. Катта дарвозани қуриқлайдиган дарвозабоннинг гапига қараганда, мўғул хони Кичик турк дарвозаси томон жангга кетганида, афғонлар ва Амир Хусайнга қаршилик қилиш учун унинг ўрнига Нуён Бока тайинланган эмиш.

Амир Темур меъморчиликни ва декоратив санъатни яхши ҳис этар ва тушунар эди. Унинг ҳукмронлиги даврида Самарқанд ва Кешда бунёд этилган масжид, сарой, мадраса, хонақоҳлар форс ёки хитой монументларининг хушомадгўйлик билан қилинган нусхаси эмас. Улар ўзига хос ва хилма-хил хусусият касб этади. Бу – буюк Амир ўз пойтахтини безатишни ишониб топшириш асносида бирлаштирган, маданияти ва техникаси турлича бўлган усталарнинг ижод маҳсулидир.

Темур: Кўрдингми, Доруға, замон чархпалаги чалкашиб кетмаслиги учун Худойим тақдир китобини битишни бир кўзли фариштага буюрган. Менинг тақдир ёзиғим билан Амир Хусайн тақдирининг алмаштириб қўйилиши, Илёсхон вафот этгач, ўрнига менинг шоҳ бўлишим ёзилгани бунга катта далил.

Зобит: Бу билан айни шу воқеа сабабли тақдир китобидаги битиклар алмашиб кетган демоқчимисиз, олампаноҳ?

Темур: Буларнинг бари ҳаёт-мамот манзараларидан бошқа нарса эмас. Доруға, бош устимда осиғлиқ турган мана бу матоҳни олиб ташлаб, ўрнига менинг байроғимни илиб қўй. Мен Чингизхон наслидан эмасман. Мўғул ҳам эмасман. Мен ўз кучим билан бутун Осиёни маҳв этаман ва келажакда менинг авлодим ана шу улкан салтанатни бошқаради.

Доруға Чингизхон байроғини туширади ва ташқарига улоқтиради. Унинг ўрнига учта қизил доира расми туширилган оқ байроқни илиб, қолганлар олдига бориб туради.

Энди Хусайнни олиб келсинлар.

Зобит чиқиб, тахт олдига қўрқа-писа яқинлашаётган Хусайнни итаргилаганча олиб келади.

Амир Хусайн, мен ҳаммасини биламан. Ҳамтовоғинг Илёс ўлимидан олдин агар мен мағлуб бўлсам, Самарқандни унга сотиб юборишга ваъда берганингни айтди. Суворийларим дарвоза ёнида ҳибсга олган Нуён Монка менга қарши махфий иш кўраётганинг ҳақида айтиб берди. Бунга нима дейсан?

Хусайн: Мен Самарқандга шоҳ бўлмоқчи эдим, лекин сен йўлимга ғов бўлдинг.

Темур: Сен Самарқанд хони Афросиёб, Искандар, Чингизхон ва Чиғатойнинг вориси бўлмоқчимидинг? Даъвойинг зўр-ку!?

Амир Темур бошқаларни ҳам кулдирадиган даражада хахолаб кулади.

Сен менга ўз ҳамкорларини сотган, қолаверса, шаҳрингни муғуллар исканжасига ташламоқчи бўлган хонсан. Сен адолатли ҳукмга лойиқсан.

Ҳусайн: Раҳм қил, сен тахт эгасисан, аммо илк бор шаҳарни эгаллашингда сенга ёрдам берганимни унутма.

Темур: Бу гапларинг ҳазилдан бошқа нарса эмас. Энди барчаси учун жавоб берасан.

Ҳусайн: Мен фақат бир лаҳзага менга қулоқ солишингни сўрайман. Сенга катта сирни очаман.

Темур: Гапир.

Ҳусайн: Бу иккимизнинг орамиздаги гап, бошқалар эшитмаслиги керак.

Ҳамма чиқиб кетади. Ҳусайн эгилиб, Амир Темурга яқинлашади.

Ҳусайн: Темур, шоҳим, агар кетишимга ижозат берсанг, сенга бебаҳо совға бераман. Соли Сарой қасридаги боғни эслайсанми?

Темур: Майли, бу гапинг билан нима демоқчисан?

Ҳусайн: Гира-ширада у ерда бир соҳибжамол сайр қиларди. Унинг оҳу кўзларига бефарқ бўлмагансан, деб ўйлайман.

Темур: Тармаширинхон саройининг бахти, кенжа қизи, исми жисмига монанд Сароймулкхоним. Бу қизга эришиш йўлида хоннинг тилагини бажариб, Балх халқи кўз ёши ва қонини тукканинг ҳақида гапирган эдинг. Энди қандай қилиб уни менга раво кўраяпсан. У сенга мўғул қасрини олиб берган хотининг-ку? Сен Кўрагонийлар авлодидан эмассан. Қасринг бахти бўлган аёлни менинг хузуримда тилга олишингни хоҳламайман.

Ҳусайн: Раҳм қил, у Темур саройининг бахтига айланади.

Темур: Аҳмоқона иш билан жазодан қутулиб қоламан, деб ўйлама.

Ҳусайн: Сароймулк ишқида кечаю кундуз девона бўлган сенсан. Мени қўйиб юборсанг, у сеники бўлади. Қози ва икки гувоҳни чақир. Улар ва Қуръон олдида уни уч талоқ қиламан.

Темур: Шу ишни қиласанми, Ҳусайн? Биламан, шариатимиз бунга рухсат беради. Лекин озод бўлгани билан Сароймулкхоним талоқ қилинган шармандa аёл бўлиб қолади.

Ҳусайн: Асосийси, озод бўлади, Темур. Бир йил ўтар-ўтмас, у сенга турмушга чиқиши мумкин. Бунинг бадалини тўлашга мажбурлигимни биламан. Мен унга жуда қимматбаҳо бўлган махфий жойда жойлашган Балх хазинасини бераман. Мени озод қилиб, хотинга ҳам, олтинга ҳам эга бўласан. Кел энди, бошдан кечирганларингда сенга ҳамиша ҳамроҳ бўлган дўстинг Ҳусайнга шафқат қил. Болалигимиздаги дўстлигимиз ҳаққи, кетишимга ижозат бер.

Темур: Йўқ. Мен тирик одамнинг хотинига уйланмайман. Аввалги хотиралар ҳурмати, сени осишларини буюрмайман. Ўз жонингни сақлаб қолиш йўлида никоҳингдаги хотининги менга тортиқ қилганинг учун гуноҳларингни ювишинг керак. Ҳозироқ Маккага, ҳажга йўл оласан. Эгнингга эҳром, оёқларингга шиппак кий. Мешда сув олиб, йўлга тушинг. Фикримдан қайтиб қолмасимдан кўзимдан йўқол. Маслаҳатчилар!

Ҳусайн эшикка қараб югуради, лекин зобит ва Доруғани кўриб тўхтайди.

Киришлар. Бир фикрга келдим. Амир Ҳусайнга фақат халқ аъзолари билан Маккага боришига рухсат берамиз. У Самарқандга бой бўлиб, ғурур билан келган эди. Аммо, барча бойлиги-ю, ғурурини Самарқандга ташлаб, бу ердан фақирлик ва хақирлик билан кетади.

Ҳусайн: Олампанох, сенинг шарофатинг билан хаётим омон қолди. Мен Маккага йўл оламан ва сенинг хақингга дуолар қиламан.

Темур: Ҳар доим ҳам бундай шафоатли бўла олмайман, чунки сендек имонсизлардан ҳазар қиламан. Кўзимдан йўқол.

Ҳусайн шошиб чиқиб кетади. Аъёнлар унга йўл беради. Амир Темур эшик томонга қарайди ва қўллари билан кўзларини ёпиб, «Сароймулк» деб шивирлайди.

Темур туради ва оқсоқланганча эшикка яқинлашади.

Доруға: Қулоқларим тўғри эшитган бўлса, Амир Темур тирик одамнинг хотинига уйланмайман, деди. Тирик деб нимани назарда тутганини тушундингизми?

Зобит: Амир Темур унга кетишинг мумкин, деди. Лекин у Макка йўлларида ҳужилар дуч келадиган дахшатли хавфлар хақида оғиз очмади. Темур жангда икки марта хаётимни сақлаб қолган. Шунинг учун мен унга ёрдам бераман ва унинг бахтли бўлишини хохлаиман. У бутун умр қаср кувончига кўнгил қўйиб яшайди, деб ўйлайман.

Доруға: Худо уни ўз паноҳида асрасин, хали хам Ҳусайннинг беваси Сароймулкка уйланиб, қалбига мехр ва осудалик бағишлаши мумкин. Тўғрими?

Соқчи: Ҳусайнхон ўлимга махкум. Мен хам шу фикрдаман.

Зобит: Ҳусайн йўл тадоригини кўриш учун хали хам хобхонада бўлса керак.

Зобит қиличини кутариб чиқиб кетади. Узоқ сукунатдан сўнг уч киши эшикка яқинлашади ва кутиб туради.

III БОБ

1-саҳна: Сароймулкхоним – Амир Темур

Самарқанд: Форс боғи

Сароймулкхоним – ёшинчиғида, хаёл суриб сайр қилиб юрибди. Амир Темур жанговар кийимда киради. Унга кўзи тушиши билан Сароймулкхоним қучоғига ўзини отади.

Сароймулкхоним: Оҳ Амирим, Амирим.

Темур: Талоқ хатини олганингга уч ой бўлди. Сенинг гўзал жамолингга етишиш вақти келди.

Темур тушиб кетаётган ёшинчиқни олади ва Сароймулкхонимни бағрига босади.

Сароймулкхоним: Мени хали хам севасизми?

Темур: Қалбим кувончи. Рақибимнинг рафиқаси бўлганингни эсласам, халиям ғазабим қайнайди. Аммо, барибир, качон кўзларимни юмсам, доимо диққатимни тортиш учун сарой боғининг девори орти-

дан ҳар кеча битта атиргул ташлайдиган, ёш, гўзал ва бокира қизнинг жамоли қайта-қайта кўз олдимга келаверади.

Сароймулкхоним: Ёдимда, мен билан учрашиш учун боғ деворидан ошиб ўтар эдингиз. Гира-ширада қуш сайрашига ўхшаш оҳанг билан мени чорлардингиз.

Темур: Ҳа, сени бағримда қучиб, илк марта бўса олгандим ўшанда.

Сароймулкхоним: Агар хотирам панд бермаса, бу ҳол бир неча марта такрорланган.

Амир Темур бир неча қадам олга юради.

Темур: Тармаширин Хусайнга сени турмушга бериш қарори ҳақида менга маълум қилган ва қасрга киришимни тақиқлаган ўша машъум кунни лаънатлайман. Шундан сўнг кетишга мажбур бўлдим. Шуҳратпараст шаҳзодалар қўшинида жанг қилаётганимда ҳам бой берган муҳаббатимни унута олмадим. Душманимга тегишли эканинг жанг қилишга бўлган иштиёқимни янада оширар эди.

Амир Темур оқсоқланганича бир неча қадам ташлайди ва қайтиб келиб Сароймулкхонимга яқинлашади.

Самарқандга қайттач, қора ният мени Хусайнга қўшилишга ундади. Муғуллардан шаҳарни озод қилиш фикрим эса, сенга яқинлашишимга туртки бўлганини энди тушуниб етяпман. Лекин мен энди илк бор учраттан ошиғинг эмасман. Аввалги, ҳатто отининг оддий ўйинларидан ҳам завқланадиган, ёш ва содда одамдан энди асар ҳам қолмаган, назаримда. Мен Самарқандни озод қилиш ва тахтга эришиш мақсадида ҳамма нарсага тайёр, уруғимиздан чиққан бир неча жангарилардан иборат гуруҳнинг бошлиғи ва ҳар қандай одамни жангга чорлайдиган даъваткор инсонга айландим. Отам Тарағай баҳодир менга софлик, заковат ва дўстларнинг қайғусини ҳис қилишни ўргаттан бўлса, хўрланган севгим ва мўғуллар босқини менга жанг қилишни ва ишончсизликни ўргатди. Илёсхон кўз ўнгимда жон берганида Худонинг иродаси билан мени ёркин келажак кутаётганини тушуниб етдим. У менга йўқотган севгимга олиб борадиган йўлни очди.

Сароймулкхоним: Биламан, Амирим, бобомга қулоқ солдим ва Хусайнга турмушга чиқиб севгингизни оёқости қилдим. Айбдорман. Аммо, Худони ўртага қўйиб қасам ичаманки, қалбимдаги ягона муҳаббатим Сиз бўлиб қолгансиз.

Сароймулкхоним Амир Темурнинг елкасига бошини қўйиб йиғлайди.

Темур: Йиғлама, севгилим. Энди ҳамиша бирга бўламиз.

Сароймулкхоним йиғидан тўхтайди.

Сароймулкхоним: Бугунги кун, азизим, бахтиёр кунимиздир. Эртага, индинга ҳар доим биргамиз. Тўйимиз келаси ойда бўлади. Катта зиёфат берамиз.

Темур: Қайттанимдан кейин, албатта. Эртага сафарга чиқаман.

Сароймулкхоним: Оёғингиз ҳали тузалмаган, кўп юрмайсиз, шундаими? Шикоргами ёки улоқ, кўпкари ўйинигами борсангиз керак-да.

Амир Темур бир оз ортга тисарилади.

Темур: Форс кўрфазини босиб олиш учун кетаяпман.

Сарой мулкхоним жим бўлиб қолади, сўнг Соҳибқирон олдида тиз чўкади.

2-сахна: Обиддин – Соқчи – Муҳаммад

Шероз. Қироллик саройи

Харoб бўлган давлатнинг шикастланган тахти манзараси кўзга ташланади. Найзабардор қоровул мудраб ўтирибди. Қари шоҳ Обиддин киради ва тахтга чиқмоқчи булади. Лекин чўккалаб қолади. Искандар ва Доро[1] каби шоҳлар тасвири солинган девор олдига бориб нолишга тушади.

Обиддин: Самарқанднинг янги шоҳи ташрифи арафасида мен уни қабул қилиш учун ҳатто тахтимга ҳам чиқиб ўтира олмайман. Аждодларимдан мерос бу тахтни таъмирлашга бир эмас, икки марта фармон бердим, аммо ҳалигача ҳеч иш қилинмаган-а.

Обиддин чанг босган девордаги гулқоғозни муштлайди.

Обиддин: Бу эски деворсуратли газламани алмаштириш кераклигини қачонлар айтган эдим-ку. Асабийлашаяпман. Соқчи!

Соқчи уйғониб кетиб, шоҳ томон юради.

Соқчи: Шаҳаншоҳ, мени чақирдингизми?

Обиддин: Ҳузуримга зудлик билан сарой дурадгорини топиб кел. Ўғилларимни Қабул маросимида ёнимда туришлари тўғрисида огоҳлантир.

Соқчи чиқиб кетади. Бир оздан сунг иш қуроллари солинган халта кўтарган Муҳаммад исмли дурадгор билан кириб келади.

Муҳаммад: Амрингизга мунтазирман, олампаноҳ.

Обиддин: Муҳаммад, ишёқмас! Ялқов! Нега тахтни фармон берган заҳотим таъмирламадинг?

Муҳаммад: Таъмирламоқчи бўлганимда шаҳзода Хожа янги хотинлари ётоғининг ўймакор нақшларини қайта бўяшни буюрдилар. Мен рад эта олмадим, шаҳзоданинг қаҳри қаттиқ.

Обиддин: Хотинининг ётоғи! Харoб ётоқ шоҳнинг тахтидан устунми? Муҳаммад, тезда тахтни таъмирла, акс ҳолда, бошинг кетади.

Муҳаммад: Бош устига.

Муҳаммад иш қуролларини олиб тахтни таъмирлашга киришади. Обиддин унинг ишлашини кузатиб турар экан, нималарнидир гапиради. Муҳаммад бошини қимирлатиб, майинлик билан ўз фикрини айтади.

Обиддин: Ҳеч нарса форс подшолигидан афзал эмас. Мен қариб қолдим, ўғилларим мени ёмон кўради, чунки мен узоқ яшадим. Уларнинг бир-бирларини ҳам кўргани кўзи йўқ. Ҳаммаси мерос умидида. Мулозимларим мендан ўғирлаган нарсаларини бозорда сотиш би-

[1] Доро – Ахоманийлар сулоласи вакили, милоддан авваллги 522–486 йилларда форслар шоҳи.

лан оввора. Амирларим ва саркардаларим аскарларга ҳарбий машқ ўргатиш ўрнига ўз уйи-ўлан тўшагида ялло қилиб ётибди. Улар кўчакўйга фақат суюқоёқларни излабгина чиқади.

Соқчи югурганча қайтиб киради.

Соқчи: У шу ерда! У шу ерда!

Обиддин: Ким шу ерда?

Соқчи: Самарқанд шоҳи. Мўғулларни ер тишлатган саркарда. У мени бир туртиб четга суриб юборди ва ҳозир тўғри шу ерга келмоқда.

Обиддин: Худойим ҳар нарсага қодир. Бир ўзими ё қўшинни биланми? Нега индамайсан?

Соқчи: Самарқанд шоҳи, ёлғиз, оқсоқланиб келаяпти.

3-саҳна: Темур – Обиддин – Зоир – Мансур – Бока – Соқчи

Шероз: ўша синиқ тахтли сарой

Қадам товуши тобора яқинлашади. Амир Темур дубулғада, қуроллангандек ҳам. Бу вақтда Муҳаммад кўздан ғойиб бўлади. Обиддин тараддудланиб қолади.

Сизларнинг қўлга киритган қудратингиз ҳарбий юришларингизда эмас, балки шоирларингиз ғазалларида, файласуфларингиз маърифати, рассомларингиз расмлари ва ёдгорликларингиздадир. Мен фақат ана шу зиё аҳлингизнинг одамийлиги учунгина бу ердаман.

Темур: Сен Форс шоҳи Обиддинмисан?

Обиддин: Ҳа, Сен эса, Самарқанд подшоси Соҳибқирон, иймон чироғи, Алининг қиличи Темурбексан.

Темур: Мени мақтамай қўяқол. Сени зиёрат қилишга ваъда берганим учун келдим. Аммо менинг чопаримга қилган муомалангдан хурсанд эмасман.

Обиддин: Биздан хатолик ўтди, эй буюк Амир. Соқчилар уни туркларнинг ўғриси деб ўйлабди. Мен уларни қаттиқ жазога мустаҳиқ этгум.

Темур: Бу аниқ. Сен шаҳрингга ҳужум қилаётган кўчманчи кабилалардан ҳимоя қилишимни истаяпсан. Сиз, форслар, менинг ҳимоям остида бўлишни хоҳлайсиз, лекин яна мендан хавфсирайсиз ҳам. Менинг қайтиб кетишимни хоҳлайсанми?

Обиддин: Йўқ. Мени тушунгин, биз кўпгина халқларни ўз қонунларимизга бўйсунишга мажбур қилганмиз. Фақат Румни босиб олиб буюк Искандар олдидагина тўхтаганмиз, чунки ўшанда кўшинларимиз заифлашиб қолган. Биз мўғуллардан қўрқамиз, аммо сендан ҳам хавфсираймиз. Сен бизнинг жангдаги раҳнамомизсан.

Темур: Мен сизларнинг тарихингизни яхши биламан. Сиз яна ўша халқларни енгиб, шаҳарларини вайрон ҳам қилгансиз. Кўчманчиларга таъна қилишга ҳаққингиз йўқ. Асрлар ўтди. Сизларнинг қўлга киритган қудратингиз ҳарбий юришларингизда эмас, балки шоирларингиз ғазалларида, файласуфларингиз маърифати, рассомларингиз расмлари ва ёдгорликларингиздадир. Мен фақат ана шу зиё аҳлингизнинг одамиилиги учунгина бу ердаман.

Обиддин: Подшоҳлик мулкиму давлатим жасур ҳимоячига мухтож. Хазинамда сенинг хизматларинг эвазига тўлашга етадиган олтинларим бор. Шуларни қабул қиласанми?

Темур: Мени ҳамма жойда Самарқанднинг янги подшоҳи деб аташаяпти. Сизлар мен ҳақимда нималарни биласиз? Кўплар мени қароқчи, баъзилар эса карвонларни туновчи, дейишади. Яна бировлар эса, ўзини хон этиб сайлашлари учун одамларга кўзбўямачилик

қилади, дейди. Бошқа кимлардир эса мени Амир Хусайнни унинг хотинига эришиш учун ўлдирган, дейди.

Обиддин: Мен бу гапларга шоҳлигим номи билан раддия билдираман.

Темур: Балки сен адашаётгандирсан? Форсларга ҳеч қачон мағлуб бўлмаслик учун қасос олиш ниятида келган Турон ва Афросиёб шоҳи бўлишим ҳам мумкин-ку. Йўқ, бу менман, яқинда мени яхшилаб билиб оласиз. Саволингга жавоб бераман. Ҳокимларингга айт, зудлик билан шаҳар дарвозаларини очиб, одамларимнинг кириб-чиқишлари ва жойлашишлари учун имкон яратиб берсин. Форслар ҳимоячиси Обиддин бу шоҳликдаги барча жойларда ҳозиру нозир бўлиши шарт.

Обиддин: Сен бошқа подшоҳларга ўхшамайсан. Мулозимларим икки дарё оралиғидаги юртдан келган шоҳ ҳеч қачон мағлуб бўлмаслиги ҳақида мени огоҳлантиришган. Шундай экан, Сени халоскоримиз деб эълон қиламан ва муборак бошингга Доро шоҳнинг бебаҳо тожини кийдираман.

Амир Темур бошидаги дубулғани ечади ва Обиддин унинг бошига олтин тож кийдиради. Амир Темур тахт томонга юради ва орқа томондан ўтаётиб секин уни уриб қуяди. Тахт бу зарб таъсирида жойидан силжийди. У чиқмоқчи бўлиб юраётганида, соқчининг сузидан кейин тухтайди.

Соқчи: Улуғ шахзодалар Хожа ва Мансур.

Хожа ва Мансур киради. Амир Темур мағрур боқиб туради.

Обиддин: Келинглар, ўғилларим. Мана бу зот Самарқанд шоҳи, бизнинг халоскоримиз улуғ Амир Темур.

Хожа ва Мансур: Халоскоримиз?!

Обиддин: Ҳа, мен унга ҳаётимиз ва шаҳарларимиз мудофаасини ишониб топширдим.

Мансур: Ота! Оббо! Сиз бизни никоҳсиз туғилган бир чиғатойвачча оёқлари остига ташламоқчимисиз?..

Мансур югуриб чиқиб кетади. Хожа отасининг ёнига бориб, қўлини унинг елкасига қуяди.

Хожа: Ота, тўғри иш қилдингиз. Сизнинг мўғуллар билан ҳамкорлик қилишингиз Мансур ва унинг тўдасига ёқмади. Акам сизга содиқлигим учун мени кўпдан бери хушламайди. Ҳаммаси ортда қолди, энди мен улғайдим. Мансур тахт амалдорлари ва барча аъёнлар сизнинг ҳокимиятингизга қарши бўлишини истайди. Уни зиндонбанд қилмасангиз, мени албатта ўлдиради.

Обиддин: Ўғилларим, мени кечиринглар. Мен бетобман.

Обиддин қўли билан юрагини ушлаб, бир бурчакка йиқилади. Хожа бориб уни кўтаради.

Хожа: Отам жон берди. Акамга минг лаънат. Амир Темур сен Мансур ва унинг шотирларини ўлдириш учун қўшин юбор, мен сенга мўғулар яширган Артаксеркс[1] бойликларини ҳадя қиламан.

[1] Артаксеркс I (мил. авв. 465–424) – Форслар шоҳи. Ахеменидлар сулоласидан бўлган Ксеркс I нинг ўғли.

Темур: Сендан бирор нарса керак эмас менга. Обиддин бу дунёда йўқ энди. Мен эса, сенга ишонмайман. Ўз қўшининг олдига жўна. Мен ўзим отангни дафн қиламан. Бу ердан тезроқ жўнаб қол, бинобарин, лашкарим Самарқанд подшолигига Форс шоҳлигини қўшиб олишга шай ҳолда турибди.

Хожа: Менинг ҳам халқ орасида ўз тарафдорларим бор, кўрасан ҳали.

Хожа югуриб чиқиб кетади. Соқчи Амир Темурга қараб юрганида Темур қиличини яланғочлайди. Буни кўрган соқчи қочиб қолади. Ташқарида баланд овозда қўшиннинг даъватлари ва ногора садоси эшитилади. Амир Темур бошчилигида Обиддинни тобутда кўтариб чиқишади. Нўён Бока жанговар ҳолатда кириб, Темур билан саломлашади.

Бока: Ассалому алайкум, Амир ҳазратлари. Биз йўлда кўп қийинчиликлар кўрдик. Шунга қарамай, шаҳарга ниҳоят кириб олдик. Бозорда жуда катта ташвиқот ишлари кетаяпти.

Бока тахтни кўриб ажабланади ва тобутда усти очиқ ҳолатда ётган Обиддинга қарайди.

Темур: Ва алайкум ассалом. Бу ерда нималар бўлаяпти деб ўйлаётгандирсан. Сен кўриб турган тобутда марҳум Форс шоҳининг жасади ётибди. Бу эса, энди бошқарувсиз қолган сулоланинг тахти. Қўшинимга маълум қил, Самарқанд шоҳи эндиликда Форснинг ҳам подшоҳлигини ўз тасарруфига олди.

Шовқин ва қичқириқлар эшитилади.

Қара-чи, нима бўлаяпти у ерда. Мен сени кутиб тураман.

Бока чиқиб кетади.

Яратган эгам, Ўзинг қодирсан. Устозим Сайфиддин Барака ҳазратлари ўлим фариштасининг қуроли қўлимда эканини ва жанг-жадалсиз, қурбонларсиз менга бахт кулиб боқишини айтган эдилар-а.

Бока киради.

Темур: Нима гап экан, Бока?

Бока: Жанг бўлаяпти. Қон тўкилган. Дўкондор ва тожирлар ўғирлигу талончиликлардан жунбушга келмоқда. Шаҳзода Мансур ўз укасининг жонига қасд қилибди.

Темур: Қўшинни ишга сол, жанжалкашларнинг попугини пасайтириб қўйиш керак, дарҳол. Уруш бизнинг ишимиз, форсларга буни уқтириб қўй. Мансурнинг қочишига йўл берманг, у ҳали менинг хизматимни қилади. Форсда ҳам тинчлик ўрнатамиз. Ва мен бу ердан ўтадиган Ипак йўли тармоғини очаман ҳадемай.

4-саҳна: Бока – Темур – Доруға – Нуриддин

Исфаҳон: Амир Темурнинг Исфаҳон яқинида тикланган қаттиқ чодири. Чодир ёпиқ.

Нўён Бока келиб, ёпиқ чодир олдида тиз чўкади ва баланд овозда сўзлайди. Ичкаридан хуфия суҳбат эшитилиб турибди.

Бока: Амирим, менга қулоқ солишингизни ўтиниб сўрайман.

Доруға чодирни пичирлаганча очади.

Доруға: Секин, мен Амирнинг оёғини даволаяпман.

Амир Темур чодир учини бирданига катта қилиб очади.

Темур: Бока, нима бўлди? Ким йиғлаяпти? Анави одамлар ким?

Бока: Улар – Исфаҳон забт этилганидан сўнг ойма-ой тўланадиган солиқларни йиғишиш учун юборган зобитларингиз.

Темур: Қолганлари қани? Мен фақат йигирматачасини кўриб турибман, холос.

Бока: Булар – тирик қолганлари, Амирим.

Темур: Бока, нималар деяпсан? Мен аҳолининг кўнглига йўл топадиган, форс тилида яхши сўзлашадиган икки юз нафар сара зобитни танлаб юборган эдим-ку. Қолганлари қани?

Доруға: Беҳад хавотирдаман, Амирим, ўғлим ҳам улар билан бирга эди.

Доруға тиз чўкиб қолади.

Бока: Саҳарда улар Исфаҳонга киришди. Қалъадагилар уларни шаҳарга киргизганда улар тетик эдилар. Тушдан сўнг шаҳардан олтин тангалар ва пуллардан иборат солиқ тушумини ташиб чиқишаётган пайтда...

Бока ута ҳаяжонланганидан бўғилиб, гапи узилиб қолади.

Доруға: Қачон? Кейин-чи? Тезроқ гапиракол, дўстим.

Бока: ...Ўшанда оломон ичида чиғатой зобитлари мўмина аёлларни шоҳликда хизмат қилишлари учун зўрлаб олиб кетаяпти, деган гап тарқалди. Боз устига, шаҳзода Мансурнинг жосуслари подшоҳ Обиддинни Самарқанд шоҳи ўлдирди, Форснинг ҳақиқий шоҳи шаҳзода Мансур бўлиши керак, деб бақириб-чақиришди. Шу тўс-тўполонда барча юборган одамларимиз ўлдирилди. Фақат ташқарида кутиб турган мана шу солиқчиларимизгина омон қолди. Кўриб турганингиздек, уларни хузурингизга бошлаб келдим.

Доруға: Омон қолганларнинг орасида менинг ўғлим кўринмаяпти. Демак, улар ўғлимни ҳам ўлдиришган. Қасос оламан, ўғлимнинг хунини талаб қиламан! Амирим, агар Сиз энди форсларнинг ҳам шоҳи экансиз, айбдорларни қилмишига яраша жазолашингизни ўтиниб сўрайман.

Темур: Тўхта! Бока, давом эт. Қалъа қай ҳолатда эди? Сулҳ тузган ҳоким-чи? У ўзини қандай тутди?

Бока: Қалъа жангчилари эшикларни ёпиб, тепаликдан туриб қўшинимизга ҳужум қилди. Бошлиқларидан бири шаҳарни мўғуллар билан бўлишмаймиз, деб бақирди. Бу Алибек деган одам эди. Қўшинни Исфаҳон ёнига тўпладим, ҳужум бурғусини чалишга кўрсатмангизни кутяпмиз.

Темур: Исфаҳон, кечагина мен сенга шафқат қилмоқчи эдим, бугун эса сенга нафратим чексиз, тўкилган қонларнинг хунини тўлайсан энди. Қўл остимдаги ушбу шаҳарга ҳужум қилишни буюраман. Шаҳарда уч кун ичида тартиб ўрнатилсин ва қўлида қурол билан бош кўтарганларнинг барчаси дорга осилсин. Шаҳар ҳокими эса, халойиқнинг кўз олдида, катта майдонда дорга осилажак.

Доруға: Амирим, Сиздан ўғлим учун қасос олгани қўшин сафига қўшилишга ижозат беришингизни сурайман.

Амир Темур ҳа деган ишора қилади. Доруға қўлида қилич билан чиқиб кетади.

Бока: Ичингизда бор ғазабингизни тукиб солмайсизми, Амирим? Ёки бўлмаса, нафратингиз тиғи билан қуролланган аскарингиз бўлай, буюринг.

Барча буюк саркардалар сингари Амир Темур ҳам ўз аскарларининг машаққат ва зафарларини баҳам кўрарди. Улардан қатъий интизомни талаб қилар, лекин мажруҳлигига қарамай, уларга бош бўлиб жанг қилар эди. Ҳеч вақт ўз жангчиларини ёлғиз қолдирмасди. У лавозими, бойлиги, ирқи, динидан қатъи назар, барча учун адолат бир бўлишини ниҳоятда синчковлик билан кузатиб борар эди... Бундай ҳукм чиқариш одати, ўз даври энг яхши саркардасининг жасорати ва шуҳрати сингари, унинг жангчилар уртасидаги эътибори ва таъсирининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Темур: Маҳв этгайман. Қатлларимнинг кўплигидан асрлар оша дунёда номимга қора чаплашлари аниқ булса-да! Бугунги мудҳиш, аммо адолатли ишимни ҳамма унутса ҳам, Исфаҳон аҳли ҳеч қачон унутмайди. Бу менинг қасосим бўлади. Жазо шундай қаттиқ бўлсинки, бошқа шаҳарлар аҳллари ҳайрату қўрқинчда қолсин. Токи янги шоҳга ўз шаҳарларини жангсиз топширсин.

Исфаҳон сўзимни икки қилмайдиган, юборган одамларимнинг талабларига бўйин товламайдиган, яъники итоатда намуна бўлсин. Агар менинг бугунги буйруғим ерда қолса, эртага бутун Осиё салтанатимга қарши бош кўтаради. Бока, айт, хун ҳақини олиб, адолат урнатишни кимнинг зиммасига юклай? Барча Форс ерлари менга тегишли бўлишини истайман. Аммо, ўликлар билан тўла шаҳарларни бошқаришни ҳам хоҳламайман. Ягона, равнақ топган яхлит салтанат барпо этишим учун барча шаҳарлар менга бўйсуниши шарт. Бу йўлда Исфаҳонни курбон қиламан.

Бока: Мен тайёрман.

Темур: Қўшинга фармон бер! Амир Нуриддинга айт, у бир томонда кутиб турсин!

Бока ташқарига чиқади ва Нуриддин билан қайтади. Кейин қуролланиш ҳақидаги гапларни эшитади.

Темур: Нуриддин, сенга масъулиятли вазифани топшираяпман. Сен жасур, довюрак, аммо таъсирчан одамсан. Бока ва бошқа шерюрак амирлар сенга мадад бўлади. Ўзинг билан йигирматача ишончли кишиларингдан оласан ва шаҳарга ҳужум қиладиган гуруҳни шакллантирасан. Сенга бериладиган рўйхатда номлари зикр этилган одамлар хавфсизлигини таъминлайсан. Кейин ана шу одамларни Самарқандга йўл оладиган карвон бошлиғига топширасан. Уларга ўз уйларидагидек ғамхўрлик кўрсатилишини тайинлайсан.

Нуриддин: Буюк Амир, тушунмадим. Бу ерга кираётганимда, керак бўлса, уларнинг ҳаммасини қатл этишни хоҳлаётганингизни Бока менга айтган эди.

Темур: Рўйхатдаги эллик нафарга яқин киши иқтидор ва ақлу донишг соҳиблари, нодир касб-ҳунар эгалари – асосан санъаткорлар, кўрувчилар, шоирлар ва файласуфлардан иборат. Улар ёрдамида Самарқандда илм-фан ва маданиятни ривожлантирамиз. Уларга маънавияти ва маърифати эвазига ҳаёт ва меҳмондўстлигимизни тавсия

этаман. Бу кишилар мусулмонми, яҳудийми, насронийми ёки бутпавийми, бунинг фарқи йўқ.

Амир Темур Нуриддиннинг қўлига рўйхат битилган варақни тутқазади.

Нуриддин: Лекин, Амирим, ўз ҳукмингизнинг қатъийлигини айтган эдингиз.

Темур: Бу дунёда ҳамма нарса қатъий. Аммо, Худо ўзи яратган шайтонни ўлдиришни хоҳламади-ку. Бу гап орамизда қолсин: мен насронийлар пайғамбари Исонинг «Кимки қилич ишлатса, қилич билан ўлади», деган гапини эшитганман. Нуриддин, сен қуткаришинг керак бўлган одамлар қўлларида қилич эмас, балки қалам ва сиёҳдон тутган кишилардир.

Амир Темур кийинади ва қиличини белига тақади.
Ҳамма Нуриддин олиб келаётган Форс дубулгасига қарайди.
Темур: Мен кўшинимни айланиб чиқишим керак.

Амир Темур Нуриддиннинг қўлидаги нарсага кўз ташлайди.

Темур: Шоир Ҳофизни топиб, унга кўз-қулоқ бўлиб турасан. Сен уни мижозлари сийрак қовоққоналардан излаб кўр.

Амир Темур ва Нуриддин чиқиб кетади. Отлар дупури, узоқ суҳбат овози ва қўшин ҳайқириғи эшитилади.

IV БОБ

1-саҳна: Бока – Нуриддин – Зобит – Доруға – Темур

Самарқанд: қурилиш кетаётган боғ. Деворнинг бошланиш томонида гумбаз булиб, унинг юқори қисми ярмигача буялган. Бир неча сават, челак, белкурак ва киркалар ёйилиб ётибди. Икки-уч хизматчи иш қуролларини бир-бирларига узатмоқда. Бока ва Доруға қўлларида белкурак тутиб, деворга қараб туришибди; Нуриддин чўтка билан деворга чизиқ чизяпти.

Бока: Ҳа, ҳа (кулади).
Нуриддин: Бока, нега куласан? Кимнинг устидан куляпсан?
Бока: Сен билан ўзимнинг-да. Олтин Ўрда ғолиблари ва фил ўргатувчилар султонини кўрганлар устидан эмас, ҳар ҳолда. Яна кимнинг устидан кулай, бўлмаса?

Доруға Нуриддинга яқинлашади.

Доруға: Дўстим, кулгинг сабабини билдим, сен чўткани қилич ушлагандек тутаркансан.
Нуриддин: Амир Темур чоп деб буюрса, чопаман. Чиз деса, чизаман-да. Шу ҳам кулгили эканми.
Доруға: Бока, етар энди. Бизнинг ишимиз устидан ҳам кулишни бас қил. Амиримиз шаҳримизни дунёнинг энг гўзал пойтахтига айлантирмоқчи эканини яхши биласан. Турли юртлардан қурувчи ва меъморлар йиғиб келинаётганидан мақсад ҳам шу –

Самарқанд шуҳратини оламга ёймоқ. Биз бу борада Амиримиз хизматига камарбастамиз.

Зобит киради.

Зобит: Ҳозиргина ҳайратли бир нарсани кўрдим. Бундан беш кун олдин Амир Темур менга дарё бўйидаги «Боғи жаҳон» деб номлаган янги сарой қурилишида ишлаётган хитойлик рассомга бир халта тилла қуми олиб боришимни буюрганди. Ҳозир ўша ёқдан келаётирман ва...

Бока унинг сўзини бўлади.

Биз қураётган қадамжо ва зиёратгоҳлар, сарой ва қасрлар, масжид ва мадрасалар туфайли келгуси авлодлар бизни кўзларида миннатдорчилик ёшлари билан эслайдилар. «Бизга шундай иморатларни қуриб қолдирган жасур инсонлар бизнинг ота-боболаримиз бўлади», деб фахр-ифтихор этадилар.

Бока: Ўша жойда бир ажойиб қасрга кўзим тушди, демоқчисан-да.

Зобит: Қаср дарвозаси пештоқига «Дилкушо», яъни «Қалб тасаллиси», деб ёзиб қўйилган экан.

Нуриддин: Ҳа, Амир Темур бу саройни кўнглига таскин берувчи Дилғунча хонимнинг шарафига қурдираяпти.

Доруға: Мен ўша хонимни кўрдим. Ёшгина, жуда гўзал ва мафтункор экан. Амир Темур Ҳиндистонга сафаридан олиб келган кишиларнинг маликаси эмиш.

Бока: Сароймулкхоним бу тасаллини чин қалбдан қабул қилганига шубҳам бор.

У гапираётган пайтда Амир Темур билдирмасдан кириб келади ва пана жойда уларнинг гапларини тинглаб туради.

Биз ўзи бугун киммиз, жангчими ё қурувчи? Сипоҳийларимга шуни ҳеч тушунтира олмаяпман. Ҳали жума масжиди қурилиши учун мармар бўлакларини ташиб келишимиз керак, кейин шаҳар марказида кенг чорраҳалар бунёд этиш учун хароба кулбаларни бузишимиз даркор. Қолаверса, бозор қуриш ва сув чиқариш ишлари ҳам бизга буюрилган.

Амир Темур ўша ердаги шох-шабба устига оҳиста ўтирмоқчи бўлиб, камзулини ечади. Уни кўриб қолган барча аскарлар тиз чўкадилар. Амир Темур уларга назар ташлаб, бир гуруҳига ўтириш учун ижозат беради. Сўнг ўнг қўлини сўл қўли устига қўяди ва сўз бошлайди.

Темур: Хўш, жасур жангчиларим, биз жанг майдонида ҳам, тинч қурилиш жабҳасида ҳам бирдек ҳаммаслак биродарларимиз, шундай эмасми? Мен хоҳлардимки, улкан зафарларимиздан сўнг яхшилаб хордиқ чиқаришни ҳам ўзга қўйсак. Бока, ҳарбий юришларимиз ва ғалабаларимиз ўзи ўлига. Лекин биз қураётган қадамжо ва зиёратгоҳлар, сарой ва қасрлар, масжид ва мадрасалар туфайли келгуси авлодлар бизни кўзларида миннатдорчилик ёшлари билан эслайдилар. «Бизга шундай иморатларни қуриб қолдирган жасур инсонлар бизнинг ота-боболаримиз бўлади», деб фахр-ифтихор этадилар. Шундай экан, урушда вайрон қилишни, тинчликда бунёд этишни қойилмақом жойига қўядиган одамлар бир мириқиб дам олишса, нима қилти. Нуриддин, қўшинбошилик ва базмни ташкил қилишни сенга ишондим. Энг мақбул ўринбосарларни танла, ҳиндлардан бўлса янаям яхши.

Қабул маросими жуда чиройли ўтишини ва ёрим Дилғунча хурсанд бўлишини истайман.

Амир Темурнинг туришига ёрдамлашадилар. Нуриддин чиқиш жойигача кузатиб боради.

2-саҳна: Темур – Дилғунча – Доруға – Бока

Самарқанд: Боғи жаҳон, Саройнинг асосий кириш дарвозаси олдида «Дилкушо» деган ёзувни ўқиш мумкин. Дилғунча Амир Темур билан ёнмаён ўриндиқда ўтирибди. Гулдор қимматбаҳо чодир ва атрофга ўралган ипак матоли чойшаб уларни бошқалардан ажратиб турибди.

Темур: Дилғунча, боғимдаги ҳиндона атиргулим, барча гулларимнинг энг гўзали сенсан.

Дилғунча бошини унинг елкасига қўяди.

Темур инсоният ривожига ажойиб миниатюралар, тенги йўқ сирланган сопол идишлар, шеърият ва илҳомга тўла фалсафий асарлар яратилишига имкон яратган ва катта ҳисса қўшган. «Темурийлар Уйғониш даври» деб аталмиш сермаҳсул маданий ҳаракатга асос солган.

Жоним, нимани хоҳлайсан, бажо келтираман.

Дилғунча: Менга атаб қурдирган саройда, хотинларингиз орасида фақат мен саройни бошқариш ҳуқуқига эга бўлай. Сизнинг қалбингиз фақат мен учун очиқ бўлсин, дейман.

Темур: Розиман.

Дилғунча: Нимани кутаяпмиз. Жоним, мусиқачилар ва ўйинчиларни чорланг, ишқ-муҳаббат ҳақида куйласинлар. Боғда кутиб турган ишончингиздаги аҳли аёл ҳам кирсинлар.

Амир Темур қарсак чалади. Мусиқачилар ва ўйинчилар киради, мусиқа янграй бошлайди. Сўнг уч-тўрт ҳинд раққосаси, уларнинг ортидан Нуриддин кириб келади. Зобит билан Бока эса, бошқа-бошқа жойда ўтириб, Дилғунчадан ишорат бўлишини кутмоқда. Ўз навбатида, Доруға киради ва Амир Темур томон боради.

Доруға: Буюк Амир, мен ташвишли хабар билан келдим.

Темур: Фақат бу ерда эмас, Доруға.

Дилғунча дод солганча Доруғани итариб юборади ва Амир Темурга меҳрибонлик кўрсатади.

Дилғунча: Уруш ҳақида энди асло ўйламанг, севгилим, ўтган ишларни унутинг, мен сизни ҳеч қачон ёлғиз қўймайман.

Дилғунча шароб қуйиб кўтаради ва таклиф қилинганларга мурожаат этади.

Дилғунча: Ҳурматли меҳмонлар, келинглар, улуғ Амиримизнинг бизга ушбу ноёб тухфасини бирга нишонлайлик. Бу кун ҳаммамизнинг байрамимиз. Қадаҳларни кўтаринг, мусиқа тинглаб, рақс томоша қилинг, худди менинг мамлакатим Кашмирда ўтиргандек бемалол ёбичиб, хордик чиқаринг.

Раққосалар ва ҳамроҳлар тиз чўкиб тўрибди. Амир Темур уларга ўйнанглар дея ишора қилади.

Темур: Бухоро ва Форснинг севги қўшиқларига, Бекамизни хурматлаб келган ҳинд ўйинчиларининг чиройи ва гўзал раксларига баҳо беринглар.

Куй-қўшиқ ва рақс авжига чиққан вақтда Доруга секин Бока билан гаплашиб олади. Улар Амир Темур томонга яқинлашади. Бока Амир Темурнинг қулоғига пичирлайди. Дилғунча эшитишга улгурмай қолиб, Бокага юзланади.

Дилғунча: Тўхтанг, мен эшитмаяпман.

Мусиқачилар ва раққосалар яна тиз чўкадилар.

Хурсанд эмасмисизлар, дейман? Бока, хоҳлайсанми раққосалардан бирини то байрам якунигача сенга ҳамроҳлик қилишини тайинлайман?

Бока: Жасур малика, сенинг зодагонлигинг Сароймулкхонимдан кейин биринчи ўринда туради. Лекин мен кетишим лозим.

Бока таъзим қилади ва секин чиқиб кетади. Унинг ортидан Доруга ҳам таъзимга эгилади, аммо ҳеч нарса демайди.

Дилғунча: Амирим, Бока отли мўғул нўёни менга сира ёқмайди. У яна беписанд гап отишга журъат қилди. Мен, ахир, маликаман.

Темур: Эшитдим, ўзингни бос, энди ҳарамга қайтиб бормайсан. Шуни сенга айтишим лозим, яъни мана бу муҳташам сарой ҳам, бугунги тўкин базми жамшид ҳам – буларнинг барчаси сенинг эътиборинг ва севгингни қозонишим учун хизмат қилса, дейман. Афсуски, хозиргина ташвишли хабар олдим. Дилғунча, жоним, сен учун барпо этаётган буюк салтанатим хавф остида. Йўлимда жуда катта ғов турибди. Бу ғовни фақат мен кўтариб ташлай оламан. Худойим бу умматни бало-қазолардан омон сақлаш азму шижоатини менинг қалбимга солган, ахир. Отам тушида кўрган самовий кенгликнинг аллақачон ярмини эгаллаб улгурдим. Қолган қисмига эга чиқишимда ҳам Яратганнинг ўзи мададкор бўлгай. Жоним, Дилғунчам, қайтишимни кут. Сен менинг ҳаётим ва қувончимсан. Қай ерларда юрмайин, доимо ўй-хаёлимда бўласан.

Дилғунча: Сиз яна урушга кетяпсизми? Амирим, Сизни йўқотиб қўйишдан қўрқаман. Мен Сизга ҳеч қачон хиёнат қилмайман. Кришнага сиғиниб, дуо қиламан, Сизни ҳамиша соғ-омон асрасин.

Темур: Ўғлим Мироншоҳнинг келишини кут. Шаҳар бошқарувини эса, Амир Нуриддинга топшираман. Сенга кўз-қулоқ бўлиб туришни ва албатта ғамхўрлик қилишни ҳам унга тайинлайман. Худойим сени ўз паноҳида асрасин. Энди мен кетишим керак. Қўшиним кутмоқда.

Амир Темур Дилғунчани қучиб ўпади ва Нуриддин ҳамроҳлигида чиқиб кетади. Нуриддин уша заҳоти қўлида катта олтин муҳр билан қайтиб келади, Дилғунча олдида тиз чўкади ва у билан бирга яна чиқади.

3-сахна: Дилғунча – Сароймулкхоним – Асад – Нуриддин

Самарқанд. Ўша боғ манзараси: ҳамма жой алғов-далғов. Дилғунча қўлларини имо-ишора қилиб нималарнидир гапирмоқда.

Дилғунча: Севгилим кетганидан буён бу боғдан маҳзунлик аримай қолди. Қўллари белимда, лаблари лабимда бўлган тотли кунлар сира эсимдан чиқмайди. Нечун бунча фироқ азобига қолдирдингиз мени, севгилим, Темурбек.

Дилғунча кимнингдир келаётганини эшитиб, жим бўлади. Сароймулкхоним боққа киради ва унинг олдига келади.

Сароймулкхоним: Хоннинг кейинги хотини бўлдим деб, жуда ўзингдан кетиб қолмадингми? «Темурбек Кўрагоннинг ёриман», деб жар солиш, менга – Соҳибқироннинг тунғич рафиқаси Сароймулкхонимга ярашади. Амиримиз сафарда пайтида бу ер менинг ҳукмим остида бўлади. Ҳозироқ ушбу боғ ва кўшкни тарк этиб, саройга бор!

Дилғунча: Йўқ, Амир Темур бу боғни мен учун қурдирганлар ва менга ҳадя этганлар.

Сароймулкхоним: Кўп ҳам ҳаддингдан ошма, Бу саройнинг ягона маликаси мен буламан. Амирим бу ерда бўлганларида ҳам, бўлмаганида ҳам менинг айтганим айтган, деганим деган.

Дилғунча: Хоним, тан олинг, сизнинг бу аччиқ-тизиқ гапларингиз рашк туфайлидир. Бу табиий ҳол, чунки мен ҳали жуда ёшман, чиройлиман ва эр кунглини овлашнинг ҳиндча-кашмирча усулларини биламан. Шунинг учун Амирим мени севадилар.

Сароймулкхоним: Аммо сен Амирни севмайсан. Сен Темурбекнинг салтанати ва бойликларини севасан, холос. Эҳтиёт бўл, гўзал капалак, тақин бу беҳуда ҳаваснинг оташида куйиб, кул бўлмагин. Билиб қўй, Темурбекка садоқатли ҳокимият аъёнлари бошқа бир қаро кўзни қўллаб-қувватлашлари мумкин.

Дилғунча: Мен фақат сизнинг маслаҳатингизга қулоқ тутаман, хоним. Амиримнинг ҳар бир бўсаси эса мен учун бу сарой ва салтанатдаги якка-ягона қувончимдир. Сизнинг тўнғич рафиқа сифатидаги мартабангизни ҳурмат қиламан.

Дилғунча югурганича чиқиб кетади. Унинг ортидан йўл олган Нуриддин саҳнани кесиб ўтади. Ишончли котиблардан бири – Асад эшик зиналари ортидан кўринади.

Асад: Ҳаммасини эшитдим, маликам. Қўйинг, йиғламанг, садқаи кўз ёшларингиз, унинг ўзи ўта кўпол аёл-да.

Сароймулкхоним: Лекин у ёш-да, Асад, у чиройли, у мени Амиримнинг юрагидан бутунлай ўчириб ташламоқчи.

Асад: Маликам, дунёдаги энг чиройли аёл – бу Сиз. Сизга ёмонликни раво кўрган одам ўзидан гина қилсин. Тармаширинхон ҳовлисида хаттотлик илмини ўрганаётган давримда Сизни илк бор кўришга мушарраф булганман. Ўша пайтдан бери Сизнинг тарафдорингизман. Ҳар доим хизматингиздаман. Мен энди бу хинди кашмирини тек қўймайман.

Сароймулкхоним кўзларида ёш билан мағрур ҳолда чиқиб кетади. Асад тасбеҳ ўгириб, «Дилкушо» деган битикли дарвоза ёнида узоқ қарайди.

Асад: Бу дилкушо, дилга таскин-тасалли берадиган боғ эмас, аксинча, дилозор ва дилафгор жой! Маликам учун албатта қасос оламан.

Асад эшик томон юради ва оёқ товушини эшитиб тўхтайди. Нуриддин киради ва саҳнани кесиб ўтар экан, Сароймулкхонимнинг боя қолиб кетган ёпинчиғини олиш учун тўхтайди. Катта бир салтанатнинг мухри, шу салтанат соҳибининг шамшири ва бекаси Сароймулкхонимнинг ёпинчиғини кўтариб юрганидан, яъни шунча масъулият зиммасида эканидан ҳам ғурурланиб, ҳам хижолат тортганча бир муддат туриб қолади. Асад унинг ёнига боради.

Нуриддин: Нима шовқин, Асад, нима қилиб юрибсан?

Асад: Ассалому алайкум, Амир. Мен ҳам эшитдим, лекин бу шамол шовқини экан. Бир нечта қандил тушиб кетибди. Хитойлик меъморга энди нима деймиз экан? Қийналиб кетибсиз-ку. Келинг, хўжам, сизга ёрдам берай.

Асад камзулни ва салтанат муҳрини қўлига олади.

Асад: Мана шу оғирроқларини мен олиб боришаман. Бунча кўп нарсалар билан маликани ҳимоя қилишда қийналиб қолманг, дейманда.

Нуриддин: Бу ёққа қара, Соҳибқирон ҳазратларининг «Амир Темур сўзим» деган даъвати битилган мана бу олтин муҳр энг ишончли қўлларда туриши керак. Ҳали бу ёқда малика Дилғунчани топишим лозим. Амиримиз жангга кетганларига ҳам бугун роппа-роса ўттиз кун бўлди. Мен Амир Темур кўшини сафида туриб мардонавор жанг қилиш ўрнига ҳинд қизидан доимо хабардор бўлиб юришга мажбурлигимдан хунобман-да. Шаҳзода Мироншоҳ тезроқ келиб, ўз жойини эгаллаганида эди. Мен яна ўз биродарларим сафига бориб кўшилардим.

Асад: Амир Нуриддин, мен сизга хизмат қилишдан мамнунман ва бу ишим билан ғурурланаман. Ҳозир эса, яна бир марта маликани кидириб келай.

Нуриддин: Сароймулкхоним сенинг котиблигингга эҳтиёж сезиб турмаганмикан?

Асад: Хоним котиблик ишига бошқа бир хаттотни тайинлаган. У менинг ҳам шогирдим, ҳам қариндошим бўлади. Шундай қилиб, ёшларни аввалбошдан жиддий ишларга ўргатиш, истеъдодини ўстириш, Худо берган иқтидоридан унумли фойдаланиш керак-да.

Улар чиқиб кетадилар.

4-саҳна: Танг – Асад

Самарқанд: Чўпонота тепалиги. Ҳарбий чодирлар қуриниб турибди. Хитойдан келган карвон бошлиги Танг машъалани ўчириб, камарбандини ерга қуяди. Асад киради.

Асад: Ассалому алайкум, Танг. Икки юзта жуда бақувват от ва туяларни сафарга ҳозирлаганингни кўрдим. Офарин.

Танг: Салом, Асадбек. Ҳа сен ҳақсан, сафарга тайёрланаяпмиз. Такламаконни айланиб ўтиб, Хиянга борамиз. Кетишимдан олдин сени кўриб, ташаккур билдиришни ният қилиб тургандим.

Асад: Албатта, мен ҳам дўстинг Асадга хайр демасдан кетиб қолмассан, деб ўйловдим.

Танг: Йўқ, асло бундай бўлмайди. Аниқ биламанки, котиблик ва наққошлик санъатинг туфайли қўлимда жами керакли ҳужжатлар бор. Бу ҳужжатлар барча солиқларни тўлаганимни тасдиқлайди.

Асад: Мен салтанат мухрини Амир Нуриддиннинг ижозатисиз ҳам ишлата оламан.

Танг: Миннатдорчилигим белгиси сифатида юзта соф марварид доналари солинган мана бу халтачани сенга бераман.

Танг халтачани Асадга узатади.

Асад: Йўқ, керак эмас, Танг.

Танг: Тушундим, бу дуру маржонларга қўшиб инъирмата энг сара олмос ҳам совға қиламан.

Танг олмайман деб қўлларини орқасига яшираётган Асадга иккинчи халтачани ҳам узатади.

Асад: Менга бу ялтир-юлтир матоҳларинг керак эмас, Танг. Истасанг, миннатдорчиликнинг бошқа йўли ҳам бор. Айтайлик, мен карвонингда олиб кетишинг учун сенга махсус бир кути бераман.

Танг: Нега махсус экан?

Асад: Ҳа, Танг. Сен махфий равишда бир хотин кишини ўз юртинггача доимо ухлаган ҳолида олиб кетишинг керак.

Танг: Мени хавотирга солаяпсан, дўстим. Гапингдан фитна ҳиди келмоқда. Аввалambор, ким ўша хотин ва мен уни олиб кетиб нима қиламан? Темурбек тасарруфида бўлган Буюк ипак йўлида мени улуғ Амирнинг соқчилари тутиб олмаслигини қандай кафолатлайсан? Мабодо буни Амир Нуриддин билиб қолса-чи? Ахир, ҳозир бу ерларда у ҳукмдор-ку. Агар мени тутиб олса ва қийноққа солса, ҳамма гапни лоп этиб оғзимдан гуллаб қўйишим мумкин.

Асад: Агар тез ва соз ҳаракат қилсанг, ҳеч кандай ташвиш-хавотирга ўрин қолмайди. Карвонингни қўзғат ва дарров йўлга туш. Мени Қусам ибн Аббос мақбараси яқинида кутасан. Ўша ерда сенга гиламга ўралган хотинни ва унинг чегарагача ухлаб кетишига етадиган бир кути дорини бераман.

Танг: Хўп, розиман. Барчасини сен айтгандек қилиб бажараман. Хитойгача бу хотинга мен жавобгарман, лекин унинг ўзига нима дейман? Бу иш менга сира ёқмаяпти. Майли, уни чегарада қолдириб, қўлига ўнта маржон ва беш дона олмос тутқазиб кетаман.

Асад: Йўқ, асло. Сен биронта эпчил хитой жангчисини топиб, бу хотинни унинг ҳарамига сотасан. Гўзал ва офатижонни мўмайгина нархга пуллашинг мумкин. Нима бўлганда ҳам, у ҳеч қачон қайтиб келмаслиги керак. Мен сенга унинг кимлигини олдиндан айтиб қуяй: у Амир Темур саройида яшашдан зерикқан бир аёл. У шу пул билан саройни тарк этмоқчи. Мана бу – салтанат мухри босилган ҳужжат. Соқчиларга ушбу ҳужжатни кўрсатсанг, ҳар қандай тусиқдан бемалол ўтиб кетаверасан. Ҳаммаси бу ерда аниқ-тиниқ ёзилган, фақат ана шу тартибга қарши иш қилмасанг бўлди. Амир Нуриддинга келсак, у Мироншохни сабрсизлик билан кутаяпти. Мен унинг қароргоҳига Дилғунчани сайрга олиб бораман, деб вақда бердим. Аммо у мен қўйиб узатган анор «шарбати» таъсирида аллақачон ухлаб қолган бўлиши керак. Ҳаммасини укдингми? Энди ўзинг танла: бу хотинни ўзинг билан олиб кет ё ташлаб кет. Карвонингда қанча тилла ва қимматбаҳо

буюмлар борлигини унутмасанг бўлди. Қолаверса, қалтис-қинғир ишларингни ёпишда салтанат муҳридан ҳам хуфиёна фойдаланган-сан, буни исботлаш қийин эмас. Хоҳласанг, ортингдан Хитойгача бориб, ўз элинг орасидан сенга қарши маълумотлар берадиган энг бақувват гувоҳларни топаман. Тушундингми?

Танг: Тушундим. Айтган одамингни карвонимга оламан.

Асад: Хитойгача олиб борасан. Уни қайтиб ҳеч ким кўрмаслиги керак. Мана бу унинг салтанат сарҳадидан чиқишига ижозат берувчи ҳужжат. Унга босилган муҳр Амир Темур номидан эканини тасдиқлайди.

Танг: Мен карвонимни йўлга шайлаб, Шоҳи Зинда ёнида сени кутаман. Хайр.

Танг кетади. Асад ҳам хайрлашади ва югуриб чиқиб кетади.

V БОБ

1-саҳна: Роҳиб Иоанн – Темур – Доруға – Сендералибей – Саид Иброҳим – Саид Ҳасан – Нуриддин – Бока

Грузия: Нахчивон ибодатхонаси ичкариси. Доминиканлик роҳиб Иоанн ибодат қилаяпти. Эшик очиқ, унга катта сим галвир тутилган. Амир Темур киради. От ёлли найза ушлаган ва уч рангли байроқ кўтарган соқчилар кириш эшигини ўраб олган.

Иоанн: Татарлар шоҳи!

Темур: Мен Самарқанд ҳукмдори Амир Темурман. Гапингни тушунмадим.

Амир Темур ва Доруға қўлларида қилич билан хонани кўздан кечиришади.

Шоҳингиз Буғрот сунбуладан бошлаб менга тобедир. Мен унга ўзининг Тифлис тахтини қолдирган эдим. У яшаш учун қароргоҳимдан сенинг черковингга кўчибди-да. Бу жойнинг номи нима ва сен кимсан, насронийлар роҳибимисан?

Доруға Амир Темур турган жойга баланд бир курси олиб боради.

Иоанн: Амир Темур, бу ер насронийларнинг Нахчивон ибодатхонаси, мен эса, доминиканлик роҳиб Иоанн учинчи бўламан. Биз Исо Масиҳ давомчиларимиз. Жуда кўп хонликларни жанг ва қилич билан забт этганингдан ҳам, душманларингга нисбатан қаҳринг қаттиқлигидан ҳам хабардормиз. Руслар ерини Олтин Ўрда хонидан озод қилганинг ва мўғулларни доғда қолдирганинг ҳақида яхши биламан. Мусулмонларни қўлловчи ва насронийларга ёрдам берувчи ҳиммат-ли зот эканингга ҳам ишонаман. Лекин биз шу пайтгача умид қилганларимиздан фақат ёмонлик кўриб келяпмиз. Шу боис ҳар қандай салтанатдан ўзимизнинг мана шу черковимизни ва Худомиз Исо Масиҳни афзал деб биламиз.

Темур: Мening мусулмон эканимни биласанми?

Иоанн: Ҳа, Амир, биламан. Лекин мен ўз фикрим, эътиқодимда собит қоламан. Ҳаётим ва қалбимни сақлайдиган зот Исо Масиҳдир.

Темур: Ёмон мусулмон яхши насронийдан аъло, деб сенга зўравонлик қилаётганим йўқ. Сен мен ўйлаган одамга ўхшайсан. Доруға!?

Доруға: Ҳа, Амирим, худди ўша киши.

Доруға бармоғи билан девордаги чормихга қоқилган Исо тасвири акс этган бутни кўрсатади.

Темур: Тўғри, Исо Масиҳ бизнинг ҳам динимизда бор. Сен Худо деб билган бу тасвирни ўз уйингга илиб қўй. Бизнинг динимизда ушбу зот Исо пайғамбардир. Шунинг учун биз сизлар қилаётган амалларни куфр деб биламиз.

Роҳиб Иоанн Исо тасвири олдида тиз чўкиб, хавода қўли билан хоч белгисини чизади. Сўнг иконани олиб кетади.

Доруға: Амирим, элатишга ижозат этинг: Сизнинг қабулингизни элчилар ва хабарчилар интиқлик билан кутмоқда.

Темур: Айт, навбати билан биттадан киришсин.

Доруға Амир Темур курсиси устида соқчи тутиб турган байроқнинг чигалини ёзади ва йўл-йўлакай чиқиб кетади. Сўнг саллали бир кишини бошлаб киради.

Доруға: Сендералибей, Турк султонининг элчиси.

Элчи Амир Темур ёнига чуқур таъзим қилиб борганча, бир оз вақтдан сўнг бошини кўтаради.

Сендералибей: Турк султони Боязид Йилдирим виждонсиз ҳукмдор. У Сиздан ўзининг насронийларга қарши юришларига халақит бермаслигингизни талаб қилмоқда. Константинополь шаҳри ва унинг бозорларини қўлга киритишига йўл беришингизни истайди. У сизнинг ёнингизга келишини айтди. Узр, агар талабларини рад этсангиз... Кечирасиз, мен фақат хабар етказувчи бир элчиман, холос.

Темур: Сизлар салтанатим элчисига қандай муомала қилган бўлсангиз, мен ҳам сизларга нисбатан шундай йўл тутаман. Доруға, кейингисини чақир.

Доруға Турк элчисини олиб чиқиб, бир оздан сўнг кокилли қалпоқ кийган одамни бошлаб келади.

Доруға: Саид Иброҳим, Сурия, Миср ва Мамлуклар султони Фаражнинг элчиси.

Саид Иброхим: Миср ва Сурия султони, Аллоҳнинг қули Фараж Сиздан Мардивон ва Мосулни қуткаришингизни талаб қилади. У Сизни Месопатамия ва Туркияга қарши барча низолардан сақланишдан огоҳлантирмоқда. Акс ҳолда...

Темур: Кейингиси.

Доруға тезлик билан Саид Иброҳимни кузатиб чиқади ва қирғиз қалпоқ кийган кишини бошлаб киради.

Доруға: Саид Ҳасан, Месопатамия ва Бағдод султони Аҳмад Жалойирнинг элчиси.

Саид Ҳасан: Бағдод халифасининг меросхўри, менинг Амирим сиздан Ҳамадон ва Қазвин вилоятларини қайтаришингизни сўрайди. У сиздан Сурия ва Туркияга қарши юришларида бундан кейин ҳалал бермасликни талаб қилади.

Темур: Агар йўқ десам-чи?

Саид Ҳасан: Султонимиз сизни омон қўймайди.

Темур: Мени омон қўймаслик, мени маҳв этиш, мени йўқ қилиш. Ўйламай гапирадиган одамлару золим ҳукмдорларнинг бетайин гапи бу. Ваҳоланки, бу оқсоқ Амир уларни жазолаш учун Аллоҳ томонидан юборилганини ҳали билмайдилар.

Темур (Доруғага қараб): Кенгаш ўтказишимиз лозим. Бор, бизни кутиб олган насронийлар роҳибини топиб кел.

Доруға чиқиб, роҳиб Иоанн билан кириб келади.

Темур: Қулоғим сенда. Буғротхон сени Византия ва унинг ён-атрофини яхши билади, деб айтганди. Аввало, Туркlар ҳақида гапириб бер.

Иоанн: Боязид – жасур ҳарбий саркарда. Душманлари унинг жуда тезкор ва ҳаракатчанлиги учун «Йилдирим», яъни «Чақмоқ» деб лақаб беришган. Европа қироллари унга қарши катта қўшин жўнатган ва улар жангда мағлуб бўлган. У Сербия, Греция, Венгрия қиролликларини забт этган бўлиб, эндиликда Константинополга ҳужум қилишга ҳозирлик кўрмоқда. Боязидни кўп сонли қўшин ва жуда яхши куролланган гуруҳлар қўриқлайди. Унинг чор-атрофи пиёда сарбозлар ва зирҳли отлиқлар билан ҳимояланган.

Темур: Менга айтган гапларинг Палмирдан Дамашққача, Бурсадан Бағдодгача бўлган йўллардан суфий дўстларим юборган маълумотларни яна бир бор тасдиқлаяпти. Мени тушунгандирсан, руҳоний. Мен адолатни қарор топтирмоқчиман. Энди Сурия ҳақида сўзла.

Иоанн: Султон Фараж жаноблари бой ва йирик шаҳарларнинг эгасидир. У Мисрнинг ҳам султони. Унинг кўплаб қароргоҳлари ва мамлуклардан иборат кўп сонли отлиқ қўшини бор. Унинг ўзи ҳам мамлукдир. Айтишларича, Дамашқ – эгаллаб бўлмайдиган пойтахт. Ҳалаб шаҳри ҳам барча ҳужумларга бардош берадиган қалъа эмиш.

Темур: Худога ишонасанми, роҳиб?

Иоанн: Бутун вужудим билан! Худо битта ва у уч кўринишда: Ота Худо, Ўғил Худо ва Муқаддас Руҳ.

Темур: Бу насронийларнинг ақидаси. Лекин биз, мусулмонлар учун Худо – ягона, Аллоҳнинг Ўзидир. Баъзида сендан фикрингни билгим келади. Нима учун бир фақир ва чўлоқ одам шундай улкан қўшинни бошқариши, барча шоҳу қироллариинг салтанатини тормор қилиши, умри давомида учрашган не-не билимли-илмли зотларни ўзига жалб эта олиши мумкин... Балки у, насиб этса, бани башар қалбини эгаллаб, бутун дунёни ҳам забт этар, нима дейсан?

Иоанн: Ҳа, агар буни унга раво кўрса. Сизнинг тилда айтганда, насиб этса.

Темур: Бу одам Худо томонидан юборилган. Раҳмат сенга, роҳиб.

Амир Темур кулади ва ташқаридаги овозни эшитиб кулгидан тўхтайди. Эшик очилиб, Нуриддин кириб келади. Амир Темурга яқинлашиб, тиз чўкади ва унинг қўлини ўпади.

Нуриддин: Амирим, қабулингизга етиш учун тун-кун йўл юрдим. Самарқандда тинчлик-осойишталик, карвонлар қатнови даюм этаяпти, ўғлингиз, оила аҳлингиз ва Сароймулкхоним соғ-саломатлар. Шаҳзода Мироншоҳ шаҳар бошқарувини ўз қўлига олган. Уларнинг барчалари Сизнинг соғ-омонлигингизни тилаб, дуодадирлар. Халқ эса, сизнинг йўқлигингиздан хавотирда.

Темур: Одатда, яхши хабар олиб келган элчи доим яхши кутиб олинган, Амир. Мен сени яна кўриб турганимдан жуда хурсандман. Сенинг мардлигинг биз кутаётган улкан жанглар олдидан катта совға бўлади. Бор, қўшинининг бир қанотини бошқараётган Нуён Бокага ёрдам бер.

Нуриддин эшик томонга қараб кетаётганида, Амир Темур уни чақиради.

Темур: Нуриддин, бирор нарсани унутмадингми? Малика Дилғунча ҳақида гапирмадинг-ку. Мен унга кўз-кулоқ бўлиб туришингни буюргандим. Сукутинг мени хавотирга солаяпти. Кел, қуркмасдан гапир. Йўлга чиқаётганингда унинг кайфияти яхшимиди? Хафа эмасмиди? Мен ҳакимда унга гапириб бердингми? У менга ишқий мактуб бериб юбордими, кўрсатмайсанми?

Нуриддин: Амирим, Дилғунчадан ҳеч қандай хабар йўқ. Самарқандни тарк этишдан анча олдин унга салтанатингиз ҳакида сўзлаб бергандим. Кейинги пайтда малика кўринмай колди. Менинг хаттотим Асад уни охирги марта учраттан экан. Менинг хукмронлик вақтим тугаб, тахтни шаҳзода Мироншоҳга топширганимдан сўнг ҳам уни кўп қидирдим. Аммо, бари беҳуда, ҳеч ким уни кўрмаган. Шундан сўнг шаҳзода уни излаб топар деган умидда Сизнинг хузурингизга қайтдим. Бу ҳакда билишни хоҳласангиз, яқин орада хабарчи янгилик олиб келади, Амирим.

Темур: Нуриддин, сен доимий ҳаракатдаги қўшин жангчиси эмассан, шундай экан, бу ёққа йўлга чиқишга шошилмасдан, унинг келишини кутишинг керак эди. Дилғунчадан узоқда айрилиқ азоби ва рашк ўтида қанчалик ёниб яшаётганимни ўйлаб ҳам кўрмагансан.

Нуриддин: Амирим, мен биринчи галдаги мақсадингиз қўшинимиз ғалабаси бўлса керак, деб ўйлабман ва шу ғалабага шахсан ҳисса қўшишга шошилиб адашибман. Сизни яна кўраманми деб ҳовлиқиш ва хавотирда ҳам эдим. Мироншоҳ келгач, маликани албатта излаб топишига ишондим, шу боис бир оз орқанги бўлганим рост.

Амир Темур бир четда кутиб турган роҳибга яқинлашади.

Темур: Кўряпсанми, насроний роҳиб, не-не бақувват қўшинларнинг кулини кўкка совурган, Худо томонидан юборилган, енгилмас номини олган қудратли бир зот баъзан ожиза аёл сабабли қанчалик ғамга ботиши мумкин. Дорўға, Самарқандга борадиган барча ҳабарчилар малика Дилғунчани қидирсинлар ва бу фармоним ҳакида Мироншохни огоҳлантирсинлар. Самарқандга борганимда, малика мени кутиб олмаса, қидириб топа олмаган барча масъулларни қатл қилишга буюраман. Ўҳ, Нуриддин, мени қанчалар ранжитдинг-а.

Нуриддин: Амирим, ор-номусдан эзилиб кетяпман. Олдимизда турган биринчи хужумдаёқ Сиз учун ўзимни қурбон қиламан. Мана, менга топширган салтанатингиз муҳри. Ундан фойдаланмадим.

Нуриддин Амир Темурнинг пойига йиқилиб, салтанатнинг олтин муҳрини топширади ва эшик томон юради. Лекин Амир Темур уни чақириб олади.

Темур: Тўхта, Амир Нуриддин. Мен сени ҳарбий кенгашда иштирок этишинг учун бир оз ушлаб қоламан. Доруға, Бокани чақир.

Доруға чиқиб чақиради.

Доруға: Бока, Бока, Нўён Бока.

Бока киради ва эшикни очиқ қолдиради.

Бока: Амирим, Византия элчиси интиқлик билан қабулингизни пойлаб турибди.

Темур: Кутяпман. Айт, кирсин.

Бока ишора қилади. Хонага қалпоқли киши кириб, Амир Темур олдида бош кийимини ечади. Амир Темурга таъзим қилади. Доруға унинг ортидан кириб, эшикни ёпиб қўяди.

Шатоморан: Жаноб Темурбек Кўрагон, Константинополдан Сизнинг зодагонлигингиз ва қадр-қимматингизга тасанно айтгани келдим. Мен Франция қиролининг содиқ кишиси, рицар Шатоморан[1] бўламан. Мен император Мануил Бизанс, император Требизанс, Дож, Вениз ва соҳибим маршал Франс Биску номларидан Боязид ва унинг тарафдорларига қарши курашда бизга ёрдам беришингизни илтимос қилиб келдим.

Темур: Аввало, бир-биримизни яхшилаб билиб олайлик, олийҳиммат жангчи. Мен мусулмонман, сизлар эса, насроний. Мен сизларга қарши урушмай, мусулмон подшосига қарши курашмоқдаман. Шундай экан, нега биз ишончли ҳамкор бўла олмаймиз? Саволим Европа қиролига тегишли, лекин сен бу ҳақда нима деб ўйлайсан, жаноб?

Шатоморан: Менинг ўйлашимча, катта оға, ғарбга қилган биринчи муваффақиятли юришингиз биланоқ Усмонлилар салтанатини енгасиз. Боязид жасур ва мағрур инсон. У сизни ҳаёт-мамот жангига чорлаяпти. У ўзини Ислом дини ғолиби деб атайди.

Темур: Бу тўғри. Суфий бирodарларимиз ҳам Боязид барча масжидларда ўзини туркларнинг қонуний ҳукмдори деб хутба ўқитишга мажбур қилаётгани ҳақида огоҳлантиришди. У мен эгаллаган ерларни қайтариб олмоқни мақсад қилибди. У Самарқандни ўзининг оромгоҳига айлантириши тўғрисида сафсата сотишгача бориб етибди. Биламан, у Бағдод ва Дамашқ султонлари билан бирга менга қарши уруш очишга анчадан буён қизиқиб қолган.

Бока: Мақтанчоқ Боязид. Туркларнинг биринчи ҳукмдори – бу Амир Темур Кўрагондир.

Темур: Боязид менга қарши жанг қилишга отланганининг бир канча сабаблари бор. Мен бу сабабларни сенга тушунтириб бераман, фаранг элчиси. Хитой, Ҳинд ва Форсдан келаётган барча моллар аввал Самарқанддан ўтади. Сўнгра Европа бозорларига Византия ва Сурияdан ўтиб боради. Мамлакатингизга борадиган тўқ-қизил матолар, деворга осиладиган гиламлар, қимматбаҳо идишлар ўша йўл орқали

[1] Шатоморан (1352–1429) – француз давлат арбоби.

олиб борилади. Жангчиларимга пул тўлаб, уларни саройлар, бозорлар, йўллар қуришга жалб этяпман. Буларнинг барчаси солиқлар эвазига амалга ошади. Шу боис мен ўзим ҳукмронлик қилаётган барча ерларда карвонлардаги моллардан ҳам солиқ оламан. Насронийлар менинг душманларим эмас, аксинча, улар харидорларим, тожирларимдир. Боязид ўзига фойда келтирадиган шаҳарлар ва ҳудудларда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлашни режалаштирмоқда. У мен очган Буюк ипак йўлидан карвонларнинг Европа давлатларига фақат ўз манфаатлари асосида ўтиб-қайтишига эришиш ёки бу йўлни бутунлай ёпиб қўйиш чораларини қидирмоқда. Мен Европага йўл очиш учун Боязидга қарши жанг қиламан. Бу ҳақда насронийлар қиролларига хабар бер. Уларни ҳимоямга олишим учун ўз тасарруфларидаги денгиз бўғозларини кемалари билан тўсиб қўйишлари, Боязид ва унинг тарафдорларига сув йўлларидан фойдаланишга имкон бермасликлари шарт. Сени йўллаган қиролга бориб айт, насронийлар билан элчилар алмашинувини йўлга қўямиз. Қиролинг билан Усмонли туркларига қарши курашиш чора-тадбирлари ҳақида маълумот алмашамиз. Энди кетишинг мумкин.

Шатоморан: Бутун умидимиз Сиздан, Амир Темур жаноби олийлари. Ўзаро ҳамкорликдаги саъй-ҳаракатларимизни кечиктирмай бошлашимиз лозим. Чунки Боязид барча кучларини бизга қарши қўйган. Хайр, жаноби олийлари.

Темур: Хайр, олийҳиммат жангчи, сен билан яқин орада кўришишимизга умид қиламан.

Шатоморан таъзим қилиб, чиқиб кетади.

Доруға: Насронийлар билан ҳамкорлик! Мен бунга тушунмайман ҳам, ишонмайман ҳам, Амирим.

Темур: Ҳа, насронийлар билан ҳамкорликда иш тутамиз. Иншоаллоҳ, бу ҳамкорлигимиз фақат тижорат мақсадида бўлгай, бильакс дин йўлида эмас. Боязид қароргоҳида ҳам насронийлар бор. Бу мунофиқ «Ислом динининг ғозийсиман» деб ҳар жойда оғиз кўпиртиради-ю, ўзи насронийлар маликасига уйланиб олган. Келинглар, у ҳақдаги фикрингизни билмоқчиман.

Доруға, Бока ва Нуриддин Амир Темур ёнига йиғиладилар.

Доруға: Боязид – забардаст лашкарбоши. У Никополда насронийлар билан жанг қилганида ўзининг янги пиёда аскарлари билан муваффақиятга эришган. У шиддатли ва қилични жуда моҳирлик билан ўйнатадиган саркарда. Унинг Месопотамия ва Суриядаги ҳамкорлари кўп.

Бока: Амирим, бизнинг қўшинимиз Сурия, Месопотамия ва Усмонли туркларининг лашкарлари билан бир вақтнинг ўзида жанг қила олмайди. Агар улар Боязид ёрдамида жанг қиладиган бўлса, биз ҳам самфимизни кенгайтиришимиз талаб этилади.

Нуриддин: Сурия мамлуклари тасарруфида жуда яхши таъминланган отлиқлар бор. Улар Ҳалаб шаҳрининг мустаҳкам қалъасига қочиб кириб олган ва ҳозир бизга қарши ҳужумга шай ҳолда турибди.

Темур: Мамлукларнинг шуҳрати ҳали ўзларига жуда қимматга тушади. Бағдод султони Аҳмад бойлик кетидан қувиб, ҳасису зиқна

бўлиб қолган. Унга умуман ишониш керак эмас. Яхшиси, уни Бағдоддан хайдаб чиқарамиз. Биз бу учала юзсиз султонни ҳам ер тишлатамиз. Уларнинг мақталган қўшинларини хасдек титиб ташлаймиз. Шундан сўнг биз ғарбга томон Ипак йўлини узайтирамиз. Буларнинг барчаси Самарқанд аҳли ва бутун салтанатим фуқароларининг яхши яшашлари учун қилинажак ишлардир.

Қани, Туркиянинг Сиваз шаҳрини олиш учун қўшинни жангга ҳозирланг. Мен жосусларимга Арманистон мамлакатини Усмонли туркларидан муҳофаза қилишим ҳақидаги хабарни етказишларини айтай. Биронта насроний Боязид томонига ўтиб кетишига йўл қўймаслигимиз керак. Акс ҳолда, кечирмайман.

2-саҳна: Кавказ

Даланинг бир томонида Амир Темурга, иккинчи томонда эса Боязид Йилдиримга тегишли чодирлар.

Амир Темур чодирдан чиқади. Дарё ёнига келиб ўтиради ва чақиради.

Темур: Ҳов, у ердагилар. Ҳов, туркlар.

Боязид чодиридан чиқиб, дарёнинг нариги томонида турибди.

Боязид: Татар, менда нима гапинг бор? Мен сени эгасиз бир жойда гувоҳларсиз учрашишга чақираман. Рози бўлсанг – шу.

Темур: Одатимга кўра, душманимга доим жангдан олдин ўзига келиб олиши учун илтифот кўрсатаман. Жангда ҳамтовоқларинг билан бирга жон беришни истамасанг, қочиб кетишингга имкон бераман. Кетасанми?

Боязид: Эсингни еб қўйибсан. Сен манфур қария, сассиқ отбоқар, жирканч мўғулнинг никоҳсиз зормандаси. Мен эса Боязид Усмонли, Никополь насронийларини тор-мор этган музаффар саркардаман, эртага Трабзон ва Константинополнинг ҳам қироли бўламан. Мен туркларнинг энг улуғ хони, хоконiman. Месопотамия ва Сурия араблари ҳам мен билан бирга. Менинг пиёда жангчиларим дунёдаги энг кучли қўшин. Улар яничарлардир. Сен бор-йўғи бир ҳовуч отлиқлар тўдасининг бошлиғисан, холос. Умрингда арзимас бир нечта юришда қатнашиб, жангни ўз фойдангга ҳал қилганингдан кеккайиб юрибсанда.

Темур: Эй Усмонли манман. Сен арзимас юриш деб атаганинг – Месопотамия ва Форс шоҳлари қўшинини тор-мор қилиш, шимолда Ҳинд, Кавказ ва Олтин Ўрдани яксон этиш – сенингча булар шунчаки кичкина натижами? Сен ўзинг бир қашшоқ денгизчининг боласисан. Вазиятга қараб доим буқаламундек ўзгариб турасан, яна мусулмонман, деб оғзингдан тупук сочасан. Кўрдингми, бундай ҳақоратомуз оҳангда гаплашиш ҳеч кимга ёқмайди. Аввало, Ипак йўлининг эгаси менман ва сен мени ғарбга юришимдан қайтара олмайсан. Охирги марта яхшилик билан огоҳлантираман, чунки мусулмон эканингни ҳурмат қиламан, мен билан ёвлашиш йўлидан қайтсанг – омон қоласан.

Боязид: Агар Арзирумни олмоқчи бўлсанг, сен билан сўнгги нафасимгача жанг қиламан. Мен сенга ҳатто кемалари билан ёрдам бераётган насронии ҳамкорларинг тоифасидан эмасман. Мен сендан ҳам, жангчиларингдан ҳам, ўзинг билан олиб келган ҳинд филларидан ҳам

кўркмайман. Сени бутун дунёга хоким бўлади деб ишонадиган, сенинг марҳаматинг соясида юрган суфий бироларингга тупурдим. Трабзон ва Византияни қўлга киритсам, ўшанда кўрасан: тожирларинг синади, карвонларинг харов бўлади, хамкорларинг бегоналашади. Сенга лаънат бўлсин, ярамас татар.

Темур: Сенга саломатлик бўлсин. Сенга саккиз кун мухлат бераман!

3-сахна: Боязид – Ҳасан оға

Арманистон: Боязид Йилдиримнинг чодири.
Боязид харита тасвири туширилган муъжаз гилам ёнига бориб утирады. Унинг ёнида яничарлар бошлиги Ҳасан оға турибди.

Боязид: Жангга тайёргарлик кўришни ўғилларимга айтдингми?

Ҳасан оға: Бу янгиликни эшитиб, шахзодалар бехад хурсанд бўлишди. Аллақачон қилич-қалқонлар шай ҳолатга келтирилган.

Боязид: Бу хурсандлик ёшларнинг беғамлигидан, ўз вақтида биз ҳам шундай эдик. Тўғрими, Ҳасан оға? Яничарлар ва сипохларимиз Сербия ерларини истило этишда синовдан ўтган. Ҳамма ўз вақтида белгиланган жойда бўлиши шарт. Анқара мудофаасини мустаҳкамлаш ишларини тезроқ тугатиш лозим.

Ҳасан оға: Фармойишларингиз бажо келтирилади, Султоним. Барча кучлар Анқара мудофаасини мустаҳкамлашга, унинг теварак-атрофини ҳимоя қилишга сафарбар этилади.

Боязид: Темур тарафига ўтаётган бу насроний итлари нима дейишмоқда? Менга Темур билан жангда бетараф бўлиб қолишга ваъда берган Византия, Генуя ва Венециядагилар ўзларини қандай тутмоқда?

Ҳасан оға: Худо урсин уларни, византияликлар Сизнинг ва аждодларингизнинг шаънига иснод келтирди. Генуяликлар Темурнинг байроғини кўтарди. Шаҳарликлар эса, жангда Темурбекнинг ғалаба қозонишини Муқаддас Софиядан илтижо қилиб сўрашаяпти.

Боязид: Бир кун келиб, никохсиз мўғулга муҳаббат ва садоқат кўрсаттанлари учун бу насронийларни қаттиқ жазолайман.

Ҳасан оға: Душманларингиз сизга «Йилдирим» деб бежиз ном бермаган. Сиз чақмоқ деган номга жуда лойиқсиз. Албатта, Темурни енгасиз ва у қўшинлари билан бирга очлиту хор-зорликда ўлиб кетади.

Боязид: Мен энг қудратли қўшинга эгаман ва мен ўз еримдаман. У эса, Самарқанддан жуда олисда, ҳадемай отлари сувға ва хашакка зор бўлади. Яничарларим менга содиқ ва мен уларни, ҳар доим бўлганидек, бу гал ҳам тўғри йўлга, ғалабага бошлайман. Ҳасан, бу Амир барча орзуларимни чилпакка чиқармаса бўлди, ишқилиб. Чунки мен унинг Гуржистонни забт этганини эшитдим. Бундай ғалабага эришиш – осон иш эмас, ҳар ҳолда.

Ҳасан оға: Уни кўяверинг, Султоним. Мана, жасур деб сизни айтса бўлади. Сиз ҳамиша ғолиб келгансиз ва бу гал ҳам зафар Сиз томонда.

Боязид: Албатта, лекин эҳтиёткорликни қўлдан бермаслик. Оға, Миср ва Сурия султонларига хабар юбор. Темур Сивас шаҳрида кўриниши ва Анқара томонга юриши билан унга хужум қилишни бошласинлар. Уни қўлга олиб, қозиққа ўтказсинлар.

Ҳасан оға: Қўшинни Анқара жанубига жойлаштиришимиз шартми?

Боязид: Фойдаси йўқ. Сивасдан Анқарагача фақат битта йўл орқали борилади. Жануб томон тоғликлардан иборат. Қўшин у ерда қийналади. Қара, тоғларнинг мана бу жойларида ҳатто чўпонлар ҳам юра олмайди. Кўрдингми, Темур Сивасдан Анқарага қайси йўл билан боришини кузатиш лозим.

Боязид Ҳасанга харитани кўрсатаяпти.

4-саҳна: Темур – Доруға – Нуриддин – Бока

Грузия: Темур жангчиларининг чодири.
Доруға, Нуриддин, Бока ва Темур кенгашаяпти.

Доруға: Одамларимиз шовқин қилаяптилар. Улар душманларимиз ҳаракатини ўрганишибди. Форслар билан бўлган жангдаги ҳолат яна такрорланяпти.

Бу жангни мен шатранж ўйинига ўхшатаман. Мен ўйинни Боязид пиёдаларини олишдан бошлайман. Ҳалаб, Дамашқ ва Бағдодни бўйсундираман. Кейин бир сакраш қилиб, тоғдан ўтиб оламан. Қарабсанки, икки шоҳ юзма-юз турибди. Шунда ғолибни Аллоҳ танлайди.

Темур: Мен қаерга борсам, улар мени кузатиб юришибди. Мана, ғалаба режаси. Мен Туркияга юриш қиламан. Боязид мени Анқарада кутади. Мен эса, Сивасни оламан-да, жануб томон ҳаракатланиб, Сурия томон юраман, Дамашқни ва йўл-йўлакай Ҳалабни ўзимга бўйсундираман. Месопотамияни кесиб ўтиб, Бағдодни ишғол қиламан. Энг муҳими, бу ҳудудларни жангсиз қўлга киритаман. Боязидни қўрқитиш учун Сивасда тураман. Боязид ўз салтанатининг шарқий қисмини қутқариш учун ортга қайтади ва мен унга қарши жангга кираман. Олдин пистирмада беркиниб туриб, сўнг тоғларни айланиб ўтаман-да, Анқарани босиб оламан. Буларнинг барчаси Боязид мени ҳали излаб, тополмай юрган бир пайтда содир бўлади. У ўз йўлини ўзгартиради ва ҳеч кутилмаган жойда, қўшинлари энди қайтиб кета олмайдиган манзилда бизга дуч келади. Бу пайтда унинг қўшини чарчаб, ҳолдан тойган бўлади.

Доруға: Лекин, тоғлардан ошиб ўтиш осон эмас.

Темур: Бу бизга ҳеч бир қийинчилик туғдирмайди. Шундайми, Бока?

Бока: Албатта, Амирим, Олтойда туғилган, тоғли жойларда осон юрадиган гуруҳни фармонингизга кўра ўша ерга юбораман. Улар тоғ орасини очиб, йўл ҳозирлайдилар. Сиз бошчи бўлиб турсангиз, шубҳасиз, у ердан осон ўтиб кетамиз.

Темур: Бу жангни мен шатранж ўйинига ўхшатаман. Мен ўйинни Боязид пиёдаларини олишдан бошлайман. Ҳалаб, Дамашқ ва Бағдодни бўйсундираман. Кейин бир сакраш қилиб, тоғдан ўтиб оламан. Қарабсанки, икки шоҳ юзма-юз турибди. Шунда ғолибни Аллоҳ танлайди.

5-саҳна: Боязид – элчи Сулаймон – элчи Аловуддин

Анқара: сарой олди, Боязиднинг ҳарбий чодири.
Боязид совут кийган, белига қилич тақкан ҳолда турибди. Биринчи элчи ўзини таништиради.

Боязид: Мен сени танийманми, сипоҳий?

Сулаймон: Сулаймон, сипоҳий Сулаймонман, буюк Султоним. Суриядан келдим.

Боязид: Мен Темурнинг жангчилари султон Фараж мамлукларини қандай қилиб яксон қилганини тушунмаяпман? У Дамашққа қарши қўшин юборишга журъат қилибди-да.

Сулаймон: Мисрда Султон Фаражнинг мамлуклари тирқираб қочиб кетишди. Улар мағлуб бўлгач, Темур Ҳалаб, Дамашқ ва Баалбак шаҳарларини ўз қўл остига олди. Бу Аллоҳнинг бизга бемисл азоби ва жазосидир.

Боязид: Темурнинг қонга ташна шер каби биз томонга келишини зийрак овчидек пойлаб турдик. У Сувайш каналидан ўтганида Месопотамиядан келган аскарлар йўлни тўсишди. Мен барча аскарларим билан унга қарши жангга кетяпман. Сипоҳий Сулаймон, мен сенга Бағдод жангчиларини хабардор этиш вазифасини топшираман. Улар Малатия олдидаги чегарадан огоҳ булиб турсинлар.

Иккинчи элчи чанг-тўзондан униққан либос ва синиқ совут кийган ҳолда чодирга киради.

Аловуддин: Султон, Аллоҳнинг қаҳрига қолдик. Тўғрисини тан олиб айтишим керак, Темур ярим тунда Бағдодни эгаллади. У пайтда жангчиларимиз уйқуда бўлган, лекин Темурнинг қўшини уларга ҳужум қилмабди. Шунчаки ҳарбийларимизнинг барини қуролсизлантириб, кечки овқатга хабарчи кабутарларимизни пиширib беришибди. Бу кабутарлар Султонимизнинг ипак матоли нафис қоғозларга битиладиган хатларини етказгувчи эди. Айниқса, Амир Темур Султон Аҳмадга қарашли олтин дарахтни топиб олиб, Самарқандга олиб кетмоқчи экани ҳақидаги хабар Султонни оғир қайғуга солди. Қўшинимиз Амир Темурга таслим бўлди ва куролсизлантирилди. Унга қарши чиққан қўзғолончилар эса, қақшатқич жазога дучор этилди. Султонимиз ҳозир бадавийлар саҳросида яшириниб юрибди.

Боязид: Шундай кўргуликлар ҳам тақдиримда ёзиғлиқ экан-да. Бўлмаса, палаги тоза турк Боязид Йилдиримга қарши мўғул-туркий аралаш қонли Темурнинг юзма-юз жангга кириши адолатданми ўзи. Ахир, иккимизнинг томирларимизда оқаётган туркий қондаги қурбқувватлар турлича-ку!

6-саҳна: Амир Темур – Нуриддин – Боязид – Бока – руҳоний Иоанн – Шатоморан – Асад – табиб

Анқара: *Анқара қасрининг катта очиқ майдони олдида: Амир Темурнинг жангдаги ғалабаси нишонланмоқда.*

Амир Темур аскар қони билан ичкарига киради. Қопчадан шатранж тахтасини олиб, хонтахта устига қўяди. Узоқдан аскарларнинг шовқини эшитилади.

Темур: Мен ўзимга қарши бир неча йил олдин ўйналган ўйинни тугатиб қўймоқчиман.

Доруға кириб, болишга ёнбошлайди.

Доруға: Қойил! Туркlар тум-тарақай бўлиб кетишди. Сиз ўзингиз уларнинг марказига ҳужум қилгач, душман бирдан заифлашди, сароласимага тушди. Уларнинг ўнг қанотидаги қўшинигина ҳозирча қаршилик

кўрсатиб турибди. Амир, уларни захирада қолган Георг ҳарбийлари билан бирга тор-мор қилиш учун Бокани юбормайсизми?

Темур: Йўқ, биродарларимиз қони тўкиладиган жангдан тийиламиз. Уларнинг ўнг қаноти Боязидга қарам бўлган серблардан иборат. Мен уларнинг мардлигидан ҳайратдаман. Улар аввалига таслим бўлишди ва европалик қироллар олдида менинг қўшиним кучлилигини кўрсатиб қўйиш учун яна қайтишди.

Дорўга чиқиб кетмоқчи бўлади.

Боязид-чи? Уни бирор киши қидирмоқдами? Балки, у асирлар орасида ёки ўликлар ичидадир?

Дорўға: Мен унинг атрофидаги охирги чавандозлар қандай ҳалок бўлганини кўрдим, лекин филлар қайтган пайтда довдираб, чалғиб қолибман.

Шу аснода Нуриддин кириб келади.

«Ўзбекистоннинг қадимий маданияти ва тарихига куп бор мурожаат қилганман. Айниқса, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ургании менинг умрим мазмунига айланган. Ана шу узоқ ўрганишларимдан шунга амин бўлганманки, Соҳибқирон Амир Темур ўз даврида саньатни юксак қадрлаган, унга ҳомийлик қилган. Бу аньаналар мустақил Ўзбекистон томонидан қайта тикланди ва изчил давом эттирилмоқда».

Люсьен Керен

Нуриддин: Амирим, Амирим! Қора отда қочиб бораётган турклар Султонини таниб қолдим.

Дорўға: Мен Бока билан унинг кетидан кузатаман. У учқур отда эди.

Нуриддин Амир Темурга вазмин назар солади.

Темур: Нуриддин бу ишни амалга оширмоққа лойиқ: у Боязид Йилдиримни тутиб келишни боплайди. Менга ҳамла қилмоқчи бўлган сипоҳийларнинг бир қанчасини битта ҳамлада қулатганини кўрганман. Отлан, Амир Нуриддин, менга турклар Султонини тутиб келтир.

Нуриддин: Ташаккур, Амирим!

Нуриддин ташқарига отилади. Ташқаридан от туёқларининг товушлари эшитилади.

Дорўға: Боязид – ёвуз саркарда, мен ёш Нуриддиндан кўрқяпман. Кечирасиз, Амирим, бу ишга Бокани юбора қолинг.

Темур: Йўқ, Нуриддин бу ишни аъло даражада бажаради. Биламан, Боязид жуда моҳирона жанг қилади, лекин ҳозир у мағлубиятдан юрагини олдириб қўйган. У ёмон туш кўрган одам сингари сароимага тушиб, орқа-олдига қарамай қочмоқда. Айниқса, Анқарани тарк этишга қарор қилганидаёқ ҳамма нарсани йўқотганини тушуниб етган бўлса, бошига гурзи тушгандек карахт бўлса керак, ҳойнаҳой. Шундай экан, бир йигитимизнинг ўзи унга бемалол бас келади.

Дўстим Дорўға, бир қўл шатранж ўйнаймиз, балки омадинг чопиб, сен бугун ютарсан. Кетдик.

Дорўға: Менинг устимдан куляпсиз, Амирим, сиз энг салоҳиятли шатранж усталарини доим мот қилгансиз, ҳатто Дамашқдаги шундоқ билимдон арабни ҳам ютгансиз.

Темур: Эҳ, ўша Ибн Халдунни айтасанми, у чиндан ҳам шатранж ўйинига уста экан. Унинг ўз мамлакатига эсон-омон етиб олганини билиб хурсанд бўлдим.

Амир Темур шатранж тахтаси устида ўйланиб туради-да, дона суради.

Ташқарида танбур навоси таралмоқда. Нуриддин қўллари боғлиқ Боязидни олиб киради.

Боязид: Лаънат сенга, маккор! Мен кечагина Усмонли туркlар Султони, имон-эътиқод ҳимоячиси, Худонинг ердаги сояси, насронийлар устидан қўли баланд келган шиддат-важоҳатли саркарда эдим. Мана, бу кеч эса, кўчманчиларнинг оддий етакчиси олдида кулдек мулзам бўлиб турибман.

Амир Темур доналарни суришда давом этади.

Бу дайдиларнинг Амири нима қиляпти? У мен унинг қабулида эканимни писанд қилмай, ўзини шатранж ўйинига берилиб кетгандек курсатмоқчи, чоғимда.

Амир Темур Боязид Йилдирим томон қарайди.

«Бугун Соҳибқирон Амир Темур авлодларини, ўзбек санъатини куриб, Ўзбекистоннинг келажаги чиндан ҳам буюк эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим. Ҳаммани бирдай мафтун этган бу сеҳрли диёр санъатига, санъаткорларининг ижро маҳоратига фақат тасаннолар айтаман».

Люсьен Керен

Темур: Секинроқ, Йилдирим, сен бу ўйинни ютказдинг. Ҳозиргина ўйин тугаган шатранж тахтаси бутун сен ютказган ва мот бўлган жанг майдонининг тимсоли эди. Сен менга, яъниким Амир Темур Кўрагон, Самарқанд шоҳи, бутун Осиёни забт этгувчи музаффар саркарда ва Чиғатойхон меросхўрига қарши ўйнаб ютказдинг. «Дайдиларнинг Амири» деганинг учун ҳам сен каби бир дайдининг бугунги маглубияти ҳурматга лойиқ, деб ўйлайман.

Боязид: Сен менинг бахтсиз тақдирим устидан куляпсан, лекин Худо ҳаёт ва давлатни тақсимловчи Олий зотдир. Мендан олган барча нарсаларни эртага сендан ҳам олиб қўйиши мумкинлигини унутма.

Темур: Биламан. Бу гапларинг Умар Ҳайёмнинг мана бу рубоийсида ҳам бор:

Кекса, ёш – ҳаётга ҳар кимки етар –
Ҳаммаси изма-из, бирма-бир ўтар.
Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий,
Келдилар, кетамиз, келишар, кетар.

Султон Боязид, сен ўз мағрурлигингнинг қурбони бўлдинг. Бир пайтлар менга ҳақоратлар билан жавоб қайтарган бўлсанг-да, сенга яна ўша таклиф – тинчликни тавсия этаман. Мен сендан фақатгина карвон ўтадиган катта йўл – Ипак йўли бўйидан кетишингни, Европани тинч қўйишингни ва менга қарашли Тоҳаристон ҳудудларини озод қилишингни сўрайман.

Боязид: Бу таклифинг кўл остингдаги одамларингга балким тарихий адолатдек бўлиб туюлар, аслини олганда, бу мен учун сен кўп йиллардан бери бизга қарши қўйиб келаётган бешафқат тузоқдан бошқа нарса эмас. Сен ўта кетган ҳокимиятпарастсан, бутун дунёни забт этиш илинжидасан, шу йўлда ҳамма ерга кулфат ва ўлим олиб келяпсан.

Темур: Ўзингни босиб ол! Қаршингда, сен айтгандек, кўчманчиларнинг бошлиғи эмас, балки янги шоҳ Искандар турибди. Ҳа, мен урушда мени ўлдирмасликларни учунгина ўлдирдим. Сен, пасткаш Султон, инсон зоти заиф мавжудот эканини тан ол. Худойим уларнинг устидан ғолиб бўлиш ва уларга раҳнамолик қилиш учун менга куч-қудрат берди.

Боязид Йилдиримнинг бу сўзлардан ори келиб, хижолат тортиб қолади. Бирдан ханжарини олиб, ўзини ўзи ўлдирмоқчи бўлади. Доруға билан Нуриддин уни ушлаб қолади. Улар Боязидни қуролсизлантириб, ерга йиқитишади.

Боязид ўзини ўзи уриб, бошига муштлаб, бор овозда қичқиришга тушади.

Боязид: Мен қаердаман? Сизлар кимсиз? Ёрдамга! Чавандозларимни чақиринглар! Мен Усмонлилар Султониман. Ҳеч нарса кўрмаяпман, ўлишни хоҳлайман, Ҳасан оға қани, Ҳасан оға!

Боязид ҳушидан кетади.

Темур: Мен унинг бу ерда жон таслим қилишини хоҳламайман. Нуриддин, Табриздан келган ўша табибни ҳозироқ топ, у зўр табиб.

Нуриддин чиқиб кетади.

Доруға: Уни ҳозирча боғлаб қўйиш керак, бўлмаса яна ўз жонига қасд қилишдан тоймайди.

Темур: Ҳаммаси яхши бўлади. Мен қасрда бургутлар яшайдиган каттагина қафасни кўргандим. Қушларни қўйиб юбориб, қафасни шу ерга олиб келинглар. Боязид Йилдиримни ўзидан ҳимоя қилиш учун табиб келгунича шу қафасга солиб турамиз.

Доруға: Мен қафасни келтириш учун Бокадан ёрдам сўрагани кетяпман.

У чиқиб кетади, Темур чўзилиб ётган Боязиднинг олдига келиб, тиззалайди ва унинг пешонасини артади.

Темур: Бечора Боязид, агар бу кунларга дош берсанг, балки салтанатингнинг бирор қисмини қайтариб берарман. Балким, ўтмиш ҳаётда аждодларимиз қайсидир даражада бир-бирига қариндош бўлгандир. Ким билади, дейсан.

Бока ва Доруға панжарали, эшикли катта қафасни олиб келади. Уни ерга қўйиб, эшигини очадилар ва болишу тушакларни киритадилар, сўнгра Боязидни кутариб қафасга қўядилар ҳамда эшикни беркитадилар. Улар чиқиб кетишади. Доруға кечроқ қайтиб келади.

Доруға: Амирим, чет эллик биродарлар ҳузурингизга кириб, Сизга таъзим изҳор этиш учун ташқарида кутиб туришибди. Улар орасида Иоанн исмли насроний роҳиб ҳам бор.

Бока бирор сўз демасдан чиройли тахт ва зарҳал гиламни кутариб кириб, ўртага жойлаштиради (қафас тахтнинг бир чеккасида турибди). Амир Темур Боканинг елкасига дўстона қоқиб, қўлбола тахтга чиқади.

Темур: Яхши иш қилдинг-да, Бока.

Амир Темур тахтни яхшироқ кўриб олиш учун унинг суянчиғига эгилади.

Темур: Бу қандай ёқимсиз ҳид. Мабодо бу чиройли тахт Боязидга тегишли эмасмиди?

Бока: Аёллар ҳиди бу, Амирим. Мен бу тахтни Боязиднинг ҳарамидан олиб келтирдим, Византияда ясалган экан ўзиям. Султон ўз асираларини кўргани борганида шу тахтда ўтирар экан. Айтишларича, у парилардек оппоқ либосли, тилла сочли, оқбадан европалик хонимларга жуда ишқибоз эмиш.

Темур: Бизнинг Бокамиз шоир бўлиб кетди-ёв. Қани, аввал роҳиб кирсин.

Роҳиб Иоанн кириб келади ва қафас томон бир неча қадам қўяди.

Ҳа, бу Боязид, мен уни қафасга солиб қўйдим. У – хаста.

Иоанн: Менинг Боязидга раҳмим келяпти, лекин унинг кўз ўнгида, Никополь жангида Францияниng навкирон ва кўркам не-не олийнасаб ўғлонлари шафқатсизларча тиғга тортилган. Мен урушни яхши кўрмайман, Амир Темур жаноби олийлари, лекин бу ҳақда ўз нуқтаи назаримни айтаман. Яъни, Сиз бизнинг эътиқодимиз душманларини мағлуб этдингиз. Мен Усмонлилар аскарларини битта қолдирмай тутиш ва уларга тегишли барча шаҳарларни эгаллаш учун Сизнинг жангчиларингиз бутун Туркия бўйлаб қанчалик ғайратшижоат кўрсатганини яхши биламан. Барча насроний асирларни озод қилганингиз ва черковларни сажда учун очганингиз учун бизлар Сизни олқишлаймиз. Худонинг ҳам ғазабига учраган бу нусханинг ҳаётини сақлаб қолишни ўйламанг, унинг бошқа ҳеч вакоси йўқ, энди унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди.

Темур: Мен унинг соғлиғи ва ҳаёти ҳақида қайғуриб, табиб чақиртирдим. Боязиднинг тақдирини ҳал этиш – бу сенинг ишинг эмас, ватандошларингга бўлган муносабатим эса, самимий ва ўзгармас, бундан асло ташвишланма. Сенга такрор айтаман, мен мусулмонман. Мен жанг қилганимда менинг тарафимда насронийлар ҳам бор эди. Шу боис уларга ҳурматим баланд. Лекин қачонки садоқатли насроний менинг ихтиёримга қарши турмоқчи бўлса, мен уни ўша заҳотиёқ маҳв этаман.

Насронийлар бизнинг маҳсулотларимизни сотиб олишни хоҳлайди. Аксига олиб, дунёнинг бу қисмидаги мусулмонлар бизнинг душманларимизга айланди ва ўзаро савдо-сотиқ муносабатларимизга путур етказди. Мен Худонинг ризолиги билан Шарқ ва Ғарб орасидаги Ипак йўлини қайтадан очдим ва савдо карвонлари хавфсизлигини таъминладим. Бу эзгу ишлар мен учун араб ва туркларни забт этишдан кўра олийроқ мақсад эди.

Мен сени, руҳоний Иоанн, Франция қиролига ўзимнинг элчим сифатида юбораман. Бугундан эътиборан сен менинг ҳимоямдасан, сен менинг элчимсан. Ҳозир сенга котибим Франция қиролига чуқур меҳр-оқибатим билдирилган, салтанатим ва унинг қиролиги ўртасида дўстона муносабатлар ҳамда савдо алоқаларини ўрнатишга бўлган қизиқишим битилган мактубни беради.

Иоанн: Ишонч билдирганингиздан хурсандман, мен сизнинг буюк ғалабангиз ҳақидаги қувончли хабарни етказгани Шарль IV нинг олдига – Парижга, Англия қироли олдига – Лондонга, улуғ Папанинг олдига – Римга бораман. Жаноб Темур, ишончим комилки, сизнинг беқиёс куч-қудратингиз шарофати туфайли Шарқдаги Ипак йўли Ғарб учун катта очиқ эканидан хабар топгач, европаликлар беҳад тараққиётга

тушадилар. Котибингиздан сўрашга рухсат этсангиз, мактубда менинг исмимни «Архиепископ Иоанн» деб ёзиб қўйса, чунки Папа менга бу янги лавозимни яқинда берди.

Темур: Хоҳлаганингдай бўлсин. Анчадан буён Сенинг шахсиятингга қизиқиб келаман, сен яхши насронийсан. Биз томонларга яна кел, кўришгунча.

Иоанн таъзим қилиб чиқиб кетади.

Бока, олийҳиммат жангчини бошлаб кел.

Бока чиқиб, Асадга боғланган занжирнинг бир учидан тутган рицар Шатоморан билан кириб келади. Бока ҳайрон, Асад эса, қафасни кўриб, тиз чукади.

Шатоморан: Жаноби Олийлари, мен сизни яна кўриш учун қайтиб келдим. Мен Трабзон ва Византия, Женева ва Венеция хукмдорлари ҳамда Франция маршалидан хабар келтирдим. Улар менга буюк ғалабангиз учун Сизга чукур миннатдорчилик билдиришдек шарафли вазифани топширишди. Сизга чексиз самимият изҳор қилиш учун европаликлар ўзларининг элчиларини юбормоқчилар. Сиз ўз ваъдангизда собит турдингиз – Константинополь ва бутун Европани сақлаб қолдингиз. Сиз – Европанинг халоскорисиз!

Бока Асаднинг атрофида айланади. Уларнинг олдида турган Шатоморан эса, қафасда кимдир борлигини сезиб қолади.

Бока: Танидим, бу – котиб Асад-ку!

Шатоморан: Жаноби Олийлари, қафасдаги ким?

Темур: Бу – Йилдирим Султон, мен уни бургутлар қафасига қамаб қўйдим. Лекин, олийҳиммат жангчи, сен олдимизда занжирда ушлаб турган Асад исмли киши Самарқандда бўлиши керак эди-ку. Бу қандай ҳол, менга тушунтириб бер.

Шатоморан: Бу кимса туркlар билан бирга экан, улар енгилгач, кўрфаз орқали қочмоқчи бўлган. Асирларимиздан бири унинг Самарқанддан келган жосус эканини айтди. У сизларга қарши туркларга хизмат қилар экан. Мен уни асир қилиб олиб келдим.

Нуриддин табиб билан келиб, уни қафас томон олиб боради. Табиб эшикни очиб, Боязиднинг олдига энгашади, сўнгра уни кутаради.

Табиб: Бу киши бошидаги жароҳат сабабли катта ғам билан жон таслим қилибди. Субҳаналлоҳ, мен Султон Боязидни танигандекман.

Нуриддин тўсатдан Асадни таниб қолади.

Нуриддин: Асад! Бу ўша, Амирим, малика Дилғунча ишониб топширилган сарой котиби-ку.

Сен маликанинг хавфсизлиги учун масъул ва уни охирги кўрганлардан бирисан. Бу ерда нима қилаяпсан?

Асад ғайратсизланади.

Шатоморан: Мен сизларга туркларга қарши жанг пайтида қўлга олган асиримни беряпман. Бу махбуснинг маликангизга қандай алоқаси бор, мен ҳеч нарсани тушунмаяпман?

Темур: Мен бу кимсани танидим, у менинг турмуш ўртоғим Сароймулкхонимнинг хизматкори, агар туркlар орасила юрган бўлса, демак у сотқин. Чиқиб кетинглар, Бока, Асадни ушла!

Улар чиқиб кетадилар. Бока рицарнинг қўлидан занжирни олиб тортади ва Асадни Амир Темурнинг оёқлари остига судраб боради.

Асад: Раҳм қилинг, Амирим, раҳм қилинг.

Темур: Бока, уни жаллоднинг қулига топшир, токи барча кирдикорларини тан олсин.

Бока ингаётган Асадни олиб чиқиб кетади.

Темур: Агар Асад туркlар ичида юрган бўлса, демак Самарқанддан қочиб кетган, лекин бунга қандай қинғир ишлари сабаб бўлди экан? У Дилғунчани кўрган охирги одамлардан бири, буни Нуриддин ҳам тасдиқлади. Худойим, Ўзинг қодирсан, юрагим сезмоқда, у ёнаим жангчилар орасига бежиз яширинмаган ва менинг ҳузуримда етим боладек қалтираётгани ҳам бекорга эмас. Асад Дилғунчамнинг тақдиридан хабардор, бу кундек равшан.

Доруға киради.

Доруға: Амирим, Сиз Боязид бандилигидан озод қилган икки нафар фаранг зобити мактубингизни Кастилияга, франглар қиролига олиб бориш учун шай туриппибди. Боязиднинг харамида асира жориялар сифатида сақланган уч нафар европалик ёш хоним тўғрисида амрингизни кутяпмиз?

Темур: Улар зодагон қизлар, мен уларни ўзларининг тенги бўлган жуфт топиб беришни учун ўша европалик қирол ҳузурига юбораман. Уларга хизматчим Муҳаммад Кешийни ҳамроҳ қилиб бераман, у Кастилияга менинг элчим мақомида боради ва мактубимни қиролга шахсан топширади. Уларнинг бирга йўлга чиқишини таъминланг.

Доруға: Бош устига. Мен шу заҳоти бу иш билан шуғулланаман.

Доруға чиқиб кетади. Бока қонга ботиб ётган Асадни Амир Темурнинг олдига судраб киради.

Бока: У бўйнига олди.

Темур: Нимани бўйнига олди?

Бока: Амирим, афв этинг, гап малика Дилғунчага бориб такалмоқда. Асад, кирдикорларингни ўзинг айтиб бер.

Темур: Бу бадбахтдан қандай кирдикорлари ҳақидаги гапларни суғуриб олай?

Бока: У сизнинг номингиздан сохта фармойиш тайёрлабди. Нуриддиннинг ихтиёрига вақтинча бериб қўйилган салтанатнинг олтин муҳрини ўғирлаб, ўша ҳужжатни гўёки Сизнинг номингиздан тасдиқлатган. Ана шундай оғир жиноятга қўл уриб, шўрлик малика Дилғунчани чегара орқали Хитойга ўтказиб юборган. Бу хиёнаткор

Темур ва унинг дунеси
Рассомлар: А. Аликулов
ва бошқалар. 2001 йил.
Ўзбекистон тарихи давлат музейи.

Temur et son univers
Peint en 2001 par A. Aliqulov
et d'autres. Musee d' État
de l' histoire de l'Ouzbékistan.

барча ишни Хитой карвони бошлиғи билан ҳамтовоқликда бажарган. Ўз навбатида, маликани бамайлихотир бир номаълум хитойликка қулдек сотиб юборган. Шундан сунг маликани ҳеч ким ҳеч қаерда курмаган.

Амир Темур қизида ёш билан Асадга ташланиб, уни силкилай бошлайди.

Темур: Пасткаш, буни нима учун қилдинг, Дилғунча рахмдил, дунедаги энг мехрибон ва гўзал аёл эди. Хуш, нимага, нимага?

Амир Темур ҳам Асадни силкилар эди.

Асад: У Сароймулкхонимга, менинг суюкли Бекамга, гузалларнинг гўзали, умримнинг нурига емонлик қилган, Маликамнинг чарос кўзларидан аламли ёшлар оқишига сабабчи булган, у сарой Саодатига рашк қилган, Хонимнинг ўрнини эгалламоқчи булган. Ҳа, мен унинг барча хийла-найранларига чек қуйдим. Хитойда сен уни энди топиб бўлсан.

Амир Темур қилич яшириб ортга тисарилади, Асад эса, Амир Темурнинг белидаги қилични олмоқчи булади.

Бока: Эҳтиёт бўлинг, Амир!

Бока қилич билан Асадга зарб бериб, уни ўлдиради.

Темур: У менга Дилғунчамдан жудо қилишдан ортиқ яна қандай ёмонлик қила оларди. Уни улдириб яхши қилдинг, Нуён Бока, умидсиз муҳаббатининг қийноғидан халос қилдинг уни, сен ҳақсан. Менинг юрагимда эса, Дилғунчанинг муҳаббати урнини азобли бир қайғу эгаллаб олди... Майли, ортимдан эргашаётганлар мени қутмоқда.

Бока чиқиб кетади ва Шатоморан киради.

Олийҳиммат жангчи, сен қироллар, дарғалар ва насроний савдогарларнинг хабарчисисан. Ҳаммага шуни етказгинки, мен Туркияни тарк этаман. Туркия мағлуб бўлди, энди унинг Султони ҳам, жанговар қушини ҳам йўқ. Лекин, огоҳ бўлинг, туркларнинг сезгир ва жанговар қалблари бор. Йилдиримнинг ўғиллари аллақачон машҳур насронийларнинг ҳузурида паноҳ топган. Улар бирларини бошқасига қарши қўйиб ўйин қилишлари ва бой берилган ҳокимиятни имкон қадар қайта тиклашга интилишлари мумкин.

Боязиднинг улими менда йўқ нарсага бўлган мойиллик ҳиссини уйғотди. Чунки, фақат унинг узигина менга лойиқ рақиб эди. Бир саркарданинг буюклиги душманининг жасурлигига боғлиқдир. Менинг шуҳратим энди қандай рақиб кесиб чиқсинки, мен уларнинг ҳаммасини мағлуб этган бўлсам? Балки, Хитой ҳукмдори Минг менга муносиб рақиб деб уйларсиз? Алқисса, карвон йўллари яна очиқ ва бехатар. Мен эса, Самарқандга қайтаман.

VI БОБ

1-сахна: Амир Темур – Доруға – Нўён Бока

Самарқанд: тахт ўрнатилган муҳташам кўшк

Тилла тахт устида Амир Темур ўтирибди, ўртада учта қизил доирали байроқ. Зина пастида Доруға болишга суянган, чор атроф қимматбаҳо гиламлар ва ипак тушаклар билан ясатилган. Бурчакда ўрнатилган идишда одам танасига икки баробар келадиган катта олтин дарахт турибди. Унинг шохларига йирик-йирик ёқут, зумрад, олмос ва марваридлар осилган, улардан бири – қуш, яна бири – мева, бошқаси эса барг шаклида товланади. Амир Темур суратли китоб варақламоқда.

Темур: Биласанми, Доруға, энди кўнглим жойига тушгандек.

Доруға: Шак-шубҳасиз, Амирим, янги қиролликлар Сизнинг буюклигингиз олдида таъзим қилмоқда.

Темур: Йўқ, Доруға, мен ер юзи ва юлдузларнинг устози бўлмиш буюк Қозизоданинг ўз шогирди, яъни менинг суюкли набирам Тарағай-Мирзо Улуғбекка берган юксак баҳосини тафаккур қилмоқдаман. Устоз менга кичкинтойимнинг муваффақиятларидан таажжубда эканини айтди ва шогирд аллақачон устоздан ўзиб кетганига ишонч ҳосил қилганини қўшимча қилди. Бошқа болалар ҳам тил, адабиёт ва санъат бобида ўз маҳоратларини муносиб намоён этишмоқда, албатта. Лекин Улуғбек бир кун келиб бу каби барча билимларнинг шоҳи бўлишига ишонаман.

Шу билан бирга, бу ҳол мени хавотирга ҳам солмоқда. Қара, Доруға, у жанговар таълимни ва жангчилар сафида бўлишни унчалик хуш кўрмайди. Катта онаси Сароймулкхоним ундан жуда рози, бирок у ҳам шу масалада хавотирини яшириб ўтирмади. Сен ёш Тарағай билан ҳарбий санъат масаласида эътиборли бўлиши кераклигини гаплашишингни хоҳлардим.

Бока кириб салом беради.

Темур: Нўён Бока, аскарларимиз янги фатҳлар ҳақида маълумотлар беришни сўраб сени ҳоли-жонингга қўймаётганларини, бу тинимсиз саволлардан бир оз тараддуд ва ҳаяжонда эканингни биламан. Менинг ўзимни ҳам шу масала қийнамоқда. Бу ерга қайтганимдан бери қанча-қанча байрамларни нишонладим, тўкин базму зиёфатлар бердим, қироллар, шоҳлар ва шаҳзодаларни қабул қилдим, турли мамлакатларнинг элчиларини тингладим, суд ва қатл жараёнларини бошқардим, салтанатим йўлларини ислоҳ этувчи ҳоким ва сарбонларни эшитдим, бундан ташқари, не-не муҳташам иморатлар бунёд этишда меъмору қурувчилар билан бирга ишладим.

Доруға: Самарқанд – барча шаҳарлар ичида энг жозибадори бўлиб турибди. Бу сизнинг улуғ хизматларингиз шарофати ила, Амирим.

Темур: Лекин, Доруға, менинг ҳозирги ҳолатим қандай? Халқим мени буюк ишларни давом эттиришга қариб қолган, демаяптими. Қарамоғимдаги шаҳзодалар қачонлардир мен энг шавкатли ва қудратли шоҳ бўлганимни, лекин эндиликда толиққанимни ўзаро шивир-шивир қилмаяптимикан. Мени отимнинг олдигача олиб бориб қўйиш жангчиларимга малоллик етказмаяптими ва улар саркардамиз

кучдан қолган, деган хаёлга бормаяптими. Шу боис улар шонли сафарлар, зафарли юришларнинг вақти аллақачон ўтди, деган фикрда эмасмикан.

Бока: Ҳамма сизни ҳурмат қилади, Амирим, сиз бизларга беқиёс куч-қудрат ва беҳисоб бойликлар бердингиз.

Темур: Энди тинчлик-хотиржамликда яшаб, бу бойликларнинг ҳузур-ҳаловатини кўриш вақти келди! Ўйласам, даҳшатга тушаман, бир неча ойдан бери бошим қотган. Мана, барча меҳмонлар ва элчиларни кузатиб қўйдим. Ҳозир элчи Клавихони Кастилия қироли ҳузурига кузатиш маросимида иштирок этиш учун «Феруза» кўшкига кетяпман. Мен қайтиб келгунимга қадар бу ерни тартибга келтиринг. Бу тахтни ташқарига чиқаринг. Мана бу ипак матолар ва фойдасиз нарсакараларни ҳам олиб чиқиб кетинг. Бағдод Султонининг олтин дарахтини Сароймулкхоним хонасига олиб боринглар, мен уни Сароймулкка совға қиламан. Аждодларимиздан мерос оддий ва қадрдон барча нарсаларни жой-жойига қайтаринглар. Ўзларини енгилмас ҳисоблайдиган шоҳларнинг от миниши, жанг қилиши, қалъаларни эгаллаши, юртларни истило этиши, қўш қўллаб қилич ўйнатиши, йўлларни созлаши, шаҳарларни қайта қуриши, Самарқанд ва бутун ўлкани обод этиши, ободлик ҳамда бунёдкорлик завқини суриши – буларнинг барчасига биз эришдик. Аммо, ютуқлардан мамнун ва орқайин бўлиб, бир жойда тўхтаб қолишга ҳаққимиз йўқ, содиқ сафдошларим. Мен сизларга эртага бир янги тадбирнинг хабарини бераман. Қани, менга ёрдам бериб юборинглар.

Доруға ва Бока Амир Темурнинг ўрнидан туриши ва ташқарига чиқишига ёрдам берадилар.

2-саҳна: Амир Темур – Доруға – Сароймулкхоним

Самарқанд: тахтсиз турган кўшк, хона ичида кичкина тўшакли сури ва бир неча болишлар, иккитагина гилам бор. Парда кўтариб қўйилган, ташқаридан кираётган шабада уч доирали байроқни ҳилпирамоқда. Атроф қатъийлик ва ниҳоятда камсуқумлик билан тартибга келтирилган. Амир Темур жойнамозда ўтириб, дуо қилмоқда.

Темур: Эй қудратли Парвардигорим, Сендан раҳм-шафқат сўрайман. Сен мендек кўчманчи бечора бир йигитни шоҳлар шоҳи, Шарқнинг енгилмас ҳукмдори даражасигача юксалтирдинг. Мен жуда кўп ғалабаларни қўлга киритдим. Негаки, Сенинг фаришта-нг ҳар гал тушларимга кириб, эртанги жанг ҳаракатларини олдиндан менга аён қилар эди. Энди бўлса, мана шу қурб-қувватсиз чол, минглаб ғалабаларга тўймаган жаҳонгир Амир Темур охирги маротаба жангда қўлловчи фаришта-нгни менга яна кўмакка юбор деб, Сенга сажда қилмоқдаман. Мен бу гал қўшинim билан Хитой ҳукмдорига қарши юриш қилсам, дейман. У ўзини Осмон ўғлиман, деб бехуда гердаймоқда. Боз устига, ўз саройи дунёнинг қоқ марказида жойлашгани тўғрисида нотўғри даъвони илгари сурмоқда. Мен уни тахтдан ағдариб, ақлини киритмоқчиман, хитойликларга эса, Осиёнинг юраги Хитой эмас, балки Самарқанд эканини кўрсатиб қўяман.

Амир Темур ўз жойига ўтиради ва Доруғани чақиради.

Доруға!

Қариган ва сал энгашиб қолган Доруға кирады

Доруға, сен элчиларга берган охирги зиёфатимда қатнашдинг ва хитойликларнинг мактубини эшитдинг. Ўзини самовий деб номлаган император «жаноблари», асл хитойлик машҳур Минг Хитойга император бўлгани важи билан Самарқанд подшоҳи Кубалайхон даврида Хитойга тўлаб турилган солиқларни яна тўлашни талаб қилибди. Бу мен – Кўрагон учун ҳақорат ва менинг содиқ жангчиларимга қарата уруш даъватидир. Бунга чидаб бўлмайди.

Доруға, мен Хитойга қарши уруш эълон қиламан. Бока, сен ҳарбийларнинг жанговар ҳолатда бўлишини ўз зиммангга оласан. Лекин сен олдин менга шуни айт: сен менинг дўстимсан, жангу жадалга мен билан бирга борасанми, чунки сен ҳам мендек қариб қолган кўринаяпсан?

Император Минг менинг шатранж тахтамда қолган охирги дона – охирги ғаним. У менга солиқ тўлатмоқчи ва қалбимга ханжар урмоқчи бўлди. Бунинг жазосини олади: у тахти ва наслини йўқотади. Худодан менга яна қувват беришини ва тушимда мен билан суҳбатлашиш учун фариштa юборишини илтижо қиламан. Агар менга шу ёшимда ғалаба берса, салтанатим теграсида ниҳоят тинчлик ҳукм сурар, мен бутун Осиё халқларини пойтахти Самарқанд бўлган ягона салтанатга бирлаштирган бўлар эдим.

Доруға: Темурбек, сизга бир ўтовда туғилиб-ўсган акадек гапиришга рухсат беринг. Бу йилги қиш жуда узоқ давом этади, тоғ йўлларида юриш қийин бўлади, баҳорни кутайлик. Бундай об-ҳавода катта қўшин билан қандай қилиб олис сафарга чиқиб бўлади, ахир.

Темур: Баҳоргача узоқ, кутолмайман. Совуқдан сақланиш учун керак бўладиган барча буюмларни олиб келасан. Қўшиним мен билан бирга боради, чунки мен хоҳлаганимни қилишимга имкон берувчи бу жасур кишиларни мен жуда ардоқлайман ва уларга муносиб ҳаёт шароитларини яратиб берганим учун улар ҳам мени яхши кўрадилар. Мен энди гижинглаган чопқир тулпорга сакраб миниб, уларга қаҳрамонликда намуна бўладиган навқирон йигит эмасман, балки жангчилари замбилда олиб юрадиган бир оқсоқман. Жангчиларимдан: мен билан қаҳратон қишда Хитой императорига қарши урушга борасизми деб сўрасам, ишончим комилки, улар менга: ҳа, сиз учун бўлса, Соҳибқирон, биз сизни елкамизда ўша Хоннинг олдигача олиб борамиз, биз довулда, муз ва қор оралаб дадил йўл босиб бориб, хитойликлар билан урушамиз ҳамда уларни енгамиз, деб жавоб берадилар.

Доруға: Амирим, ёшлигингиздан шундай буюк салтанат бунёд этишни орзу қилардингиз ва муродингизга етдингиз. Кўнглингиз яна нимадан тўлмаяпти?

Темур: Император Минг менинг шатранж тахтамда қолган охирги дона – охирги ғаним. У менга солиқ тўлатмоқчи ва қалбимга ханжар урмоқчи бўлди. Бунинг жазосини олади: у тахти ва наслини йўқотади. Худодан менга яна қувват беришини ва тушимда мен билан суҳбатлашиш учун фариштa юборишини илтижо қиламан. Агар менга шу ёшимда ғалаба берса, салтанатим теграсида ниҳоят тинчлик ҳукм сурар, мен бутун Осиё халқларини пойтахти Самарқанд бўлган ягона салтанатга бирлаштирган бўлар эдим.

Доруға: Ҳали ҳам жуда кеч эмас, Амирим.

Доруға тақдирга тан берган, қўллари осилган ҳолда турибди. Ташқарида жангчиларнинг қичқириқлари эшитилади.

Ҳарбий овоз: Соқчилар! Малика Сароймулкхоним!

Амир Темур кичкина сўри устига чиқиб ўтиради ва Доругага чиқиб кетишини ишора қилади. У чиқаётганда Сароймулкхоним кириб келади. Дорўга Хонимга чуқур таъзим қилади.

Сароймулкхоним: Оҳ, Амирим. Мен бугун эрталаб соқчиларнинг мени титроққа солган «Хитойга юриш!» деган чорловини эшитдим. Мен Нуён Боканинг аскарларига қишки кийим-бош тарқатаётганини ҳам кўрдим. Сиз шундай изғирин қишда у ёқларга сафарга чиқмасангиз керак?

Амир Темур бошига ишора қилади.

Темур: Менинг Сароймулким, сен беназирсен. Узоқларда жангу жадал қилаётганимда пойтахтда обрўйимни доимо мустаҳкамлаб турдинг, фарзандларимнинг таълим олишида ҳам беқиёс меҳр ва ғамхўрлик кўрсатдинг. Мен яна қўшиним билан сафарга отланаяпман. Хитойга хужум қилиш учун катта куч зарур, менда ҳозир ана шу куч бор.

Сароймулкхоним: Амирим, Сиз Шарқдан Ғарбгача не-не мамлакатларни маҳв этиб, доимо ғолиб бўлдингиз. Эндиликда қанчадан-қанча гўзал ва муҳташам қасрлар, беҳисоб бойликлар, хушманзара жаннатий боғлар, гуллаб-яшнаётган бепоён диёрнинг эгасисиз. Мен маза қилиб ҳордиқ чиқариш, ҳузур-ҳаловатда яшаш вақти келмадимикан, деб ўйлаяпман. Сизга Хитойнинг нима кераги бор ўзи, энди сафару юришларга не ҳожат?

Темур: Сени тушунолмаяпман, дам олиш вақти келди деб, жаҳонгирнинг рафиқаси чекинмоқдами? Модомики, ҳаёт шомида ҳам ёшлик тонгидаги гўзал орзулар тарк этмас экан, хотиржам ва орқайин яшаб бўлар эканми? Аксинча, ўша орзуга қучоқ очиб, уни мамнуният билан рўёбга чиқариш учун олис ва машаққатли йўлга равона бўлганимиз маъқул эмасми?

Мен сени қанчалик қадрлашимни биласан, азиз умр йўлдошим, шаҳзода фарзандларимнинг катта онаси. Сен яна шуни ҳам яхши биласанки, ёш ҳинд маликаларини яхши кўраман, кейин ...

Сароймулкхоним: Ҳа, Дилғунча, деган бечора қизчани ҳам.

Темур: Хитойликлар аллақачон унинг бошига етганлар, уларни лаънатлайман, лекин мен қасос олиш учун юриш қилмаяпман. Мен умрим бўйи жангчи, истилочи, жаҳонгир бўлганман, мен муқаддас уруш даврида бир чеккада жимгина жон таслим қилишим мумкин эмас. Хитойликлар бутга, санамларга сиғинадиган эътиқодсиз кишилар эканини биласан. Бундан ташқари, уларнинг императори мени каттиқ ҳақорат қилган.

Яна бошқа бир сабаб ҳам бор: ёшлик пайтимда ровийлардан Хитойни кўчманчи жангчилар забт этгани тўғрисидаги ривоятларни жуда таъсирланиб тинглардим. Бу таъсирланиш даражаси шунчаликка етдики, кейинчалик олис тарих давомида ўтган не-не буюк хонларнинг овозлари доим қулоғим тагида жаранглаб турадиган бўлди. Ҳатто, бир куни улар менинг қачондир албатта «Осмон Фарзанди» тахти остоналарига етиб боришим ҳақидаги башоратни қулоғимга шивирладилар. Мана шу сабаблар туфайли мен Хитой юришига жўнамоқдаман, суюкли рафиқам.

Сароймулкхоним: Мен сизни хеч ким бу йўлдан қайтара олмаслигини тушуниб етдим. У ҳолда, Амирим, Сизга Яратган Эгамдан улуғ марҳаматларни ва ўзимга Сиз азиз жуфти халолимдан биргина илтифот кўрсатишларини ўтиниб сўрайман.

Темур: Олдиндан қабул киламан.

Сароймулкхоним: Мени ўзингиз билан бирга олиб кетинг!

3-сахна: Амир Темур – Сароймулкхоним – Доруға – Бока

Туркистон: ўтиб бўлмас довон, муз, қор, довул.

Амир Темур Сароймулкхоним ёрдамида қийинчилик билан юриб бормоқда. Бока ва Доруға Сароймулкхонимнинг ортидан келмоқда. Улар тухташади.

Сароймулкхоним: Мен бир нарсани аниқлаштириб олишим керак, Амирим, шу ерда озгина тўхтайлик. Бу қор ва қуюн орасида юриб, ўлар даражада чарчадим, сиз эса, безгакнинг зўридан титраяпсиз. Тўхташга буйруқ беринг, чодирларни тикайлик, сиз ҳам дам олинг.

Бока: Биз бу музликда беш кундан бери турибмиз, Амирим, агар шу ерда қолиб кетсак, отларимизнинг хаммасини йўқотамиз. Уловсиз Хитойга қандай кириб борамиз?

Доруға: Амирим, аскарларингизга рахм килинг, муз қоплаган йўлнинг узоқлиги икки минг чақиримча келади. Чекиниш ва бахорни кутиш керакка ўхшайди.

Темур: Тўхташ! Чекиниш! Кутиш! Йўқ, асло! Менинг инон-ихтиёрим бу хаста танамни катта овга шай лочин каби кўтариб парвоз қилмоқда. Буюк музаффариятни бошлаймиз. Ортимда содиқ халқим ва мафтункор Самарқанд – азим пойтахтим, не-не ёркин ғалабаларим ва аччиқ хатоларимни қолдирдим. Олдинда эса, қалбимнинг халоскори бўлмиш орзу-мақсадларим ўз ижобатини кутиб турибди. Бу жангда орқага қайтиш йўқ, чекиниш йўқ, тўхташ йўқ. Бока! Нуриддинни чегара шахримиз Ўтрорга, бизнинг келишимизга тараддуд кўриш учун юбордим. Сен бир неча аскарни олиб, қўшиннинг беш кунлик тўхташ манзилини тайёрлаш ишларида унга ёрдам бер.

Бока: Ижозат этсангиз, мен пакана мўғул отларидан бу ишларда фойдаланаман.

Бока чиқиб кетади ва Доруға Амир Темурнинг олдидаги жойига ўтиради.

Темур: Йулга отланинг!

Улар чиқиб кетадилар.

4-сахна: Нуриддин – Бока

Ўтрор вайроналари: эшик ва деразалари бузилган хароба уйлар олдидаги майдон. Уйлардан бири чала вайрон бўлган, ёнғин асорати билиниб турибди. Нуриддин ва Бока уйларга бирма-бир кириб, эҳтиёткорлик билан текшириб чиқади.

Бока: Ол-а, бирор тирик жон учрамайди-я!

Нуриддин: Хеч кимдан дарак йўқ. Ёнғин ўчибди. Бу ерда нима бўлган экан ўзи?

Бока: Шу ердан жилмай тур, мен ҳокимнинг саройига бораман.

Бока чиқиб кетади.

Нуриддин: Бирор кулфат ё қирғинбарот бўлганга ўхшайди, лекин мурдалар йўқ-ку.

Нуриддин бир эшикдан кириб, иккинчисидан чиқиб кетади.
Бир ит ва мушукдан бошқа ҳеч жонзот учрамади.
Бока қулида бир ўрам қоғоз билан қайтиб келади.

Сен ҳокимни учратдингми?

Бока: Бу лаънати шаҳарда на ўлик ва на тирик зот бор. Қасрнинг томи деярли ёниб, адо бўлган. Майдон олдидаги ёғоч устунда манави қоғоз бор экан. Лекин мен бу ёзувни тушунмайман.

Бока қоғозни Нуриддинга беради. У очиб қарайди.

Нуриддин: Бу уйғурча. Мен уни ўқий оламан.

Ўтрор ҳокими Берди Бекдан Буюк Амир Темурга йўлланган нома экан. Мана у нима демоқда: «Ҳижрий сана билан 807 йилнинг жумаси, киш куни, гул-булбулларга тўла боғнинг ўртасида музаффар байроқларимиз қилпираб турган эди. Мен аскарларингиз учун шаҳарни тайёрлаш тўғрисидаги буйруқни олдим. Сизнинг фармойишингизни бажара олмаганимдан афсусдаман. Чунки мен буғдой ва гуруч захирасини текшириш учун чиқиб кетганимда бир тўда оломон аскарларимни ҳайдаб чиқариб, қасрни эгаллади. Улар катта қўшин якинлашаётганини эшитгач, кўркув ичида шаҳарни тарк этар экан, ҳамма маҳсулотларни ўғирлаб кетишди. Бу оломонга нишопурлик мунажжим Абдураҳмон ва Қорахитой жодугар бошчилик қилар эди. Улардан бири осмонда учта улкан сайёранинг бир-бирига тўғри келиб қолгани ва энг катта сайёра Ўтрор устига тушишини овоза қилди. Иккинчиси эса, бир подшоҳнинг дафни ва болаларни қурбонлик қилиш маросимларини нишонлаш учун фалакдан шайтоннинг ўзи шаҳримизга тушиб келаётгани ҳақида фол очди. Мен минора ичига яшириниб олдим, қутурган оломон шаҳардан чиқиб кетишга имкон беришни талаб қилишди. Мен уларга қарши турдим, кўзғолончилар саройга ўт қўйдилар...».

Бока: Кейин-чи?

Нуриддин: Хат шу ерда тугаган, қоғоз йиртилган, қон юқи ҳам бор. Менимча, Ўтрор аҳолиси қисматнинг қақшатқич зарбасига учрашлари эҳтимолидан ваҳимага тушган ва узоқроқ ерларга қочиб қолишган. Амир Темур қўшин билан бу ерга анча яқинлашиб қолди. Амиримиз бу аҳволни кўрса, кейин нима бўлар экан?

Бока: Ҳақиқатан ҳам, мен бир нохушликни сезяпман. Нуриддин, сен Амир Темур ва Сароймулкхонимни кутиб олиш учун захирадаги чодир ва ўчоқлар, гўшт ва чойдан етарлича олиш тўғрисида қўшиндаги масъулларни олдиндан огоҳлантир. Чодирлар шу ернинг ўзида тикилади. Хокимнинг калъаси ёниб, кулга айланганини Доруғага етказ. Бу жуда ёмон аҳвол. Тезроқ бориб, уларга ҳаммасини маълум қил. Мен имкон қадар эл уюштириб, шу йўл билан қўшинни бокишга харакат қиламан.

Улар чиқиб кетадилар.

5-сахна: Амир Темур – Сароймулкхоним – Доруға – Бока – Нуриддин

Ўтрор: *ўша майдон. Буюк уруш учун тикилган чодир очиқ ҳолда, сўрининг ўртасидаги болишлар орасида Амир Темур жон талвасасида ётибди. Сандиқда Амир Темурнинг шахсий буюмлари қаторида шоҳона олтин узук ҳам кўринади.*

Сароймулкхоним Доруға билан курсида ўтирибди. Бока ичкарига киради ва ўзи томон келаётган Сароймулкхонимга нигоҳ ташлайди.

Бока: Хоним, уч кеча-ю уч кундуздан бери бу лаънати шаҳарда туриб қолган қўшин янгилик кутмоқда. Сиз Амиримизнинг турмуш ўртоғисиз, бизга бор ҳақиқатни айтинг.

Сароймулкхоним: Сен одамларга Амир Темур оғир касал бўлиб қолган, дейишинг мумкин. Ҳеч ким, на табиблар дори-дармон билан, на сеҳргарлар ўз жоду амаллари билан, на муллалар дуо билан улуғ Амирнинг кучайиб бораётган зотилжам хасталигига эм бўла олмаяпти. Сохибқирон эса, ҳали ҳам тана ҳарорати кучлилигидан тинимсиз алаҳсирамоқда. Қачондир ўз салтанати сарҳадларини Хитойгача етказиши ҳақида ишонч билан гапирмоқда. Ғалаба тўғрисида хабар бераётган илоҳий товушларни эшитаётганини бот-бот такрорлаяпти.

Нуриддин ўз навбати келганда чодирга кириб, Амир Темур ётган болишга пешонасини босади.

Темур: Бу сенмисан, менинг содиқ Нуриддиним, сенинг исминг нурлидир.

Нуриддин: Амирим, юрагим Сиз билан муштарак. Биз Гоби саҳросини кесиб ўтмаймиз ва баҳорда алвон гуллар чаман бўлиб очилганда у ерларда бўлмаймиз, Искандар Яжуж ва Мажужни тўхтатиш учун қурдирган улкан девор – садди Искандарийни забт этмаймиз. Нақадар катта қайғу.

Амир Темур қўлини Нуриддиннинг бошига қуяди ва ўзига яқинлаштиради.

Темур: Айт менга, Нуриддин, у (Дилғунчам) қаерда? Сен уни топибсан-ку, нимага ёнимга олиб келмадинг?

Нуриддин: Амирим, афв этинг, у жуда олисларда.

Амир Темур ўзини ортга ташлайди.

Сароймулкхоним ўрнидан туриб, идишдаги шарбатдан Амир Темурга озгина ичиради.

Сароймулкхоним: Амир Темур алаҳсирамоқда. Бу шифобахш малҳам Амиримизга хотирасини қайтаради. Бу ташландиқ шаҳарда ҳеч қандай аёл зоти йўқ.

Амир Темур яна мурожаат қилади.

Темур: Олдимдан кетинглар, мени йўқлаб келаётган Азроилнинг сассиз товушини илғамоқчиман.

Дорга кириб, бошқалар қаторига қўшилади. Уларнинг чексиз қайғуда экани юз-кўзларидан билиниб турибди.

Қадрдонларим, мен учун кўз ёши тўкманглар. Инсоннинг бу фоний дунёдан кетиши ҳақидаги ғамгин хаёлларга берилманг, чунки аслида ҳам бу дунё ўткинчи дунёдир. Мен отам каби суфийликни яхши кўрганман, шу боис тартибсиз хаёт кечирмадим. Доимо олимлар, Худони таниган кишиларни ҳурмат қилдим, аёлларни ҳимоя қилиб, халқим билан адолатли муомалада бўлдим. Ҳар бир ютуғимда мен нимани бой беришим ёки ютуқ менга нима бериши ҳақида ўйладим. Парвардигорим эса, барча саъй-ҳаракатларимга ҳомий бўлиб, жангларда хамиша ғалаба ато этди. Осиёнинг не-не муҳташам шаҳарларидаги беҳисоб бойликларни тасарруфимга олдим, лекин бу ғазналарни Самарқандни обод этиш учун сарфладим.

Ҳа, ғалаба қозонай деб уруш қилганман. Ихтиёримга қарши чиққан айбдорларнинг ўлимига сабабчи бўлганман. Менга қарши урушмоқчи бўлган душманларни уруш даҳшати билан ҳамиша кўркитдим. Чунки уларни фақат шу йўл билан ушлаб туриш мумкин эди. Худойимнинг ўзи менинг мангу қалбимга ҳукм чиқаради. Менинг шунчалар озоримга дош берган бу бечора танам мана шу ўликлар орасида чириб кетади, шекилли.

Қандайдир ноаниқ шовқин ва «та-тай» деган овоз кўп бора эшитилади.

Бока! Бориб нима бўлаётганини кўриб кел.

Бока чиқиб, тезда қайтиб киради.

Бока: Жангчиларингиз шикоят қилишаётган экан. Қўшин орасига бир неча жосуслар яширинча кириб олиб, бузғунчи гаплар тарқатишяпти. Шулардан бир мунажжим ва бир коҳин шаҳарда Самарқанд шоҳининг ўлими ҳақида шум хабарларни айтиб юрган экан.

Темур: Қиличимни олиб келиб, олдимга санчиб қўйинглар.

Бока қилични Амир Темурнинг ёнига санчиб қўяди.

Вазиятни эшитинглар.

Бу қилич менинг Форс подшоси, Олтин Ўрда хони, Бағдод султонини мағлуб этганим, Ҳиндистон султонини тиз чўктирганим, Дамашқ шоҳини қочишга мажбур қилганим, Усмонли туркларнинг Йилдирими устидан ғалаба қозонганимга бевосита гувоҳдир.

Мен Кичик Ҳиндистондаги кенжа ўғлим, шаҳзода Пирмуҳаммаднинг Самарқандга қайтиб келишини ва шоҳлик тожини кийишини хоҳлайман. Бошқа шаҳзодалар унга итоатда ва содиқ бўлишлари керак. Салтанатнинг яшаб қолиши мана шу итоат ва садоқатга боғлиқ.

Қўшин олдинга қараб юришда давом этсин. Байроғимни олга олиб боринглар, хитойликлар мени сиз билан бирга деб ишонишсин ва сизлар ғалаба қозонишглар. Подшоҳ Мингни мағлуб этгач, қиличимни меросхўрим Пирмуҳаммадга хизмат қилиши учун Самарқандга қайтаринг.

Бока, мен сени қўшин саркардаси этиб тайинлайман. Нуриддин, сен Тошкентга кўмакчи куч билан етиб келган кенжа ўғлим, шаҳзода Халилнинг олдига бориб, ундан Боканинг лашкарлари сафига қўшилишини сўрайсан.

Нуриддин чиқиб кетади.

Доруға, сен турмуш ўртоғим, малика Сароймулкка ғамхўрлик қиласан. У менинг жасадимни Самарқандга олиб боради. Мени катта ўғлимга атаб қурилган мовий гумбазли мақбарага, сўфий устозим Саййид Барака қабрининг оёқ учига қўйинглар. Сароймулк ва Доруға, ҳозироқ чиқиб кетингиз.

Сароймулкхоним ва Доруға чиқиб кетади.

Устозим Саййид Барака раҳбар вафот этаётганида ўзига тегишли барча нарсаларини атрофидаги бечора кишиларга тарқатиб бериш керак, деб ўргатган эдилар. Мен сўз берганман ва бу аҳдни бажаришим керак.

Бока, атрофимдаги энг бечора кишилар кимлар? Уларни чорла. Ички пардани тортиб қўй, мени кўришларини хоҳламайман.

Бока бурчакда ташқисидан ажралиб турган ички пардани бир томонга тортади.

Мендаги барча нарсаларни, мана бу олтин ёмбилар, кумуш тангалар, ёқут кўзли узук, зумрад ғилофли ханжаримни, феруза тошли занжирни, ҳинд олмосини, хитой ипак буйинбоғини ол. Тезроқ, Бока, мен ўзимни ёмон ҳис этяпман.

Бока бу нарсаларни олиб, барчасини парда ортида қўлларини чузиб турган камбағал кишиларга тарқатади.

Темур: Бўлдими? Ҳеч нарса қолиб кетмасин, мен ваъда берганман...

Бока ташқари томонга энгашади.

Бока: Ҳозиргина яна бир киши келиб турган экан. Такаббур, насронй роҳиблариинг юпунгина кийимида, яланоёқ. У менга дунёдаги барча нарсалардан воз кечгани учун камбағаллар ичида энг камбағали эканини айтди.

Темур: Менда бошқа ҳеч нарса қолмади. Ўзингга тегишли бирор қимматлироқ нарсани бериб юбор.

Бока чиқиб кетади, у ерда қашшоқ одам билан қизиқиб суҳбат қилади, кейин Амир Темурнинг олдига қайтиб киради.

Бока: Роҳиб тиланчи эмаслигини ва Сиз ўзингиз берадиган ҳадянигина олишини айтмоқда. Ўшанда Буддадан авлодларинг ҳақига дуои хайр сўрар экан.

Амир Темур ҳарсиллаганича тўшаги орасидан ниманидир излайди, аммо ҳеч нарса тополмайди, тўсатдан шоҳона олтин узугини кўриб қолади ва уни қўлига олади.

Темур: Менда қолган биттаю-битта нарса – шу, буни эритиб ёки сотиб анчагина тиллага эга бўлиш мумкин.

Бока: Лекин Амирим, бу Темурийлар салтанатининг нодир рамзи-ку.

Темур: Мен қалбим-имонимга ваъда берганман. Сенга бу узукни ўша рохибга топширишингни буюраман. Хавотирланма, узукнинг қудрати ва ҳукмронлик кучи ўз эгасининг мардлигига боғлиқ.

Бока узукни олиб ташқарига чиқади ва Амир Темурнинг олдига қули бўш ҳолда қайтиб киради.

Ўша кишининг исми нима, қаердан келган экан?

Бока яна чиқиб, қайтиб киради.

Бока: Роҳиб аллақачон кетиб қопти.

Темур: Жоним узилади шекилли, Бока, Хонимни топ, тезда... Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг пайғамбари...

Амир Темур қаттиқ бир оҳ чекиб, сўнг вафот этади. Сароймулкхоним ва Доруға югуриб келади, ҳамма кўз ёш қилиб, тиз чўкишади. Ташқарида қайғули куй ва танбур ноласи эшитилади.

6-сахна: Нуриддин – Бока

Ўтрор: Ўша чодир, лекин бутунлай бўш, санчиғлиқ турган қилич жойида йўқ. Нуриддин Бока билан кириб келади. Ташқарида қуюн авжида.

Нуриддин: Мен видолашув дақиқаларига улгуриб келолмадим. Шаҳзода Халилнинг ўтрорлик икки жангчиси билан бирга эдим. Кириб келганимда, Самарқандга кетишга шай турган дафн карвонини ва унинг олдида Хоним билан Доруғани кўрдим.

Бока ниманидир қидиради.

Бока: Қилич қани, Амир Темурнинг қиличи қаерда?

Нуриддин: Мен уни шаҳзода Халилнинг қўлида кўрдим.

Бока: Хайрият, энди жангчиларимни оёққа турғазмоқчи эдим. Биз шаҳзода Халил билан Хитойга кетаётганимизда қилич ҳамиша бошимиз узра бўлиши керак.

Нуриддин: Бунинг имкони йўқ, деб кўрқаман. Чунки шаҳзода Халил отда Самарқанд томонга йўл олди. Қилични ҳам ўзи билан олиб кетди.

Бока чиқади ва тезда қайтиб киради.

«Армон. Захириддин Муҳаммад Бобур». Рассом Акмал Нур 1996 йил.

«Regret. Zahiruddin Muhammad Babur». Ikai Akmal Nour 1996

Орзуим шуки, деганди, – Л. Керен, ушбу пьеса қачондир Париж театрларидан бирида ўзбек артистлари томонидан ўзбек тилида намойиш этилади ва бунда, худди Париждаги Шекспир театрида амалда бўлгани каби, асарнинг французча таржимаси саҳна экранида изчил кўрсатиб борилади. Бу, ўз навбатида, Европа ва Франциядаги оммавий ахборот воситаларининг ўрта асрларда Марказий Осиёда юз берган талотумлар даврида тарқоқ халқларни бирлаштириб, ягона марказлашган давлат барпо этган бетакрор шахс – Амир Темур ҳақида кенг ахборот тарқатиши учун қулай имконият туғдиради.

Бока: Қўшин тарқалиб кетибди. Воҳ, Амир Темур, менинг сардорим, менинг дўстим, Сиз шоҳ эдингиз, Сиз ўтдингиз ва ҳамма нарса бирданига тугади. Хитой энди забт этилмай қоладиган бўлди.

Нуриддин: Мен бу ерга келаётиб, тақир бош, чақноққўз дарвешнамо бир кишини кўрдим. У қўлида Амир Темурнинг шоҳлик узугини олиб кетаётган эди. Уни сўроққа тутдим. У Темурнинг топшириғига кўра узукни сен берганингни айтди.

Бока: Бу рост.

Нуриддин: Мен ундан: «Сен сўфиймисан ёки насроний роҳибимисан, қаердан келяпсан», – деб сўрадим. У менга: «Йўқ, мен Будданинг бир издошиман. Ҳиндистонга, Агра ибодатхонасига кетаяпман, хотиржам бўл, қўлимдаги бу қимматбаҳо узукни тегишли кишига ўз вақти келганда топшираман», – деди. Бу буддавийнинг охирги сўзлари эди, чунки бўрон бизни ажратиб юборди. Бўрон орасида йўлбарс шарпаси кўзимга кўрингандек бўлди, балки бу хомхаёл, шунчаки қиш саробидир.

Бўрон шовқини, чақмоқ чақини ва момоқалдироқ гулдираши тобора кучаяди. Нуриддин ва Бока қаттиқ таъсирланган ҳолда туришибди.

Бока: Сен кўрган ўша йўлбарс бўронда кўчиб юрган қорларнинг соясидир, балким. Кетдик, Нуриддин, биз ҳам Самарқандга йўл олган карвонга қўшилиб олишимиз керак.

Улар чиқиб кетишади. Кучли шамол чодирни бузиб ташлайди. Бўрон шовқини бир лаҳзада ҳамма ёқни қамрайди. Тўс-тўполон овози секин-аста пасайиб, атрофда «Чўли ироқ»[1] оҳанглари тобора баланд ва дардли янграйди.

Тамом

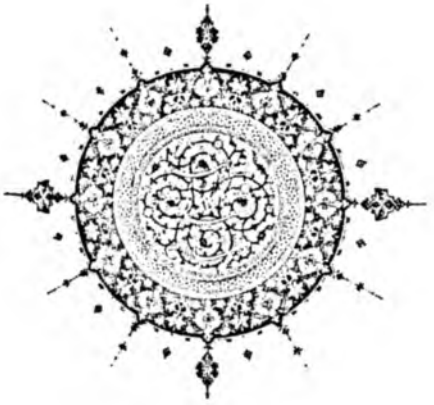

Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарига ишланган шамс. 1479.

Titre de «Khamsa» de Nizami Gandjavi. 1479.

[1] Аслиятда: буддизмни роҳиблар чалалиган ҳазин ҳуй, дейилган. – А. С.

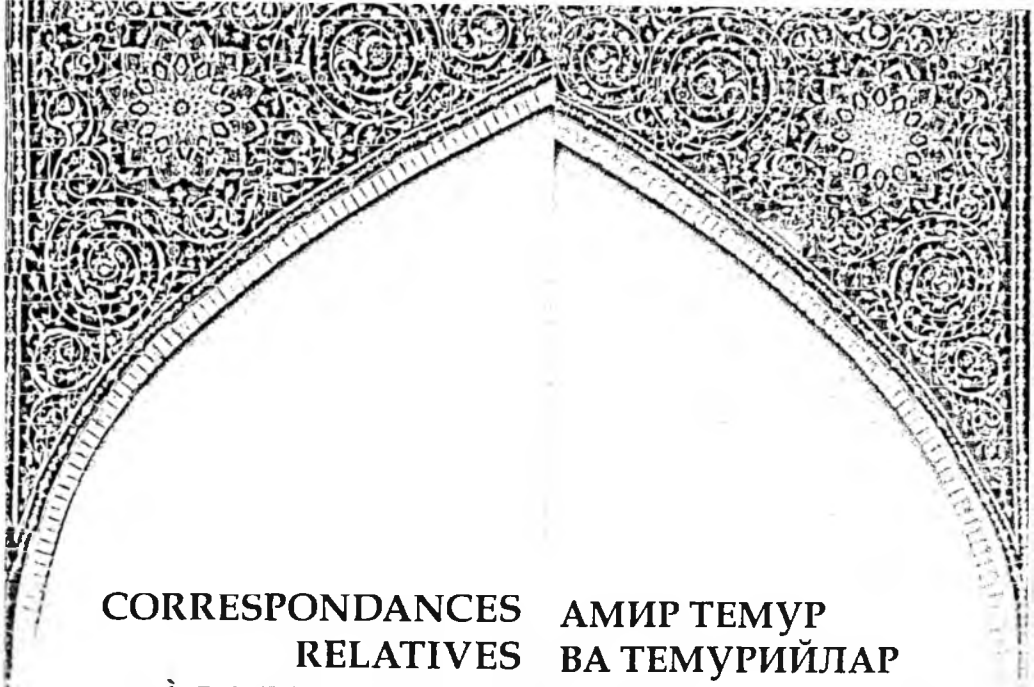

CORRESPONDANCES RELATIVES À LA DIPLOMATIE D'AMIR TEMUR ET DES TIMURIDES

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ДИПЛОМАТИЯСИГА ДОИР МАКТУБЛАР

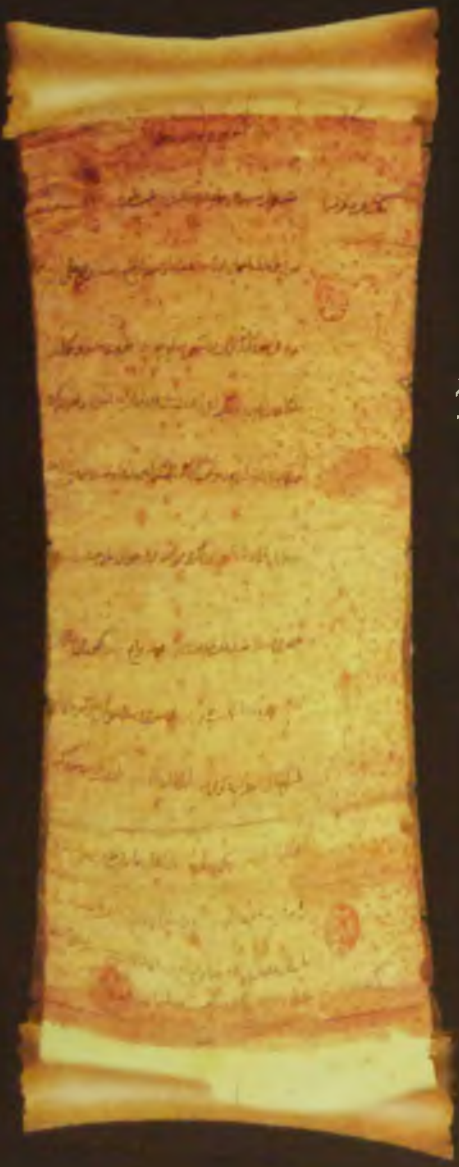

Биз Сизнинг давлатингиз доимо гуллаб-яшнашини дўстона тилаб қоламиз.

... Сизнинг савдогарлар биз томонга келсинлар ва биз уларни иззат-икром билан кутиб олайлик ва бизларнинг савдогарларимиз Сизлар томонга бориб, ўз иззат-икромларини топсинлар.

... Ахир дунёни савдогарлар фаровон қиладилар.

Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактубларидан[1]

[1] Behren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. Tradition. - Paris: Imprimerie Nationale, 2006. - P. 26

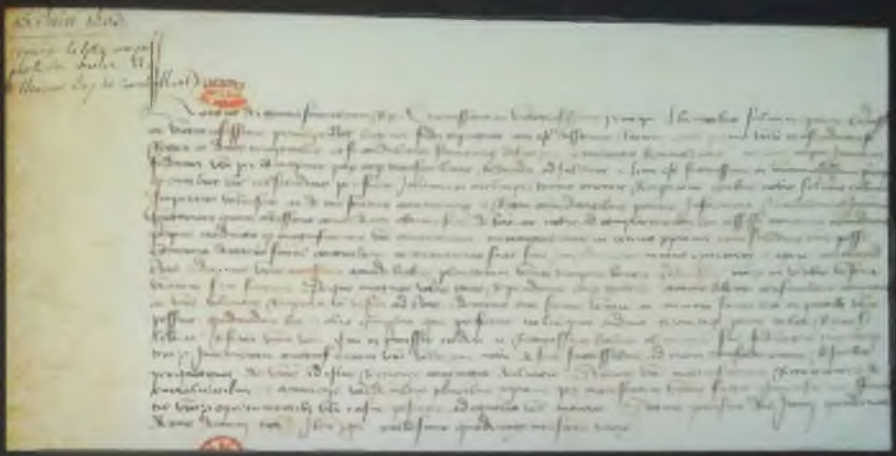

Олампанох, музаффар ҳукмдор Темурбекка саломлар ва тинчлик тилаймиз.

...Сиз зоти олийларига кўп христианларга кўрсатган марҳамат ва дўстлигингиз учун миннатдорчилик билдирамиз. Кези келганда биз ҳам уз навбатимизда Сизнинг одамларингизга бундан ортикроқ марҳамат кўрсатишга тайёрмиз.

Франция Қироли
Шарль VI нинг
Амир Темурга
мактубидан[1]

[1] Kebren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3 edition - Paris: Imprimerie Nationale, 2006. - P. 298

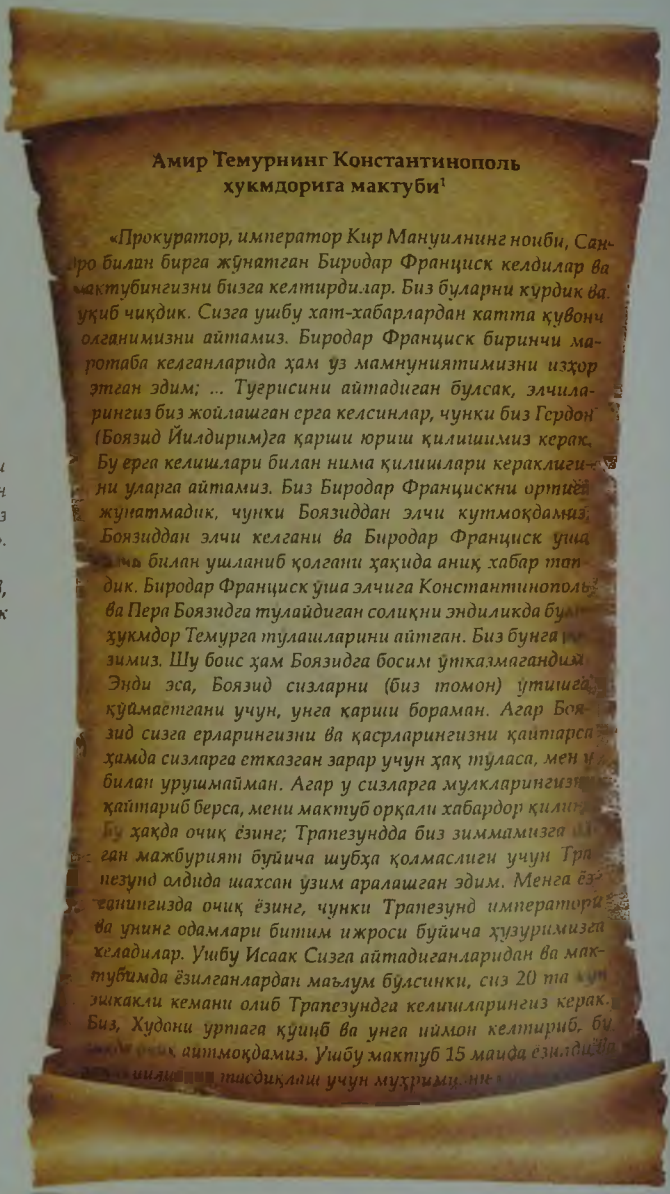

Амир Темурнинг Константинополь хукмдорига мактуби[1]

«Прокуратор, император Кир Мануилнинг ноиби, Сан-ро билан бирга жўнатган Биродар Франциск келдилар ва мактубингизни бизга келтирдилар. Биз буларни курдик ва уқиб чиқдик. Сизга ушбу хат-хабарлардан катта қувонч олганимизни айтамиз. Биродар Франциск биринчи маротаба келганларида ҳам ўз мамнуниятимизни изҳор этган эдим; ... Тугрисини айтадиган булсак, элчиларингиз биз жойлашган ерга келсинлар, чунки биз Гердон (Боязид Йилдирим)га қарши юриш қилишимиз керак. Бу ерга келишлари билан нима қилишлари кераклиги-ни уларга айтамиз. Биз Биродар Францискни ортиқ жунатмадик, чунки Боязиддан элчи кутмоқдамиз. Боязиддан элчи келгани ва Биродар Франциск уша ... билан ушланиб қолгани ҳақида аниқ хабар топдик. Биродар Франциск ўша элчига Константинополь ва Пера Боязидга тулайдиган солиқни эндиликда бу... хукмдор Темурга тулашларини айтган. Биз бунга ... зимиз. Шу боис ҳам Боязидга босим ўтказмагандим. Энди эса, Боязид сизларни (биз томон) ўтишга қўймаётгани учун, унга қарши бораман. Агар Боязид сизга ерларингизни ва қасрларингизни қайтарса ҳамда сизларга етказган зарар учун ҳақ тўласа, мен у билан урушмайман. Агар у сизларга мулкларингизни қайтариб берса, мени мактуб орқали хабардор қилинг. Бу ҳақда очиқ ёзинг; Трапезундда биз зиммамизга ... ган мажбурият буйича шубҳа қолмаслиги учун Трапезунд олдида шахсан ўзим аралашган эдим. Менга ёзганингизда очиқ ёзинг, чунки Трапезунд императори ва унинг одамлари битим ижроси буйича ҳузуримизга келадилар. Ушбу Исаак Сизга айтадиганларидан ва мактубимда ёзилганлардан маълум бўлсинки, сиз 20 та ... зилкакли кемани олиб Трапезундга келишларингиз керак. Биз, Худони ўртага қўйиб ва унга ишон келтириб, бу ... учун айтмоқдамиз. Ушбу мактуб 15 майда ёзилди. Ва ... ишлаш ... тасдиқлаш учун мухрими... ни ...

«Темур давлатининг ташқи сиёсати ва жаҳонда тутган мавкеини бу мактубларсиз тасаввур қилиб булмайди».

Бўрибой Аҳмедов,
академик

[1] Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca. La campagne de Timur en Anatole (1402). Imprimeria Nationala Bucuresti, 1942. – P. 180.

Қаранг: Саидов А.Х. Амир Темурнинг яна бир ноёб мактуби // Туркистон, 2014, 5 апрель; Амир Темурнинг Константинополь хукмдорига мактуби // Туркистон, 2014, 5 апрель.

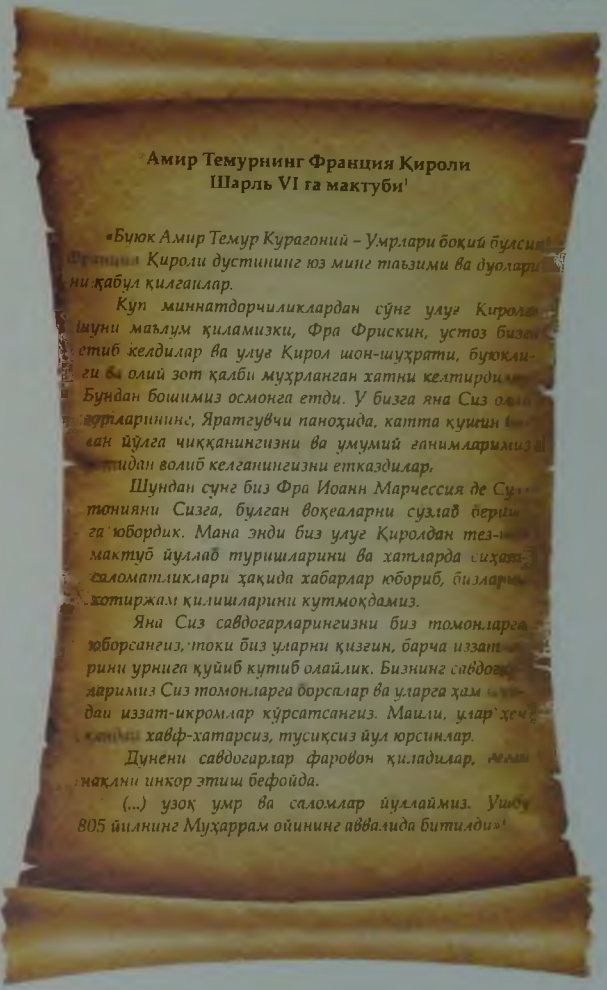

Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактуби[1]

«Буюк Амир Темур Курагоний – Умрлари боқий бўлсин! Франция Қироли дустининг юз минг таъзими ва дуолари ни қабул қилгайлар.

Куп миннатдорчиликлардан сўнг улуг Кирол ...шуни маълум қиламизки, Фра Фрискин, устоз бизга ...етиб келдилар ва улуг Кирол шон-шуҳрати, буюклиги ва олий зот қалби муҳрланган хатни келтирдилар. Бундан бошимиз осмонга етди. У бизга яна Сиз олий ...гурларингиз, Яратгувчи паноҳида, катта қушин ...ван йўлга чиққанингизни ва умумий ғаниимларимиз ...тидан волиб келганингизни етказдилар.

Шундан сунг биз Фра Иоанн Марчессия де Су... тонияни Сизга, булган воқеаларни сузлаб бериш ...га юбордик. Мана энди биз улуг Қиролдан тез-... мактуб йуллаб туришларини ва хатларда сиҳат-... саломатликлари ҳақида хабарлар юбориб, бизларни ...хотиржам қилишларини кутмоқдамиз.

Яна Сиз савдогарларингизни биз томонларга ...юборсангиз, токи биз уларни қизғин, барча иззат ...ларини урнига қуйиб кутиб олайлик. Бизнинг савдогар...ларимиз Сиз томонларга борсалар ва уларга ҳам ...дан иззат-икромлар кўрсатсангиз. Маили, улар хеч ...кандай хавф-хатарсиз, тусиқсиз йул юрсинлар.

Дунени савдогарлар фаровон қиладилар, Адолат ...ҳақлни инкор этиш бефойда.

(...) узоқ умр ва саломлар йуллаймиз. Ушбу 805 йилнинг Муҳаррам ойининг аввалида битилди»[2]

---

[1] Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan 3e edition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006. – P. 294.

[2] Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактуби // Керен Л. Самдов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996. – 74-бет. Академик Б. Ахмедов таржимасига қаранг: Ахмедов Б. Амир Темур. – Тошкент; 1995. – 583–584-бетлар. **Яна қаранг:** Амир Темурнинг Франция Қироли Карл VI га йўллаган биринчи мактуби // Ўзбек дипломатияси тарихи: Тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида. – Т.: 2003. – 252-бет; Амир Темурнинг Франция Қироли Карл VI га йўллаган мактуби // Азизов М., Зохидов М., Карим А. Буюклик йўли. Амир Темур тарихига оид тадқиқотлар. – Т.: «Навруз», 2016. – 242–243-бетлар.

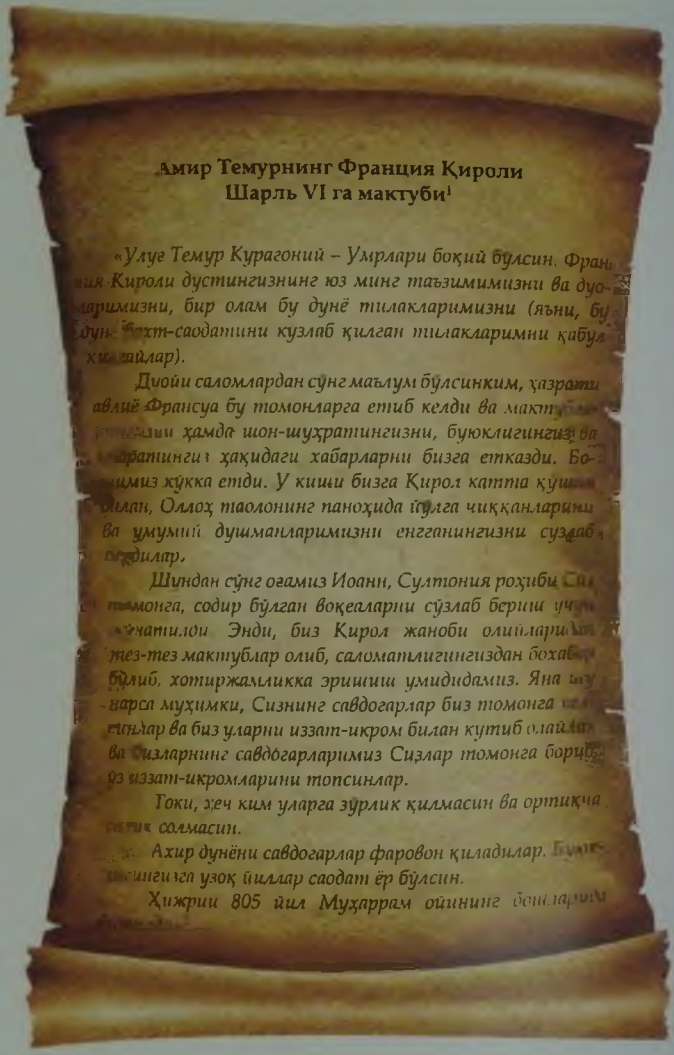

Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактуби[1]

«Улуг Темур Курагоний – Умрлари боқий бўлсин. Франция Қироли дустингизнинг юз минг таъзимимизни ва дуоларимизни, бир олам бу дунё тилакларимизни (яъни, бу дунё бахт-саодатини кузлаб қилган тилакларимни қабул қилгайлар).

Дуойи саломлардан сўнг маълум бўлсинким, ҳазрати авлиё Франсуа бу томонларга етиб келди ва мактубингизни ҳамда шон-шуҳратингизни, буюклигингиз ва шарафингиз ҳақидаги хабарларни бизга етказди. Бошимиз кўкка етди. У киши бизга Қирол катта қушин билан, Оллоҳ таолонинг паноҳида душманга чиққанларингиз ва умумий душманларимизни енганингизни сўзлаб бердилар.

Шундан сўнг оғамиз Иоанн, Султония роҳиби Сиз томонга, содир бўлган воқеаларни сўзлаб бериш учун жўнатилди. Энди, биз Қирол жаноби олийларидан тез-тез мактублар олиб, саломатлигингиздан бохабар бўлиб, хотиржамликка эришиш умидидамиз. Яна нима нарса муҳимки, Сизнинг савдогарлар биз томонга келтирдилар ва биз уларни иззат-икром билан кутиб олдик ва Сизларнинг савдогарларимиз Сизлар томонга боришда ўз иззат-икромларини топсинлар.

Токи, ҳеч ким уларга зўрлик қилмасин ва ортиқча ташвиш солмасин.

Ахир дунёни савдогарлар фаровон қиладилар. Бунингизга узоқ йиллар саодат ёр бўлсин.

Ҳижрий 805 йил Муҳаррам ойининг бешларида ...

---

[1] Архиепископ Иоанн ёки унинг номаълум замондоши лотин тилига таржима қилган ва Карлос Рабаго L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris. Imprimerie Nationale. 2006. – P. 294.

[2] Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактуби // Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996. – 75-бет.

Форсча матнидан М. Холбеков ва Б. Валихужаев таржимасига қаранг: Амир Темурнинг Франция Қироли Карлос VI га мактуби// М. Холбеков. Амир Темурнинг Европа Қироллари билан дипломатик муносабатлари. – Самарқанд: «Мерос», 1996. – 20-бет.

Яна қаранг: Амир Темурнинг Франция Қироли Карл VI га йўллаган биринчи мактуби // Ўзбек дипломатиясининг тарихи. Тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида. – Т.: 2003. – 252-бет.

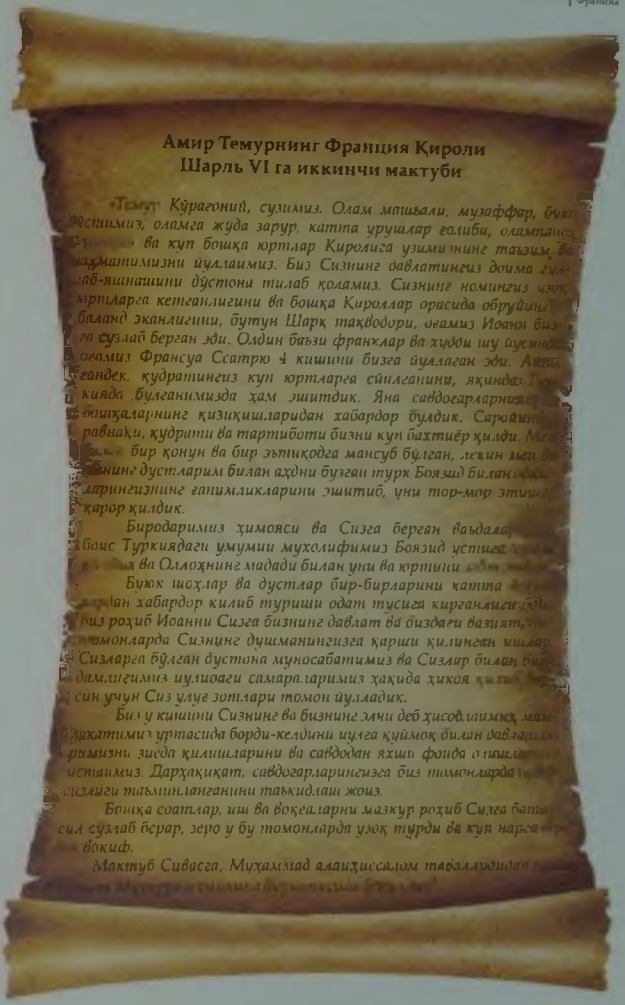

Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га иккинчи мактуби

«Темур Кўрагоний, сузимиз. Олам мапъали, музаффар, бўлиб ...ишимиз, оламга жуда зарур, катта урушлар галиби, оламлар... ва кўп бошқа юртлар Қиролига узимизнинг таъзим, ва ...ҳаматимизни йўллаймиз. Биз Сизнинг давлатингиз доима ғалаб-яшнашини дўстони тилаб қоламиз. Сизнинг номингиз узоқ юртларга кетганлигини ва бошқа Қироллар орасида обрўйинг баланд эканлигини, бутун Шарқ тақводори, оғамиз Иоанн биз... га сўзлаб берган эди. Олдин баъзи франклар ва худди шу дустимиз оғамиз Франсуа Ссатрю 4 кишини бизга йўллаган эди. Аммо ...ғандек, қудратингиз кун юртларга сийлганини, яқиндан ...киядан булганимизда ҳам эшитдик. Яна савдогарларингиз ...бошқаларнинг қизиқишларидан хабардор булдик. Сарой... равнақи, қудрати ва тартиботи бизни кун бахтиёр қилди. Ме... бир қонун ва бир эътиқодда мансуб бўлган, лекин ...изнинг дустларим билан аҳдни бузган турк Боязид билан ...ларингизнинг ғанимликларини эшитиб, уни тор-мор этиш ...карор қилдик.

Биродаримиз ҳимояси ва Сизга берган ваъдала... боис Туркиядаги умумий мухолифимиз Боязид устига ... ва Оллоҳнинг мадади билан уни ва юртини ...

Буюк шоҳлар ва дустлар бир-бирларини катта ...дан хабардор килиб туриши одат тусига кирганлиги ...биз роҳиб Иоанни Сизга бизнинг давлат ва биздаги вазият, ...томонларда Сизнинг душманингизга қарши қилинган ишлар, Сизларга бўлган дустона муносабатимиз ва Сизлар билан ...дамлигимиз ишлаётган самараларимиз ҳақида ҳикоя ...син учун Сиз улуг зотлари томон йўлладик.

Биз у кишини Сизнинг ва бизнинг элчи деб ҳисоблаймиз, ма... Ақидатимиз уртасида борди-келдини ишга қўймоқ билан давлат...ларимизни зиёда қилишларини ва савдодан яхши фойда олишларини истаймиз. Дарҳақиқат, савдогарларингизга биз томонларда ...сизлиги таъминланганини таъкидлаш жоиз.

Бошқа соатлар, иш ва воқеаларни мазкур роҳиб Сизга батафсил сўзлаб берар, зеро у бу томонларда узоқ турди ва кун нарса ...вокиф.

Мактуб Сивасга, Муҳаммад алайҳиссалом таваллудидан ...

---

[1] Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006 – P. 295

[2] Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га иккинчи мактуби// Керен Л., Сандов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996 – 76-бет. Латинча ва французча матнлардан М. Холбеков ва Р. Қиличев таржимасига қаранг: Амир Темурнинг Франция Қироли Карль VI га иккинчи мактуби// М. Холбеков. Амир Темурнинг Европа Қиролчари [illegible] елмалари – [illegible] «Мерос», 1996 – 21-бет. **Яна қаранг:** Амир Темурнинг Франциялик Қироли Карл VI га [illegible] иккинчи номаси // Ўзбек дипломатияси тарихи: Тарихий очерклар ва [illegible] / [illegible] М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида – Т.: 2003. – 253-бет; Амир Темурнинг Франция Қироли Карл VI га йўллаган иккинчи номаси // Азизов М., Юнидов М., Карим А. [illegible] Амир Темур тарихига оид тадқиқотлар. – Т.: «Наврўз», 2016. – 244-246-бетлар

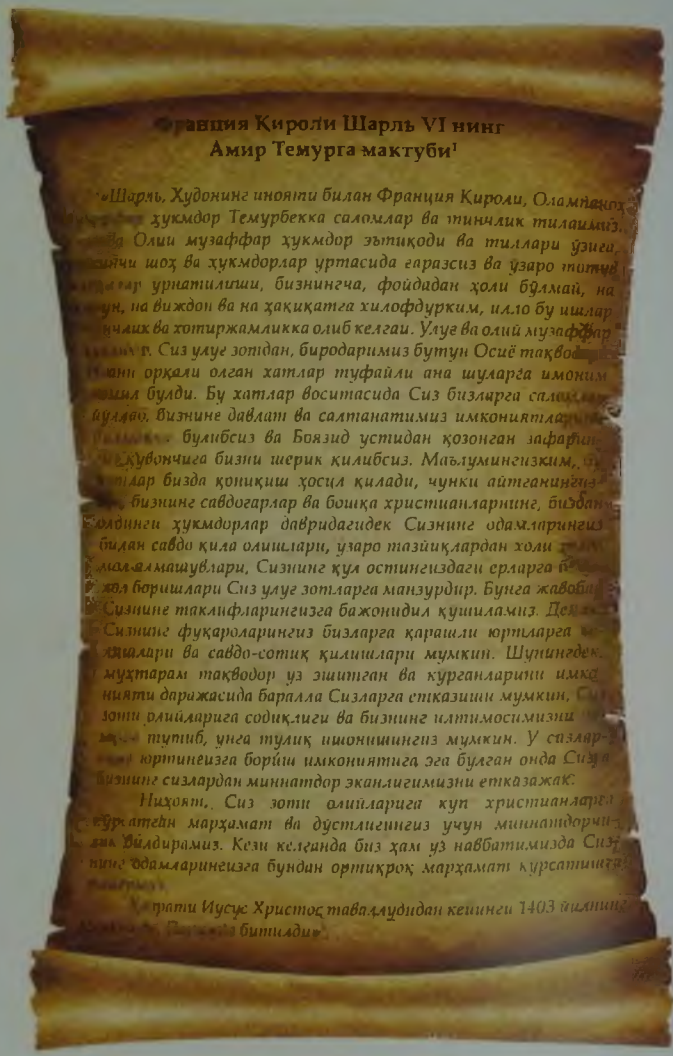

Франция Қироли Шарль VI нинг Амир Темурга мактуби[1]

«Шарль, Худонинг инояти билан Франция Қироли, Оламнинг ... ҳукмдор Темурбекка саломлар ва тинчлик тиламиз. ... Олий музаффар ҳукмдор эътиқоди ва тиллари ўзига ... шоҳ ва ҳукмдорлар уртасида ғаразсиз ва ўзаро тотув ... урнатилиши, бизнингча, фойдадан ҳоли бўлмай, ... ун, на виждон ва на ҳақиқатга хилофдурким, илло бу ишлар ... ичлик ва хотиржамликка олиб келгаи. Улуғ ва олий музаффар ... г. Сиз улуғ зотдан, биродаримиз бутун Осиё тақводор ... нони орқали олган хатлар туфайли ана шуларга имоним ... шил булди. Бу хатлар воситасида Сиз бизларга салом ... йулади, бизнинг давлат ва салтанатимиз имкониятлари ... булибсиз ва Боязид устидан қозонган зафарингиз ... ҳувончига бизни шерик килибсиз. Маълумингизким, ... лар бизда қониқиш ҳосил қилади, чунки айтганингиз ... бизнинг савдогарлар ва бошқа христианларнинг, бизбан ... олдинги ҳукмдорлар давридагидек Сизнинг одамларингиз ... билан савдо қила олишлари, узаро тазйиқлардан холи ... малаямашувлари, Сизнинг қул остингиздаги ерларга ... ҳол боришлари Сиз улуғ зотларга манзурдир. Бунга жавобан ... Сизнинг таклифларингизга бажонидил қушиламиз. Де ... Сизнинг фуқароларингиз бизларга қарашли юртларга ... ҳоҳишлари ва савдо-сотиқ қилишлари мумкин. Шунингдек, ... муҳтарам тақводор уз эшитган ва кургапларини имкон ... нияти даражасида баралла Сизларга етказиши мумкин. ... зотли олийларига содиқлиги ва бизнинг илтимосимизни ... тутиб, унга тулиқ ишонишингиз мумкин. У сизлар ... юртингизга бориш имкониятига эга булган онда Сиз ... бизнинг сизлардан миннатдор эканлигимизни етказажак.

Нихоят, Сиз зоти олийларига куп христианларга ... курсатган марҳамат ва дўстлигингиз учун миннатдорчи ... билдирамиз. Кези келганда биз ҳам уз навбатимизда Сиз ... нинг одамларингизга бундан ортиқроқ марҳамат курсатишга ... тайёрмиз.

Ҳазрати Иисус Христос тавалludидан кейинги 1403 йилнинг ... Парижда битилди».

---

[1] Кабанес Л. La visite de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie ... 1906. – P. 296.

Франция Қироли Шарль VI нинг Амир Темурга мактуби // Керен Л., Сандоз А. Амир Темурга бағишланган. – Т.: Адолат, 1996. – 77-бет. Академик Б. Аҳмедов таржимасига қаранг: Ахмедов Б. Амир Темур. – Тошкент: 1995. – 288-бетлар. Лотинча ва французча матнлардан М. Хайбекова ва Р. Калинина таржимасига қаранг: Франция Қироли Шарль VI нинг Амир Темурга мактуби // М. Хайбекова. Амир Темурнинг Европа Қироллари билан ёзишмалари. – Самарқанд, 1996. – 75-бет. Яна қаранг: Французская Королевская Карл VI нинг Амир Темурга жавоб мактуби // ... – 76-бет. Яна қаранг: Фарангистон Қироли Карл VI нинг Амир Темурга жавоб мактуби // ... // Аниқов М., Хайбекова М., Калинина А. Буюк давлат ... Амир Темур тарихига оид тадқиқотлар. – Т.: Навруз, 2016. – 264-265-бетлар.

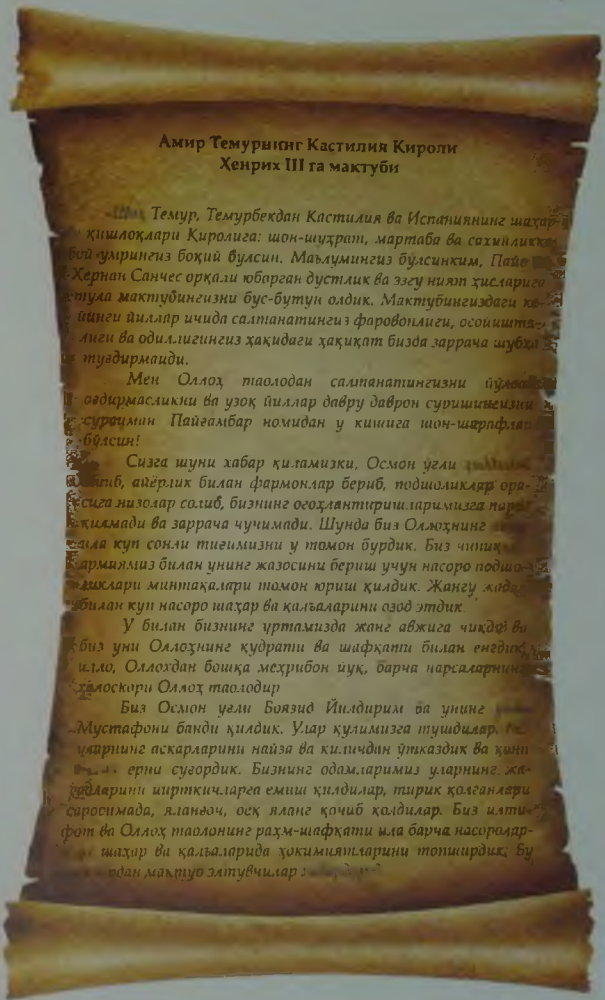

Амир Темурнинг Кастилия Кироли Хенрих III га мактуби

...Темур, Темурбекдан Кастилия ва Испаниянинг шаҳар ва қишлоқлари Кироличага: шон-шуҳрат, мартаба ва саҳийликка бой умрингиз боқий бўлсин. Маълумингиз бўлсинким, Пайғамбар Хернан Санчес орқали юборган дўстлик ва эзгу ниятларингизни ўзида мактубингизни бус-бутун олдик. Мактубингиздаги кейинги йиллар ичида салтанатингиз фаровонлиги, осойишталиги ва одиллигингиз ҳақидаги ҳақиқат бизда заррача шубҳа туғдирмайди.

Мен Оллоҳ таолодан салтанатингизни йўлбошчи этиб, ғолиб қилишини ва узоқ йиллар давру даврон сурушингизни сўрайман. Пайғамбар номидан у кишига шон-шарафлар бўлсин!

Сизга шуни хабар қиламизки, Осмон ўғли [illegible] келиб, айғоқлар билан фармонлар бериб, подшоликлар оралигига низолар солиб, бизнинг юришларимизга тўсқинлик қилмади ва заррача чучимади. Шунда биз Оллоҳнинг [illegible] кўп сонли тингимизни у томон бурдик. Биз чиниқ [illegible] армиямиз билан унинг жазосини бериш учун насоро подшоликлари минтақалари томон юриш қилдик. Жанг жадал [illegible] билан кўп насоро шаҳар ва қалъаларини озод этдик.

У билан бизнинг ўртамизда жанг авжига чиққан ва биз уни Оллоҳнинг қудрати ва шафқати билан енгдик. Ғолиб, Оллоҳдан бошқа мехрибон иш, барча нарсаларнинг халоскори Оллоҳ таолодир.

Биз Осмон ўғли Боязид Йилдирим ва унинг [illegible] Мустафони банди қилдик. Улар қўлимизга тушдилар. Биз уларнинг аскарларини найза ва қиличдан ўтказдик ва қонга [illegible] ерни сугордик. Бизнинг одамларимиз уларнинг жасадларини ширткичларга емиш қилдилар, тирик қолганлари саросимада, яланғоч, оёқ яланг қочиб қолдилар. Биз илтифот ва Оллоҳ таолонинг раҳм-шафқати ила барча насоролар шаҳар ва қалъаларида ҳокимиятларини топширдик. Бу [illegible] мактуб элтувчилар...

---

[1] Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 2006 – P. 299.

[2] Амир Темурнинг Кастилия Кироли Хенрих III га мактуби // Керен Л. Самарқанд ва Амир Темур ва Франция – Т.: «Адолат», 1996 – 78-бет. Лотинча ва французча матнлардан М. Холбеков ва Р. Қиличев таржимасига қаранг: Амир Темурнинг Кастилия Кироли Хенрих III га мактуби// М. Холбеков. Амир Темурнинг Европа Кироллари билан элчилари – Самарқанд: «Зарафшон», 1996. – 25-бет. **Яна қаранг:** Амир Темурнинг Кастилия Кироли Хенрих III га [illegible] мактуби // Ўзбек дипломатияси тарихи. Тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида. – Т.: 2003. – 256-бет. Амир Темурнинг Кастилия Кироли Генрих III га йўллаган мактуби // Азизов М., Зоҳидов М., Карим А. Буюклик сири. Амир Темур тарихига оид тадқиқотлар. – Т.: «Наврўз», 2016. – 240-241-бетлар.

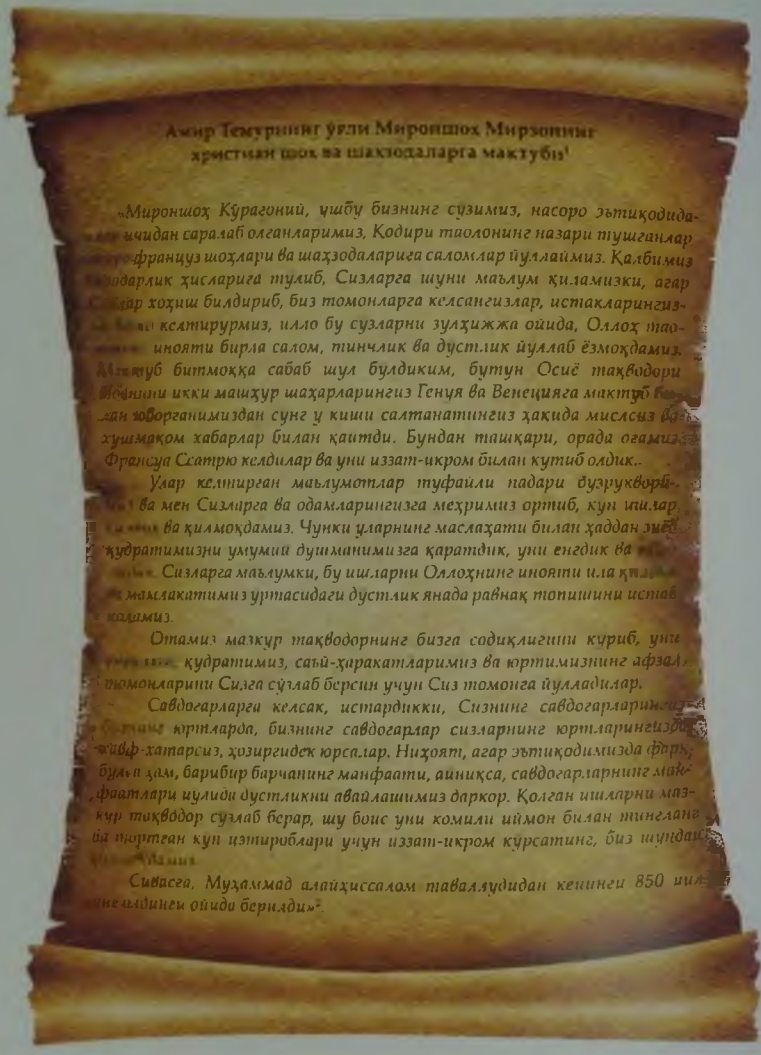

Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ Мирзонинг христиан шоҳ ва шаҳзодаларга мактуби[1]

«Мироншоҳ Кўрагоний, ушбу бизнинг сўзимиз, насоро эътиқодидан қайтиб, исломдан саралаб олганларимиз, Кодири таолонинг назари тушганлар учун: француз шоҳлари ва шаҳзодаларига саломлар йўллаймиз. Қалбимиз ошнодорлик ҳисларига тўлиб, Сизларга шуни маълум қиламизки, агар Сизлар хоҳиш билдириб, биз томонларга келсангизлар, истакларингизни ҳам келтирурмиз, илло бу сўзларни зулҳижжа ойида, Оллоҳ таоло инояти бирла салом, тинчлик ва дўстлик йўллаб ёзмоқдамиз. Мактуб битмоққа сабаб шул булдиким, бутун Осиё тақводори Венецияни икки машҳур шаҳарларингиз Генуя ва Венецияга мактуб юборганимиздан сунг у киши салтанатингиз ҳақида мислсиз ва хушмақом хабарлар билан қайтди. Бундан ташқари, оради оғамиз Франсуа Ссатрю келдилар ва уни иззат-икром билан кутиб олдик..

Улар келтирган маълумотлар туфайли падари бузрукворимиз ва мен Сизларга ва одамларингизга меҳримиз ортиб, кўп ишлар, жумладан ва қилмоқдамиз. Чунки уларнинг маслаҳати билан ҳаддан зиёд қудратимизни умумий душманимизга қаратдик, уни енгдик ва ...Сизларга маълумки, бу ишларни Оллоҳнинг инояти ила қўлга ...ва мамлакатимиз ўртасидаги дўстлик янада равнақ топишини истаб қолдимиз.

Отамиз мазкур тақводорнинг бизга содиқлигини кўриб, уни ...қудратимиз, сай-ҳаракатларимиз ва юртимизнинг афзал томонларини Сизга сўзлаб берсин учун Сиз томонга йўлладилар.

Савдогарларга келсак, истардикки, Сизнинг савдогарларингиз ...юртларда, бизнинг савдогарлар сизларнинг юртларингизда ...ғайб-хатарсиз, ҳозиргидек юрсалар. Ниҳоят, агар эътиқодимизда фарқ, ...ам, барибир барчанинг манфаати, айниқса, савдогарларнинг манфаатлари шунди дўстликни авайлашимиз даркор. Қолган ишларни мазкур тақводор сўзлаб берар, шу боис уни комили иймон билан тинглаб ва юборган кўп изтироблари учун иззат-икром кўрсатинг, биз шундан ...қиламиз.

Сивасга, Муҳаммад алайҳиссалом таваллудидан кейинги 850 йил ...келдингиз ойида берилди»[2].

---

[1] ... L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition – Paris: Imprimerie Nationale, 200... – P. 296-297.

[2] Амир Темурнинг ўғли Мирзо Мироншоҳнинг христиан шоҳ ва шаҳзодаларга мактуби // Қаранг: Ш. Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: «Адолат», 1996. – 82-бет; Лотинча ва французча матнларни М. Хол... Бекова ўқиган. Кириллча таржимаси қаранг: М. Холбеков. Амир Темурнинг Европа мирошари билан ёзишмалари – Самарқанд: Самарқанд давлат чет тиллар институти Матбуот бошқармаси босмахонаси, 1996. – 23-24-бет; Яна қаранг: Амир Темур ва Мироншоҳ Мирзонинг Оврупа Қироллариға йўллаган номаси // Ўзбек дипломатияси тарихи. Тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайруллаев умумий таҳрири остида. – Т.: 2... – 258-бет. Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ Мирзонинг Франция ва Англия Қироллариға йўллаган номаси // Азизов М., Холбеков М., Карева А. Буюклик йўли. Амир Темур тарихига оид тадқиқотлар. – Т.: «Шарқ», 2016. – 247-249-бетлар.

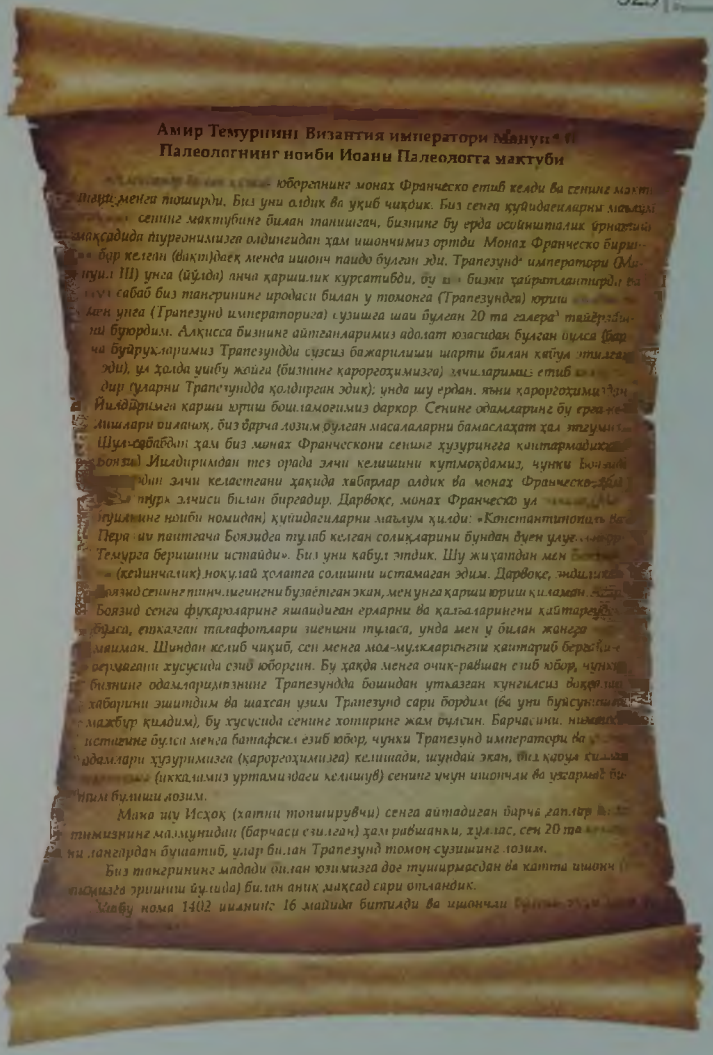

Амир Темурнинг Византия императори Мануил II Палеологнинг ноиби Иоанн Палеологга мактуби

...юборганинг монах Франческо етиб келди ва сенинг мактубингни менга топширди. Биз уни олдик ва ўқиб чиқдик. Биз сенга қуйидагиларни маълум қилдик: сенинг мактубинг билан танишгач, бизнинг бу ерда осойишталик ўрнатиш мақсадида тирғонимизга олдингидан ҳам ишончимиз ортди. Монах Франческо бириш... бор келган (вақт)даёқ менда ишонч пайдо бўлган эди. Трапезунд[1] императори (Мануил II) унга (йўлда) анча қаршилик кўрсатибди, бу ... бизни қайтлантирди ... сабаб биз тангрининг иродаси билан у томонга (Трапезундга) юриш ... мен унга (Трапезунд императорига) сузишга шаи бўлган 20 та галера[2] тайёрлаш... ни буюрдим. Алқисса бизнинг айтганларимиз адолат юзасидан бўлган бўлса (бар... ча буйруқларимиз Трапезундда сузсиз бажарилиши шарти билан кўпгина элчилар... эди), ул ҳолда ушбу мойга (бизнинг қарорғоҳимизга) элчиларимиз етиб ... дир (уларни Трапезундда қолдирган эдик), унда шу ердан, яъни қарорғоҳимиздан ... Йилдиримга қарши юриш бошламоғимиз даркор. Сенинг одамларинг бу ерга ... Мишлари оилаңг, биз барча лозим бўлган масалаларни бамаслаҳат ҳал этгуми... Шул сабабдан ҳам биз монах Франческони сенинг ҳузурингга қайтармадик. Боязид) Йилдиримдан тез орада элчи келишини кутмоқдамиз, чунки Боязид ... ердан элчи келастгани ҳақида хабарлар олдик ва монах Франческо ... ... нурк элчиси билан биргадир. Дарвоқе, монах Франческо ул ... (унинг ноиби номидан) қуйидагиларни маълум қилди: «Константинопольга ... Пера ... ни пантгача Боязидга тулаб келган солиқларини бундан буен улуғ ... Темурга беришни истайди». Биз уни қабул этдик. Шу жиҳатдан мен ... (кейинчалик) ноқулай ҳолатга солишни истамаган эдим. Дарвоқе, эндиликда Боязид сенинг тинчлигингни бузаётган экан, мен унга қарши юриш қиламан. ... сенга фуқароларинг яшайдиган ерларни ва қалъаларингни қайтарғуда... бўлса, етказган талафотлари эвазини тўласа, унда мен у билан жанга ... маяман. Шундан келиб чиқиб, сен менга мол-мулкларингни қайтариб берасан ... ... сўзлаган хусусида сўз юборгин. Бу ҳақда менга очиқ-равшан етиб юбор, чунки ... бизнинг одамларимизнинг Трапезундда бошидан ўтказган кўнгилсиз воқеалар ... хабарини эшитдим ва шахсан ўзим Трапезунд сари бордим (ва уни бўйсунишга ... мажбур қилдим), бу хусусида сенинг хотиранг жам бўлсин. Барчасини... ... истаганинг бўлса менга батафсил етиб юбор, чунки Трапезунд императори ва ... одамлари ҳузуримизга (қарорғоҳимизга) келишади, шундан экан, тез қасид юбориш ... (иккаламиз ўртамиздаги келишув) сенинг учун ишончли ва ўзгармас бўлиши... ...ишим билишинг лозим.

Мана шу Исҳоқ (хатни топширувчи) сенга айтадиган барча гапларни ... тинимизнинг малъунидан (барчаси сўзланган) ҳам равшанки, ҳулласи, сен 20 та ... ни лангардан бўшатиб, улар билан Трапезунд томон сузишинг лозим.

Биз тангрининг мадади билан юзимизга доғ туширмасдан ва катта ишонч (...) ...ишимизга эришиш йўлида) билан аниқ мақсад сари отландик.

Хатнинг ёзилиши ... ...

---

[1] Постилган ва фрагментлар шаклидаги М. Хайбаков ва Р. Кудратов таржимаси. Қаранг: М. Хайбаков Амир Темурнинг Европа кироллари билан алоқалари // Самарқанд. Самарқанд давлат чет тиллар институти ахборотномаси. 1996. – 1-бет.

Ина вариант: Амир Темурнинг Византия императори Мануил II номи Константинополдаги ноиби Иоанн Палеологга ёзган мактуби // Ўзбек дипломатияси тарихи: Тарихий очерклар ва ҳужжатлар / Академик М.М. Хайрулаев умумий таҳрири остида. - Т.: 2003. - 248-бет.

[2] 1204–1461 йилларда Кичик Осиёдаги мустақил давлат

[3] **Галера** (итальянча: galera) - ёнбошли ясалган эшкакли харбий кема (қалқа)

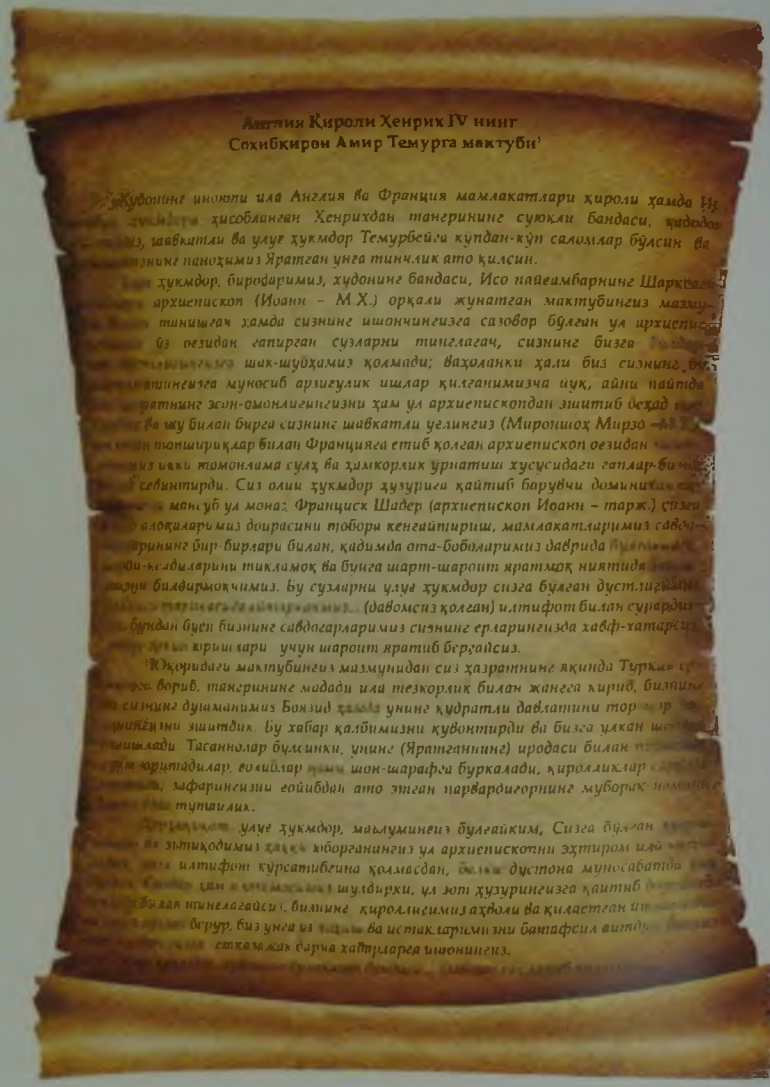

Англия Қироли Ҳенрих IV нинг
Сохибқирон Амир Темурга мактуби[1]

Худонинг инояти ила Англия ва Франция мамлакатлари қироли ҳамда Ирландия ҳукмдори ҳисобланган Ҳенрихдан тангрининг суюкли бандаси, қудратли ва улуғ ҳукмдор Темурбекка кундан-кун саломлар бўлсин ва тангрининг паноҳимиз Яратган унга тинчлик ато қилсин.

Улуғ ҳукмдор, биродаримиз, худонинг бандаси, Исо пайғамбарнинг Шарқдаги архиепископ (Иоанн – М.Х.) орқали жунатган мактубингиз мазмунини танишиган ҳамда сизнинг ишончингизга сазовор бўлган ул архиепископ ўз оғзидан гапирган сўзларни тинглагач, сизнинг бизга [illegible] шак-шубҳамиз қолмади; ваҳоланки ҳали биз сизнинг [illegible] нингизга муносиб арзигулик ишлар қилганимизча йўқ, айни пайтда [illegible] ратнинг эсон-омонлигингизни ҳам ул архиепископдан эшитиб беҳад [illegible] ва шу билан бирга сизнинг шавкатли уғлингиз (Мироншоҳ Мирза – М.Х.) [illegible] танишириқлар билан Францияга етиб қолган архиепископ оғзидан [illegible] из икки томонлама сулҳ ва ҳамкорлик ўрнатиш хусусидаги гаплар-бит[illegible] гебинтирди. Сиз олий ҳукмдор ҳузурига қайтиб борувчи доминикан [illegible] мансуб ул монах Франциск Шадер (архиепископ Иоанн – тарж.) сизга [illegible] лоқаларимиз доирасини тобора кенгайтириш, мамлакатларимиз савдо-[illegible] рининг бир-бирлари билан, қадимда ота-боболаримиз даврида [illegible] ди-кадларини тиклаш ва бунга шарт-шароит яратиш ниятида [illegible] зни билдирмоқчимиз. Бу сўзларни улуғ ҳукмдор сизга бўлган дўстлигимиз [illegible] (давомсиз қолган) илтифот билан сўрардик [illegible] бундан буён бизнинг савдогарларимиз сизнинг ерларингизда хавф-хатарсиз [illegible] кириш ари учун шароит яратиб берсангиз.

Юқоридаги мактубингиз мазмунидан сиз ҳазратнинг ғоянда Туркия [illegible] вориб, тангрининг мадади ила тезкорлик билан жангга кириб, бизнинг [illegible] сизнинг душманимиз Боязид ҳамда унинг қудратли давлатини тор-мор [illegible] нингизни эшитдик. Бу хабар қалбимизни қувонтирди ва бизга улкан шо[illegible] шишлади. Тасаннолар бўлсинки, унинг (Яратганнинг) иродаси билан [illegible] рум юритадилар, ғолиблар нуфуз шон-шарафга бурканади, қироллик[illegible] ларга, сафарингизни ғойибдан ато этган парвардигорнинг муборак [illegible] тутамиз.

Тушунарлики, улуғ ҳукмдор, маълумингиз бўлгайким, Сизга бўлган [illegible] ва эътиқодимиз ҳақиқ ибораганингиз ул архиепископни эҳтиром ила [illegible] ига илтифот кўрсатибгина қолмасдан, балки дўстона муносабатда [illegible] шулдирди, ул зот ҳузурингизга қайтиб [illegible] дан ингилагайсиз, бизнинг қироллигимиз аҳволи ва қилаётган ит[illegible] бергур, биз унга ўз [illegible] ва истакларимизни батафсил айтиб [illegible] сангиздан барча хабарларга ишонингиз.

---

[1] Матнлар ва [illegible] матнлардан М. Холбеков ва Р. Киличев таржимаси. Қаранг: М. Хо[illegible] Амир Темурнинг Европа [illegible] ёзишмалари. – Самарқанд: Самарқанд вилоят ҳокимияти Матбуот бошқармаси босмахонаси, 1996. – 27-28-бетлар; Яна қаранг: Англия Қироли Ҳенрих IV нинг Амир Темурга [illegible] мактуби // [illegible] тарихшунослик тарихи. Тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М. Хайрулл[illegible] таҳрири остида. – Т.: 2003. – 264-бет; Англия Қироли Ҳенрих IV нинг Сохибқирон Амир Темурга [illegible] // Азизов М., Зокиров М., Норова А. Буюклик йўли. Амир Темур тарихига оид тадқиқотлар. – Т.: «Наврўз», 2016. – 247–248-бетлар.

[illegible] (маъжаби) ўрта асрларда [illegible] Иезуитлар ордени (жамияти) тузилгач, аста-секин инквизи[illegible]

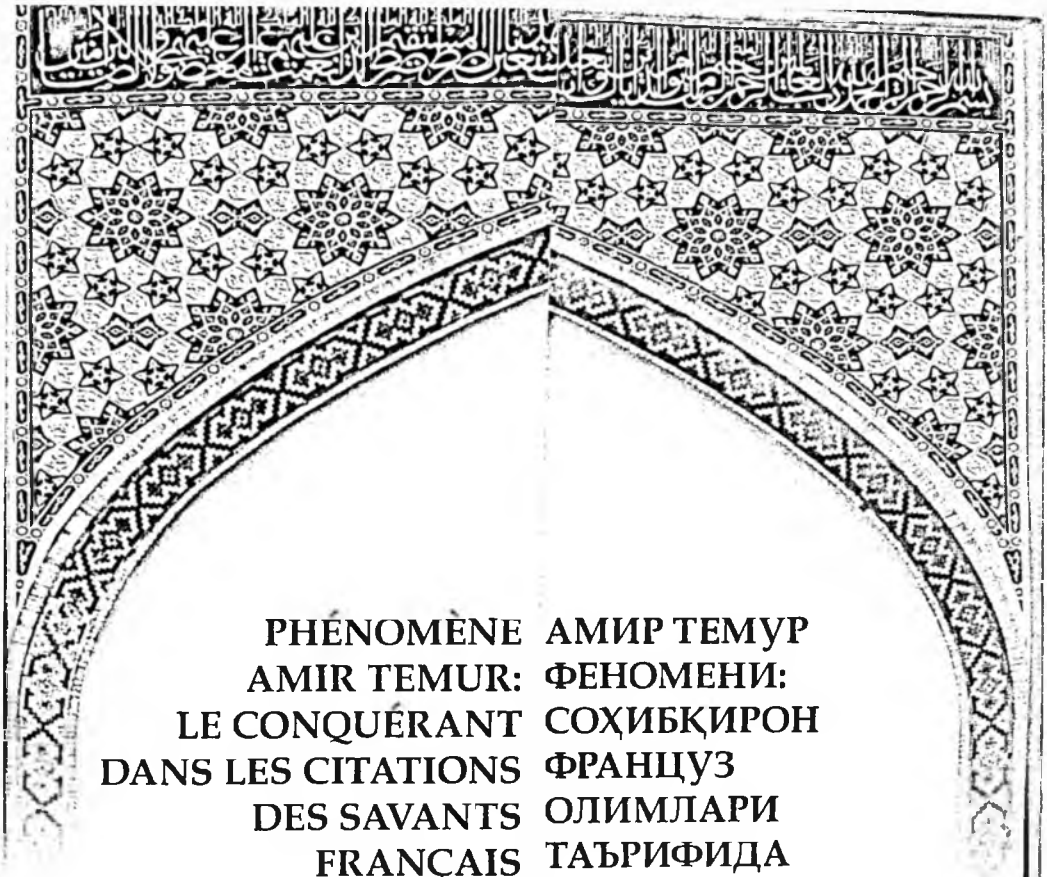

PHÉNOMÈNE AMIR TEMUR: LE CONQUÉRANT DANS LES CITATIONS DES SAVANTS FRANÇAIS

АМИР ТЕМУР ФЕНОМЕНИ: СОҲИБҚИРОН ФРАНЦУЗ ОЛИМЛАРИ ТАЪРИФИДА

«... бугунги кунда хорижда – АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британияда, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Покистон ва бошқа мамлакатларда бизнинг ўзимиздан кура кўпроқ билишади. Бизлар – яъни Амир Темурнинг Ватани бўлмиш шу заминда ўсган одамлар унинг фаолиятини жуда оз биламиз»[1].

Ислом Каримов

Амир Темур шахси билан қанча ғурурлансак, фахру ифтихор этсак, шунча муносибдир. Бинобарин, айнан буюк Сохибқирон ўз фаолияти билан Темурийлар Уйғониш даврини бошлаб берган, бугунги саодатли кунларимизнинг пойдеворини қуйиб кетган. Темурийлар сулоласининг рўйхати 193 нафар шаҳзода ва 300 дан зиёд маликадан иборат эканининг ўзи ҳайратомуз факт! Бу сулола жами 488 йил (!) хукмронлик қилгани ҳақида гапириш учун эса, тил ожиз. Бинобарин, тарихда бу қадар узоқ яшаган сулола бўлган эмас[2].

Амир Темур феномени ҳақида ҳақиқат қаймоғига сингдирилган яна кўплаб эътирофларни келтириш мумкин. Лекин, яхшиси, бу ҳақда дунё аҳли намояндалари, хусусан, француз олимлари холисона сўзлаганлари маъқул[3].

Амир Темур мақбараси. Ички кўриниши. Самарқанд. XIV аср охири.

«Gour Emir», mausolée Amir Temur. Vue d'intérieur. Samarkand. Fin du XIVe siècle.

[1] Каримов И.А. Янгича фикрларш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 184-бет.

[2] Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: «Ёзувчи», 1995. – 352 бет; Файзиев Т. Темурий малика-лар. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 1994. – 40 бет; Файзиев Т. Темурийлар шажараси масаласига доир // «Амир Темур ва унинг давлат тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари, 1996 йил 25-26 октябрь. Тошкент. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 24-бет.

[3] Амир Темур Ғарб олими адиблари таърифида // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. – Т.: «Davr press», 2016. – 196–221-бетлар.

Тангри таолонинг инояти билан шавкатли ва музаффар Темурбекка тинчлик ва саломлар бўлгай!..

... биз Сиз жаноби олийларига кўпгина насороларга кўрсатган хайрихоҳлигингиз ва илтифотингиз учун миннатдор эканимизни маълум қиламиз. Биз мамлакатимизга келган одамларингизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга ва уларга бизнинг табааларимиз бирлан тенг ва имконига қараб ортиқроқ марҳамат кўрсатишга тайёрмиз.

Шарль VI,
Франция Қироли
(1403 йил 15 июнда Амир Темурга битилган мактубдан)

• • •

Темурга тенг келадиганлар кам топилади, Темурдан ўтадиганлар эса, топилмаса керак. Унинг номи Искандар, Доро, Цезарь, Чингизхон, Бонопартлар билан ёнма-ён туради. Темур инсоният тарихининг буюк сиймоларидандир.

Жан Пол Ру

• • •

Амир Темур туфайлигина Мовароуннаҳр ва Эронда осойишталик қарор топди, мамлакатнинг равнақи учун зарур шарт-шароит яратилди, тижорат изга тушиб, тожирлар бойидилар, оқилона ташкил этилган давлат бошқаруви йўлга қўйилди...

Жан Пол Ру

• • •

Унинг фаолияти Шарқий Европанинг тақдирини буткул ўзгартириб юборди ҳамда Ҳиндистон ва Яқин Шарқнинг тақдирида сезиларли из қолдирди... Амир Темур – башарият тарихининг буюк сиймоларидандир.

Жан Пол Ру

• • •

Йўлларда хавфсизликни таъминлаш, салтанатига туташ халқаро минтақаларда зўравонлик қилувчиларнинг адабини бериш Соҳибқироннинг асосий ташвишларидан бири бўлган. Назаримда, Амир Темур божхона тизимининг – йўллардан олиб ўтиладиган мол-ларнинг сифати ва миқдоридан олинадиган тўловлар, мол-мулк солиғи, маҳаллий соликлар ва ҳоказоларнинг асосчиси бўлган.

Люсьен Керен

• • •

Амир Темур ўз салтанатида бошқарув ва савдо-сотиққа катта эътибор берди. У ўзи танлаб олган амалдорларга нисбатан жуда каттиққўл эди. У барча вилоятларда, айниқса, унинг йўқлигида тартиб ҳамда адолат бўлишини хоҳларди. Узоқ юртларга қилган юришларидан қайтар экан, у ҳисоботлар тузар ва йўл қўйилган хатоларни тўғрилар эди. Ҳеч нарса унинг назаридан четда қолмаган кўринарди.

Люсьен Керен

* * *

Амир Темурнинг Иоанн таъкидлаган яна бир хислатига эътибор бермоқ лозим: Соҳибқирон кекса чоллар ва кампирларни ардоқлаган ва уларга тез-тез ҳадялар қилиб турган, аёллар ҳақида ёмон гапиришни тақиқлаб, ажнабийларга уларнинг кимлигига қараб муомала қилган.

Люсьен Керен

* * *

Бир томонда қаттиққўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қутлаб, ҳимоясига оладиган Темур туради; бир томонда бутун-бутун шаҳарларни забт қилувчи Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар, анҳорлар қурдирувчи ва боғлар барпо эттирувчи Темур туради. Бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда.

Люсьен Керен

* * *

...Амир Темур Самарқандни кўркамлаштиришга эҳтирос билан ўзини бахшида этди. Бу борада у меъморлар тақдим этган лойиҳалар орасидан энг яхшисини танлаб олиш, улар билан режани муҳокама этиш, ўзига хос тўхтамга келиш, қурилишни ташкил этиш, баъзан эса, бевосита қурилишга бошчилик қилиш, қайси юртдан келганлигидан қатъи назар энг моҳир усталарга ишонч билдиришдек ажойиб истеъдодини намоён этди.

Люсьен Керен

* * *

Темурбек – беқиёс, унинг қиёси йўқ. Биз Соҳибқироннинг тарихига доир ашёвий томонларни турли мамлакатлар солномачилари тузган ҳужжатлар туфайли билсак-да, унинг ҳукмдорлиги, башорат қилиш қобилияти, зукколиги ва кучли иродаси билан дўст ва мухолиф кишилар ҳамда воқеаларни идора қилиш қобилияти сирлигича қолади.

Люсьен Керен

* * *

Европа на Искандарда, на Аттилада ва на Московия зафарини қучган янги Фотих (Наполеон)да адолатли қонунлар асосига қурилган бундай бошқарувни бунёд этган эмас.

Алфонс де Ламартин

* * *

Амир Темур дин, тартиб, тарих, ҳукук ва астрономия илмининг билимдони, кўп ўқиган. Оилада энг қўлланиладиган уч тил – туркча, форсча ва арабчани мукаммал билган, зарофат қудрат ила ёзиш маҳоратини пухта эгаллаган ҳукмдор эди.

Альфонс де Ламартин

• • •

Амир Темурнинг Боязид устидан ғалабаси христиан оламини асраб қолди.

Рене Груссе

• • •

Боязиднинг Никополь салибчилари устидан ғалабасидан кейин Византия Усмонли турклар сиқувида ҳалокатга учради ва унинг таназзулга юз тутиши бир ойлик масала эди. Усмонли туркларнинг Анқарада мағлуб бўлиши Византиянинг ярим аср эркин нафас олишига имкон берди. Византия Амир Темурнинг Ғарбий Осиёдаги ғалабасидан Москва унинг Олтин Ўрда устидан қозонган ғалабаларига тенг келадиган ютуққа эга бўлди.

Рене Груссе

• • •

Унинг ҳарбий истеъдодига гап йўқ. Унинг жасорати душман сари интилтирганига қарамай, у донишманд сиёсатчи бўлиб, қачон тўхтаб ўз муддатини кутиш кераклигини яхши биларди.

Рене Груссе

• • •

(Амир Темур) XV аср тақдирини ҳал қилган инсон.

Жерар Вальтер

• • •

Темурбекнинг жаҳондаги энг қудратли ҳукмдорлардан экани унинг биринчилардан бўлиб порохдан фойдаланганида кўринади. У порох тайёрлаш сир-асрорларидан воқиф бўлган, шунинг учун ҳарбий юришлари чоғида ҳамиша порох тайёрлаш учун зарур хом ашёни ўзи билан бирга олиб юрган.

Марсель Брион

• • •

(Амир Темурнинг) феъл-атворига хос бўлган вазминлик ҳар қандай шароитда ҳам унинг қаҳр-ғазаби аланга олиб кетишига йўл қуймаган.

Жан Обен

• • •

Амир Темур буюк бунёдкор, санъат, илм-фан ва маданият ҳомийси бўлиб танилди. Францияда Соҳибқироннинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган меросини ўрганишга қизиқиш катта.

Фредерик Бресан

* * *

Деярли бартараф этиб бўлмайдиган икки ғов, бизнинг таассуб ва тарихнинг янглишлиги – бизнинг Амир Темурни билишимизга ва баҳолашимизга монелик қилди. Бироқ кўпгина муаллифларнинг ўз солномаларида уни сохта баён этганликлари муҳим эмас, ахир унинг номи миллатлар воқеномаларида ўчмас ёзувларда қайд этилмаганми?! Ахир, авлодлари фойдаланиб келган зафарлари унинг буюк заковатини исботлаш учун етарли эмасми?

Луи-Матьё Лангле

* * *

Унинг (Амир Темурнинг) душман устидан ғалабаси бир ерда вайронкорликлардан, бошқа ерларда эса, ҳалокатдан сақланишга ёрдам берди. Улар Константинополь ҳалокатини ва Византиянинг ўлим азобини 50 йил оркага сурди. Сўнгги салиб юриши мағлубиятга учраганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бундаги муддатни оркага суриш насронийлик ва Европа тақдири учун ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Амир Темур ғалабасининг рус князликлари учун ҳам аҳамияти озмунча бўлмади. Унинг Олтин Ўрда устидан ғалабаси ягона Русия давлатини барпо этиш йўлидаги асосий ғовни бартараф этди. Шимолий даштлардаги мўғул ҳукмронлиги тугатилди ва жанубга кўчган куруқликдаги карвон савдоси рус давлатларига (князликларига) узоқ мамлакатлар билан савдо олиб бориш имкониятини берди.

Луи-Матьё Лангле

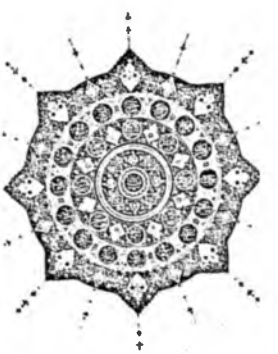

Ўрта асрларга мансуб қўлёзмага ишланган шамс.

Titre du manuscrit médiéval.

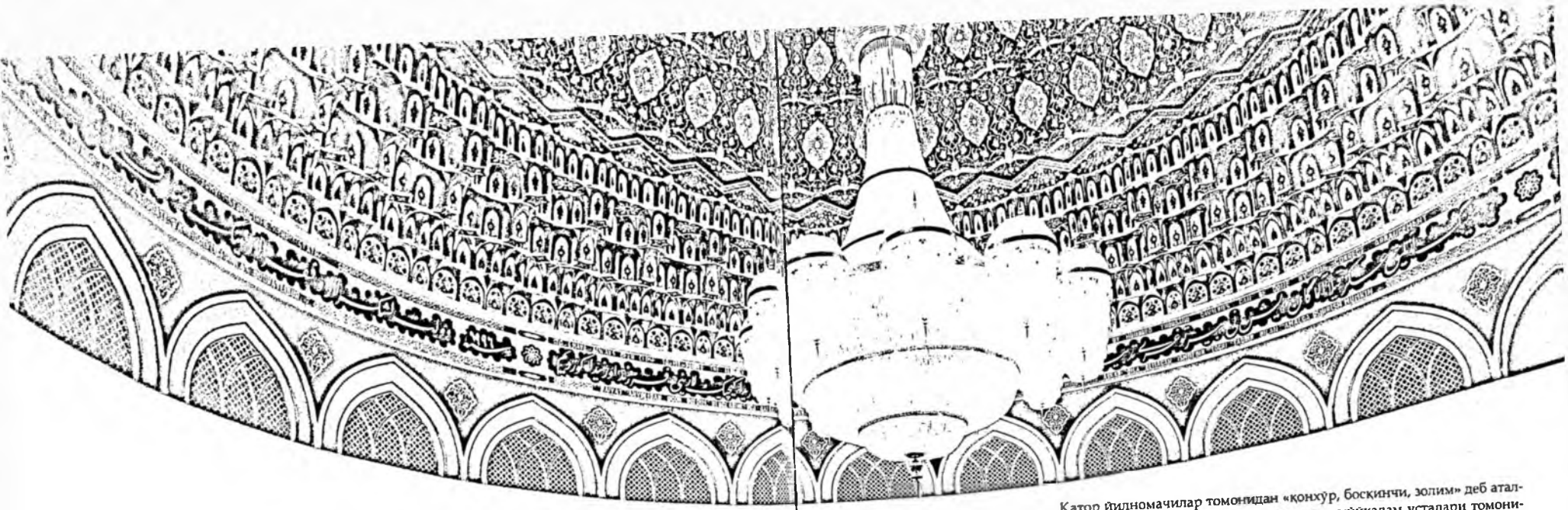

Темурийлар тарихи давлат музейининг мухташам қандили.

Splendide lustre de plafond. Musée d'État sur l'Histoire des Timourides.

Амир Темур ва Темурийларга Францияда, умуман, Европада қизиқишнинг боиси нимада?

(Хотима ўрнида)

Соҳибқирон Амир Темур – оламшумул тарихий шахс. Мана, олти асрдан бери ул зотнинг номи халқларнинг тилларидан, мушунос олимлару адиблар китобларининг саҳифаларидан тушмай келади. Айниқса, Ғарбнинг фидойи темуршуносларидан бири Жан Пол Ру таъкидлаганидек, **«XVI, XVII, XVIII, XIX ва XX асрларда Франция, Италия, Испания, Англия ва Германияда Амир Темурга бўлган қизиқиш ҳайратомуз даражада ортиб кетди»**[1].

Табиийки, жаҳон шарқшуносларини, хусусан, Ғарб темуршуносларини Амир Темурнинг шахсий фазилатлари, билимдон давлат бошлиғи, музаффар саркарда ва моҳир дипломат сифатида шаклланиши, Темурийлар салтанати юксала борганлигининг сирлари ҳамда инқирозининг сабаблари билан қизиқканлар. Шу муносабат билан қуйидаги сингари кўплаб саволларга жавоб топишга интилганлар:

Не бахтки, аслзодаларнинг ўрта табақасига мансуб бўлган бу шахс давлат бошлиғи – ҳукмдор даражасига кўтарила олди? Қандай қилиб у ҳаттоки Московни ҳам итоатида ушлаб турган Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишни, Европада Йилдирим деб ном чиқарган Султон Боязиддек лашкарбошини тиз чўктирди? Бу не синоатки, у ҳам фуқаролар қалбига даҳшат солди, ҳам улар муҳаббатини қозонди? Уни тоғлар ошиб, дарёлар кечиб, денгизлар ёқалаб, салтанати сарҳадини Европа чегараларига қадар кенгайтиришга нима ундаган? Нима учун у кексайиб, кучдан қолаёзганида ва айни қиш пайтида Хитой сари юришга чоғланди?

[1] Jean-Paul Roux. Tamerlan. – Paris: 1994. – P. 23.

«Ҳақиқатан ҳам, Темур тахмин қилиш мумкин бўлган даражада ҳам кўп инсоний даҳога эга эди... Самарқандга жуда кўплаб истеъдодли кишиларни келтиргани ҳам рост, шу сабабли шаҳарда фақат янгиликлар содир бўлди. Бундан ташқари, яратилган катта иқтисодий имкониятлар санъат ва маданият, шеърият, илм-фаннинг ривожланишига асос бўлди. Буларнинг натижаси Темурийлар Ренессансининг туғилишига олиб келди... Қисқа қилиб айтганда, Темурийлар Ренессанси мусулмон цивилизациясининг тожидаги ажойиб жавоҳирлардан бири бўлиб қолди».

Жан Пол Ру

Қатор йилномачилар томонидан «қонхўр, босқинчи, золим» деб аталган ҳукмдорнинг шарқлик ва европалик мўйқалам усталари томонидан яратилган қатор сурат ва тасвирлари ҳамон дунёдаги энг машҳур музей ва кутубхоналарни безаб турганининг сир-синоати нимада? Марлони ул зотга атаб трагедик асар ёзишга, Вольтерни эссе битишга, Гётени ўз шеърий девонидан ўрин беришга, Генделни унга бағишлаб опера яратишга нима мажбур қилди экан? **Франция, Италия, Испания, Англия ва Германияда шарқлик алломалар томонидан Темур ҳақида ёзилган асарларнинг тилдан-тилга таржима қилиниши ва ўрганилишининг сабаблари нимада?**[1]

Ушбу саволларга жавоб излаб, Амир Темурнинг жўшқин ҳаёти ва серқирра фаолияти ҳақида француз, инглиз, немис, испан, итальян, турк, румин, ҳинд, хитой ва бошқа тилларда кўпдан-кўп илмий, тарихий, оммабоп бадиий асарлар ёзилган, Париж ва Лондон саҳналарида пьеса ва опералар қўйилган.

Бундай асарларнинг пайдо бўлиши тасодифий эмас, балки объектив қонуниятдир. Зеро, Амир Темур шахсининг ўзи фавқулодда ва ғайриодатий ҳодиса бўлиб, ўз замондошларини доим ҳайратга солиб келгани каби ҳозирги авлодни ҳам бефарқ қолдирмайди. Дунёда, хусусан, Европада Амир Темур шахсига бўлган бундай улкан ва доимий қизиқишнинг сабаблари нимада, деган саволга, фикримизча, қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Биринчидан, Амир Темур дунёда энг катта – Марказий Осиёдан то Ўрта ер денгизигача, Кичик Осиё ва Шимолий Кавказнинг катта қисмини ўз ичига олган йирик марказлашган кучли давлат барпо этган. Француз олими Алфонс де Ламартин (Alphonse Marie Louis de Prat de Lamartine) Соҳибқирон салтанатидан ҳайратланиб ёзганидек, **«Европа на Искандарда, на Аттилада ва на Московия зафарини кучган янги**

[1] Jean-Paul Roux. Tamerlan. – Paris: 1994. – P. 23.

фотих (Наполеон)да адолатли қонунлар асосига қурилган бундай бошқарувни бунёд этган эмас»[1].

Иккинчидан, Амир Темур буюк давлат арбоби ўлароқ ўз замонаси учун энг мукаммал давлатчилик ва ҳуқуқий тизимни яратган. Рус олими Д. Логофет қайд этганидек, Европада Конституция ҳақида тушунчага ҳам эга бўлишмаган бир даврда Амир Темур давлатида конституциявий қонунлар мажмуаси – «Тузуклар» мавжуд ва амалда бўлган[2].

Учинчидан, Амир Темур ўз давлатини ҳар қандай кутилмаган воқеалардан сақлашни, ҳимоя қилишни билган. Давлатини кучли ва мустаҳкам, халқини бахтли ва фаровон қилишни уддалай олган. Мамлакатида тинчлик ва хавфсизликни барқарор қилган. Шунинг учун ҳам ўша даврда дунёдаги энг кучли бўлган давлат асосчиси ва салтанат бунёдкори сифатида европаликларнинг эътирофи, эҳтироми ва ҳайрату қизиқишларига сазовор бўлиб келмоқда.

Тўртинчидан, Амир Темур маълубият нималигини билмаган ғолиб саркарда сифатида бирор-бир халққа қарши эмас, балки Мовароуннаҳрни сиёсий ва иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан бирлаштириш ва обод қилиш учун юришлар олиб борган.

Бешинчидан, Амир Темур Буюк ипак йўлини қайта тиклаган ва бутун Европага чиқишга интилган. Бу, ўз навбатида, Соҳибқирон салтанатида иқтисодий тараққиётга, савдо-сотиқнинг ривожланишига, фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнашига, меъморчилик тараққиёти ва халқ фаровонлигига олиб келган.

«Мамлакатларимизнинг кўп асрлик алоқаларини фақат Ўзбекистон ва Франция, Марказий Осиё ва Европа ўртасидаги ҳамкорлик деб эмас, балки бутун дунё мамлакатларининг ўзаро қардошлиги тимсоли деб баҳолаш тўғри булади».

Жан Клод Ришар, Францияниинг Ўзбекистондаги собиқ элчиси

Олтинчидан, Амир Темурнинг Франция, Англия, Кастилия, Византия, Венеция ва бошқа давлатлар қироллари, Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари шоҳлари билан олиб борган дипломатик музокаралари ва ёзишмалари, элчилар алмашувлари ўзаро манфаатлилик асосига таянган.

Еттинчидан, Амир Темурнинг Европа мамлакатлари билан олиб борган ташқи сиёсий алоқалари ва дипломатияси замирида европалик ҳукмдорларга Соҳибқирон томонидан ҳеч қандай шахсий ғараз, тижорий, рақиблик, ҳудудий ва дин муаммолари йўқлигини кўрсатиш ҳаракати мужассам бўлган.

Саккизинчидан, Амир Темур буюк бунёдкор, илму фан, маданият, санъат ва таълим-тарбия ҳомийси, зиёлилар раҳнамоси сифатида Шарқдаги Уйғониш даврининг иккинчи, яъни Темурийлар уйғониши босқичини бошлаб берган. Бу билан жаҳон, хусусан, Шарқ цивилизациясига улкан ҳисса қўшган.

Тўққизинчидан, Амир Темур олим, мусаввир, адиб, муҳандис ва санъаткорларни, дин пешволарини ҳурмат қилган, уларни олдинги сафга олиб чиққан. Ҳар томонлама гўзалликка, Худога ишончни ифодалаб, кўкка интилган ёдгорликларни бунёд эттирган. Ўз ўғиллари ва набираларига илғор таълим-тарбия берганки, буларнинг ҳаммаси санъат ва фан равнақини таъминлаган.

Ўнинчидан, Амир Темур ўзининг шахсий фазилатлари, яъни камтаринлик, эътиқодлилик, иймонлилик, одиллик, жасурлик, бағрикенглик, саховатпешалик, олдиндан кўра билишлик, тадбиркорлик каби хислатлари билан ажралиб турган. Шу маънода, Соҳибқирон шахсининг устунлигини ва идора қилиш қудратининг сирларини, ундаги зиддиятларни, яъни бир инсонда ҳам музаффар ва шафқатсиз

---

[1] Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994, 22 апрель

[2] Семен ирли. Адабий-тарихий мажмуа. – Тошкент, 1992. – 72-бет.

саркарда, ҳам тинчлик посбони, олимлар ва меъморлар раҳнамоси ва фуқаролар фаровонлиги ташвишида яшовчи одам мужассамлигининг ечимини топишга интилиш хали-ҳанузгача давом этмоқда.

Ўн биринчидан, Амир Темур келиб чиқиши нуқтаи назаридан оддий халққа яқин экани, айни чоғда, ўз куч-шижоати, ақлу салоҳияти, жасорати ва адолатпарварлигига таянган ҳолда, 27 та мамлакат подшоҳлигини бирлаштирган буюк салтанатни барпо этишдек буюк орзу-мақсадларига эришгани тимсолида Ғарбдаги давлат раҳбарлари ва сиёсатчилар, олимлар ва адиблар уйғониб келаётган Европа халқлари учун намуна этиб кўрсатишга хар томонлама ғоятда муносиб сиймони кўрган.

Ўн иккинчидан, Амир Темур учун инсон омили доимо олдинги ўринда турган. Бу омил унинг ҳарбий ташкилотчилигида ва давлатга бошчилик қилишида ҳамиша йўлдош бўлган. Амир Темур ўз атрофига одам танлашда уларнинг қобилиятларини ҳисобга олган, лекин насли, табақаси, ирқи, дини ва мансабига қарамаган. Ҳозирги давр тили билан айтганда, ўз атрофига муносиб кишиларни тўплай олган.

Ўн учинчидан, Амир Темур дунё давлатчилиги ва маданияти тарихида бутун бир янги давр – Темурийлар сулоласи даврига асос солган. Соҳибқирон ташкил этган салтанат 468 йил хукм сурган. Мироншоҳ Мирзо, Шоҳрух Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бобуршоҳ каби Темурийлар сулоласининг муносиб намояндалари Амир Темур анъаналарини изчил давом эттирган.

Ўн тўртинчидан, Амир Темур нафақат ўз душманларини даҳшатга солган шиддаткор, қахрли ва қатъиятли саркарда, балки буюк ташкилотчи, санъаткор ва олимлар раҳнамоси, мозий йўриғини ўзгартира олган шахсларга йўлдош сехрга эга инсон бўлган. Жумладан, Амир Темур жамиятда ва ҳарбийлар орасида ҳам санъат ва фанга ҳурмат бўлишини талаб қилган, фан арбобларини жанг жадалларда, қонли савашларда ваҳшийлашган аскарлардан авайлаган.

Ўн бешинчидан, Амир Темур шафқатли фотиҳ бўлган, ўз юришларини маънавият қоидаларини бузмаган ҳолда амалга оширган. Соҳибқирон ҳузурига келган ўзга давлат элчиларини ҳеч қачон ўлимга ёки жазолашга буюрмаган.

Ўн олтинчидан, Амир Темур Боязид Йилдиримни енгиб, Европанинг халоскорига айланган. Олтин Ўрда қудратини парчалаб, Рус озодлигини таъминлаган.

Ўн еттинчидан, Амир Темур ўз давридаги жамиятни янгилаган ва унга янги йўналиш бағишлаган. Ўрта асрни якунлаб, Уйғониш даврини бошлаб берган.

Ўн саккизинчидан, Амир Темур ва темурийлар даври тарихчилар, файласуфлар, иқтисодчилар, илоҳиётчилар ва ҳарбийлар учун ҳали-бери туганмас ва серзавқ бир мавзудир, зеро Темурбек фаолияти мазкур соҳаларнинг барчасини кенг қамраб олган.

Мухтасар айтганда, Амир Темур ҳақида нималар дейишларидан қатъи назар, Соҳибқироннинг фавқулодда истеъдодли шахс, буюк саркарда, моҳир дипломат ва давлат раҳбари бўлганини барча шарқшунос ва темуршунослар эътироф этади. **«Темурга тенг келадиганлар кам топилади, Темурдан ўтадиганлар эса, топилмаса керак. Унинг номи Искандар, Доро, Цезарь, Чингизхон, Бонапартлар билан ёнма-ён туради. Темур инсоният тарихининг буюк сиймоларидандир»**[1].

[1] Jean-Paul Roux. Tamerlan. – Paris: 1994. – P. 24.

«Қасрнинг забт этилиши». Рассом: А. Аликулов. Тошкент. 1998 йил.

«Prise de forteresse». Par A. Alikulov. Tachkent. 1998.

L. KEREN, A. SAIDOV. AMIR TEMUR VA FRANSIYA / TO'LDIRILGAN VA QAYTA ISHLANGAN IKKINCHI NASHR. - T.: «ADOLAT», 2016. - 560 BET.

REZYUME

«Amir Temur va Fransiya» kitobi o'zbekistonlik huquqshunos olim, professor Akmal Saidov hamda taniqli fransuz sharqshunosi, marhum Lyusen Keren tomonidan yozilgan va 1996-yilda chop etilgan asarning to'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashridir.

Kitob muqaddima, 13 ta bob, xotima va ilovalardan iborat. Asar so'z boshisida kitobning yozilish sabablari keltirib o'tilgan. Bundan tashqari, butun dunyoda, ayniqsa, Yevropada Amir Temur va temuriylar tarixiga nisbatan yuksak qiziqish, xususan, ushbu mavzuning olti asrdan buyon Fransiya olimlari va adiblari tilidan tushmay kelayotgani sabablari ochib berilgan.

Bugungi kunda dunyoning ellikdan ortiq mamlakatida temurshunos olimlar faoliyat ko'rsatmoqda. Amir Temurga bag'ishlab yaratilgan jiddiy asarlar soni Yevropa tillarida 900 dan ziyod bo'lsa, Sharq tillarida mingdan oshdi.

Ushbu kitobning **«Istiqlol va Amir Temur»** nomli bobida O'zbekiston mustaqillikka erishgach, Amir Temur shaxsi yana Vatan va millat timsoliga aylangani haqida so'z borgan. O'tgan davrda mamlakatda Amir Temur ordeni ta'sis etildi; Toshkent, Samarqand va Shahrisabz shaharlarida Amir Temurning ulug'vor haykallari qad rostladi. Poytaxtda Temuriylar tarixi davlat muzeyi va Amir Temur xalqaro jamg'armasi ochildi. Temuriylar tarixi davlat muzeyi tashkil topganidan buyon o'tgan davrda mazkur muzeyga 2 milliondan ortiq ziyoratchi hamda jahonning turli davlatlaridan 800 dan ortiq xorijiy delegatsiya va rasmiy mehmonlar tashrif buyurdi. Ushbu bobda, shuningdek, dunyoda ayni nomda yagona bo'lgan – «Sohibqiron yulduzi» jurnalining mazmun-mundarijasi tahlil etilgan.

Navbatdagi, **«O'zbek temurshunosligiga ayrim chizgilar»** bobida Amir Temurning davlat boshqaruvi, adolat va huquq to'g'risidagi qarashlari, o'zbek temurshunosligining shakllanishi, bugungi holati va istiqbollari, Amir Temur timsolining Alisher Navoiy ijodidagi talqini, o'zbek adabiyotida Amir Temur siymosini yaratish borasidagi ijodiy jarayonlar talqin etilgan.

Bu bobda O'zbekistonda chop etilgan ko'plab ilmiy asarlar va monografiyalar, risolalar va avtoreferatlar, adabiy-badiiy kitoblarning mazmun-mundarijasi ochib berilgan. Bir qator jurnal va gazetalarda Amir Temur va temuriylar mavzusining yoritilishi masalasiga ilmiy-bibliografik aniqlik bilan yondashilgan.

«Amir Temur siymosi – jahon tarixi ko'zgusida» nomli keyingi bobda Amir Temur mavzusining dunyo miqyosida, xususan, Yevropada tadqiq va tahlil etilishiga umumiy tavsif berilgan. G'arbning yettita yirik davlatidagi 10 ta mashhur muzeyda, xususan, Buyuk Britaniyadagi «Viktoriya va Albert» hamda Britaniya muzeylari (London), Daniyadagi Milliy muzey (Kopengagen), Fransiyadagi Luvr muzeyi (Parij), AQShdagi Metropoliten san'at muzeyi (Nyu-York) va Osiyo san'ati muzeyi (San-Fransisko), Turkiyadagi To'pqopi saroyi hamda Turk va islom asarlari muzeylari (Istanbul), Rossiyadagi Davlat Ermitaji muzeyi (Sankt-Peterburg), Germaniyadagi Amaliy san'at muzeyida (Berlin) saqlanayotgan Amir Temur va temuriylarga oid bir necha o'nlab noyob osori atiqa haqida qimmatli ma'lumotlar taqdim etilgan.

Ma'lumki, 1996-yil aprel oyida Amir Temur tavalludining 660 yilligi nafaqat O'zbekistonda, balki YUNESKO shafeligida butun dunyoda keng nishonlandi. Kitobda 1996-yilda Amir Temur tavalludining 660 yilligi va 1994-yili Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi YUNESKOning Parijdagi qarorgohida yuksak darajada nishonlangani O'zbekiston bilan ushbu nufuzli xalqaro tashkilot o'rtasidagi hamkorlikning yangi asosdagi rivojini boshlab bergani haqida atroflicha fikr yuritilgan.

«Amir Temur diplomatiyasi va Yevropa» nomli bobda Amir Temur va temuriylar davridagi diplomatik munosabatlar, shuningdek, Sohibqiron diplomatik xatlarining xususiyatlari haqida so'z boradi.

O'z navbatida, **«Amir Temur va Yevropa madaniyati»** nomli bob – adabiyotshunoslik, teatrshunoslik, tasviriy san'at, haykaltaroshlik va me'morchilik sohalarida Sohibqiron siymosining yevropalik mualliflar tomonidan o'ziga xos tasvirlanishiga bag'ishlangan. Binobarin, taniqli Sharq mualliflari asarlarining tarjimalariga tayanib, G'arbda, xususan, Yevropada XVI asrdan boshlab Amir Temurga doir salmoqli asarlar paydo bo'ldi. Bu asarlarning barchasi XVI–XIX asrlarda Yevropa, so'ng Amerika badiiy madaniyatiga Amir Temur hayoti, faoliyati, falsafiy va siyosiy yo'rig'ining keng tarqalishida, Sohibqiron Amir Temur siymosini ijodiy idrok etishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Fransuz temurshunoslik maktabi Sohibqiron sulolasi davri tarixi, ilm-fani, madaniyati, adabiyoti va san'atini o'rganish borasida jahon sharqshunosligida yetakchi o'rin egallaydi. 1987-yil 22-martda Parijda «Temuriylar davri tarixi va san'atini o'rganish hamda fransuz-o'zbek madaniy hamkorligi uyushmasi» tuzilgan va 1989-yilda «Temuriylar» («La Timuride») byulleteni ta'sis etilgan.

«Yevropa temurshunoslik maktabi» bobida, birinchidan, Amir Temur va temuriylar davridagi diplomatik munosabatlar xususida fikr yuritilgan, ikkinchidan, Amir Temur diplomatik xatlari xususiyatlariga to'xtab o'tilgan.

«Amir Temur va Fransiya» nomli bobda Amir Temur va Fransiya Qirolining diplomatik aloqalariga alohida urg'u berilgan. O'tgan davr mobaynida Pave de Kurteyl, Volter, Monteske, Deni Didro, Viktor Gyugo, Fransua Peti de la Krua, Silvester de Sasi, Lui-Matyo Langle, Marsel Brion, Lyusen Keren, Vensan Furniyo, Jan-Lui Bake-Grammon, Amin Maaluf, Milena Nokovich kabi fransuz olimlari va adiblarining Amir Temur va temuriylarga doir asarlari haqida so'z yuritilgan.

Jan Oben, Jan Pol Ru, Lyusen Keren, Fredirik Bopertyui-Bressan, Jan-Lui Bake-Grammon, Terri Zarkon kabi hozirgi zamon fransuz sharqshunoslarining Amir Temur va temuriylar haqidagi asarlaridan namunalar havola etilgan.

Ushbu bobning «Temuriylar Renessansi durdonalari – Luvr muzeyida» nomli faslida Fransiyaning Luvr muzeyida saqlanayotgan Amir Temur va Sohibqiron avlodlari davriga oid ko'plab tarixiy ashyolar haqida qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Ana shu nodir osori atiqalarning suratlari taqdim etilgan.

Bundan tashqari, «Yana Amir Temurning oltin haykalchasi haqida» nomli faslda keyingi yillardagi izlanishlar natijasida Amir Temurning oltin haykalchasi bilan bog'liq bir qator yangi ma'lumotlar aniqlangani haqida so'z boradi. Hozirgi kunga qadar ushbu san'at asarining muallifi, yaratilgan vaqti, joyi noma'lum edi va ayni paytda qayerda saqlanayotgani jumboq bo'lib kelmoqda. Bu faslda ana shu savollarga muayyan aniqliklar kiritilgan.

Kitobning alohida, **«Fransuz olimlarining Amir Temur va temuriylarga oid asarlari haqida»** nomli bobidan fransuz sharqshunoslari, jumla-

dan, mashhur fransuz temurshunos olimi **Lui-Matyo Langle** haqida muxtasar ma'lumot hamda uning **«Temur tuzuklari»** tarjima asariga yozilgan Muqaddimasi, Lyusen Kerenning ushbu sohadagi tadqiqotlari shuningdek, «Amir Temur saltanati» kitobiga Lui Bazen yozgan so'z boshi o'rin olgan.

Ushbu kitobning **«Temurxonlik muloqotlari»** bobi mualliflarning Amir Temur hayot yo'li haqidagi suhbatidan iborat.

«Lyusen Keren ilmiy-ijodiy faoliyatidan namunalar» bobida fransiyalik taniqli temurshunos olim, professor L. Kerenning ilmiy ijodiga alohida ahamiyat qaratilgan. L. Keren 1996-yilda YUNESKOning Bosh qarorgohida Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash doirasida tashkil etilgan turli mamlakatlar temurshunoslari ishtirokidagi xalqaro konferensiya hamda «Temuriylar davrida fan, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti» haftaligini tayyorlash va o'tkazishda faol ishtirok etgan taniqli jamoat arbobidir. O'sha yili L. Keren O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning Farmoniga muvofiq «Shuhrat» medali bilan taqdirlangan.

Kitobning «Lyusen Kerenning Amir Temurga bag'ishlangan sahna asari» bobida «Buyuk Temur» pyesasi ilk bor e'lon qilinmoqda.

Kitob hammualliflaridan biri Akmal Saidov 1994–1996-yillarda O'zbekistonning Fransiyadagi Favqulodda va muxtor elchisi hamda YUNESKOdagi doimiy vakili sifatida faoliyat olib borgani bois har ikki tarixiy tadbirni xalqaro miqyosda yuksak darajada o'tkazish ishlarida bevosita ishtirok etgan. O'sha yillarda atoqli fransuz temurshunos olimi professor Lyusen Keren bilan tanishgan. U bilan Amir Temur va temuriylar sulolasi tarixi bo'yicha hamkorlikda kitob va maqolalar chop etgan.

«Amir Temur va Fransiya» kitobiga Amir Temur va temuriylar davriga oid diplomatik yozishmalarga mansub 9 ta tarixiy xat matni tarjimasi kiritilgan. Shuningdek, fransuz olimlari va yozuvchilarining Amir Temur shaxsi va faoliyatiga doir fikrlari havola etilgan.

Kitobning **xotima** qismida mualliflar Amir Temur va temuriylarga Fransiyada, umuman Yevropada qiziqishning tub sabablari haqida to'xtalgan. Shu asnoda fransuzlarning Sohibqiron shaxsi va uning bunyodkorlik faoliyatiga urg'u berilgan.

Kitob so'ngida uning muxtasar mazmuni lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida, shuningdek, fransuz, ingliz va rus tillarida berilgan.

L. KEHREN, A. SAÏDOV. AMIR TEMUR ET LA FRANCE / 2e ÉDITION COMPLÉTÉE. – TACHKENT: «ADOLAT», 2016. – 560 P.

RÉSUMÉ

«Amir Temur et la France» est un ouvrage du professeur Akmal Saïdov et du savant français (défunt) Lucien Kehren qui l'ont dédié au 25e anniversaire de l'Indépendance de la République d'Ouzbékistan et au 680e anniversaire d'Amir Temur[1] – le plus grand Conquérant de son temps, la fierté et le héros national de l'Ouzbékistan. Comme cet ouvrage a été publié pour la première fois en 1996, c'est donc une deuxième édition complétée qui a été considérablement enrichie par rapport à la précédente.

La nouvelle édition comprend une introduction, treize chapitres et une conclusion. L'introduction met en lumière les raisons d'écrire ce livre. Quelles sont les raisons de l'intérêt pour l'étude d'Amir Temur et des Timurides à travers le monde, notamment en France? Afin de répondre à cette question, les auteurs expliquent les raisons principales pourquoi les Européens parlent depuis six siècles du nom de Tamerlan le Grand, trouvent encore des œuvres de savants et de critiques littéraires sur Amir Temur.

Un des objectifs de l'ouvrage que vous proposent les auteurs est de fournir non seulement une information de qualité sur Amir Temur mais aussi une approche scientifique et historique de son rôle dans l'orientalisme français en général. A cet égard, l'étude d'Amir Temur reste active dans plus de cinquante pays du monde. Le nombre d'œuvres sur Amir Temur dans les langues européennes dépasse 900 et dans les langues orientales - 1000.

Le premier chapitre **«Indépendance et Amir Temur»** parle de la personnalité d'Amir Temur qui est devenu le symbole de la Patrie et de la Nation après l'obtention de l'indépendance de l'Ouzbékistan. L'Ordre Amir Temur a été institué. Dans les villes de Tachkent, Samarkand, Chakhrisabz ont été érigés des monuments majestueux d'Amir Temur. Le Musée d'État sur l'Histoire des Timourides et la Fondation internationale Amir Temur ont été établis. Depuis sa création le Musée d'État sur l'Histoire des Timourides a accueilli plus de 2 millions de visiteurs et plus de 800 délégations étrangères et invités officiels. En outre, les auteurs y ont analysé l'unique revue au monde «Sohibqiron Yulduzi» («Etoile du Conquérant»).

Dans le deuxième chapitre intitulé **«Un regard sur les études timurides en Ouzbékistan»** les auteurs évoquent les points de vues d'Amir Temur sur l'administration publique, la justice et le droit; les études timurides en Ouzbékistan contemporain, leur état actuel et leurs perspectives; le personnage d'Amir Temur dans les œuvres de Mir Alisher Navoï et dans la littérature ouzbeke. Ce chapitre examine également de nombreux articles scientifiques et des monographies, des brochures, des résumés d'œuvres littéraires et artistiques. Une attention particulière est accordée aussi au sujet d'Amir Temur et des Timurides publié dans les gazettes, journaux et bibliographies scientifiques.

Le chapitre intitulé **«Amir Temur dans le miroir de l'histoire mondiale»** donne les caractéristiques générales sur la recherche et l'analyse des questions sur Amir Temur et les Timurides dans l'orientalisme mondial.

[1] En Ouzbékistan, Tamerlan est appelé *Amir Temur*, forme qui inclut le titre d'origine arabe *amir* (émir). Il est à noter que dans la plupart des œuvres occidentaux le nom Tamerlan est bien répandu que celui *d'Amir Temur* (bien accepté en Ouzbékistan). Dans certains textes médiévaux le nom Temur fut également orthographié comme Timur, Temur, Timour ou Témour.

A cet effet, on utilise dans le texte français cet équivalent ouzbek *Amir Temur*, sauf les titres originaux

Le livre détaille les informations utiles concernant les raretés timurides dans dix célèbres musées de sept pays occidentaux, en particulier, Musée «Victoria and Albert» et British Museum (Londres, Royaume-Uni), Musée national (Copenhague, Danemark), Musée du Louvre (Paris, France), Metropolitan Museum of Art (New York, Etats-Unis) et Musée d'Art asiatique (San Francisco, États-Unis), Palais de Topkapi, Musée des œuvres turques et islamiques (Istanbul, Turquie), Musée de l'Ermitage (Saint-Pétersbourg, Russie) et Musée des arts appliqués (Berlin, Allemagne).

On sait qu'en avril 1996, le 660e anniversaire d'Amir Temur a été solennellement célébré sous les auspices de l'UNESCO non seulement en Ouzbékistan, mais aussi dans le monde entier. Le livre note que les célébrations dédiées aux 660e anniversaire d'Amir Temur (1996) et 600e anniversaire de Mirzo Ulughbek (Co-organisés avec l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides en 1994) au siège de l'UNESCO à Paris ont donné une nouvelle impulsion à la coopération de l'Ouzbékistan avec cette organisation internationale.

Dans le chapitre **«Diplomatie d'Amir Temur et l'Europe»** il s'agit des relations diplomatiques au temps d'Amir Temur et de sa dynastie, ainsi que des particularités des correspondances diplomatiques d'Amir Temur.

Le cinquième chapitre **«Amir Temur et la culture européenne»** est consacré aux particularités de l'interprétation d'Amir Temur dans la littérature, le théâtre, l'art, la sculpture et l'architecture. Depuis le XVIe siècle, à l'Occident, en particulier en Europe, il est apparu un certain nombre de travaux importants sur Amir Temur basés sur la traduction des auteurs Orientaux. Toutes ces œuvres ont servi comme d'importantes sources d'information sur la vie et les activites d'Amir Temur, ses opinions philosophiques et politiques. Ces œuvres étaient distribuées aux XVI-XIX siècles d'abord en Europe, puis en Amérique.

Le sixième chapitre parle des **«Écoles européennes des études timurides»**. Il y a environ un millier de recherches et d'études scientifiques effectuées autour d'Amir Temur et des Timurides en Angleterre, Autriche, Belgique, Hongrie, Allemagne, Espagne, Italie, Canada, Portugal, Roumanie, Etats-Unis, Turquie, France, République tchèque, Japon et dans d'autres pays. Ce fait ne prouve que la formation de la discipline scientifique «Les études timurides» dans l'orientalisme mondial.

Le chapitre **«Amir Temur et la France»** met un accent particulier sur les relations diplomatiques d'Amir Temur et le roi de France. Les auteurs accordent également une attention aux travaux dédiés à Amir Temur et sa dynastie, effectués par les savants et écrivains français tels que Pavé de Courteille, Voltaire, Montesquieu, Diderot, Victor Hugo, François Petis de la Croix, Sylvestre de Sacy, Louis Mathieu Langlès, Marcel Brion, Lucien Kehren, Vincent Fourniau, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Amin Maalout, Milena Nikovich.

L'école française des études timurides occupe une place importante dans l'étude de l'orientalisme mondial en matière de la recherche, l'histoire, la science, la culture, la littérature et l'art de l'époque timuride. Le 22 mars 1988 à Paris a été créée l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et deux ans plus tard, en 1989 la gazette «La Timuride».

Le paragraphe «Chefs-d'œuvre de la Renaissance Timuride au Musée du Louvre» de ce chapitre fournit des informations intéressantes sur de nombreuses raretés historiques relatives à la période d'Amir Temur et la dynastie du Conquérant. Les photos de ces pièces de musée y sont présentées.

En outre, le paragraphe «Une fois de plus sur la statuette en or d'Amir Temur» décrit les enquêtes de ces dernières années qui ont donné des faits nouveaux liés à la statuette en or d'Amir Temur. Ce n'est pas un secret qu'on ne savait pas jusqu'à présent l'auteur de cette œuvre, la date et le lieu de sa création ainsi que sa place actuelle de stockage. Le paragraphe apporte des éclaircissements à ces sujets.

D'après les sources, plus de 60 œuvres littéraires et artistiques sur Amir Temur ont été créées dans les pays européens. Le chapitre **«Œuvres françaises sur Amir Temur et les Timurides»** présente certains d'entre eux (traduit en ouzbek), en particulier les travaux écrits par les célèbres orientalistes Louis-Mathieu Langlès, Louis Bazin et Lucien Kehren. Ainsi que ce chapitre présente les recherches sur Amir Temur et sa dynastie effectuées par les orientalistes français contemporains comme Jean Aubin, Jean-Paul Roux, Frédérique Beaupertuis-Bressand, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Thierry Zarcone. L'attention des lecteurs sera certainement attirée aussi par les informations sur la publication des «Instituts de Tamerlan» et sa traduction française.

Dans les trois derniers chapitres, une attention particulière est accordée aux travaux scientifiques du professeur Lucien Kehren, savant en étude timuride. Il a été une des célèbres personnalités publiques qui avait pris une part active à l'organisation de la conférence internationale de 1996 dédiée au 660e anniversaire d'Amir Temur ainsi que la semaine du développement de la science, de la culture et de l'éducation au temps des Timurides au siège de l'UNESCO. La même année Lucien Kehren a reçu la médaille «Shuhrat» («Gloire») par le décret du Président de l'Ouzbékistan Islam Karimov.

Akmal Saïdov en qualité d'Ambassadeur extraordinaire et plénipotentiaire d'Ouzbékistan en France et Représentant permanent auprès de l'UNESCO (1994-1996) a été directement impliqué dans l'organisation de ces deux événements historiques et internationaux. A cette époque, il a fait la connaissance avec l'Association Timuride et le professeur Lucien Kehren - un des savants qui a consacré sa vie à l'étude d'Amir Temur. En collaboration avec le professeur Kehren, ils ont publié ensemble les livres et les articles sur Amir Temur ainsi que sur l'histoire des timurides. La conversation de deux savants autour d'Amir Temur est également publiée dans cet ouvrage. En outre, une pièce de théâtre de Lucien Kehren sur Amir Temur y est publiée pour la première fois en ouzbek.

Avant la fin du livre on donne neuf exemples des correspondances relatives à la diplomatie d'Amir Temur et des Timurides, ainsi que des citations tirées des œuvres des savants français sur le phénomène d'Amir Temur.

Les auteurs présentent finalement les conclusions dans le chapitre intitulé **«Quelles sont les motivations pour l'étude d'Amir Temur et des Timurides en France, et même en Europe?»** où on peut trouver les réponses à cette question.

Cette nouvelle édition, que plus de vingt ans sépare de la première édition, est à l'usage des chercheurs, enseignants, politiciens, historiens, ainsi qu'au large public de lecteurs s'intéressants au héros national du peuple ouzbek.

L. KEHREN, A. SAIDOV. AMIR TEMUR AND FRANCE/ THE SECOND REVISED AND UPDATED EDITION. – T.: «ADOLAT», 2016. – 560 P.

RESUME

«Amir Temur[1] and France» is a revised and updated edition of the book written by Uzbek professor **A.Kh. Saidov** and outstanding scientist-orientalist, the late **Lucien Keren**, which was published in 1996.

The book comprises of prologue, 13 chapters, epilogue and appendixes. In the prologue, the authors explain the reasons to write present book. What are the reasons of interest in Amir Temur and the Temurids around the world, especially in France? To respond this question the authors explain main reasons of why during six centuries the name of Amir Temur is still heard among the European nations, appears in books of the scholars of Temur and the literature critics.

Scholars of Temur are active in more than fifty countries. Number of works on Temur in the European languages exceeds 900, and in the Oriental languages – 1000.

Chapter **«Sovereignty and Amir Temur»** talks about a fact that in Uzbekistan after gaining the independence the personality of Amir Temur again became a symbol of the Motherland and nation. There was established the Order of Amir Temur. In the cities of Tashkent, Shahrisabz and Samarkand were erected majestic monuments of Amir Temur. The State Museum of Temurids History and the International Amir Temur Fund have been established. Since its opening the State Museum of Temurids History welcomed over 2 million visitors and more than 800 foreign delegations and official guests.

The analysis given on the world's unique magazine «Sohibkiron Yulduzi» («Star of Temur»).

Chapter **«Uzbek school on studies of Amir Temur»** considers the views of Amir Temur on public administration, justice and law, the formation of the Uzbek studies on Temur, its current status and prospects, the image of Amir Temur in the works of Alisher Navoi, the creative processes to form image of Amir Temur in the Uzbek literature.

The book gives historiographical review of the image of Amir Temur in Alisher Navoi works, other Uzbek writers and poets, and compiles numerous scientific papers and monographs, brochures and abstracts, literary and artistic works about outstanding ruler and commander.

Chapter **«Amir Temur in the world history»** presents general characteristic of research on the issues of Amir Temur and the Temurids in the world. The book provides information regarding to more than 40 unique rarities related to Amir Temur and the Temurids stored in the 10 famous museums in the seven states of the West.

It is a fact that in April 1996 the 660th anniversary of Amir Temur was widely celebrated not only in Uzbekistan, but also worldwide under the auspices of UNESCO. The book notes that the anniversary celebrations dedicated to the 660th anniversary of Amir Temur in 1996 and the 600th anniversary of Mirzo Ulugbek in 1994 at the UNESCO headquarters in Paris became the impetus for cooperation on a new basis between Uzbekistan and this international organization.

[1] It is necessary to note about the differences in reference to Amir Temur in Europe and Uzbekistan. In England, he is more known as Tamburlaine since appearance of Christopher Marlowe's famous *Tamburlaine the Great* in 1587, while in Uzbekistan more common reference is Amir Temur. Thus, further in the book we use the Uzbek equivalent except the cases when original names are given.

Chapter **«Amir Temur's diplomacy and Europe»** talks about the diplomatic relations of Amir Temur and temurids, and the peculiarities of diplomatic correspondences of Temur.

The next chapter of the book is devoted to the image of Amir Temur in European culture, particularly in literature, theater, arts, sculpture and architecture. Since the XVI century, in Europe, appeared a number of significant works devoted to Amir Temur based on translations of the Eastern authors. All the works were served as important sources of information about the life and activities of Temur, his philosophical and political views. The works were distributed in the XVI-XIX centuries first in Europe, then in America.

Several chapters of the book cover the French studies on Amir Temur The French School of the studies on Amir Temur occupies a leading place in the world Oriental studies in the field of researching history, science, culture, literature and arts of the epoch of Temurids. On March 22, 1987 in Paris was established «Temurids Association of Arts and History and the French-Uzbek cultural cooperation» and in 1989 was established the magazine «Temurids» («La Timuride»). Interesting informations are given about the translation and publication of the «Institutes of Timur» in French.

The paragraph «Masterpieces of Temurids Renaissance at the Museum of the Louvre» of the chapter «Amir Temur and France» provides interesting information about many historic rarities relating to the period of Amir Temur and dynasty of Sahibkiran. Drawings of these unique curiosities are presented.

In addition, the paragraph «Once again on the gold statuette of Amir Temur» tells about the investigations of recent years which gave new facts related to gold statuette of Amir Temur. It is no secret that to date the author of this artwork, date and place of its creation and where it is stored now were unknown. The paragraph made some clarification on these questions.

Particular emphasis is placed on diplomatic relations of Amir Temur and the King of France. Also, it talks about the works of French scientists and writers like Pave de Courteille, Voltaire, Montesquieu, Diderot, Victor Hugo, François Petit de la Croix, Silvestre de Sacy, Louis-Mathieu Langles, Marcel Brion, Lucien Kehren, Vincent Fourniau, Jean-Louis Bacau-Grammont, Amin Malouf, Milena Nikovich devoted to Amir Temur.

A separate chapter describes work of contemporary French Orientalists, in particular, Louis-Mathieu Langlès – the famous French scholar on Temur and his preface to the book «Political and military institutions of Amir Temur».

Particular attention is paid to the scientific work of the French scholar on Temur, co-author of this book, Professor Lucien Kehren. L. Kehren is a prominent public figure, who took active part in preparation and conduct of the international conference in 1996 with participation of scholars on Amir Temur from different countries and the week titled «The development of science, culture and education in the era of Temurids» held within the 660th anniversary of Amir Temur. In 1996, L. Kehren was awarded the medal «Shuhrat» («Glory») by the Decree of the President of Uzbekistan Islam Karimov.

In this book piece «Tamburlaine the Great» is being published for the first time in the chapter «Lucien Kehren's piece devoted to Amir Temur».

In addition translations of 9 diplomatic letters relating to the epoch of Amir Temur and Temurids, as well as statements of French scientists, and writers about Amir Temur are attached to the book.

The Epilogue of the book emphasizes the great interest of the French, as well as the entire international community to the individual and the vast creative activity of the great Amir Temur.

There are also resumes in Uzbek (in Latin script), French, English and Russian languages.

Л. КЕРЕН, А. САИДОВ. АМИР ТЕМУР И ФРАНЦИЯ / ДОПОЛНЕННОЕ И ПЕРЕРАБОТАННОЕ ВТОРОЕ ИЗДАНИЕ. – Т.: «АДОЛАТ», 2016. – 400 С.

РЕЗЮМЕ

Книга **«Амир Темур и Франция»** написана узбекским профессором А.Х. Саидовым и выдающимся ученым-востоковедом, ныне покойным Люсьеном Кереном.

Книга состоит из предисловия, 13 глав, заключения и приложений. В **Предисловии** авторы объясняют поводы создания данного произведения. Так, в чем же заключается причина интереса к Амиру Темуру[1] и Темуридам в мире, в частности, во Франции? В ответе на данный вопрос даны разъяснения о том, почему на протяжении шести веков имя и деятельность Амира Темура всё ещё на устах народов Европы, на страницах книг ученых-темуроведов и литераторов.

В настоящее время ученые-темуроведы осуществляют свою деятельность в более чем пятидесяти странах мира. Количество произведений, посвященных Амиру Темуру, на языках народов Европы превышает 900, а на языках народов Востока – 1000.

В главе **«Независимость и Амир Темур»** речь идет о том, что после обретения Узбекистаном государственной независимости личность Амира Темура вновь стала символом его Родины. Был учрежден орден Амира Темура. В Ташкенте, Шахрисабзе, Самарканде воздвигнуты величественные памятники Амира Темура, создан Государственный музей истории Темуридов, учрежден Международный благотворительный фонд Амира Темура. Со времени открытия Государственного музея истории Темуридов здесь побывали более 2 миллионов посетителей и свыше 800 иностранных делегаций и официальных гостей.

Проанализирован единственный в мире журнал «Сохибкирон юлдузи» («Звезда Сахибкирана»).

В главе **«Узбекское темуроведение»** рассмотрены взгляды Амира Темура на государственное управление, справедливость и право, развитие современного узбекского темуроведения, его сегодняшнее состояние и перспективы, образ Амира Темура в творчестве Алишера Навои и в современной узбекской литературе.

Дан историографический обзор образу Амира Темура в произведениях Алишера Навои, других узбекских писателей и поэтов, а также обобщены многочисленные научные труды и монографии, брошюры и авторефераты, литературно-художественные произведения о выдающимся правителе и полководце. Обращено внимание на освещение в ряде журналов и газет темы Амира Темура и Темуридов, внесена ясность в данную научную историографию.

В следующей главе – **«Амир Темур в зеркале мировой истории»** дан общий обзор исследованиям и анализам темы Амира Темура в мировом масштабе, в частности, в Европе. Предоставлены ценные сведения о многочисленных уникальных раритетах об Амире Темуре и Темуридах, хранящихся в 10 знаменитых музеях семи государств Запада, в частности в музеях Великобритании «Виктория и Альберт», а так-

[1] Необходимо отметить, что в Европе и Узбекистане существуют различия при упоминании имени Амира Темура. Так, в Англии он более известен как Тамбурлан, что вызвано появлением в 1587 году известного произведения Кристофера Марло «Великий Тамбурлан». В то же время, в Узбекистане более широкое распространение получило использование Амир Темур. Поэтому, далее в книге используется узбекский эквивалент, за исключением приведенных выше.

же «Британия» (Лондон), Национальном музее в Дании (Копенгаген), музее «Лувр» во Франции (Париж), музее «Культуры метрополитена» США (Нью-Йорк) и музее «Культуры Востока» (Сан-Франсиско), в музеях Турции «Дворец Топкопи», а также «Турецкие и исламские произведения» (Стамбул), музее Государственного Эрмитажа в России (Санкт-Петербург), музее «Прикладного искусства» в Германии (Берлин).

Как известно, в апреле 1996 года 660-летие Амира Темура широко отмечалось не только в Узбекистане, но и под эгидой ЮНЕСКО во всем мире. В книге отмечается, что юбилейные торжества, посвященные 660-летию Амира Темура в 1996 году и 600-летию Мирзо Улугбека в 1994 году в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже, стали импульсом развития на новой основе сотрудничества между Узбекистаном и этого авторитетного специализированного учреждения ООН.

В главе **«Дипломатия Амир Темура и Европа»** речь идет о дипломатических отношениях во времена Амира Темура и Темуридов, а также об особенностях дипломатических писем Амира Темура отправленных европейским королям.

Следующая глава книги посвящена образу Амира Темура в европейской культуре, в частности в литературе, театре, изобразительном искусстве, скульптуре и зодчестве. Начиная с XVI века в Европе, на основе переводов рукописей восточных авторов появились первые произведения, посвященные Амиру Темуру. Все эти работы послужили важными источниками для распространения в XVI-XIX веках в Европе, в том числе во Франции сведений о жизни и деятельности Амира Темура, его философских и политических, дипломатических и правовых взглядах.

Несколько глав книги охватывает французское темуроведение. Французская школа темуроведения занимает ведущее место в мировом востоковедении в области изучения истории, науки, культуры, литературы и искусства эпохи Амира Темура и Темуридов. 22 марта 1987 года в Париже была создана «Ассоциация изучения истории и культуры эпохи Темуридов и французско-узбекского культурного сотрудничества», а в 1989 году был учрежден журнал «Темуриды» («La Timuride»). Приведены интересные сведения о переводе и издании «Уложения Темура» на французском языке.

В разделе **«Шедевры Ренессанса Темуридов – в Музее Лувра»** этой главы изложены интересные сведения о многих исторических раритетах, относящихся к периоду Амира Темура и династии Сахибкирана. Представлены рисунки этих уникальных экспонатов.

Кроме того в разделе **«Еще раз о золотой статуэтке Амира Темура»** идет речь о том, что в результате изысканий последних лет найдены ряд новых сведений, связанных с золотой статуэткой Амира Темура. Не секрет, что до сегодняшнего дня не был известен автор данной статуэтки, дата и место её создания и где она хранится в настоящее время. В этом разделе внесена некоторая ясность на эти вопросы.

В разделе **«Амир Темур и Франция»** особый акцент сделан на дипломатических связях Амира Темура и Короля Франции. Также, речь идет о произведениях французских ученых и писателей таких, как Паве де Куртеиль, Вольтер, Монтескье, Дени Дидро, Виктор Гюго, Франсуа Петти де ла Круа, Сильвестр де Саси, Луи-Матьё Лангле, Марсель Брион, Люсьен Керен, Венсан Фурнье, Жан-Луи Бакэ-Граммон, Амин Маалуф, Милена Никович, посвященных Амиру Темуру и Темуридам.

В отдельной главе даны работы современных французских востоковедов, в частности знаменитого французского ученого-темуроведа

Луи-Матьё Лангле, его предисловие к книге «Политические и военные уложения Амира Темура».

В главе **«Из научно-творческой деятельности Люсьена Керена»** большое место отведено научно-творческой деятельности выдающегося французского темуроведа Люсьена Керена, соавтора данного издания. Л. Керен является известным общественным деятелем, принимавшим активное участие в подготовке и проведении международной конференции в 1996 году с участием ученых-темуроведов из различных стран, а также недели «Развитие науки, культуры и образования в эпоху темуридов», прошедших в рамках празднования 660-летия Амира Темура в Париже под эгидой ЮНЕСКО. Л. Керен является автором пьесы «Великий Амир Темур». В 1996 году в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан И.А. Каримова Л. Керен был удостоен медали «Шухрат» («Слава»).

В данной книге, в главе **«Сценическое произведение Люсьена Керена посвященное Амиру Темуру»** впервые публикуется пьеса «Великий Амир Темур».

В книге «Амир Темур и Франция» даются переводы текстов 9 исторических писем, относящихся дипломатическим перепискам эпохи Амира Темура и темуридов. Также в данной книге представлены мнения французских ученых и писателей о личности Амира Темура и его деятельности.

В **«Послесловии»** книги подчеркивается огромный интерес французов, также как и всего мирового сообщества к личности, огромной созидательной деятельности великого Амира Темура.

Даны резюме на узбекском (на латинской графике), французском, английском и русском языках.

МУНДАРИЖА

АМИР ТЕМУР ВА ТАРИХ САБОҚЛАРИ (Мукаддима ўрнида) 9

ИСТИҚЛОЛ ВА АМИР ТЕМУР
• Мустақиллик ва Амир Темур даҳосига авлодлар эҳтироми 19
• Амир Темур ордени 29
• Темурийлар тарихига бағишланган дунёдаги ягона музей 30
• Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси 38
• «Сохибқирон юлдузи» – дунёдаги темурийлар тарихига бағишланган ягона журнал 41

ЎЗБЕК ТЕМУРШУНОСЛИГИГА АЙРИМ ЧИЗГИЛАР
• Амир Темур давлат бошқаруви, адолат ва ҳуқуқ тўғрисида 47
• Ҳозирги замон ўзбек темуршунослиги 65
• Амир Темур мавзуси – Алишер Навоий ижодида 85
• Амир Темур сиймоси – ўзбек адабиётида 98

АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ – ЖАҲОН ТАРИХИ КЎЗГУСИДА
• Амир Темур мавзуси жаҳон шарқшунослигида 119
• Жаҳон музейларидаги темурийларга оид осори атиқалар 139
• Амир Темур ва ЮНЕСКО: «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» 151

АМИР ТЕМУР ДИПЛОМАТИЯСИ ВА ЕВРОПА
• Амир Темур ва темурийлар даврида дипломатик муносабатлар 165
• Амир Темур дипломатик хатларининг хусусиятлари 183

АМИР ТЕМУР ВА ЕВРОПА МАДАНИЯТИ
• Амир Темур ва Европа адабиёти 203
• Амир Темур ва Европа театршунослиги 211
• Амир Темур ва Европа тасвирий санъати ҳамда ҳайкалтарошлиги 219
• Амир Темур ва Европа меъморчилиги 227

ЕВРОПА ТЕМУРШУНОСЛИК МАКТАБИ
• Европа шарқшунослиги ҳамда Амир Темур ва темурийлар тарихи 239
• Европа темуршунослигига умумий тавсиф 242

АМИР ТЕМУР ВА ФРАНЦИЯ
• Амир Темур ва Франция Қиролининг дипломатик алоқалари 251
• Амир Темур ва француз шарқшунослик мактаби 257
• Илм-фан ва маданиятлараро мулоқот 277
• Францияда Амир Темурга бағишланган саҳна асарлари 281
• Францияда Темурийлар уюшмаси 284
• «Темурийлар» («La Timuride») бюллетени 290
• Темурийлар Ренессанси дурдоналари – Лувр музейида 295
• Яна Амир Темурнинг олтин ҳайкалчаси ҳақида 301

ФРАНЦУЗ ОЛИМЛАРИНИНГ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРГА ОИД АСАРЛАРИ ҲАҚИДА
• Амир Темур француз шарқшунослари назидида 309
• Луи Матье Ланглэ – машҳур француз темуршунос олими 318
• П.М. Ланглэнинг «Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий институтлари» номли китоби мукаддимаси 322
• «Темур тузуклари» француз тилида 327
• Люсьен Керен – атоқли темуршунос олим 331

• Люсьен Кереннинг «Амир Темур салтанати» китобига Луи Базен ёзган сўз боши 347

ТЕМУРХОНЛИК МУЛОҚОТЛАРИ
• Амир Темур – ўзбек ва француз олимлари нигоҳида 353

ЛЮСЬЕН КЕРЕН ИЛМИЙ-ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИДАН НАМУНАЛАР
• Амир Темурнинг Париждаги элчиси 388
• Архиепископ Иоанн. Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар 389
• Темур Хоқон салтанати 407
• Амир Темур, Боязид ва насроний қироллар 421
• Амир Темур ва Ибн Халдун 427
• Темурийлар давлатининг асосчиси ва ҳукмдори Темурбек элчи Клавихо нигоҳида 431
• Улуғбек ва Самарқанд астрономия мактаби (XV аср) 435

ЛЮСЬЕН КЕРЕННИНГ АМИР ТЕМУРГА БАҒИШЛАНГАН САҲНА АСАРИ
• Люсьен Кереннинг Амир Темурга бағишланган саҳна асари 453
• «Буюк Темур» пьесаси 455

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ДИПЛОМАТИЯСИГА ДОИР МАКТУБЛАР
• Амир Темурнинг Константинополь ҳукмдорига мактуби 516
• Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактуби 517
• Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га мактуби 518
• Амир Темурнинг Франция Қироли Шарль VI га иккинчи мактуби 519
• Франция Қироли Шарль VI нинг Амир Темурга мактуби 520
• Амир Темурнинг Кастилия Қироли Ҳенрих III га мактуби 521
• Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ Мирзонинг христиан шоҳ ва шаҳзодаларга мактуби 522
• Амир Темурнинг Византия императори Мануил II Палеологнинг ноиби Иоанн Палеологга мактуби 523
• Англия Қироли Ҳенрих IV нинг Соҳибқирон Амир Темурга мактуби 524

АМИР ТЕМУР ФЕНОМЕНИ: СОҲИБҚИРОН ФРАНЦУЗ ОЛИМЛАРИ ТАЪРИФИДА 529

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРГА ФРАНЦИЯДА, УМУМАН, ЕВРОПАДА ҚИЗИҚИШНИНГ БОИСИ НИМАДА? (Хотима ўрнида) 534

• Резюме. Ўзбек тилида (Лотин алифбосида) 539
• Резюме. Француз тилида 542
• Резюме. Инглиз тилида 545
• Резюме. Рус тилида 547

MUNDARIJA

AMIR TEMUR VA TARIX SABOQLARI (Muqaddima o'rnida) 9

ISTIQLOL VA AMIR TEMUR
• Mustaqillik va Amir Temur dahosiga avlodlar ehtiromi 19
• Amir Temur ordeni 29
• Temuriylar tarixiga bag'ishlangan dunyodagi yagona muzey 30
• Xalqaro Amir Temur xayriya jamg'armasi 38
• «Sohibqiron yulduzi» – dunyodagi temuriylar tarixiga bag'ishlangan yagona jurnal 41

O'ZBEK TEMURSHUNOSLIGIGA AYRIM CHIZGILAR
• Amir Temur davlat boshqaruvi, adolat va huquq to'g'risida 47
• Hozirgi zamon o'zbek temurshunosligi 65
• Amir Temur mavzusi – Alisher Navoiy ijodida 85
• Amir Temur siymosi – o'zbek adabiyotida 98

AMIR TEMUR SIYMOSI – JAHON TARIXI KO'ZGUSIDA
• Amir Temur mavzusi jahon sharqshunosligida 119
• Jahon muzeylaridagi temuriylarga oid osori atiqalar 139
• Amir Temur va YUNESKO: «Temuriylar davrida ilm-fan, madaniyat va maorifning gullab-yashnashi» 151

AMIR TEMUR DIPLOMATIYASI VA YEVROPA
• Amir Temur va temuriylar davrida diplomatik munosabatlar 165
• Amir Temur diplomatik xatlarining xususiyatlari 183

AMIR TEMUR VA YEVROPA MADANIYATI
• Amir Temur va Yevropa adabiyoti 203
• Amir Temur va Yevropa teatrshunosligi 211
• Amir Temur va Yevropa tasviriy san'ati hamda haykaltaroshligi 219
• Amir Temur va Yevropa me'morchiligi 227

YEVROPA TEMURSHUNOSLIK MAKTABI
• Yevropa sharqshunosligi hamda Amir Temur va temuriylar tarixi 239
• Yevropa temurshunosligiga umumiy tavsif 242

AMIR TEMUR VA FRANSIYA
• Amir Temur va Fransiya Qirolining diplomatik aloqalari 251
• Amir Temur va fransuz sharqshunoslik maktabi 257
• Ilm-fan va madaniyatlararo muloqot 277
• Fransiyada Amir Temurga bag'ishlangan sahna asarlari 281
• Fransiyada Temuriylar uyushmasi 284
• «Temuriylar» («La Timuride») byulleteni 290
• Temuriylar Renessansi durdonalari – Luvr muzeyida 295
• Yana Amir Temurning oltin haykalchasi haqida 301

FRANSUZ OLIMLARINING AMIR TEMUR VA TEMURIYLARGA OID ASARLARI HAQIDA
• Amir Temur fransuz sharqshunoslari nazdida 309
• Lui-Matyo Langle – mashhur fransuz temurshunos olimi 318

• L.M.Langlening «Amir Temurning siyosiy va harbiy institutlari» nomli kitobi muqaddimasi 322
• «Temur tuzuklari» fransuz tilida 327
• Lyusen Keren – atoqli temurshunos olim 331
• Lyusen Kerenning «Amir Temur saltanati» kitobiga Lui Bazen yozgan so'z boshi 347

TEMURXONLIK MULOQOTLARI
• Amir Temur – o'zbek va fransuz olimi nigohida 353

LYUSEN KEREN ILMIY-IJODIY FAOLIYATIDAN NAMUNALAR
• Amir Temurning Parijdagi elchisi 388
• Arxiyepiskop Ioann. Amir Temur va uning saroyi haqida xotiralar 389
• Temur Hoqon saltanati 407
• Amir Temur, Boyazid va nasroniy qirollar 421
• Amir Temur va Ibn Xaldun 427
• Temuriylar davlatining asoschisi va hukmdori Temurbek elchi Klavixo nigohida 431
• Ulug'bek va Samarqand astronomiya maktabi (XV asr) 435

LYUSEN KERENNING AMIR TEMURGA BAG'ISHLANGAN SAHNA ASARI
• Lyusen Kerenning Amir Temurga bag'ishlangan sahna asari 453
• «Buyuk Temur» pyesasi 455

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI DIPLOMATIYASIGA DOIR MAKTUBLAR
• Amir Temurning Konstantinopol hukmdoriga maktubi 516
• Amir Temurning Fransiya Qiroli Sharl VI ga maktubi 517
• Amir Temurning Fransiya Qiroli Sharl VI ga maktubi 518
• Amir Temurning Fransiya Qiroli Sharl VI ga ikkinchi maktubi 519
• Fransiya Qiroli Sharl VI ning Amir Temurga maktubi 520
• Amir Temurning Kastiliya Qiroli Henrix III ga maktubi 521
• Amir Temurning o'g'li Mironshoh Mirzoning xristian shoh va shahzodalarga maktubi 522
• Amir Temurning Vizantiya imperatori Manuil II Paleologning noibi Ioann Paleologga maktubi 523
• Angliya Qiroli Genrix IV ning Sohibqiron Amir Temurga maktubi 524

AMIR TEMUR FENOMENI: SOHIBQIRON FRANSUZ OLIMLARI TA'RIFIDA 529

AMIR TEMUR VA TEMURIYLARGA FRANSIYADA, UMUMAN, YEVROPADA QIZIQISHNING BOISI NIMADA? (Xotima o'rnida) 534

• Rezyume. O'zbek tilida 539
• Rezyume. Fransuz tilida 542
• Rezyume. Ingliz tilida 545
• Rezyume. Rus tilida 547

SOMMAIRE

AMIR TEMUR ET DES LEÇONS DE L'HISTOIRE (Introduction) 9

INDÉPENDANCE ET AMIR TEMUR
- L'Indépendance et le respect des générations à Amir Temur 19
- L'Ordre Amir Temur 29
- Le Musée d'État sur l'Histoire des Timourides 30
- La Fondation internationale Amir Temur 38
- «Etoile du Conquérant» («Sohibqiron Yulduzi») – l'unique revue au monde 41

UN REGARD SUR LES ÉTUDES TIMURIDES EN OUZBÉKISTAN
- Amir Temur sur l'administration publique, la justice et le droit 47
- Les études timurides en Ouzbékistan contemporain 65
- Amir Temur dans les œuvres de Mir Alisher Navoï 85
- Amir Temur dans la littérature ouzbeke 98

AMIR TEMUR DANS LE MIROIR DE L'HISTOIRE MONDIALE
- Amir Temur dans l'orientalisme mondial 119
- Les raretés timurides dans les musées du monde 139
- Amir Temur et l'UNESCO: «L'Epanouissement de la Culture sous Temur et les princes Timurides» 151

DIPLOMATIE D'AMIR TEMUR ET L'EUROPE
- Les relations diplomatiques au temps d'Amir Temur et des Timurides 165
- Les particularités des correspondances diplomatiques d'Amir Temur 183

AMIR TEMUR ET LA CULTURE EUROPÉENNE
- Amir Temur et la littérature européenne 203
- Amir Temur et le théâtre européen 211
- Amir Temur et la peinture et la sculpture européenne 219
- Amir Temur et l'architecture européenne 227

ÉCOLES EUROPÉENNES DES ÉTUDES TIMURIDES
- L'orientalisme européen et l'histoire d'Amir Temur et des Timurides 239
- La description générale des études timurides 242

AMIR TEMUR ET LA FRANCE
- Les relations diplomatiques entre Amir Temur et le Roi de France 251
- Amir Temur et l'orientalisme français 257
- La coopération scientifique et culturelle 277
- Les spectacles français consacrés à Amir Temur 281
- L'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides en France 284
- La Gazette «La Timuride» 290
- Chefs-d'oeuvre de la Renaissance Timuride au Musée du Louvre 295
- Une fois de plus sur la statuette en or d'Amir Temur 301

ŒUVRES FRANÇAISES SUR AMIR TEMUR ET LES TIMURIDES

• Amir Temur au regard des orientalistes français 309
• Louis-Mathieu Langlès – savant en études timurides 318
• Louis-Mathieu Langlès. La Préface du livre «Instituts politiques et militaires de Tamerlan» 322
• «Les Instituts de Tamerlan» en français 327
• Lucien Kehren – savant en études timurides 331
• La préface de Louis Bazin, écrite pour le livre de Lucien Kehren «Tamerlan: l'empire du seigneur de fer» 347

CONVERSATIONS AUTOUR DE TEMUR

• Amir Temur au regard des savants ouzbek et français 353

EXEMPLES D'ŒUVRES LITTÉRAIRES DE LUCIEN KEHREN

• Un ambassadeur de Tamerlan à Paris 388
• Archevêque Jean. Mémoires sur Tamerlan et sa cour 389
• Tamerlan, le Seigneur de fer 407
• Tamerlan, Bajazet et rois chrétiens 421
• La rencontre de Tamerlan et d'Ibn Khaldoun 427
• Tamerlan, fondateur de l'empire au regard de l'ambassadeur Clavijo 431
• Ulughbek et l'école d'astronomie de Samarkand (XVe siècle) 435

PIÈCE DE THÉÂTRE DE LUCIEN KEHREN CONSACRÉE À AMIR TEMUR

• La Pièce de théâtre de Lucien Kehren consacrée à Amir Temur 453
• La Pièce «Tamerlan le Grand» 455

CORRESPONDANCES RELATIVES À LA DIPLOMATIE D'AMIR TEMUR ET DES TIMURIDES

• La lettre d'Amir Temur au régent de Constantinople 516
• La lettre d'Amir Temur au Roi de France Charles VI 517
• La lettre d'Amir Temur au Roi de France Charles VI 518
• La deuxième lettre d'Amir Temur au Roi de France Charles VI 519
• La lettre du Roi de France Charles VI à Amir Temur 520
• La lettre d'Amir Temur au Roi de Castille Henri III 521
• La lettre de fils d'Amir Temur Mirzo Miranchoh au Roi et aux princes chrétiens 522
• La lettre d'Amir Temur au représentant Jean Paléologue de l'empereur de Byzance Manuel II Paléologue 523
• La lettre du Roi d'Angleterre Henri IV à Amir Temur 524

PHÉNOMÈNE AMIR TEMUR: LE CONQUÉRANT DANS LES CITATIONS DES SAVANTS FRANÇAIS

..... 529

QUELLES SONT LES MOTIVATIONS POUR L'ÉTUDE D'AMIR TEMUR ET DES TIMOURIDES EN FRANCE, ET MÊME EN EUROPE? (Conclusion)

..... 534

..... 539
• Le résumé en ouzbek 542
• Le résumé en français 545
• Le résumé en anglais 547
• Le résumé en russe .....

CONTENT

AMIR TEMUR AND LESSONS OF HISTORY
(instead of prologue) 9

SOVEREIGNTY AND AMIR TEMUR
• Independence and respect of generations to Amir Temur's genius 19
• Order of Amir Temur 29
• The only museum in the world dedicated to the Temurids' history 30
• International Amir Temur Fund 38
• «Sohibkiron Yulduzi» – the only magazine dedicated to the Temurids' history 41

UZBEK SCHOOL ON STUDIES OF AMIR TEMUR
• Amir Temur on public administration, justice and law 47
• The contemporary studies on Temur 65
• Amir Temur in works of Alisher Navoi 85
• Amir Temur in the Uzbek literature 98

AMIR TEMUR IN THE WORLD HISTORY
• Amir Temur in the world oriental studies 119
• Ancient monuments related to the epoch of Temurids in the world museums 139
• Amir Temur and UNESCO: «Prosperity of science, culture and education during the epoch of Temurids» 151

AMIR TEMUR'S DIPLOMACY AND EUROPE
• Diplomatic relations of Amir Temur and Temurids with Europe 165
• Characterisitcs of the diplomatic correspondence of Amir Temur 183

AMIR TEMUR AND EUROPEAN CULTURE
• Amir Temur and the European literature 203
• Amir Temur and the European theatre 211
• Amir Temur and the European art of painting and sculpture 219
• Amir Temur and the European architecture 227

EUROPEAN SCHOOL ON STUDIES OF TEMUR
• European oriental studies and history of Amir Temur and Temurids 239
• General characteristics of European studies on Amir Temur 242

AMIR TEMUR AND FRANCE
• Diplomatic relations of Amir Temur and the King of France 251
• Amir Temur and the French school of oriental studies 257
• Scientific and cross-cultural dialogue 277
• Pieces devoted to Amir Temur in France 281
• Temurids Association in France 284
• «La Timuride» bulletin 290
• Masterpieces of Temurids Renaissance at the Museum of the Louvre 295
• Once again on the gold statuette of Amir Temur 301

WORKS OF FRENCH SCHOLARS ON AMIR TEMUR AND TEMURIDS

- Amir Temur in the sight of the French Orientalists 309
- Louis-Mathieu Langlès – the famous French scholar on Amir Temur 318
- Preface to L.M.Langlès' book «Political and Military Institutions of Tamerlane» 322
- The «Institutes of Temur» in French 327
- Lucien Kehren – an outstanding scholar on Amir Temur 331
- The preface by Louis Bazin, written for Lucien Kehren's book «Empire of Amir Temur» 347

CONVERSATIONS ABOUT AMIR TEMUR

- Amir Temur at the standpoint of an Uzbek and French scholars 353

EXAMPLES OF SCIENTIFIC-LITERARY WORKS OF LUCIEN KEHREN

- Amir Temur's ambassador in Paris 388
- Memoirs about Temur and his court 389
- Kingdom of Temur Khakan 407
- Amir Temur, Bajazet and Christian kings 421
- Amir Temur and Ibn Khaldoun 427
- Temurbek, the founder and ruler of Temurids empire in the sight of the ambassador Clavijo 431
- Ulugbek and Samarkand astronomy school (XV century) 435

LUCIEN KEHREN'S PIECE DEVOTED TO AMIR TEMUR

- Lucien Kehren's piece devoted to Amir Temur 453
- Piece «Tamburlaine the Great» 455

DIPLOMATIC LETTERS OF AMIR TIMUR AND THE TIMURIDS EPOCH

- Letter of Amir Temur to the governor of Constantinople 516
- Amir Temur's letter to the King of France Charles VI 517
- Amir Temur's letter to the King of France Charles VI 518
- Amir Temur's second letter to the King of France Charles VI 519
- Letter of the King of France Charles VI to Amir Temur 520
- Amir Temur's letter to the King of Castile Enrique III 521
- Letter of Amir Temur's son Mirzo Miranshah to the Christian kings and the princes 522
- Amir Temur's letter to John Paleolog, assistant of the Byzantine Emperor Manuel II Paleolog 523
- Letter of the King of England Henry IV to the Amir Temur the Great 524

PHENOMENON OF AMIR TEMUR: CONQUEROR IN ASSESSMENT OF THE FRENCH SCHOLARS 529

WHAT ARE THE REASONS OF STUDY AMIR TEMUR AND TIMURIDS IN FRANCE, AND EVEN IN EUROPE? (instead of epilogue) 534

- Resume in Uzbek 539
- Resume in French 542
- Resume in English 545
- Resume in Russian 547

СОДЕРЖАНИЕ

АМИР ТЕМУР И УРОКИ ИСТОРИИ (Вместо предисловии) 9

НЕЗАВИСИМОСТЬ И АМИР ТЕМУР

- Независимость и уважение поколений к Амиру Темуру 19
- Орден Амира Темура 29
- Единственный в мире музей об истории Тимуридов 30
- Международный благотворительный фонд Амира Темура 38
- «Звезда Сахибкирана» («Соҳибқирон юлдузи») – единственный журнал в мире, посвященный истории Темуридов 41

УЗБЕКСКОЕ ТЕМУРОВЕДЕНИЕ

- Амир Темур о государственном управлении, справедливости и законе 47
- Современное темуроведение в Узбекистане 65
- Амир Темур в творчестве Алишера Навои 85
- Образ Амира Темура в современной узбекской литературе 98

АМИР ТЕМУР В ЗЕРКАЛЕ МИРОВОЙ ИСТОРИИ

- Амир Темур в мировом востоковедении 119
- Раритеты Темуридов в музеях мира 139
- Амир Темур и ЮНЕСКО: «Расцвет науки, культуры и образования в эпоху Темуридов» 151

ДИПЛОМАТИЯ АМИРА ТЕМУРА И ЕВРОПА

- Дипломатические отношения во времена Амира Темура и Темуридов 165
- Особенности дипломатических писем Амира Темура 183

АМИР ТЕМУР И ЕВРОПЕЙСКАЯ КУЛЬТУРА

- Амир Темур и европейская литература 203
- Амир Темур и европейский театр 211
- Амир Темур и европейская живопись и скульптура 219
- Амир Темур и европейская архитектура 227

ЕВРОПЕЙСКАЯ ШКОЛА ТЕМУРОВЕДЕНИЯ

- Европейское востоковедение и история Амира Темура и Темуридов 239
- Общая характеристика европейского темуроведения 242

АМИР ТЕМУР И ФРАНЦИЯ

- Дипломатические отношения между Амиром Темуром и Королем Франции 251
- Амир Темур и французская школа востоковедения 257
- Научный и межкультурный диалог 277
- Сценические произведения, посвященные Амиру Темуру во Франции 281
- Ассоциация Темуридов во Франции 284
- Бюллетень «Темуриды» («La Timuride») 290
- Шедевры Ренессанса Темуридов – в Музее Лувра 295
- Еще раз о золотой статуэтке Амира Темура 301

ФРАНЦУЗСКИЕ УЧЕНЫЕ ОБ АМИРЕ ТЕМУРЕ И ТЕМУРИДОВ

- Амир Темур – глазами французских востоковедов 309

• Луи-Матье Лангле – знаменитый французский ученый-темуровед 318
• Л.М. Лангле. Предисловие к книге «Политические и военные уложения Амир Темура» 322
• «Уложения Темура» на французском языке 327
• Люсьен Керен – выдающийся ученый-темуровед 331
• Предисловие Луи Базена к книге Люсьена Керена «Государство Амира Темура» 347

ДИАЛОГИ ОБ АМИРЕ ТЕМУРЕ
• Амир Темур – глазами узбекского и французского ученых 353

ИЗ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛЮСЬЕНА КЕРЕНА
• Посол Амира Темура в Париже 388
• Архиепископ Иоанн. Воспоминания об Амире Темуре и его дворе 389
• Государство Амира Темура 407
• Амир Темур, Баязид и христианские короли 421
• Встреча Амир Темура и Ибн Халдуна 427
• Основатель и правитель государства Темуридов Амир Темур – глазами посла Клавихо 431
• Улутбек и Самаркандская школа астрономии (XV век) 435

СЦЕНИЧЕСКОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЛЮСЬЕНА КЕРЕНА, ПОСВЯЩЕННОЕ АМИРУ ТЕМУРУ
• Сценическое произведение Люсьена Керена, посвященное Амиру Темуру 453
• Пьеса «Великий Амир Темур» 455

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПИСЬМА АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ
• Письмо Амира Темура правителю Константинополя 516
• Письмо Амир Темура Королю Франции Шарлю VI 517
• Письмо Амир Темура Королю Франции Шарлю VI 518
• Второе письмо Амира Темура Королю Франции Шарлю VI 519
• Письмо Короля Франции Шарля VI Амиру Темуру 520
• Письмо Амира Темура Королю Кастилии Генриху III 521
• Письмо сына Амира Темура Мирзо Мираншаха к христианским царям и царевичам 522
• Письмо Амира Темура заместителю императора Византии Палеолога Мануила II, Иоану Палеологу 523
• Письмо Короля Англии Генриха IV Амиру Темуру 524

ФЕНОМЕН АМИРА ТЕМУРА: ФРАНЦУЗСКИЕ УЧЕНЫЕ О САХИБКИРАНЕ 529

В ЧЕМ ПРИЧИНА ИНТЕРЕСА К АМИРУ ТЕМУРУ И ТЕМУРИДАМ ВО ФРАНЦИИ И В ЦЕЛОМ В ЕВРОПЕ (Вместо послесловия) 534

• Резюме на узбекском языке 539
• Резюме на французском языке 542
• Резюме на английском языке 545
• Резюме на русском языке 547

ЛЮСЬЕН КЕРЕН, АКМАЛ САИДОВ

АМИР ТЕМУР ВА ФРАНЦИЯ

Муҳаррирлар: А. Омонов,
Г. Ортиқхўжаева,
А. Аҳмедов

Саҳифаловчи ва дизайнер: Ш. Расулов

*Китобда Темурийлар тарихи давлат музейи,
Ўзбекистон Давлат тарихи музейи,
Ўзбекистон Бадиий Академияси,
Камолиддин Беҳзод мемориал боғ-музейи,
фотограф Виктория Боц
фотосуратларидан фойдаланилди.*

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги
«Адолат» нашриёти. Нашр. лиц. AI № 228, 16.11.2012.
100192, Тошкент шаҳри, Буюк ипак йўли кўчаси, 69-уй.
Телефон: 0(371) 268-28-56, 268-28-57.
Факс: 0(371) 268-28-43, 268-28-41.
Веб сайт: www.adolatnashr.uz
e-mail: info@adolatnashr.uz

Босишга рухсат этилди 28.06.2016 й.
Қоғоз бичими 60x90 $^{1}/_{8}$. «Antiqua» гарнитураси.
Офсет усулида чоп этилди. Шартли босма табоғи 70,0.
Нашриёт ҳисоб табоғи 50,0. Адади 2000 нусха.
344-буюртма. Нархи шартнома асосида.

«Аргументы и факты Узбекистан» МЧЖ ҚКда чоп этилди.
100005, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй.